

H I T 2018

Reformáció Öröksége Könyvek I.

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

H I T 2018
HAGYOMÁNY, IDENTITÁS, TÖRTÉNELEM

SZERKESZTETTE
KISS RÉKA – LÁNYI GÁBOR

L'Harmattan • Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye • Károli Gáspár
Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2019

A kötet a 2018. október 25–26-én „Hagyomány, Identitás, Történelem (HIT2018) Református egyháztörténeti konferenciák I.” címmel megrendezésre került tudományos konferencia tanulmányá bővített előadásait tartalmazza.

Felelős kiadó:

Hanula Gergely, Kocsev Miklós a KRE HTK dékánja és Gyenes Ádám a Kiadó igazgatója

Károli Gáspár Református Egyetem

1091 Budapest, Kálvin tér 9.

Telefon: 455-9060

Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és

Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2019

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2019

© L'Harmattan Kiadó, 2019

© Szerzők, szerkesztők, 2019

ISBN 978-963-414-570-7

ISSN 2676-9824

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: +36-1-267-5979

harmattan@harmattan.hu

www.harmattan.hu • webshop.harmattan.hu

TARTALOM

Lectori salutem	9
Dr. Zsengellér József köszöntője	11

16–17. SZÁZAD

CSORBA DÁVID: Persecutio Hungaricae, avagy a hazai gályarab-történelem újabb forrásai	17
KOMLÓSI PÉTER: Hol képzik a református lelkészt?, avagy a lelkészképzés egy fontos aspektusa a 16. századi reformáció korában	35
MAGYAR BALÁZS DÁVID: „Tetszett az Istennek, hogy felfedje a bűnt?!“ A házasságtörés szankcionálásának teológiai és jogi aspektusai Genfben és a korai magyar reformációban, különös tekintettel Debrecen város joggyakorlatára.	51
ŐSZ SÁNDOR ELŐD: Szenci Molnár Albert levélgyűjteménye, a Collectio Molnariana	71
SZABÓ ANDRÁS: Egyházalapítók. A magyar református egyház vezető egyéniségei a 16. században	89
SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ: Keresztény-egyházi eredetű családnevek a magyarban.	101

18–19. SZÁZAD

HEGYI ÁDÁM: Milyen szerepet játszottak az inventáriumok a kulturális emlékezet alakításában az írásbeliség alacsony fokán álló reformátusok között a Magyar Királyság délkeleti részében a 18. században?	117
KOVÁCS I. GÁBOR: A magyarországi tudáselitek (1848–1944) és a felekezeti-művelődési alakzatok	135

MAKKAI BÉLA: Református kivándorlók és missziói egyházmegye szervezés Ó-Romániában (1815–1918)	151
SZABÓ ZSOLT: Az alkotmányosság elveinek eredete a protestáns gondolkodásban.	169

20. SZÁZAD

Ellenállás

BOÉR ZOLTÁN: Az egyház külső szorongatói. Szemelvények a protestáns egyháziakkal szembeni elhárítást végző hivatásos tisztek pályaképeiből	189
BOGNÁR ZALÁN: „Emlékeztek meg a foglyokról...” Magyarok református keresztyén hittel, identitástudattal idegen kommunista diktatúrák légereiben, börtöneiben	207
ERDŐS KRISTÓF: „...a keresztyénség nem haladás-ellenes dolog, nem a kapitalizmus ötödik hadoszlopa...” A pasaréti református gyülekezet mindennapjai és ünnepei a diktatúrában (1956–1963)	221
KISS RÉKA: Legális–illegális–féllegális. Tiltott és túrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években. Források és a megismerés határai	239
NAGY KÁROLY ZSOLT: „A szív teljességéből szól a száj”. „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében	273
RIGÓ RÓBERT: Kettős szorításban. A Bácskiskunsági Református Egyházmegye szerepe a kollektivizálásban (1952–1960)	295

Intézménytörténet

CSŰRÖS ANDRÁS: A Somogyi Lelkészszakszervezet (1919)	315
CZEGLÉDI SÁNDOR: Állandóság és megújulás dilemmái a két világháború közötti református és evangélikus iskolák hitéletében	321
LUKÁCS OLGA: Az erdélyi református iskolák helyzete az első világháborút követő „berendezkedés” másfél évében	331
MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY: Újvilági források, avagy mit rejthet a karácsonyfa alatti doboz.	343
MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF: Hit és politika a visszacsatolt Észak-Erdélyben. A református egyház súlya és szerepe az Erdélyi Pártban 1940 és 1944 között	357
SZÁSZ LAJOS: Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban	375

Emberi sorsok

GÉRA ELEONÓRA: „Krisztus, ki vagy nap és világ”.

Dr. Merétey Sándor gyermekorvos feljegyzései

és levelei Kecskemét szovjet megszállásáról 1944/1945 fordulójáról 393

ISÓ GERGELY: Kardos János ügyvédi szerepe Ordass Lajos evangélikus püspök
konceptió perében 413

KOVÁCS ÁRON: Egy szamizdatszerkesztő műhelyitkai. Nádosy Ferenc illegális
kiadói tevékenysége az 1950-es és 1960-as években 433

LÁNYI GÁBOR: „Amikor a hóhért akasztják”. Fekete Sándor kiszorítása
a hatalomból 445

MIRÁK KATALIN: Vajta Vilmos és a református atyafiak.

Protestáns morzsák Vajta Vilmos levelesládájából 457

STARK TAMÁS: Egy református „másként gondolkodó”:

Baltazár Dezső püspök 471

LECTORI SALUTEM

Kötetünk a 2018. október 25–26-én Hagyomány, Identitás, Történelem (HIT2018) Református egyháztörténeti konferenciák I. címmel, a KRE HTK Egyháztörténeti Tanszéke, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Kara és a Református Közéleti és Kulturális Központ által közösen szervezett tudományos tanácskozás előadásainak szerkesztett szövegeit tartalmazza.

A tervek szerint évente megrendezésre kerülő rendezvényen a szervezők a református egyháztörténettel, művelődéstörténettel foglalkozó Kárpát-medencei műhelyek, gyűjtemények és különösen a fiatal kutatók számára kívánnak tudományos fórumot biztosítani a kötetlen eszmecsere, kutatási eredményeik, kérdésfeltevéseik megosztására, közös gondolkodásra. A kétnapos rendezvényen, melyet a budapesti református teológia látott vendégül, mintegy félszáz magyarországi és határon túli előadó vizsgálta azokat a meghatározó történeti és kulturális jelenségeket, történelmi tapasztalatokat és összefüggéseket, melyek a magyar református közösségek önképét, hagyományrendszerét, identitásának történeti elemeit évszázadokon keresztül alakították és ma is alakítják.

A konferencia iránti sokrétű tudományos érdeklődés visszaigazolta a szervezők eredeti szándékát, hogy a magyar reformátusság közel fél évezredes történetéről, a reformáció örökségéről, a református felekezeti hagyomány, történeti identitás, kulturális emlékezet formálódásának eredendően interdiszciplináris megközelítést igénylő, komplex témaköreiről a Reformáció 501. évében is folytatódjon a 2017. esztendő nagyszabású évfordulós megemlékezéseinek tapasztalataira épülő, minél szélesebb körű, a társtudományok képviselőit is megszólító tudományos eszmecsere.

A kötetben szereplő tanulmányok jól tükrözik a társtudományok (egyháztörténet, művelődéstörténet, társadalomtörténet, művészettörténet, irodalomtörténet, liturgiátörténet, szociológia, néprajz, kulturális antropológia, jogtörténet, homiletikatörténet stb.) eltérő szemléletmódjának, problémafelvetésének sokszínűségét, egymást inspiráló, kiegészítő eredményeit.

Bízunk abban, hogy a most útjára indított konferencia- és kötetsorozat segíteni tudja a különböző tudományágak közötti termékenyítő párbeszédet, és hozzájárul ahhoz, hogy jobban megismerjük és megértsük a magyar református közösségek történetének kevésbé ismert szeleteit, az egyház társadalmi-kulturális szerepének alakulását, református hagyományaink, történeti identitásunk múltbeli gyökereit, formálódásának, inspirációinak forrásait.

A szerkesztők

KÖSZÖNTŐ¹

Zsengellér József

„Az elmúlt dolgok emlékei nem úgy emlékeznek a múltra, ahogy voltak.” (Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*) A múlt homályába vesző időt kutató szereplők Proust művében megpróbálják felidézni egyéni vagy közös emlékeiket, melyek a ma távlatából mindig, illetve mindenki számára más maszkot öltenek. A ma valósága, jobban mondva a ma felidézett múlt valósága már nem hasonlít a valóságos múltra.

Az idő és az emlékezés ilyen játéka nem csupán a francia író trefálta meg, de nap mint nap mindenkivel megteszi. Sem a hit, sem a tudomány nem óv meg tőle, ahogyan a Prédikátor is írja: „Nem emlékszünk az elmúltakra, de ami ezután következik, arra sem fognak emlékezni, akik majd azután lesznek.” (Préd 1,11)

A Maurice Halbwachs nyomán Jan Assmann által megfogalmazott kommunikatív emlékezet – vagy még pontosabban kulturális emlékezet – a mi 21. századi társadalmunkban is folyamatos jelenség. Ennek része a tudattalan és a tudatos felejtés, az önkéntelen és a tudatos emlékezés, ugyanúgy, mint az egyes események új köntösben történő rögzítése. Következésképpen az idő múlásával a múlt maga is folyamatosan alakul. Ráadásul a különböző elkötelezettségű társadalmi csoportok más-más szemüvegen keresztül tekintenek ugyanarra a múltra. És nem mindegy számukra, hogy például ellenreformációról vagy katolikus megújulásról beszélünk.

S akkor már meg is érkeztünk konferenciánk három kulcsszavának kereteihez: hagyomány – identitás – történelem.

A Károli Gáspár Református Egyetem idén, alapításának 25. évében hívta életre az Egyház és Társadalom Kutatóintézet Műhelyeit, köztük a Reformáció Öröksége Műhelyt, mellyel történelmünk református olvasatát igyekszünk megteremteni,

¹ A rektorhelyettes a HIT2018 konferenciát megnyitó beszéde, 2018. október 25.

hagyománnyá tenni, hogy lehessen identitásformáló erővé. Népszerűsítésében pedig a Református Művelődésért Műhely működik együtt szorosan a Református Közéleti és Kulturális Központtal.

Mert a múlt van, mindig van, bár ha a népi szólás így mondja: egyszer volt. Így szól a mítosz, mely csak köntöse a titoknak, de a titok ünneplőruhája az ünnep, a visszatérő, mely áthidalja az időalakokat, és a nép értelme számára jelenné teszi a múltat és a jövőt. Csoda-e, hogy az ünnepben mindig fölpezseg az emberi, és a szokás megszenteli a zabolátlan kicsapongását, mert élet és halál ismernek egymásra benne? (Thomas Mann: *József és testvérei*)

Thomas Mann szavai ezek a *József és testvéreiből*, melyekben a nagy Zauberer azt hangsúlyozza, hogy a múlt jelentőssé – szavaival élve mítosszá – vált eseményeit hétköznapjaikból az ünnepek révén emeljük ki a mában is kiemelkedő jelentőségűvé. Éppen most vagyunk túl egy ünnepen, 1956. október 23-ának a megünneplésén, melyet 30 éve még nem ünnepelelhetünk, és közeleg egy másik dátum, november 7-e, amit viszont már 28 éve nem ünneplünk meg. Mi az, ami nekünk, reformátusoknak olyan identitásformáló hagyomány a történelmünkben, hogy azt ünnepeleljük is, vagy ünnepelelnünk kellene? E falak között tanuló református teológusoknak például vannak 56-os mártírjaink, akiknek a kiállása, segítőkészsége minden évben meg kell erősítse református öntudatunkat is!

Ebben a szellemben hangzanak el majd az előadások is az egyes szekciókban, s vezetnek el Kárpátaljára, Szlovákiába, Erdélybe, Ó-Romániába, a Szovjetunióba, vagy itthon Kecskemétre, Pásáretre és az ország más tájaira. Időben pedig visszarápítanak a reformáció korára, vagy elidőznek a 20. század kritikus korszakainál, a század első felében, a második világháborúban és annak végén, 1956-ban és az egész totalitárius tanácsrendszerű diktatúrában.

Így jelenik majd meg a gályarabság mint a felekezeti identitás ősmetaforája, vagy a vallásgyakorlás mint kulturális ellenállás a kommunizmus idején.

A múlt [...] mindig velünk van, amik vagyunk és amink van, az a múltból származik. Teremtényei vagyunk, és benne elmerülve élünk. Ha nem úgy értelmezzük és nem úgy érezzük a múltat, mint bennünk élő valamit, akkor nem értjük a jelent. A múlt összekapcsolása a jelennel, kiterjesztése a jövőre, az elszakadás tőle, ahol ez az összekapcsolás lehetetlen, és a gondolkodás és cselekvés lüktető, vibráló anyagának megteremtése mindebből – ez az élet. (Dzsaváharlál Néhrú: *India felfedezése*)

Néhrúnak, a szabad modern India első miniszterelnökének szavai már szinte a 90. zsoltárt visszhangozzák, azzal a különbséggel, hogy a hindu politikus Istent

kihagyja a múlt – jelen – jövő történelmi távlatából. Pedig „Isten képes arra, hogy legyőzze nekünk azt, amit mi nem tudunk legyőzni: a mulandóságot. Ő tud megtartani minket adott helyzetünkben, és megmenteni jelen állapotunktól.” (Rolf Jacobson: „Psalm 90”, 234.)

Legyenek láthatóvá tetteid szolgálidon, és méltóságod fiaikon! Legyen velünk Istenünknek, az Úrnak jóindulata! Kezeink munkáját tedd maradandóvá, kezeink munkáját tedd maradandóvá! (Zsolt 90,16–17)

Így kívánom, hogy ez a konferencia, a maga félszáz előadásával és majd az azokból születő kötettel, tegye láthatóvá Isten tetteit református követőin, és ennek révén lehessenek a múlt tettei, vagyis kezeink munkái maradandó értéként, identitásformáló hagyományként mai és jövőbeni történelmünk református részei.

16–17. SZÁZAD

PERSECUTIO HUNGARICAE, AVAGY A HAZAI GÁLYARAB-TÖRTÉNELEM ÚJABB FORRÁSAI

Csorba Dávid

A címbeli latin szerkezet (értsd: A magyarországiak üldöztetése) egy 17. századi zürichi egyetemi disputának a címe, melyet Felix Brunner (1659–1691) nevű, a rétoromán kantonból származó (Graubünden/Grigione/Grischon tartomány) diák, későbbi református lelkész tartott a zürichi teológiai főiskolán Johann Heinrich Heidegger professzornál az 1676-os évben. És szintén ezt a nevet viseli egy másik irat, mely a churi kantonális könyvtárban található, s Petrus Dominicus Rosius à Porta nevű, 18. századi, szintén ebből a kantonból származó ugyancsak kálvinista lelkész hagyatékához tartozik. A reformációtörténeti összeállításnak az egyik része viseli ezt a címet, s tartalmazza a gályarabok történetének és kéziratainak korabeli másolatait.¹ Magyarországon mindegyik ismeretlen szöveg, pedig az 1676-os magyarországi gályarabok szenvedésének izgalmas kéziratai, a hazai szakmai közönség egyáltalán nem, a svájci is csak egy rétoromán területen élő és lelkészkedő s épp Zürichben ebből a témából doktoráló Jan-Andrea Bernhard révén juthatott hozzá ezekhez az iratokhoz.²

Ezen fenti szövegek nyelvezete és történelemszemlélete, mely a Krisztus igazainak üldöztetéséhez illeszkedő narratívát követ, jelzi azt a 17. század végi korhangulatot, amely a méltatlan vallásüldözést elszenvedőket és az ő nyomorúságaikkal együttérzőket áthatotta. A Habsburg Birodalom vallási homogenizációjának 17. századi magyarországi szakasza, a röviden csak gyászévtized (persecutio decennalis, értsd: tízévi üldöztetés) néven emlegetett időszak (1671–1681) illeszkedik a Lipót császár-kori felkelések, szabadságküzdelmek világához (melyeket

¹ Felix Brunner: *Persecutio Hungarica; sive; Oratio... habita sub fine faeriatum canicularium, die 12. Augusti 1676*, Sub praeside Johann Heinrich Heidegger, Zürich, 1676, kézirat, Zentralbibliothek Zürich, Handschriftenabteilung (a továbbiakban: ZbZ), Mss F 199, 504r–514v; Petrus Dominicus Rosius à Porta: *Historia Reformationis Ecclesiarum Raeticarum*, T. 3., S. 7. *Persecutio Hungarica et Raetica Sympatheia*, kézirat, kb. 1783–85, Staatsarchiv Graubünden, A SP III/11a, VI B 9.

² Jan-Andrea Bernhard: *Petrus Dominicus Rosius à Porta Album amicorum: Egy Magyarországon és Erdélyben tanult svájci diák emlékkönyve*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001 (ETF, 234.).

közkeletűen Wesselényi, Thököly s Rákóczi nevéhez fűzünk). Egyik oldalról a konfesszionalizációs és birodalmi törekvések, a másiktól pedig a szabadságküzdelmek történetével az egyházi és a világi történetírás a 18. század óta foglalkozik, más-más attitűddel és nézőponttal megközelítve azt.

A protestáns felekezet hazai egyháztörténetének a gályarabokra vonatkozó szakaszával eddig legteljesebben és legsokrétűbben Thury Etele (1861–1917) pápai teológiai tanár foglalkozott,³ s neki is rá kellett döbennie a nemzetközi források olvasása közben, hogy a gályarab-irodalom és az egyházi üldöztetés milyen sokrétűen illeszkedik a korszak birodalmi egységesítő törekvéseihez. Az általa fellelt hazai és külföldi források teljes kiaknázására azonban nem jutott ideje: torzóban maradt az életmű, és a jegyzeteit sem hasznosította eddig egyetlen hazai tudományterület sem. Ezért az olyan, nyilvánvalóan a kutatás elsőrangú forrásaként számon tartható szövegek, mint például a címben szereplő kézirat sem juthatott el a hazai olvasóközönséghez, és ehhez mérten nem lett recepciója a legtöbb külföldi kéziratnak sem. Ennek köszönhetően a gályarabság elsőrangú forrásainak az ismerete hűján bármilyen azóta elmondott ünnepi beszéd vagy megírt történeti elemzés csak a 19–20. század fordulója óta hagyományozódott értékelések foglyaként szólalhatott meg: a sor kezdhető Farkas József németből fordított 1869-es monográfiájával, és zárható a legutóbbi, Kónya Péter-féle, németül megjelent 2013-as áttekintéssel.⁴

Jómagam Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratát korábban Oxfordban (Bodleian Library), levéltári forrásokat Bécsben (Haus- und Hof- und Staatsarchiv, Hofkammerarchiv), 17. századi kiadványokat Hollandiában (Utrecht és Leiden Universiteitsbibliothek állományában) tanulmányoztam. A mostanáig napvilágra került adatok alapján a nagyobb számú, magyar gályarabokra vonatkozó gyűjteményeket őrző városok (Besztercebánya, Pápa, Poznań és Zürich) közül néhány városnak a forrásait sikerült szemügyre vennem. Legelőbb a Pápai Református Gyűjteményekben kutattam (2014 nyarán), legutóbb 2016 őszén a canterbury érsek londoni könyvtárában (Lambeth Library), s megkaptam online módon a Cseh Testvérek (*Akta Braci Czeskich*) Poznańban őrzött adatainak másolatait is. Legtovább pedig s legtöbbször (2014 nyarán, 2016 tavaszán és 2017 tavaszán) dolgozhattam Zürich több közgyűjteményében (Zentralbibliothek, Staatsarchiv),

³ Csorba Dávid: Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához, in: Fazakas Gergely Tamás (szerk.): *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3.), 166–178.

⁴ Farkas József: *Elbeszélések...: Flíedner Buch der Märtyrer alapján*, Pest, Hornyánszky, Tráger, 1869; Kónya Péter: *Die ungarischen Galeerensklaven*, in: Joachim Bahlcke (Hrsg.): *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff*, Berlin, de Gruyter, 2013, 924–930.

s egyéb svájci városokban is leltem fel még hagyatékokat. Kutattam így Basel és Genf egyetemének kéziratait, Bernben a Burgerbibliothek és a Staatsarchiv anyagait; más kantonális könyvtárakat (Chur, Sanktgallen és Schaffhausen városaiban). Az adataimat visszaellenőriztem a budapesti kéziratok anyagában (MTAK, Ráday könyvtár és levéltár, OSZK, OL) és a református kollégiumok gyűjteményeiben (Debrecen, Sárospatak, Pápa Nagykönyvtáraiban), az ott őrzött gályarab-levéltári hagyatékokban.

Meglátásom szerint hasonló dokumentumok ismerete nélkül a magyar gályarab-kutatás ha nem is tévúton jár, de mindenképpen olyan nézőpontra fókuszál, ami már a kezdetektől, majd 350 évvel ezelőtt sem volt teljes és aktuális, mára pedig végképp idejétmúlttá vált.⁵ Ezt a százados űrt, kutatási űrt csökkenteni kell. És jöllehet a nemzetközi forrásokról áttekintés eddig nem születhetett, az elmúlt 10 évben az egyes hollandiai és svájci források közléséből és egy-két adattár megjelentetéséből pedig messzemenő következtetésekre jutni nem lehetett. A magyarországi gályarabok korának kutatását tehát más irányba szükséges terelni: reformátushoz méltóan ezt a munkát jelenleg nem kezdhettem másként, mint az őseim forráskritikai elvét („vissza a forrásokhoz”) követve rendszerezni a kutatást.

Az ún. magyarországi gályarabok történetét a közbeszédben és a szakirodalomban elsősorban az 1674–76 közti protestáns értelmiségiekért megaláztatásokra szokás vonatkoztatni. A gályarabság nem volt ritka büntetési mód az ókortól a 18. századig, és a magyarok közül a 17. században is többször, a gyászévtizedet megelőzően (az erdélyi katonák 1658 után) és később is (1692) sokan jutottak hasonló nyomorult sorsra.⁶ A magyarországi lelkészek és értelmiségiek 1676. február 11-i megszabadulása óta a róluk főként a nyugat-európai protestáns egyházak által forgalmazott értékek és történetek akkor a felekezeti oktatás és kultúra több szintjét elérték és számos műfaját megjelenítették. Ennek hatására a 17. századi események narrációja néhány jól megfogható sémában jellemezte esetüket és példájukat, melyek az elítélésükhöz, a börtönbeli és a gályához kötődő rabságukhoz s végül a kiszabadításuk napjához kapcsolódva szöveges és képi sémák ismert sztereotípiáit hozta létre.

A legszűkebb definíció szerint gályarabnak csak azt a 30 főt nevezzük, akik megszabadulva a nyomorúságotól, elérték Zürichet. Ez a társaság két csoportból állt össze: az első kontingens (26 fő) a nápolyi és a messinai öbölbeli 3 gályáról,

⁵ Csorba Dávid: A gályarabkultusz töredezett emléke, *Sárospataki Füzetek*, XXI. évf., 2017/1, 23–32.

⁶ Tatár rabságban lévő 800 erdélyi dalát kiad. Vörös Imre, RMKT XVII/9, 158. sz.; Rádóczi Péter hollósi lelkész 1690-es eltűnéséhez: Kocsi Csergő Bálintnak Johann Heinrich Heidegger, zürichi tanárhoz írott levelét (Lepsény, 1692. nov. 13.), ZbZ, D 181, 202. sz.

ottani börtön- és kórházból szabadult (1 fő viszont másnap meghalt), s 1676 májusának végén érte el a svájci várost. A második kontingens (5 fő) pedig a Bukkaribeli (Bakar, ma: Horvátország) börtönből szabadult (őket szintén a gályákra szánták), hozzájuk csatlakozott a korábban feltétellel elengedett Beregszászi István Velenében, s került (újabb 1 fő veszteséggel) ez utóbbi kis csapat július elején Zürichbe. De köztudott, hogy a szimbolikus 40-41 prédikátorról is olvashatunk, sőt 70–90 közti különféle számok alapján is leírják a sokat szenvedett társaságot.

A 1673–74-es két pozsonyi perbe beidézett kb. 1000 főből (pontos szám máig nem ismert) 1674 decemberére már csak 71 fő maradt, és az 1675 májusában elhangzott ítélet után már 41 főről tudunk. Köztük fele-fele arányban voltak református és evangélikus felekezetű, magyar és latin, illetve szlovák és német nyelven hivatásukat gyakorló lelkészek és tanárok, akik a végsőkig kitartottak, s bízva jogaikban (pl. a lelkési státusszal együtt járó nemesség adta jogvédelemben) rendes tárgyalásra számítottak, és a király beavatkozására.⁷ Őket végül jobb híján az osztrák katonaság az éj leple alatt átcsempészte a határon, és eladta a gályákra. Közülük az első kontingenst Nápolyig lehajtották lábön az Appennineken át, s gályarabként szolgáltak kb. másfél évet, hol vízen, hol szárazon. A második kontingenst pedig a börtönben teljesen leamortizálták (3 elpusztult a kínzások alatt, s 10 fővel pedig aláírást az áttérési kérvényt), csak a maradék 5 főt sikerült kimenteni. Közülük 30 fő ért el Zürichig, rajtuk kívül még 7 fő a börtöneikből magyar, 3 fő pedig az itáliai gyalogútról németországi célállomásra távozott. Az ítélettől a megszabadulásig tartó egy év során (1675 májusától 1676 májusáig) tehát csak a legkitartóbbak számát tekintve azok mintegy 40%-a pusztult el még, s maradt végül az a szimbolikus 40 prédikátorként emlegetett töredéknyi csoport, aki – végül szabadulva az alsó-magyarországi, horvát és dél-itáliai börtönökből, illetve a nápolyi és szicíliai gályákról – mindezt túlélte. S ezeknek egy része jutott el aztán Svájcba, a többiek részint szöktek, részint szabadultak, s rögvest azt követően német és/vagy magyar földön folytatták életüket.

1677-ben pedig Konrad Meyer Zürichben megfestette a gályarabok két vezetőjét, Sellyei M. Istvánt és Harsányi M. Istvánt; kettejük közt a gályát ábrázolva, a kép alján disztichon szól róluk, s legalul megjelenítették annak a 30 főnek a nevét, akik akkor Zürichben száműzetésüket élték.⁸ Ők kerültek a rivaldafénybe, de sorsuk elválaszthatatlan a többi, pozsonyi és ahhoz hasonló 1670-es évekbeli előkészítő

⁷ S. Varga Katalin: *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, Pozsony, Kalligram, 2002; Thury Etele: *Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez*, Budapest, Athenaeum, 1912, 51. sz.

⁸ A festmény megtalálható: ZbZ, Graphische Sammlung, Inv. 26b. A 19. század közepe óta Barabás Miklós könyvművei révén valóságos kultusza lett. Lásd Fazakas Gergely Tamás: A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében, in: uő (szerk.): *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, Debrecen,

perekben megidézett protestáns egyházi emberétől, akik számtalan egyéb módon szenvedtek, haltak meg vagy éppen szabadultak meg, s azoktól a soha számba nem vett korábban s később szenvedőktől, akiknek egyedi eseteit a kor forrásai rögzítették.

A gályarabok – ahogy tágabban szokás értelmezni – valójában inkább a valásüldözés áldozatai, így pl. az a kb. 300 fő, akik az első, 1673. márciusi idézésre jelentek meg, és zömében evangélikusok voltak: ők nagyrészt lemondtak hivatalukról, vándorbotot fogtak.⁹ Általánosítva, róluk kijelenthető, hogy zömmel alsó- és felső-magyarországi németajkú területeken szolgáltak korábban, s így a német protestáns fejedelemségekben kerestek s találtak menedéket. A valásüldözés áldozatai közé tartozik joggal az a feltehetően 700 fő is, akiket a második pozsonyi perben, 1674 márciusában idéztek meg. S még tágabban ide tartoznak azok, akiket 1670–1681 között perbe fogtak, elüldöztek, ellehetetlenítettek.¹⁰ A pozsonyi perbe idézetteknek háromféle kiutat kínáltak: vagy lemondanak egyházi állásukról, vagy elhagyják gyülekezetüket, vagy áttérnek (utóbbiak közül többen egy-két év múlva, s kívül az osztrák határon, visszatértek hitükre, s egy gyülekezetben találtak menedéket és munkát). Azok is a méltán szenvedők közé sorolták magukat, akik a vészttörvényszék, a jezsuiták, majd a fogságban a brutális, fanatikus katonák jótékony ráhatásának köszönhetően majdnem a végsőkig kitartottak. Őközlük többen később azzal védekeztek, hogy az aláírt reverzálist csak kényszer alatt tették, de szeretnének továbbszolgálni.¹¹ A megholtakat a kortársak mindegyike mártírnak tekintette,¹² de az itáliai gyalogút során megszökött három evangélikus lelkész is annak érezte magát, s ekként beszélt el újra meg újra szenvedéstörténetét a lipcsei és wittenbergi hallgatóságnak.¹³ A trieszti börtönből magát

Egyetemi Kiadó, 2014 (Loci Memoriae Hungaricae, 3), 183. Néhány fotó az albumról megjelent: Makkai László (szerk.): *Galeria omnium sanctorum: A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, Budapest, Magyar Helikon, 1976, 57.

⁹ Fabinyi Tibor: A gyászévtized evangélikus történetirői, *Theológiai Szemle*, XVII. évf., 1975/9–10, 258–264.

¹⁰ F. Tóth Péter: „Igen elkezdtétek kergetésünket”: az 1674-es gályarabper veszprémi jegyzőkönyve, közrem.: Hermann István – Jakab Réka, Veszprém, MNL VML, 2018 (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai, 41); Boross István (szerk.): *Forrásaink a reformációról: Dokumentumok az MNL Veszprém megyei Levéltárából*, Budapest, MNL, 2018 (Forrásaink a reformációról), 3–4. sz.

¹¹ Ezt jelzi az a bizonyítvány, amit a gályarabok kis csoportjával íratnak (Velence, 1676. jún. 7), hogy kinyilvánítsák az áttért kérvényezőkről, hogy valóban szenvedtek-e együtt. I. DTREK PRK Nagykönyvtára (Pápa), Okmánytár, 86. sz.

¹² Kocsi Csergő Bálint: *Magyar vértanuk nyomában: A Szelepcsényi–Kollonics-féle reformáció vértanui. Kocsi Csergő Bálint műve a gályarab-per tizenkilenc vértanujáról*, ford., kiad. Szimonidesz Lajos, Pápa, Misztótfalusi, 1944.

¹³ Eva Kowalská: Confessional Exile and National Identity: The Slovak Case, in: Eva Doležalová – Jaroslav Pánek (eds.): *Confession and Nation in the Era of Reformations: Central Europe in Comparative Perspective*, Prague, Institute of History, 2011, 200–202.

váltásdíjjal megváltó Csúzi Cseh Jakab¹⁴ vagy az alsó-magyarországi börtönökből az 1676-os évben szabadultak időközben mind visszatértek magyar szolgálati helyeikre, s többen közülük szintén joggal érezték úgy, hogy nekik is kijár a svájciak megbecsüléséből, sőt az adakozásából.

Sokféle önmeghatározás és ezzel párhuzamosan sokszínű megjelölés született a kortársak tollából a magyarországi megszabadultakra.¹⁵ Viszont azok, akik a dél-italiai rabszolgasorban, gályán és szárazon szenvedtek, nem nevezték magukat mártírnak vagy gályarabnak feltétlenül, sokkal inkább úgy, mint a többi sorsüldözött: száműzöttnek (lat. exul). Ennek a korszaknak az irodalmát vizsgálva tehát el kell dönteni, hogy a kutató csak a gályára vonszolt, rabszolgának eladott emberekről vagy a sokkal tágabban majd minden magyarországi protestáns vezető értelmiségit és világi vármegyei tisztviselőt érintő vallásüldözés kárvallottjaival és áldozataival, a mártírrá nemesedett hitvallókkal és az üldözöttek irodalmával akar-e foglalkozni. Előbbi, a 30, Zürichben fogadott prédikátor ugyanis viszonylag jól körülhatárolható időben, térben, személyben és hatásban; míg a nagyobb csoport konkretizálása, idő- s térbeli koordinátákhoz kötése roppant bonyodalmas (annak ellenére is, hogy a Török Birodalom és az Erdélyi Fejedelemség joghatósága alatt élőket a helyi hatóság megvédte ezektől az atrocitásoktól).

Erre a helyzetre rádöbrent már a gályarab-történet két korábbi kutatója. Elsőként Kocsi Csergő Bálint fia, István kezdte lemásolni a fontosabbnak vélt leveleket a Heidegger-hagyatékából (1721), s közben több olyat is érintett, melyek a tágabb, Lipót-féle magyarországi vallásüldözés irodalmához tartoznak.¹⁶ Sokkal később pedig (1909) Thury Etele látott hozzá a zömmel svájci iratanyag feltérképezéséhez, és az ő regesztái jelzik, hogy ezt a csapdát ő sem tudta/akarta elkerülni: töménytelen, egyéb iratot másolt le, könyvkiadási levelezéstől magánjellegű iratokig, az 1670-es évektől a 18. század közepéig tartó időszakból. Én se tehettem mást: elsőrenden a szűkebb értelmezés iratait igyekeztem számba venni, de ha valamilyen hungaricumot találtam, mely eddig ismeretlen volt, annak a leírását is rögzítenem kellett.

Ha tehát csak annak a zürichi 30-nak a publikációit, levelezését, az általuk készített s a róluk feljegyzett korabeli iratokat vesszük szemügyre, látszik, hogy ezek a szövegek természetesen nehezen leválaszthatóak a második, az ellenreformáció által elért személyek irataitól. Ugyanis Otrókocsi és Kocsi Csergő is az

¹⁴ Lásd Csúzi Cseh Jakab egyik, Zürichbe küldött adománykérő levelét (Kocs, 1681. ápr. 30.), Staatsarchiv Zürich, A. 185/1, 136. sz.; lásd *Az ún. Csécsi-ösztöndíj iratai* közt a patakarchiv.hu oldalon a Digitális Archivumban.

¹⁵ Csorba Dávid: *Die Rezeption des Märtyrertums der ungarischen kalvinistischen Galeerensklaven*, in: S. Varga Pál et al. (hrsg.): *Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848*, Debrecen, Debrecen University Press, 2017 (Loci Memoriae Hungaricae, 4), 91–103.

¹⁶ TIREK, SRK Nagykönyvtára (Sárospatak), Kt. 403.

1670-es katolikus főurak általi Wesselényi-összeesküvéshez kapcsolta a protestáns értelmiséggel való leszámolás kezdetét, mivel a közös pontnak a vádlók rebelliót, a korona megdöntését jelölték meg, és közvetve az önálló magyar királyság eszméjének hirdetőit látták mindkét csoportban. A két gályarab krónikás egyedi (lásd Szenci Száki János és családja tönkretételét; Báthori István elmenekülését, Czeglédi István kassai halálra szentenciázását) és csoportos esetek (lásd a pápai és pataki kollégium, a győri vár elvétele, a Dunántúl erőszakos rekatolizációja) számbavételével kezdte saját történetét, vagyis min. a 1660-as évek eseményeitől indította a per előzményeit. A legújabb kutatások alapján kimondható, hogy joggal: mind az ún. kassai program,¹⁷ mind az előzetes vármegyei kihallgatási jegyzőkönyvek¹⁸ és az 1674-es pozsonyi pernek a fennmaradt jegyzőkönyve¹⁹ ezt a feltevést erősítik. Ami a megszületett (és fennmaradt) önvédelmi iratok, kérvények világát jelenti, azok a kezdetektől a jogtiprás, majd a jogfosztás állapotait írják le. Az előzetes fogva tartás és kihallgatás idejére egyre szűkültek a személyes kapcsolattartás módjai: ekkora a Balaton-felvidéki városok gyülekezetei és azok kálvinista várkatonasága ügyvédet fogadott, Szalontay Istvánt, aki Bécsben képviselte az ügyüket: erről tanúskodnak egyes lelkészek és feleségeik, vagy egyes városok vagy várak gyülekezeteinek a Pozsonyba s Bécsbe küldött kérvényei, majd a Zürichbe küldött köszönőlevelei.²⁰

Amikor a jogtiprás folytatódott (a mintegy 70 főnek az 1 évig, 1675 májusáig tartó elzárása veréssel, étel- és pénzmegvonással és számos egyéb megaláztatással járt), már a bécsi protestáns követek (a svéd Oxenstierna, a holland van Bruyninx) is közbeléptek, s a holland kálvinista követ, van Bruyninx agilis szervezése nélkül aligha kapott volna nemzetközi visszhangot ez a történet.²¹ Ő a művét nemcsak Lipót adminisztrációjának adta be, hanem idővel 4 nyelvre lefordítva ennek segítségével tájékoztatta a nemzetközi kálvinista világot a jogtiprásról és a tényleges vallásüldözésről. Amikor pedig a trieszti börtönbe zártak közül kiengedtek két személyt (Csúzi Cseh Jakabot és Beregszászi Istvánt), hogy váltságukat megfizetve, hozzák meg a többiek kiszabadítására is a pénzt, új fordulatot vett a történetük.

¹⁷ Mihalik Béla Vilmos: Az 1674. évi gályarabper előzményei és a bécsi udvar, in: Fazakas Gergely Tamás (szerk.): *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, Debrecen, Egyetemi, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3), 111–120.

¹⁸ F. Tóth: „Igen elkezdtétek kergetésünket”.

¹⁹ S. Varga Katalin: *Vitetnek ítélszékre*.

²⁰ Lásd a feleségek levelét, Staatsarchiv Zürich, E II 456a, 863–869; egyéb leveleket: uo. 873, 919, 921–922, 925, 935, 945; uo. A 185.1, 87., 106. sz.

²¹ Bujtás László Zsigmond: Magyar vonatkozású levelek Gerard Hamel Bruyninx levéltárából (1676–1677), *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények* (tovább: Lymbus MTFK), 2015, 171–186.

A raboskodás hatására született versek (az ún. keserves v. siraloménekek) az egész időszak alatt több nyelven terjedtek,²² de ezek helyét átvette immár egy összehangolt nemzetközi kálvinista propaganda.

Beregszászi István pedig Velencében találkozott a másik zseniális szervezővel, Nicolaus Zaffius (ered. Zoffa), a helyi német protestáns kereskedők orvosával és titkos lelkészével, aki Zürichben végezte a teológiát, s rögtön ennek szolgálatába állította a kapcsolatait.²³ Az ő hatására vették fel a kapcsolatot a svájciak az ekkorra már gályarabbá tett személyekkel, kezdték el a gyűjtést kantononként. Csúzi eközben a felső-magyarországi vármegyei nemesekkel és a debreceni kálvinista püspökkel lépett érintkezésbe, képviselte a jogfosztottak ügyét Zürich irányába,²⁴ s később az 1681-es soproni jogvisszaállító országgyűlésen ő volt a rendek egyik prédikátora. Ebből az időszakból Debreceni Ember Pál, Lampe kiadványa, is közölt 24 levelet, melyek a fogságból való szabadulás eszközei voltak.²⁵

1676 februárját követően pedig Zaffius a zürichi városi tanácshoz és lelkészeikhez írt levelében megszabadulásuk a címzettek az ügy legfőbb előmozdítóinak, Zürichet pedig a kálvinizmus anyjának aposztrofálva köszönte meg a segítségüket.²⁶ Rajtuk keresztül érték el ugyanis Otokocsinak a gályáról küldött levelei egykori németalföldi tanárát, Johannes Leusdent és Frans Burmann.²⁷ Így több oldalról, Bécsből Bruyninx, Nápolyból Georg Weltz orvos és Otokocsi mozgósította a holland közvéleményt, s 1675 őszén már többször tűnt úgy, hogy Ruyter admirális kiszabadíthatja a fogoly prédikátorokat. A spanyol gályák vezetői számára, a nápolyi és a szicíliai alkirály meggyőzéséhez le kellett fordítani olaszra

²² Varga Imre (szerk.): *A kuruc küzdelmek költészete, II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára*, Budapest, Akadémiai, 1977, 117–130.; Stoll Béla (szerk.): *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, Budapest, Akadémiai, 1986 (RMKT XVII/11), 212–227.; Szabadi István: „Borjút keresnek ők az ökor alatt is”: A pozsonyi törvényszék verses leírása a beregi református egyházmegye jegyzőkönyvében, in: Bitskey István – Pusztai Gábor (szerk.): *Michiel de Ruyter és Magyarország*, Debrecen, Kossuth, 2008, 81–98.

²³ Erich Wencker: Nikolaus Zaff – ein Bündner Arzt und Theologe in Venedig, *Bündner Monatsblatt* 1995/1, 30–45.

²⁴ Staatsarchiv Zürich A 185.1, 113., 121., 129., 136., 139. sz.

²⁵ Friedrich Adolf Lampe: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, Van Poolus, 1728, 450–471.; magyarul: Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, s. a. r. Dienes Dénes et al., Sárospatak, SRKTGy, 2009, 316–347.

²⁶ Csúzi Cseh Jakab: *Officiosae Gratitudinis Sacrum* incipittel idézett közismert levele (Vác, 1676. okt. 17.), lelőhelyei: ZbZ, Mss B 251, 12. sz.; Mss F 199, 357–362.; Staatsarchiv Zürich, A 185.1, 113. sz.; Staatsarchiv Bern, B III 36, 1096–1098; Burgerbibliothek Bern, Mss Hist. Helv. VI, 54, 618–628.

²⁷ Bujtás László Zsigmond: A gályarab prédikátorok levélváltása Frans Burmannal (1675–1676), *Lymbus MTFK* 1999, 35–74.

Bruyninx írását s a lelkészek néhány iratát.²⁸ 1676. február 11-nek csodálatos éjszakáját rögzítette több korabeli forrás (többek közegett a velencei orvos, Zaffius; G. Brandt, Ruyter életrajzának készítője; B. Somer, az admirális veje, amszterdami lelkész; Kocsi Csergő s Otrokocsi írásai). Ott a magyarországi rabokat a holland hajókra szállították csónakokkal, ők eközben zsoldárokat énekeltek, átöltöztették, megvacsoráztatták őket, s innentől új emberként tekinthettek magukra.

Debreceni Ember Pál egyháztörténetének 1728-as Lampe-féle kiadása Utrechtben jelent meg, s ebben Kocsi Csergő krónikája itt ér véget. Nem tartalmazza a Lampe-kiadvány Kocsi Csergő művének végét a mártírokról és a különleges csodákról (X–XII. fejezet), és nem beszél arról, ami nem Kocsi Csergőék csoportjával történt: a három evangélikus szökésének történetéről, az 1676. május 4-én a Bukkari börtönből kimentett 5 főről és az 1675 novemberében ott áttértett 10 személyről sem. És azokról a hazai börtönökben (Eberhard, Lipótvár) őrzött lelkészekről sem, akik közül 4 megszökött, s legutoljára a 2 öreg rab is megszabadult. És nem beszélt ez az összeállítás a nemzetközi kálvinizmus csatornáit jól működtető propaganda anyagairól és eredményeiről. A Ruyter-féle megszabadítás maradt tehát a gályarabokról az egyetlen s utolsó kép a magyar egyháztörténetekben.

Az exulok élete pedig igazán csak itt kezdődött: az ún. gályarab-irodalom, az általuk írt és/vagy róluk szóló szövegek textuális és/vagy képi megjelenítésükben ezután megsokszorozódva szinte a teljes protestáns világot bejárták. Ezzel azonban a hazai recepciótörténet a 2000-es évekig alig számolt. A zürichi másfél év alatt 16 fő maradt Svájcban és járta a környező falvakat, városokat, s pénzt gyűjtöttek a kiszabadításukra. 8 fő indult hollandiai városokba, elsősorban a hágai parlamentbe, majd Londonba a király elé; 6 pedig a német fejedelemségekbe ment támogatást szerezni, Frankfurtól Dániáig. Mindezt azért tették, hogy a nyugati egyházi emberek révén elérjék a helyi világi hatalmasságokat, s majd azokon keresztül rávegyék Lipótot, hogy hazatérésüket engedélyezze, és őket jogaikba visszahelyezze, a térítvények érvényét pedig eltörölje.

Eközben azonban az írások révén az ő történetük a saját életét kezdte élni. A rétoromán területről származó Zaffius az egész európai kálvinizmust elérte leveleivel. Zürichben Heidegger professzor a mártírokról tanított és vizsgáztatott az egyetemen, s az első kontingens 21 emberének dedikálta az erről szóló 70 lapos tanulmányát;²⁹ majd egyháztörténetében Kocsi Csergő Bálint szövegét

²⁸ Bujtás László Zsigmond: A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676), *Lymbus MTFK* 2005, 79–93.

²⁹ Brunner: *Persecutio Hungarica*; Johann Heinrich Heidegger: *Consolatio Christiana S[anctae] Martyrum*, Resp. J. H. Ziegler, F. Brunner, Tiguri, typis D. Gessneri, 1678.

kivonatolta.³⁰ Amint Svájcban is, úgy Hollandiában is kb. 15 várost látogatott meg a küldöttség, s több korabeli kálvinista történelmi kiadvány átvette azt a történetet, amit Otrokocsi elmondott nekik latinul. Ruyter hajóelkésze, Westhovius, és Abraham van Poot Amszterdamban, illetve a Horn–Leydekker-féle egyháztörténet mind foglalkozott a magyar száműzöttek történetével.³¹ Olykor a kéziratokat az egyes kiadók saját céljaiknak megfelelően kezelték: átszerkesztették, tömörítették, s ezt már a gályarabok és az ő segítők is nehezményezték (pláne, ha valaki kimaradt belőle).³² A hollandiai könyvkiadás önjáró módon működött: számtalan levél és krónikás beszámoló (Bethlen Miklós, Kocsi Csergő Bálint és Otrokocsi szövegeiről) nyugat-európai recepciójáról előbb Miklós Ödön, majd Makkai László szólt. Végül a szövegpárhuzamok és átvételek teljes pontosságú meghatározásával Bujtás László mutatta ki az adott szövegekről, hogy a 18. század közepéig latin, holland, francia, német és angol nyelven hányféle változatban s milyen módon láttak napvilágot: más és más kolligátumokkal együtt, képes vagy szöveges változatban, röplap vagy egyháztörténet formájában, számos nyomda, kiadó és szerkesztő neve alatt.³³

A legjelentékenyebb hatást szövegeik multiplikációja folytán Georg Láni (Juraj Lány) és Otrokocsi Fóris Ferenc nevéhez köthetjük: írásaik megjelentek szöveges és képes változatban, gyakran rövid kivonatban, máskor meg egyéb üldözöttek elbeszéléseinek mellékleteként. Pénzt gyűjtöttek a megszabadítottak számára nemcsak a svájci Eidgenossenschaft gyülekezetei, de a hollandiai hugenották, II. Károly angol király felhívására az angol s a szász választó támogatásával a német gyülekezetek is. Nyugat-Európában a téma korábban sem volt ismeretlen: a magyarországi gályarabok előtt jártak Zaffius levelei és helyi röpiratok vagy éppen egyéb menekültek, mint Hollandiában vagy a német fejedelemségekben már megelőzte őket a három, még Itáliában elszökött evangélikus exul lelkész beszámolója,³⁴ és

³⁰ Johann Heinrich Heidegger: *Historia Papatus*, Amstelaedami, Wetstenius, 1684, 299–319, 476–523. A *Demonstratio Innocentiae Ministrorum Evangelicorum* cím fedi Kocsi Csergő Bálint szövegét. Erre utal Harsányi István Kocsi Csergő Bálint gályarabságról írott munkájának eredeti kézírata főiskolánk könyvtárában, *Sárospataki Református Lapok*, VI. évf., 1910/49, 487–489.

³¹ Bujtás László Zsigmond: A pozsonyi véstörvényesékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban, *Könyv és Könyvtár*, XXV. évf., 2003, 115–138.; a stemmát: uo. 155.

³² Lásd Theodor Westhoviusnak, Ruyter papjának a levelét (Hekelingen, 1677. március 15.), ZbZ, Mss B 9., 105. sz.; Beregszászi István levelét (London, 1677. ápr. 2.), uo. F 199, 524r–v.

³³ Bujtás: *A pozsonyi véstörvényesékről*.

³⁴ Az itáliai úton megszökött három evangélikus történetéhez lásd Makkai: *Galerium Omnium Sanctorum*. A hollandiai három exulhoz: Bujtás László Zsigmond: Magyarországi evangélikus lelkészek Hollandiában (1676), *Lymbus MTFK*, 2012–13, 183–198.

még mindezek előtt az évek óta érkező menekültek sorának elbeszélései;³⁵ nem is szólva a katolikus propagandáról, mely nagyszombati s dillingeni kiadványokban bizonygatta, hogy a magyarországiak pártütők, sőt bűnözők.³⁶ A hugenották 1685 utáni európai és amerikai menekültjei pedig újra felelevenítették ezt a témát és a hozzá fűződő narrációs elemeket és retorikai arzenált.

Ezt a hirtelen, sok példányban és számos variációban multiplikálódott szenvedéstörténetet, ezek közül is a zömmel hollandiai kiadványok sikerét jelentette a hágai osztrák követ Lipótnak. Kramprich von Kronenfeld felhívta az uralkodó figyelmét, hogy talán jobb lenne megbékülést mutatni a protestánsok felé az országok közt kóborló, nagy hírverést csapó gályarabok miatt, hátha így a hollandiai katolikusellenességnek el lehetne venni az életét.³⁷ A gályarabok eközben a szász választó magyar diplomatáját, Harsányi Nagy Jakabot igyekeztek meggyőzni, hogy hasson oda a nemzetközi béketárgyalásokkor, s vegyék be a francia–holland háborút lezáró 1678-as nijmegeni békébe az ő ügyüket is.³⁸ 1677 őszen, a reformáció emlékünnepeinek előestéjén nagyszabású, emlékbeszédekkel tarkított istentisztelettel búcsúztatták el a 14 fős társaságot. A Heidegger hagyatékában fennmaradt levelek tanúsága szerint az egykori gályarabok halálukig (a legutolsó ismert levél 1692-ből való, Kocsi Csergőtől) tájékoztatták a zürichieket az otthoni fejleményekről, az ország vallási és politikai helyzetéről éppúgy, mint személyes családi és gyülekezeti életükről. Kiadványaikat kölcsönösen megküldték egymásnak, s a gályarabok gyermekei peregrinációjuk idején, az 1720-as években az apáikat fogadó zürichi városatyák gyermekeinél vizitáltak, szüleik tanárainak gyermekeinél tanultak, s nem megfelelő módon mártír-témákról disputáltak.³⁹

A gályarabok után hatalmas mennyiségű iratanyag maradt fenn, s ennek több oka van. Már az 1670-es évek jogsértéseiről folyamatosan informálták a magyar lelkészek a külföldön élő hitsorsosait. A jogfosztás stációiban egyre kevésbé engedték nekik, hogy tartsák a kapcsolatot a polgári világgal, elítéltként pedig egyáltalán nem volt lehetséges levelezniük, mégis kijuttattak üzeneteket magukról, sőt a gályaról is küldtek levelet több irányba. A nyugati kálvinista sajtót hamar

³⁵ Fata Márta: *Glaubensflüchtlinge aus Ungarn in Württemberg im 17. und 18. Jahrhundert. Forschungsaufriß mit einer Dokumentation der Exulanten*, in: Erdélyi Gabriella – Tusor Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára, Történelmi Szemle*, XLIX. évf., 2007/2, 519–547. (CD-melléklet.)

³⁶ A Johannes Labsánszky szerkesztette *Kurtzer und wahrhafter Berichts-Auszug* 1675-ben megjelent több helyen (Nagyszombat, Dillingen, Mainz), latin és német nyelven egyaránt. Ez ellen írt pl. Christoph Löhner: *Hungarische Praedicanten-Unschuld*, s. 1., s. n., 1675 (RMK III, 2732).

³⁷ Kramprich levele I. Lipótnak (Hága, 1675. okt. 7.), lásd Thury: *Adatok*, 16. sz., 44–45.

³⁸ TIREK SRK Nagykönyvtár (Sárospatak), Kt. 217., 762–766.

³⁹ Csúzi Cseh József levele Zürichbe (Pápa, 1724. ápr. 30.), lásd DTREK PRK Nagykönyvtára (Pápa), Liszakay-gyűjt., 167. sz.

elérték ezek a kérvények, és folyamatos visszacsatolásokat kértek tőlük: igazolásokat, bizonyítékokat ügyükről, személyükről. Ugyanis mindig voltak kérelmezők, akik Svájc és/vagy Hollandia gazdagságából maguknak szívesen szereztek volna részt (pl. mintha gályarabok vagy legalábbis száműzöttek lennének). A nemzetközi kálvinista média súlyát érzékelteti, hogy bár a svéd követet, Oxenstiernát le tudta még rázni Lipót kancelláriája, és elhitették vele, hogy nem felekezeti intoleranciáról van szó, hanem köztörvényes bűnözőkről; de már a holland követet, van Bruyninxet nem tudták megtéveszteni. A mélyen hívő, jó biblikus szemlélettel és politikai arcúval rendelkező van Bruyninx előbb latinul, majd német, angol s olasz nyelven is megjelentette azt a vaskos írását, amelyet Lipót elé kérvényként beadott. A már közismert személyekként mozgó megszabadítottak aztán láthatóan maguk is szervezték a médiájukat. Ismerünk számos olyan levelet, amelyeket az úton lévő lelkészek egymásnak küldtek, és amelyeknek az volt a célja, hogy tudatosítsa, hogy miként működjön a kapcsolattartás módja, ki kinek, mikor és mit írjon.

Amint nem mindenki egyformán vett részt a feladatokban, akként az iratmiszszó is 2-3 ember munkája volt. Kocsi Csergő Zürichben maradt, majd Bazelben iratkozott be az egyetemre, s visszatérve a zürichi tó partjára, Heideggernek adta le a másolati anyagokat, hogy azokat adja ki alkalmasabb időben.⁴⁰ A zürichi és bázeli időszak alatt született meg Kocsi Csergő több műve (*Narratio brevis*, *Brevis delineatio*, *Apologia*), melyet – azok bevezetői szerint – a társai átnéztek, kiegészítettek és másoltattak (a *Narratio brevis*ben nevesítve csak Harsányi István van). Ilyen összesítés az a 9 részes dokumentumgyűjtemény, melyben megtalálható a gályarablista, a *Narratio brevis*, a *Brevis delineatio*, a *Furor bestiae*, Bruyninx *Veritasa*.⁴¹ Műveit Kocsi Csergő Bálint rejtjelesen írta, hol anagrammával, hol enigmába burkolózva: ugyanis számolt vele, hogy még haza kell térnie, s nem tudta, hogy milyen fogadtatás várja. Otrokocsi a hollandiai és angliai út meghatározó személyisége, akinek a kapcsolatai révén jutottak el a legtöbb helyre. Nemcsak a *Furor bestiae* című műve, hanem ennek különböző tömörítései,⁴² de egyes levelei is több nyelven napvilágot láttak ekkor és még a következő 30 évben folyamatosan, de

⁴⁰ Hécei Dániel bejegyzését Heidegger egyik beszédének másolatára lásd TIREK SRK Nagykönyvtára (Sárospatak), Kt. 603, 5. sz., 4. lev., 6. lap. Idézi: Harsányi István: Új adatok Kocsi Csergő Bálint kéziratos munkájának történetéhez, *Sárospataki Református Lapok*, XLIII. évf., 1911, 403–404.

⁴¹ ZbZ, Mss D 182. Részleges másolata: TTREL (Debrecen), Z 52.

⁴² Otrokocsi Fóris Ferenc: *Fenevad dühöngése*, ford., s. a. rend. Herpay Gábor, Bp., ORLE, 1933 (Antiqua Bibliotheca Ecclesia Reformatae Hungariae, III/1.). Korai részkiadásához lásd Abraham Van Poot: *Naauwkeurig verhaal*, Amsterdam, 1684, 1–145. Gyakran találkozunk egy szintén Otrokocsi latin szövegére visszamenő, eredetileg abból hollandra fordított kiadvány német kiadásának másolataival: *Kurtze und Wahrhaftige Erzellung der letzten Verfolgung der Evangelischen Kirchendieneren in Ungarn* néven, illetve a *Historische Erzellung der Verfolgung* címen említik. Ehhez lásd Bujtás: *A pozsonyi véstörvényesékről...*, 141–145. Nem keverendő össze egy másik

szintén név nélkül. Köpeczi Balázs másolatában a Cseh Testvérek levéltárában maradt fenn a valószínűleg Debreceni Ember Pál-féle, 1708-ban Berlinbe, a Daniel Ernst Jablonskihoz kiküldött másolati kötet.⁴³ Köpeczinek Zürich városát köszöntő disztichonját gyakran másolták a többiek. Georg Láni evangélikus lelkész szintén grafomán alkat volt: hatalmas kéziratos hagyatéka (Besztercebánya, Státni Archiv) számtalan műfajt képvisel, s tőle a wittenbergi egyetemen több kiadvány is megjelent, melyek ebből az exul-létből fakadnak.⁴⁴ Kedveltek voltak a kiadványok, de az ünnepi szónoklatok még inkább (Heidegger köszöntő beszéde a 21 fős első csoportnak 1676 májusában; vagy Séllyei István búcsúbeszéde 1677 júliusában, mindkettő latin és német nyelven is fennmaradt számtalan másolatban), vagy a laudatív nyílt levelek (Otrokocsi tájékoztató levelét latin, holland és német verzióban; Zaffiusnak, ill. a nem gályarab Csúzi Cseh Jakabnak a megszabadulást köszönő levelét, melyet mindketten Zürich városának címeztek, latin és német fordításban és számos másolatban megtalálhatjuk svájci közgyűjteményekben).

A 19. századtól a magyar egyháztörténeti szakirodalom főként arra koncentrált, hogy ezek a szövegek magyarul nem jelentek meg, csak jóval később, a 19–20. században. Ezeket azonban a nyugati sajtóban, több nyelven és kiadásban nagy visszhangot kiváltott műveket külföldön és itthon is, főként latinul és kéziratos másolatban sokszorosították. Ez pedig azt jelzi egyrészt, hogy volt olvasói igény rá, másrészt, hogy a hazai sajtóban nem volt lehetőség ezeknek a szövegeknek a megjelentetésére. Ez rávilágítja a fényt a kora újkori kéziratoságnak az identitás-képzésben betöltött kiemelt szerepére.⁴⁵

Végül pedig látnunk kell, hogy annak is köszönheti a gályarabság története a hazai református identitásban betöltött szerepét, hogy az 1681-es soproni országgyűlés 26. törvénycikke ugyan szabályozta a vallásgyakorlatot (s ennek hatályát később többször folyamatosan szűkítették, 1690, 1692, 1715 etc.), de a meghurcoltatásokért a nyilvános bocsánatkérésre több mint 300 évet kellett várni. Mint ismeretes, Szent II. János Pál pápának mint magánembernek volt erre a katolikus klérus részéről különleges érzékenysége, hogy a debreceni Gályarab-emlékoszlop előtt

gályarab hason című írásával, lásd Georgius Lani: *Kurtze und wahrhafftige Historische Erzehlung von der grausamen und fast unerhoerten Papistischen Gefaengnuesz*, s. l., s. n., 1676; Lipcse, 1677; uo. 1683; uo. 1684. Lásd RMK III, 2885.

⁴³ Kvacala János: Magyar vonatkozású kéziratok a poseni [Plzen, Poznań] királyi levéltárban, *Irodalomtörténeti Közlemények*, III, 1893, 109–110.

⁴⁴ Lásd a következő kötet bibliográfiai részét: L. Makkai – J. Barcza – J. Csohány (eds.): *In Memoriam eliberationis Verbi Divini Ministrorum Hungaricorum*, Debrecen, MRE Zsinati Iroda, 1976 (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 1).

⁴⁵ Tóth Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Budapest, reciti, 2017 (*Irodalomtörténeti füzetek*, 178.).

megálljon. Ezek után pedig a mai református egyháznak is szükséges tisztáznia ehhez a hagyományhoz való viszonyát, s emlékezni a szenvedőkre, s továbbvinni örökségüket, melyet a krisztusi alázat és passió megélésében felmutattak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Szakirodalom

- BERNHARD, Jan-Andrea: *Petrus Dominicus Rosius à Porta Album amicorum: Egy Magyarországon és Erdélyben tanult svájci diák emlékkönyve*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001 (ETF, 234.).
- BUIJTÁS László Zsigmond: A pozsonyi véstörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban, *Könyv és Könyvtár*, XXV. évf., 2003, 115–138.
- BUIJTÁS László Zsigmond: Magyarországi evangélikus lelkészek Hollandiában (1676), *Lymbus MTFK*, 2012–13, 183–198.
- CSORBA Dávid: A gályarabkultusz töredezett emléke, *Sárospataki Füzetek*, XXI. évf., 2017/1, 23–32.
- CSORBA Dávid: Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához, in: Fazakas Gergely Tamás et al. (szerk.): *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3.), 166–178.
- CSORBA, Dávid: *Die Rezeption des Märtyrertums der ungarischen kalvinistischen Galeerensklaven*, in S. Varga Pál et al. (Hrsg.): *Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848*, Debrecen, Debrecen University Press, 2017 (Loci Memoriae Hungaricae, 4.), 91–103.
- FABINYI Tibor: A gyászévtized evangélikus történetírói, *Theológiai Szemle*, XVII. évf., 1975/9–10, 258–264.
- FARKAS József: *Elbeszélések...: Fliedner Buch der Märtyrer alapján*, Pest, Hornyánszky, Träger, 1869.
- FATA, Márta: *Glaubensflüchtlinge aus Ungarn in Württemberg im 17. und 18. Jahrhundert. Forschungsaufriß mit einer Dokumentation der Exulanten*, in: Erdélyi Gabriella – Tusor Péter (szerk.): *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára, Történelmi Szemle*, XLIX. évf., 2007/2, 519–547. (CD-melléklet.)
- FAZAKAS Gergely Tamás: *A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében*, in: uő et al. (szerk.): *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2014, (Loci Memoriae Hungaricae, 3.).

- HARSÁNYI István: Kocsi Csergő Bálint gályarabságról írott munkájának eredeti kézirata főiskolánk könyvtárában, *Sárospataki Református Lapok*, VI. évf., 1910/49, 487–489.
- HARSÁNYI István: Új adatok Kocsi Csergő Bálint kéziratos munkájának történetéhez, *Sárospataki Református Lapok*, XLIII. évf., 1911, 403–404.
- KÓNYA, Péter: Die ungarischen Galeerensklaven, in: Joachim Bahlcke (hrsg.): *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff*, Berlin, de Gruyter, 2013, 924–930.
- KOWALSKÁ, Eva: Confessional Exile and National Identity: The Slovak Case, in: Eva Doležalová – Jaroslav Pánek (eds.): *Confession and Nation in the Era of Reformations: Central Europe in Comparative Perspective*, Prague, Institute of History, 2011, 200–202.
- KVACSALA János: Magyar vonatkozású kéziratok a poseni [Plzen, Poznań] királyi levéltárban, *Irodalomtörténeti Közlemények*, III. évf., 1893, 109–110.
- MIHALIK Béla Vilmos: Az 1674. évi gályarabper előzményei és a bécsi udvar, in: Fazakas Gergely Tamás et al. (szerk.): *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, Debrecen, Egyetemi, 2015 (Loci Memoriae Hungaricae, 3.), 111–120.
- TÓTH Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Budapest, reciti, 2017, (Irodalomtörténeti füzetek, 178.).
- WENNEKER, Erich: Nikolaus Zaff – ein Bündner Arzt und Theologe in Venedig, *Bündner Monatsblatt*, 1995/1, 30–45.

Források

- Az ún. Csécsi-öszöntőj iratai, patakarchiv.hu.
- BOROSS István (szerk.): *Forrásaink a reformációról: Dokumentumok az MNL Veszprém megyei Levéltárából*, Budapest, MNL 2018, (Forrásaink a reformációról).
- BRUNNER, Felix: *Persecutio Hungarica; sive; Oratio... habita sub fine faeriatum canicularium, die 12. Augusti 1676*, Sub praeside Johann Heinrich Heidegger, Zürich, 1676, kézirat, Zentralbibliothek Zürich, Handschriftenabteilung, Mss F 199, 504r–514v.
- BUJTÁS László Zsigmond: A gályarab prédikátorok levélváltása Frans Burmannal (1675–1676), *Lymbus MTFK* 1999, 35–74.
- BUJTÁS László Zsigmond: A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676), *Lymbus MTFK* 2005, 79–93.
- BUJTÁS László Zsigmond: Magyar vonatkozású levelek Gerard Hamel Bruyninx levéltárából (1676–1677), *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2015, 171–186.
- Burgerbibliothek Bern, Mss Hist. Helv. VI, 54.

- DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, s. a. rend. Dienes Dénes et al., Sárospatak, SRKTGy, 2009, 316–347.
- DITREK PRK Nagykönyvtára (Pápa), Liszkay-gyűjt., Okmánytár.
- F. TÓTH Péter: „Igen elkezdtétek kergetésünket”: az 1674-es gályarabper veszprémi jegyzőkönyve, közrem.: Hermann István, Jakab Réka, Veszprém, MNL VML, 2018 (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai, 41).
- HEIDEGGER, Johann Heinrich: *Consolatio Christiana S[anctae] Martyrum*, Resp. J. H. Ziegler, F. Brunner, Tiguri, typis D. Gessneri, 1678.
- HEIDEGGER, Johann Heinrich: *Historia Papatus*, Amstelaedami, Wetstenius, 1684.
- KOCSI CSERGŐ Bálint: *Magyar vértanúk nyomában: A Szelepcsényi–Kollonics-féle reformáció vértanúi. Kocsi Csergő Bálint műve a gályarab-per tizenkilenc vértanujáról*, ford., kiad. Szimonidesz Lajos, Pápa, Misztótfalusi, 1944.
- LAMPE, Friedrich Adolf: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsyloania*, Utrecht, Van Poolus, 1728.
- LANI, Georgius: *Kurtze und wahrhaffte Historische Erzehlung Von der grausamen und fast unerhoerten Papistischen Gefaengnuesz*, s. l., s. n., 1676; Lipcse, 1677; uo. 1683; uo. 1684. Lásd RMK III, 2885.
- LÖHNER, Christoph: *Hungarische Praedicanten-Unschuld*, s. l., s. n., 1675, (RMK III, 2732).
- MAKKAI László (szerk.): *Galeria omnium sanctorum: A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, Budapest, Magyar Helikon, 1976.
- MAKKAI, L. – BARCZA, J. – CSOHÁNY, J. (red.): *In Memoriam eliberationis Verbi Divini Ministrorum Hungaricorum*, Debrecen, MRE Zsinati Iroda, 1976 (Studia et Acta Ecclesiastica, 1.).
- OTROKOSCI FÓRIS Ferenc, *Fenevad dühöngése*, ford., s. a. rend. Herpay Gábor, Bp., ORLE, 1933, (Antiqua Bibliotheca Ecclesia Reformatae Hungariae, III/1.).
- Régi Magyar Költők Tára XVII/9.
- ROSIUS à PORTA, Petrus Dominicus: *Historia Reformationis Ecclesiarum Raeticarum*, T. 3., S. 7. *Persecutio Hungarica et Raetica Sympatheia*, kézirat, kb. 1783–85, Staatsarchiv Graubünden, A SP III/11a, VI B 9.
- S. VARGA Katalin: *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, Pozsony, Kalligram, 2002.
- Staatsarchiv Bern, B III 36.
- Staatsarchiv Zürich, A. 185/1, E II 456a.
- STOLL Béla (szerk.): *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, Budapest, Akadémiai, 1986, (RMKT XVII/11).
- SZABADI István: „Borjút keresnek ők az ökör alatt is”: A pozsonyi törvényszék verses leírása a beregi református egyházmegye jegyzőkönyvében, in: Bitskey István – Pusztai Gábor (szerk.): *Michiel de Ruyter és Magyarország*, Debrecen, Kossuth, 2008, 81–98.

THURY Etele: *Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez*, Budapest, Athenaeum, 1912.

TIREK SRK Nagykönyvtár (Sárospatak), Kt. 217, 403, 603.

TTREL (Debrecen), Z 52.

VAN POOT, Abraham: *Naauwkeurig verhaal*, Amsterdam, 1684.

VARGA Imre (szerk.): *A kuruc küzdelmek költészete, II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára*, Budapest, Akadémiai, 1977.

ZbZ, B 9, B 251, D 181; D 182, F 199; Graphische Sammlung.

ABSTRACT

Csorba Dávid: *Persecutio Hungaricae*. Recent Sources of Galley-slaves' History in Hungary

Galley slavery was one of the defining phenomena in the 17th-century ecclesiastical history of Hungary. It evolved as a result of court trials in Bratislava between 1673 and 1675, whereby 70 pastors and teachers were imprisoned. Those among them who stood steadfast to the very end were sentenced to death and galley slavery. Finally, about 40 clergymen were set free with immense international help. Due to international Calvinist propaganda, reports of their suffering and liberation were published in diverse genres in several languages. The formally persecuted individuals returned home without legal remedy and were condemned to silence for centuries. In the era of the 19th-century national revivals, their story could become identity-shaping, especially for the Reformed communities in Hungary. Despite this, the national and international sources of the story of the Calvinist galley slaves have not yet been entirely mapped. Much of the work was undertaken by Etele Thury (1861–1917), Professor of Theology in Pápa, but the manuscript of his research went unpublished. The Lampe edition of Pál Ember Debreceni's ecclesiastical history was published in the year of 1728 in Utrecht, and in it, Csergő Kocsi's chronicle ends with Michiel de Ruyter freeing the Hungarian sufferers from the galleys on 11th February 1676. The present study introduces recently revealed sources addressing the subsequent period, which have been unknown to experts internationally. Besides exposing the martyrdom and creed of the exiles, the sources also shed light on their political activity and personal character.

Keywords: galley-slaves, persecution, refugees, Reformation identity, international Calvinism

HOL KÉPZIK A REFORMÁTUS LELKÉSZT?, AVAGY A LELKÉSZKÉPZÉS EGY FONTOS ASPEKTUSA A 16. SZÁZADI REFORMÁCIÓ KORÁBAN

Komlósi Péter

Amikor a címben feltett kérdésre keressük a választ, kézenfekvőnek tűnik a felelet: természetesen az egyetemek, akadémiák teológiai fakultásán. Különösen helytállóknak tűnik ez a felvetés, ha figyelembe vesszük, hogy a reformáció százada az egyetemi élet megújulásának is fontos időszaka volt. A 16. század elején közel 50 egyetem működött Európa-szerte, ehhez az intézményrendszerhez adódott 1558 és 1619 között további 43 – zömében protestáns háttérű – egyetem és akadémia. A reformáció idejére esik olyan híres egyetemek alapítása, mint a strasbourg-i (1538), a lausanne-i (1547), a genfi (1559), a leideni (1575), az edinburgh-i (1583), a herborni (1584), a franekeri (1585). Ekkor szervezik meg a cambridge-i Emmanuel College-ot (1581), a dublini Trinity College-ot (1592) és az aberdeeni Marischal College-ot (1593), de ide sorolhatók a franciaországi hugenotta akadémiák is, amelyek teológiai fakultásaik révén elsősorban lelkészképző intézetek voltak. Egy részüket korábbi, nagy múltú egyetemek részeként szervezték meg, mint Orange-ban és Montpellier-ben, vagy teljesen új alapítású intézmények voltak, mint Saumur (1598), Montauban (1600) és Sedan (1602).¹

A 16. századi reformáció egyházai azonban lelkészeik képzését nem hagyták kizárólag az egyetemekre és az akadémiákra. Jelen tanulmány azt a kialakult közties gyakorlatot vizsgálja, amely az egyetemi (akadémiai) évek és a lelkési szolgálat (életpálya) megkezdése közé ékelődött. Nevezetesen az egyházmegyékben belül rendszeresen szervezett lelkészgyűléseket, amelyeknek – az egyházmegye életének adminisztratív szervezésén túl – két legfontosabb feladata a lelkészek továbbképzése, illetve a lelkészjelöltek tanbeli és igehirdetési képességének

¹ Hans J. Hillerbrand (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, 4. köt., Oxford, 1996, 196.; Karin Maag: *Seminary or University*, Aldershot, 1995, 1.; Karin Maag: *The Huguenot academies: preparing for an uncertain future*, in: Raymond A. Mentzer – Andrew Spicer (eds.): *Society and Culture in the Huguenot World, 1559–1685*, Cambridge, 2002; Willem Frijhoff: *Patterns*, in: Hilde de Ridder-Symoens (ed.): *A History of the University in Europe, vol. 2: Universities in Early Modern Europe, 1500–1800*, Cambridge, 1996, 80–89.

(kompetenciájának) vizsgálata és fejlesztése volt. Az előbbi különösen fontos szerepet játszott az elsőgenerációs lelkészek között, főként, ha valaki a régi egyház papi rendjéből érkezte lett protestáns lelkész, enyhítve ezzel is a sokféle mutatkozó lelkészhiányt a hitújítás kezdeti időszakában. Míg az utóbbiaknak a gyakorlati teológiai képzetét egészítette ki az ezeken a gyűléseken szerzett sokrétű tapasztalat, melyek közül is kiemelkedik a prédikációk elmondása és közös elemzése. Először egy rövid európai körképet adunk e gyakorlatról, majd a reformációhoz 1560-ban csatlakozott skóciai egyházban (Kirk of Scotland) kialakult rendszert vizsgáljuk meg részletesebben.

AZ EURÓPAI GYAKORLAT

Európa-szerte különböző néven váltak ismertté ezek a gyűlések: Zürichben – és általában a német ajkú területeken – Prophezeinek nevezték, Angliában prophesyingnek vagy congregationnek, Hollandiában coetusnak, Skóciában pedig az *exercise* elnevezést kapta.

Kálvin az 1541-es Genfi Gyülekezeti Rendtartásának 20. szakaszában a következőket javasolja:

Amint pedig kívánatos a lelkészek alapos megvizsgálása, midőn megválasztásukra kerül sor, ugyanígy szükség van kötelességeik ellátásának helyes rendjére is; amiért is elsősorban hasznos lesz, ha az összes lelkész, tanításuk tisztaságának és egyező voltának megőrzése végett, hetenként egyszer összegyűlik az Írásokról értekezni, és ez alól törvényes igazolás nélkül senki sem menthető fel. Aki pedig ebben hanyagnak találta, megintessék.²

Tudjuk, hogy ezt Genfben igyekeztek is megvalósítani, jól ismerjük az ottani gyakorlatot: péntekenként találkoztak a genfi és környékbeli lelkészek igemagyarázatra, önvizsgálatra és imádságra.

Ezt a gyakorlatot megelőzte már Zwingliék működése Zürichben.³ Hiszen már 1525-ben tartottak a genfi gyűlésekhez hasonló megbeszéléseket a Grossmünsterben Zwingli vezetésével, míg a Fraumünsterben Oswald Myconius volt felelős ezekért a továbbképző alkalmakért, méghozzá napi rendszerességgel,

² Péter Miklós: *Genfi Gyülekezeti Rendtartás*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2012, 19.

³ Annak kérdését, hogy a *Prophezei* zürichi gyakorlatát már Farel által vagy a Genfi Gyülekezeti Rendtartás megszövegezésében segítő Viret révén, berni példák nyomán került Genfbe lásd: Lányi Gábor: *A kálvinizmus nyitánya. Berni zwingliánusok és francia-svájci kálvinisták vitája az egyházfegyelem gyakorlásáról*, Budapest, Károli-L'Harmattan, 2017, 165.

péntek és vasárnap kivételével. A város lelkészeinek és a latin iskola diákjainak kötelező volt a részvétel, hogy felvérteződjenek az alapos és helyes egzegézis módszerével. Ezekben a gyűléseken elsősorban az Ószövetséget magyarázták. Egy-egy ilyen gyűlés menete a következőképpen alakult: a latinul elmondott kezdő imádság után egy igeszakaszt felolvastak a Vulgatából. Ezután Jacob Ceperin, az ókori nyelvekben kiválóan képzett humanista felolvasta az igeszakaszt héberül, és lefordította görögre és latinra, egyben filológiai magyarázatot is fűzve a fordításhoz. Ezt követően Zwingli még egyszer felolvasta a szakaszt most már a Septuagintából, és átültette latinra, miközben teológiailag is elemezte a szöveget. Végül Zwingli kollegájának, Leo Judnak jutott az a szerep, hogy hallottakat egy igehirdetésben foglalja össze németül, amely már nyilvános volt minden érdeklődő gyülekezeti tag számára.

Nem meglepő, hogy a Prophezei – a lelkészek és jövődő kollegáik képzésén túl – felelős volt jelentős számú prédikáció, bibliafordítás és kommentár létrejöttéért is. Ahogy ezek a gyűlések egyre jobban intézményesült formát öltöttek, úgy vált külön egyre inkább az Írás lingvisztikai és teológiai olvasata, illetve annak a tulajdonképpeni eredménye, a prédikáció. Mindenesetre ez a gyakorlat hamar követőkre talált más németajkú városok protestáns gyülekezeteiben is, mint például Bázelenben, Bernben vagy éppen Strasbourgban.⁴

Németalföldön a Dordrecht-i Egyházmegyében szintén bevett gyakorlattá vált ezen típusú lelkészgyűlések szervezése és alkalmazása. Céljuk az egyházmegye lelkészei igehirdetői, retorikai képességeinek fejlesztése, dogmatikai látásának csiszolása volt. Általában egy prédikáció hangzott el, amelyet egy másik lelkész részletesen elemzett, majd ezt megbeszélés követte. Gyakran használták a Heidelbergi kátét az igehirdetések vezérfonalaként. Az egyházmegye fiatal lelkészeire különös gondot fordítottak, amint azt egy 1602-ben hozott egyházmegyei határozat jelzi. Ebben arra kötelezték őket, hogy kéthetente külön is találkozzanak, és gyakorolják a prédikálást. Mind a folyamatos képzés, mind a fiatal lelkészekkel való törődés mögött az a jegyzőkönyvben is megfogalmazott gondolat húzódik meg, hogy „a rossz lelkésznél még az üres [betöltetlen állású] gyülekezet is jobb”.⁵ Az

⁴ George R. Potter: *Zwingli*, Cambridge, 1976, 241–246.; W. Peter Stephens: *The Theology of Huldrych Zwingli*, Oxford, 1986, 39–40.; Bruce Gordon: *The Swiss Reformation*, Manchester, 2002, 232–239. Gordon egy lábjegyzet erejéig hivatkozik Martin Brecht álláspontjára, aki amellet érvelt, hogy Wittenbergnek számottevő hatása volt a zürichi *Prophezeira* és az 1Kor 14 hasonló értelmezésére (257, 6. lábjegyzet); Philippe Denis: La prophétie dans les églises de la réforme au XVIe siècle, *Revue d'histoire ecclésiastique*, 72, 1977, 289–316.; Pamela Biel: *Doorkeepers at the House of Righteousness, Heinrich Bullinger and the Zurich Clergy, 1535–1575*, Bern, 1991, 182–184.

⁵ John P. Elliott: *Protestantization in the Northern Netherlands, a case study: The classis of Dordrecht, 1572–1640*, Ann Arbor, 1994, 172–174. A kelet-frízöldi egyházmegyék (coetus) létrejöttéről és további fejlődéséről A. Pettegree ad elemzést a következő munkájában: *Emden and the Dutch*

egyházmegyék protokollumai arról is tanúskodnak, hogy az egyházmegyék nemcsak a lelkészjelöltek befogadásáért és gyülekezetbe helyezéséért voltak felelősök, hanem már a képzésükért és vizsgáztatásukért is, függetlenül attól, hogy volt-e egyetemi előképzettsége a jelöltnek, vagy nem. Az idő múlásával természetesen egyre több lelkészjelölt érkezett egyetemi diplomával felvértezve, s vitathatatlanul számukra könnyebb volt megfelelni az egyházmegye előtt tett vizsgákon.⁶ Európa-szerte a lelkészjelöltek vizsgáztatásához használt egyik legnépszerűbb vezérfonal Philip Melancthon Examen *Ordinandorum* (1552) volt. Nemcsak lutheránus területeken használták előszeretettel, hanem református körökben is, például a Németalföldön.⁷

Hasonló gyakorlattal találkozunk Emdenben is, ahol a heti rendszerességgel tartott lelkészgyűléseken az ígéhirdetések mellett megjelennek a teológiai értekezések is, amelyeket szintén lelkészek tartanak egymásnak, és vitatnak meg egymással.

Végezetül ne feledkezzünk meg a magyar gyakorlatról sem, amelyet itt részleteiben nem tárgyalunk, csak utalunk a Hercegszőlősi Kánonokra (1576), amely a hatodik artikulusában igyekezett szabályozni a lelkészek megvizsgálását: „Miért hogy az S. Pal nyilván paranczollya, hogy az kic az Isten anyaszentegyházában szolgálni akarnac, azoc előszer meg próbáltassanac minec előtte az szolgálathoz kezdenenec. Ezokaert azt keuanyc, hogy senki se praedikallyon, se ne keresztellyen míg az ő tudomannya az Anyaszentegyhaz elöt meg nem próbáltatic.”⁸

A kánon nem beszél arról, hogy milyen formát öltött ez a „megpróbálás” a gyakorlatban. Az általános európai gyakorlatból kiindulva vélhetően ez a feladat a magyar reformátusok között is az egyházmegyékre hárult.

A SKÓCIAI GYAKORLAT: AZ EXERCISE

Skóciában a reformáció angol segítséggel szilárdult meg, miután 1560-ban a skót parlament elfogadta a John Knox vezetésével szerkesztett hitvallást, és felállította az egyház kormányzására a nemzeti zsinatot (General Assembly). Még ugyanebben az évben megjelent az Első Egyházi Rendtartás (First Book of Discipline) is, amely kilenc fejezetben foglalta össze a megreformálni kívánt egyház legfontosabb

Revolt: Exile and the Development of the Reformed Protestantism, Oxford, 1992, 23–24, 33.; Ingrid Dobbe: Requirements for Dutch Reformed Ministers, 1570–1620, in: Wim Janse – Barbara Pitkin (eds.): *The formation of clerical and confessional identities in early modern Europe*, Leiden, 2006, 191–203.

⁶ Dobbe: Requirements for Dutch Reformed Ministers, 202.

⁷ Bernard Vogler: *Le clergé protestant rhénan au siècle de la réforme (1555–1619)*, Paris, 1976, 88–89.

⁸ Mokos Gyula: *A Hercegszöllősi kánonok*, Budapest, Magyar Prot. Irodalmi Társaság, 1901, 27.

teendőit. Olyan fontos területeken kívánt útmutatást adni, mint a sákramentumok, a lelkészek gyülekezeti megválasztása és beiktatása, a régi egyház vagyonának felosztása, a lelkészek javadalmának megállapítása, a közoktatás megszervezése és új egyetemek alapítása. Az utolsó fejezeten belül egy alfejezet foglalkozik az igehirdetéssel és a Szentírás magyarázatával. Itt kerül említésre az exercise gyakorlata a lelkészi összejöveteleken. A „Prófétálás, avagy a Szentírás magyarázata” című alfejezetében részletesen megfogalmazza ezeknek a gyűléseknek a célját, előírja a megtartásuk rendjét, szabályozza a résztvevők jelenlétét.⁹ A lelkészeknek, gyülekezeti felolvasóknak (ami Skóciában egy rövid életű tisztség a reformáció korai szakaszában) tíz mérföldön belül kötelező volt a részvétel.¹⁰ Heti rendszerességgel találkoztak abból a célból, hogy közösen tanulmányozzanak egy-egy bibliai szakaszt, dogmatikai kérdéseket vitassanak meg, és kölcsönös önvizsgálatnak vessék alá magukat. Bár a legkorábbi fennmaradt egyházmegyei lelkészgyűlési protokollumok sem datálódna korábban, mint 1580, az egyetemi rendeletek vagy a nemzeti zsinat jegyzőkönyvéből – amely 1560-tól rendelkezésünkre áll – tudjuk, hogy közvetlenül a rendtartás megjelenése után az országban több helyen megindult a lelkészcsoporthoz és gyülekezetek egyházmegyébe szervezése, illetve az elrendelt exercise gyakorlása. Amikor St Andrewsban bevezették az exercise gyakorlatát, a St Andrews-i Egyetem 1562. január 7-én kelt határozatával elrendelte, hogy a tanárok és mind a három kollégium diákjai vegyenek részt azon.¹¹ Amint gyakran előfordul, a különböző egyházi testületek jegyzőkönyvei nemcsak a szabályalkotásról tudósítanak, hanem egy-egy ügyről, gyakorlatról a szabályok áthágása kapcsán is tudomást szerzünk. Így volt ez az exercise gyakorlatával kapcsolatban is. A nemzeti zsinat 1565. júniusi ülészakára panaszt nyújtottak be két linlithgow-i lelkész ellen, akik nem voltak hajlandók részt venni a gyűléseken és

⁹ „To the end that the Kirk of God may have a tryall of mens knowledge, judgements, graces and utterances [...] it is more expedient that in every towne where Schooles and repaire of learned men are, there be in one certaine day every week appointed to that exercise which S. Paul calls prophesying [...] This exercise is a thing most necessarie for the Kirk of God this day of Scotland. For therby, as said is shall the Kirk have judgement, knowledge of the graces, gifts and utterances of every man within their body. [...] and every man shall have liberty to utter and declare his minde and knowledge to the comfort and consolation of the Kirk.” James K. Cameron (ed.): *The First Book of Discipline* [továbbiakban *FBD*], Edinburgh, 1972, 188–189.

¹⁰ Nigel M. de S. Cameron (ed.): *Dictionary of the Scottish Church History and Theology*, Edinburgh, 1993, 693.

¹¹ Alexander I. Dunlop (ed.): *Acta Facultatis Artium Universitatis Sancti Andree, 1413–1588*, Edinburgh, 1964, 416. Montrose-ban szintén gyakorlatban volt már az exercise a 1560-as évek elején. Erről tanúskodik James Melville, akire személyesen mély benyomást tett ez a gyakorlat. James Melville: *The Autobiography and Diary of Mr James Melville*, ed. Robert Pitcairn, Wodrow Society, Edinburgh, 1842, 22.

az igemagyarázatokon. Az 1576-os zsinat pedig megerősítette korábbi rendeleteit az egyházi rendtartással egybehangzóan, mely szerint a lelkészeknek és felolvasóknak kötelező a részvétel a lelkészgyűléseken.¹²

Az exercise gyakorlatával kapcsolatban még két fontos megállapítást kell tennünk. Először is nem vált országos gyakorlattá, hiszen ekkor még hiányzott az az egyházi igazgatási struktúra, amely nemcsak teret biztosított volna neki, hanem egyben a gyakorlat megtartását is ellenőrizhette volna. Másrészt pont ennek a struktúrának a kialakításában játszottak fontos szerepet ezek a lelkészi fraternitások, igemagyarázati műhelyek. A zsinat 1579. júliusi ülészakán lothiani lelkészek hivatkoznak arra, hogy ahol az exercise gyakorlatával élnek, ott magát az exercise-ot egyházmegyének is lehet tekinteni. A következő évi zsinati ülésen a St Andrews-i Egyházmegyét együtt említik „az Edinburgh-ban exercise-t gyakorló testvérekkel”, és mindkét testületet felhatalmazzák a lelkészek fegyelmezésére, ami minden kétséget kizáróan arra utal, hogy magára az exercise-ra úgy tekintettek, mint egyházkormányzói és végrehajtó testületre, és nem pusztán mint tudományos, lelkészképző vagy lelkigondozói szervezeti egységre.¹³

Mindezeket előre bocsátva a következőkben a Stirlingi Egyházmegye lelkészgyűléseit vizsgáljuk meg az exercise gyakorlatának alakulása szempontjából. A felhasznált forrás a Stirlingi Egyházmegyei Jegyzőkönyv, 1581–1587 (továbbiakban Jegyzőkönyv).¹⁴ A Stirlingi Egyházmegye a 13 eredeti egyházmegye közé tartozott, amelynek megszervezését az 1581-es nemzeti zsinat rendelte el uralkodói jóváhagyással.¹⁵ Mivel a nemzeti zsinat általában évente kétszer ülésezett, szükség volt olyan alsóbb szintű testületekre, amelyek a gyülekezetek működését szabályozták. Az egyházmegyék látták el a következő feladatokat: a lelkészek alkalmasságának megvizsgálása, felszentelésük (hivataluk elfoglalásának engedélyezése), a gyülekezetek felügyelete és a vizitációk biztosítása, a magasabb egyházi testületek végzéseinek betartatása, a házassági szerződések jóváhagyása, valamint az

¹² *The Booke of the Universall Kirk, Acts and Proceedings of the General Assemblies of the Kirk of Scotland, 1560–1618* [továbbiakban BUK], 1–3. köt, Bannatyne and Maitland Clubs, Edinburgh, 1839–1845, 1. 57, 366.

¹³ BUK, 2. 439, 459, 465. A St Andrews-i reformáció háttéréhez hasznos áttekintést ad Jane E. A. Dawson: *The Face of Ane Perfyrt Reformed Kyrk: St Andrews and the Early Scottish Reformation*, in: James Kirk (ed.): *Humanism and Reform: the Church in Europe, England and Scotland, 1400–1643: essays in honour of James K. Cameron*, (Studies in Church History Subsidia, 8.), Oxford, 1991, 413–435.

¹⁴ James Kirk (ed.): *Stirling Presbytery Records 1581–1587*, [továbbiakban *Jegyzőkönyv*], Scottish History Society, Edinburgh, 1981. Itt jelezzük, hogy angolul a skót presbiteriánus terminológiában a *persbytery* az egyházmegyét jelenti, és nem a presbitériumot, amit a Skót Egyházban *kirk session*nek hívnak.

¹⁵ Alexander Peterkin: *The Booke of the Universall Kirk of Scotland*, Edinburgh, 1889, 214–218.; Alan R. MacDonald: *Ecclesiastical Politics in Scotland: 1586–1610*, Edinburgh, 1995, 184.

egyházfegyelem gyakorlása.¹⁶ A Stirlingi Egyházmegye gyűléseinek jegyzőkönyve 1581-től kezdve maradt fenn. Ez a gazdag forrásanyag részletes betekintést ad az egyházmegyéhez tartozó 24 gyülekezet mindennapi életébe. Bennünket ebből most az exercise gyakorlata érdekel: mennyiben igyekezett az egyházmegye megfelelni az egyházi rendtartás idevonatkozó rendeleteinek, kik vettek rajta részt, és végül mi volt a tartalma ezeknek a továbbképzéseknek?

A gyűléseket heti rendszerességgel tartották általában a keddi napokon 9 órai kezdettel. Az első napirendi rendszerint pont az exercise volt, amit ketten végeztek, ezt gyakran nevezték nyilvános exercise-nek, mert az egyházmegye egész lelkészi közössége előtt zajlott, illetve azok előtt, akik éppen jelen voltak az egyházmegyei gyűlésen. Az első személy feladata volt az igehirdetés, alapos exegézist is adva az igamagyarázat mellé. A második személy az elhangzott prédikációt próbálta kiegészíteni, illetve korrigálni, ha erre szükség volt.¹⁷ Hogy a lelkészek részvételét biztosítsa az egyházmegye, egyhangúan az a döntés született, hogy a keddi napot meg kell hagyni a gyűléseknek, aznap nem szabad más egyházi szolgálatot vállalni.¹⁸ Azonban hiába a határozat, a folytonosan ismétlődő esetek azt mutatják, hogy az indokolatlan hiányzás visszatérő problémát jelentett. Ezt orvosolandó, bevezették a pénzbüntetést is. Az első hiányzásért a lelkészeknek két shillinget, a felolvasóknak egyet kellett befizetniük az egyházmegye pénztárába, a másodszori hiányzásért a dupláját, a harmadszoriért pedig a triplája volt a büntetés.¹⁹ 1582 januárjában az egyházmegye öt rendes tagját rendelték be a gyűlés elé részvétel elmulasztása okán. Azonban csak egy személy, William Stirling felolvasó jelent meg, ő is egy hónap késéssel. Arra hivatkozott, hogy elesett, és megsérült a lába, amely kifogást végül az egyházmegye ésszerűnek talált és elfogadott.²⁰

¹⁶ James Kirk (ed.): *The Second Book of Discipline*, Edinburgh, 1980, 179–180, 185–186, 194, 196–202.; David Calderwood: *The History of the Kirk of Scotland by Mr David Calderwood*, Thomas Thomson and David Laing (eds.), 1–8. köt., The Woodrow Society, Edinburgh, 1842–49, 8, 35–36.

¹⁷ *Jegyzőkönyv*, 61, 88, 291.

¹⁸ „[ministers] excusand thair absence sumtyme be baptezien of bairnis and examining of thair congregatioun befor the ministratioun of the Lord supper [...] na minister fra this furth upon the ordinar day of exerceis, viz., ilk Twysday ministrant bapteste, marriage nor exame ony of his congregatioun nor use na uthir kind of exerceis.” Fordítás: „a lelkészek alkalmanként a hiányzásukat azzal indokolják, hogy gyermekeket keresztesznek, és az úrvacsorára készítik fel gyülekezetük tagjait [ezért] [...] egy lelkész sem végezhet az exercise rendes napján, azaz kedden kereszteselői, házasságkötési szolgálatot vagy úrvacsorai felkészítést, sem nem hivatkozhat bármi más gyakorlatra.” Uo. 99.

¹⁹ Uo. 21–23. Mivel egy edinburgh-i napszámos napi bére 1580-ban 4 penny körül mozgott (1 shilling = 12 penny), már az 1-2 shillinges vagy ennek többszörösére rúgó pénzbírság is érzékeny anyagi veszteséget jelentett mind a lelkészeknek, mind a felolvasóknak. Vö. Margo Todd: *The Culture of Protestantism in Early Modern Scotland*, Yale, 2002, xiii., ahol további részleteket találunk a késő 16. századi skóciai jövedelmek és árak alakulásáról.

²⁰ „quhilk excuse the bretherin fand ressonable”, *Jegyzőkönyv*, 66, 75.

Az egyes gyűléseken résztvevők és a különböző döntéseket aláírók nevei között szinte kizárólag lelkészeket találunk. Bár az Első Egyházi Rendtartás még úgy rendelkezett, hogy a gyűlések első részén, tehát az *exercise*-on a gyülekezetekből lehetőleg minél szélesebb körben vegyenek részt hitbéli tanulás végett, ez nem valósult meg, s így a gyülekezetek általános teológiai képzésében az egyházmegyei gyűlések nem játszottak lényegi szerepet. Itt Skócia nem követte az angol példát, ahol a heti lelkészgyűléseknek az a része, ahol az igehirdetés és annak megtárgyalása elhangzott, tehát az *exercise* – vagy ahogy az angolok nevezték a *prophesying* –, teljesen nyilvános volt, sőt az érdeklődő gyülekezeti tagok is hozzászólhattak, aktívan részt véve a gyűlésen.²¹

A résztvevők között kivételt képeznek a felolvasók és az iskolai rektorok (*schoolmaster*). Az utóbbiakra is úgy tekintettek a lelkészek mellett, mint az egyházi tanítói hivatal képviselőire.²² Alexander Yule stirlingi iskolamester az egyik leghűségesebb résztvevője volt ezen igehirdetési gyakorlatoknak, elnyerve ezzel a „testvér az igehirdetésben” („*brother of exercise*”) megtisztelő címet.²³ Duncan Niven dumblane-i iskolamestert pedig felszólította az egyházmegye, hogy csatlakozzon a Stirlingi Egyházmegyéhez. Nyilvánvaló, hogy ezzel a lépéssel mind az iskolamestert, mind rajta keresztül magát a stirlingi iskolát is (szorosabb) egyházi felügyelet alá akarták vonni. Majd néhány héttel a felszólítás után meghívást kapott az *exercise*-ra is, mivel az ifjúság tanítása volt rábízva.²⁴

A gyűlések *exercise* része azonban alapvetően a lelkészeknek volt fenntartva, az ő képzésüket szolgálta. Három csoportra oszthatjuk a részt vevő lelkészeket, és így az *exercise* gyakorlásának is három típusát különböztethetjük meg. Az első csoportba tartoztak a már gyülekezeti szolgálatban állók, számukra ezek a gyűlések egyfajta önképzőköriként működtek. Rendszerint az első napirendi pontként az *exercise* következett, amit ketten végeztek. Az első személy feladata volt az igehirdetés, alapos exegézist is adva az igamagyarázat mellé. A második személy az elhangzott prédikáció és exegézis alapján próbálta kiegészíteni saját meglátásával az elhangzottakat, illetve szükség szerint korrigálni.²⁵ Arról is döntés született, hogy miről és milyen sorrendben prédikáljanak a résztvevők: „a résztvevő testvérekről egy katalógus [készíttessen], és a sorrendet be kell tartani, amint

²¹ Patrick Collinson – John Craig – Brett Usher (eds.): *Conferences and Combination Lectures in the Elizabethan Church, Dedham and Bury St Edmunds, 1582–1590*, Woodbridge, 2003. xxvi–xxxii.; George D. Henderson: *The Exercise*, in: uő (ed.): *The Burning Bush, Studies in Scottish Church History*, Edinburgh, 1957, 44, 57.

²² Vö. Kirk (ed.): *The Second Book of Discipline*, 187–190.

²³ *Jegyzőkönyv*, 77.

²⁴ Uo. 15, 18, 59.

²⁵ Uo. 61, 88, 291.

egymás után következnek az exercise-on.”²⁶ Ily módon tehát igyekeztek elkerülni az ad hoc prédikációkat és az ezt követő sokszor parttalanná váló hozzászólásokat, vitatkozásokat, valamint ez a szervezettség a résztvevőknek is kellő időt biztosított a felkészülésre.

A résztvevőknek egy másik csoportját alkották azok a lelkészek és felolvasók, akiknek a prédikációit a megvizsgálás tárgyává kívánta tenni az egyházmegye lelkészi kara, mert fennállt a veszélye a tévtanításnak, vagy éppen panasz érkezett helytelen, botránkozató magatartásról. Ezekben az esetekben tulajdonképpen az egyházfegyelem gyakorlását láthatjuk. A William Scott callendari felolvasó ellen felhozott vádat pontosan nem ismerjük, csak sejthetjük a számára kijelölt textus és a Jegyzőkönyvben rögzített értékelés alapján, hogy a keresztségről vallott nézete képezte a vizsgálat tárgyát. A Máté 28. fejezetéről kellett prédikálnia, amelyre két hónap felkészülési időt kapott. Miután meghallgatták, megállapították: igehirdetése „dogmatikai szempontból tiszta, és folytathatja szolgálatát, mint tette azt korábban, bátorítva a rá bízott népet, és a keresztség sákramentumát továbbra is kiszolgáltathatja”.²⁷ Andrew Grahamnek, Dumblane püspökének szintén többször meg kellett jelennie az exercise-on, hogy megvizsgálják, nem tanít-e valamilyen hereziszt. Mivel a Jegyzőkönyvben a régi egyházból hozott titulussal említik, kézenfekvőnek tűnik, hogy egy ún. átvett lelkésztől van szó, aki hajlandóságot mutatott, hogy a régi egyházi rendből csatlakozzon a megreformált egyházhoz. Ezért a vizsgálat is arra irányulhatott, hogy a reformáció alaptanítását helyesen érti-e. Erre enged következtetni a számára kijelölt, szótériológiai vonatkozású igeszakasz az Efézusi levélből (1,13–15). A vizsgálat a püspök számára kedvező eredménnyel zárult, megbízhatónak és hasznosnak találták a prédikációját. Azzal az intéssel engedték el, hogy ezentúl szorgalmasabban látogassa az exercise alkalmait.²⁸ Általában az ilyen típusú meghallgatások elérték céljukat, és nem látták szükségét újabb meghallgatásoknak. Ez alól kivételt jelent Patrick Laying calcmannani felolvasó esete, akinek legalább 21 alkalommal kellett megjelennie az egyházmegye lelkészei előtt. Többször vizsgálták a megigazulás tanáról vallott nézetét, és az is előfordult, hogy azért került az egyházmegye figyelmének középpontjába, mert nem látogatta rendszeresen a megyei gyűléseket, amit Laying anyagi okokkal magyarázott.²⁹ Maga a tény, hogy a felolvasók igemagyarázatai többször is vizsgálat

²⁶ „catalog of the brethir of the exerceis and ordur to be observit by thame in follwing uthir in exerceis.” Uo. 22.

²⁷ „[his sermon was found] sound and thairfor continewis him, as of befoir, to exhort unto his folk and minister baptisme quhill thai tak farder tryall of him.” Uo. 68, 87.

²⁸ „and [he] was admonesit to exerceis him self mair diligentlie in tyme cuming nor he did befoir, quhilk he promesit to obey.” Uo. 69.

²⁹ 1586-ban a Róma 5-ről kellett prédikálnia, a következő év októberében pedig a Máté 18,10 és sk. versek alapján. Uo. 12, 90–91, 100, 232, 292.

tárgyát képezték, vagy gyakori visszahívásuk az exercise-ra tökéletesen rávilágít ennek az átmeneti tisztségnek a bizonytalan helyzetére a skót egyházban, továbbá arra is, hogy az idő előrehaladtával az elvárások is fokozatosan növekedtek a gyülekezeti szolgálatban állókkal szemben, különösen, ahogy növekedett az egyetemet végzett lelkészek száma.

Végezetül az exercise-on résztvevők harmadik csoportjához a lelkészjelöltek tartoztak. 1582 áprilisában a St Andrews-i nemzeti zsinaton arról rendelkeztek, hogy az egyházmegyék vegyék át a nemzeti zsinattól a lelkészjelöltek megvizsgálásának feladatát. Ezt korábban a zsinat küldöttjei útján gyakorolta, s amennyiben az egyházmegyék a megvizsgálás után alkalmasnak találták a jelölteket, megadták nekik az engedélyt gyülekezeti szolgálatra.³⁰ A vizsgált időszakban mindösszesen négyen érkeztek friss egyetemi diplomával a Stirlingi Egyházmegyébe azzal a szándékkal, hogy az egyházmegyei exercise-on való részvételük után lelkészként folytassák életpályájukat. Mind a négyen St. Andrew-ban végeztek. Közülük most két esetet nézünk meg közelebbről. Andrew Murdo, aki 1582-ben fejezte be egyetemi tanulmányait, az 1583. december 24-én tartott exercise-on vett részt először. Ezt még további kilenc megvizsgálás követte, míg végül alkalmasnak nyilvánították a lelkészi szolgálatra, és megkapta az engedélyt megválasztására. Az első szolgálati helye Kippen gyülekezete lett, amelyet 1588 márciusában foglalt el. Maga a megválasztás a következőképpen történt: az egyházmegye a lelkészei közül egy küldöttet nevezett ki, aki a szóban forgó gyülekezetben vezette a választást a jelölt prédikációja után tartott gyűlésen. A gyülekezet tagjai kézfeltartással szavaztak a jelölről, valamint a küldött kivette a megválasztott lelkész ígéretét, miszerint elfogadja a hivatalt, igaz és hű pásztor lesz a nyájnak.³¹ Henry Livingston négy évvel egyetemi tanulmányai befejezése után jelent meg az első exercise-án, 1587 júniusában. A következő három hónap során öt alkalommal vett részt megvizsgáláson, és még ugyanazon év októberének közepén beiktatták St. Ninian gyülekezetének lelkészi hivatalába. A Jegyzőkönyv részleteiből rekonstruálni tudjuk a lelkészjelölt megvizsgálásának folyamatát. Első lépésként a jelöltet szűkebb körben hallgatták meg. Ha ez a vizsgáztatók megalégedésére szolgált, a következő alkalommal már az egész egyházmegye lelkészi közössége előtt folytatta vizsgáját. Először úgy, mint az ún. nyilvános exercise-on részt vevő második személy, aki kiegészíti ez előtte szóló igemagyarázatát; ha a hozzászólását

³⁰ BUK, 1. 357, 2. 570.

³¹ *Jegyzőkönyv*, 309; Scott Hew (ed.): *Fasti Ecclesiae Scoticae: The Succession of Ministers in the Church of Scotland from the Reformation*, [továbbiakban *Fasti*], 1–8. köt., W. Paterson, Edinburgh, 1915–50, 4. 350, 3. 206.

itt is rendben találták, a következő alkalommal már ő adott egezetikai igemagyarázatot. A vizsga utolsó állomása, mely egyben a legnehezebb és legkritikusabb vizsgáztatók előtt folyt, a lelkészjelölt – megválasztása esetén – leendő gyülekezetében történt.³²

Az exercise-ok tartalmáról már részben szóltunk. Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy e találkozók középpontjában az igehirdetés tartalmi és nem kevésbé fontos formai követelményeinek színvonalemelése állt. Céljuk a biblikus és dogmatikai ismeretek, illetve a megfelelő kommunikációs készség elsajátításának és gyakorlásának kívánt teret biztosítani a résztvevői számára. Az igemagyarázatok a legtöbb esetben a lectio continua rendjében történtek. 1582 januárjától a második Korinthusi levelet magyarázták végig, majd amikor a végére értek, a Galata-levéllal folytatták. Ezt a gyakorlatot elsősorban a nyilvános exercise-on követték. Amikor lelkészek vagy lelkészjelöltek megvizsgálásáról volt szó, egy-egy fontosabbnak tartott, 3-4 versből álló igeszakasz magyarázatát várták. A textusokat kizárólag az Újszövetségből választották, 33 igeszakaszt említ a Jegyzőkönyv. Ezek közül 21 került ki az evangéliumokból: 14 ige Máté evangéliumából, János evangéliumának csak a 3. fejezetéből; Lukács evangéliumából viszont egyszer sem választottak textust. A további 13 ige hely a Római és az Efézusi levélből vett szakasz, valamint a Timóteushoz írt első levél és a Zsidókhöz írt levél kerül még említésre.³³ A lelkészek azonban nemcsak egymás előtt prédikáltak, hanem beszámoltak egymásnak igehirdetési élményeikről is. 1582 februárjának egyik lelkészgyűlésén feljegyzésre került, ki miről prédikál. Robert Montgomery stirlingi lelkész Mózes első könyvéről, a dumblane-i Andrew Young az evangéliumi harmóniát vette alapul, talán használva Kálvin kommentárját, Patrick Gillespie János első leveléből prédikált gyülekezetében, Alexander Fargy Márk evangéliumából, Robert Mentieth alvai lelkész az Apostolok cselekedeteiből vette igehirdetési textusát.³⁴ Mindez arra enged következtetni, hogy a lelkészek nem követtek egységesen egy igehirdetési vezérfonalat, mindenki szabadon választotta vasárnapi igemagyarázatainak alapigéjét.

Az egyházmegyei gyűlések nyelvezete és így a prédikációk, lelkészjelöltek vizsgáztatása, a teológiai disputák nyelvezete angol volt, néhány kivételtől eltekintve,

³² *Jegyzőkönyv*, 268, 269, 272, 275.; *Fasti* 4. 313.

³³ Egyes textusokról többször is prédikáltak: Máté 10,15; 10,27–30; 12,1–5; 12,5–9; 12,32–41; 18,1–7; 18,7–12; 18,10–15; 20,28–30; 28,16–20; Márk 1,4–7; 8,34–35; János 3,1–6; 3,14–16; 3,18 sk.; Róma 5,1–2; 8,1–4; Efézus 1,13–15; 3,20–4,4; 1Timóteus 4,12–15; Zsidók 5,5 sk.; 10,19–24; 10,28–32; 11,1–4.

³⁴ *Jegyzőkönyv*, 25.

amikor is a latint használták, mint például Hew Myles és Andrew Kirk esetében, de ekkor is azzal a meghagyással bocsátották el őket, hogy angol nyelven tanítsanak gyülekezeteikben.

Általánosan elfogadott igehirdetési gyakorlat volt a 16. század utolsó harmadában, hogy a prédikációk dogmatikai kérdéseket is gazdagon tárgyaltak.³⁵ Mind a prédikációkra történő készülés során, mind a teológiai disputákra való felkészüléshez nélkülözhetetlen segédeszközök voltak a kommentárok és teológiai szakkönyvek. A nemzeti zsinat már 1562-ben utasította a szuperintendenseket, hogy az egyházlátogatások során vegyék számba a hasznos könyveket, és bátorítsák a lelkészeket azok forgatására.³⁶ A Jegyzőkönyvben többször találunk utalást arra, hogy az egyházmegye lelkészei milyen könyvekkel rendelkeztek. Andrew Youngnak voltak kommentárjai Kálvintól, Bézától és Rodolph Gualter (1519–1586) zürichi teológustól. Patrick Gillespie és Alexander Fargy szintén rendelkezett Kálvin-kommentárokkal, utóbbinak birtokában volt még Augustin Morlorat (1506–1562) francia teológus, valamint Wolfgang Musculus³⁷ berni teológus egy-egy műve. Robert Mentieth több könyvet is beszerzett a wittenbergi lutheránus teológustól, Johann Brentztől (1499–1570).³⁸ William Stirling felolvasó, amikor megkérdezték, milyen könyveket használ gyülekezetében, válaszában Kálvin és Pierre Viret Institúcióira hivatkozott.³⁹ A lelkészek végrendeletei is többször utalnak teológusokra, akik hatással voltak munkájukra, illetve birtokukban levő könyvekre. Thomas Cranstoun tarenti lelkész, amikor 1569-ben meghalt, végrendeletében jelezte a kollégáitól kölcsönkapott könyveket, úgymint Kálvin kispófétákról és az Apostolok cselekedeteiről írott kommentárját, továbbá Musculus Máté és János kommentárjait, valamint Bullinger anabaptisták ellen írott munkáját.⁴⁰

Ez a néhány példa is arra enged következtetni, hogy nemcsak a fővárosban vagy az ország egyetemi központjaiban szolgáló lelkészek, de vidéki kollégáik is igyekeztek lépést tartani a kontinensen gyorsan változó eseményekkel, nyomon

³⁵ Andreas Hyperius (1511–1564) a *De formandis concionibus sacris* (1577) című munkájában javasolja a prédikátoroknak, hogy az igeolvasás után az alapvető keresztyén tanításokat magyarázzák el bátorításként és figyelmeztetésként gyülekezeteiknek. Lásd James T. Ford: *Preaching in the Reformed Tradition*, in: Larissa Taylor (ed.): *Preachers and People in the Reformations and Early Modern Period*, Leiden, 2001, 70–76.

³⁶ BUK, I. 15.

³⁷ Élettörténetét lásd: Lányi Gábor: Wolfgang Musculus Dusanus élete és művei, *Studia Caroliniensia*, I. évf., 2005/1, 3–22.; angolul: Gabor Lanyi: *The Origins and Nature of Wolfgang Musculus Dusanus' (1497–1563) Political Theology*, *Studia Universitatis Babeş–Bolyai*, 63, (2018/2), 86–104.

³⁸ *Jegyzőkönyv*, 25.

³⁹ Uo. 31–32.

⁴⁰ Ian B. Cowan: *The Scottish Reformation*, New York, 1962, 203–204. A 16. századi skót lelkészi végrendeletekről: Margaret H. B. Sanderson: *Service and Survival: The clergy in the late sixteenth-century Scotland*, in: *Records of the Scottish Church History Society*, 2006, 73–96.

követni szakterületükön a főbb irányokat. Ezt a folyamatot és ennek a kapcsolatnak az intenzitását erősíti majd fel, amikor 1583-ban Edinburgh, az ország fővárosa is egyetemet kap.

ÖSSZEZÉS

Mind az európai kontextusból, mind pedig a skót helyzet értékeléséből – közelebbről a Stirlingi Egyházmegye gyakorlatából – világosan és félreérthetetlenül kitűnik, hogy a reformáció lelkészideáljának legfontosabb feladata az igehirdetés volt. Ennek rendelt alá mindent, még az egyházszervezet kialakítását is.

Az exercise gyakorlatának több fontos következménye:

Az egyházszervezet fejlődése szempontjából is fontos szerepet játszottak ezek a lelkészi fraternitások, mert megszerveződésük több esetben is egy új, magasabb szintű szervezeti egység, az egyházmegye kialakulásához vezetett, amely fontos kapcsot jelentett a gyülekezetek és a nemzeti/területi zsinatok között.

Azzal, hogy az önképzés legfontosabb fórumává vált, gyarapította a lelkészek ismeretanyagát, műveltségét, és nem csak biblikus és teológiai értelemben, még ha nyilvánvalóan a döntő hangsúly ezen is volt.

Visszahelyezte a teológiai gondolkodás előterébe az Írás értelmezését, az egyház ennek helyes magyarázatát és érthető közlését várta el lelkészeitől, tagjaitól pedig annak megértését.⁴¹

Segítette az egyházon belüli vitakultúra fejlődését.

Az a terület, ahol az exercise gyakorlata nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, nem volt más, mint a nem-lelkészek bevonása önmaga munkájába és általa az egyház életébe. A reformátorok álma, a teológiai szempontból is művelt nem-lelkészi elem megerősödése és aktivizálása csak vágy maradt. Valójában az ellenkezőjért érték el. Az egyre specializálódó teológiai ismeretek és a professzionalizálódó lelkészi életpálya továbbra is fenntartotta a középkori örökségként hozott szakadékot lelkészek és világiak között, még ha más módon is, és egyben hozzájárult egy új társadalmi csoport, a protestáns lelkészek rendjének kialakulásához és megerősödéséhez.

⁴¹ Andrew Pettegree: *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge, 2005, 38–39.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Forrásművek

- The Booke of the Universall Kirk, Acts and Proceedings of the General Assemblies of the Kirk of Scotland, 1560–1618*, 1–3. köt, Bannatyne and Maitland Clubs, Edinburgh, 1839–1845.
- CALDERWOOD, David: *The History of the Kirk of Scotland by Mr David Calderwood*, Thomas Thomson and David Laing (eds.), 1–8. köt, The Woodrow Society, Edinburgh, 1842–49.
- CAMERON, James K. (ed.): *The First Book of Discipline*, Edinburgh, 1972.
- DUNLOP, Alexander I. (ed.): *Acta Facultatis Artium Universitatis Sancti Andree, 1413–1588*, Edinburgh, 1964.
- KIRK, James, (ed.): *Stirling Presbytery Records 1581–1587*, Scottish History Society, Edinburgh, 1981.
- KIRK, James, (ed.): *The Second Book of Discipline*, Edinburgh, 1980.
- LÁNYI GÁBOR: Wolfgang Musculus Dusanus élete és művei, *Studia Caroliensia*, I. évf., 2005/1, 3–22.
- LÁNYI GÁBOR: *A kálvinizmus nyitánya. Berni zwingliánusok és francia-svájci kálvinisták vitája az egyházfegyelem gyakorlásáról*, Budapest, Károli–L'Harmattan, 2017.
- LANYI, Gabor: The Origins and Nature of Wolfgang Musculus Dusanus' (1497–1563) Political Theology, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, 63, (2018/2), 86–104.
- MELVILLE, James: *The Autobiography and Diary of Mr James Melville*, ed. Robert Pitcairn, Wodrow Society, Edinburgh, 1842.
- PETERKIN, Alexander: *The Booke of the Universall Kirk of Scotland*, Edinburgh, 1889.
- Referenciamunkák
- CAMERON, Nigel M. de S. (ed.): *Dictionary of the Scottish Church History and Theology*, Edinburgh, 1993.
- HEW, Scott (ed.): *Fasti Ecclesiae Scoticae: The Succession of Ministers in the Church of Scotland from the Reformation*, 1–8. köt., W. Paterson, Edinburgh, 1915–50.
- HILLERBRAND, Hans J. (ed.): *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, 1–4. köt., Oxford, 1996.

Monográfiák, tanulmányok, cikkek

- BIEL, Pamela: *Doorkeepers at the House of Righteousness, Heinrich Bullinger and the Zurich Clergy, 1535–1575*, Bern, 1991.
- COLLINSON, Patrick – CRAIG, John – USHER, Brett (eds.): *Conferences and Combination Lectures in the Elizabethan Church, Dedham and Bury St Edmunds, 1582–1590*, Woodbridge, 2003.

- COWAN, Ian B.: *The Scottish Reformation*, New York, 1962.
- DAWSON, Jane E. A.: The Face of Ane Perfytt Reformed Kyrk: St Andrews and the Early Scottish Reformation, in: James Kirk (ed.): *Humanism and Reform: the Church in Europe, England and Scotland, 1400–1643: essays in honour of James K. Cameron*, (Studies in Church History Subsidia, 8.), Oxford, 1991, 413–435.
- DENIS, Philippe: La prophétie dans les églises de la réforme au XVIe siècle, *Revue d'histoire ecclésiastique*, 72, 1977, 289–316.
- DOBBE, Ingrid: Requirements for Dutch Reformed Ministers, 1570–1620, in: Wim Janse – Barbara Pitkin (eds.): *The formation of clerical and confessional identities in early modern Europe*, Leiden, 2006, 191–203.
- ELLIOTT, John P.: *Protestantization in the Northern Netherlands, a case study: The classis of Dordrecht, 1572–1640*, Ann Arbor, 1994.
- FORD, James T.: Preaching in the Reformed Tradition, in: Larissa Taylor (ed.): *Preachers and People in the Reformations and Early Modern Period*, Leiden, 2001. 65–88.
- FRIJHOFF, Willem: Patterns, in Hilde de Ridder-Symoens (ed.): *A History of the University in Europe*, vol. 2: *Universities in Early Modern Europe, 1500–1800*, Cambridge, 1996.
- HENDERSON, George D.: The Exercise, in George D. Henderson: *The Burning Bush, Studies in Scottish Church History*, Edinburgh, 1957.
- GORDON, Bruce: *The Swiss Reformation*, Manchester, 2002.
- MAAG, Karin: *Seminary or University*, Aldershot, 1995.
- MAAG, Karin: The Huguenot academies: preparing for an uncertain future, in: Raymond A. Mentzer – Andrew Spicer (eds.): *Society and Culture in the Huguenot World, 1559–1685*, Cambridge, 2002.
- MACDONALD, Alan R.: *Ecclesiastical Politics in Scotland: 1586–1610*, Edinburgh, 1995. Unpublished Ph.D. thesis.
- MOKOS Gyula: *A Hercegszöllősi kánonok*, Budapest, Magyar Prot. Irodalmi Társaság, 1901.
- PETTEGREE, Andrew: *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge, 2005.
- PETTEGREE, Andrew: *Emden and the Dutch Revolt: Exile and the Development of the Reformed Protestantism*, Oxford, 1992.
- PÉTER Miklós: *Genfi Gyülekezeti Rendtartás*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2012.
- POTTER, George R.: *Zwingli*, Cambridge, 1976.
- SANDERSON, Margaret H. B.: Service and Survival: The clergy in the late sixteenth-century Scotland, in *Records of the Scottish Church History Society*, 2006, 73–96.
- STEPHENS, W. Peter: *The Theology of Huldrych Zwingli*, Oxford, 1986.
- TODD, Margo: *The Culture of Protestantism in Early Modern Scotland*, Yale, 2002.
- VOGLER, Bernard: *Le clergé protestant rhénan au siècle de la réforme (1555–1619)*, Paris, 1976.

ABSTRACT

Komlósi Péter: Ministerial training outside the Academy: The exercise

Training for the ministry in Scotland after 1560 did not rely solely on university education. The Kirk ensured that a proper examination of a candidate's preaching skills, of his knowledge of the Scriptures and doctrine, would be carried out before his admission to the ministry. It took place in the exercise which developed on Continental Europe and also became an integral part of the presbytery and synod meetings in Scotland.

This paper examines the role of *exercise* in ministerial training. First, its practice in other Protestant countries, then its general features in Scotland will be discussed. The records of Stirling Presbytery will be given special attention as the key source for our research in order to establish the main features of the exercise and to gain insight into its function in the late sixteenth-century Scottish context, as the most important examination of prospective ministers as well as an 'in-service' training of the practicing ministers.

Keywords: Scotland, reformation, presbytery, exercise, ministerial training

„TETSZETT AZ ISTENNEK, HOGY FELFEDJE A BŰNT?!“

A HÁZASSÁGTÖRÉS SZANKCIONÁLÁSÁNAK TEOLÓGIAI ÉS JOGI
ASPEKTUSAI GENFBN ÉS A KORAI MAGYAR REFORMÁCIÓBAN, KÜLÖNÖS
TEKINTETTEL DEBRECEN VÁROS JOGGYAKORLATÁRA¹

Magyar Balázs Dávid

BEVEZETÉS

„Kálvin-rágalmaktól hangos a világ, s mi nem tehetjük meg, hogy csendben maradjunk”² – fogalmazott ifj. Révész Imre a *Protestáns Szemle*ben megjelent egyik tanulmányában. S valóban, már a genfi reformátor egyház- és társadalomformáló szolgálatát értékelő 19. századi hazai „kutatói” sem élénk színekkel festették meg Kálvin János egyházfegyelmi tanításainak képét.³

- ¹ A címben található idézet a genfi reformátor testvére, Antoine Calvin és Anne LeFert válópereében hangzott el. Idézi: Emil Doumerque: *Jean Calvin. Les hommes et les choses de son temps*, Tome III., Lausanne, Georges Bridel & Cie Éditeurs, 1905, 573. A válóperehez lásd Magyar Balázs Dávid: Házasság és válás a kora-újkori Genfben. Betekintés a Konzisztórium, mint házassági bíróság működésébe Antoine Calvin és Anne Le Fert válópere alapján, *Theologiai Szemle*, LVII. évf., 2014/3, 141–155. A tanulmány a Szegedi Kis István Kutatói Ösztöndíj (Emberi Erőforrások Minisztériuma, Magyar Alkotóművészeti Közhasznú Nonprofit kft.) keretében valósult meg.
- ² Révész Imre (ifj.): Kálvin-rágalmak, *Protestáns Szemle*, XXIV. évf., 1914/1–10, 37–60.
- ³ Vö. Szilágyi Ferenc: Calvin és Servet (I. rész), *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, VII. évf., 1864/25, 785–791.; (II. rész) uo. 1864/26, 817–824.; Révész Imre: Történelmi tájékoztató Kálvin és a kálvinizmus ügyében (I–IX. rész), *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (a továbbiakban PEIL), VII. évf., 1864/29, 917–921., 1864/30, 947–950., 1864/31, 986–991., 1864/32, 1012–1015., 1864/33, 1049–1051., 1864/34, 1080–1085., 1864/35, 1117–1120., 1864/36, 1155–1158., 1864/37, 1177–1185.; Balogh Ferenc: *Keresztény egyháztörténelem*, IV. füzet, Debrecen, ifj. Csáthy Károly kiadása, 1882, 193–211.; Marczali Henrik: *Az újkor története* (Ribáry Ferenc szerk., Világtörténelem, VI.), Budapest, Mehner Vilmos kiadása, 1883, 250–258.; Kanyaró Ferenc: *Unitárius történetírás: Servet és Kálvin*, Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomdája, 1895; Marczali Henrik: *A reformatio kora* (úó szerk., Nagy Képes Világtörténet, VII.), Budapest, Franklin Társulat – Révai Testvérek kiadása, [1898–1905], 330–344.; Csohány János: Kálvin halálának három évszázados emlékünnepe a két magyar hazában, in: Márkus Mihály – Karasszon István (szerk.): *Honnan – hová? Kálvin-konferencia. Balatonfüred, 1995. április 4–6.*, Budapest, Ráday Kiadó, 1996, 85–95.; Gaál Botond: Kálvin vonások a magyarok lelki arcán, *Confessio*, XXXII. évf., 2009/1, 66–95.; úó: „Calvin’s Truth” and „Hungarian Religion”: Remembering a Reformer, in: Johan Niet – Herman Paul – Bart Wallet (eds.): *Sober, Strict, and Scriptural Collective Memories of John Calvin, 1800–2000*, Leiden, Brill, 2009, 108–120.; Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és Egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája*

Eklatáns példa erre Fáy András (1786–1864) író és politikus, aki saját bevallása szerint sohasem tudott megbarátkozni Kálvin erkölctanának szigorúságával:

különösen nem óhajtanám, hogy a „protestantismus” szellemét, Calvinnak [...] írásaiból, és példáiból kívánjuk kivonni. Őt, bár csodálnom kell [...] vele, mint emberrel megbarátkozni [...] nem birtam soha. Az absolutismusnak [...] nem vagyok a barátja. Genfi presbitériumában elnökösködve [...] sokakat tömlöcöztetett.⁴

Ám érdemes szólni Szász Károly (1829–1905) református püspökről is, aki szerint „követői csaknem félistent csináltak Kálvinból”, pedig valójában „az egész város népét olyan komorrá tette, mint amilyen ő maga volt. Tette mindezt az által, hogy a törvényeket túlterjesztette a vallás és erkölcsiség területén”, a *Konzisztórium* létrehozásával pedig még a családi élet legszemélyesebb ügyeit is „kifürkészte”. Így „váltak zsarnoksággá erkölcsi törvényei, melyek végül mindent elsötétítettek”,⁵ például azzal, hogy a házasságtörőkre és paráznákra könyörtelen halálbüntetést szabtak.⁶ Hasonlóan csalódott, ingerült hangot ütött meg a későbbi református egyháztörténész, Zoványi Jenő (1865–1958) is, aki erősen provokatív megnyilatkozásaiiban, „zsarnoki módon realizálódó egyházfegyelmi tanításai” miatt, Kálvin kapcsán megtagadta a „reformátor” jelző használatát.⁷

---

a liberális teológiával, Budapest, L'Harmattan, 2010, 33–58.; Magyar Balázs Dávid: „Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin nagy szellemét!” Révész Imre Kálvin életrajzának keletkezése, kiadása és recepciója, *Református Szemle*, CV. évf., 2012/2, 176–197.; uő: Servet Mihály kivégzésének ellentmondásos recepciója a korai magyar nyelvű Kálvin életrajzokban és tanulmányokban (1842–1906), in: Gér András László – Jenei Péter – Zila Gábor (szerk.): *Hiszek, hogy megértsem. Konferenciakötet Doktoranduszok Országos Szövetsége Hittudományi Osztály Fiatal Kutatók és Doktoranduszok IV. Nemzetközi Teológuskonferenciája*. Budapest, 2013. november 30., Budapest, L'Harmattan, 2015, 194–202.

4 Fáy András: Óramutató, Pest, 1842, 23. (A Szerző a tanulmányban közölt idézetekben megtartja az eredeti szóalakokat.)

⁵ Szász Károly: Kálvin, *Budapesti Szemle*, VI. évf., 1878/33–34, 209–245. Az idézethez lásd 235.

⁶ Uo.

⁷ Zoványi Jenőnek a reformáció 400. évfordulója alkalmából tartott ünnepi beszéde 1917. december 15-én, a Debreceni Kollégiumban hangzott el. Az egyházi és világi hallgatóságot is egyaránt megbotránkoztató dékáni felszólalásában „többször különvéleményt fogalmazott meg, a saját felfogását erőltette, ami arra utalt, hogy a Hittudományi Kar álláspontjával a közösséget megtagadta. Ezért a Kar bizalmatlansági indítványt fogalmazott meg vele szemben.” Fekete Károly: A Református Hittudományi Kar, in: Orosz István – Bartha János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 120. Lásd még: Magyar Balázs Dávid: Kálvin János a történelem ítélőszéke előtt. A híres Wurga–Zoványi-ügy (1908–1912), in: Pálfi József (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. Debrecen–Nagyvárad, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Hatvani István Teológiai Kutatóintézet – Partiumi Kiadó, 2015, 274–301.

S bár e megnevezett, tudományos tényeket nélkülöző vagy éppen megtagadó vádakra való reflexió ma már okafogyottnak mutatkozik, a reformátor műveit olvasva mégis kétségtelenül megállapítható, hogy Kálvin az ideális várost, „az új mennyei Jeruzsálemet”⁸ (Barth), ahol a lakók Krisztust követik, valóban Genfben szerette volna megvalósítani. A hitvalló élet számára nem volt más, mint az élet istentiszteletének gyakorlati megvalósítása. A reformátor a város közösségi életének teljes vallási-erkölcsi átformálására törekedett, amelynek egyik legfontosabb kiindulópontja a helyes keresztyén családi élet megszentelése volt,⁹ hiszen a konzisztórium feljegyzések szerint a paráználkodással és házasságtöréssel kapcsolatos bűnesetek mindennaposak voltak Genfben.¹⁰ Tette mindezt a „szentség városának” megteremtése érdekében, ezért különleges érzékenységgel fordult gyülekezetének mindazon vallásos-erkölcsi problémájához, melyek a Szentírás, de különösképpen is a Tízparancsolat alapján azonnali és határozott állásfoglalást kívántak.¹¹ Kálvin tehát elsősorban az Ige fényében kívánta megvizsgálni a hit és az élet alapvető kérdéseit.

Jelen kutatásunk arra keresi a választ, milyen volt az effajta, általánosan tilalmazott nemi magatartásformák teológiai, etikai és jogi megítélése Kálvin reformátori gondolkozásában, s hogy ez miképpen hathatott a korai magyar reformációra, különösen is a debreceni polgárok erkölcsi életére. Mindezt pedig egy olyan korban, amikor az egyházi előírások még társadalmi normáknak számítottak.

⁸ „Calvin sich [...] erfolgreich und endgültig durchsetzt, den Bau der *Cité de Dieu*, des neuen Jerusalem wie die Freunde sagten.” Karl Barth: *Die Theologie Calvins*, Zürich, Theologischer Verlag, 1993, 153.

⁹ Újabbán lásd Scott Manetsch: Holy Terror or Pastoral Care? Church discipline in Calvin’s Geneva, 1542–1696, in: Herman J. Selderhuis (ed.): *Calvin. Saint or Sinner?*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2010, 283–307.; uő: Pastoral care east of Eden: the Consistory of Geneva, 1568–1582, *Church History*, 75 (2006/3), 274–314.

¹⁰ William. E. Monter: Crime and Punishment in Calvin’s Geneva, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 64 (1973), 281–287.; uő: The Consistory of Geneva 1559–1569, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 70 (1979), 467–484.; Jeffrey R. Watt: Women and the Consistory in Calvin’s Geneva, *Sixteenth Century Journal*, 2 (1993), 429–439.; John Witte: Church, State, and Family in John Calvin’s Geneva: Domestic Disputes and Sex Crimes in Geneva’s Consistory and Council, in: Andersen Per et al. (eds.): *Law and Disputing in the Middle Ages. Proceedings of the Ninth Carlsberg Academy Conference on Medieval Legal History 2012*, Copenhagen, DJØF, 2013, 245–280.

¹¹ Philip Benedict, Calvin and the Transformation of Geneva, in: Martin Ernst Hirzel – Martin Sallmann (eds.): *John Calvin’s Impact on Church and Society 1509–2009*, Grand Rapids, Eerdmans, 2009, 1–14.; Robert McCune Kingdon: *Reforming Geneva. Discipline, Faith, and Anger in Calvin’s Geneva*, Genève, Librairie Droz, 2012, 72–98.

A NEMI ERKÖLCS ELLENI BŰNÖK SZANKCIONÁLÁSÁNAK KÉRDÉSE KÁLVINNÁL

Egyházjogi impulzusok

Köztudott, Kálvin nem hagyott hátra formai és tartalmi szempontból egységes társadalmi etikát.¹² Szociáletikai meglátásainak feltárása érdekében ezért elsősorban bibliamagyarázatait, egyházi beszédeit, levelezését és egyéb teológiai értekezéseit kell mélyreható vizsgálat alá vonni, hiszen egyházalkotmányának (Ordonnances 1541 és 1561) egyikében sem tett kísérletet a kérdéskör részletes kifejtésére.¹³ S bár kétségtelen, 1545 októberére Kálvin kimunkálta saját Házassági Szabálygyűjteményét,¹⁴ melyet 1545. november 10. és 1551. május 1. között a városi képviselők többször is megvitattak,¹⁵ a tervezet „csak az 1561-es teljes revízió alkalmával került bele a rendtartásba 80–135. számú szakaszokként az Ordonnances második kiadásának legterjedelmesebb részét képezve”¹⁶ – hangsúlyozta Péter Miklós. A Szabálygyűjtemény azonban 1547-től, azaz kihirdetésétől fogva ún. „írott szokásjogként” funkcionált.¹⁷ Jóllehet a Szentírás alapján Kálvin házasságtörés esetén megengedően tekintett a válásra, a vétkes fél megbüntetésének jogi-morális lehetőségeit mégsem vizsgálta.¹⁸ Tette mindezt annak ellenére, hogy az 1541-es Ordonnances megújítása, mely a Házassági Szabálygyűjtemény adaptációját is magában foglalta, kitűnő lehetőséget adott volna számára, hogy „egyházélményeire”¹⁹ és gyakorlati felismeréseire építve egy taxatív módon kimunkált nyilatkozatot publikáljon a paráznságra vonatkozó cselekmények szankcionálása kapcsán.

¹² Fazakas Sándor: Kálvin szociáletikája, in: uő (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradvány értékeiről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009, 104–139.

¹³ Jean Calvin: *Ordonnances Ecclesiastiques* (1541), in: CO. X:15–30. A magyar nyelvű fordításhoz lásd Nagy Sándor Béla: Kálvin egyházkormányzati alapelvei a gyakorlatban. Különös tekintettel a genfi egyház 1541. évi ordonnance-ára, *Theológiai Szemle*, III. évf., 1959, 327–341.

¹⁴ Jean Calvin: *Projet d'ordonnance sur les Mariages* (1546), in: CO. X:33–44.

¹⁵ Kingdon–Witte: *Sex, Marriage, and Family in John Calvin's Geneva*, 40–41.

¹⁶ Péter Miklós: *Genfi Gyülekezeti Rendtartás*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2012, 65.

¹⁷ A *Projet d'ordonnance sur les Mariages* kihirdetéséhez lásd Robert McCune Kingdon et al. (éd.): *Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève*, Tome I–III., Genève, Librairie Droz, 1962–1969 = Philip E. Hughes (ed.): *The Registers of the Company of Pastors of Geneva in the Time of Calvin*, Grand Rapids, William B. Eerdmans, 1966, 72–81.

¹⁸ Magyar Balázs Dávid: *Kálvin János a házasságról, családról és szexualitásról*, Budapest, Universitas Kiadó, 2018, 119–125.

¹⁹ Használja a kifejezést Gánóczy Sándor: Kálvin gyülekezetteológiája, *Confessio*, III. évf., 1979/3, 23–35. Az idézethez lásd uo. 24.

Mindazonáltal a tervezetből kiolvasható, hogy Lutherrel²⁰ ellentétben a házassági ügyeket Kálvin nemcsak világinak, hanem ugyanakkor egyházinak is tekintette, melyek eldöntésében a két entitásnak együtt kell működnie, továbbá ha valaki házasságtörést követett el felebarátja feleségével, akkor csupán kettejük házasságkötése volt tilos.²¹ A reformátor egyházalkotmányának különböző kiadásában tehát nem fogalmazta meg a halálbüntetés kötelező szankciójának igényét házasságparáznaság esetén. Kérdés azonban, hogy konzisztórium tapasztalatai hatására vajon bibliakommentárjaiban és egyházi beszédeiben miként tárgyalta e témát.

Teológiai-etikai impulzusok

Tény, az 1Kor 6,9–12-höz fűzött igemagyarázatai²² (1546) alapján látható, hogy Lutherhez hasonlóan elméletben ő is elfogadta a súlyosabb morális bűnök, így a többes fajtalankodás, a házasságtörés, valamint a homoszexualitás és pedofília halállal való büntetését.²³ Nem is szólva azokról az erkölcsi bűnökről, melyeket erőszakos cselekmények kísértek. A Júda és Támár történetéhez (Gen 38) fűzött kommentárjában (1554) például nem volt kérdés számára, hogy Isten törvénye a házasságtörést megkövetéssel (vö. Lev 20,10) rendelte büntetni. Mielőtt azonban a hitvesi paráznaság vétkét az írott jog szankcionálta volna, az emberek közösen kialakított szokásjoga tűzhalállal büntette az effajta cselekmények elkövetőit. Történt mindez a férfi és nő szövetségi rendjének megóvása érdekében.²⁴ A Zsid 13,4 magyarázatában (1549) azonban már nem szokásjogi, hanem sokkal inkább a házasság mint az Istennel kötött szövetség teológiai implikációja alapján jelentette ki:

²⁰ Magyar Balázs Dávid: Luther és Kálvin felfogása a házasságról és a családi életről, *Confessio*, XLI. évf., (2017/4), 77–84. Vö. Csepregi Zoltán: Luther tapasztalati házasságteológiája, in: Béres Tamás (szerk.): *Hit, tapasztalat, hittapasztalat*, Budapest, Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2017, 139–147.

²¹ Bővebben lásd Magyar: *Kálvin János a házasságról*, 122–125.

²² *Komm.* 1Kor 6,12 = CO. XIIX, 396–397/CTS. XX/I, 213–215/ÚREK. VIII, 142.

²³ Martin Luther: Asztali beszélgetések, 6935. 6938. sz., in: LVM. VIII:535–725. „So soll auch heute noch das weltliche Schwert und die Obrigkeit die Ehebrecher töten. Denn wer seine Ehe bricht, der hat sich schon selbst geschieden und ist für einen toten Menschen zu achten.“ Martin Luther: *Vom ehelichen Leben*, in: WA. XV:289/10–12. Lásd még: Thomas A. Fudge, *Incest and Lust in Luther's Marriage. Theology and Morality in Reformation Polemics*, *Sixteenth Century Journal*, 34 (2003), 319–346.

²⁴ *Komm.* Gen 38,24, in: CO. XXIII:499–500./CTS. I/II:286–287.

Legyen [...] alaptétel, hogy a paráznaságok nem maradnak büntetlenül, mert Isten megbosszulja azokat. [...] Isten a férfinak és nőnek Óáltala szerzett szövetségét megáldotta, ebből következik, hogy elítél és kárhoztat bármilyen, attól eltérő együttélést. Ezért nemcsak a házasságtörőknek, hanem mindenféle paráznának is büntetést hirdet.²⁵

Ám a kérdésre vonatkozó legmarkánsabb kijelentéseit „Jézus és a házasságtörő asszony” (Jn 8,1–11) történetének kibontása során publikálta a reformátor, melynek során ismét csak a házasságtörés és a lopás analógiája alapján járt el. Mindez később is meghatározó maradt a számára:²⁶ Bibliamagyarozatában (1553) a cölibátus gyakorlati veszélyei miatt, azonban láthatóan fejtörést okozott számára a jézusi kegyelem és az elkövetett bűnért járó méltó büntetés között megtapasztalható jogi és teológiai feszültség feloldása. Ugyanis kommentárjának jogi érveléséből kirajzolódik, hogy „ha a házasságtörőknek elengedjük a büntetést, akkor minden bűnt felmentünk a törvényes büntetés alól. Ekkor azután minden hitszegésnek, méregkeverésnek, gyilkosságnak és lopásnak tág kaput nyitunk.”²⁷ Ezért Kálvin szerint ábrándoznak mindazok, akik a házasságtörő asszony „felmentéséből” arra következtetnek, hogy az efféle bűnök nem méltók a halálbüntetésre. Írásában később, teológiai reflexióinak kifejtése során pedig már azzal érvelt, hogy a halálbüntetés azért is igazolható a Szentírás alapján, mert a házasságtörők nemcsak önmagukat becsstelenítik meg, de egyszersmind megsértik az Isten szövettségét és törvényét is. S mert a házasságtörés megfelelő büntetések alkalmazása nélkül halálos kórként rontaná meg az egész földet, Krisztus nem kívánta – és nem is kívánhatta – felforgatni a társadalmi ítélezés rendjét, és nem is törölte el az igazságszolgáltatás és a törvényesen kiszabott büntetések eszközeit.²⁸ Kálvin etikai fő művében, az ún. Törvény Harmóniában (1563) is a korában kitaposott utat követte, hiszen a Deut 22,22 magyarázatában a már bemutatott Júda és Támár (Gen 38), Jézus és a házasságtörő asszony (Jn 8,1–11) történetét, valamint a Lex Julia elnevezésű római jogi törvényeket vizsgálva újra és újra hangsúlyozta, hogy a házasságtörésért – a „régiek” szerint – mindig is halálbüntetés járt.²⁹ Noha Dávid

²⁵ *Komm.* Zsid 13,4, in: CO. LV:187–188./CTS. XXII/I:341–342./ÚREK. III:249.

²⁶ „Amikor lopásról van szó, mindenki elismeri, hogy büntetést kell alkalmazni, hiszen a tolvajlás sehol sem tűrhető el az emberek között. A házasságtörés pedig utálatosság, ezért még a szegyetelenek között sem akad olyan, aki tagadni merné annak bűnös voltát. Éppen úgy, mint a rablás esetében.” Lásd Préd. 2Sám 12,1–6 (Préd. 35), in: SC. I/IV:306./ John Calvin: *Sermons on 2Samuel*, Vol. I, Edinburgh, The Banner of Truth Trust, 1992 = *Sermons on 2Samuel*, 525.

²⁷ *Komm.* Jn 8,11, in: CO. XLVII:190–191./CTS. XVII/II:323./ÚREK. IV/I:252.

²⁸ Vö. Préd. Ef 4,29–30 (Préd 32), in: CO. LI:645./John Calvin: *Sermons on the Epistle to the Ephesians*, Edinburgh, The Banner of Truth Trust, 1987 = *Sermons on Ephesians*, 465.

²⁹ *Komm.* Deut 22,22, in: CO. XXIV:648./CTS. III/II:77–78.

királyt a genfi reformátor személyes példaképének tekintette,³⁰ a Betsabéval való házasságtörése (2Sám 11) felett tartott egyházi beszédeiben (1562) mégis szomorúan jelentette ki, hogy az elkövetett szégyenletesség miatt az uralkodó felette méltó lett volna a halálbüntetésre, ehelyett pedig a kisgyermek halt meg. Dávid példája azonban Kálvin látása szerint rámutat: a házasságtörés némely szempontból súlyosabb bűn is, mint a lopás, hiszen egy tolvaj esetében könnyedén felmerülhet, hogy „nem volt más választása, hiszen e nélkül képtelen lett volna előteremtenie a napi betevőjét, magyarul a szükség vitte rá a bűnelkövetésre. Ám ha a bíróság előtt hatástalan az effajta érvelés, akkor vajon milyen enyhítő körülményre hivatkozhat egy közönséges házasságtörő?!“³¹

Habár összefoglalva kijelenthető, hogy a házasságtörésnek mint a paráznság súlyosabban minősülő esetének halállal való szankcionálását Kálvin elvben elfogadhatónak tartotta, teológiájának és etikájának gyakorlati megvalósulása mégis eltérő képet mutatott. Egyházfegyelmi gondolkozásában ugyanis a hamartológia sohasem létezett szóterológia nélkül. Írott hagyatékát vizsgálva ezért kitapintható, hogy a jogot végzett lelképásztor számára igen meghatározó volt az Ószövetség történeteinek ún. „bűn és büntetés“ dinamikája, ám sohasem hagyta figyelmen kívül Jézus Krisztus Újszövetségben realizálódó kegyelmi tanításait. Helyes és érvényes tehát Nagy István megállapítása, aki a genfi reformátor prédikációi alapján úgy vélte, Kálvin mindig is olyan szándékkal olvasta és magyarázta a Szentírást, hogy abban Krisztus megbocsátó és vigasztaló kegyelmét találja meg.³² Nem véletlen, hogy Kálvin teológiájának központi üzenete szerint „Isten számára lehetetlen, hogy ne legyen irgalmas hozzánk“³³ – hangsúlyozta Eberhard Busch. S mert az Istennek tetsző egyházi hatalom – Pál apostol tanúsága szerint – megigazításra, nem pedig rombolásra adatott,³⁴ a bűnösök kegyelmi vigasztalását Kálvin a kegyes és a gonosz lelkek rendetlen egybevegyülésében is felismerte, hiszen úgy vélte, „kiváló vigasztalás, hogy Isten fiai, akik most mocsokban fetrengenek, [...] egyszer igazán és világosan tűnnek fel és fognak ragyogni“.³⁵ Minden bizonnyal ez a nemi erkölcs elleni vétkezők számára is nyitva álló isteni kegyelem volt az, melyben

³⁰ Kálvin János: Előszó a Zsoltárok könyvéhez, *Sárospataki Református Lapok*, V. évf., 1909/28, 310–312.; 1909/29, 320–322.

³¹ Préd. 2Sám 12,1–6 (Préd. 35), in: SC. I/IV:307./*Sermons on 2Samuel*, 527.

³² Nagy István: Kálvin János igehirdetése, in: uő (szerk.): *Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kar Jubileumi évkönyve. A helyi Kálvin konferencián 2009. november 4-én elhangzott előadások*, Budapest–Nagykőrös, Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kar, 2010, 59–68, 63.

³³ Eberhard Busch: Isten számára lehetetlen, hogy ne legyen irgalmas hozzánk. Töredékek Kálvin etikájáról, *Református Egyház*, LXI. évf., 2009, 83–85.

³⁴ John Calvin: *Institutes of the Christian Religion. The first English version of the 1541 French edition*, Grand Rapids, William B. Eerdmans, 2009, 629.

³⁵ *Komm.* Mt 13,43, in: *EH*. II/151.

a házasságtörő Dávid király részesült. Nem is szólva a két lator egyikéről, akinek életében „Isten váratlan és hihetetlen kegyelmének különös tükre tárul elénk, mert a halála pillanatában hirtelen változott át új emberré, [...] másrészt valamennyi bűnének, melyekben egész életén át fetrengett, elnyerte bocsánatát, [...] sőt, az apostolok előtt [...] fogadtatott be az égbe”.³⁶

A HÁZASSÁGTÖRÉS MEGÍTÉLÉSE A KORAI MAGYAR REFORMÁCIÓ EGYHÁZJOGI ÉS VALLÁSOS IRATAIBAN

Kálvin teológiai és nemkülönben etikai hatásának korabeli magyar recepciója komoly egyháztörténeti és jogi problémákat vet fel.³⁷ Ugyanis a rendelkezésre álló dokumentumok (pl. prédikációk, zsinati és egyházlátogatási feljegyzések) alapján nehéz vállalkozás volna nyomon követni, mikor melyik reformátor hatása érvényesült a különböző irodalmi emlékek és vallási tanítások létrejöttében. Hiszen „a magyar reformátorok legtöbbször sem egyikre, sem másra nem hivatkozott – holott átültették tanításaikat –, hanem a sola Scriptura elv alapján csakis a Szentírást idézték. Így egy-egy zsinati végzésből kifejtteni, hogy hol melyik svájci reformátor tanításai dominálnak [...] szinte lehetetlen”³⁸ – hangsúlyozta Hörcsik Richárd. Ráadásul a zsinatok mellett a korabeli szertartáskönyvek és egyház-látogatási feljegyzések sem adnak kellő felvilágosítást a kérdésben. A téma jogi, illetve jogtörténeti sajátosságairól azonban már Pokoly József „A magyar protestáns házasságjog rövid története 1786-ig” című dolgozatában értekezett. Meggyőződése szerint noha a hazai protestantizmus képviselői kivétel nélkül egyetértettek a nagy reformátorokkal abban, hogy a házasság nem sákramentum, ezért bizonyos feltételek teljesülése esetén felbontható, a házassági rendelkezések, valamint a menyegzőkkel kapcsolatos ügyek kivizsgálásának módjában már jelentősen

³⁶ *Komm.* Lk 23,40, in: *EH.* IV/146.

³⁷ Bucsay Mihály: Calvins Präsenz in Ungarn, in: Wilhelm H. K. (ed.): *Calvinus Ecclesiae Doctor. Die Referate des Internationalen Kongresses für Calvinforschung vom 25. bis 28. september 1978 in Amsterdam*, Kampen, KOK Kampen, 1980, 209–228.; uő: Kálvin jelenléte Magyarországon 1544–1944, *Theologiai Szemle*, XXII. évf., 1979, 275–281.; Hörcsik Richárd: Kálvin és a 16. századi Magyarország. Adatok Kálvin 16. századi magyarországi recepciójához, *Theologiai Szemle*, XXXIII. évf., 1990, 341–348.; Révész Imre: Kálvin legelső magyar támadója. Draskovich György és Confutatioja, *Theologiai Szemle*, IX–X. évf., 1933–1934, 3–18.; uő: „Kálvinista Róma”, *Theologiai Szemle*, IX–X. évf., 1933–1934, 75–108.

³⁸ Hörcsik Richárd: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója, in: Fazakas (szerk.): *Kálvin időszerűsége*, 13–37. Lásd uo. 13. Vö. Csepregi Zoltán: Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt, *Egyháztörténeti Szemle*, XII. évf., 2011, 154–169.

különböztek elődeiktől.³⁹ Mint láttuk, a házasság és a válás szabályrendszerének jogi kidolgozása Genfben csupán kényszerűségből esett Kálvinra, ezért számára minden bizonnyal illuzórikus lett volna egy tartalmi és formai szempontból is önálló „protestáns házasság- és eljárásjog” megteremtése. Nem így református, hitvalló elődeink számára, akik a sajátos történelmi és társadalmi tényezők miatt egy átfogó, egységes „protestáns házasságjog” kimunkálását tartották szükségesnek. Ezáltal „a régi katolikus egyház örökébe léphettek és éppen úgy intézkedhettek a házassági ügyekben, hogy gyakorolhatták a házassági bírászkodást a zsinatokon, és a consistoriumokban”.⁴⁰

Noha az óvári (1554) és a második erdődi (1555) zsinaton a házassági eskü mellett már a házassági akadályok, a kihirdetés, valamint a válóperek kérdéskörének kibontására is sor került,⁴¹ a korszak legnagyobb eredménye, hogy kialakította a parciális (egyházmegyei ülés) és generális (egyházmegyék ülése) zsinatok rendjét, ahol a házassági kötelek érvényességét, az ideiglenes elválás vagy a végleges felbontás kérdését vizsgálták. Ám a hazai polgári előjogok és városi kiváltságok igen összetett, heterogén szövetében a zsinati ülések, valamint Méliusz Juhász Péter (1532–1572)⁴² híres Debrecen-Egervölgyi Hitvallása⁴³ (1562) és Szertartási tanításai⁴⁴ (1563) ellenére sem került sor a házasságtörés bűnének egységes szabályozására – rajzolódik ki Illyés Endre *Egyházfegyelem a Magyar Református Egyházban a XVI–XIX. században* című munkájából.⁴⁵

A későbbi, 1630-ra datálható „Canones, azaz: az egyházi reguláknac életének, tisztinek, és tisztességes magoctartásának Regulái” csupán azt jegyzi meg, hogy „a házassági pereket az Isten Igéjéből és a természet törvényéből kell elintézni”.⁴⁶

³⁹ Pokoly József: A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig, *Protestáns Szemle*, VI. évf., 1894/1–10, 17–29, 100–122, 162–177, 235–251. Lásd uo. 24.

⁴⁰ Uo. 27.

⁴¹ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, 1881, 39.

⁴² Kathon Géz: Méliusz Péter és életműve, in: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1967, (Studia et Acta Ecclesiastica, 2.), 105–192., Nagy Barna: Méliusz Péter művei, in: uo. 195–301.

⁴³ Révész Imre (ifj.): A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás és a Tridentinum, *Protestáns Szemle*, XLIV. évf., 1934, 7–9. Melléklet; Bucsay Mihály: A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás, *Református Egyház*, XIV. évf., 1962, 127–130, (II. rész) uo. 1962/3, 155–161.; Esze Tamás: A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás, *Theologiai Szemle*, V. évf., 1962, 196–200.

⁴⁴ Fekete Csaba (szerk. és s. a. rend.): *Pathai István református szertartási könyvecskéje (1617). Meliusz Juhász Péter szertartási tanításával (1563)*, Debrecen, 2019 (megjelenés alatt). Hálásan köszönöm Fekete Csabának, hogy rendelkezésemre bocsájtotta könyve kéziratát.

⁴⁵ Vö. Illyés Endre: *Egyházfegyelem a Magyar Református Egyházban a XVI–XIX. században*, Debrecen, Városi Nyomda, 1941, 82–83.

⁴⁶ Zsilinszky Mihály: *A Magyarhoni Protestáns Egyház története*, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T., 1907, 223–224.

Mindazonáltal a korabeli forrásokból kiderül, hogy minden ilyen ügyet egyéni-
leg próbáltak eldönteni, ezért a különböző vidékek szerint enyhe (pl. bikapénz:
pénzbírság,⁴⁷ külső megkülönböztető jel) és szigorú (pl. fővesztés) büntetések is
megfigyelhetők voltak.⁴⁸ Hazánkban főleg a Szász Tükör, valamint a Magdeburgi
jog hatására született Budai Jogkönyv, mely több városban is érvényben volt, egy-
felől elrendelte a házasság felbontásánál a házasság felbontásánál a házasság felbontásánál (288.
§), másfelől pedig, ha az erkölcsstelenességben részt vevő mindkét fél házasság felbontásánál, azt
nagyon súlyos ügynek tartotta:

a bíróság üldözze őket mind titkosan, mind pedig a nyíltan megnevezve. Ha az asszonyt
nem a szokásos fejjel és a férfit nem a szokásos ruhájában találják, a bíróság vizsgálja
ki az ügyet, [...] még kínzás árán is ki kell deríteni az igazságot. Mindkettejük számára
ássaanak egy sárgódrót az akasztófánál, amibe élve fektessék őket, majd egy botot vagy
póznát döfjenek át mindkettejükön.⁴⁹

Hasonló képet fest 1649-ből Geleji Katona István gyűjteményének 71. kánonja is,
mely szerint a nőparáznaság szükségképpen felbont minden házasságot, és le-
hetőséget ad az újraházasodásra, de csupán abban az esetben, ha a bűnös felet
feljelentik és beperelik a polgári törvényszék előtt, hiszen e nélkül „a parázna, Isten
nyílt parancsa ellenére, tudniillik, hogy a parázna férfi és asszony meghaljon, bűn-
tetlen marad”.⁵⁰ Röviddel Geleji Kánonjainak kiadása után, 1667-ben jelent meg az
első, valóban a genfi reformációból, így Kálvin és Béza műveiből táplálkozó hazai
könyvecske *Libellus repudii et divortii Christiani* címmel,⁵¹ melyben a szerző, Tar-
pai Szilágyi András református lelkész a tárgykörre vonatkozó ismeretek logikus

⁴⁷ Átvitt értelmű megjelölése a bírságnak, mellyel a férfi tartozott leány vagy asszony megejté-
séért, megszeplősítéséért.

⁴⁸ Eckhart Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*, Budapest, Akadémia Ki-
adó, 1954, 140–154.

⁴⁹ Kanyó Ferenc: *Nők elleni erőszak és házasságtörés a középkori Budán*. Lásd https://napitortenelmi.forras.blog.hu/2016/07/01/nok_elleni_eroszak_es_hazassagtores_a_kozepkori_budan. (Letöl-
tés: 2019. április 8.)

⁵⁰ Kiss Áron (szerk.): *Egyházi kánonok, melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi káno-
nokból egybegyűjtött s a kor kívánataihoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett
Geleji Katona István, Kecskemét, Szatmári Református Egyházmegye, 1875, 33–39. Lásd uo. 36.
(71. §).*

⁵¹ Tarpai Szilágyi András: *Libellus repudii et divortii Christiani: az az az igaz keresztyének között, a’
meg-mátkásodott és házasságban lévő személyeknek egy mástól való törvényes és helyes elválásoknak
igaz tudománya és az egyházi tanitoknak a’ szerént való praxisok, melyet Az Ur nevének ditsőségére,
a’ hívek éppületire irt és kibotsátott Sz. T. A. u. r. e. l. p., Patak, Rosnyai János, 1667 = uó: Könyvecske
a házasság és válás keresztyéni módjáról (Medgyesi Pál Puritán Kiskönyvtár, 2.), Budapest, Fekete
Sas Kiadó, 2012.*

és áttekinthető összegzésére törekedett.⁵² Ugyanis, amiként ajánlólevelében írta: „a mieink közül is sokan vannak, kik e tudományban gyengék lévén (mivel úgy tudom, magyarul nincs még erről írás), néha a házasság ügye felől balul ítélnék”.⁵³ Tarpai művében is megjelenik, hogy a házasságtörés darabokra töri az Isten és az emberek között a házasságban fennálló szövetségi rendet, hiszen a frigyes kapcsolatot egyszerre bontja fel a testi paráználkodás és a hittől való szakadás bűne. Nem véletlen, a házasságtörés vallásilag és társadalmilag veszélyes fokára tekintettel Tarpai kijelentette: „kívánnók mindazáltal, hogy a magisztrátus az Isten törvényét erejében megtartaná, és a paráznát megöletné, és az ilyen rusnya vétkeket a keresztyénségnek gyalázatjával el ne szenvedné”.⁵⁴ A hazai Kálvin-recepció megítélése szempontjából pedig érdekes adalék, hogy a mű szerzője Kálvinra⁵⁵ csupán három, Bézára⁵⁶ pedig mindösszesen nyolc alkalommal hivatkozott. Béza Theodor irodalmi hagyatéka esetében Tarpai a *Tractatio de repudiis et divortii: in qua pleraeque de causis matrimonialibus (quas vocant) incidentes controuersiae ex Verbo Dei deciduntur*⁵⁷ (1569) című munkát követte, melyben Béza csupán egy esetben⁵⁸ hivatkozott Kálvin tanításaira. A reformátorokra történő utalások összehasonlító vizsgálata ellenben megtévesztő lehet, hiszen Tarpai három alkalommal is úgy hivatkozott Béza művére,⁵⁹ hogy valójában a Kálvin teológiájában és az Ordonnances Ecclesiastiques különböző változataiban (1541, 1561) gyökerező egyházi gyakorlatra, azaz a „Genevensis Ecclesiae Constitut”-ra tekintett, mondván: „Így van ez Genevában, azt írja Th. Beza.”⁶⁰ Ily módon a Kálvinra történő hivatkozások száma azonnal hatra növekszik. Béza Tarpai munkájára gyakorolt hatásának megrajzolásakor azonban érdemes kiemelni, hogy a házasságtörés egyházjogi megítélése nagyban változott Kálvin halála után. Ugyanis a genfi Kistanács 1566. április 17-én elfogadta azt a törvényt, miszerint házasságtörés esetén, (1.) ha csupán a férfi volt házas, mindketten 12 napos elzárásra ítéltettek, kenyéren és vízen; (2.) ha az

⁵² Bővebben lásd Magyar Balázs Dávid: Kálvin János (és Luther Márton?) házassági és családi életre vonatkozó elgondolásainak recepciója Tarpai Szilágyi András Könyvecske a házasság és válás keresztyéni módjáról (1667) című művében, in: Száraz Orsolya – Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században* (Loci Memoriae Hungaricae, VII.), Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 121–135.

⁵³ Tarpai: *Könyvecske a házasság és válás keresztyéni módjáról*, 6.

⁵⁴ Uo. 67.

⁵⁵ Uo. 94, 106, 146.

⁵⁶ Uo. 81, 89, 97, 106, 108, 137, 145x2.

⁵⁷ Theodori Bezae: *Tractatio de repudiis et divortii: in qua pleraeque de causis matrimonialibus (quas vocant) incidentes controuersiae ex Verbo Dei deciduntur*, Genève, Jean Crespin, 1569. További kiadások: 1573, 1587, 1591, 1610.

⁵⁸ Bezae: *Tractatio de repudiis et divortii* (1610), 53.

⁵⁹ Tarpai: *Könyvecske a házasság és válás keresztyéni módjáról*, 137, 145x2.

⁶⁰ Uo. 137.

elkövetők közül a nő élt házasságban, halállal lakolt bűnéért, a férfit számúzni kellett, kivéve, ha „szolga” státuszú volt, hiszen ebben az esetben ő is az életével fizetett; (3.) amennyiben pedig mindkét fél házasságban élt, egyaránt halálbüntetés várt rájuk.⁶¹ S bár kétségtelen, Béza a *Tractatio de repudiis et divortiis* című munkájában nem foglalkozott részletesen a házasságtörés szankcionálásának kérdésével,⁶² meglehet, a kérdéskör szigorú genfi megítélésének hatása figyelhető meg Tarpai családott kijelentésében is, miszerint: „Haj, de félő, hogy Isten a gondviseletlen magisztrátusokat a lágyágért meg ne büntesse kemény büntetéssel.”⁶³

A HÁZASSÁGTÖRÉS GYAKORLATI MEGÍTÉLÉSE: BŰN, BÜNTETÉS ÉS MEGBOCSÁTÁS DEBRECENI MÓDRÁ

Debrecenben, a hazai reformátusság egyik legfontosabb központjában járva szembe-tűnő, hogy Méliusz Szertartási tanításainak „De divortio” című fejezetében egy lángoló vádiratot fogalmazott meg a házasságtörés ellen, mondván: a házastársak paráználkodása „megbontja az egyességet, a házasságtörőt [...] a fejdelem megölje. A parázna férfiú és asszony állapot meghaljon, ne büntesd hát vesszővel vagy bikapénnal.”⁶⁴ A városban mégis bevett gyakorlat volt, hogy a hivatalos, bűnvádi eljárást követően a vétlen fél megbocsátásban és kegyelemben részesítette házasságtörő párját.⁶⁵ Ez azonban komoly következményekkel járt, hiszen a korabeli hazai jogszokás értelmében, ha a vétlen házasság fél a hűtlenséget egyszer megbocsátotta, nemcsak a bírósági eljárásból szabadította ki, de önként vállalta azt is, hogy a továbbiakban maga sem lép fel házastársa ellen házasságtörés miatt. Ám gyakran előfordult, hogy a vétkes fél a visszafogadást követően maga kért meghallgatást a törvényszéken, ahol jegyzőkönyvbe diktált egy ún. hűségesküt házastársa, valamint a bíróság részére, melyben elkötelezte magát, hogy a jövőben tartózkodik az effajta bűnisméltléstől. Így járt el például 1589-ben a debreceni magisztrátus előtt Gömböc András felesége, Kalára [Klára] is, mondván, „mivel a vétkét, a házasságtörés bűnét a férje megbocsátotta, mivel vele külön kegyet

⁶¹ Emile Rivoire – Victor van Berchem (eds.): *Les Sources du Droit du Canton de Genève*, Tome III., Arau, H. R. Sauerlander, 1933, 170. (1065. §). Lásd Robert McCune Kingdon: *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva*, Cambridge, Harvard University Press, 1995, 116–142.

⁶² Tadataka Maruyama: *The Ecclesiology of Theodore Beza. The Reform of the True Church*, Genève, Librairie Droz, 1978, 73–76.

⁶³ Tarpai: *Könyvecske a házasság és válás keresztyéni módjáról*, 153.

⁶⁴ Fekete: *Melius Juhász Péter szertartási tanításaival* (1563), „De Divortio” c. fejezet.

⁶⁵ Péter Katalin: *Házasság a régi Magyarországon a 16–17. században*, Budapest, L'Harmattan, 2008, 139.

gyakorolt, ha tehát az idők folyásával házasságtörésen kapattatnék, vagy ha azzal a latorral, aki őt elrabolta, bármi módon szóba állana, azonnal fejvesztéssel bűnhődjék”.⁶⁶ Hasonlóképp cselekedett Boldogfalvai Tót Gergely, Tót Bertalan fia, aki személyesen jelent meg a tanácsstagok előtt, és kötelezte magát, ha a későbbiekben „paráznaságban kapattatik, azonnal fejével bűnhődjék”.⁶⁷ Bizonyára ez okból járt el Ilona, Dávid Tamás özvegye is, aki „kijelentette, hogy ha időjártával paráznalkodáson és házasságtörésen kapják, minden peres eljárás nélkül tartozik magát főbenjáró büntetés alá vetni”.⁶⁸

Tény, a városi törvényszék elé kerülő ügyek többségében a bűnt megbocsátás követte, melyre igen nagy szükség volt, főleg visszaesők esetében. Ugyanis az első házasságtörés alkalmával „csupán” testi fenyítéssel, azaz botbüntetéssel sújtották a vétkes felet, mint pl. 1588-ben Nagy Ferenc szolgáját, továbbá Török Mihály özvegyét, akik „az erkölccsel szembefordulva házasságtörést követtek el, melyet élő szóval megvallottak, a törvény szerint pedig megvesszőztettek”.⁶⁹ A visszaeső bűnismétlők fejére azonban már halált olvastak, melynek végrehajtása csak abban az esetben maradt el, ha a férj vagy feleség visszavette a bűnöst a házához, mondván: „nem kívánom én a halálát, nem gyönyörködöm a halálában”.⁷⁰ Szép példa erre Török András esete. Ő házas ember léteére egy özvegyasszonnyal folytatott viszonyt. A bíróság fejvesztésre ítélte. „Ekkor azonban megjelent a felesége és az életéért könyörgött, mondván ő megbocsát eltévelyedett urának. [...] hóhér által reácsapandó egy egész ictussal [csapással] büntették volna, de az asszony ismételt kérésére pénzbüntetést szabott ki rá a törvény, mintegy 20 forintot.”⁷¹ Nem véletlen, hogy a 16–17. század során csupán 5 olyan bírósági eljárás volt Debrecenben, melynek során az agyongyötört feleség és a végleg elkeseredett férj nem élt könyörülő jogával, és szabad befolyást engedett a város „halálos büntetőjogának”.⁷² Ez történt 1575-ben, amikor a kisvárdai Tóth Mihály feleségét, Annát Szabó Lászlóval „elfutva”, paráznalkodáson kapta, s a bíróság előtt harmadmagával megesküdtött arra, hogy felesége és szeretője házasságtörők. A szerelmesek feje még azon a napon a porba hullott.⁷³ Egy másik ügyben Szabó Balázs kezdetben még vonakodott

⁶⁶ DVMJ 1589: 31.

⁶⁷ DVMJ 1590: 65.

⁶⁸ DVMJ 1589: 38.

⁶⁹ DVMJ 1588: 46.

⁷⁰ Konczházi Koncz Ákos: *Debrecen város régi büntető joga és ennek alkalmazása a különböző bűnesetekben*, Debrecen, Debreczen Szab. Kir. város Könyvnyomda-vállalata, 1913, 23.

⁷¹ Uo. 56.

⁷² Makkai László: *Debrecen város művelődéstörténete*, in: Szendrey István (szerk.): *Debrecen története 1693-ig* (Debrecen város története, I.), Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1984, 493–604. Az adatokhoz lásd uo. 532.

⁷³ DVMJ 1575: 53.

attól, hogy nyilvános eljárást kezdeményezzen házasságtörő felesége ellen, a magisztrátus 1586-os jegyzőkönyvében mégis az olvasható: „Szabó Balázs, mint felperes és felesége Anna, mint alperes közötti perben a tanúk vallomásából kitűnik, hogy az alperes házasságtörésbe esett. Ezért a felperes férj előhozva hetedmagával köteles és tartozik esküt tenni a fejére, míg az alperes fejével bűnhődik.”⁷⁴ Helyes és érvényes azonban Koncz Ákos megállapítása, aki arra figyelmeztet: a lakosság, bármilyen erkölcsös is volt, és üldözte a bűnt, az ilyen kegyetlen és megbocsátásra képtelen embereket, főleg, ha árvák is maradtak, nem becsülte, és amennyire csak tehette, az érintkezésben kerülte őket.⁷⁵ Kivételt csupán a nagy, közfelháborodást kiváltó bűnesetek jelentettek, mint pl. a debreceni Mór Erzsébet ügye, akit 76 esetben találtak bűnösnek paráznaság (bizonyára szajhaság) bűnében, amiért fővesztésre ítélték.⁷⁶ Röviddel ezután, 1606-ban pedig felette nagy nyugtalanságot keltett a városban Szappanos Istvánné és leánya esete. Ugyanis

az édesanya leányát, Dorkót az latroknak elkerítette, paráznaságba esett a leánya, megházasodott, oly kerítő volt, hogy a latrokat behíta az paráznaságra, ott leste ő maga is míg paráználkodtak, mikor oztán az gyermek született, megölték, és kútba vetvén elrekkentették. Annakokáért mint paráznák, rekkentők ez a Szappanos Istvánné mind az leányával, Dorkóval, s ha az Isten közben akasztja, elevenen az földbe temettessenek.⁷⁷

Látható tehát, hogy abban az esetben, ha a paráználkodás vagy házasságtörés más, súlyosabb bűncselekményekkel párosult, mint például csecsemőgyilkosság⁷⁸ vagy erőszakos nemi közöszlés,⁷⁹ az ítélet feltétlenül halálbüntetés volt.

ÖSSZEGRZÉS

A vizsgált korabeli források alapján megállapítható, hogy a 16. század második felében református őseink, csakúgy, mint Kálvin és Luther, elvben elfogadták a házasságtörés halállal való szankcionálásának lehetőségét és szükségességét. Véleményüknek igehirdetésekből, bibliamagyarázatokban, valamint egyházi jogi művekben is hangot adtak. Ám teológiai és jogi gondolkozásuk gyakorlati megvalósulása komoly eltérést mutat, hiszen Kálvin János szolgálata alatt Genfben,

⁷⁴ DVMJ 1586: 69.

⁷⁵ Konczházi Koncz: *Debrecen város régi büntető joga*, 24.

⁷⁶ DVMJ 1586: 58.

⁷⁷ DVMJ 1606: 49.

⁷⁸ Lásd DVMJ 1588: 48.

⁷⁹ Lásd DVMJ 1589: 38–40, 41.

Méliusz Juhász Péter idején pedig Debrecenben a házasságtörés bűnét korántsem automatikusan és kötelező jelleggel követte halálbüntetés. Noha kétségtelen, Kálvin, Béza és a korai magyar reformáció képviselői is azt vallották, a paráznaság beszennyezi az Isten által bölcsen felállított házassági szövetség rendjét, a helyi magisztrátusokkal karöltve mégis fontosnak tartották az isteni kegyelem és megbocsátás gyakorlati megélését vallásos közösségeikben. S bár a házasságtörés svájci és magyar református megítélésében direkt hatások és kapcsolódási pontok nehezen mutathatók ki, mégis Tarpai Szilágyi András *Libellus repudii et divortii Christiani* című munkája alapján joggal vélhetjük: Kálvin házassági és családi életre vonatkozó elgondolásait Magyarországon a legtöbben bizonyára Béza Theodor tolmácsolásában és értelmezésében ismerhették meg.

RÖVIDÍTÉSEK ÉS HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE

- CO – BAUM, Guilielmus – CUNITZ, Eduardus – REUSS, Eduardus (ed.): *Ioannis Calvinii opera quae supersunt omnia*, Vols. I–LIX., Brunsvigae, 1863–1900.
- CTS – Calvin Translator Society = PRINGLE, William (ed.): *Biblical Commentaries of John Calvin*, Vols. I–XXII., Grand Rapids, Baker Books, 2009.
- DVMJ – RÁCZ István (szerk.): *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1548–1607*, (A Hajdú-Bihari Megyei Levéltár Forráskiadványai, II–XXXV.), Debrecen, 1981–2002.
- EH – Evangéliumi Harmónia – KÁLVIN János: *Magyarázat Máté, Márk és Lukács összhangba hozott Evangéliumához*, I–IV. köt., Székelyudvarhely–Budapest, Dávid Gyula, 1939–1942.
- SC – Supplementa Calviniana – RÜCKERT, Hanns et al. (ed.): *Supplementa Calviniana*, Vols. I–XI/2., Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1936–2000.
- ÚREK – BOGÁRDI SZABÓ István (szerk.): *Új Református Egyházi Könyvtár*, I–VIII., Budapest, Kálvin Kiadó, 2010–2015.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANTALÓCZY Ildikó: *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001.
- BALOGH Ferenc: *Keresztyén egyháztörténelem*, IV. füzet, Debrecen, ifj. Csáthy Károly kiadása, 1882.
- BARTH, Karl: *Die Theologie Calvins*, Zürich, Theologischer Verlag, 1993.

- BENEDICT, Philip: Calvin and the Transformation of Geneva, in: Hirzel, Martin Ernst – Sallmann, Martin (eds.): *John Calvin's Impact on Church and Society 1509–2009*, Grand Rapids, Eerdmans, 2009, 1–14.
- BEZAE, Theodori: *Tractatio de repudiis et divortii: in qua pleraeque de causis matrimonialibus (quas vocant) incidentes controuersiae ex Verbo Dei deciduntur*, Genève, 1610.
- BUCSAY Mihály: A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás, *Református Egyház*, XIV. évf., 1962, 127–130.; (II. rész) uo. 1962/3, 155–161.
- BUCSAY, Mihály: Calvins Präsenz in Ungarn, in: Neuser, Wilhelm H. (hg.): *Calvinus Ecclesiae Doctor. Die Referate des Internationalen Kongresses für Calvinforschung vom 25. bis 28. september 1978 in Amsterdam*, Kampen, KOK Kampen, 1980, 209–228.
- BUSCH, Eberhard: Isten számára lehetetlen, hogy ne legyen irgalmas hozzánk. Töredékek Kálvin etikájáról, *Református Egyház*, LXI. évf., 2009, 83–85.
- CSEPREGI Zoltán: Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt, *Egyháztörténeti Szemle*, XII. évf., 2011, 154–169.
- CSEPREGI Zoltán: Luther tapasztalati házasságteológiája, in: Béres Tamás (szerk.): *Hit, tapasztalat, hittapasztalat*, Budapest, Evangélikus Hittudományi Egyetem, 2017, 139–147.
- DOUMERQUE, Emil: *Jean Calvin. Les hommes et les choses de son temps*, Tome III., Lausanne, Georges Bridel & Cie Éditeurs, 1905.
- ECKHART Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954.
- FÁY András: Óramutató, Pest, 1842.
- FAZAKAS Sándor: Kálvin szociáletikája, in: uő (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009, 104–139.
- FEKETE Csaba (szerk. és s. a. rend.): *Pathai István református szertartási könyvecskéje (1617), Melius Juhász Péter szertartási tanításaival (1563)*, Debrecen, 2019 (megjelenés alatt).
- FUDGE, Thomas A.: Incest and Lust in Luther's Marriage. Theology and Morality in Reformation Polemics, *Sixteenth Century Journal*, 34 (2003), 319–346.
- GAÁL, Botond: „Calvin's Truth” and „Hungarian Religion”: Remembering a Reformer, in: Niet, Johan – Paul, Herman – Wallet, Bart (eds.): *Sober, Strict, and Scriptural Collective Memories of John Calvin, 1800–2000*, Leiden, Brill Publishing, 2009, 108–120.
- GAÁL Botond: Kálvini vonások a magyarok lelki arcán, *Confessio*, XXXII. évf., 2009/1, 66–95.
- GÁNÓCZY Sándor: Kálvin gyülekezeteológiája, *Confessio*, III. évf., 1979/3, 23–35.
- HÖRCSIK Richárd: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója, in: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009, 13–37.

- HÖRCSIK Richárd: Kálvin és a 16. századi Magyarország. Adatok Kálvin 16. századi magyarországi recepciójához, *Theologiai Szemle*, XXXIII. évf., 1990, 341–348.
- HUGHES, Philip E. (ed.): *The Registers of the Company of Pastors of Geneva in the Time of Calvin*, Grand Rapids, William B. Eerdmans, 1966.
- ILLYÉS Endre: *Egyházfegyelem a Magyar Református Egyházban a XVI–XIX. században*, Debrecen, Városi Nyomda, 1941.
- KÁLVIN János: Előszó a Zsoltárok könyvéhez, *Sárospataki Református Lapok*, V. évf., (1909/28), 310–312.; (1909/29), 320–322.
- KATHONA Géza: Méliusz Péter és életműve, in: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1967, (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 2.), 105–192.
- KINGDON, Robert McCune: *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva*, Cambridge, Harvard University Press, 1995.
- KINGDON, Robert McCune: *Reforming Geneva. Discipline, Faith, and Anger in Calvin's Geneva*, Genève, Librairie Droz, 2012.
- KINGDON, Robert McCune et al. (éd.): *Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève*, Tome I–III., Genève, Librairie Droz, 1962–1969.
- KINGDON, Robert McCune – WITTE, John de (eds.): *Sex, Marriage, and Family in John Calvin's Geneva*, Grand Rapids, William B. Eerdmans, 2005.
- KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, 1881.
- KONCZHÁZAI KONCZ Ákos: *Debrecen város régi büntető joga és ennek alkalmazása a különböző bűnesetekben*, Debrecen, Debreczen Szab. Kir. város Könyvnyomda-vállalata, 1913.
- KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és Egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2010.
- MAGYAR Balázs Dávid: Házasság és válás a kora-újkori Genfben. Betekintés a Konzisztórium, mint házassági bíróság működésébe Antoine Calvin és Anne Le Fert válópere alapján, *Theologiai Szemle*, LVII. évf., 2014, 141–155.
- MAGYAR Balázs Dávid: *Kálvin János a házasságról, családról és szexualitásról*, Budapest, Universitas Kiadó, 2018.
- MAGYAR Balázs Dávid: Kálvin János a történelem ítélőszéke előtt. A híres Wargazoványi-ügy (1908–1912), in: Pálfi József (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. Debrecen–Nagyvárad, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Hatvani István Teológiai Kutatóintézet – Partiumi Kiadó, 2015, 274–301.
- MAGYAR Balázs Dávid: „Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin nagy szellemét!” Révész Imre Kálvin életrajzának keletkezése, kiadása és recepciója, *Református Szemle*, CV. évf., 2012/2, 176–197.
- MAGYAR Balázs Dávid: Luther és Kálvin felfogása a házasságról és a családi életéről, *Confessio*, XLI. évf., 2017/4, 77–84.

- MAGYAR Balázs Dávid: Servet Mihály kivégzésének ellentmondásos recepciója a korai magyar nyelvű Kálvin életrajzokban és tanulmányokban (1842–1906), in: GÉR András László – JENEI Péter – ZILA Gábor (szerk.): *Hiszek, hogy megértsem. Konferenciakötet Doktoranduszok Országos Szövetsége Hittudományi Osztály F fiatal Kutatók és Doktoranduszok IV. Nemzetközi Teológuskonferenciája. Budapest, 2013. november 30., Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2015, 194–202.*
- MAKKAI László: Debrecen város művelődéstörténete, in: Szendrey István (szerk.): *Debrecen története 1693-ig*, (Debrecen város története, I.), Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1984, 493–604.
- MANETSCH, Scott: Holy Terror or Pastoral Care? Church discipline in Calvin's Geneva, 1542–1696, in: Selderhuis, Herman J. (ed.): *Calvin. Saint or Sinner?* Tübingen, Mohr Siebeck, 2010, 283–307.
- MANETSCH, Scott: Pastoral care east of Eden: the Consistory of Geneva, 1568–1582, *Church History*, 75 (2006/3), 274–314.
- MARCSALI Henrik: *A reformatio kora*, (uő szerk., Nagy Képes Világtörténet, VII.), Budapest, Franklin Társulat – Révai Testvérek kiadása, [1898–1905].
- MARCSALI Henrik: *Az ujkor története*, (Ribáry Ferenc szerk., Világtörténelem, VI.), Budapest, Mehner Vilmos kiadása, 1883.
- MÁTAY Mónika: *Törvénytörési játékok. Válás Debrecenben 1793–1848*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006.
- MONTER, William E.: Crime and Punishment in Calvin's Geneva, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 64 (1973), 281–287.
- MONTER, WILLIAM E.: The Consistory of Geneva 1559–1569, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 70 (1979), 467–484.
- NAGY István: Kálvin János igehirdetése, in: uő (szerk.): *Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kar Jubileumi évkönyve. A helyi Kálvin konferencián 2009. november 4-én elhangzott előadások*, Budapest–Nagykőrös, Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kar, 2010, 59–68.
- PÉTER Katalin: *Házasság a régi Magyarországon a 16–17. században*, Budapest, L'Harmattan, 2008.
- POKOLY József: A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig, *Protestáns Szemle*, VI. évf., 1894/1–10, 17–29, 100–122, 162–177, 235–251.
- RÉVÉSZ Imre: Történelmi tájékozás Kálvin és a kálvinizmus ügyében (I–IX. rész), *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, VII. évf., 1864/29, 917–921.; 1864/30, 947–950.; 1864/31, 986–991.; 1864/32, 1012–1015.; 1864/33, 1049–1051.; 1864/34, 1080–1085.; 1864/35, 1117–1120.; 1864/36, 1155–1158.; 1864/37, 1177–1185.
- RÉVÉSZ Imre (ifj.): A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás és a Tridentinum, *Protestáns Szemle*, XLIV. évf., 1934, 7–9.
- RÉVÉSZ Imre (ifj.): Kálvin-rágalmak, *Protestáns Szemle*, XXIV. évf., 1914/1–10., 37–60.

- S. SZABÓ József: Erkölcsi élet hajdan Debrecenben, *Debreceni Képes Kalendárium*, XXXII. évf., 1932, 88–92.
- SZÁSZ Károly: Kálvin, *Budapesti Szemle*, VI. évf., 1878/33–34, 209–245.
- TARPAI SZILÁGYI András: *Libellus repudii et divortii Christiani: az az az igaz keresztyének között, a' meg-mátkásodott és házasságban lévő személyeknek egy mástol való törvényes és helyes elválásoknak igaz tudománya és az egyházi tanitoknak a' szerént való praxisok, mellyet Az Ur nevének ditsőségére, a' hívek éppületire irt és kibotsátott Sz. T. A. u. r. e. l. p.*, Patak, Rosnyai János, 1667 = uó: *Könyvecske a házasság és válás keresztyéni módjáról*, (Medgyesi Pál Puritán Kiskönyvtár, 2.), Budapest, Fekete Sas Kiadó, 2012.
- WATT, Jeffrey R.: Women and the Consistory in Calvin's Geneva, *Sixteenth Century Journal*, 2 (1993), 429–439.
- ZSILINSZKY Mihály: *A Magyarhoni Protestáns Egyház története*, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. T., 1907.

ABSTRACT

Magyar Balázs Dávid: The theological and judicial aspects of the sanctioning of adultery in Genf and during the early Hungarian Reformation, particularly in the legal practice of Debrecen

John Calvin transformed Western theology and through it the laws concerning sex, marriage, and family life. By building on a generation of Protestant reforms, Calvin constructed a comprehensive new theology and a law that made marital formation and dissolution, children's nurture and welfare, family cohesion and support, as well as sexual sin and crime essential concerns for both church and state. He invited the Consistory and the Council in Geneva into an innovative alliance, which guided the Reformation of the intimate sphere. Calvin and his colleagues adapted this new theology in hundreds of marriage and family cases that went before the Consistory each year. He set out his theological and ethical reforms in a great number of sermons, commentaries, and systematic writings that were elaborated by Reformed preachers, teachers, and theologians. He was fighting against many kinds of sexual crimes, for instance, fornication and adultery. Calvin accepted, in theory, that adultery ought to be punished by death penalty. However, the Genevan reality was very different, and Calvin was actually preaching about the Mercy of God day after day. So the magistrates and the members of the *Consistory* were trying to show clemency to adulterers.

Still, the Hungarian reception of Calvin's thoughts on Christian marriage and family life raises several historical, judiciary, and social questions, even if the examination of the *Debrecen-Egervölgyi Confession, Geleji Regulations* (1649), and the work of András Szilágyi Tarpai titled *Libellus repudii et divortii Christiani* (1667) seem to show that Calvin's heritage deeply influenced Hungarian thinking on reformed marriage, especially regarding engagement, marriage and divorce. It is evident that the author, Tarpai, was familiar with Calvin's views based on Theodore de Beze's book titled *Tractatio de repudiis et divortiis* (1569). Readers will find that the reformers of the "Hungarian Reformed Church", while accepting it, never actually cited the theological and ethical legacy of Calvin or Luther concerning the questions of fornication and adultery. Finally, the investigation of the practices of the *Magistracy of Debrecen* reveals that sinners almost always experienced the clemency of their spouses in cases of adultery, who kept them out of the legal procedure by stating: "I take no pleasure in the death of the wicked" (Ez 33,11). Nevertheless, the death sentence was promulgated in cases of serious fornication or instances when sexual violence or murder of infants were involved.

Keywords: Calvin, Genevan morals, fornication, adultery, Hungarian Reformation, *Magistracy of Debrecen*

SZENCI MOLNÁR ALBERT LEVÉLGYŰJTEMÉNYE, A COLLECTIO MOLNARIANA

Ősz Sándor Előd

Szenci Molnár Albert az első olyan magyar értelmiségi, akiről tudjuk, hogy rendszerezve őrizte a neki címzett leveleket. E levelek bekötött gyűjteményét a 18. század óta Collectio Molnarianának nevezi a tudomány. A gyűjtemény viszont nemcsak a Szencinek címzett missiliseket tartalmazta, hanem benne voltak úti okmányai, ajánlólevelei, tanulmányait igazoló iratai, illetve néhány 16. századi reformátor saját kezű levele is. A gyűjteményt jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában őrzik.¹

Jelen tanulmányban a Collectio történetét szeretnénk áttekinteni, illetve részletes helyszíni vizsgálat nyomán megkíséreljük rekonstruálni annak eredeti szerkezetét.

SZENCI MOLNÁR ALBERTTŐL AZ AKADÉMIAIG

A Collectio Molnariana legkésőbbi dátummal ellátott irata w1613. május 20-án kelt, a gyűjtemény tehát ezt követően állt össze. Valószínűleg Szenci Molnár a haláláig őrizte, ugyanis Sári Orvos Mihály 1601-ben kelt levelének sarkára bejegyezte a későbbi sárospataki rektor fontosabb szolgálati helyeit és megjegyezte, hogy 1633-ban még élt, ám köszvényben szenvedett (vivit podagra afflictus, etiamnum 1633.).²

A corpus létéről és tartalmáról legelőször Basirius Izsák (1607–1676) durhami prebendárius, gyulafehérvári tanár 1661-es hazatérése után Erdélyben hagyott javainak lajstromában olvasunk: „Másoknak az enyéim közé került könyvei, hogy

¹ A tanulmány megírásához szükséges helyszíni vizsgálatot a Magyar Tudományos Akadémia Domus magyarországi ösztöndíja (3251/20/2015/HTMT számú szerződés) tette lehetővé. Köszönettel tartozom az ösztöndíj időszakára választott mentoromnak, P. Vásárhelyi Juditnak a kutatás előmozdításáért, illetve a tanulmány lektorálásáért.

² Collectio Molnariana a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában, jelzete K. 787. (a továbbiakban: CM) f. 65. Illesse köszönet a könyvtár Kézirat-tárának vezetőjét, Babus Antalt a készséges segítségnyújtásért.

kik azok, az kiderül a feliratokból. Szándékom, hogy ezek visszaadassanak tulajdonosuknak. Legelőször tudós Molnár János uram folio nagyságú kódexe, amely *Kálvinnak és más fő-reformátoroknak* saját kézzel írott leveleit tartalmazza.”³

A *Collectio Molnariana* nevet először Bod Péter használta. Ő a Gyulafehérvári Káptalan levéltárában látta Szenci Molnár Albert leveleinek gyűjteményét, és 1762–1763-ban ez alapján állította össze a Gellius Molnarianus című, kéziratban maradt munkáját. Bod kizárólag a Szencihez írott levelek közül másolt, és érdekes módon nem ejtett egyetlen szót sem a reformátori levelekről.⁴

Szathmári Pap Zsigmond 1837-ben az Erdélyi Prédikátori Tárból tanulmányt közölt Szenci Molnár Albertről. Ebben beszél az ún. *Collectio Molnarianáról*: „...egy vastag Foliant, melybe a curiosus Molnár egybe kötötte minden diplomáit, passussait, bollettá-it, külföldről és a hazából Jóakaróitól, barátaitól, véreitől kapott Leveleit, melyek szám szerént 348. darabokból állanak.” A szerző saját bevallása szerint életrajzi munkáját is a *Collectio* alapján írta.⁵ Valószínűleg a gyűjtemény Szathmári tulajdonában volt, hiszen az említett írásában Piscator és Freienhagensis Szencihez írott leveleiről így beszél: „akiknek nállam lévő írásaikból megtetszik”.⁶ Közlése végén pedig megemlíti, hogy „az ő [Molnár Albert] szorgalmatosságának köszönhetjük azt is, hogy ő a Reformatio körül fáradozó tudósoknak tulajdon kezeikkel írt levelek közzül, amennyit külföldi lakozása alatt lehetett, egybeszerkesztett, mellyek ma is a Molnariana Collectioban egybe kötve vannak, ilyenek: a Calvinus 3 levelei...” A *Prédikátori Tár* VI. füzetében mellékletben közli a reformátorok aláírásainak másolatát is.⁷

A gyulafehérvári Batthyaneumban őrzik a Kálvin leveleit tartalmazó gyűjteményes kötet (*Epistolae et responsa*) 1597-es hanai kiadásának egy példányát. A kötetet 1728-ban, Groningenben vásárolta Rétyi Csiszér László, majd 1776-ban Szathmári Pap Mihályhoz került. Szathmári possessorbejegyzése alatt a következő bejegyzést olvashatjuk: „Nincsenek ebben a gyűjteményben Kálvinnak a Bullinger Henrikhez írott levelei, melyeknek eredeti kéziratát birtoklom a *Collectio*

³ „Libri alieni meis conjuncti ex inscriptionibus comperti, ut reddantur suis possessoribus, religio mihi est. In primis clarissimo domino Joanni Molnaro codex unus in folio, continens varias propria manu Calvinii et aliorum protoreformatorum exaratas.” Monok István – Németh Noémi – Varga András (szerk.): *Erdélyi Könyvesházak III.* (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.), Szeged, Scriptorum, 1994 (a továbbiakban: Adattár 16/3.), 186. (Kiemelés, aláhúzással, az eredetiben.)

⁴ Bod Péter: *Gellius Molnarianus*. Kézirat a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban. Jelzete To 1511.

⁵ Szathmári Pap Zsigmond: Szentzi Molnár Albert rövid életrajza, in: Salamon József (szerk.): *Erdélyi Prédikátori Tár*. VII. Kolozsvár, 1837. V.

⁶ Uo. X.

⁷ Salamon József (szerk.): *Erdélyi Prédikátori Tár*, VI. Kolozsvár, 1836 – csatolt lap.

Molnarianában: 265., 267., '8. számúak.'⁸ A bejegyzés valószínűleg Szathmári Pap Mihály fiától, a Kolozsváron tanárként, majd Vízaknán lelkipásztorként működő Zsigmondtól, a korábban hivatkozott írás szerzőjétől származik.⁹ A szövegben szereplő habeo ige tovább erősíti azt a feltételezésünket, hogy a Collectio Molnariana a 19. század elején Szathmári Pap Zsigmond tulajdonában volt. Az édesapáról, Mihályról tudjuk, hogy tekintélyes könyv- és régiséggyűjteménye volt, nem kizárt, hogy a 18. század második felében tett szert Molnár Albert gyűjteményére.

A *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens* 1846-os számában Anton Kurz cikket közölt a Collectio egyik darabjáról, Kaspar Hedio özvegyének 1595-ben nyomtatott gyászjelentőjéről. A tanulmányból kiderül, hogy ismerte és forgatta a levélgűjteményt. Szathmári Pap Zsigmonddal egybehangzóan állítja, hogy 348 levelet tartalmazott. A cikk a Collectio történetéről is közöl néhány érdekes adalékot: Csepregi Turkovics Ferenc birtokolta, majd valószínűleg tőle került Szatmári Pap Mihályhoz, akitől Zsigmond fia örökölte, és ennek özvegye adta el 1845 júniusában Nagyenyeden Kemény Józsefnek. Kemény pedig beköttette és 1845 augusztusában a babérkoszorút minden levéllel együtt (mit allen Briefschaften) átadta a Magyar Tudományos Akadémiának.¹⁰

Dézi Lajos 1898 előtt – Molnár Albert naplójának és levelezésének sajtó alá rendezésekor – már a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában tanulmányozta a Collectio Molnarianát. A kiadás előszavában említi, hogy a levélgűjteményt Kemény József Szenci Molnár Albert egyik leányának leszármazottaitól szerezte meg, és 1845-ben az Akadémiának adományozta. (Ez az állítás nyilvánvalóan téves, ha a Collectiót a család őrizte volna, akkor Bod nem tanulmányozhatta volna a Gyulafehérvári Káptalan levéltárában.) Dézi már nem találta benne a reformátorok iratait, csupán Szenci személyes jellegű dokumentumait, azok között is hiányokat jelzett.¹¹

A Collectio Molnariana helyszíni tanulmányozása során a következő megfigyeléseket tettük. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött kézirat folio nagyságú, fatáblás vászonkötése a 19. században készült. Első lapján a következő

⁸ „Non sunt in hac Collectione has illae Epistolae ad Henr. Bullingerum a Calvino scriptae, quas habeo kulografa/j in Collectione Molnariana Nro. 265, 267, '8.” Calvin, Jean: *Epistolae et responsa, editio tertia*, Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1597 (VD16 C 304). A kötetet a Román Nemzeti Könyvtár Batthyanaeum fiókkönyvtárában őrzik Gyulafehérváron, jelzete: T VII 11. A kötetről részletesen: Ósz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, Kolozsvár, EME – Erdélyi Református Egyházkerület, 2014, 423.

⁹ Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok 1701–1849*, Marosvásárhely, Mentor, 1998. 447.

¹⁰ Anton Kurz: Illustration eines Merkwürdiges Partezettels. Ausgegangen von dem Rector der Academie zu Straßburg, Dr. Johannes Pappus, am 5. März 1595. *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*, II. Band. IV. Heft. Kronstadt, 1847, 398–415.

¹¹ Dézi Lajos: *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Budapest, MTA, 1898, VI–VIII.

nyomtatott szöveget olvashatjuk: „Szenci Molnár Albert babérkoszorúját és az ahoz tartozó irományokat a Magyar Akadémiának ajánlja 1845-ben G. Kemény József.” A kötet kizárólag Szenci Molnár Albert személyes dokumentumait, hivatalos iratait és leveleit tartalmazza 1590-től 1613-ig. Az iratok kronológiai sorrendben szerepelnek a kötetben. A foliókon három számot látunk: 1. Grafitteruzás, 20. századi számozás, amely folyamatos. 2. Zöld ceruzás számozás, valószínűleg 19. századi, nem a foliókat, hanem a missiliseket számozza, ez is folyamatos. 3. Piros tintás 17. vagy 18. századi számozás, amely nem folyamatos.

A két és fél évszázadon átnyúló említések, illetve a helyszíni tanulmányozás alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk a *Collectio Molnariana* sorsát: Szenci Molnár Albert halála után a levélgyűjteményt legidősebb fia, János örökölte. Ő adta kölcsön Basirius Izsáknak, akivel jó kapcsolatban volt.¹² A kötet – Basirius Erdélyben maradt javaival együtt – a Gyulafehérvári Káptalan levéltárába került, ahol Bod Péter tanulmányozta, és 94-et le is másolt a Gellius Molnarianus című kéziratába. (A kötetbe a leveleken kívül bemásolta Molnár naplójának bizonyos részeit, illetve nyomdafestéket látott munkái előszavaiból részleteket.) Innen kerülhetett Csepregi Turkovics Ferenchez, aztán Szatmári Pap Mihályhoz, majd örökségképp Szatmári Pap Zsigmondhoz. Utóbbi özvegyétől vásárolta meg Kemény József. Ő mindössze két hónap leforgása alatt darabjaira szedte a gyűjteményt, kiválogatta közülük a Szenci életéhez kötődő dokumentumokat, kronológiai sorrendbe rendezte és beköttette őket. A régi-új gyűjteményt pedig átadta az Akadémiának.

AZ ÁRULKODÓ JELEK

A helyszíni vizsgálat után azt a hipotézist fogalmaztuk meg, hogy a piros tintával írott oldalszámok – írásképp alapján – valamikor a 17–18. század fordulóján kerültek a levelekre, így a gyűjtemény eredeti rendjét jelölik. Sorba rendezve a piros tintával írott számozást, kiderül, hogy Szenci nem kronológia szerint, hanem tematikusan csoportosította leveleit.

Ezen sorszámok segítségével kísérreljük meg a gyűjtemény eredeti rendjének helyreállítását abban a reményben, hogy képet kapunk Szenci Molnár Albert iratrendezési elveiről.

¹² Szenci Molnár Jánosról, illetve Basiriusszal való kapcsolatáról lásd: Ősz Sándor Előd: Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenci Molnár Albert legidősebb fiának életéhez, *Magyar Könyvszemle*, CXXVIII. évf., 2012/2, 268–275.

A levelezést 1898-ben Dézsi Lajos adta ki, modern kritikai kiadását jelenleg Szabó András készíti elő. Ennek a kiadásnak az egyik beharangozó és előkészítő tanulmányában működési hely szerint csoportosítja a Collectio levélíróit.¹³ Jelen kutatás során is gyakran konzultáltunk vele, illetve használtuk a Szenci Naplójának általa készített kiadását.¹⁴ Különös haszonnal forgattuk a naplóban szereplő személyek életrajzi adatait, amelyeket a fordító és sajtó alá rendező igen nagy gonddal szedegetett egybe.

A gyűjteményben világosan elkülöníthető szerkezeti egységek figyelhetők meg, így az alábbiakban ezeket ismertetjük. A Collectio részletes, rekonstruált szerkezetét tanulmányunk függelékében közöljük.

1–30. Hivatalos iratok (egyetemekhez köthető iratok, bizonyítványok, ajánlólevelek, úti okmányok, kötelezvények)

Ebbe a csoportba rendezte a Strassburgban kapott babérkoszorúját és baccalaureusi oklevelét, strassburgi, heidelbergi, wittenbergi és marburgi tanulmányainak írott emlékeit, herborni, frankfurti, ambergi, altdorfi, heidelbergi és strassburgi tanárainak ajánlóleveleit, bizonyítványait. Ide kerültek római, bécsi, genfi és milánói utazásának hivatalos okmányai, valamint különböző kötelezvények és elismervények.

31–42. Strassburgi ismerősök missilisei, versei

Ebben a részben Jakob Liskovius, David Kügler és Anton Faber levelei, valamint Hodgyai Márton, Heinrich Reiss, Jakob Kessler alkalmi költeményei kaptak helyet.

¹³ Szabó András: „Bizontalan helyken búdosunk”. *Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben*, Dunaszerdahely–Komárom, Liliium Aurum – Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2013, 97–108.

¹⁴ Szabó András: *Szenci Molnár Albert naplója*, Budapest, Universitas, 2003, 189–252.

43–257. Missilisek

A missilisek csoportját szülővárosa tanácsának, illetve rokonainak levelei nyitják (43–61.). Az egyetlen kivétel Wentey Ferenc, Bocskai István titkára. Az ő levele (47.) valószínűleg azért került ide, mert Molnár édesapjánál tett látogatásáról számol be. Ezt követi további 11 levél (62–72.), hazai, elsősorban Felső-Magyarországhoz köthető értelmiségiek tollából. A 67. számú levelet Konrad Rittershausen altdorfi jogászprofesszor¹⁵ írta. Nem találtunk magyarázatot arra, hogy miért került ebbe a csoportba.

A 73–110. számú leveleket olyan személyek írták, akikkel heidelbergi tartózkodása során kötött ismeretséget. A sort a németajkú diáktársak kilenc levele (73–81, 84.) nyitja, majd következik egy ismeretlen szerzőjű latin nyelvű költemény a Báthoriakról (82.), és ezután jönnek a magyar levelezőpartnerek (83, 85–110.): elsősorban Heidelbergben vagy valamely más német egyetemen tanuló diákok, de ott van közöttük Siderius János sárospataki rektor, illetve Asztalos András tekintélyes nagyszombati polgár. Ennek a résznek a jellegzetessége, hogy Molnár nem az első levél, hanem a megismerkedés ideje szerint rendezte a levélírókat, és nem a keltezés, hanem levélírók szerint csoportosította a missiliseket. Így például ide került Asztalos András jóval később, 1608–1610 között írott hét levele is (101–107.). Asztalossal ugyanis már 1599-ben, heidelbergi tartózkodása idején került kapcsolatba.¹⁶ A magyarok sorát egykori iskolatársa, Szenci Csene Péter két levele (111–112.) zárja, nem tudni, őt miért ide és nem a Szenchez köthető levélírók közé sorolta.

A következő csoport (113–145.) Molnár Albert három tartózkodási helyéhez, Herbornhoz, Altdorfhoz és Amberghez köthető, 1600 és 1605 között megismert személyek missiliseit tartalmazza az 1601–1613 közötti időszakból. Ebben a részben mindössze két magyarországi levélírót találunk, Miskolci Csulyak Istvánt és Váci Gergelyt, összesen tíz levéllel (115–124.). Két számot (125, 127) nem találtunk a gyűjtemény egyik levelén sem, feltételezzük, hogy a 125. számú Peter Felckman brassói származású heidelbergi polgár¹⁷ 1601-ben kelt missilise (CM 68, DL Lev-XXXIV.).

A 146–159. számú leveleket vegyes csoportnak neveztük, ugyanis semmiféle összefüggést nem találtunk az egymás mellé került missilisek vagy írók között.

¹⁵ Szabó: *Szenci Molnár Albert naplója*, 231.

¹⁶ Uo. 133.

¹⁷ Uo. 202.

Molnár Albert a 160–201. számok közé sorolta két közeli ismerős, Konrad Rittershausen altdorfi jogászprofesszor (160–168, 195, 201.) és Georg Rem nürnbergi jogtanácsos¹⁸ (169–172, 174–194.) leveleit, illetve alkalmi költeményeit.

A következő egység (202–240.) a Molnár Albertnek 1607 és 1610 között Marburgba küldött leveleket tartalmazza. Ezen belül is egymás után következnek a magyarok tollából származó missilisek (236–240.).

A 241–256. számok közé eső 16 levelet a kor elismert személyiségei írták 1600–1612 között Molnárnak. Bár mindegyiket be lehetne sorolni valamelyik, előbb ismertetett csoportba, ő – valószínűleg a levélíró ismertségét szem előtt tartva – külön egységbe sorolta őket. Olyanok vannak közöttük, mint Johann Piscator, Amandus Polanus, Johann Heinrich Alsted stb.

257–321. Reformátori levelek

Az eredetileg 257–321. számot viselő leveleket ma nem találjuk a gyűjteményben. Basirius Izsák, Szathmári Pap Zsigmond, illetve Anton Kurz beszámolói alapján tudjuk, hogy a 16. századi európai reformáció legfontosabb teológusainak 1539 és 1610 között kelt levelei is helyet kaptak a Collectio Molnarianában – némiképp az előző egység folytatásaként. A levelek címzettje természetesen nem Szenci, ezek közül Heinrich Bullingert, Ludwig Lavatert és Joachim Vadiant ismerjük. A reformátori levelek nagy részét Johann Rudolf Lavater (aki egyszerre volt Ludwig Lavater unokája és Bullinger dédunokája) ajándékozhatta Molnár Albertnek.¹⁹

322–344. Házasságkötésével (1611)²⁰ kapcsolatos iratok

Itt kapott helyet a feleség, Kunigunda Ferinaria és Konrad Vietor válólevele, a házassági szerződés, valamint a barátok köszöntő levelei és versei.

A gyűjteményről készült 1845 előtt feljegyzések egybehangzóan állítják, hogy az 348 missilist tartalmazott. Az utolsó négy missilis közül kettő valószínűleg a család közeli barátja, Johann Hartmann marburgi matematikaprofesszor 1612-ben kelt két levele (CM 294–296.).

¹⁸ Biográfiájukat lásd uo. 230–231.

¹⁹ Ósz Sándor Előd: Reformátori levelek Szenci Molnár Albert gyűjteményében, in: *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, VI. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2019 (megjelenés előtt).

²⁰ A házasságkötésről lásd Szabó: „Bizontalan helyken búdosunk”, 41–51.

A gyűjtemény rekonstrukciókísérlete során azzal szembesültünk, hogy néhány iratról hiányzik az eredeti számozás, ezt vagy az újrakötés során levágták, vagy egyszerűen kiszakították. Összesen 17 ilyen levelet találtunk. A 357–321-es számmal ellátott iratok hiánya mellett 12 foghíjjal szembesültünk: az eredeti számozás 1–2, 77, 94, 125, 127, 147, 168, 173, 334, 336. tételeit nem tudtuk egyértelműen azonosítani.

A 17 „számozatlan irat közül tizenkettőnek az eredeti helyét sikerült feltételesen meghatároznunk. Ezeket részben a hiányzó számokkal próbáltuk összepárosítani, természetesen mindenik megfeleltetés a feltételezés szintjén marad. Néhány iratról úgy hiányzik az eredeti számozás, hogy a papírfelületen nem mutatható ki sérülés, ezeket valószínűleg a számozott levelek mellékletének tekintette a számozó. Sok esetben már a levél hivatkozik az illető mellékletre.

Négy levél helyét viszont nem sikerült meghatározni. Kettő közülük az 1597-es, illetve 1606-os heidelbergi beiratkozás tanúsítványa (CM 37, 154, DL Ir-XXVII, XXXIX.), kettő pedig missilis Johann Kaspar Lavater (Marburg 1608), Peter Huber (Ulm 1609) (CM 214, 235, DL Lev-CLXV, CLXXXIX.) tollából. Az 1, 77, 127, 147, 336. számokhoz nem sikerült levelet társítani.

A Collectio Molnariana eredeti rendjének helyreállítási kísérlete kapcsán az alábbiakat jegyezzük meg:

Szenci tematikusan csoportosította a tulajdonában levő iratokat. Négy csoportot különíthetünk el: I. Hivatalos (tanulmányaihoz kötődő) iratok. II. Neki írott missilisek. III. Európai reformátorok autográf missilisei. III. Házasságkötéséhez kapcsolódó iratok.

A kora újkorban szokásos latin nyelvű alkalmi költemények minden gyűjteményrészben jelen vannak, nagy részük missilisekhez kapcsolódik.

A leveleket íróik szerint csoportosította, a levélírók sorrendjére csak részben találtunk magyarázatot. Az első részben valószínűleg az ismeretségekötés ideje szerint sorjázta őket. A missilisek utolsó csoportja esetében inkább az első levél kézhezvétele jelentette a rendezőelvet.

A gyűjtemény legkorábban 1613-ban nyerte azt a formáját, amelyet Kemény 1845-ös újrakötéséig hordozott, ugyanis megtaláljuk benne Szenci Csene Péter 1613. május 20-án Rohocra küldött levelét (eredeti száma 112, ma CM 297, DL Lev-CCXLV.), illetve Váczi Gergely 1613-ban keltezett memoriáléját (eredeti száma 124, ma CM 298, DL Lev-CCXLVI.). Ezek nem a gyűjtemény végére, hanem az említett levélírók korábbi missilisei mellé kerültek.

Felvetődik a kérdés, hogy mi lett Molnár későbbi, 1613 és 1634 közötti levelezésének a sorsa. A ma ismert Collectio lezárása után valószínűleg újabb gűjteménybe helyezte iratait és a kézhez vett missiliseket. Ez a gűjtemény valószínűleg Heidelberg 1622-es ostromakor megsemmisült. Szenci ugyanis az Institúció fordításának előszavában megemlékezik arról, hogy „könyveimtől megválva, minden marhácskánktól megfosztatván költöztem ide Hanoviában”.²¹ Az 1622 és 1634 között kelt missiliseket már nagyobb részben Magyarországon, illetve Erdélyben kapta kézhez. Ezeknek a sorsáról semmit nem tudunk, ahogy biográfiájában is élete utolsó, itthon töltött szakasza veti fel a legtöbb kérdést.

További kérdés, hogy ha Heidelbergben megsemmisültek a könyvei, miként maradt fenn a ma ismert levélgűjtemény. Szenci Molnár Albert egykori könyvtárából ma 16 kötetet ismerünk, így ez a mennyiség elegendő volt ahhoz, hogy nagyon óvatos következtetéseket levonjunk a könyvtár sorsáról. Feltűnő, hogy az 1616–1622 augusztusa közötti beszerzések teljességgel hiányoznak. Az 1598–1615 között vásárolt vagy ajándékba kapott corpusok száma 11, az 1622–1624 között szerzetteké öt.²² Ennek ismeretében megkockáztatjuk azt a feltételezést, hogy 1615 körül Szenci Molnár Albert valahol biztonságba helyezte javainak egy részét, így ezek nem voltak nála Heidelberg 1622-es ostromakor, miáltal megmenekültek. 1624-es hazautazása előtt ismét használatba vette, majd hazahozta őket. Így maradhatott meg a levélgűjtemény. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy javainak nagy részét – köztük a levélgűjteményt is – 1615-ben, amikor családjával együtt újabb kilenc évre Németországba költözött, Magyarországon hagyta valamelyik bizalmas barátjánál. Reméljük, hogy – az előző évtizedhez hasonlóan – a közeljövőben a könyvtár újabb darabjai kerülnek felszínre, és ezek vizsgálata közelebb visz a hagyaték, ezen belül a Collectio sorsához.

A Collectio Molnariana régóta szükséges és tervezett restaurálása további adatokkal gazdagíthatja eddigi ismereteinket, a részben leragasztott levelek szétválasztása, a 19. században beépített tartólapok eltávolítása még rejthet érdekes adatokat mind a mű tartalmára, mind szerkezetére nézve.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Szenci Molnár Albert levélgűjteményének vizsgálata rávilágít arra, hogy nemcsak a hivatalos iratokból, missilisekből, alkalmi költeményekből kiolvasható adatok rendkívül értékesek, hanem a Collectio szerkezete is sok mindent elmond

²¹ Uo. 119.

²² Ősz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai, in: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2018, 48–55.

gazdájáról. A 17. századi magyar és európai protestantizmus kiemelkedő literátorra nem bízta a véletlenre „kapcsolathálóját” sem. Tudatosan megőrizte iratait, és azokat meghatározott (részben kikövetkeztethető) elvek mentén rendezte. A nagy könyvszerkesztő saját emlékeit is az Oppenheimeri Biblia struktúrájához hasonló veretes formában hagyta az utókorra.

Figyelemre méltó, hogy előkelő helyet foglalnak el benne a szülőváros, illetve a rokonság levelei, tovább erősítve a Szótár előszavában megfogalmazott sommás hitvallást: „Szorgos adóssa vagyok hazámnak.”

Amikor korának hírességeitől kapott leveleit a nagy európai reformátorok Bullingernek és Lavaternek küldött missilisei mellé helyezte, biztosan nem sejtette, hogy 1617-ben abbahagyott naplójába több mint fél évszázad múlva távolabbi földije, Pápai Páriz Ferenc jegyzi majd életének fontos eseményeit. Így nem szakad meg és így teljes a magyar protestáns teológusok Szegedi Kis Istvánnal vagy Heltai Gáspárral kezdődő, Európával mindig összefonódó, de mégis különutas aranyfonala.

Függelékben a közöljük a Collectio Molnaria feltételezett, eredeti rendjének rekonstrukciós kísérletét.

***

FÜGGELÉK

A Collectio Molnariana eredeti szerkezete – rekonstrukció

Zárójelben közöljük a gyűjtemény jelenlegi rendje szerinti folioszámokat (pl. CM 3), illetve a Dézsi Lajos kiadásában szereplő sorszámokat (pl. DL Lev-XLVIII.).

*1–30. Hivatalos iratok: oklevelek, bizonyítványok,
ajánlólevelek, kötelezvények, úti okmányok*

1–2. Hiányzik, valószínűleg egyik közülük a Strassburgban szerzett babérkoszorú.

Kemény ezt beépítette a kötet első táblájába, így a hordozólapra írott szám nem látszik.

3. Baccalaureusi oklevele 1595 (CM 13, DL Ir-XI).

4–9. Egyetemi nyomtatványok (Strassburg, Heidelberg, Wittenberg) 1591–1608 (CM 12, 10, 11, 9, 49, 201, DL Ir-IX, VIII, X, VII, XXIX, Lev-CCIX.).

10. Beiratkozási igazolás – Wittenberg, 1591 (CM 3, DL Ir-II.).

- 11–16. Ajánlólevelek (Herborn, Frankfurt am Main, Amberg, Altdorf) 1601–1606 (CM 61, 62, 73, 80–81, 130, 151–152, DL Ir- XXX–XXXV, XXXVIII.).
17. Beiratkozási igazolás (Marburg) 1607 (CM 167, DL Ir-XLI.).
- 18–19. Úti okmányok (Róma, Bécs) 1596, 1590 (CM 34, 1, DL Ir-XXIV, I.). – Talán a 18. szám alá sorolta az eredeti gyűjteményben a genfi és a milánói útipasszust is (CM 15, 34, DL Ir-XXII–XXIII.).
- 20–26. Ajánlólevelek, bizonyítványok (Heidelberg, Strassburg) 1593–1596 (CM 6, 8, 26, 29, 27, 28, 25, DL Ir-IV, VI, XVI, XIX, XVII, XVIII, XV.).
- 27–30. Elismervények, kötelezvények, kérések (Wittenberg, Strassburg) (CM 5, 28, 14, 7, DL Ir-III, XX, XII, V.).

31–42. Strassburgi ismerősök missilisei, versei

- 31–37. Jakob Liskovius, David Kügler és Anton Faber levelei (Krakkó, Genf, Strassburg, Speier) (1595–1599) (CM 18, 16, 36, 301, 47, 50, 41, DL Lev-V, III, IX, XXII, XVI, XX, X.).
- 38–42. Strassburghoz kthető alkalmi költemények (Hodgyai Márton, Heinrich Reiss, Jakob Kessler) 1596–1597 (CM 33, 31–32, 24, 35, 39–40, DL Ir-XXI, XIV, XIII, XXVI, XXV.).

43–257. Szencinek küldött missilisek

43–72. Magyarok levelei

- 43–61. Alsó-Magyarországhoz köthető levélírók, elsősorban családi kapcsolatok: Szenc város, testvérei, Molnár Benedek és Molnár Lukács, unokatestvére, Szenci Szijgyártó Lukács, Wentey Ferenc (Szenc, Gyulafehérvár, Dunaújfalú, Nagymegyér, Debrecen, Komárom) 1591–1611 (CM 251–252, 2, 4, 22, 19–20, 221, 234, 242, 239, 232, 112, 21, 43, 225, 228, 237, 264, 263, 268, DL Lev-CCX, I, II, VIII, VI, CLXXII, CLXXXVII, CXCI, CXCIV, CLXXXVI, LXVIII, VII, XII, CLXXVIII, CLXXXI, CXCII, CCXXIV, CCXIX, CCXXXII.).
- 62–72. Más magyarok – Tolnai Fabritius Tamás, id. és ifj. Sebastian Ambrosius Lam, Paul Stentzel, Tállyai Nagy István, Újfalvi Katona Imre –, illetve Konrad Rittershausen levelei (Sárospatak, Késmárk, Altdorf, Görlitz, Heidelberg, Bécs) 1597–1603 (CM 38, 44–46, 42, 54, 51, 55, 56, 17, 83, 48, DL Lev-XI, XIV, XV, Ir-XXVIII, Lev-XII, XXIII, XIX, XXIV, XXV, IV, XVII.).

73–110. Heidelberghez köthető csoport missilisei

73–81, 84. Heidelbergi németajkú diáktársak: Johann Karl Heuss, Christian Rumpf, Bartholomäus Keckerman, Daniel Marcellides, Ernest Nolde²³ (Heidelberg, Danzig, Bréma, Herborn) 1599–1607 (CM 52, 156–157, 60, 53, 103–104, 138, 63, DL Lev-XXI, CIV+CVII, XXIX, XVIII, LXIII, p. 161, Lev-XCI, LXXXV, XXX.).

A 77. számnak nem tudtunk levelet megfeleltetni a mai gyűjteményben.

82. Ismeretlen szerzőjű vers a Báthoriakról (CM 299).

83, 85–110. Magyarok, akikkel heidelbergi tartózkodása idején került kapcsolatba: Thúri György, Sári Orvos Mihály, Megyeri M. János, Siderius János, Taksonyi Rác Péter, Somosújfalvi Érsek Péter, Asztalos András, Rátkai György, Makay Máté²⁴ (Heidelberg, Herborn, Nagyszombat, Szepesi) 1601–1611 (CM 58–59, 65, 70, 240, 69, 57, 74, 64, 71, 75, 77, 78, 82, 88, 72, 80, 196–197, 245, 229–230, 238, 244, 249, 256, 267, 253–255, DL Lev-XXVIII, XXXII, XXXVII, CXC, XXXVI, XXVII, XL, XXXI, XXXVIII, XLI, XLIII–XLV, LI, XXXIX, XLVIII, CXLIX, CCII, CLXXXII, CXCIII, CXCIX, CCVII, CCXII, CCXXX, CCXI, DL Fű-I).

A 84. számot nem találtuk a mai gyűjtemény egyik levelén sem, feltételezzük, hogy Taksonyi Rác Péternek a *Collectio Molnariana* 72. folióján szereplő, keltezés nélküli levelét (DL Lev-XLII.) helyezte ide Molnár.

111–112. Egykori iskolatársa, Szenci Csene Péter levelei (Somorja, Érsekújvár) 1609–1612 (CM 233, 297, DL Lev-CLXXXVIII, CCXLV.).

113–145. Herbornhoz, Altdorfhoz és Amberghez köthető,
1600–1605 közt megismert személyek levelei

113–114. Johann Textor von Haiger levelei (Herborn) 1601–1602 (CM 66–67, DL Lev-XXXIV–XXXV.).

115–124. Miskolczi Csulyak István és Váci Gergely levelei (Heidelberg, Tarcal, Szerencs, Szepesi, Lőcse, Kassa) 1605–1613 (CM 128, 147, 160, 169, 216, 226, 236, 261, 298, DL Lev-LXXXI, XCIX, CIX, CXVIII, CLXVII, CLXXIX, CXC, CCXVII, CCXLVI.).

125. A jelenlegi gyűjteményben nem találtunk ilyen számú levelet, feltételezzük, hogy Peter Felckman 1601-ben Heidelbergben kelt levelét (CM 68, DL Lev-XXXIII.) sorolta ide.

126. Teofil Rich verse (CM 79, DL p. 220.).

127. A jelenlegi gyűjteményben nem találtunk ilyen számú levelet.

²³ Életrajzaikat lásd Szabó: *Szenci Molnár Albert naplója*, 208, 232, 213, 224.

²⁴ Életrajzaikat lásd: Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők. A kezdetektől 1700-ig*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2007, 829, 807, 742.; Szabó: *Szenci Molnár Albert naplója*, 239, 220, 236.

128–145. Német levélírók: Michael Ludwig, Joannes Orschynovsky, Matthas Mayer, Johann Knöttner, Christoph Girschner, Johann Klemens Cuno, Jeremias Hölzlin, Sebald Stänzig, Georg Gerberides (Amberg, Altdorf, Heidelberg, Nürnberg, Graz) 1603–1606 (CM 89, 84, 92, 131, 93, 90, 98, 117, 116 188, 94, 170, 96–97, 150, 139, 145, 146, DL Lev-LII, XLVII, LV, LXXXIII, LVI, LIII, LXXV, LXXI, CXL, LVII, CXXIV, LIX, Ir-XXXVIII, Lev-XCII, XCVIII.).

146–159. Vegyes csoport

146, 148–152. Přečh Smil és Bohuslav Hodejova cseh bárók²⁵ (CM 146, 219, 178, 171, DL Lev-CXLIV, CLXX, CXXX, CXX.) és nevelőjük, Farkasfalvi Filiczki János²⁶ (Siegen, Nassau, Nürnberg) 1607–1608 (CM 164–165, 218, DL Ir-XL, Lev-CLXIX.) levelei.

147. A jelenlegi gyűjteményben nem találtunk ilyen számú levelet.

153–159. Johannes Bavarus, Georg Henisch, Johann Konrad Rummel, Christoph Donaver (Neumarkt, Augsburg, Altdorf, Regensburg) 1603–1609 (CM 87, 231, 86, 118, 119, 91, 134, DL Lev-L, CLXXXIV, XLIX, LXXII, LIV, LXXXVI–LXXXVII.).

160–201. Konrad Rittershausen és Georg Rem²⁷ levelei és alkalmi versei

160–168. Konrad Rittershausen levelei és versei (Altdorf) 1604 (CM 95, 100–102, 110–111, 105–107, 114, DL Lev-LVIII, LXI, 1, LXII, LXVI, LXIV, LXXIII.).

169–172, 174–194. Georg Rem levelei és alkalmi versei (Nürnberg) 1604–1608 (CM 108, 109, 113, 121–123, 129, 124–126, 132, 142, 149, 189, 190, 172, 137, 140, 173, 183–184, 193, 198, 202, 209, 217, 222, 224, DL Lev-LXV, LXIX, LXXVI, LXXVI, LXXIX–LXXX, XCIII, LXXXIV, XCVI, CI, CXLI, CXLII, CXXV, XC, XCIV, CXXVII, CXXXV, CXLVI, CL, CLIII, CLIX, CLXVIII, CLXXIII, CLXXV.).

173. A jelenlegi gyűjteményben nem találtunk ilyen számú levelet, feltételezzük, hogy a Rem 1607 szeptemberében írott, csak részben fennmaradt levele került ide. (CM 144, DL Lev-CXXVI.).

195–201. Konrad Rittershausen levelei és versei (Altdorf, Berg) 1605–1608 (CM 153, 135, 136, 166, 173, 195, 223, DL Lev-CII, LXXXVIII, LXXXIX, CXV, CXXIII, CXLVIII, CLXXIV.).

²⁵ Életrajzukat lásd Szabó: *Szenci Molnár Albert naplója*, 209.

²⁶ Uo. 203.

²⁷ A levélírók életrajzait lásd uo. 230–231.

202–240. Marburgba küldött levelek 1607–1610

Kizárólag olyan levélírók, akiknek missilise korábbi időből nem maradt fenn a gyűjteményben.

202–220. Német levélírók: Georg Vechner 1607 (CM 183, DL Ir-XLII.), Georg Mauritius (Altdorf) 1607 (CM 172, 186, DL Lev-CXXI, CXXXVIII.), Freigius (?) (Augsburg) 1606 (CM 141, 144, DL Lev-XCV, XCVII.), Gothofred Walther (Küpperau) 1608–1610 (CM 200, 246, 266, DL Lev-CLII, CCIII, CCXVIII.), Johann Walter (CM 306, DL Ir-XLIII.), névtelen (Marburg) 1608 (CM 300, DL Lev-CLX.), Gabriel Lingsheim (Heimburg) 1607 (CM 155, DL Lev-CV.), Georg Michael Lingsheim (Heidelberg) 1607 (CM 162, DL Lev-CXII.), Zacharias Palthenius (Frankfurt) 1607 (CM 159, DL Lev-CVIII.), Ferdinand Taubmann (Wittenberg) 1607 (CM 181, DL Lev-CXXXII.), Váradi Farkas György a wittenbergi coetus nevében (Wittenberg) 1607 (CM 177, DL Lev-CXXIX.), Hermann Wolf (Kassel, Marburg) 1607–1608 (CM 168, 180, 199, 206, DL Lev-CXVII, CXXXI, CLI, CCXX.).

221. A jelenlegi gyűjteményben nem találtunk ilyen számú levelet, feltételezzük, hogy Hermann Wolf 1608. május 22-én Schmalkaldenben kelt levele (CM 205, DL Lev-CLVI.) került erre a helyre.

222–235. Német és francia levélírók: Johann Hartmann 1608 (CM 207, DL Lev-CLVII.), Andreas Christiander (Marburg) 1608 (CM 208, DL Lev-CLVIII.), Hermann Thalmüller (Friedwald) 1607 (CM 187, DL Lev-CXXXIX.), Ludwig Lucius (Amberg) 1607–1610 (CM 185, 265, DL Lev-CXXXVI, CCXXV.), Jean Boilblanc (Heidelberg, Sedan) 1606–1607 (CM 148, 176, DL Lev-C, CXXVIII.), Jean Combillon (Sedan) 1607 (CM 179, DL Lev-CXXII.), Johann Caspar Lavater (Marburg) 1608 (CM 204, 210, 215, DL Lev-CLIV, CLXI, CLXV.), Johann Heidfeld (Ebersbach) 1608 (CM 194, 227, DL Lev-CXXXIV, CXLVII.), Gottfried Heidfeld (Siegen) 1608 (CM 192, DL Lev-CXLV.).

236–240. Magyar levélírók (mind Marburgból írtak) 1608: Váradi Farkas Gergely (CM 212, DL Lev-CLXIII.), Szepsi Mihály (CM 211, DL Lev-CLXII.), Foktői Mihály (CM 220, DL Lev-CLXXI.), Debreceni Dormány István (CM 213, DL Lev-CLXIV.), Keserői Dajka János (CM 203, DL Lev-CLV.).

241–256. Professzorok, elismert értelmiségiek levelei,
alkalmi költeményei

Johann Piscator (Herborn) 1609, 1604, 1607 (CM 241, 115, 114, 304, DL Lev-CXCVI, LXX, p. 83, Lev-CXIV.), Matthias Martinus (Siegen) 1607 (CM 163, DL Lev-CXIII.), Georg Pasor (Altdorf) 1604, 1600 (CM 302–303, 99, DL p. 83, Lev-XXVI, LX.), Christoph Corvinus (Rab) (Herborn) 1607 (CM 161, DL Lev-CXI.), Philipp Ludwig Piscator

1609 (CM 244, DL Lev-CXCVIII.), Amandus Polanus (Basel) 1609 (CM 248, DL Lev-CCVI.), Abraham Scultetus (Heidelberg) 1610 (CM 259, DL LV.), Gregorius Schönfeld (Marburg) 1612 (CM 292, DL Lev-CCXLIV.), Johann Heinrich Alsted (Herborn) 1609 (CM 250, DL Lev-CCIX.), Georg Sölling (Steinfurt) 1610 (CM 257, DL Lev-CCXIII.), Georg Carolides von Karlsberg (Prága) 1610 (CM 258, CCXIV.).

257–321. Európai reformátorok levelei Heinrich Bullingerhez, Ludwig Lavaterhez és Joachim Vadianhoz, 1539–1610

Ebből a részből egyetlen levél sem maradt fenn, Szatmári Pap Zsigmond és Anton Kurz leírásai alapján az alábbi 31 levélíró ismerjük: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1605), Petrus Martyr Vermigli (1599–1562), Girolamo Zanchi (1516–1590), Friedrich Sylburg (1536–1596), Zacharias Ursinus (1534–1596), Wilhelm Xylander (1532–1576), Heinrich Bullinger (1504–1575), Theodor Bibliander (1505–1564), Ludwig Lavater (1527–1586), Johann Wilhelm Stucki (1542–1607), Johann Haller (1523–1575), Abraham Musculus (1536–1591), Jean Raymond Merlin (?–1578), Johann Jakob Grynaeus (1540–1617), Simon Sulzer (1508–1585), Konrad Lycosthenes (1518–1561), Johannes Oporin (1507–1568), Lambert Danaeus (1535–1590), Petrus Ramus (1515–1572), Thomas Erastus (1524–1583), Martin Borhaus (1499–1564), Pierre Viret (1511–1571), Jean Crespin (1520–1572), Konrad Hubert (1517–1577), Justus Vulteius (1529–1577), Andreas Hyperius (1511–1564), Juellus Juetus (1522–1571), Arnold Crusius (1547–1605), Johann Sturm (1507–1589), John Parkhurst (1511–1575).

265, 267, 268. Kálvin Heinrich Bullingerhez írott levelei.

322–344. Szenci Molnár házasságkötésével kapcsolatos iratok – 1611

322–323. Hivatalos iratok: Kunigunda Ferianria és Konrad Vietor házasságának felbontása (Frankenberg) (CM 269, DL Ir-XLIV.), házassági szerződés és a házasságkötés igazolása (Gladenbach) (CM 271–271, DL Ir-XLV–XLVI.).

324–325. Gratuláló levelek: David Pareus (Heidelberg) (CM 291, DL Lev-CCXXXIII.), Georg Rem (Nürnberg) (CM 274, DL Lev-CCXXXVI.).

326–333, 335, 337–344. Gratuláló versek ... tollából 1611–1612 (CM 289, 284, 275, 285, 283, 282, 280, 286–288, 305, 281, 272–273, 279, 276–277, 293, 278, DL Lev-CCXXXVII, CCXXXVIII, Ir-XLVII.).

334, 336. Nincs megfelelő szám a gyűjteményben, feltételezzük, hogy az egyik Rudolf Goclen üdvözlőverse (CM 290.).

345–348. Nincs megfelelő szám a gyűjteményben, feltételezzük, hogy Johann Hartmann két 1612-ben írott levele ebben a részben volt (CM 294–296, DL Lev-CCXL–CCXLI.).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOD Péter: *Gellius Molnarianus*. Kézirat a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban. Jelzete To 1511.
- DÉZSI Lajos: *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Budapest, MTA, 1898.
- KURZ, Anton: Illustration eines Merkwürdiges Partezettels. Ausgegangen von dem Rector der Academie zu Straßburg, Dr. Johannes Pappus, am 5. März 1595. *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*, II. Band. IV. Heft. Kronstadt, 1847, 398–415.
- MONOK István – NÉMETH Noémi – VARGA András (szerk.): *Erdélyi Könyvesházak*, III. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.), Szeged, Scriptum, 1994, 186.
- Ósz Sándor Előd: Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenci Molnár Albert legidősebb fiának életéhez, *Magyar Könyvszemle*, CXXVIII. évf., 2012/2, 268–275.
- Ósz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, Kolozsvár, EME – Erdélyi Református Egyházkerület, 2014.
- Ósz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai, in: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A reformáció öröksége*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2018, 48–55.
- Ósz Sándor Előd: Reformátori levelek Szenci Molnár Albert gyűjteményében, in: *Certamen. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, VI. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2019 (megjelenés előtt).
- SALAMON József (szerk.): *Erdélyi Prédikátori Tár*, VI. Kolozsvár, 1836 – csatolt lap.
- SZABÓ András: „Bizontalan helyken búdosunk”. *Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben*, Dunaszerdahely–Komárom, Lilium Aurum – Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2013, 97–108.
- SZABÓ András: *Szenci Molnár Albert naplója*, Budapest, Universitas, 2003, 189–252.
- SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok 1701–1849*, Marosvásárhely, Mentor, 1998, 447.
- SZATHMÁRI PÁP Zsigmond: Szentzi Molnár Albert rövid életrajza, in: Salamon József (szerk.): *Erdélyi Prédikátori Tár*, VII. Kolozsvár, 1837. V.
- WIX Györgyné: *Régi magyarországi szerzők. A kezdetektől 1700-ig*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2007.

ABSTRACT

Ósz Sándor Előd: Collectio Molnariana. The correspondence of Albert Szenci Molnár

Albert Szenci Molnár was the first Hungarian intellectual of whom we know that he kept his letters organised. These letters were bound up in the “Collectio Molnariana” as we call it since the 17th century. The collection contains not only the “missilis-es” but also Szenci’s travelling documents, his references, degrees and letters written to and by some Reformers of the 16th century. The collection is now in the custody of the Department of Manuscripts at the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences. In this paper, we present the history of the “Collection” and, through a detailed investigation, we attempt to reconstruct its original structure. If we manage to understand Szenczi’s principles of structuring, we might get closer to appreciate his relationship-network as well.

Keywords: Albert Szenci Molnár, 17th-century European cultural networks, Jean Calvin, Lueódwig Lavater, Reformers of Switzerland, humanist letters

EGYHÁZALAPÍTÓK

A MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZ VEZETŐ EGYÉNISÉGEI

A 16. SZÁZADBAN

Szabó András

Szokás volt az elmúlt századok egyháztörténetében a változásokat egyetlen nagy személyiség tetteihez kötni. Luther alapította az evangélikus egyházat, Kálvin a reformátust, és így tovább. Volt ennek a szemléletmódnak természetesen hazai változata is: eszerint Melius Péter (természetesen magyaros helyesírással, „sz”-szel és hosszú é-vel: „Méliusz”) lett volna a magyar református egyház alapítója és univerzális vezetője. A 20. század elején Pokoly József erdélyi egyháztörténete vizionált három országrészre kiterjedő református konföderációt 1559-től, amelynek a debreceni lelkész lett volna az irányítója.¹ Ezt aztán Zoványi Jenő tette helyre a tőle megszokott éles stílusban,² de ez az elképzelés ennek ellenére a debreceni egyháztörténeti tradícióban meggyökeresedett. Ezt tanította Pokoly tanítványa és utóda, Soós Béla, s kicsit tompított formában ez került be Révész Imre egyháztörténetébe is.³ Hiába tiltakozott újra Zoványi,⁴ a kommunista korszakban is jól szolgált ez történelmi fikció: Melius ilyesfajta bemutatása az 1967-es jubileumi ünnepek irataiban,⁵ illetve Bucsay Mihály egyháztörténetében⁶ a debreceni püspökutód, Bartha Tibor uralmát igyekezett legitimálni, alátámasztani.

De a magyar reformáció és a református egyház megalakulásának történetét más elképzelések is torzították. A katolikus egyháztörténet-írás a 19. századtól

¹ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*, I. köt., 1556–1604, Budapest, 1904, 123–126, 151.

² Zoványi Jenő: Pokoly József. Az erdélyi református egyház története, in: uő (szerk.): *Kisebbségek történeteinek köréből*, Sárospatak, Ref. Főiskola, 1910, 230–231.

³ Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet*. I. köt., 1520 tájtól 1608-ig, Debrecen, 1938, 108–125.

⁴ Zoványi Jenő: Új egyháztörténetírás, Kolozsvár, Pallas, 1940, 17.

⁵ Szabó András: 1967 (I. Örökségünk és feladatunk? II. A „debreceni pápa” Melius Péter), *Egyház és Világ*, II. évf., 1991/3, 9–11.; 1991/4, 17–19.

⁶ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat, 1985, 62–69. Lásd még: Szabó András: Megkésett recenzió. Bucsay Mihály magyar protestáns egyháztörténeti összefoglalójáról, *Egyház és Világ*, II. évf., 6. sz., 22–23.

a reformáció elterjedését egyértelműen a főnemeseknek tulajdonította, a hű magyar katolikus népet a mágnások erőszakkal kényszerítették volna a protestantizmusra, tehát – szerintük – a cuius regio eius religio elve a 16. századi Magyarországon is érvényes volt.⁷ Ez a felfogás annyira uralkodóvá vált, hogy még a református Horváth János is úgy ismertette az 1950-es években a reformáció irodalmát, hogy az egyes szerzőket a főnemesi pártfogók szerint csoportosította.⁸ Ezzel szemben hirdette meg 1957-ben Klaniczay Tibor⁹ és Makkai László¹⁰ a mezővárosi reformáció elméletét, a főszerepet a parasztpolgároknak adva. Szakály Ferenc¹¹ és Péter Katalin¹² könyvei azóta jócskán árnyalták a képet, de egy újabb társadalmi réteg, a végvári katonaság is felbukkant, mint egyházat formáló tényező.¹³

A szociológiai, társadalmi mozgatórugókat kereső gondolkodásmód mellett már jó ideje tudjuk, hogy a reformáció szellemi mozgalom, amely minden társadalmi tényezőt túl elsősorban azáltal terjedt el, hogy a reformátorok Isten Igéjét kezdték el hirdetni. Nagy szerepe van tehát a közvetítőknek, az egyes személyiségeknek, ha nem is csupán egynek, ahogyan azt korábban képzeltek. Lássuk tehát, kik voltak ezek az emberek.

A református egyház önálló felekezetté válása felé az első lépéseket Kálmán-csehi Sánta Márton tette meg az 1550-es évek első felében Erdélyben és a Tiszántúlon.¹⁴ Az ő tanítványa volt az a Szegedi Gergely, aki már wittenbergi tanulmányai alatt, 1556/1557-ben a svájci teológiai irányzat híve volt, s vitába is keveredett a német lutheránusokkal. Hazatérve Debrecen vezető lelkészévé választották.¹⁵ A döntő fordulat Szegedi Kis István nevéhez köthető, aki nehéz vitában győzte meg Melius Pétert a svájciak álláspontjának helyességéről, de nem tudjuk, hogy ez a vita mikor volt, Melius wittenbergi útja (1556/1557) előtt vagy után.¹⁶ Melius 1558-

⁷ Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*, II. köt., Budapest, Ecclesia, 1985, 96–105.

⁸ Horváth János: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, 2. kiadás, Budapest, Gondolat, 1957.

⁹ Klaniczay Tibor: *A magyar reformáció irodalma, Irodalomtörténeti Közlemények*, LXI. évf., 1957, 12–47.

¹⁰ Makkai László: *Pest megye története 1848-ig*, in: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei*, 1. köt., Budapest, Akadémiai, 1957, 102–104.

¹¹ Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Budapest, Balassi, 1995.

¹² Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás*, Budapest, Tankönyvkiadó, 2004.

¹³ Őze Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar útközözóna népességénél*, Budapest, METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica, 2006.

¹⁴ Szabadi István: *Kálmán-csehi Sánta Márton*, Debrecen, 2007.

¹⁵ Bucsay Mihály: *Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irányúttörője hazánkban*, Budapest, 1945; Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 229–230.

¹⁶ Botta István a wittenbergi út utánra teszi, de nincsen rá egyértelmű bizonyíték. Botta István: *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*,

tól Debrecenben lett beosztott lelkész Szegedi Gergely mellett, de csak 1561-ben vette át tőle a vezető lelkészi és esperesi tisztséget.¹⁷ A tiszántúli eseményekben tevékenyen részt vett Ceglédi György váradi lelkész, Szegedi Kis István tanítványa, aki Szegedi Gergellyel és Meliusszal együtt egyik szerzője volt a Debrecen-Egervölgyi Hitvallásnak (1561–1562).¹⁸ Ugyancsak 1558 körül lett a helvét irány híve Kopácsi István sárospataki lelkész¹⁹ és Thúri Farkas Pál, tolnai, majd pataki tanár, sajoszentpéteri lelkész, Szegedi Kis István tanítványa.²⁰ Szervező munkájuk eredményeként 1562-ben ült össze Tarcalon az a zsinat, amely Théodor de Bèze hitvallását fogadta el.²¹ Ezen az összefüggésben már tevékenyen részt vett a Wittenbergből frissen hazatért Szikszai Fabricius Balázs pataki rektor is.²² Károlyi Gáspár gönci lelkész csak 1563-tól kapcsolódott be a folyamatba.²³ Erdélyben szintén 1558-ban indult a helvét fordulat, amelyben főként Molnár Gergely kolozsvári rektor²⁴ és Egri Lukács kolozsvári prédikátor²⁵ játszotta a vezető szerepet. Ők győzhették meg Dávid Ferencet is, aki korábban még a lutheri álláspontot védte Kálmáncsehi Sántával szemben.²⁶ Egy tordai zsinat 1563-ban az előző évi tarcali hitvallást is elfogadta sajátjaként.²⁷

Míg Kálmáncsehi Sánta Márton nyíltan zwingliánus álláspontot képviselt, addig az egyházalapítók – akik mindannyian Wittenberg neveltjei voltak – eleinte Melanchthonra hivatkoztak, azt állítva, hogy mesterük nekik ad igazat.²⁸ Közvetlen sváji összeköttetéssel alig rendelkeztek, egyedül Krasznai Ferenc szólította

Budapest, Akadémiai, 1978, 167–170.

¹⁷ Szabó: *Coetus Ungaricus*, 192–193.

¹⁸ Szabó András: Ceglédi György, in: Kőszeghy Péter (szerk.), *Magyar művelődéstörténeti lexikon, középkor és kora újkor*, II. köt., Budapest, Balassi, 2004, 16. (A továbbiakban: MAMÚL.)

¹⁹ Szabó András: Kopácsi István, in: MAMÚL, VI. köt., 2006, 47.

²⁰ Szabó: *Coetus Ungaricus*, 266–267.

²¹ Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, Genius, 1922, 401–408.

²² Szabó: *Coetus Ungaricus*, 245–248.

²³ Szabó András: *A rejtőzködő bibliafordító – Károlyi Gáspár*, Budapest, Kálvin, 2012.

²⁴ Varga András: *Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa*, Szeged, JATE, 1983; Szabó: *Coetus Ungaricus*, 199.

²⁵ Szabó András: Egri Lukács „megtérése”. Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574, *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXVIII. évf., 1984, 543–557.; uő: Lukács Egri, in: *Ungarländische Antitrinitarier (Tamás Arany, István Basilius, István Csázmai, Lukács Egri, Elias Gczmidele)*, Einleitung von Mihály Balázs, Baden-Baden et Bouxviller, Valentin Koerner, 1990, 127–150.; uő: Egri Lukács levele Paul Eberhez, in: Bajáki Rita – Báthory Orsolya – Bogár Judit – Déri Eszter – Kónya Franciska – Maczák Ibolya – Szádóczki Vera (szerk.): *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017, 370–375.

²⁶ Balázs Mihály: Dávid Ferenc életútja, *Keresztény Magvető*, CXIV. évf., 2008, 173–202.

²⁷ Zoványi: *A reformáció*, 422.

²⁸ Botta: *Melius*, 161–173.

meg levélben Kálvint,²⁹ a többiek később kerültek csak kapcsolatba Genffel és Zürichhel. A református felekezet létrejöttének folyamata egyelőre csak a török hódoltságra, Tiszáninnenre, Tiszántúlra és Erdélyre korlátozódott, az ország nyugati felén csupán a 16. század végén vált szét szervezetileg a két protestáns egyház.³⁰

Előttünk van tehát egy eseménysor, amely 1558 és 1567 között zajlott le az ország keleti felén, s amelynek eredményeként megszületett a reformátusok önálló egyházszerkezete. Annyi módosulás történt közben, hogy az antitrinitárius irányzat fellépése s az egyházalapító nemzedék néhány tagjának (Egri Lukács, Krasznai Ferenc, Dávid Ferenc) átállása folytán Erdélyben 1565-től jelentősen meggyengült a helvét irányzat. Ha megnézzük a felsorolt neveket, a születési helyek és az ismert életpályák kirajzolják azokat a földrajzi térségeket, amelyek a legnagyobb szerepet játszották az önálló református felekezet megszületésében. Az egyik legjelentősebb ilyen terület Baranya, Tolna és Somogy keleti része, benne Tolna mezőváros iskolájával, amely a 16. században a török hódoltság legjelentősebb tanintézménye volt.³¹ Az iskola tanáraként működött többek között Szegedi Kis István és Thúri Farkas Pál. Az eddig is világos volt, hogy Dél-Baranya (Kopács, Hercegszőlős, Bélye, Laskó, Vörösmart) a reformáció jelentős központja volt,³² csupán a neves reformátor, Sztárai Mihály lassíthatta az önálló egyházzá alakulás folyamatát, mivel ragaszkodott a lutheri tanításokhoz.³³ Somogyban született Kálmáncsehi Sánta Márton és Melius Péter, Kálmáncsán volt lelkész fogsága előtt Szegedi Kis István.

Szeged városa vallási szempontból kétarcú volt, úgy tűnik, hogy miközben a városban aktívan működött az alsóvárosi ferences kolostor, megőrizve a katolikus vallásgyakorlatot, a protestáns lakosság, közte számos gazdag kereskedővel, inkább elmenekült.³⁴ A 16. századi református lelkészek között ezért találkozunk számos Szegedivel, köztük az alapító nemzedékhez tartozó Szegedi Gergellyel és Szegedi Kis Istvánnal.³⁵ Mezőtúr gazdag kereskedő mezőváros volt a Tiszántúl

²⁹ Ósz Sándor Előd: Szegedi Gergely könyvtárának néhány darabjáról, in: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): *„Kezembe veszem, olvasom és arról elmélkedem”. Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 178–188.; uő: A Kálvinnak levelet író magyarról. Új adatok Krasznai Ferenc életéhez, in: *Hittel és humorral. Tanulmánykötet a 60 éves Hörsecsik Richárd születésnapjára*, Debrecen, DRHE, 2015, 83–90.; Szabó: *Coetus Ungaricus*, 182.

³⁰ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Budapest, Akadémiai, 1977, 246–272.

³¹ Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Budapest, Akadémiai, 1974, 9–79.

³² Lábadi Károly: *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, Eszék, 2012 (passim).

³³ Keveházi László: *„A kereszt ígétét hirdetni kezdtem”. Sztárai Mihály élete és szolgálata*, Budapest, Luther, 2005; Orlovsky Géza: Sztárai Mihály, in: *MAMŰL*, XI. köt., 2011, 324–326.

³⁴ Bálint Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Budapest, Akadémiai, 1975.

³⁵ Kathona: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, 81–193.; Szakály: *Mezőváros és reformáció*, 92–171.

déli, hódoltságához tartozó részén, iskoláját Szegedi Kis István itteni tanári működését emelte magas színvonalra, itt indította el pályájára Thúri Farkas Pált. Cegléd megint csak Szegedi Kis tanári tevékenysége nyomán vált jelentős egyházi hellyé. Debrecen nem kell bővebben bemutatnom, az ország legnagyobb mezővárosa volt a három országrész határán, gazdag polgárai elsősorban marhakereskedők voltak.³⁶ Egyre jelentősebb iskolája mellett az ide települt nyomda emelte igazi kulturális centrummá.³⁷ Melius Péter itt alakította ki azt az óriási területű egyházszervezetet (a mai Tiszántúli és Királyhágómelléki egyházkerületeket kell egymás mellé tennünk, ha el akarjuk képzelni a nagyságát), amely megállította az erdélyi antitrinitarizmus előretörését.

Az életpályák fontos helynek mutatják a Szilágyságot és Szatmárt is, itt született Molnár Gergely és Károlyi Gáspár. Zemplén, Abaúj és Borsod megint csak a magyar reformáció törzsterületei közé tartozott, nem véletlen, hogy az itteni nyelvjárás lett a kialakulóban lévő magyar irodalmi és köznyelv alapjává. Számos jeles iskolája közül kiemelkedett a sárospataki, amelyet a Perényiek patrónusi tevékenysége, illetve Kopácsi István, Thúri Farkas Pál és Szikszai Fabricius Balázs rektorsága emelt magasan a többiek fölé.³⁸ Végül eleinte fontos szerepet játszott Kolozsvár is, amely Erdély legnagyobb, ebben az időben már erősen magyarosodó városa volt. Kulturális szerepét erősítette nyomdája, a Heltai-műhely,³⁹ illetve iskolája, amelyben Molnár Gergely és Szikszai Fabricius Balázs is tanított. Az antitrinitarizmus előretörése miatt azonban 1565-től a város református szempontból évtizedekre elveszett. A reformátusok elsősorban Dél-Erdélyben és Marosvásárhelyen tudták megőrizni a pozícióikat, s 1571 után a kolozsvári helyett a gyulafehérvári iskolát tették meg vezető kollégiumukká.⁴⁰

Ha mindezek után mégis kapcsolatokat és konföderációt keresnénk, Melius helyett inkább Szegedi Kis István szerepét kellene kiemelnünk. Mindezzel együtt nem alakult ki egységes egyházszervezet, csupán egymással lazán szövetséges egyházkerületek és egyházmegyék együttese, amelyek más-más törvények szerint szervezték meg az életüket. Erdélyben sokáig még az is problémát jelentett,

³⁶ Barcza József (szerk.): *A debreceni református kollégium története*, Budapest, Református Sajtóosztály, 1988.

³⁷ V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi, 1999, 51–55.

³⁸ Szabó András: *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon 1558–1598*, Debrecen, Hernád, 2004; Dienes Dénes – Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 7–17.

³⁹ V. Ecsedy: *A könyvnyomtatás*, 46–51.

⁴⁰ Gudor Kund Botond: *Az eltűnt Gyulafehérvári Református Egyházmegye és egyházi közösségei. Inquisitoria Dioceseos Alba-Carolinensis Reformatae Relatoria (1754)*, Kolozsvár–Barót, Kriterion–Tortoma, 2012, 107–109.

hogy szervezetiesleg elváljanak a magyarok és a szászok, a reformátusok és az unitáriusok.⁴¹ Érthető is a dolog, ha figyelembe vesszük, hogy ez az egyház három ország (Magyar Királyság, Oszmán Birodalom és Erdélyi Fejedelemség) területén feküdt, s a korabeli kommunikációs és utazási lehetőségek erősen behatárolták a mozgásterét.

Többször utaltam már az iskolákra, az egyházalapítás korszakában a következő tanintézmények játszottak kiemelkedő szerepet: Tolna, (kisebb mértékben Mezőtúr és Cegléd), Debrecen, Sáropatak, Kolozsvár. Miután Kolozsvár hosszú időre kiesett, a váradi és gyulafehérvári igyekezett a helyére lépni. Az alapító nemzedék tagjai kivétel nélkül a wittenbergi egyetem neveltjei voltak, s Philipp Melanchthont tartották a mesterüknek.⁴² A kiváló tanár és tudós a béke embere volt, aki közvetíteni igyekezett a reformáció irányzatai között, s ezért kapcsolatban állt a svájci reformátorokkal is. 1555-ben az ő segítségével alakult meg a magyar diáktársaság, a coetus, amely az otthoni eseményekkel párhuzamosan fokozatosan a magyar református diákok szervezetévé vált, s így fontos szerepet játszott az egyházi értelmiségi elit (lelkészek és tanárok) képzésében.⁴³ Bod Péter *Magyar Athenasa* szerint az első nemzedékek kiemelkedő képviselői (pl. Szegedi Gergely, Molnár Gergely, Károlyi Gáspár) Svájcban is jártak, erre azonban legtöbbször semmilyen bizonyíték nincs, az erdélyi egyháztörténész feltehetően így próbálta meg utólag megmagyarázni a svájci teológia magyarországi elfogadását.⁴⁴

Az egyházalapítók közül többen kiemelkedő tudományos és irodalmi eredményeket tudtak felmutatni. Szegedi Gergely a zsoltárparafraízis műfajának megteremtője volt a magyar irodalomban, költői tehetséget mutató énekei sokszor már az egyéni vallásosság jeleit mutatják, s így költészetét Balassi Bálint istenes verseinek közvetlen előményének tekinthetjük.⁴⁵ Önálló énekeskönyve csak korai halála után jelent meg Debrecenben. Szegedi Kis István, a Dunamelléki Református Egyházkerület első püspöke elsősorban latin nyelvű összefoglaló teológiai műveivel vált Európa-szerte ismertté, ezeket tanítványa, Skaricza Máté, és azonos nevű fia

⁴¹ Ósz Sándor Előd: Tordai Sándor András, az erdélyi reformátusok harmadik püspöke, *Református Szemle*, XCVII. évf., 2004, 234–245; uő: Tordai Sándor András erdélyi református püspök két könyvéről, in: Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás – Luffy Katalin – Száraz Orsolya (szerk.): *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, Debrecen, Egyetemi, 2016, 315–324.

⁴² Ritoókné Szalay Ágnes: Miért Melanchthon?, in: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Késérű Bálint tiszteletére*, Szeged, JATE, 1997, 497–505.

⁴³ Géza Szabó: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale), Akademischer Verlag, 1941; Szabó: *Coetus*.

⁴⁴ Bod Péter: *Magyar Athenas*, Nagyszében, 1766 (1767), 131–132, 180–181, 254.

⁴⁵ Varjas Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Budapest, Akadémiai, 1982, 255–285.

vitték ki Bázalbe, ahol a jeles református teológus, Johann Jakob Grynaeus adatta ki őket. Különösen népszerű volt a *Theologiae sincerae loci communes*, amelyet aztán évtizedekig újra és újra utánnymotak.

Melius Péter hatalmas életművet hagyott hátra: hitvallások megszerkesztésében vett részt, magyar és latin teológiai, valamint hitvitázó munkákat, programszerűen kiadott prédikációkat írt. Megjelentette az első magyar református imakönyvet. 1562–1563-ban átdolgozva újra kiadta (kották nélkül) Huszár Gál énekeskönyvét. Lefordította Kálvin *Kátéját*, saját katekizmust is írt. Megfogalmazta és prédikációhoz csatolva kiadta az első magyar református agendát. A teljes Biblia lefordítását tervezte, de csak részfordításai jelentek meg. Latin nyelvű műveinek svájci kiadása nem sikerült. Halála után Kolozsvárott jelent meg Herbáriuma, az első magyar orvosbotanikai kézikönyv, mintegy 1200 magyar növénynévvel.

Thúri Farkas Pál latin nyelvű nyílt levelet írt a török hódoltság viszonyairól. Kálvin Institutiójáról latin disztichont szerzett, amelyet később Szenci Molnár Albert fordított le formahűen magyarra. Szikszai Fabricius Balázs műveinek többsége elveszett: köztük jogi szójegyzéke, latin nyelvű Homérosz-fordítása és Egri Lukács ellen írt vitairata (1568). Előszót írt Heltai Gáspár 1565-ös Bonfini-kiadásához. Életrajzot is tartalmazó latin halotti beszédben búcsúztatta Perényi Gábort (1567) és feleségét, Ország Ilonát (1569), illetve saját sógorát, Balsarati Vitus János orvoslelkészt. Népszerű iskolai latin–magyar szójegyzéke, a *Nomenclatura* 1574–1575 körül keletkezett, de csak 1590-ben Debrecenben jelent meg először nyomtatásban. Károlyi Gáspár Wittenbergből hazatérve adta ki *Két könyv* című munkáját, amelyben főként Melanchthon világtörténeti előadására és a Carion-krónikára támaszkodott. Ismeretlen segítőitársaival elkészítette az első teljes magyar bibliafordítást, amelynek végső munkálatai 1586-ban kezdődtek el, s 1590-ben látott napvilágot a vizsolyi nyomdában. Molnár Gergely legismertebb munkája iskolai használatra készült latin nyelvtana, amely Melanchthon grammatikájának kivonata (Kolozsvár, 1556). Írt ezenkívül még kétfajta iskolai katekizmust és logikai tankönyvet is (Kolozsvár, 1564–1565).⁴⁶

Mit tudunk az alapító nemzedék tagjairól mint emberekről? Valójában nagyon keveset. Szegedi Kis István az egyik nagy kivétel: az ő életrajzát latin nyelven megírta tanítványa és ráckevei lelkész-utódja, Skaricza Máté, s egyúttal magával vitte Svájcba mestere saját maga által rajzolt arcképét is. A rajz alapján egy rézmetszet is készült, amelynek alkotóját nem ismerjük. Ez az egyetlen ismert ábrázolás egy magyar reformátorról, ezért különlegesen értékes számunkra. Az életrajz és az arckép megjelentek a *Theologiae sincerae loci communes* nyomtatott kiadásában, de

⁴⁶ A művekkel és a szerzőikkel kapcsolatos információkat lásd a korábbi jegyzetekben.

aztán önálló életre kelve más gyűjteményekben is kiadták őket.⁴⁷ Természetesen a biográfiának magyar nyelvű fordítása is készült, sőt egy modern magyar regény, Szilágyi István *Hollóidő* című alkotásának ihletőjévé is vált.⁴⁸

Életrajz marad ránk Szikszai Fabricius Balázsról is. Amikor meghalt, akkor volt pataki tanítványa, Kassai Császár György a wittenbergi magyar coetusban latin nyelvű emlékbeszédet tartott róla, s azt 1577-ben Wittenbergben nyomtatásban is megjelentette.⁴⁹ Sajnos a hosszú életrajzi beszédnek mindmáig nincs magyar fordítása, pedig ugyancsak fontos forrása a magyar református egyháztörténetnek. Melius Péternek nincs korabeli életrajza, de személyes tulajdonságaira több forrás is utal. Munkáin és szerteágazó tevékenységén látszik, hogy óriási energiákkal rendelkezett, ugyanakkor valamilyen súlyos betegség is kínozza, feltehetően epilepsziás volt, ezért is halt meg fiatal korában. Jellemző volt rá a türelmetlenség, hajlamos volt ellenfelet látni az esetleges szövetségeseiben is, kemény hangú leveleket írt a cseh testvéreknek és a tudós értelmiségi Dudith Andrásnak. De azokban az időkben ezek a tulajdonságok is kellettek az egyház vitáiban kialakított önállóságához és megvédéséhez. Károlyi Gáspár példáján látjuk, hogy a lelkészek többsége a saját személyiségét tudatosan háttérbe szorította, nem írt naplót vagy önéletrajzot, nem készítettett magáról arcképet. Károlyi úgy adta ki a vizsolyi Bibliát, hogy a nevét nem tette oda a mű címlapjára, segítőtársainak és pártfogóinak nevét pedig eltitkolta. Az utókor kutatóinak ez a szerénység hatalmas problémákat okoz, úgy kell morzsánként összeszedgetnünk a szűkös adatokat, s nagyon sokszor csak feltevésekre, találgatásokra vagyunk utalva.

Az első nemzedék tehetséges, energikus emberekből állt, akik a magyar irodalomban is maradandót alkottak. Sokan közülük fiatalon elhunytak, de néhányuknak hosszabb életidő is megadatott. Így együtt megérdemlik (véggépp a feledésnek adva az egyedüli egyházalapítók mítoszát), hogy mint (egyházi szóhasználat) hitvalló eleinkről megemlékezzünk róluk.

⁴⁷ Szabó András: A szerző arcképe. Portré és irodalom a magyarországi protestáns késő humanizmusban, in: Csörsz Rumen István (szerk.): *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, Budapest, rec.iti, 2010, 555–557.

⁴⁸ Szilágyi István: *Hollóidő*, Budapest, Magvető, 2001.

⁴⁹ Kassai Császár György: *Oratio de vita et obitu clarissimi viri, pietate, sapientia, virtute, humanitate et castae incorruptaeque religionis studio praestantissimi, veritatis orthodoxae patroni et propugnatoris in primis strenui, ac de iuventute Pannonica optime meriti domini Basilii Fabricii Szikszoviani habita a Georgio Caesare Cassoviensi sui praeceptoris amantissimi, et tanquam parentis unici obitum pio luctu et lachrymis deplorante apud populares suos Witebergae optimarum disciplinarum studiis operam navantes*, Witebergae, Clemens Schleich et Antonius Schöne, 1577. (RMK III. 665.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALÁZS Mihály: Dávid Ferenc életútja, *Keresztény Magvető*, CXIV. évf., 2008, 173–202.
- BÁLINT Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Budapest, Akadémiai, 1975.
- BARCZA József (szerk.): *A debreceni református kollégium története*, Budapest, Református Sajtóosztály, 1988.
- BOD Péter: *Magyar Athenas*, Nagyszeben, 1766 (1767).
- BOTTA István: *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*, Budapest, Akadémiai, 1978.
- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat, 1985.
- BUCSAY Mihály: *Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban*, Budapest, 1945.
- DIENES Dénes – UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013.
- V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi, 1999.
- GUDOR Kund Botond: *Az eltűnt Gyulafehérvári Református Egyházmegye és egyházi közösségei. Inquisitoria Dioceseos Alba-Carolinensis Reformatae Relatoria (1754)*, Kolozsvár–Barót, Kriterion–Tortoma, 2012.
- HORVÁTH János: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni fél század magyar irodalomtörténete*, 2. kiadás, Budapest, Gondolat, 1957.
- KASSAI CSÁSZÁR György: *Oratio de vita et obitu clarissimi viri, pietate, sapientia, virtute, humanitate et castae incorruptaeque religionis studio praestantissimi, veritatis orthodoxae patroni et propugnatoris inprimis strenui, ac de iuventute Pannonica optime meriti domini Basilii Fabricii Szikszoviani habita a Georgio Caesare Cassoviensi sui praeceptoris amantissimi, et tanquam parentis unici obitum pio luctu et lachrymis deplorante apud populares suos Witebergae optimarum disciplinarum studiis operam navantes, Witebergae, Clemens Schleich et Antonius Schöne, 1577.*
- KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Budapest, Akadémiai, 1974.
- KEVEHÁZI László: *„A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”. Sztárai Mihály élete és szolgálata*, Budapest, Luther, 2005.
- KLANICZAY Tibor: *A magyar reformáció irodalma, Irodalomtörténeti Közlemények*, LXI. évf., 1957, 12–47.
- KŐSZECHY Péter (szerk.), *Magyar művelődéstörténeti lexikon, középkor és kora újkor*, I–XIV. köt., Budapest, Balassi, 2003–2014.
- LÁBADI Károly: *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, Eszék, 2012.

- MAKKAI László: Pest megye története 1848-ig, in: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei*, 1. köt., Budapest, Akadémiai, 1957, 59–169.
- ŐSZ Sándor Előd: A Kálvinnak levelet író magyarról. Új adatok Krasznai Ferenc életéhez, in: *Hittel és humorral. Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára*, Debrecen, DRHE, 2015, 83–90.
- ŐSZ Sándor Előd: Szegedi Gergely könyvtárának néhány darabjáról, in: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): *„Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”*. Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 178–188.
- ŐSZ Sándor Előd: Tordai Sándor András, az erdélyi reformátusok harmadik püspöke, *Református Szemle*, XLVII. évf., 2004, 234–245.
- ŐSZ Sándor Előd: Tordai Sándor András erdélyi református püspök két könyvéről, in: Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás – Luffy Katalin – Száraz Orsolya (szerk.): *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, Debrecen, Egyetemi, 2016, 315–324.
- ŐZE Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Budapest, METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica, 2006.
- PÉTER Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás*, Budapest, Tankönyvkiadó, 2004.
- POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*, I–V. köt., Budapest, 1904–1905.
- RÉVÉSZ Imre: *Magyar református egyháztörténet*. I. köt., 1520 tájától 1608-ig, Debrecen, 1938.
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Miért Melanchthon?, in: *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, Szeged, JATE, 1997, 497–505.
- SZABADI István: *Kálmáncsehi Sánta Márton*, Debrecen, 2007.
- SZABÓ András: 1967 (I. Örökségünk és feladatunk? II. A „debreceni pápa” Melius Péter), *Egyház és Világ*, II. évf., 1991/3, 9–11.; 1991/4, 17–19.
- SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017.
- SZABÓ András: Egri Lukács levele Paul Eberhez, in: Bajáki Rita – Báthory Orsolya – Bogár Judit – Déri Eszter – Kónya Franciska – Maczák Ibolya – Szádóczki Vera (szerk.): *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, Budapest, MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017, 370–375.
- SZABÓ András: Egri Lukács „megtérése”. Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574, *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXXVIII. évf., 1984, 543–557.
- SZABÓ András: *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon 1558–1598*, Debrecen, Hernád, 2004.

- SZABÓ, András: Lukács Egri, in: *Ungarländische Antitrinitarier (Tamás Arany, István Basilius, István Csázmái, Lukács Egri, Eliás Gczmidele)*, Einleitung von Mihály Balázs, Baden-Baden–Bouxviller, Valentin Koerner, 1990, 127–150.
- SZABÓ András: Megkésett recenzió. Bucsay Mihály magyar protestáns egyháztörténeti összefoglalójáról, *Egyház és Világ*, II. évf., 6. sz., 22–23.
- SZABÓ András: *A rejtőzködő bibliafordító – Károlyi Gáspár*, Budapest, Kálvin, 2012.
- SZABÓ András: A szerző arcképe. Portré és irodalom a magyarországi protestáns késő humanizmusban, in: Csörsz Rumen István (szerk.): *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, Budapest, rec.iti, 2010, 551–564.
- SZABÓ, Géza: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale), Akademischer Verlag, 1941.
- SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Budapest, Balassi, 1995.
- SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története*, I–III. köt., Budapest, Ecclesia, 1985–1987.
- SZILÁGYI István: *Hollóidő*, Budapest, Magvető, 2001.
- VARGA András: *Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa*, Szeged, JATE, 1983.
- VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Budapest, Akadémiai, 1982.
- ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Budapest, Akadémiai, 1977.
- ZOVÁNYI Jenő: Pokoly József. Az erdélyi református egyház története, in: uő (szerk.): *Kiseb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből*, Sárospatak, Ref. Főiskola, 1910, 223–244.
- ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, Genius, 1922.
- Zoványi Jenő: *Új egyháztörténetírás*, Kolozsvár, Pallas, 1940.

ABSTRACT

Szabó András: Church founders. The leading characters of the Hungarian Reformed Church in the 16th century

The older generation of our church historians used to connect the birth of different denominations to single persons; in case of the Hungarian Reformed Church, this person was Péter Melius. According to other theories, there were different layers of society taking part in the process of Reformation, like the aristocracy, the inhabitants of our country towns, and the military forces of the border fortresses. Still, as the Reformation was primarily an intellectual movement, its spreading was due to some remarkable individuals. In the eastern part of Hungary and

the area of the Turkish thralldom, the formative years of the Reformed Church were the ones between 1558 and 1567. A group of intellectuals returning from the University of Wittenberg played an essential role in it. Some of them – typically in Transylvania – became the followers of the Unitarian tendency soon, but those who remained Calvinists produced some great scientific and literary works. Even some schools of the Swiss Reformation had an important part in this process. The church organisation was a somewhat sporadic one, the most widely accepted leader of it was István Szegedi Kis, whose Latin works of systematic theology got often published in Western Europe, and his curriculum vitae and portrait also became well known.

Keywords: Péter Melius, István Szegedi Kis, Gáspár Károlyi, Pál Túri Farkas, Gergely Szegedi, Melanchthon, foundation of the Reformed Church

KERESZTÉNY-EGYHÁZI EREDETŰ CSALÁDNEVEK A MAGYARBAN

Szilágyi-Kósa Anikó

BEVEZETÉS: ISTENHIT ÉS NÉVADÁS

A keresztény hit és vallási élet mély nyomokat hagyott az európai népek tulajdonnév-használatában (is): Bodanowski, Bogdán, Krisztián, Christós (gör.), Jesús (sp.), Teodór/Tódor – hogy csak néhány szembeötlő példát említsünk.

Ennek oka elsősorban az, hogy a kereszténység felvétele névhasználati szempontból paradigmaváltást jelentett Európában: a korábban használt (pogány kori) neveket – mint látni fogjuk, különböző időpontban és mértékben, de szinte mindenütt – leváltották a keresztény gyökerű idegen (héber, görög, latin stb.) egyénnevek, ill. ezek nyelvileg asszimilált változatai. Később, azokban a középkori évszázadokban, amelyekben az európai nyelvekben kialakult, majd általánossá vált a családnevek használata, a keresztény egyházi és hitélet a mindennapok meghatározó eleme volt, így nem csoda, hogy az európai nyelvek családnévanyagában is számos olyan névre bukkanunk, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a keresztény hittel és az egyházi élettel. Tanulmányunkban a keresztény gyökerű magyar családnevek bemutatására, osztályozására teszünk kísérletet, rámutatva az esetleges felekezeti különbségekre is.

Az emberfeletti hatalmakba vetett hit és az ahhoz kapcsolódó egyházi élet az emberi civilizáció és *művelődéstörténet alapvető eleme*. Az ún. teofór(ikus) nevek: az istenhit és vallásgyakorlás nyelvi lenyomatai számos nyelvben megtalálhatóak, pl. a görög tulajdonnevekben: Diogenész (< Zeusz), Hérodotosz (< Héra), a héber névanyagban: Jo- (Ja-, Je-): Jonatan, Joahim, Josef, El-, -el: *Éliás, Elisabeth, Dániel, Sámuel*, Ad-: Adonijah stb.¹ A germán istenek neveit is számos tulajdonnév tükrözi vissza: Thor-sten, Thor-hild, Thor-wald (< Thor), Got-frid, Got-hart, Got-lind, Got-hild (< Got). Azonban nemcsak azokat a tulajdonneveket értelmezhetjük a vallási élet lenyomataiként, amelyek istenek neveit rejtik magukban, hanem azokat is,

¹ Hajdú Mihály: A héber-zsidó névadás, *Névtani Értesítő*, XXIV. évf., 2002, 68.

amelyek a vallásgyakorláshoz kötődő alapvető fogalmakat tartalmazzák: pl. run (rúna: 'rovás', 'varázslat') > Hild-run, Sig-run. Egyes vallási kultuszoknak, pl. a keresztény Mária-kultusznak köszönhetően még akár a 18–19. században is új vallási eredetű nevek terjedhettek el a keresztény névhasználatban: pl. Carmen, Dolores, Mercedes, Pilar stb. Szűz Mária ünnepeinek, ill. az azokhoz köthető megkülönböztető mellékneveknek önálló tulajdonnévvé válásából alakultak ki és váltak kedvelté az újlatin nyelvek használóinak körében.²

KERESZTÉNY-EGYHÁZI NEVEK

A *keresztény nevek* meghatározása néhány nehezen megválaszolható kérdést vet föl: azok tekinthetők-e keresztény neveknek, amelyeket keresztények adnak (névadóként) vagy kapnak (névviselőként), amelyeket keresztény névadási indítékkal adnak, vagy amelyek eredetükben, esetleg jelentésükben hordozzák keresztény gyökereiket?³

Etimológiai és társadalomtörténeti, szinkrón és diakrón érvek keveredhetnek a keresztény név fogalmának definiálásakor: már rég nem csak keresztény névadási motivációval, ill. keresztiségben adnak keresztény neveket, sok (pl. germán) martirologiumi név pedig pogány eredetű. Jelen tanulmányban csatlakozunk a Szentgyörgyi Rudolf⁴ által használt meghatározáshoz: „...kiforrott terminológia híján *egyházi névhasználat*-nak nevezem az egyházi személyek neveinek, továbbá a vallásgyakorlattal összefüggésben álló egyéb nevek illetően motivációjú – azaz magára a vallásgyakorlatra visszavezethető – használatát.” Vagyis a keresztény eredetű, tehát a kereszténység szent könyvében, a Bibliában előforduló (Erzsébet, Lázár), a keresztény egyházak által használatba került (Katalin, István), ill. a keresztény hit- és vallásgyakorlat elemeit jelentésükben tükröző (Apostol, Karácsony, Püspök stb.) tulajdonneveket tekintjük keresztény-egyházi neveknek.

² Volker Kohlheim: Die christliche Namengebung, in: Ernst Eichler et al. (Hrsg.): *HSK 11.2. Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*, Berlin – New York, de Gruyter, 1996, 1055.

³ „Fölvetődik a kérdés, mitől tekinthető kereszténynek egy adott név. Közismert tény, hogy a kereszténység szent könyvének számító Bibliában is lényegileg minden név valamilyen ókori nyelv közsavára vezethető vissza.” Vörös Ferenc: Pogány, keresztény és keresztiségben elnyert nevek az európai kultúrákban, in: uő: *Nyelvek és kultúrák vonzásában I. Személynevek a magyar nyelvterület északi pereméről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 59.

⁴ Szentgyörgyi Rudolf: A Tihanyi alapítólevél személynevei I., *Névtani Értesítő*, XXXIII. évf., 2011, 11.

Keresztény-egyházi egyénnevek, keresztnévek

A keresztény hit és meggyőződés tulajdonnevekben történő tükröztetése a kereszténység kezdete óta létező jelenség. Keresztény vértanúk neveinek fölvétele a pogány nevek helyett (vagy mellett) a Kr. u. 1. sz. óta ismert szokás, a Római Birodalomból terjedt el az egész európai keresztény világban.⁵ Bár a kereszténység terjedésével a pogány kori teofór nevek használata egyre inkább visszaszorult, tekintetbe kell venni azt is, hogy a pogány neveknek is kialakulhatott egyfajta keresztény konnotációja vagy a név jelentésének újraértelmezése, mint pl. a Felix, Victor, Theodorus esetében, vagy akár egy szentté avatott névviselő révén: pl. Laurentius, Stephanus, Martinus.⁶ A kereszténység fölvétele a legtöbb nép esetében a pogány kori és keresztény nevek rövidebb-hosszabb ideig tartó egymás mellett élését jelentette, vagyis nem jelentett azonnali névstruktúra-váltást. (A Polyptichon Irmionis című forrásban, a Saint Germain des Prés kolostor több mint 10 000 jobbágyának neveit tartalmazó, a 9. sz. elejéről származó névjegyzékében pl. még 93%-os volt a pogány kori germán nevek aránya.)⁷

Az európai névkincs igazán keresztény arculata a martirológiumi⁸ nevek terjedésével alakult ki, miután a 9–10. század körül teljes támogatásra lelt egy merőben új névadási motiváció: az egyházi vértanúk és szentek neveinek választása. Ennek a „névadási divatnak” kedvezett az érett középkor intenzív ereklye- és szenttisztelete is. A keresztény mártírok és szentek utáni névadás Észak-Itália városaiból indult ki és terjedt el előbb nyugati (francia nyelvterületen), majd északi és keleti irányban (germán, onnan szláv – és magyar – nyelvterületen) egész Európában.⁹ Hódító útjukon a martirológiumok állandóan új nevekkel gyarapodtak: „folyamatosan fogadtak be ún. »nem keresztény« neveket”,¹⁰ amelyek azután a közös, keresztény európai (tkp. nemzetközi) névkincs részévé váltak. Magyarországon az egyházi nevek „igen gyorsan terjedhettek már az Árpád-korban is, az 1279-es Budai Zsinat¹¹ után pedig még inkább”.¹² A pogány kori magyar nevek közül csak néhány élte túl „a kereszténység névstruktúra-változtató hatását”.¹³

⁵ Hajdú Mihály: *Általános és magyar névtan*, Budapest, Osiris, 2003, 358.

⁶ Kohlheim: *Die christliche Namengebung*, 1049.

⁷ Uo. 1050.

⁸ A martirológiumok kialakulásáról, terjedéséről, névhasználatban betöltött szerepéről lásd részletesen Vörös: *Pogány, keresztény és keresztiségben elnyert nevek*, 61–82.

⁹ Kohlheim: *Die christliche Namengebung*, 1052.

¹⁰ Vörös: *Pogány, keresztény és keresztiségben elnyert nevek*, 60.

¹¹ Hajdú: *Általános és magyar névtan*, 359.; Vörös: *Pogány, keresztény és keresztiségben elnyert nevek*, 55.

¹² Uo. 360.

¹³ Uo. 369.

Az európai nyelvekben használatos keresztény (bibliai és martirológiumi) nevek nyelvi tekintetben szinte mindenütt *jövevénynevek*: különböző nyelvi stratégiák által alkalmazkodtak az átvevő nyelvekhez. Ez a magyarban tulajdonképpen az egyházi latin közvetítésével érkező nevek rövidülését, leggyakrabban a latinos végződés elhagyását jelentette, pl. Josephus > József, Marcus > Márk. A magyarba történő átvétel jellegzetes stratégiája a hangsúlyeltolódás, az elsőszótagi hangsúly használata a jövevénynevekben is: El'isabeth > 'Erzsébet, Catha'rina > 'Katalin. Bizonyos nevek átvételekor megfigyelhető a magánhangzó-harmónia szerinti hasonulás: Martinus > Márton, vagy metatézis (hangátvetés): Gregorius > Gergely stb. Az egyházi nevek magyarba történő átvételénél gyakran számolni kell a közvetítő német nyelv hatásával, pl. a Katalin esetében is.¹⁴

Keresztény-egyházi egyénnevekből alakult családnevek Európában

Számos európai nyelvre jellemző az egyénnévi eredetű családnevek megléte. Ezek a családnevek egy egyénnek egy másikhoz fűződő kapcsolata (leggyakrabban: leszármazása) alapján jöttek létre.¹⁵ Az apától való származást jelölő családnevekre (patronímiikumra) Európa minden területén találunk példát, amelyek a családnévvé válás sokféle morfológiai megoldását mutatják. A patronímiikumok létrejöhetnek összetétellel, pl.: a skót Mac Phail ('Pál fia'), az izlandi: -son, -dottir, a dán -sen (<-son). A dánok több mint kétharmada visel ilyen jellegű családnevet: Andersen, Nielsen.¹⁶ Gyakori morfológiai megoldás a szóvégi birtokjelek használata, pl. német Hinrichs, angol Davis, Roberts. Az újlatin nyelvek analitikus megoldására jellemző az előjárószavakkal történő jelölés, ill. egybeolvadás: francia Daubert (< Albert), olasz Di Giorgio, spanyol De Francesco. A családi összetartozás, leszármazás kifejezhető birtokos esetragokkal is: orosz -ov/-ev: Petrov, cseh -ski, -sky, pl. Dománski. Szemantikai információt rejtnek a kicsinyítő képzők, pl.: olasz Gian-ello, fr. Pierr-et, -ot, cseh Janusch-ek. És végül számos esetben morfológiailag jelöletlen az összetartozásra utaló névviszony, vagyis a puszta keresztnév vált családnévvé, pl.: Bálint Sándor, Gérard Philippe.

¹⁴ Fercsik Erzsébet – Raátz Judit: *Keresztnevek enciklopédiája*, Budapest, Tinta, 2009, 323.

¹⁵ Konrad Kunze 16. századi forrást idéz a nem patronímiikumot tartalmazó egyénnévi eredetű családnevek előfordulására: „Hans Detmer, aki jó néhány évet töltött *Timotheus Heidfeldt* házában, és ennek okáért *Hans Thimotheus*nak nevezték.” (A szerző fordítása.) Konrad Kunze: *dtv-atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 2000, 73.

¹⁶ Kunze: *dtv-atlas Namenkunde*, 73.

Érdekes kérdés, hogy a gyakoribb vagy éppen a ritkábban előforduló korabeli keresztnevekből válhattak nagyobb eséllyel megkülönböztető nevek, majd családnevek. A Kunze által idézett angol példák arra utalnak, hogy a 14. században leggyakoribb 7 angol keresztnévből keletkeztek a ma is leggyakoribb angol patronímikumok (John, William, Thomas, Richard, Robert stb.).¹⁷ Ugyanakkor a német források alapján arra lehet következtetni, hogy a családnevek létrejöttének korában leggyakoribb keresztnevekből ritkábban jöttek létre családnevek. Ezen esetekben talán a morfológiai variációk gazdagsága jelenthetett megoldást a megkülönböztetés funkciójának ellátására. A Simon, Gál és Balázs családnevek jelenkori gyakorisága a magyar nyelvterületen éppen ezen nevek középkori népszerűségével áll összefüggésben.¹⁸

Keresztény-egyházi egyénnevekből alakult családnevek Magyarországon

A magyar családnévanyag kb. 25%-a,¹⁹ tehát „családneveink egy jelentős része”²⁰ egyénnévi (keresztnévi) eredetű: leggyakrabban teljes férfinévből, ritkábban női névből vagy ezek becézett alakjaiból keletkezett. Ez a 25%-os arány ma a névviselők kb. 30%-át jelenti.²¹ Általános az a névtudományi vélekedés, hogy a sokkal ritkábban előforduló, női nevekből képzett családnevek (pl. Annus, Kati, Orsik) létrejötte általában az adott nők „különleges” státuszával (korai özvegységgel, nagyobb társadalmi tekintéllyel vagy éppen házasságon kívüli szüléssel) magyarázható.

Hajdú történeti korpusza alapján ez a családnévtípus a magyar nyelvterület keleti és nyugati végein a leggyakoribb.²² Mivel a nyelvterület keleti végéről (Székelyföld, Bukovina, Moldva) nem állnak rendelkezésre megbízható számszerű adatok, ezt az állítást sajnos nem tudjuk jelenkori számadatokkal igazolni, leginkább a figyelmes névtanosok „tapasztalataira” alapozhatunk. Ugyancsak Hajdú adatai alapján a magyar névanyagra nézve megállapítható az, hogy „általában az összes keresztény keresztnévi eredetű családneveknek fele teljes név, fele pedig rövidült és képzett névforma”.²³ A képzett formák között a leggyakoribb

¹⁷ Uo. 74–75.

¹⁸ Hajdú Mihály: *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*, Budapest, Tinta, 2010, 50, 422. sk.

¹⁹ Hajdú: *Általános és magyar névtan*, 793.

²⁰ J. Soltész Katalin: *A tulajdonnév funkciója és jelentése*, Budapest, Akadémiai, 1979, 55.

²¹ Hajdú: *Általános és magyar névtan*, 791.

²² Uo. 791–795.

²³ Uo. 794.

morfológiai eszközök a következők: az -i birtokjel (pl. Andrassy, Jánosi), a -fi névelem (pl. Balázsfi, Pálffy), ill. a (becéző- és kicsinyítőképzővel kiegészülő) rövidülés (pl. Annus, Balla, Gergő, Pála, Sala). Hajdú számos példát sorol föl a más lexemával összeolvadt keresztnévi eredetű családnevekre is (pl. Györgytamás, Tótgál), amelyek között leggyakoribb a „Kis és Nagy neveknek valamely keresztnévi családnévvel való összeforrása” (pl. Kisbálint, Nagyferenc).²⁴

A -fi képzős magyar családnevekről szólva Farkas külön is megjegyzi: „Amikor ezek a családnevek létrejöttek, a magyar névadásban már az egyházi eredetű nevek domináltak. Így e családnevekben is nagyobb részt egyházi eredetű nevet találunk.”²⁵ A -fi és -fia utótagos nevek arányát a magyar eredetű családnevek között Farkas 1,65%-ra teszi, a névviselési adatok ennél is alacsonyabbak.²⁶

A magyarországi családi nevek 2010. évi korpuszában²⁷ a leggyakoribb keresztény egyénnévből (keresztnévből) kialakult családnevek, amelyek kivétel nélkül tőalakok, a következők (a névviselők számának föltüntetésével): 18. helyen: Simon (38 159),²⁸ 24. helyen: Balázs (25 572), 25. helyen: Gál (25 522), 35. helyen: Lukács (20 371), 40. helyen: László (18 030).

A Márton családnév a magyarországi családnevek listáján a 102. helyet foglalja el (9807), alakváltozataira országosan 19 608 adatot találunk. A családnév nyugat-dunántúli megyékben a leggyakoribb, ennek okait valószínűleg a szent nyugat-dunántúli tiszteletében kereshetjük. Képzett alakjai is föllelhetők a magyarországi családnévanyagban: Mártonfi (30), Mártonfy (4), Mártoni (10), Kis-Márton (10) stb.

A keresztény/keresztény hitéletre és vallásgyakorlásra utaló családneveink

A magyarban szép számmal fordulnak elő olyan családnevek, amelyek lexikális jelentésükben hordoznak a hit- és egyházi életre vonatkozó utalást. Ezek a lexémák utalhatnak a hithez való viszonyulásra: Angyal, Ördög, Pogány, Szentes, vagy

²⁴ Uo. 811.

²⁵ Farkas Tamás: A -fi végű magyar családnevek típusai és története, *Névtani Értesítő*, XXXII. évf., 2010, 13.

²⁶ Uo. 15.

²⁷ Forrás: www.kekkh.gov.hu (Közgazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala).

²⁸ A zárójelbe tett számok a 2010. évi családnévkorpuszban szereplő névviselő-előfordulást jelentik, ezen némi eltérést (általában demográfiaileg meghatározott csökkenést) mutatnak Hajdú (2010) és Vörös (MMCSA 2009) adataihoz képest.

jelölhetnek egyházi méltóságot, hivatást: Egyházi, Érsek, Káptalan, Pap(p), Pópa, Prépost, Püspök, Vikárius stb.

A fent felsorolt magyar családnevek jelentős részét Hajdú – a nevek jelentéstani kategorizálását végezve – a „valakihez való tartozásra utaló nevek” csoportjába sorolta, hangsúlyozva, hogy a nevek legtöbbje „legalább kettős, de némelyik többszörös” besorolási lehetőséget rejt magában.²⁹ Ez a besorolási bizonytalanság a kiválasztott névcsoport minden tagjára érvényes: a névadás indítékaként a legtöbb esetben egy metaforikus, ragadványnévi (tulajdonságra utaló), metonimikus (kapcsolatra utaló) vagy apa- vagy foglalkozásnévi eredet is föltételezhető.

Angyal, (E)Ördög(h), Istenes, Pogány, Szentes és társai

Ezen családnevek létrejöttét motiválhatta például a keresztény hithez (életvitelhez) való viszonyulás (is). Az Angyal (4271), Angyalos (47) apanévi eredetű vagy tulajdonságra utaló családnév, 1423-ból adatható (Benedictus Angyal).³⁰ Kázmér ugyanúgy az Angelus egyházi személynévből eredezteti, mint az Anga, Angi, Angó családneveket.³¹ Hajdú összes alakváltozatával (Angel, Anghel, Anghely) 4475 előfordulást ad meg és ragadványnévi kialakulását („olyan szép, jó, kedves, áhítatos”) is lehetségesnek tartja.³²

Az (E)ördög(h) (Ö-: 2220, -h: 610, Eö-: 341) családnevet (Vrdug formában) Kázmér Miklós már 1382-ből adathatja, és Ördögös történeti változatát is említi, amely névforma a 2010. évi családnévkorpuszban már nem található.³³ Hajdú Mihály összesen 3359 előfordulását adja meg, és apanévi, ill. ragadványnévi kialakulását egyaránt elképzelhetőnek tartja.³⁴

Istenes (626) családnevünk először Istenus alakban maradt fenn 1360-ból,³⁵ a régiségben Istenfia és Isten családnevek is léteztek, amelyek hasonlóan metaforikus elven, ragadványnévi motivációval keletkeztek: „istenfélő, jámbor, kegyes”.³⁶

²⁹ Hajdú: *Általános és magyar névtan*, 808.

³⁰ Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*, Budapest, MNyT, 1993, 40.

³¹ Uo. 40. sk.

³² Hajdú: *Családnevek enciklopédiája*, 34.

³³ Kázmér: *Régi magyar családnevek szótára*, 802.

³⁴ Hajdú: *Családnevek enciklopédiája*, 360.

³⁵ Kázmér: *Régi magyar családnevek szótára*, 499.

³⁶ Uo. 500.

Istentelen családnévre a 15. századból vannak adatok,³⁷ a hasonló jelentésű Hitlen („hitetlen, istentelen”) a 18. század elején még létezett,³⁸ mindkettő ragadványnév (jellemnév) lehetett, a mai magyar családnévanyagban egyik sem fordul elő.

Népes névcsalád jött létre a keresztény, keresztves közszavakból. A Keresztény családnévnek 291, a Keresztényi-nek 212, a Keresztén-nek 92 (az ékezet nélküli Keresztény-nek, illetve Keresztényi-nek egy-egy) névviselője van. Keresztes nevet 4812, Keresztési-t 1784, Keresztessy-t egy fő viselt 2010-ben Magyarországon. A ritka Keresztély (122) és Keresztej összefügghet ezzel a csoporttal, de kialakulhatott a Krisztián utónév korai Keresztély alakjából is.

Pogány (1244) családnévünk a 15. század óta adatolt, nemescsalád is viselte, tulajdonságra utaló családnév. Hajdú szerint külső-belső tulajdonság alapján kapott ragadványnévből alakult, alapja mindenképpen a latin *paganus* („durva, műveletlen, istentelen”).³⁹

A Szentes (1404) családnév nem szerepel Hajdú családnév-enciklopédiájában, bár 2010-ben előfordulása jóval meghaladta az 1000-et. Szerepel viszont benne a Sente (2245), amelyik ugyanazon – szláv közvetítéssel a magyarba került – *sanctus* („szent”) latin közsóból vált családnévvé. A 14. századból már adatolt Szentes esetében különösen fölvethető a (legalább) kettős értelmezés lehetősége a helynévi eredetű Szentesi-vel való kapcsolata, ill. lehetséges apanévi eredete alapján.

A fentebb leírt jelentéskörbe tartozónak tartja Kázmér a Böjt (16), Böjtös (367), Böjtölő („sok böjtöt tartó, vallási szabályokat betartó”) családneveket is, amelyek szintén ragadványnévi eredetűek,⁴⁰ ezek közül a Böjtölő ma már nem él. A Bejte, Böjte, Böjti személynévi eredetű családnevektől való elkülönítésük igen nehézkesnek tűnik.

Ebben a csoportban említem a *Húsvét(h)*, *Karácsony*, *Keresztes*, *Pünkösöd* családneveket, amelyek mindegyike apanévi (személynévi) eredetű,⁴¹ habár a nevek alapjául szolgáló keresztény-egyházi egyénnevek már rég nem használatosak keresztnévként. Kázmér a 15. század óta adatolt Apostol (301) családnevet is személynévi eredetűnek tartja.⁴² Jelentésében mindegyik név erősen kötődik a kereszténységhez: ezek a családnevek a keresztény hit meghatározó ünnepeinek és

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. 475.

³⁹ Hajdú: *Családnevek enciklopédiája*, 381.

⁴⁰ Kázmér: *Régi magyar családnevek szótára*, 184.

⁴¹ Hajdú: *Családnevek enciklopédiája*, 244, 257.; Kázmér: *Régi magyar családnevek szótára*, 485. sk., 552, 582. sk., 855.

⁴² Kázmér: *Régi magyar családnevek szótára*, 45.

szimbólumának megnevezéseit tartalmazzák, vagyis olyan közzavak, amelyek „az egyházi ünnepek, liturgikus szólások gyakori hallata folytán keresztnévvé váltak”.⁴³

Egyházi méltóságok és felekezeti hovatartozás a magyar családnévanyagban

Az egyházi méltóságok, tisztségek jó része megtalálható a magyar családnévanyagban. Minden esetben kereszteződhet a „valakihez való tartozás” (munkaadói kapcsolat, bérlemény stb.) metonimikus motivációja a „valakihez való hasonlóság” ragadványnévi (metaforikus) indítékával. Az ide tartozó családnevek jó része görög-latin közzói eredetű.

A 16. századból adatolt Apát ma már nem létezik,⁴⁴ az Apáti (777) valószínűleg inkább helynévi eredetű. Egyházi hivatásokra utal az Érsek (1906), Érseki (27), a Káptalan (26), a Pópa (42), Prépost (142) és változatai (-th/-ffy), a Püspök (262), miközben a Püspöki (591) esetében inkább a helynévi eredet föltételezhető. A Vikárius 12 előfordulással a kifejezetten ritka családnevek közé tartozik. A Kázmér által 1448-ból adatolt Pápa régi világi személynévi vagy nemzetségnévi eredete nehezen elképzelhető, a családnév a mai névanyagban már nem található meg.⁴⁵

Az előzőekkel ellentétben a Pap(p) (68 991) magyar eredetű és gyakorisága miatt külön figyelmet érdemel. A Papp írásmód (53 269 *névviselő*, 12. leggyakoribb családnév) szinte négyszer gyakoribb a Pap alaknál (15 009 *névviselő*, 57. a gyakorisági listán).

Kázmér legkorábbi *Papp*-adata 1342-ből származik, motivációként a foglalkozásnévi, ill. a ragadványnévi eredetet („pap szolgálja, rokona, szomszédja”) egyaránt lehetségesnek tartja.⁴⁶ Részben a foglalkozásnévi eredet is valószínűsíthető, mivel a családnév a magyarországi református területeken a leggyakoribb, ahol a papok köztudomásúlag családot alapíthattak.⁴⁷ Ez természetesen azt is jelentené, hogy a reformáció korában (amikor a *Pap[p]* családnév foglalkozásnévből kialakulhatott) a magyar családnévanyagban még volt „mozgás”, vagyis a családnevek kialakulása még nem fejeződött be. Hajdú ugyanakkor ritkábbnak ítéli

⁴³ Hajdú: *Általános és magyar névtan*, 373.

⁴⁴ Kázmér: *Régi magyar családnevek szótára*, 44.

⁴⁵ Uo. 822.

⁴⁶ Uo. 821.

⁴⁷ Vö. Hajdú: *Általános és magyar névtan*, 822.

ezt a családnevet a székelység körében,⁴⁸ a térkép alapján a magyar nyelvterület nyugati peremén is ritkább. A név gyakoriságához az a tény is hozzájárul, hogy a 19. századi névmagyarosítások során gyakran választott fölvetett név volt.⁴⁹

A Kázmér által felsorolt néhány maledicens (rossz, bántó jelentésű) *összetételes alak* (Paplövő, Papmaró: „papot megsebző, megölő”) ma már nem létezik a magyar családnévanyagban,⁵⁰ de számtalan más összetételes névváltozat föllelhető: pl. Kispap (34), Papdeák (5), Paplukács (40), Vinczepap (23) stb.

Harangozó családnévünk (változatos -o/-ó-s írásmódú alakjaival együtt 2760) szintén az egyházi szolgálat emlékét őrzi, foglalkozásra utaló családnév, amelyre a 15. század közepe óta a magyar nyelvterület minden részéről van adat,⁵¹ a Dunántúlon gyakoribb, az erdélyi területeken ritkább.⁵²

A magyar családnévanyagban – kis megterheltséggel – előfordulnak a felekezeti elkülönülésre egyértelműen utaló családnévek is: Kálomista (77), Luteránus (22), Pápista (189). A Kálomista („református”) Kázmér történeti anyagában nem szerepel, feltehetően későbbi, 18. századi eredetű. Hasonlóan késői előfordulása a Pápista („katolikus”) családnév, amelynek első adata 1720-ból (Joannes Papésta),⁵³ a török idők utáni ország- és egyházépítés korából származik. E nevek esetében föltételezhető – a közszavak pragmatikai környezetéből kiindulva – a másik felekezeti közösség által adott, gúnynévszerű ragadványnévi eredet. Ugyancsak a református felekezethez tartozó családnévnek tekinthetjük a Kálvin családnevet (212 előfordulással), 2010-ben egy névviseelője volt az ékezet nélküli Kalvin névnek is.

Kázmér ugyanebbe a motivációs csoportba sorolja a Huszt (2), Habán (80, Habány: 30), Szombatos (2010-ben: 0) családneveket is,⁵⁴ amelyek kisebb vallásfelekezeti közösségekhez való tartozásra utalhattak, és nyilvánvalóan a reformáció után alakultak ki.

KITEKINTÉS: A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK CSALÁDNEVEIRŐL

Az európai nyelvek családnévanyagában sok hasonlóságot fedezhetünk fel. Különösen igaz ez az egymással szorosabban érintkező nyelvekre és kultúrákra. A fentiekben tárgyalt családnévekhez hasonlóak a magyarországi németek családnévanyagában is előfordulnak. A teljesség igénye nélkül bemutatunk *néhány nevet*

⁴⁸ Uo. 369.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Kázmér: *Régi magyar családnevek szótára*, 823.

⁵¹ Uo. 436.

⁵² Hajdú: *Családnevek enciklopédiája*, 202.

⁵³ Kázmér: *Régi magyar családnevek szótára*, 823.

⁵⁴ Uo. 486.

helyesírási változataival együtt. (A ma hazánkban élő németek túlnyomó többsége a 18. század folyamán természetesen családnevét is hozta magával az óhazából.)

Egyházi méltóságokra utaló családneveket Magyarországon *németek családok is viselnek*, pl. Abt (50), Apt (5), Apter mann (5) és Apáti Abt (19) – „apát”, az utóbbi kettős családnév feltehetően névváltoztatás(ok) eredményeként *jött létre*.

Családnévként használatos Magyarországon a Bischof (369), Bischoff (103), Bishof (2), Bisof (3), Bisóf (2), Bishopp (2), Bischofsky (1) – „püspök”, a névalakok egy része írásmódjában híven tükrözi a hosszú magyarországi tartózkodást.

További egyházi méltóságra, funkcióra utal a Kirchner (351) – „templomos” (< Kirche: „templom”), a Messmer (2), Messner (14) – „templomszolga” (< Messe: ’mise’), a Probst (33), Probstner (10), Propst (83), Propszt (106) – „prépost”, illetve a Siegrist (7), Sigrist (1) – „templomszolga, sekrestyés” (< Sakristei: ’sekrestye’).

A magyarhoz hasonlóan metaforikus módon kialakult családnév lehet a Heilig (124), Heiliger (1), Heiligmann (1), Heiligermann (22) – „szent”.

A nagy egyházi ünnepek is lenyomatot hagytak a német családnévanyagon: Oster (4), Osterling (9), Ostermann (12), Ostern (4), Ostertag (5), Oszter (97), Oszterman (101), Osztermann (58), Osztertag (23), Osztertág (23) – „húsvét”, bár ezeknek egyes esetekben az Ost(en) (’kelet’) köznévvvel való kapcsolata sem kizárt. Ugyanezt a csoportot képviseli a Pfingstl (3), Pfingstner (1) – „pünkösd”, illetve a Weinacht (46), Veinaht (1) – „karácsony” is.

Ezt a névcsoportot a német névtani szakirodalomban jellemzően valamilyen húsvétkor, pünkösdkor vagy karácsonykor lejáró jogviszony, szerződés, tartozás határnapjával szokták összefüggésbe hozni.

A névváltozatokból első ránézésre is kitűnik, hogy túlsúlyban vannak a kontaktusos, vagyis a magyar nyelvi környezet hatására módosult variánsok: pl. Oszter (97) vs. Oster (4), amelyek a magyar írásrendszer hatását mutatják.

Érdekességképpen megemlítjük, hogy a Magyarországon is használatos *Lutter* (122) családnév (ahogy Luther Márton kezdetben saját nevét használta) helynévi eredetű, a *Luther* alak pedig a pogány kori germán eredetű *Liuther* vagy *Lothar* apanévi származéka.

ÖSSZEFOGLALÁS

A keresztény nevekből alakult családneveknek két nagy, bár számarányában igen eltérő csoportja különíthető el. A keresztény egyénnevekből alakult gyakori apanévi (ritkán anyanévi) családnevek (patronímicumok, illetve metronimicumok) alkotják az egyik nagy csoportot, a keresztény istenhit vagy egyházi élet elemeit

programatikus módon megjelenítő (ragadványnévi, ill. foglalkozásnévi eredetű) családnevek sorolhatók a másik csoportba.

Egyértelmű, hogy csak a családnevek kialakulásakor használatban levő keresztnevekből alakulhattak ki patronimikus családnevek, vagyis a családnevek ezen csoportja az akkori keresztnévhasználattal mutat szoros kapcsolatot, egyben arról is tudósít. Másrészt nem teljesen vált világossá, hogy az akkoriban gyakori vagy éppen a ritkább keresztnevek szolgálhattak több családnév kiindulópontjával – itt, mint láttuk, nyelvspecifikus különbségekkel is számolnunk kell. Tény, hogy a magyarországi családnevek gyakorisági listáján előkelő helyet foglalnak el a keresztény-egyházi nevekkel keletkezett családnevek, részben olyanok, amelyek utónévként ma szinte alig használatosak (Gál, Simon).

A magyar családnévanyagban szép számmal fordulnak elő a keresztény hitre, hitéletre, annak szereplőire utaló metaforikus, metonimikus vagy foglalkozásnévi eredetű családnevek. Ezek közül különösen szembeötlő a Pap(p) gyakorisága. A családnevek késői alakulásának bizonyítékai lehetnek a felekezeti hovatartozásra utaló magyar családnevek (Kálomista, Kálvin, Luteránus, Pápista), amelyek bizonyosan a reformáció után és annak hatására jöttek létre.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- FARKAS Tamás: A -fi végű magyar családnevek típusai és története, *Névtani Értesítő*, XXXII. évf., 2010, 9–30.
- FERCSIK Erzsébet – RAÁTZ Judit: *Keresztnevek enciklopédiája*, Budapest, Tinta, 2009.
- HAJDÚ Mihály: A héber-zsidó névadás, *Névtani Értesítő*, XIV. évf., 2002, 67–79.
- HAJDÚ Mihály: *Általános és magyar névtan*, Budapest, Osiris, 2003.
- HAJDÚ Mihály: *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*, Budapest, Tinta, 2010.
- KÁZMÉR Miklós: *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.
- KOHLHEIM, Volker: Die christliche Namengebung [A keresztény névadás], in Ernst Eichler et al. (Hrsg.): *HSK 11.2. Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*, Berlin – New York, de Gruyter, 1996, 1048–1057.
- KUNZE, Konrad: *dtv-atlas Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet* [dtv Névtani atlasz. A német nyelvterület család- és utónevei], München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 2000.
- MMCsA: *Mai magyar családnevek adatbázisa*. Kutatásvezető: Vörös Ferenc, 2009.
- MCsTT: *Magyar családnevek térképtára*. Elektronikusan tárolt adatbázis, Kutatásvezető: Vörös Ferenc, 2011.

- J. SOLTÉSZ Katalin: *A tulajdonnév funkciója és jelentése*, Budapest, Akadémiai, 1979.
- SZENTGYÖRGYI Rudolf: A Tihanyi alapítólevél személynevei I., *Névtani Értesítő*, XXXIII. évf., 2011, 9–28.
- VÖRÖS Ferenc: Pogány, keresztény és keresztségben elnyert nevek az európai kultúrákban, in: uő: *Nyelvek és kultúrák vonzásában I. Személynevek a magyar nyelvterület északi pereméről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 54–111.

ABSTRACT

Szilágyi-Kósa Anikó: Hungarian family names referring to the Christian faith

Among the family names of the European nationalities, there are names which refer to or can be associated with Christianity. A large group of them is the so-called patronymic surnames (patronymics), which involves family names combining first names and their postpositions, or, sometimes, compounds, for example, *Andersen*, *Davis*, *Jánosi*. The other group consists of surnames referring to some elements of faith (for example, *Angyal* [Angel], *Eördög* [Devil]), church functions, services and similar things (*Apát* [Abbot], *Káptalan* [Chapter], *Pap* [Priest], etc.)

The study of these surname groups shows that the culture-historical effect of Christian faith in the Hungarian language (culture) has a major influence on the formation of family names. Besides, certain language specific features determine the creation and spread of orthographic and lexical name versions.

Keywords: Hungarian family names, first names, patronymics, family names referring to church life

18–19. SZÁZAD

MILYEN SZEREPET JÁTSZOTTAK AZ INVENTÁRIUMOK A KULTURÁLIS EMLÉKEZET ALAKÍTÁSÁBAN AZ ÍRÁSBELISÉG ALACSONY FOKÁN ÁLLÓ REFORMÁTUSOK KÖZÖTT A MAGYAR KIRÁLYSÁG DÉLKELETI RÉSZÉBEN A 18. SZÁZADBAN?¹

Hegy Ádám

Az inventáriumok az ellenőrzés dokumentumai, segítségükkel lehet egy-egy személy vagy egy intézmény anyagi állapotát felmérni és a felmerülő hiányok esetén a szükséges lépéseket megtenni. Ez az ellenőrzés viszont nemcsak a hanyag kezelés megfékezésére alkalmas, hanem arra is, hogy segítségével bizonyítani lehessen valakinek vagy valaminek a létjogosultságát. Így például egy egyházközség vagyoni helyzetének összeírása során azt is rögzítik, hogy az eklézsia tulajdonában milyen ingatlanok és ingóságok találhatóak. Alaposabb inventárium esetén nemcsak egyszerűen felsorolják az egyes tételeket, hanem azok eredetéről is tesznek megjegyzéseket, például: mikor öntötték a harangot, ki adományozta azt. Sőt! Az önigazolás érdekében még azt is megemlítik, hogy a gyülekezet temploma mikor került az egyházközség tulajdonába.

Társadalomtörténeti kutatások szerint Nyugat-Európában a kora újkorban kezdtek el az abszolutista uralkodók a totális fegyelmelés igényével fellépni. A francia rendőrséget közvetlenül a király irányította, aki egy olyan besúgóhálózatot hozott létre, amely csak tőle függött. Michel Foucault ezt a panoptikus fegyelmelés tipikus példájának tartotta, mivel ez a rendszer egy olyan panoptikumra hasonlított, amelyben egyetlenegy ember mindenkit megfigyelhetett és meg is büntethetett: a panoptikum ebben az értelmezésben egy olyan börtön, amelyben egy toronyból egyetlen személy képes ellenőrizni és rettegésben tartani az összes rabot.²

A 18. században a Habsburg-uralkodók a Magyar Királyságban szintén abszolutista igényekkel léptek fel. A keresztény felekezetek esetében ez a kegyúri jog centralizálását jelentette, amelynek egyik következménye az lett, hogy a mindenkori király megpróbálta a protestáns egyházakat ellenőrzése alá vonni. Az uralkodók különböző jogi eszközök alkalmazásával lépésről lépésre szorították

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témaközpontjának támogatásával készült.

² Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés*, Budapest, Gondolat, 1980, 267–309.

vissza a református és az evangélikus egyházakat. Ilyen eszköz volt az, amikor a protestánsok szabad vallásgyakorlatát arra hivatkozva szüntették meg, hogy egy-egy vitatott településen nem tudták igazolni a református vagy az evangélikus egyházközség 16–17. századi létrejöttét.³

III. Károly utasítására alakították meg 1721-ben a pesti vallásügyi vegyes bizottságot (*Mixta Religionaria Commissio*), amelynek elvileg az volt a feladata, hogy a protestánsok vallási sérelmeit kivizsgálja, de a bizottság valójában a katolikus egyház igényeit szolgálta ki. A bizottság 1721 és 1722 között ülésezett Pesten, de a tagok nem tudtak határozatot hozni, ezért a király végül a vallási kérdéseket 1731-ben az *I. Carolina Resolútió*ban szabályozta. A pesti vallásügyi vegyes bizottság számunkra azért érdekes, mert a fegyelmezés igényével lépett fel, hiszen az uralkodó érdekei mentén kívánta a protestáns egyházakat megregulálni, miközben komoly inventarizációs munkát is végzett: összeírta a királyság akkor létező protestáns egyházközségeit. Ezek az összeírások általában az egyházközségek múltját vizsgálták: az összeírók arra voltak kíváncsiak, milyen bizonyítékok voltak arra, hogy az adott eklézsia protestáns múlttal rendelkezett-e. A vegyes bizottság a törököktől visszafoglalt területeken csak azt vizsgálta, hogy 1721-ben működött-e protestáns egyház az adott településen, míg a többi területen azt is megnézték, hogy 1681-ben mi volt a helyzet.⁴

1725-ben III. Károly újabb országos összeírást rendelt el, ezúttal viszont már a protestáns egyházak megkerülésével a Helytartótanács és a vármegyék szerveire bízta a feladatot. Az uralkodói parancsnak csak a vármegyék töredéke tett eleget: a volt hódoltsági területek esetén igen felületes munkák születtek, a kimutatások igen hiányosak maradtak.⁵

Az inventáriumok régóta fontos forrásai a történeti kutatásoknak: komoly módszertani munkák állnak a rendelkezésünkre, hogyan lehet őket felhasználni a néprajz, a művelődéstörténet, az egyháztörténet, az olvasmánytörténet és még sok

³ Baráth Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a türelmi rendeletig. A királyi Magyarország protestáns egyházi életét meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése, in: Gáborjani Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2016, 11–16.

⁴ Ladányi Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*, Budapest, KGRE Hit tudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, 1997, 54–55.; Ladányi Sándor: Kétszázötven éves a pesti Vallásügyi Vegyesbizottság, *Református Egyház*, XXVII. évf. 1971, 200–204.; Ladányi Sándor: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyében, *Somogy megye Múltjából, Levéltári Évkönyv*, III. évf. 1972, 91–118.; Ladányi Sándor: Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom Vármegyében, *Limes*, XIV. évf. 2001/3., 43–48.

⁵ Csáji Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729, *Egyháztörténet*, I. évf. 1958, 34–74.

egyéb tudomány területén.⁶ Kevésbé aknázták még viszont ki azt a bennük rejlő lehetőséget, amely a fegyelmzés és a kulturális emlékezet összekapcsolásából jön létre: a hatalom ellenőrző szándéka kikényszeríti inventáriumok készítését, ezért az inventáriumok készítői éppen a hatalom túlsúlyának kiegyenlítésére olyan adatokat is rögzítenek, amelyek a múltban történt eseményeket mutatják be.

Véleményünk szerint a Békési Református Egyházmegyében keletkezett 18. századi összeírások elemzése kimondottan érdekes ebből a szempontból, mert ezen a területen olyan inventáriumok állnak a rendelkezésünkre, amelyek egyszerűen a Habsburg elnyomás és a református múlt igazolása miatt készültek el. Természetesen az ország más területén is készültek ilyen dokumentumok, de a békési egyházmegyében ekkor keletkeztek az első ilyen jellegű források, mert a 18. század előtt sem az esperességnek, sem az egyházközségnek nem keletkeztek – vagy nem maradtak fenn – iratai. Az írásbeliség alacsony foka miatt az első dokumentumok különösen fontosak a kulturális emlékezet szempontjából, mert ezek az iratok mutatják be leghitelesebben az esperességben élők legkorábbi emlékezetét.

Művelődési szempontból ez a terület perifériának számított. Az itt élő kálvinisták többsége iskolázatlan volt, amely életmódjukból adódott, ugyanis alapvetően falvakban vagy mezővárosokban laktak, a hívők többsége mezőgazdasági tevékenységből tartotta fenn magát. A református nemesség többsége is paraszti életmódot folytatott, igen kevés olyan családot találunk köztük, akik a középnemesség anyagi szintjén éltek. Igaz, lakott ezeken a településeken kis számban iparos és néhány világi értelmiségi is (például gyógyszerész, orvos), de jól képzett, iskolázott csoport a lelkipásztorokon és néhány világi emberen kívül nem volt köztük. Rendszeresen előfordultak olyan esetek is, amikor a település vezetőiről kiderült, hogy alig birkóztak meg a betűvetés tudományával: 1760-ban Hódmezővásárhelyen a főbíró csak keresztet tudott tenni az iratokra. Az esperességben református nagygyimnázium is csak egy működött ebben az időszakban: ez Hódmezővásárhelyen volt található. A békési, makói és a szentesi partikula szintje ekkor még

⁶ Erdmann Weyrauch: *Nachlaßverzeichnisse als Quellen der Bibliotheksheschichte*, in: Reinhard Wittman (Hrsg.): *Bücherkataloge als Buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1985, 299–312.; Benda Gyula: *Az inventáriumkutatás problémái, Társadalomtörténeti Hírlevél*, 1990/3–4. 54–57.; Ruth-E. Mohrmann – Klaus Roth: *Inventare als Quellen im Projekt „Diffusion städtisch-bürgerlicher Kultur vom 17. bis zum 20. Jahrhundert“*, in: Ad van der Woude – Anton Schuurman (eds.): *Probate Inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*. Papers present at the Leeuwenborch Conference Wageningen, Afdeling agrarische geschiedenis Landbouwhogeschool, 1980, 97–114. Horváth József: *A 18. századi kisalföldi hagyatéki iratok mint a vallásos olvasmányok kutatásának forrásai*, in: Pilipkó Erzsébet (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 8. köt., Veszprém, 2013, 207–220.; Monok István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720*, Szeged, Scriptum, 1993, 18–37.

csak a kisgimnáziumi oktatás színvonalát érte el. Az egyházmegye településein a vizsgált korszakban nem működött sem tipográfia, sem könyvkereskedő, a gyűlekezetekhez legközelebb Nagyváradon és Temesváron volt található nyomda.⁷

A Békési Református Egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el, vagyis a Magyar Királyság délkeleti részén volt található. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a II. *Carolina resolutio* alapján jött létre, amikor a Tiszántúli Református Egyházkerületben megállapították az egyházmegyék határait. Ekkor összesen huszonnégy anyaegyházközségből állt (Makó, Hódmezővásárhely, Sentes, Algyő, Békés, Gyula, Öcsöd, Szentandrás, Gyoma, Tarcsa, Fás, Vésztő, Doboz, Vári, Gyarmat, Nagyzerind, Bélzerind, Vadász, Ágya, Erdőhegy, Gyorok, Sebes), amelyek közül később Mária Terézia uralkodása alatt az algyői és a fási gyülekezet megszűnt.⁸ Az egyházmegye 1734 után már „Békési tractusként”⁹ nevezte meg önmagát, és ezt a nevet viselte egészen 1821-es átalakításáig.¹⁰

A következőkben azt fogjuk vizsgálni, hogy a Magyar Királyság délkeleti részén élő reformátusok, milyen inventáriumokat állítottak össze a 18. század során, és ezeket hogyan tudták a kulturális emlékezet szolgálatába állítani. Az elemzés során külön ki fogunk arra térni, hogy az elkészült inventáriumok mennyire szolgálták ki a Habsburg-uralkodók protestánsok felett kialakítani kívánt ellenőrző, fegyelmező igényét, és ezzel szemben hogyan jelent meg a református múltat igazoló kulturális emlékezet.

Jelenlegi ismereteink szerint sem a pesti vallásügyi vegyes bizottság, sem a Helytartótanács vallásügyi iratai között nem találunk a Békési Református Egyházmegyére vonatkozó összeírásokat. A vegyes bizottság a Körösöktől délre eső területen semmilyen inventarizációs munkát nem végzett. Egyedül az éppen

⁷ Szabó Ferenc: Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekáig, in: uő (szerk.): *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2008, 137–210.; Felix Milleker: *Geschichte des Buchdruckers und des Zeitungswesens im Banat 1769–1922*, Weißkirchen, Peter Kuhn, 1926, 4–5.; Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*, Budapest, Akadémiai, 1988, 154, 194, 215, 263–264, 291.; Kis Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 85–91.; V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézi sajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi, 1999, 184, 212.; Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996, 80–82, 87–90.

⁸ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2. köt. Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908, 86.; Kis: *A Békési-Bánáti*, 69–70, 87–91.

⁹ TREL I.29.a.1. *Békés-bánáti egyházmegye iratai. Egyházmegyei közgyűlések 1712–1778*; Kis: *A Békési-Bánáti*, 69.

¹⁰ Nagy László – Cs. Szabó István: *A Békési Református Egyházmegye múltja és jelene*, in: Havassy Péter (szerk.): *Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén*, Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 2000, 55.

megszűnőben levő Zarándi Református Egyházmegye gyülekezeteit sorolta föl, illetve a hódmezővásárhelyi református-katolikus villongásokról tudósított.¹¹ Ráadásul sem a földesúri birtokigazgatás, sem a vármegyei közigazgatás nem készítette a Dél-Alföldön inventáriumokat a reformátusokról, ezért csak az egyházigazgatás két szintjét, az esperesi és a gyülekezeti iratanyagot tudjuk bemutatni.¹²

Tudjuk, hogy a hazai református egyház története során az esperesi hivatal úgynevezett mozgó hivatalként jött létre, amely azt jelentette, hogy a traktus vezetőjének nem volt állandó székhelye, hanem mindig arra a településre szállították át az egyházmegye levéltárát, ahol az esperes lelkipásztorként szolgált.¹³ Ez azonkívül, hogy igen sérülékennyé tette a levéltár tartalmát, azt is jelentette, hogy nagyon nagy iratanyag nem keletkezhetett az évszázadok során, hiszen azt nehéz lett volna szállítani. A tiszántúli egyházkerületben 1762-ben részletesen szabályozták az egyházmegyék iratkezelési gyakorlatát. Ebben előírták, hogy a traktus gyűléseiről jegyzőkönyvet kell vezetni és az egyházlátogatások során feltett kérdéseket szintén külön protokollumba kellett vezetni.¹⁴

Az iratkezelési utasításokat a békési egyházmegyében is betartották: ma is megtalálhatóak az egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyvei és az egyházlátogatások protokollumai.¹⁵ A források tanúsága szerint az egyházlátogatások során vizsgálták meg a gyülekezetekben előforduló panaszokat, és az egyházmegyei gyűlés tárgyalta azokat, ha nem sikerült helyben elintézni őket. A vizitáció során készült beadványok, panaszok többnyire elkallódtak, mára már csak a jegyzőkönyvi bejegyzések tudósítanak a nézeteltérésekről.¹⁶ Az egyházlátogatások so-

¹¹ MNL–OL N 97. 8. csomó Lad. BBB Fasc. M. nr. 70. fol. 222r – 225r *Regnicolaris levéltár. Az 1715. évi 30. tc. által a vallás ügyében kirendelt pesti bizottmány iratai 1720–1722. Az egri püspökség kimutatásai a protestánsokról, 1721. június 5.*; N 97. 2. csomó Lad. AAA Fasc. D. nr. 76. *Regnicolaris levéltár. Az 1715. évi 30. tc. által a vallás ügyében kirendelt pesti bizottmány iratai 1720–1722. Berkes András váci vikárius tiltakozása a tiszatúri, az aszói és hódmezővásárhelyi templomfoglalások ügyében.*

¹² Vö. MNL–OL C 40 *Helytartótanácsi levéltár. Acta religionaria 1724–1783; P 398 Károlyi család nemzetségi levéltára. Missiles; MNL CsML–Szeged IV.A.1.b. Csanád vármegye levéltára. Csanád vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok 1717–1786; MNL CsML–Sz IV.A.1.t. Csongrád vármegye levéltára. Csongrád vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Jelentések 1701–1786; MNL BML IV.A.1.b. Békés vármegye levéltára. Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok 1715–1847.*

¹³ Molnár Ambrus: A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése, *Theológiai Szemle*, XXXVIII. évf. 1995/5., 269–274.

¹⁴ Tóth Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből*, Debrecen, Debreceni Református Theologiai Akadémia, 1964, 68.

¹⁵ TRÉL I.29.a.1. *Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházmegyei közgyűlések 1712–1778; I.29.a.2. Békés-bánati egyházmegye iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829; I.29.h.1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.*

¹⁶ Például Domokos Lőrinc főgondnok 1800. május 27-én írásban beadott egy előterjesztést az egyházmegye közgyűlése számára, de maga az irat elkallódott, csak annyit tudunk róla, hogy

rán az esperes a gyülekezetek vagyoni állapotát is felmérte. 1809-ben a tiszántúli egyházkerületben ezeket a vagyoni összeírásokat összesítették, mert az 1791. évi 26. törvény 12. pontja arra kötelezte a református egyházat, hogy pontosan mérje fel vagyoni helyzetét. Ennek köszönhetően a békési egyházmegye ingatlanairól és ingóságairól is pontos képet kapunk.¹⁷

1809 előtt viszont egyházmegyei szinten nem készült semmilyen inventárium. Ennek ellenére vannak arra utaló jelek, hogy az esperesség nyilvántartotta az egyház vagyoni és személyi állapotát, amelynek során megpróbálta a katolikus beavatkozást (fegyelmézést) visszaverni, és a kulturális emlékezet eszközeit felhasználva létezését igazolni.

Az egyházmegye első jegyzőkönyvének első bejegyzése a partiumi lelkészek nemesi státuszának bizonyításával foglalkozik: 1629-ben Bethlen Gábor erdélyi fejedelemként egy olyan kollektív nemesítést hajtott végre, amely a fejedelemség összes református lelkipásztorát nemesi előjogokkal ruházta fel. Az Erdélyi Fejedelemség megszűnésével ez a jog elveszett, de a 18. században a Partiumban élő lelkipásztorok megpróbálták ezt a kiváltságot örökölhetővé tenni, amellyel a bejegyzés tanúsága szerint a békési egyházmegyében is megpróbálkoztak. Lépésükkel a fennálló uralmi rend szabályai ellen próbáltak fellépni, amelyhez a történelmi múltat hívták segítségül.¹⁸

Ehhez hasonló – már az inventáriumok jellegéhez jobban hasonlító – az egyházmegyében felszentelt lelkészek és rektorok névsora, amely nemcsak a jelölt nevét, hanem részletes életrajzát is tartalmazza 1675-ig visszamenőleg. A jegyzőkönyv vezetői nyilván tisztában voltak azzal, hogy csak ilyen adatok nyilvántartásával tudják igazolni lelkipásztoraik működésének legális voltát.¹⁹

A békési egyházmegyében csak 1787-től kezdve maradtak fenn az egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Sajnos viszont ezekben részletes összeírások nem találhatóak, noha a vizitáció során minden esetben ellenőrizték az egyházközségek vagyoni állapotát. A jegyzőkönyvekben viszont csak annyit jegyeztek föl, hogy rendben találták-e az adott gyülekezet vagyoni állapotát, vagy sem.²⁰ A Türelmi rendelet

azt felolvasták a gyűlésben. TtREL I.29.a.2. Egyházmegyei közgyűlés, Gyula, 1800. május 27., in: *Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829*.

¹⁷ Szabadi István (szerk.): *„Mindenek jó renddel és ékesen légyenek Ti Köztettek...” A Békés-Bánáti, Bihari, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyék Vagyonszeírasi Jegyzőkönyvei 1809*, Debrecen, TtREL, 2016, V–VI, 1–31.

¹⁸ TtREL I.29.a.1. Vö. Dáné Veronka: „Hogy összes örököseiket... mindenki becsülje”. Bethlen Gábor protestáns(?) lelkészutód nemesítéséről, in: Dáné Veronka – Szabadi István (szerk.): *„Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája”. Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2014, 59–74.

¹⁹ TtREL I.29.a.1.

²⁰ TtREL I.29.h.1.

kibocsátása előtt a katolikus egyház joga volt egyházlátogatást tartani. Érdekes, hogy a katolikus egyházigazgatás alaposabb felméréseket végzett. A Békési Református Egyházmegye három katolikus püspökség felügyelete alá tartozott, mert az egyházközségei a váci, a nagyváradai és a csanádi püspökségek hatáskörébe tartoztak.²¹ A három katolikus egyházmegye közül valójában csak a váci végzett alapos munkát: a 18. század során többször is összeírták a hódmezővásárhelyi református templom és parókia felszereléseit, noha ez is kimerült az egyházközség ingatlanainak megemlítésében, valamint földbirtokainak ismertetésében.²² A nagyváradai egyházmegyében 1730-ban és 1732-ben lezajlott vizitációkban Csáky Miklós és Forgách István inkább teológiai problémákat tárt föl, a gyulai és a gyomai reformátusok anyagi viszonyairól nem sokat jegyzett föl.²³ 1751-ben szintén lezajlott egy vizitáció, de jelenleg ez az iratanyag nem elérhető, így nem tudjuk, milyen jellegű munkát végzett a püspök a reformátusok között. Csak annyi információ áll a rendelkezésünkre, hogy Mária Terézia uralkodói parancsban kötelezte a nagyváradai püspököt a vizitáció és az összeírás megvalósítására.²⁴ Egész biztosan végzett egyházlátogatásokat a csanádi püspök is, viszont a fennmaradt iratok nagyon töredékes képet mutatnak. Mégis úgy tűnik, hogy Csanádban részletesen összeírták a református gyülekezeteket is. Erre az alapos összeírásra való törekvése egyedül a lélekösszeírásokból következtethetünk, mert ezek olyan részletességgel készültek, amelyek arra utalnak, hogy komolyabb vizitációs inventáriumokat is összeállítottak: 1779-től kezdve a csanádi egyházmegyében esperességenként lélekkimutatásokat készítettek, amelyek a protestánsok által lakott településekre is kiterjedtek. Aprólékosságuk nem azért rendkívüli, mert protestáns többségű falvakat is felmértek, hanem azért, mert olyan helységekben is összeírták a reformátusokat, amelyekben a református egyház igazgatása semmit sem tudott az ott élő hitsorosairól. Így például a katolikus kimutatások szerint élt néhány református

²¹ Chobot Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára*, 1–2. köt., Vác, Pestvidéki Nyomda, 1915–1917; Oltványi Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*, Szeged, Bába Imre, 1867; Bunyitay Vince: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig*, 1–3. köt., Nagyvárad, Franklin, 1883–1884.

²² Holl Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia, 2004, 131–141.

²³ RNL B Nagyváradai Római Katolikus Püspökség Levéltára (Fondul Episcopoi Romano-Catolice Oradea), Dioecesana 442. iratcsomó.

²⁴ TtREL I.29.f.1. *Békés-bánati egyházmegye iratai. Felsőbbhatósági rendeletek 1606–1768*. Emódi András szóbeli tájékoztatása szerint az 1751-es vizitáció iratanyaga lappang.

család Eleken, Buttyinban és Menyházán.²⁵ A néhány fennmaradt vizitáció inventárium jellegű anyagot nem tartalmaz, csak arra tér ki, milyen épületben tartották a kálvinisták az istentiszteleteket, és milyen vallási konfliktusok merültek fel.²⁶

Mindezek után kicsit későinek tűnik, hogy a békési egyházmegye csak 1809-re készült el az esperesség inventarizálásával. Valószínűleg szervezetszociológiai problémák játszhattak ebben közre, noha a tiszántúli egyházkerület többi egyházmegyéiben is csak ekkora készültek el ezzel a munkával. Az összeírásokban az egyházközségek múltjára is találunk utalásokat, például a hódmezővásárhelyi templomok építésére, a szentesi templom és iskola emléktábláira, a gyulai templom leégésére. Az inventáriumok különlegessége, hogy magyarittebei templomban oltárként írták le az úrasztalát, amely középkori eredetű templomok esetén előfordulhatott, de a település nem is létezett 1786 előtt. Református telepesek alapították azt, és 1795-ben épült temploma vályogfalú és nádtetős volt, vagyis ideiglenes épületnek tekinthetjük.²⁷ Véleményem szerint itt nem arról van szó, hogy 1809-re már értelmét veszítette a katolicizmussal való szembenállás, ezért nem tettek különbséget az oltár és az úrasztala között, hanem arról, hogy a Bánátban létrejött telepes falvak vallási identitása gyenge volt. A katolikus és a református templombelső szembetűnő eltérése nem tűnt fel az ittebeieknek. Mindehhez még figyelembe kell azt is vennünk, hogy evangélikus hatás is okozhatta ezt, hiszen a Bánátban a reformátusok gyakran az evangélikusokkal alakítottak közös egyházközségeket. Az evangélikus templomokban viszont szintén oltár található.²⁸

Az egyházmegye tevékenységét értékelve azt kell mondanunk, hogy az inventáriumok készítésére voltak törekvések, de a katolikus egyház hatalmával szemben nem ebben találták meg a leghatékonyabb fegyvert, a kulturális emlékezet rögzítése nem ezekben történt meg. Az egyházközségek szintjén viszont árnyaltabb kép tárul elénk.

A békési egyházmegyében 1787-ben és 1811-ben részletesen szabályozták, hogy milyen iratokat kellett az egyházközségnek vezetnie: a gyülekezet lekipásztornak kötelessége volt az anyakönyveket rendszeresen vezetni, a Helytartótanács és az egyházi körrendeleteket önálló jegyzőkönyvben nyilvántartani. Érdekes,

²⁵ TML jelzet nélkül, *Lélekösszeírás a csanádi püspökség eleki esperességében, 1779.*

²⁶ TML jelzet nélkül, *Protestánsokat is megemlítő egyházlátogatás a csanádi püspökség pécskai és eleki esperességében, 1779.*

²⁷ Szabadi: *Mindenek*, V–VI, 1–31.

²⁸ Az evangélikus-református közös gyülekezetekről lásd: Fata Márta: *Migration im kameralistischen Staat Josephs II.: Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*, Münster, Aschendorff Verlag, 2014, 327–328.

hogy egyik esetben sem említették meg külön a (presbiteri) jegyzőkönyv kezelését, valószínűleg azért, mert a matrikulával (anyakönyvvel) azonosnak tekintették, így nem tartották szükségesnek arról külön rendelkezni.²⁹

Az erős írásbeliség hiánya a katolikus elnyomással szembeni ellenállás lehetőségére is sokszor rányomta bélyegét. Több egyházközség életében igen komoly problémát jelentett annak felkutatása, hogy mikor jött létre az adott településen a református gyülekezet. A vésztői lelkipásztor 1786-ban szomorúan állapította meg, hogy semmilyen írásos dokumentum nincs a templom eredetéről, de még a közösségi emlékezet sem tudta azt egyértelműen megmondani, hogy „mitsoda vallású emberek építették ezen templomot, mi féle nemzettség tisztelte benne az Istent arra senki nem emlékezik”.³⁰ Ehhez hasonlóan alakult a helyzet Borossebesen is, mert 1806-ban a lelkipásztor csak 1765-ig visszamenőleg tudta kideríteni a gyülekezetben szolgált lelkipásztorok neveit, a többi információ az írásbeliség hiánya miatt elveszett.³¹

Több egyházközségben semmilyen írásos dokumentumot nem használtak fel a gyülekezet eredetének bizonyítása érdekében, hanem csak a helyi idős emberek emlékezete alapján állították a református egyház létezését. Öcsödön például csak 1806-ban kezdték el a gyülekezet múltját kutatni, de érthetően az ekkor élők már semmit nem tudtak a reformáció korszakáról mondani:

ad primum. A mostan élő emberek nem emlékeznek ugyan arra, hogy hallottak volna a régiektől, hogy ezen Ekklesia a Reformatiokor fundáltatott volna...

ad secundum. Hallottak a mostani embereink közzül sokan, hogy a posztaságra jutása előtt ezen Ekklesiában fa templom volt, és harang láb...³²

Gyulaváriban még az öcsödihez is később, csak 1826-ban írták meg először a gyülekezet történetét. Igaz, itt nem is a hitújításkori eredetet igyekeztek bizonyítani, hanem azt, hogy a román lakosok elköltözésével a falu szintiszta reformátussá vált:

Gyula Váriban a régi öregek előadása szerint Oláhok laktak, de mikor ülték meg nem tudatik. Az oláhok közzé ugy szivárogtak idővel a Tisza hátrol az eslöbbi Magyarok neveztesenn az ezen Írás idejében élt 84 esztendőös Pap Mihály nevű öregnek és az

²⁹ TtREL I.29.h.1. *1787-es és 1811-es egyházlátogatások szabályai.*

³⁰ Vésztői Református Egyházközség levéltára I.450.a.1. *Keresztelési (1759–1816), halotti (1772–1816) és házassági (1772–1818) anyakönyv omniáriummal.*

³¹ Borossebesi Református Egyházközség levéltára b.1. *Lelkészi névsor 1765–1848, Kurátori számadás 1812–1846, Minden es jegyzőkönyv (1806) 1824–1849.*

³² Öcsödi Református Egyházközség levéltára I.325.b.1. *Presbiteri jegyzőkönyv (1806) 1809–1869.*

Arato Familiának ősei Kis Arból, a Nagy nevenn lévőké a Szilágyból, a Cukásoké a N. Kunságból (vagy Kabáról?), a Dasndé Familia törsoke Ér Semjénből, a Nagy György familiájé Erdélyből, demikor nemtudatik.

Egynehányból idővel annyira szaporodtak, hogy predikátorjok is lett [tudni] i[llik] először Mándoki István, a 2dik a Fási elpusztult Ekklesia predikátora Szathmári József, amikor az ekklesia már 70 házból állott... és ekkor lett tiszte Refta Ekklesia a Vári Ekklesia...³³

Arra is találunk példát, hogy az egyháztagek minden baj okozójának tartották az inventáriumokat, és abban nem a bizonyító iratot látták, hanem a kizsákmányoló hatalom eszközét. Öcsödön 1794-ben Kiss András helybeli lakos a bírói lajstromokat megcsonkította. Nyilvánvalóan ezt azért tette, mert úgy gondolta, ha elpusztítja az adóösszeírást, akkor mentesülni fog a közterhek alól. Arra nem gondolt, hogy az iratok elpusztításával a törvényi kötelezettségei nem fognak eltűnni.³⁴

Erősebb gyülekezetekben viszont már a 18. század első felében összeírták az egyházközség tagjait és ingatlanait. Békésen okiratok másolásával igyekeztek a templom református eredetét bizonyítani. 1732-ben Szikszai György írta be az anyakönyv első lapjára azt a feljegyzést, amelyben Békés vármegye főispánja, Löwenburg János Jakab igazolta, hogy a településen korábban is állt már kálvinista templom. Szikszai nem tartotta elegendőnek a vármegyei igazolás lemásolását, hanem azt követően elkészítette a békési református családok teljes jegyzékét is, amelyben kitért a fontosabb adományozókra is:

Anno 1732 Mensis Julii Die 4

Az Urnak Haza a régiség miat és a sok változások miat a régiség miat dűllő félben lévén újonnan építetett (még pedig az előtt fábul lévén) uj teglákbul uj fákbul úgy hogy valamelly regi épület(ne)k az az vagy közönséges háznak vagy Templomnak csak egy darab furt[?] vagy faja is ebben nem csináltatott, hanem a régi fa Templom helyén (a mellyis három izben fábul azon egy helyen Reformátusoktól csináltatott volt) a Békési Szent Ecclesianak igaz Református Tagjaitul maguk költsége által fel álltatott a mint ennek nyilvánvalóságáruul tanubizonyságot tesznek e következő megjegyzések Békés Vármegyének Fő Espánnya Levenburgch ÓNagysága. Örökös földesura Harocher György ÓNagysága...³⁵

³³ Gyulavári Református Egyházközség levéltára I.162.a.1. *Keresztelési (1825–1856), házassági (1825–1855, 1920–1926) és halottak anyakönyve (1852–1856). Konfirmált anyakönyve 1889–1909, 1912–1941, egyháztörténeti feljegyzésekkel.*

³⁴ MNL – JNSZML V.662.a.1. nr. 14. *Öcsöd nagyközség iratai. Tanácsülési és peres jegyzőkönyvek 1782–1848. Kiss András 44 éves öcsödi református lakos pere, 1794. március 20.*

³⁵ Békési Református Egyházközség levéltára. Anyakönyvek. I.62.a.2. *Születtek, összeeskettek, meghaltak, s némelly az Ekkleziáit s Várost illető jegyzetek jegyző könyve 1773–1783 évig.*

Való igaz, hogy Békésen a reformáció már igen korán elterjedt, de az korántsem jelentette azt, hogy csak református gyülekezet létezett a mezővárosban. Erről viszont nem szívesen beszélnek a kálvinista emlékezetformálók. Bod Péter egyenesen azt állította, hogy Békésen nem vert gyökeret a szentháromság-tagadás. Holott jól tudjuk, a 16. században a reformátusok és az unitáriusok között volt Békésen egy hitvita, amelynek az lett az eredménye, hogy Békésen a hívők egy részét meggyőzték az unitáriusok, és Tóth Miklós erdélyi antitrinitárius vezetőt akarták lelkészüknek meghívni. Sőt! A vita hatására a református mágocsi lelkész is kijelentette, hogy gyülekezetével együtt át akar térni az unitárius hitre.³⁶

A közösség kollektív emlékezetére épülve készültek lelkészi névsorok is. Ezek bizonyos esetekben nemcsak a lelképászorok neveit és szolgálati idejét közlik, hanem részletes életrajzi adatokat is tartalmaznak. Közülük 1675 az a legrégebbi dátum, amelyet sikerült így rögzíteni: a makói egyházközség krónikája szerint 1675-től szolgált a településen Bökényi János.³⁷ A gyulai tűzvész után Juhász István prédikátor szintén az emlékezetre alapozva írta meg az eklézsia történetét. Ő 1736-ig tudta visszavezetni a városban szolgált lelkészek névsorát, és ő is részletes biográfiai adatokat közölt.³⁸ A többi történeti feljegyzés csak a lelkészek neveit sorolja föl, de a régmúltra való odafigyelést mutatja, hogy Dobozon még így is 1634-től kezdve ismerik a faluban szolgált prédikátorok névsorát.³⁹ Öcsödön csak 18. századi listát tudtak összeállítani, amely 1715-től kezdődően tartalmazza a lelkészek névsorát.⁴⁰ Gyomán a rektorok neveit gyűjtötték így össze. Ezt a listát több kéz írta, és rengeteg betoldást tartalmaz, ennek alapján a Gyomán legkorábban szolgált rektor nevét 1763-ból ismerjük. Ez igen gyenge közösségi emlékezetre utal, mert a listát 1794-ben írták, vagyis alig 30 év távlatára tudtak visszaemlékezni.⁴¹ Még gyengébb a nagyzeréndi eklézsia kollektív emlékezete, mert az 1790-ben nyitott anyakönyvben meg sem kísérelték a faluban korábban szolgált lelképászorok nevét összegyűjteni. Helyette csak az anyakönyv megnyitásának évétől kezdve vezették a névsort egészen 1907-ig.⁴²

³⁶ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom*, Budapest, Balassi, 1998, 36–39.; Molnár Ambrus: *Békés pusztulása és újjászületése*, Budapest, 1999, 25–27, 33–36.

³⁷ Makói-Belvárosi Református Egyházközség levéltára I.250.b.1. *Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812.*

³⁸ Gyulai Református Egyházközség levéltára I.160.b.1. *Presbiteri, leirati és egyházfegyelmi jegyzőkönyv 1793–1841.*

³⁹ Dobozai Református Egyházközség levéltára I.124.a.2. *Keresztelési (1808–1824), házassági (1808–1833) és halotti (1808–1838) anyakönyv.*

⁴⁰ Öcsödi Református Egyházközség levéltára I.325.b.1. *Presbiteri jegyzőkönyv (1806) 1809–1869.*

⁴¹ Gyomai Református Egyházközség levéltára I.157.a.5. *Halotti anyakönyv 1794–1826.*

⁴² RNL A fond nr. 2081. *Nagyzeréndi Református Egyházközség keresztelési, házassági és halotti anyakönyve 1790–1839.* fol. 6r.

Hódmezővásárhelyen a református partikula 1758-tól kezdve nyilvántartotta az iskola könyvtári állományát, amelyben a változásokat is rögzítették. Így például a gyarapodást és a hiányt is. Ritkán még a használatra vonatkozóan is tettek megjegyzéseket, amelyek során a kölcsönzés tényét rögzítették, de a kulturális emlékezet tipikus jegyeit is megtaláljuk benne, mert Szőnyi Benjámín helybeli lelkipásztor adományait is rögzítették, vagyis fontosnak tartották, hogy az adományozó a református iskolának ajándékozott könyveket, nem pedig az egyházközségnek. Az természetesen fel sem merült, hogy Szőnyi a katolikus parókiának akarta volna bármelyik ajándékát adni.⁴³

A fentebb felsoroltakhoz képest teljesen külön csoportba sorolhatjuk azokat a történeti feljegyzéseket, amelyek kizárólag csak az egyházközség egykori vagyoni helyzetét tárták föl. Így például Nagyzeréden 1790-ben bemásolták az anyakönyvbe az 1777-ben kötött malombérleti szerződést.⁴⁴ 1784-ben az erdőhegyi anyakönyvben rögzítették, miszerint letették az új templom alapkövét. A bejegyzés írásképből nem egyértelműen eldönthető, hogy a templomépítéshez kapcsolódik Bíró Jánosné 20 krajcár adománya, de elképzelhető, hogy ilyen csekély összegű adományt is fontosnak tartottak feljegyezni.⁴⁵ Köröstarcsán 1777 és 1801 között vezették a gyülekezet számára felajánlott összegeket. Annak ellenére, hogy ezek az adományok az anyakönyv „Megjegyzésre méltó Ekklésiai Dolgok” című részében találhatóak, valójában nem történeti adatok, mert ugyanúgy, mint a nagyzeréni lelkipásztorok esetében, itt sem a múltból gyűjtötték össze az adatokat, hanem csak az anyakönyv megnyitásának évétől kezdve.⁴⁶

A 18–19. század fordulóján viszont hirtelen megugrik a klasszikus inventáriumi számok száma. Ekkortól kezdve az egyházközségek részletes jegyzékeket kezdtek el készíteni ingatlanokról és ingóságokról. Ez a folyamat a dél-alföldi református paraszti világban is megfigyelhető, mert ebből az időszakból maradt ránk olyan paraszti feljegyzések, amelyek állatösszeírásokat, szolgabérek tartalmaztak.⁴⁷ Az egyházközségek esetében természetesen nem a lábasjóság összeírása volt a jellemző, hanem a klenódiumok, az ingatlanok és a földtulajdon pontos rögzítése.

⁴³ Zvara Edina: A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században, in: Monok István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége*, Budapest–Eger, Kossuth, 2012, 13–101.

⁴⁴ RNL A fond nr. 2081. *Nagyzeréni Református Egyházközség keresztelési, házassági és halotti anyakönyve 1790–1839*. fol. 1r.

⁴⁵ RNL A fond nr. 2046. *Erdőhegyi Református Egyházközség keresztelési, házassági és halotti anyakönyve 1772–1800*.

⁴⁶ Köröstarcsai Református Egyházközség I.232.a.1. *Keresztelési, házassági és halotti anyakönyve 1777–1830*.

⁴⁷ Farkas Ferenc: Vásárhelyi gazdák följegyzései a XIX. században, *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve 1974*, 70–80.

Így például 1810-ben Rittbergen tételesen összeírták az úrasztali edényeket és az imaházat, amelyben arra is kitértek, hogy a gyülekezet „a temesvári tekintetes Administration” adományaként kapta meg a boroskancsót és a borospoharat.⁴⁸

A szentesi református iskolában szintén a 19. század elején írták össze az intézmény ingóságait. Az inventáriumban jelentős helyet foglal el az iskolai könyvtár katalógusa. 1807 és 1827 között részletes kimutatásokat állítottak össze az elhasznált tankönyvek cseréjéről, az új kötetek beszerzéséről és a kölcsönzésekről. A tanári kar változása esetén átadás-átvételi jegyzőkönyveket is készítettek.⁴⁹ Ez az összeírás a tanulmány elején említett fegyelmezés igényével lépett fel, hiszen arra volt alkalmas, hogy segítségével kiderítsék az iskolának anyagi kárt okozók személyét. Hiányzik belőle viszont az a fegyelmezési típus, amelyet korábban egyfajta önigazolásnak írtunk le: egyetlenegy bejegyzés sem vonatkozik az iskola létjogosultságának igazolására.

Összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg: a felsorolt példákban ki derül, hogy az egyházközségek vagyoni helyzetének és múltjának pontos megismerését sokszor megnehezítette az írásbeliség hiánya. Ez viszont nem azt jelentette, hogy ne törekedtek volna vagyonuk és reformátusságuk megőrzésére. A fegyelmező hatalommal szemben az inventáriumokban is felvették a harcot, hiszen Békésen 1732-ben a vármegye főispánjának igazolása mellett bizonyították az egyházközség református eredetét, múltját, amelyet azzal is megerősítettek, hogy részletesen összeírták a mezőváros kálvinista családjait.

Az egész egyházmegyét tekintve ez azt jelenti, hogy a Békési Református Egyházmegyében a fegyelmezésre (elnyomásra) törekvő katolikus egyház részletes összeírásokat készített a reformátusok anyagi és szellemi helyzetéről. Ezek a fegyelmező hatalom számára eszközökké váltak további ellenőrzési lehetőségek bevezetésére. Ennek ellensúlyozására a református egyház is összeállította a saját inventáriumait, amelyekben a kulturális emlékezetre is utaló feljegyzéseket is találunk. Többek között ilyen a hódmezővásárhelyi templom református eredetének igazolása, vagy a makói és dobozi lelkipásztorok 17. századi listájának összeállítása. Olyan nyilvántartások is készültek, amelyekben egyáltalán nem szerepelnek a református múlt igazolásával kapcsolatos adatok. Jó példa erre a szentesi iskola 1807 és 1827 között vezetett összeírása. A műveltségi állapotok fejletlensége miatt viszont igen csekély számú inventárium keletkezett, ellentétben az erdélyi református egyházzal. A főkonzisztórium levéltár már a 18. század elején létrejött: 1709-ben egyértelmű adatunk van arról, hogy az iratokat már elkezdték rendezni,

⁴⁸ TtREL I.29.i.199. *Békés-bánáti egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. A rittbergi egyház úrasztali edényeinek összeírása, 1810.*

⁴⁹ SzNREL I.375.f.1. *Iskolai iratok. Protokollum 1795–1850.*

amit még több rendezés követett.⁵⁰ A Békési Református Egyházmegyében az iratkezelés száz évvel később jutott el oda, hogy az összeírásokat egyházmegyei szinten felügyeljék és összesítsék.

RÖVIDÍTÉSEK

MNL BML: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár

MNL CsML-Sz: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár – Szentesi Levéltár

MNL CsML-Szeged: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár – Szegedi Levéltár

MNL – JNSZML: Magyar Nemzeti Levéltár – Jász-Nagykún-Szolnok Megyei Levéltár

MNL-OL: Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár

RNL A: Román Nemzeti Levéltár Arad megyei fiókja, Arad

RNL B: Román Nemzeti Levéltár Bihar megyei fiókja, Nagyvárad

SzNREL: Szentes-Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára

TML: Temesvári Római Katolikus Egyházmegye Levéltára (Temesvár)

TtREL: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Debrecen)

FELHASZNÁLT IRODALOM

BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom*, Budapest, Balassi, 1998, 36–39.

BARÁTH Béla Levente: Az I. Carolina Resolútiótól a türelmi rendeletig. A királyi Magyarország protestáns egyházi életét meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése, in: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2016.

BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2. köt. Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908.

BENDA Gyula: Az inventáriumkutatás problémái, *Társadalomtörténeti Hírlevél*, 1990/3–4.

BUNYITAY Vince: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig*, 1–3. köt., Nagyvárad, Franklin, 1883–1884.

CHOBOT Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára*, 1–2. köt., Vác, Pestvidéki Nyomda, 1915–1917.

⁵⁰ Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása*, Kolozsvár, EME, 2000, 98–99.

- CsÁJI Pál: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729, *Egyháztörténet*, I. évf. 1958.
- DÁNÉ Veronka: „Hogy összes örökösüket... mindenki becsülje”. Bethlen Gábor protestáns (?) lelkészutód nemesítéséről, in: Dáné Veronka – Szabadi István (szerk.): *„Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája”*. Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2014.
- ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézi sajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi, 1999.
- FARKAS Ferenc: Vásárhelyi gazdák följegyzései a XIX. században, *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium évkönyve 1974*.
- FATA Márta: *Migration im kameralistischen Staat Josephs II.: Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*, Münster, Aschendorff Verlag, 2014.
- FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés*, Budapest, Gondolat, 1980, 267–309.
- HOLL Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia, 2004.
- HORVÁTH József: A 18. századi kisaliforniai hagyatéki iratok mint a vallásos olvasmányok kutatásának forrásai, in: Pilipkó Erzsébet (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 8. köt., Veszprém, 2013.
- KIS Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992.
- LADÁNYI Sándor: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyében, *Somogy megye Múltjából, Levéltári Évkönyv*, III. évf., 1972.
- LADÁNYI Sándor: Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom Vármegyében, *Limes*, XIV. évf., 2001/3.
- LADÁNYI Sándor: Kétszázötven éves a pesti Vallásügyi Vegyesbizottság, *Református Egyház*, XXVII. évf., 1971.
- LADÁNYI Sándor: *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*, Budapest, KGRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, 1997.
- MÉSZÁROS István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*, Budapest, Akadémiai, 1988.
- MILLEKER, Felix: *Geschichte des Buchdruckers und des Zeitungswesens im Banat 1769–1922*, Weißkirchen, Peter Kuhn, 1926.
- MOHRMANN, Ruth-E. – Klaus Roth: Inventare als Quellen im Projekt „Diffusion städtisch-bürgerlicher Kultur vom 17. bis zum 20. Jahrhundert”, in: Ad van der Woude – Anton Schuurman (eds.): *Probate Inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*. Papers present at the Leeuwenborch Conference Wageningen, Afdeling agrarische geschiedenis Landbouwhogeschool, 1980.

- MOLNÁR Ambrus: A református egyházszervezet és önkormányzat áttekintése, *Theológiai Szemle*, XXXVIII. évf., 1995/5.
- MOLNÁR Ambrus: *Békés pusztulása és újjászületése*, Budapest, 1999.
- MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720*, Szeged, Scriptum, 1993.
- NAGY László – Cs. Szabó István: A Békési Református Egyházmegye múltja és jelene, in: Havassy Péter (szerk.): *Világnak világa. Egyházak a Körösök vidékén*, Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, 2000.
- OLTVÁNYI Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*, Szeged, Bába Imre, 1867.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása*, Kolozsvár, EME, 2000.
- SZABADI István (szerk.): „Mindenek jó renddel és ékesen légyenek Ti Köztetek...” *A Békés-Bánáti, Bihari, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyéek Vagyonösszeírásai Jegyzőkönyvei 1809*, Debrecen, TtREL, 2016.
- SZABÓ Ferenc: Az Alföld a 18. századtól a 20. század derekáig, in: uó (szerk.): *Két és fél évszázad az Alföld történetéből*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2008.
- TÓTH Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből*, Debrecen, Debreceni Református Theológiai Akadémia, 1964, 68.
- TÓTH István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.
- WEYRAUCH, Erdmann: *Nachlaßverzeichnisse als Quellen der Bibliotheksheschichte*, in: Reinhard Wittman (Hrsg.): *Bücherkataloge als Buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1985.
- ZVARA Edina: A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században, in: Monok István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége*, Budapest–Eger, Kossuth, 2012.

ABSTRACT

Hegy Ádám: What role did inventories play in shaping cultural memory among Calvinists at a low level of literacy in the Kingdom of Hungary in the 18th century?

In the 18th century, in the Kingdom of Hungary, Protestants lived in a difficult situation because the state religion was Catholic. With the application of various legal instruments, the Calvinist and Lutheran churches were gradually forced by the rulers to retreat. One of these instruments was that the religious freedom of Protestants was abolished in several settlements, arguing that they could not justify the creation of the church in the 16th century. Protestants tried to resist

this process, but there were significant cultural differences between the dioceses in different parts of the country. In the western and northern regions, there was a strong literacy from the 17th century onwards that allowed church leaders to prove their existence and development. In the southeast parts, however, literacy in the church only appeared in the mid-18th century, and cultural memory was based on verbalism. Despite poor literacy, there were attempts to prove the truth of Protestants with written documents. Many of these were inventories, because such censuses included relics (bells, chalices, tablecloths) that were made in the 17th century.

In this study, we examine the inventories compiled by the Calvinists living in the southeastern part of the Kingdom of Hungary during the 18th century and investigate how they became part of cultural memory.

Keywords: Kingdom of Hungary, Reformed Church, cultural memory, inventories

A MAGYARORSZÁGI TUDÁSELITEK (1848–1944) ÉS A FELEKEZETI-MŰVELŐDÉSI ALAKZATOK¹

Kovács I. Gábor

A felekezeti-művelődési alakzat fontos társadalomtörténeti fogalomként való használatához egy évtizedekkel ezelőtt kezdett történeti szociológiai kutatás folyamatában fokozatosan jutottunk el. A következőkben ennek az intellektuális útnak a lépéseit mutatjuk be. A kiinduló nagyszabású empirikus projektet még az 1980-as években kezdeményezte Huszár Tibor az ELTE Szociológiai Tanszékén. A több kutatóhely részvételével indult történeti elitkutatás a két világháború közötti magyarországi elitscsoportok vizsgálatára szerveződött.² Az egyes csoportokat mint a társadalmi alrendszer funkcionális elitjeit kívántuk kutatni. Valamennyi részelitet, így a politikai kormányzóelitet, a gazdasági, a katonai, az egyházi és az értelmiségi elitet intézményi és pozicionális elitként határoztuk meg. A ránk osztott „értelmiségi elitet” átfogalmaztuk „tudáselitté”. Azokat tekintettük a tudáselit tagjainak, akik a széles értelemben felfogott tudás (ismeretek, legitimációk, világhépek) előállításában, konstruálásában, ellenőrzésében, kezelésében, elosztásában, továbbadásában meghatározó szerepet játszó intézmények és szervezetek felső pozícióit foglalták el. Az intézményes szerkezetet megvizsgálva és az elitpozíciókat számba véve kiderült, hogy az összes tudáselit-pozíció közel kétharmadát az egyetemi tanárok foglalták el. Jelen voltak az oktatás, a tudomány, a kultúra és a művészetek irányításában, a minisztériumok melletti tanácsokban, testületekben, a tanárképzésben, a tudományos társaságokban, a szakmai érdekvédelmi szervezetek és a közéleti társaságok vezetői között. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai közül – akiket szintén a csúcselithez sorolhatunk – a többség egyetemi tanár volt. Egyetemi tanárnak egyébként a polgári korszakban azok tekinthetők, akik egyetemi rangú, autonómiával rendelkező oktatási intézmények

¹ A dolgozat az NKFIH K128942 számú kutatásának támogatásával készült.

² Kovács I. Gábor: A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához. Történeti elitvizsgálatok az ELTE Szociológiai Intézete szervezésében 1978-tól, in: uő: *Eliték és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*, Budapest, L'Harmattan, 2011, 33–73.

meghatározott tanszékére az egyetem véleményét is figyelembe vevő procedúra (pályázat, meghívás) után királyi/kormányzói kinevezést kaptak, s esküt tettek, mint nyilvános rendes vagy nyilvános rendkívüli egyetemi tanárok.

Érdeklődésünk így egyre inkább a tudáselit eme meghatározó magja, az egyetemi tanári rend felé fordult. Kutatásunkat ezért később kiterjesztettük az egész polgári korszak valamennyi egyetemi tanárára. A professzorokkal foglalkozó kismonográfiánkban 2006-ban azonban még csak a két világháború közöttiek rekrutációjával foglalkoztunk. Hosszadalmas, aprólékos és kiterjedt adatfeltárás, adatgyűjtés után az 568 egyetemi tanár társadalmi származását úgy vizsgáltuk, hogy az apák teljes életpályáját igyekeztünk felderíteni. Egyértelmű volt az eredmény abban a tekintetben, hogy a professzorok lényegében a dualista korszak középrétegeiből származtak (97%). Háromnegyed részük a középosztály különböző hierarchikus szintjeiről, negyed részük kispolgári csoportokból jött.³ A középrétegek tagolásához olyan dimenziókat és mutatókat használtunk, amelyeket a megújuló magyar társadalomtörténet dolgozott ki a dualizmus kori társadalom leírásához.⁴ Ez a módszer nagy részben eredményes volt, de az így meghatározott nagyobb csoportok sokszor egy vagy több szempontból nem voltak konzisztensek. Az inkonzisztenciákat gyakran a különböző történeti eredetű rendi-jogi mintázatú státuszok, régi társadalomszervezeti elemek, felekezeti és etnikulturális hátterek okozhatták. Az inkonzisztenciák rendre kisebb csoportok, társadalmi entitások irányába mutattak. Az elemzés egyik következtetése az volt, hogy nem feltétlenül csak a nagy társadalmi tömbök felmutatását kellene ambicionálnunk, hanem ezeknek a kisebb csoportoknak a megtalálásában, megrajzolásában és megelevenítésében is örömünket lelhetnénk. Fel is soroltunk néhány ilyen kisebb alakzatot, amelyek a tengelyek forgatása közben már megmutatkoztak: a felvidéki német városi gyökerű evangélikus értelmiség; a református Pfarrhaus-jelenség, a lelkészi rend; a városi római katolikus iparosság; az asszimiláns zsidó értelmiség változatai; a több generáció óta államszolgálatban álló római katolikus hivatalnokság.⁵

A tanulmányban említettük, hogy ezek többnyire a magyar művelődéstörténetben már ismert típusok, amelyeket érdemes lenne társadalomtörténeti látószöggel végigkutatni, de még nem reflektáltunk arra a fontos körülményre, hogy a felsorolt kisebb társadalmi csoportok mindegyikének körülírásában meghatározó

³ Kovács I. Gábor – Kende Gábor: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon, in: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon (a XIX. század elejétől a XX. század közepéig)*, Budapest, Századvég Kiadó, 2006, 417–506.

⁴ Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig, in: Gyáni G. – Kövér Gy.: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 2001, 70–112.

⁵ Kovács–Kende: *Egyetemi tanárok rekrutációja*, 197.

elemként szerepelt a felekezeti szempont. A következő évben Tomka Miklós vallásszociológus ünnepi kötetébe azonban már rövid elemzést írtunk a Horthy-korra vonatkozó elitkutatások egy aspektusáról „Elitek – felekezetek – etnikumok – művelődési tömbök” címmel.⁶ A katonai elit és az egyetemi tanári elit felekezeti adatainak egyetemi szemináriumi feldolgozásából indultunk ki. A felekezetek alul-, illetve felülrepresentáltságát vizsgáltuk különböző mutatók esetében. Arra jutottunk, hogy a felekezeti felül- és alulrepresentáltságok háttérben mindig sajátos társadalmi entitások, felekezeti-etnikai csoportok álltak. Úgy láttuk, hogy különböző erővel, de a csoportok mindegyikét meghatározta vagy színezte a felekezet és az etnikai jelleg is. Végül is a tanulmányban ezeket a csoportokat akkor etnikai-felekezeti-művelődési tömböknek neveztük. Az ilyen csoportok léte persze nem volt új felfedezés, bár a magyar történettudomány egy időben már csaknem kiiktatta értelmező szempontjai közül az erősen lebecsült fontosságú, avítnak tekintett felekezetiiséget. A magyar társadalomtörténeti gondolkodásba bizonyos előzmények után Tóth Zoltán hozta vissza ezt az aspektust, amikor a nagy országos statisztikai összefüggéseken túlmenve Szekszárd századfordulós társadalmát elemezte, s olyan csoportokat írt le, amelyek esetében empirikusan bizonyította a felekezeti-etnikai dimenzió magyarázó erejét.⁷ A jeles történeti szociológus, Karády Viktor munkásságának is egyik újszerű törekvése a felekezeti-etnikai dimenzió jelentőségének dokumentálása.⁸ A társadalomtörténeti kézikönyvben Kövér György szintén hangsúlyozta, hogy a kora újkori konfesszionalizáció óta az egyén társadalmi pozícióját, identitását, közösségi életét és művelődését is meghatározta a felekezethez tartozás, a teljes élet vallási keretezettsége. Azt is kiemelte, hogy a felekezetiiség egyúttal fontos etnokulturális hordozó.⁹ A vallási különbségek nyomot hagytak a magyar nemzeti kultúra felekezeti fogantatású tagolódásában, a katolikus-protestáns hagyománykettősségben is. A művelődéstörténeti irodalom ezt meggyőzően bizonyította.¹⁰

Időközben meglehetősen nagy empirikus anyagot halmoztunk fel a teljes polgári korszak (1848–1944) összesen 1044 egyetemi tanáráról. Nagy keresztmetszetű,

⁶ Kovács I. Gábor: Elitek, felekezetek – etnikumok – művelődési tömbök. A Horthy-korra vonatkozó elitkutatások egy aspektusáról, in: Hegedüs Rita – Révay Edit (szerk.): Úton... *Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék, 2007, 121–133.

⁷ Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989, 50–71.

⁸ Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*, Budapest, Replika Kör, 1997.

⁹ Kövér: *Magyarország társadalomtörténete*, 138–159.

¹⁰ Kósa László: Bevezetés. Keresztények és keresztyének: a magyar kultúra katolikus–protestáns tagoltsága, in: uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011, 7–14.

változógazdag prozopográfiai adatbázist építettünk, amely sokféle történetiszociológiai elemzésre ad lehetőséget. Mivel változatlanul ennek a tudáselit csúcán elhelyezkedő csoportnak a rekrutációja, származása volt a legizgalmasabb kérdés számunkra, annak érdekében, hogy nagyobb biztonsággal azonosítani tudjuk azokat a felsejlő kisebb-nagyobb társadalmi entitásokat, ahonnan tanáraink származtak, bővítettük a felderítendő adatok körét is. Mindenekelőtt a történeti dimenziót mélyítettük, hogy a különböző történeti eredetű, rendi-jogi mintázatok, státuszok, felekezeti és etnokulturális hátterek láthatóbbá váljanak. Az apákon túl a nagyszülők, dédszülők adatainak alaposabb feltárására törekedtünk. Igyekezünk megismerni felekezetüket, jogállásukat, iskolázásukat. Az adattömeg rendezgetése közben úgy láttuk, hogy hasznos volna adatainkat életrajzi adattárként mások számára is hozzáférhetővé tenni. Ehhez azonban el kellett döntenünk azt is, hogy milyen rend szerint közöljük az 1044 életrajzi szócikket. Az egyszerű ábécérendes, illetve az egyetemenkénti vagy karonkénti közléssel szemben olyan megoldást választottunk, amelyről úgy gondoltuk, hogy heurisztikus hozadéka is lehet. Kiindulásunk az volt, hogy a megmutatkozó kisebb alakzatok megnevezésében mindenütt szerepelt valamilyen felekezeti elem, ami az alakzat mintázatát döntő módon meghatározó konstituáló tényezőként tűnt fel. Többnyire szerepelt viszont valamilyen etnikai jellemző is. Ha azonban több generációra visszamenve keressük egyetemi tanáraink gyökereit, s éppen azért vizsgálódunk ilyen történeti mélységben, mert azt feltételezzük, azt észleljük, hogy a rendi társadalomszervezeti örökség struktúraalkotó tényezőként formálta a polgári kori társadalomszerveződést is, akkor komolyan kell vennünk a rendiség közjogilag szentesített státuskijelölő dimenzióinak a sorrendiségét. Márpedig az egyén pozícióját és a mögötte álló közösség mozgásterét az egész korszakban a rendi-jogi státus után (nemes – nem nemes) a hierarchikus egyházrendi státus határozta meg. 1791-ig a római katolikus vallás államvallás volt, s az ebből fakadó különbségek sok tekintetben a bevett felekezetek rendszerének akkori bevezetése után is megmaradtak, tekintettel arra, hogy a római katolikusok mégiscsak „religio praedominans” statusban voltak ezután is. Az etnikai tömbök az egyházrendies felekezetekhez képest másodlagosak voltak. A közös felekezeti platformon belül helyezkedtek el, mint felekezeti-etnikus tömbök. Például a római katolikus felekezeten belül a magyarok, németek, szlovákok. De ugyanígy az evangélikus felekezeten belül is. Természetesen elkülöníthetők majd az így meghatározott felekezeti-művelődési blokkokon belül az etnikus tömbök, sőt a regionális és az egyéb változatok is, de úgy döntöttünk, hogy az első lépésben az azonos felekezeti háttérű egyetemi tanárok életrajzi szócikkeit rakjuk egymás mellé. Azt feltételeztük, hogy az azonos felekezeti-művelődési alakzathoz sorolt tanárok életrajzi szócikkeinek, családfáinak, életútjainak az egymás mellé helyezése segíthet abban,

hogy történeti alakulásában tudjuk megragadni és hitelesen megrajzolni azokat a felekezeti-művelődési csoportokat, amelyeket az egyszerűbb történeti szociológiai mutatók alapján is feltételeztünk.

Az egyházi háttérű felekezeti-művelődési alakzatok közül először az izraelita felekezethez kötődő zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok adattárát állítottuk össze.¹¹ A zsidóság mint nem keresztény népeesség közjogilag a magyar rendi társadalmon kívül helyezkedett el, s így az egyházi rendileg is szankcionált diszkrimináció egyértelműen körülhatárolta. A diszkrimináció lebontása II. József 1783-as úgynevezett Zsidó türelmi rendeletével, többek között a gimnáziumok és az egyetemek látogatásának lehetővé tételével kezdődött, s jogilag az izraelita felekezet 1895-ös recepciójával vált teljessé. Az első, izraelita felekezetét megtartó professzort az 1868-as emancipációs törvény után, 1872-ben nevezték ki az újonnan alapított kolozsvári egyetemre, de a katolikus jellegét sokáig védő budapesti universitásra csak 1894-ben került izraelita professzor. A két világháború között előbb jogilag nem rögzített, majd 1938-tól jogilag is szankcionált újabb diszkrimináció miatt egyetlen izraelita vallású egyetemi tanárt sem neveztek ki Magyarországon egyetemre. Zsidó származású konvertita is utoljára 1934-ben került katedrára. A zsidó és zsidó származású 67 egyetemi tanár nagyobbik része a formális iskolai képzés szerint első generációs értelmiségi volt (41 fő apja kereskedő vagy iparos), kisebbik része második generációs (24 fő apja orvos, tanár vagy ügyvéd), s volt két többgenerációs rabbicalád is a felmenők között. A zsidó felekezeti-művelődési alakzatnál az intellektuális pályára lépés átlaga az egyetemi tanárok családjai esetében csak másfél nemzedék körül volt, ami egyrészt a zsidóságot sújtó korábbi diszkriminációval, másrészt viszont éppen az ezt követő mobilitási dinamikájukkal magyarázható. Alapjában véve azonban a zsidó művelődés mély történeti gyökerű sajátosságai miatt ez az átlag nehezen összehasonlítható más felekezeti-művelődési alakzatok átlagaival. Másrészt az integráció és az asszimiláció változatai, az identitások széles spektruma sokféleképpen tagolta ezt az alakzatot.

A református volt a következő felekezeti-művelődési alakzat, amelynek egyetemi tanáraival foglalkozni kezdtünk. A reformáció századának utolsó harmadában intézményesülő, a magyar nyelvterületen többségre jutó felekezet a 17. századi rendi-vallási-függetlenségi küzdelmek után megfogytakozva, meggyengülve, az 1681-es és 1687-es vallásügyi törvényeknek az Explanatio Leopoldina szerinti értelmezésével (1691) egyházi rendileg az uralkodó kegyétől függő túrt kategóriába került, s jogilag az 1791-es egyházi törvényekig ott is maradt a másik protestáns felekezettel, az evangélikussal együtt. Ezzel szemben viszont megszilárdult

¹¹ Kovács I. Gábor (szerk.): *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944.* I. köt. *Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok,* Budapest, Eötvös Kiadó, 2012.

a katolikus reformmal újjászervezett kora újkori katolicizmusnak az államvallási státusa, amely a 17. századi ellenreformációs törekvéseiben a Habsburg államhatalom támogatását élvezte. A magyar művelődés, a kulturális tradíció felekezeti tagolódásának idáig, a 16–17. századig nyúlnak vissza a gyökerei. Szorosan idetartozik az is, hogy a protestantizmus megroppantására törekvő ellenreformációnak, a katolikus konfesszionalizációnak fontos eszközeként alapította Pázmány Péter 1635-ben a jezsuita rend vezetésére bízott nagyszombati egyetemet, amelynek alapító levelében is egyértelműen megfogalmazódott ez a célkitűzés. Ez fontos tény azzal összefüggésben, hogy az universitás kapcsán egyáltalán miért is emlegethjük rendre a felekezetiiséget. A felekezetiiség problematikája ugyanis ettől kezdve a polgári korszak végéig jelen volt a magyar egyetemi világban, s valami módon szerepet játszott az egyetemi tanárok kinevezésében is. Ez nem változott akkor sem, amikor a felvilágosult abszolutizmus politikumnak minősítve a tanügyet, kiterjesztette befolyását az oktatásügy minden szintjén, beleértve az egyetemet is. Hiába alakította át Mária Terézia a jezsuita rend felszámolása után az 1780-as újrualapítással az érseki egyetemet királyi magyar tudományegyetemmé, s tette ezáltal vitathatóvá annak felekezeti jellegét. De II. József is hiába hozott 1782-ben rendeletet, hogy a tanszékek betöltése „sine religionis discrimine” történjék. Hiába lettek 1791-től az új egyházügyi törvény értelmében bevett felekezetté a protestánsok, s hiába mondta ki ugyanez a törvény, hogy nyilvános állásoknál nem szabad különbséget tenni felekezeti hovatartozás alapján. Három protestáns professzor kinevezése után ugyanis, 1792-től ötven évig a pesti egyetemen újra nem jutott katedrához egyetlen protestáns sem.¹² Az egyházrendi különbségtétel a rendi korszak végéig nem változott.

1848-ban viszont Eötvös József egyetemi alapszabály-tervezetében egyértelműen leszögezte, hogy az egyetem állami intézmény. Majd a kiegyezés után újra vallás- és közoktatásügyi miniszterként Deák Ferenc jogi érvelésére támaszkodva a szabadelvű országgyűlési többséggel kinyilvánította az „egyetem hitfelekezeti jelleg nélküli államintézeti minőségét”. A kormányzat ettől kezdve ezen az elvi alapon állt. Mindazonáltal a felekezeti érdekek érvényesítési kísérletei a tanszékek betöltésénél jelen voltak az egész polgári korszakban. Az egyetemi autonómiákon belüli lobbizásoknál, a minisztériumi állásfoglalásoknál, taktikázásoknál valamilyen mértékben szerepet játszott a kialakult felekezeti összetétel védelmének vagy megváltoztatásának a szándéka.¹³ A katolikus püspökkari értekezleteken,

¹² Kovács I. Gábor (szerk.): *Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III. Református egyetemi tanárok*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016.

¹³ Ladányi Andor: *Az egyházak és a felsőoktatás a dualizmus korában*, *Századok*, CXXXVIII. évf., 2004/1., 3–38

de a református zsinati üléseken is szó esett a professzori kinevezések felekezeti vonatkozásairól. A budapesti tudományegyetemre immár kineveztek protestáns tanárokat is, de az egyetem felekezeti struktúrája katolikus színezetű maradt. Az 1872-ben alapított kolozsvári egyetemen már arányosabb volt a tanárok felekezeti megoszlása.

Az 1914-ben, a debreceni református kollégium bázisán, a tiszántúli református egyházkerület és Debrecen városa jelentős anyagi támogatásával indult debreceni állami tudományegyetem pedig kifejezetten református dominanciájú volt. (1944-ig a tanárok 47 százaléka volt református, és 16 százaléka evangélikus.) A református felekezeti-művelődési alakzatból az egyetemindítás centenáriuma kapcsán először a debreceni egyetem hittudományi karának professzoraival foglalkoztunk, akik értelemszerűen mind a húszan reformátusok voltak. Valamennyiüknek a családfáját legalább a négy dédapáig derítettük fel, igyekeztünk keresni azt a nemzedéket, amelyik elsőként lépett be a tanultak rendjébe. Ebben az egyetemi tanári adattári kötetünkben nem transzparens módon megfogalmazva, de a felekezeti-művelődési alakzatokat emlegetve ösztönösen jobbára a felekezetek tanult rétegére gondoltunk.¹⁴ Erős hatással volt ránk a német történeti irodalomban emlegetett, a protestáns lelkészcsaládok szerepét hangsúlyozó Pfarrhaus-jelenség.¹⁵ Németországban sokoldalúan feldolgozták többek között azt is, hogy a többgenerációs lelkészcsaládok milyen más értelmiségi csoportok s különféle elitszegmensek utánpótlásában játszottak szerepet. Csak hogy a probléma súlyát jelezzük, megemlítjük, hogy Németország valamennyi egyetemét s minden felekezetű habilitált nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanárát figyelembe véve, 1859 és 1933 között majdnem egyötödük származott ebből a körből.¹⁶ Arra gondoltunk, hogy a magyar református felekezeti-művelődési alakzatnak is a lelkészek adhatták a magját. Ezt a református iskolatörténet rendszerének ismeretében úgy módosítottuk, hogy az egész lelkész–tanár–oskolamester–falusi nótárius blokkot tekintettük a feltételezett alakzat meghatározó részének. A református hittudományi professzorok kétharmada két-három-négy, sőt hét generációra visszamenően valóban ilyen családokból származott. Ez az egyházas értelmiségi réteg paradox módon éppen a 18. századi ellenreformációs nyomás sorsközösségében formálódott

¹⁴ Kovács I. Gábor (szerk.): *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944.* II., Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014.

¹⁵ Martin Greifenhagen: *Das evangelische Pfarrhaus: Eine Kultur- und Sozialgeschichte*, Stuttgart, Kreuz-Verlag, 1991; Luise Schorn-Schütte (Hg.): *Gelehrte Geistlichkeit – geistliche Gelehrte. Beiträge zur Geschichte des Bürgertums in der Frühneuzeit*, (Historische Forschungen, 97), Berlin, 2012.

¹⁶ Christian Ferber: *Die Entwicklung des Lehrkörpers der deutschen Universitäten und Hochschulen, 1864–1954*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1956.

szociológiailag is megfogható, hagyományokkal és hivatástudattal összefűzött sajátos létmódú csoporttá. A képzett református világiakkal is közös meghatározó szellemi alapot azok a hosszabb-rövidebb tanulmányok jelentették, amelyeket a nagy iskolaközpontokban, a református kollégiumokban és az azokkal szorosan összefűzött partikuláris iskolákban, illetve külföldi protestáns egyetemeken végeztek. Különböző módokon, de a lelkészek mindenképpen nemesi jogot is bírtak, adómentességet élveztek. Mályusz Elemér mindennek három szociológiai következményét emelte ki.¹⁷ Először is az adózó csoportoknak is vonzó volt a tanulás révén ebbe a rétegbe emelkedni. Második következmény, hogy ennek a rétegnek nem volt szabad rangon alul házasodni, harmadrészt pedig a gyermekeit iskoláztatnia kellett, hogy a megszerzett előnyt a család el ne veszítse. Ezekből következett egyrészt a lelkészcsaládokkal, a tanult renden belüliekkel, illetve a közeli szinten élő kismanesekkel való házasodás stratégiája, másrészt pedig az, hogy a fiúk egy része folytatta az apák hivatását.

A hittudományi professzorok családtörténeteiben észleltük a református tanult rend folyamatos kiegészülését is az alsóbb nemességből és idővel egyre inkább a nem nemesi háttérű mezővárosi népességből, a falusi földműves és iparos családokból. Követhető volt, hogy az újonnan belépők beilleszkedésének, integrálódásának rendes útja a közös iskolázás után a régebbi lelkész- és tanítócsaládokba való beházasodás volt. Erre az empirikus megfigyelésre támaszkodva fogalmaztuk meg azt, hogy a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiai létmódjának fontos, konstituáló tényezője volt a 18. századtól kezdve a folytonos kiegészülés újabb személyekkel, családokkal. Adódik azonban a kérdés, hogy az alakzat fogalmi meghatározása, körülhatárolása szempontjából hogyan fogjuk fel ezt a folytonos kiegészülést. A problémát akkor azzal a megállapítással oldottuk meg, hogy azt a rezervoárt, ahonnan az utánpótlás meghatározó mértékben származott, bizonyos belső mozgás ellenére egyfajta állandóság jellemezte a református népesség történeti-szociológiai adottságai okán. Ehhez azt tettük hozzá, hogy az utánpótlást adó rezervoár értékvilágának viszonylagos állandóságát s a tanultak rendjével való azonosságát az egész magyar református egyházi és iskolai intézményrendszer biztosította, amely kontrollálta az egész felekezeti blokkot és az utánpótlás folyamatát is. Ez azt jelenti, hogy bár a református felekezeti-művelődési alakzatot inkább a tanultak rendjével azonosítottuk, mérítési bázisként azonban szorosan hozzátartozónak tekintettük az egyház intézményrendszere által hitbelileg, művelődésileg indoktrinált és szervezetileg összefogott egész felekezetet. Ennek az elgondolásnak az elméleti alátámasztására, illetve finomítására, a fogalom

¹⁷ Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006.

pontosabb leírására alkalmas keretnek kínálkozik a konfesszionalizációs paradigma, amely a kora újkorral foglalkozó német történettudományban nagy szerepet játszik az utóbbi évtizedekben. Azt is reméljük, hogy ennek segítségével a felekezeti-művelődési alakzat fogalmának olyan meghatározását adhatjuk, amelyik valamennyi, a kora újkorban konfesszionalizálódott felekezetre érvényes.

A konfesszionalizációs paradigma elemeinek az alkalmazásánál támaszkodunk a gazdag, sokfelé ágazó német irodalom néhány fontos műve mellett a paradigmának az ezredforduló után megindult magyarországi recepciójára, a hazai alkalmazásokra, a megújuló magyar egyháztörténet-írás műhelyeinek publikációira.¹⁸ Kiindulásként egy erősen egyszerűsítő sémát mutatunk be, nem reflektálva részletesebben a paradigmával kapcsolatos élénk diskurzusok kiterjedt irodalmára. Az elgondolás alapjai Walter Zeeden nevéhez fűződnek, aki a második világháború után, a 16. századi reformációról értekezve írt először a Konfessionsbildung (hitvallásképződés/felekezeti képződés) fogalmáról. Az 1980-as években Heinz Schilling és Wolfgang Reinhard ezt összekapcsolta a társadalmi szabályozás – társadalmi fegyelmezés elméletével, s megalkotta a konfesszionalizáció elméletét. Eszerint a világosan megfogalmazott hitvallások alapján megszerveződő,

¹⁸ Balázs Mihály: Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció, *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, XV. évf., 57, 2014, 5–26.; Otto Blaschke: Das 19. Jahrhundert: Ein zweites Konfessionelles Zeitalter, *Geschichte und Gesellschaft*, 26, 2000, 38–75.; Juliane Brandt: Felekezetiesség és modern nemzet a 19. századi Magyarországon, in: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, (Rendi társadalom – polgári társadalom, 25.), Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2013, 9–26.; Forgó András: A kései konfesszionalizáció magyarországi jellegzetességeiről, *Korall*, XV. évf., 57, 2014, 92–109.; Gözsy Zoltán: A katolikus egyház normakommunikációs és mediatori szerepe a 18. században, in: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*, Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013, 53–84.; Kármán Gábor: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára, in: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, (Rendi társadalom – polgári társadalom, 25.), Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2013, 27–40.; Harm Klueing: „Zweite Reformation” – Konfessionsbildung und Konfessionalisierung. Zwanzig Jahre Kontroversen und Ergebnisse nach zwanzig Jahren, *Historische Zeitschrift*, (277.) 2003, 309–341.; Wolfgang Reinhard: Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters, *Zeitschrift für historische Forschung* (10.) 1983, 257–277.; Anton Schindling: Bildung und wahrer Glaube. Konfessionen, Konfessionalisierung und Multikonfessionalität als ein Grundproblem der europäischen Geschichte im 16. und 17. Jahrhundert, in: Bahlcke, J. – Winkelbauer, T. (Hg.): *Schulstiftungen und Studienfinanzierung: Bildungsmäzenatentum in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern, 1500–1800*, Wien, Böhlau Verlag – München, Oldenburg Verlag, 2011, 17–38.; Siptár Dániel: A szerzetesség és a törökötől való visszafoglalást követő „második konfesszionalizáció” Baranya megyében, *Korall*, XV. évf., 57. 2014, 70–91.; Tusor Péter: Felekezetszerveződés az újkorban, *Vigilia*, LXXIII. évf., 2008/1, 12–18.; Winkelbauer, Thomas: Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung durch Grundherren in den österreichischen und böhmischen Ländern im 16. und 17. Jahrhundert, *Zeitschrift für historische Forschung*, 19, 1992, 317–339.

intézményeiket, iskoláikat, papképzésüket kifejlesztő, liturgiájukat, nyelvhasználatukat megformáló, hitelveiket intenzíven terjesztő különböző felekezetek, mint társadalomszervező erők, a magán- és közélet egészét átfogva, híveiket feyelemre, diszciplinára, normákra nevelve, ellenőrizve befolyásolták mindennapi életüket, életvezetésüket, művelődésüket, mentalitásukat. Az eredeti elméletben hangsúlyos volt az állami szerep s a konfesszionalizáció hatása az újkori államok mint felekezeti államok belső integrációjára és modernizációjára. Más történetesek később a folyamatokat befolyásoló tényezők között az állam mellett/helyett bizonyos területeken nagyobb hangsúllyal említették a nemességet, a különböző társadalmi csoportokat, lokális közösségeket, sőt az alulról kezdeményező községeket (Gemeinde), gyülekezeteket. Erősen eltérő elképzelések fogalmazódtak meg a konfesszionalizáció időhatárát illetően is, amelyet a 17. század elejéről később a 18. század közepéig, a felvilágosodásig toltak ki, kiindulva abból, hogy amíg a vallás nem egyszerű alrendszer, hanem a társadalom fő kötőanyaga, a társadalom szerkezeti tengelye, addig van értelme a fogalom használatának. Sőt, vannak, akik a hosszú 19. századról is mint olyan, második konfesszionális korszakról beszélnek, amelyet a dekrisztianizáció és a rekrisztianizáció hullámszerű mozgása jellemez az úgynevezett második konfesszionalizációval, a felekezetek belső egységesülésével, felekezeti milióképzési folyamatokkal.

Ami a magyarországi viszonyokat illeti, itt a felekezeti alapú állammal, a felekezeti egyneműsítéssel szemben mindvégig multikonfesszionalitásról beszélhetünk. De a felekezetesedés másképpen alakult a Magyar Királyságban, mint Erdélyben, s megint másképpen a hódoltságban. A protestáns felekezetképződésben egyaránt tényező volt a birtokos és a kisenesség, a királyi városok és a mezővárosok polgársága, valamint az erdélyi fejedelmi hatalom. A katolikus konfesszionalizációban erősebb hangsúly volt az állammal való együttműködésen, s nem elhanyagolható szerepet játszott a kegyuraság intézménye. A protestáns felekezetképződés a németországihoz képest csak kis fáziskéséssel indult, de az önszerveződéssel, alulról építkező decentralizáltsággal létrejövő egyházszervezet kiépítése elhúzódott. Sőt, itt figyelembe kell vennünk a puritanizmus 17. század közepi sok tekintetben újrakonfesszionáló hatását is. A kora újkori katolicizmus konfesszionalizációja az egyházszervezet újjáépítésével és tridenti jellegű reformjával eleve késve indult a túlnyomórészt protestánsná lett, három részre szakadt ország Magyar Királysághoz tartozó területein. Ehhez képest is később Erdélyben, s még inkább elhúzódott a felszabaduló hódoltságban. Nevezik ezt az elhúzódó konfesszionalizáció második szakaszának, második konfesszionalizációnak és kései konfesszionalizációnak is, de mindenképpen ide számítják majdnem az egész 18. századot. Az egész századra jellemző az egyház alsó szintjének, a népre legközvetlenebb hatással levő plébánosi hálózatnak a folyamatos építése. Különösen

aktív támogatást adott ehhez az egyházszervezet és az egyházi erőforrások felett megnövekedett ellenőrzést szerzett felvilágosult abszolutista állam. Lényegében az egész század erősen felekezeti kornak tekinthető, amelyben a felekezeti konfliktusképző szerepet játszott. Csak azért nem beszélünk versengő felekezetekről, mert a rivalizálás aszimmetrikus volt. A katolikus egyház konfesszionizációja offenzív, a protestánsoké védekező. A védekező protestantizmus is új, innovatív konfesszionizációra kényszerült, hogy a megszűnő anyaegyházak helyén szaporodó leányegyházakban, a nyilvános vallásgyakorlati lehetőségüket elvesztő, a magánvallásgyakorlatba visszaszoruló, lelkész nélküli közösségeket, az újabb generációkat megtartsa az iskolamesterek, a léviták, a preoránsok és a nótáriusok segítségével a felekezet keretein belül. Ezt szolgáló innováció volt a világi elem szerepének növekedése is. Többek között ezek tették lehetővé, hogy aztán a Türelmi Rendelet után lendületes konfesszionizációval sorra szerveződtek, születtek újjá a protestáns leány- és anyaegyházak, épültek templomok, és minden szinten fejlődött az iskolahálózat. Például alig tíz év alatt, 1790-re országos szinten csaknem megduplázódott az evangélikus egyházközségek száma.¹⁹ A gyülekezetek számának gyarapodása mindkét protestáns felekezetenél a következő évtizedekben is tartott. Ez a protestáns újrakonfesszionizáció tehát folytatódott a 19. században is. A század közepén kétségtelenül terjedt a vallási közönyösség, előrehaladt a szekularizáció is, a társadalom azonban alapjaiban véve a 20. század közepéig vallásos maradt. Az állam és az egyház szétválasztását kodifikáló 19. század végi egyházpolitikai törvények után is megmaradt az ifjúság vallás-erkölcsi indoktrinációja, hiszen a hittan a tanköteles korban még az egyébként csekély számú felekezeten kívüli szülők gyermekei számára is kötelező maradt. A vallási élet fellendülése, a vallási ébredés, a hitbuzgalmi és egyháztársadalmi élet megpezsdülése több hullámban új szervezési megoldásokat, modern tevékenységi formákat hozott. A budapesti reformátusságról készített monografikus tanulmánygyűjtemény előszavában például magalapozottan állapítja meg Kósa László, hogy „a két világháború közötti egyházi, gyülekezeti életről túlzás nélkül lehet mint virágkorról beszélni”.²⁰ Lényegében ugyanez elmondható a katolikus és az evangélikus felekezetek vonatkozásában is. A felekezeti határok egyébként változatlanul élesek voltak. A századvégi egyházpolitikai törvényhozás körüli harcok a felekezetek konfrontációját, sőt a felekezeti politizálódását erősítették.

¹⁹ Kósa László: A magyarországi evangélikusok egyházszerződésének területi alakulása, in: Frisnyák S. – Gál A. – Kókai S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza II.*, Nyíregyháza–Szarvas, 2017, 211.

²⁰ Kósa László: Bevezetés: reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban, in: uő (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1–2.*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 31.

A felekezetek belső egységesítése, beleértve a protestánsok országos egyházainak létrejöttét, segítette a felekezeti keretek kontúrjainak kirajzolódását. Paradox módon a homogén felekezeti tömbök fellazulásával, a belső migrációs keveredéssel összefüggő gyakoribb vegyes házasságok körüli nem csituló konfliktusok is éppen a felekezeti kereteket tették láthatóbbá.

Végeredményben tehát azt mondhatjuk, hogy az 1944-ig kinevezett egyetemi professzorok vallási keretezettségű s felekezeti tagolt társadalmi térben születtek és éltek. (Sőt, mint említettük, sokszor még a kinevezésüket is befolyásolták a felekezeti szempontok.) Családjaik előző generációi évszázadokon keresztül a változó intenzitású, de szinte megszakítatlan felekezeti konfesszionalizációk erőterében kapcsolódtak egymáshoz. A rivalizáló konfesszionalizációk ezekben a századokban – más tényezők hatásaival kombinálódva – sajátos felekezeti kultúrákat alakítottak ki, amelyek összefűzték az egyes felekezeti népeiségeket. A hittani azonosság, a közös egyházi kultúra, a formálódó tradíciók, a közvetített minták és normák, a közösségi fegyelmezés a bölcsőtől a koporsóig alakította a felekezethez tartozók életvezetését, mentalitását. A felekezeti kultúra identitásképző, integráló és közösségformáló, a mindennapi életet strukturáló tényező volt. Ezekkel a kora újkortól kifejlődő felekezeti kultúrákkal kapcsolatban még sok a kutatási feladat, de azt megállapíthatjuk, hogy a magyar társadalomtörténet vallási keretezettségű évszázadaiban a felekezetek minden tagja részese volt valamilyen módon és valamilyen mértékben felekezete kultúrájának. Mindezek alapján pontosíthatjuk felekezeti-művelődési alakzat fogalmunkat, s leszögezhetjük, hogy az egyes felekezeti-művelődési alakzatokat nem csupán a tanultak rétege, hanem egész konfesszionált/felekezeti népességük alkotta.

A tudományos probléma így azután következik, hogy a tudáselit tagjait, az egyetemi tanárokat – felmenőik többségével együtt – besoroltuk a megfelelő felekezeti-művelődési alakzatba, s az egy alakzatba tartozók sokgenerációs életrajzi adatait, családfáit egymás mellé helyeztük. Ezekben a felekezeti alakzatokon belül kell megtalálni azokat a részben már emlegetett kisebb-nagyobb tanult és nem tanult csoportokat, társadalmi entitásokat, amelyek akár több nemzedék távolából hozzájárultak a polgári kori egyetemi tanárok utánpótlásához. Azonosítani kell, hogy a történeti idő mélységében milyen rendi státusok, különleges jogállások, autonómiák, etnokulturális és regionális jellemzők, sajátos miliók, kulturális mintázatok hogyan kapcsolódtak össze, hogyan formázták meg azokat a történeti-szociológiai csoportokat, amelyeknek mobilitási energiái jelentősebb szerepet játszottak a polgári kori tudáselit rekrutálódásában. Elemezni kell, hogy az egyes csoportoknál milyen kontextusoktól, történeti helyzetektől függött a tanultak rendjébe való belépés ritmusa, s milyen motivációk mozgathatták az ilyen törekvéseket. Fontos kérdés, hogy milyen dinamikája volt a felekezeti-művelődési alakzatok belüli,

leggyakrabban többlépcsős, fokozatos intellektualizálódásnak, s hány nemzedék szellemi tőkefelhalmozása fedezte a tudáselitbe való felemelkedést. Kardinális probléma, hogy a felekezeti iskolahálózat intézményei a kisiskoláktól a gimnáziumokon át az akadémiákig/iskolakollégiumokig, a külföldi egyetemjárással bezárólag, milyen hatékonysággal szolgálták, támogatták az iskolázás segítségével történő mobilitást/státusmegtartást. Reményeink szerint az eredmények nemcsak a tudáselit származási hátterével kapcsolatos ismereteinket bővítik majd, hanem összességükben az egyes felekezeti-művelődési alakzatok történeti-szociológiai karakterének a pontosabb átfogó megrajzolását is segítik.

Úgy döntöttünk egyébként, hogy az alapvetően felekezeti tagoltságú adattárainkon belül sem ábécérendben haladunk, hanem minden esetben megkeresük azt a sajátos rendező szempontot, amelynek segítségével az adott felekezet egyetemi tanárain belül olyan alcsoportokat konstruálhatunk, amelyek további történeti-szociológiai összefüggések felé mutatnak. A megkezdett református alakzat esetében az évfordulós kitérő után választott rendező szempont a területi, egyházszervezeti tagolódás, az egyházkerületek rendszere. Lényegében minden egyházkerületben működött kollégiumtípusú, a főiskolai szintet is magába foglaló oktatási intézmény, amelynek szellemi kisugárzásával, a kisiskolákat is hálózatba fűző partikuláris iskolarendszerével meghatározó szerepe lehetett az egyházi intézményrendszer működtetésében, a konfesszionalizáció folyamatában. Ugyanakkor az öt egyházkerületben (dunántúli, dunamelléki, tiszáninneni, tiszántúli, erdélyi) a három részre szakadt ország viszonyai között a 16. századtól kezdve a 19. századig jelentősen eltérő körülmények között ment végbe a református konfesszionalizáció szinte mindegyik szakasza. Ezért a református felekezeti-művelődési alakzatnak egyházkerületenként kisebb-nagyobb mértékben eltérő változatai alakultak ki. Ezek közül a tiszáninneni egyházkerület területéről származó egyetemi tanárok adattárát készítettük el először. A Borsod, Gömör, Abaúj, Zemplén és Ung megyéket magába foglaló terület érdekes kontaktrégió volt Erdély, a Tiszántúl, a török hódoltság és a királyi Magyarország törzsterülete között, a szepességi német evangélikus kultúrrégió szomszédságában. A *Sárospatak erőterében* címmel megjelent, elemző tanulmánnyal kísért adattári kötetünk meggyőzően igazolta a tanulmányunk címében jelzett megközelítés értelmét. A felekezeti-művelődési alakzat fogalmának használata termékenynek bizonyult, ezért ennek a segítségével fogjuk vizsgálni a polgári korszak teljes egyetemi tanárságának rekrutációját, történeti-szociológiai előtörténetét.²¹

²¹ Kovács (szerk.): *Sárospatak erőterében*.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALÁZS Mihály: Az alkalmazás dilemmái. A német konfesszionizációs modell és az erdélyi reformáció, *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, XV. évf., 57, 2014, 5–26.
- BLASCHKE, Otto: Das 19. Jahrhundert: Ein zweites Konfessionelles Zeitalter, *Geschichte und Gesellschaft*, 26, 2000, 38–75.
- BRANDT, Juliane: Felekezeti és modern nemzet a 19. századi Magyarországon, in: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.), Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2013, 9–26.
- FERBER, Christian: *Die Entwicklung des Lehrkörpers der deutschen Universitäten und Hochschulen, 1864–1954*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1956.
- FORGÓ András: A kései konfesszionizáció magyarországi jellegzetességeiről, *Korall*, XV. évf., 57, 2014, 92–109.
- GÖZSY Zoltán: A katolikus egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században, in: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*, Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013, 53–84.
- GREIFENHAGEN, Martin: *Das evangelische Pfarrhaus: Eine Kultur- und Sozialgeschichte*, Stuttgart, Kreuz-Verlag, 1991.
- KARÁDY Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*, Budapest, Replika Kör, 1997.
- KÁRMÁN Gábor: A konfesszionizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára, in: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, (Rendi társadalom – polgári társadalom, 25.) Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2013, 27–40.
- KLUETING, Harm: „Zweite Reformation” – Konfessionsbildung und Konfessionalisierung. Zwanzig Jahre Kontroversen und Ergebnisse nach zwanzig Jahren, *Historische Zeitschrift*, (277.) 2003, 309–341.
- KÓSA László: Bevezetés: reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban, in: uő. (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1–2.*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 11–35.
- KÓSA László: Bevezetés. Keresztények és keresztyének: a magyar kultúra katolikus–protestáns tagoltsága, in: uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011, 7–14.
- KÓSA László: A magyarországi evangélikusok egyházszerveződésének területi alakulása, in: Frisnyák S. – Gál A. – Kókai S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza II.*, Nyíregyháza–Szarvas, 2017, 201–225.

- KOVÁCS I. GÁBOR – KENDE GÁBOR: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon, in: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon (a XIX. század elejétől a XX. század közepéig)*. Budapest, Századvég Kiadó, 2006, 417–506.
- KOVÁCS I. GÁBOR: Elitiek, felekezetek – etnikumok – művelődési tömbök. A Horthy-korra vonatkozó elitkutatások egy aspektusáról, in: Hegedüs Rita – Révay Edit (szerk.): *Úton... Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék, 2007, 121–133.
- KOVÁCS I. GÁBOR: A magyarországi polgári korszakbeli országos elitiek empirikus kutatásának historikumához. Történeti elitvizsgálatok az ELTE Szociológiai Intézete szervezésében 1978-tól, in: uő: *Elitiek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*, Budapest, L'Harmattan, 2011, 33–73.
- KOVÁCS I. GÁBOR (szerk.): *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*, Budapest, Eötvös Kiadó, 2012.
- KOVÁCS I. GÁBOR (szerk.): *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. II.*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014.
- KOVÁCS I. GÁBOR (szerk.): *Sárospatak erőterében. A tiszáninnen szarmazású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III. Református egyetemi tanárok*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016.
- KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig, in: Gyáni G. – Kövér Gy. (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 9–186.
- LADÁNYI ANDOR: Az egyházak és a felsőoktatás a dualizmus korában, *Századok*, CXXXVIII. évf., 2004/1., 3–38.
- MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006.
- REINHARD, Wolfgang: Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters, *Zeitschrift für historische Forschung*, 10, 1983, 257–277.
- SCHINDLING, Anton: Bildung und wahrer Glaube. Konfessionen, Konfessionalisierung und Multikonfessionalität als ein Grundproblem der europäischen Geschichte im 16. und 17. Jahrhundert, in: Bahlcke, J. – Winkelbauer, T. (Hg.): *Schulstiftungen und Studienfinanzierung: Bildungsmäzenatentum in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern, 1500–1800*, Wien, Böhlau Verlag – München, Oldenburg Verlag, 2011, 17–38.

- SCHORN-SCHÜTTE, Luise (Hg.): *Gelehrte Geistlichkeit – geistliche Gelehrte. Beiträge zur Geschichte des Bürgertums in der Frühneuzeit*, (Historische Forschungen, 97), Berlin, 2012.
- SIPTÁR Dániel: A szerzetesség és a töröktől való visszafoglalást követő „második konfessionalizáció” Baranya megyében, *Korall*, XV. évf., 57. 2014, 70–91.
- TÓTH Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
- TUSOR Péter: Felekezetszerveződés az újkorban, *Vigilia*, LXXIII. évf., 2008/1, 12–18.
- WINKELBAUER, Thomas: Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung durch Grundherren in den österreichischen und böhmischen Ländern im 16. und 17. Jahrhundert, *Zeitschrift für historische Forschung*, 19, 1992, 317–339.

ABSTRACT

Kovács I. Gábor: Knowledge Elites in Hungary (1848–1944) and the Denominational-Cultural Clusters

Our study presents the process of the investigation of the family origins of the knowledge of elite between 1848 and 1944 that led us to the conclusion that one possible organising principle of the reproduction procedure or mobility of the group is the denominational-cultural cluster. To capture the historically and sociologically correct interpretation of the denominational-cultural cluster-concept, we employed the confessionalisation paradigm.

Keywords: knowledge elite, denominational-cultural cluster, confessionalisation, university professor, biographical database

REFORMÁTUS KIVÁNDORLÓK ÉS MISSZIÓI EGYHÁZMEGYE-SZERVEZÉS Ó-ROMÁNIÁBAN (1815–1918)

Makkai Béla

AZ INTÉZMÉNYES KERETEK MEGTEREMTÉSE

A Kárpátok hegygerincén át – oda-vissza irányban – évszázadok óta népességcsere zajlik. A gazdasági-politikai változások, forgandó hatalmi viszonyok erős ösztönzői voltak a menekülésnek éppúgy, mint akár a jobb érvényesülésnek idegenben. A demográfiai folyamatok ugyanakkor kulturális interakciókat is magukban hordoztak és mentális változásokat is előidéztek. Az alkalmazkodás a kenyéradó új haza viszonyaihoz nemritkán a nemzeti identitás teljes feladását követelte. Az ortodox vallású és xenofób román fejedelemségekben a beolvasztó hatásokkal szemben a leghatékonyabb védelmet a saját hitbéli meggyőződéshez való ragaszkodás és a felekezeti közösségi intézmények jelentették.

A román földre lépők életében ezért tekinthetjük fordulópontnak 1815. május 14-ét, amikor Sükei Imre tiszteletes vezetésével Bukarestben megalakult a református gyülekezet.

Az eltérő vallási normákat követő román társadalom látványosan elutasította a csillagos toronydíszta a hamarosan megépülő református fatemplom csúcán, így oda kereszt-szimbólumot kényszerültek állítani. A templom belső terében elhelyezett oltár, kereszt és biblikus témájú olajfestmények ugyancsak a kényszerítő okok meglétére utalnak. Miközben az építkezést mindkét fejedelem anyagilag támogatta.¹

A 19. század első felében aztán a vidéki szórványban is kiépült a reformátusság intézményi háttere: Pitești-en és Ploiesti-en templom, iskola, imaház és paplak, a moldvai Szászku-ton iskola és paplak épült, s a két nagy dunai kikötővárosban, Brăilán és Galați-on is elindult az anyanyelvű oktatás.² Az infrastrukturális

¹ Auner Károly: *A romániai magyar telepek történelmi vázlata*, Temesvár, Szent László Társulat, 1908. 69.

² Bányai László: A bukaresti magyar egyházzól, *Az Ige* [Kovácszna], III. évf., 1992/20, 7.

beruházások nagyrészt a lelkészi gyűjtőkörutak (pl. Konstantinápoly külképviseltein) eredményéből, a német Gusztáv Adolf Egyesület, valamint holland, svéd és magyar testvéregyházak támogatásából valósultak meg.³

Az alapok megszilárdítói a '48-as politikai emigráció tagjai voltak. Közülük is kiemelkedik az egykori Bem-huszár, Koós Ferenc, akinek szolgálata alatt (1855–69) 10 holdas temető-birtokkal, kőtemplommal, felekezeti tanodával gyarapodott a gyülekezet.⁴ A lelkész alapította a Hunnia olvasókört, a román ó-királyság legfontosabb magyar társadalmi szervezetének, a Bukaresti Magyar Társulatnak az elődjét. Koós lett az első magyar nyelvű újság, a *Bucuresti Magyar Közlöny* (1860) kiadója és első szerkesztője is.⁵

A lelkész 17 vidéki településsel épített ki hitéleti kapcsolatot. A szórvány pasztorálása azonban meghaladta erejét, ezért elfogadta Czelder Márton ajánlkozását.⁶ A losonci lelkész – több iskola és egyházközség alapítója – öt éven át járta a magyar kolóniákat. Fáradszóró szervező volt, amihez azonban túlzott becsvágy társult. A regáti magyar protestánsok püspökévé választását Koós csak botrány árán tudta megakadályozni.⁷ Ám kettős hazarendelésükkel a vidéki közösségek szervezése jó időre megtorpant.⁸

Talán miatt is tehetta a *Bukaresti Hírlap* szerkesztője azt a sommás kijelentést, hogy a református egyházi hatóságok a romániai hívekkel mit sem törődnek.⁹

Az bizonyos, hogy a hazai közvélemény s az egyházi és világi hatóságok ekkoriban még nem ismerték fel a kivándorlás tömegessé válásának és várható nemzetpolitikai következményeinek jelentőségét. A tömbben élő, archaikus kultúrájú moldvai csángók és bukovinai székelyek „felfedezése” ugyan már megtörtént, a támogatások mégis igen szerény keretek között maradtak.¹⁰ A Magyarországi Református Egyház missziói programja ígéretes kezdeményezés volt, ám a helyismeretet és sok rugalmasságot igénylő feladatra a meglévő feltételek még elégtelenek bizonyultak. Az idegenbe szakadt magyarsággal való kapcsolattartást még

³ *Bukaresti Magyar Újság* [továbbiakban: BMÚ], 1902. márc. 23.

⁴ Uo.

⁵ Makkai Béla: Az első magyar nyelvű újság Ó-Romániában, *Pro Minoritate*, 2004/1, 19, 33.

⁶ *Bukaresti Magyar Közlöny* [továbbiakban: BMK], 1860. nov. 17.

⁷ 1865-ben „missziói szent zsinatot” szervezett Bukarestben püspökké választása szándékával. Oberding József György: *Az óromániai magyarság*, Pécs, 1940. 37–38.; Nagy Sándor: *A regáti magyarság. Tanulmány a havasföldi és moldvai szórványmagyarságról*, (s. a. rend., bev. és jegyz. Nagy Csaba), Kolozsvár–Sopron, Kalota – Zé Könyvkiadó, 2000, 307.

⁸ 1869 júniusában – Koóssal együtt – távozott a román fejedelemségből. Nagy: *A regáti magyarság*, 307.

⁹ BH, 1877. márc. 20. / ápr.1.

¹⁰ Makkai Béla: Magyarság-gondozás Bukovinában, *Kisebbségkutatás*, IX. évf., 2000/3, 446–477.

így is a legsikeresebben az egyházi keretek biztosították. Az ortodox államegyház szellemi befolyásától jótékony távolságot tartó külön egyházszervezet kialakítása tehát fontos felekezeti, egyúttal nemzeti érdekek számított.

1885 nyarán a *Bukaresti Közlöny* arról tájékoztatta olvasóit, hogy az erdélyi evangélikus-református egyházkerület május 28-ai közgyűlése Szász Domonkost választotta püspökévé, s egyben hitet tett az oláh-moldvai misszió egyházközsegeinek önálló egyházmegyévé alakítása mellett.¹¹ A terv megvalósulását további személyi változások is egyengették,¹² s az új püspök 1887. évi vizitációja tetőzte be.¹³ A korábban az Erdélyi Egyházkerület brassói egyházmegyéjének kötelékébe tartozó regáti gyülekezetek külön egyházmegyévé szervezése főként a bukaresti presbitérium presztízsigényét volt hivatott kielégíteni, s az esperesi kerület főgondnoka az erdélyi egyházkerület közgyűlésének is tagjává vált.¹⁴ Ezek a lépések mégsem hoztak tartós eredményt. A bukaresti magyarság legnagyobb civil szervezetében, a Bartalus János református esperes¹⁵ által elnökölt Bukaresti Magyar Társulatban a korábbi nézeteltérések ádáz felekezeti viszályá fajultak. A századfordulót tehát már nem a belső ellentétek, hanem felekezetközi viszályok jellemzik,¹⁶ amelynek hátterében egy hétfalusi evangélikus csángó – katolikus székely ellentét is meghúzódott.¹⁷

AZ ANYAORSZÁG ÚJ TÁMOGATÁSPOLITIKÁJA

A 19. század végén a 6000 főre tehető protestáns hívek szükségleteire egy lelkészi, egy segédlelkészi, s a 600 tanköteles oktatási igényeire tekintettel egy kántor-tanítói s három tanítónői állást létesítettek.¹⁸ Ezek költségvetési fedezetét a magyar kormány biztosította, amely a kivándoroltak támogatását – „Az idegenben élő

¹¹ *Bukaresti Közlöny*, 1885. jún. 2/14.

¹² A terv egyik ellenzőjét, Láng Károly ploiești-i és missziói lelkészt a bukovinai Andrásfalvára küldték szolgálni. Uo.

¹³ Hencz Hilda: *Magyarok román világban. A Kárpátokon kívüli román térségben élő magyarok és a Bukaresti magyar sajtó (1860–1941) = Maghiarii în universul românesc. Maghiarii din spațiul extracarpatic românesc și presa maghiară bucureșteană (1860–1941)*, Bukarest/București, Carocom '94 Kft., 2009. 22, 24.; *Bukaresti Híradó*, 1885. jún. 7.; uo. 1885. jún. 21.

¹⁴ Emlékirat a romániai magyarok nemzeti szervezése tárgyában. 1901. júl. 12. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 26 Miniszterelnökség iratai 548. csomó 3879. 1901 XXXI. tétel 811. alapszám.

¹⁵ Bartalus János esperes 1882-től 1901-ig szolgált Bukarestben. Nagy: *A regáti magyarság*, 308.

¹⁶ Lásd még: Makkai Béla: *Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt*, Budapest, NMHH, Médiatánács – Médiatudományi Intézet, 2016; uő: *Székely-magyar „temető”, Ó-Románia. A regáti magyarság a dualizmus-kori nemzetpolitika látóterében*, Budapest, 2015. (Kézirat.)

¹⁷ *Romániai Hírlap*, 1909. jan. 17.; uo. 1909. márc. 18.

¹⁸ Emlékirat 1901. júl. 12. MNL OL K 26 ME 548. cs. 3879. 1901 XXXI. t. 811. asz.

magyarság nemzeti gondozása” néven – egyházi keretek között szervezte meg.¹⁹ Így lett a budapesti kormány által 1901-ben elindított titkos nemzetgondozási program egyik közreműködője a Magyarországi Református Egyház. Bartók György erdélyi püspök 1901 nyarán kapott bizalmas felkérést arra, hogy – miniszterelnökségi forrásokból – alapítson iskolákat, s gondoskodjék a szórványok pasztorálásáról.²⁰

A kormány szándéka a beolvasztó törekvések ellensúlyozása s a kivándoroltak távlati hazatelepítése volt, ezért arra utasította az akciót szervező két történelmi egyház képviselőit, hogy a kallódó magyar tanköteleseket kölcsönösen „tereljék be” a legközelebbi magyar iskolába.²¹ Érzékeny kérdésről lévén szó, ez az intézkedés csak fokozta a felekezeti súrlódásokat²² (noha a kormányzat igyekezett azokat mérsékelni).²³ A pereskedésig jutó erőfeszítő viták egyik következménye a Bukaresti Magyar Társulat kettészakadása lett.²⁴ Pedig a 19–20. század fordulójáig a regáti magyarság életében a református egyház döntő befolyása érvényesült, annak ellenére, hogy a híveknek csupán negyede tartozott valamely protestáns felekezethez. Ezt a vezető szerepet az önfenntartó közösségek szervezésében szerzett évszázados tapasztalat és a karakteres nemzeti elkötelezettség hitelesítették. A diaszpóra-létben felnőtt Barabás Endre is megállapította, hogy a bukaresti reformátusság a nemzeti azonosságtudat megőrzésének valóságos bástyája.²⁵ A kezdetektől a mindenkori református lelkész volt a bukaresti magyarság első számú vezetője. Így tekintett rá a román hivatalosság is. Csakhogy a gyülekezeti tagok fokozatos elszegényedése a befolyó egyházi adóbevétel megcsappanását s ezáltal a választott tisztségviselők (lelkész, tanító, kántor) anyagi ellehetetlenülését eredményezte. A romló jövedelmi viszonyokkal együtt járó kontraszelekció

¹⁹ Lásd Makkai Béla: *Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában*, Budapest, Lucidus, 2003.

²⁰ MNL OL K 26 ME 548. cs. 2198. 1901 XXXI. t. 811. asz.

²¹ MNL OL K 26 ME 575. cs. 407. 1903 XVIII. t. 407. asz.

²² A bonyolult viszonyokról írta Bánffy Dezső, a konvent világi elnöke Wekerle Sándornak, hogy a kétkézi kivándoroltak nem fogadják el a nemzeti szempontok elsődlegességét a felekezetiékkal szemben. MNL OL K 26 ME 796. cs. 3740. 1908 XIX. t. 36. asz.

²³ A támogatások nagyobbik hányadát a katolikus egyház kapta, de alapelv volt, hogy a katolikus érdekek egyoldalúan nem juthatnak érvényre. Wlassics Gyula kultuszminiszter 1901. okt. 14-i levele Széll Kálmán kormányfőhöz. MNL OL K 26 ME 548. cs. 3899. 1901 XXXI. t. 811. asz.

²⁴ A Szent István király Egyesület megalakítása kétes dicsőséget szerzett Bálinth Jánosnak, aki a *Bukaresti Magyar Újság* alapító-szerkesztője volt, de tisztázatlan gazdasági ügyei miatt vidékre helyezték. MNL OL K 26 ME 575. cs. 1958. 1903 XVIII. t. 407. asz. és MNL OL K 26 ME 575. cs. 2798. 1903 XVIII. t. 407. asz.

²⁵ Barabás Endre: A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. *Közgazdasági Szemle*, XXV. évf. 1901/1., január (25. k.) 443.

viszont több alkalmatlan jelöltet emelt vezető posztokra.²⁶ A századfordulóra a gyülekezeti lelkész, tanító tekintélye a mélyponton volt.²⁷ Tanulatlan, gyakran írástudatlan, ámde módos presbiterek váltak hangadókká, akiknek minden autoritást megkérdőjelező, szabados felfogása nagyban közrejátszott az egyházi élet hanyatlásában. Ahogy némely egyházi előljáró magatartása is. A román bíróság által is elmarasztalt Bartalus János esperes²⁸ hitelének csorbulása után kénytelen volt tisztéről leköszönni.²⁹ Utódja 1901 őszétől³⁰ Németh Sándor lett, ám nem tudta megszilárdítani a református egyház tekintélyét Bukarestben,³¹ s három év múltán leváltották posztjáról.³² Az elmozdítás egyik indoka a protestáns szórványok elhanyagolása volt.³³

Noha a kormányzat mindkét felekezet egyháztagjaira fokozottan támaszkodni kívánt a nemzetgondozásban, az etikus, példamutató helyállás azonban sajnálatosan az ő köreikben sem volt magától értetődő gyakorlat.³⁴ Ennek okát az akció egyik „bizalmi férfit” abban jelölte meg, hogy a külföldi misszióba bevont papi személyeket eddig mindkét egyház büntetésből helyezte a Regátba.³⁵

A szórványgondozásban azonban másfajta nehézségekkel is meg kellett küzdeni. A Keleti-Kárpátok vonalán a bráilai lelkész gondozta Galați 500 fős leányegyházát, melynek fiókegyházai az 150 fős aknavásári, a 65 fős szászkúti, a 20 fős foksányi és az 5 fős adjudi gyülekezetek voltak. A Déli-Kárpátok szomszédságában a pitești lelkész-tanító gondozta Craiova 40 fős, Turnu Severin 40 fős és Cîmpulung 10 fős fiókegyházait, a ploiești lelkész Sinaia 34, Tîrgoviște 50, Buzău

²⁶ Emlékirat..., 1901. júl. 12. MNL OL K 26 ME 548. cs. 3879. 1901 XXXI. t. 811. asz.

²⁷ A tanult emberekkel szemben ösztönös ellenérzést jelzi Tóth Zsigmond katolikus és Márton Árpád református lelkészek későbbi kizárása a Társulat elnökségéből.

²⁸ Poliány Zoltán 1904. ápr. 14-ei jelentése, 23–24. MNL OL K 26 ME 604. cs. 636. 1904 XVIII. t. 636. asz.

²⁹ MNL OL K 26 ME 548. cs. 2198. 1901 XXXI. t. 811. asz.

³⁰ Uo.

³¹ Bartók püspök Tisza Istvánhoz írt 1904. márc. 17-ei levele. MNL OL K 26 ME 631. cs. 1274. 1904 XVIII. t. 110. asz.

³² Már a presbitériumi gyűléseken sem Németh, hanem a főgondnok elnökölt. Poliány Zoltán 1904. ápr. 14-ei jelentése, 25. MNL OL K 26 ME 604. cs. 636. 1904 XVIII. t. 636. asz.

³³ Vidéken a legszervezettebb gyülekezet a ploiești-i volt, amely már a század közepén saját iskolát tartott fenn. BMK, 1860. okt. 6. Galați anyaegyháza Bráila volt. Itt, a második legnagyobb román városban temetkezési társulat és nőegyletet is alakult. RH, 48. 1908. nov. 29. A Magyarországi Református Egyház Zsinatának Levéltára [továbbiakban RZsL] 2. fond, Külügyi iratok 48. doboz 1213. 1903. ill. MNL OL K 26 ME 703. cs. 1717. 1904 XVIII. t. 1703. asz.

³⁴ Sajnálatosan a Csángóföldre kiküldött papok egy része sem felelt meg a szakmai és erkölcsi követelményeknek. BMK, 6. sz. 1860. júl. 21. A „másik oldalon” Tomka Mihály lelkész megosztó személyére és szerepére kell utalnunk. Lásd BH, 1877. márc. 20./ápr.1.

³⁵ Poliány Zoltán 1904. ápr. 14-ei jelentése, 62. MNL OL K 26 ME 604. cs. 636. 1904 XVIII. t. 636. asz.

30 és Mizil 10 reformátusát pasztorálta.³⁶ A kivándorlás nehezen csillapodó árama időközben megnövelte az egyházi kereteken kívül rekedő magyarok számát, ezért fontossá vált telepeik bejárása s anyanyelvű oktatásuk megszervezése.

Az 1903-ban megtartott esperesi egyházlátogatás Moldva és a Duna-delta szórványait vette számba. Tulcea és Sulina hajó-, Tecuci pedig vasúti összeköttetéssel rendelkezett. Az 5-10 órás távolságok miatt a miniszterelnökség mégis elállt tervétől,³⁷ s utóbb lemondott arról is, hogy a moldvai Aknavásáron vagy az egykor virágzó Szászku-ton (gazdaságtalan) missziói állomást szervezzen.³⁸

Még 1902 decemberében döntés született a miniszterelnökségen, hogy a bukaresti esperesi posztra egy nyelveket beszélő, alkalmas személyt helyeznek, kiemelt fizetéssel.³⁹ S 1904 tavaszán pénzügyi vizsgálat indult Németh ellen.⁴⁰ Az egyházlátogató végül az anyakönyvi kivonatok gondatlan kezelésében marasztalta el az esperest,⁴¹ s 1904 nyarán Újváry István harasztosi lelkész⁴² lépett a helyébe, szigorú utasításokkal a tarsolyában: Ügyelnie kellett a román törvények és szokások tiszteletben tartására, s magas fizetés fejében rendbe kellett tennie egyházme-gye pénzügyeit. Feladatai közé tartozott a szórványok évi kétszeri meglátogatása, a szociális munka fellendítése, és hogy tanfelügyelőként vigyázza a református iskolák színvonalát. A kormány elvárása volt, hogy tegyen lépéseket a megbízhatatlan vagy méltatlan egyesületi vezetők kiszorítására, és segítse az előjárói ellen áskálódó tagság erkölcsi megújulását.⁴³ Újváry a későbbiekben épp ez utóbbi téren vall kudarcot. Tagadhatatlan viszont, hogy a kitűnő szellemi képességekkel bíró esperes hozzáértéssel és nagy tetterővel próbált eleget tenni megbízatásainak.⁴⁴

³⁶ MNL OL K 26 ME 743. cs. a 3499. számnál 1907 XVIII. t. 598. asz. A romániai missziói egyház-megye közgyűlésének jegyzőkönyve, Bukarest, 1902. (szept. 25.) okt. 8. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 48. d. 512. 1902. Az irat Szászku-ton 500 (?) protestánst jelöl, s a telek, imaház, iskola és a levita-tanító szolgálati lakásának értékét 72 000 lejben adja meg. Az iskolának 1902-ben 26 fű és 4 leány tanulója volt.

³⁷ A települések magyarsága többségében katolikus volt, s az ezer főt sem érte el. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 48. d. 1213. 1903.

³⁸ Pedig jóváhagyták egy bräilai segédlelkészi állás pénzügyi fedezetét is. MNL OL K 26 ME 703. cs. 1717. 1904 XVIII. t. 1703. asz.

³⁹ MNL OL K 26 ME 631. cs. 408. 1902 XVIII. t. 408. asz.

⁴⁰ Bartók püspök 1904. jan. 20-ai levele Tiszához. MNL OL K 26 ME 631. cs. 434. 1904 XVIII. t. 110. asz.

⁴¹ Bartók püspök Tisza Istvánhoz írt 1904. márc. 17-ei levele. MNL OL K 26 ME 631. cs. 1274. 1904 XVIII. t. 110. asz.

⁴² Bethlen Géza főispán 1904. aug. 8-ai jelentése. MNL OL K 26 ME 703. cs. 3791. 1904 XVIII. t. 1703. asz.

⁴³ Lelkészi fizetése 4000, az esperesi 2000 frank volt, lakhatási támogatásul további 1200, úti-költségre 1000 frankot kapott. Miniszterelnökségi fogalmazvány Bartók György püspöknek, 1904. aug. 11/15. Uo.

⁴⁴ Fejérváry Géza kormányfő Bartók püspökhöz írt 1905. okt. 7-ei levelében higgadt, körültekintő, becsületos, érdemes vezetőnek nevezte az esperest. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 51. d. 1299/1905.

Újváry jóvoltából elkezdődött az egyházi ingatlanok birtokhatárainak és tulajdonjogának okiratba foglalása. Nagy tapintatot igényelt az egyházi, valójában magyar állami tulajdonban lévő ingatlanok számbavétele. A tulajdoni lapok, tervrajzok, az iskola- és tankönyvi engedélyek, tanítói oklevelek az esperesi hivatal okmánytárába kerültek.

Újváry elrendelte a szervezeti és működési szabályzatok elkészítését is a vidéki gyülekezetek és református civil szervezetek átláthatóbb működése érdekében.⁴⁵ A kormányzat ezt a szervezeti-erkölcsi megújulás első eredményének tekintette,⁴⁶ ám a gyülekezetben a szigorodó számadási fegyelem nem aratott osztatlan tetszést. A presbitérium és az esperes kapcsolata idővel megromlott, s ez sajtónyilvánosságot is kapott.⁴⁷ Bartók püspök egyházlátogató körútját követően viszont a botrányok megszüntéről számolt be.⁴⁸ Nem sokkal később bekövetkezett halála után jelentős szervezeti változások történtek.

A REFORMÁTUS EGYETEMES KONVENT FŐHATÓSÁGA ALATT

A romániai misszió vezetését 1907 decemberétől a Református Egyetemes Konvent elnöksége vette át.⁴⁹ Az irányítás magasabb szintje több rálátást és nagyobb befolyást biztosított az akció-ág ügyeinek intézésében. Az elnökség, Bánffy Dezső volt kormányfő, főgondnokkal az élen nem késlekedett új távlatokat és csatornákat kijelölni a külföldi missziói munkához. A Konvent 1908. április 24-i 86. határozatával kiadott Szabályrendelete⁵⁰ megerősítette a regáti egyházmegye státusát, ám – a missziói gyakorlat szerint – egyházmegyei közgyűlésről nem tett említést, csupán egy évente összeülő lelkészi és tanítói értekezletről, tanácskozási jogkörrel. Az egyházmegye ügyintézését az esperes-tanfelügyelőre ruházta. A lelkészi, kántori megbízásokat a konventi elnökség hatáskörébe utalta; csupán a bukaresti presbitérium jelölési jogkörét hagyta meg. A missziói alkalmazottak választását biztosította, ám azzal a kikötéssel, hogy a konventi elnökség bárkit visszahívhat hazai szolgálatra. Az egyházmegye ügymenetének ellenőrzését eseti kiküldöttre bízták, aki jogosult lett visszavonni az esperes megbízását.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ *Bukaresti Magyar Újság*, 1907. máj. 30. [továbbiakban BMÚ].

⁴⁸ MNL OL K 26 ME 702. cs. 3773. 1907 XIX. t. 242. asz.

⁴⁹ Bánffy Dezső 1907. dec. 27-ei levele Wekerle miniszterelnökhöz. MNL OL K 26 ME 702. cs. 6015. 1907 XIX. t. 242. asz.

⁵⁰ Szabályrendelet *A Romániában lévő magyar református hívek és egyházközségek gondozása tárgyában*. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 54. d. 1195/1908. 54. d. 2386/1908.

A szabályrendelet 3. pontja egy új testület, az öttagú Külmissziói Bizottság megalakulását rögzíti, amelynek referense és jegyzője dr. Benedek Zsolt konventi előadó lett. Ezzel a Konvent a maga részéről eldöntötte azt a dilemmát, amelyet Újváry esperes ekképpen fogalmazott meg:

...mélyen átérzem azon fontos faji, és felekezeti érdekeket, amelyek az actiót az idegen mezőben szétszórt csontok összeszedésére és felélesztésére lételre hívták, mégis szerteszéjjel jártomban nem egyszer tettem fel magamban azt a kérdést, hogy amíg a 99 igazat elhagyom az elveszett egy juhnak keresésére, idegen mezőben járunk-kelünk, hány jut veszendőbe az otthon hagyottak közül?⁵¹

Eközben a személyi feltételek is javultak. A kántorkérdés Szász István 1908. évi megbízásával lecsengőben volt, s az egyházmegye gondnoki posztjára is termett jelentkező az iparos, de „igen értelmes” Köpe F. Bálint személyében.⁵² A kifogásolható modorú,⁵³ de „páratlan ügybuzgalommal” működő Újváry esperes munkáját a Ferenc József-rend tiszti keresztjével ismerték el.

1909-ben a református iskolákban 476 diák tanult (ebből 234 református), a bukaresti református közösségbe hozzávetőleg 6000 számon tartott protestáns hívő tartozott. Az akció-ág tisztikarát 1 esperes, 2 lelkész, 3 lévita, 5 tanító, 4 tanítónő és 1 óvónő alkotta.⁵⁴ A hitéletet a buzgó templomba járás és adakozás jellemezte, ám a házasságon kívül születettek aránya még mindig igen magas volt (92-ből 34).⁵⁵

A Konvent által létrehozott új fórum, az egyházmegyei értekezlet is megfelelően működött. Az 1911. őszi gyűlésén az igehirdetést és a pedagógiai-módszertani tapasztalatok átadását szolgáló mintatanítást követően a tanítók közgazdasági, ifjúságpolitikai és társadalmi teendőiről értekeztek.⁵⁶ Az esperes a reformátusság fokozottabb társadalmi jelenlétét szorgalmazva vetette fel egy „egyháztársadalmi

⁵¹ Újváry 1906. aug. 22-ei egyházlátogatási beszámolója Bartók püspökhöz. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 52. d. 222/1906.

⁵² A bukaresti ev. ref. egyházköztség 1908. évi értesítője. Bukarest, 1909. A presbitérium kiadása. 3. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 58. d. sz. n. 1909.

⁵³ A román óraszámemelésekkel szembeni kifogások megfogalmazását, Bánffy Dezső aggályai ellenére, a katolikus Kuczka Ágostra bízta Budapest, mondván, megfelelőbb a modora. Pro domo. MNL OL K 26 ME 796. cs. 344 1909 XIX. t. 17. asz.

⁵⁴ Bánffy és Antal Gábor püspök 1909. ápr. 19-ei levele a Konventnek. MNL OL K 26 ME 796. cs. 3117 1909 XIX. t. 17. asz.

⁵⁵ Az istentiszteletek alkalmával már az udvaron sem fértek! A bukaresti ev. ref. egyházköztség 1910. évi értesítője. Bukarest, 1910. Kiadja a presbitérium. 4–5. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 67. d. sz. nélkül.

⁵⁶ Az 1911. november 20-i egyházmegyei értekezlet jegyzőkönyve. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 54. d. 359/1911.

lap”, *A jó pásztor* elindításának gondolatát.⁵⁷ A kezdeményezést Budapest mégsem támogatta, a korábbi sajtópolémia fényében attól tartva, hogy kiélezné a felekezeti ellentéteket.⁵⁸

Ez az aggodalom nem volt alaptalan, hiszen a gyűlés esperesi megnyitója is aláhúzta, hogy a jelenlévőknek a vallásos külsőségeken túllépve elmélyültebb hiten nyugvó öntudatra kell eljutniuk, elfogadva, hogy a felekezeti különbség Isten akarata.⁵⁹

Ennek a felfogásnak a katolikusságra nézve volt bizonyos konfrontációt megidéző hangsúlya. Ám a protestáns együvértartozás-érzés fenntartása is szüntelen gondozást kívánt. A hitvalló életgyakorlat és gazdasági erő tekintetében fölényben lévő evangélikussággal is volt bizonyos versengés.⁶⁰ A brassóvidéki lutheránus egyházmegye már így is felvetette a kettős tagsággal bíró regáti híveik külön szervezésének igényét.⁶¹ A testvéri viszony ápolására jó példa viszont, hogy amikor 1912-ben leégett az evangélikus templom belsője, a reformátusok felajánlották használatra a sajátjukat. (Viszonzásul ők pedig elnyerték a testvéregyház régi orgonáját.)⁶² A túlzó becslésekkel szemben az evangélikusok létszáma 180-200 családra és még 3-400 cselédre korlátozódott a gyülekezetben (a hívek ötöde), noha az egyházfenntartó teherviselésben csakugyan élen jártak. Cserében viszont „háborgatás nélkül saját hitelveiket és rituális szokásaikat” követhették, s részt vettek az egyház igazgatásában.⁶³ Az evangélikusok elszakadásának aggodalmát a kivándorolt magyarországi szászok és svábok birodalmi német egyházi intézményekbe olvasztása táplálta.⁶⁴ S elővigyázatosságra intettek a baptisták előretörésének jelei

⁵⁷ Újváry 1912. febr. 3-ai levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 55. d. 1023/1912.

⁵⁸ Miniszterelnökségi feljegyzés (1912. márc. 15.) MNL OL K 26 ME 1082. cs. 1684. 1912 XX. t. 392. asz. A lap *Protestáns családi újság* alcímmel, Márton Árpád szerkesztésében mégis megvalósult, de csak 15 számot élt meg (1910. okt. 31. – 1911. máj. 28.).

⁵⁹ Az 1911. november 20-i egyházmegyei értekezlet jegyzőkönyve. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 54. d. 359/1911.

⁶⁰ Újváry 1911. jan. 21-ei levele konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 55. d. 4492/1911. Emlékirat 1901. júl. 12. MNL OL K 26 ME 548. cs. 3879. 1901 XXXI. t. 811. asz.

⁶¹ Újváry 1911. dec. 23-ai levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 55. d. 8987/1911.

⁶² Az orgona végül a ploiești-i gyülekezet birtokába került. Egyházközségi értesítő..., 1912. 4. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 61. d. sz. n.

⁶³ A bukaresti magyar protestánsokból hozzávetőleg 1000 főt számlált össze Sára János. Az iskolai részarányuk összesítve: 202 református és 132 evangélikus diák volt, vagyis a családosok körében magas volt az arányuk. Újváry 1911. okt. 19-ei levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 55. d. 6921/1912.

⁶⁴ MNL OL K 26 ME 604. cs. 529. 1904 XVIII. t. 130. asz. A közös külügyminiszternek címzett tisztázásban (febr. 1.) a miniszterelnök rámutatott, hogy a balkáni német diaszpóra lelkészeit és tanítóit nem választják, hanem a berlini Oberkirchenrat nevezi ki.

is.⁶⁵ A legnagyobb veszélyt mégis a román hivatalosság által favorizált ortodoxia térhódítása⁶⁶ s az akció szempontjából a katolikus–református ellentétek jelentették.

A kölcsönös iskolaihitoktatás-vitában ugyan 1911-ben már a kifáradás jelei mutatkoztak. Újváry – talán a Budapestről és a követségről kapott bírálatok hatására – egyik jelentésében békülékenyen írta, hogy katolikus részről nem a köznép tolja előtérbe a felekezeti szempontokat, hanem a fanatikus olasz, lengyel és belga papság.⁶⁷ Ugyanakkor katolikus részről nem viszonzták a gesztust, hogy ők is megküldjék az iskoláikban tanuló más vallásúak névsorát, noha ezt a miniszterelnökség is szorgalmazta a Szent László Társulat alelnökénél.⁶⁸ Így már azt fontolgatták, hogy tiszta felekezeti iskolákat teremtenek. Ám ez esetben sok evangélikus diák kirekedt volna a katolikus iskolákból, s elegendő tanuló hiányában a vegyes iskolák egész sorát kellett volna bezárni vidéken. Végül az az álláspont szilárdult meg, hogy a hittanoktatást tekintsék magánügynek. A református fél azonban ezt ellenezte.⁶⁹ A diplomáciai csatornákon „bizalmas” jelzettel továbbított latolgtatás illetéktelenül Újváry esperes kezébe került, aki „az ő ismert gyűlölködő és türelmetlen modorában tette meg arra megjegyzéseit”. A tervezet szellemi gazdája, Bornemissza Gyula konzul elégtételt követelt,⁷⁰ furcsállva, hogy míg a konventi elnökség „sötétben úzótt lélekhalászás”-t emleget a túloldalon, nem említi, hogy a református iskolák katolikus diákjai református hittant tanulnak, sőt, vizsgáznak is e tárgyból.⁷¹ Fürstenberg herceg, bukaresti követ is szigorúan ítélte meg az esetet, mondván, hogy e kritikus helyzetben magyar gyerekek százai kényszerülhetnek német vagy román iskolákba, s követelte a vallásbéke kerékkötőjének nevezett Újváry eltávolítását.⁷² Ezután hiába született egyezés arról, hogy adott felekezet hittanóráját más vallású diák nem látogathatja, s hogy a hitoktatók keresik fel saját hitsorosait a más felekezetűek iskoláiban,⁷³ s a két tanfelügyelő órarendet és

⁶⁵ Újváry 1913. júl. 3-ai levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 55. d. 4121/1913.

⁶⁶ A beavatkozás lehetőségét a hazai görög katolikus román diákok beiskolázása jelentette. Kuczka Ágost levele Várady L. Árpádhoz, 1914. május 11. MNL OL K 26 ME 945. cs. 6930. 1912 XVIII. t. 29. asz. A román tanfelügyelet viszont éppen nekik, a magyar állampolgárságú tanulóknak akart ortodox hitoktatást szervezni. Újváry 1912. okt. 19-ei levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 44. d. 6923/1912.

⁶⁷ Újváry 1911. jan. 21-ei levele konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 55. d. 4492/1911.

⁶⁸ Jeszenszky Sándor 1912. okt. 22-ei levele Várady L. Árpádhoz. MNL OL K 26 ME 1082. cs. Ad 1517 1912 [1062/1913]. XX. t.

⁶⁹ Uo. Tisztázat, 1913. ápr. 8.

⁷⁰ Miniszterelnökségi átirat a közös külügyminiszternek. Tisztázat, 1913. aug. 20. MNL OL K 26 ME 1082. cs. 5228. 1913 XX. t. 1062. asz.

⁷¹ Pro domo: Konzuli jelentés a másvallásúak hitoktatásáról. MNL OL K 26 ME 1082. cs. 5228. 1913 XX. t. 1062. asz.

⁷² Uo.

⁷³ Tisza 1913. nov. 13-ai levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 72. d. 6750/1913.

diáklisztát cserélt az átjárókról.⁷⁴ Áldatlan csaták után egy idegen nemzet szorításában a regáti magyarság – jórészt „exportált” felelőtlen értelmisége⁷⁵ miatt – ismét két ellentétes világnézeti táborra szakadt.

A katolikusokkal folytatott viták és a követségi bírálatok hatására a konventi elnökség vizsgálatot rendelt el, hogy iskoláikban miért csökken a diáklétszám. Ezzel arra is választ keresett, hogy mennyiben okozója a kialakult viszonyoknak (túl a romló gazdasági helyzet miatti visszavándorlás) a rivális felekezet „lélekhalászata”.⁷⁶ A konventi küldött, Benedek Zsolt oknyomozása tárgyilagos önvizsgálattá mélyült, amikor megállapította, hogy a lelkes katolikus tanítósággal szemben a református tanítók nem vesznek részt pártfogoltjaik bajában-örömében, kötelességszerű teendőiken túl aktivitásuk leginkább abban merül ki, hogy a másik magyar iskola tanulóit akarják elhódítani.⁷⁷

A Protestáns Nőegylet jótékonyági akciói ugyanakkor kedvező visszhangot keltettek, s a szerves építkezés jelének számít a Bukaresti Protestáns Ifjúsági Egylet 1912. évi megalakulása is.⁷⁸

Megújult az egyházi infrastruktúra is, amiben a vegzáló román szakhatóságoknak is komoly „érdemei” voltak. A pitești-i templomot az 1913-as földrengés rongálta meg, míg a bukaresti régi templom tetőzetét villámcsapás érte, de nagy terhet rótt a gyülekezetekre ingatlanjaik kötelező csatornázása is.⁷⁹

⁷⁴ Újváry 1913. dec. 22-ei levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 72. d. 7771/1913. Nota bene. MNL OL K 26 ME 1082. cs. 25. 1914 XX. t.

⁷⁵ Az egyszerű emberek békésen megfértek az Isten házában Aknavásáron, ahol 1906 nyarán 38 résztvevő jelent meg, református és katolikus egyaránt. Újváry 1906. aug. 22-ei levele Bartók püspökhöz. Egyházlátogatási beszámoló. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 52. d. 222/1906.

⁷⁶ A konventi elnökség 1913-as évről szóló beszámolójában ez áll: „Egyházközségeink [...] a lassú elnéptelenedés processzusát mutatják.” Degenfeld József és Baksa György 1914. máj. 12-ei levele a konventhez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 56. d. 2749/1914.

⁷⁷ Benedek Zsolt 1912. januári levele az elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 72. d. 458/1912.

⁷⁸ A bukaresti evangélikus református egyházközség 1913. évi értesítője. Bukarest, 1913. A presbitérium kiadása. p. 6. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 56. d. 4769/1914.

⁷⁹ Újváry István 1913. nov. 22-ei levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 55. d. 6946/1913.

Az egyházmegye 1913. évi működését az alábbi táblázat⁸⁰ szemlélteti:

	Bukarest	Brăila	Pitești	Ploiești	Galați	Összesen
létszám	7000	200	138	300	120	7758
fizető egyháztagok	325	12	29	22	3	391
születések	124	4	3	2	–	133
elhunytak	94	5	1	5	1	103
házasságok	34	2	1	–	–	37
konfirmáltak	62	–	8	14	–	84

Az apadó vidéki szórványok évi kétszeri bejárása is hozott gyümölcsöket, noha az esperes sok esetben hiába fáradt, mert az istentiszteletnek helyt adó felekezet, intézmény vagy az igazgató román hatóság mondta fel a tervezett programot. Míg a korábban virágzó szászokú gyülekezetéről Újváry azt jelentette, hogy a végfeloszlás fázisába jutott, s az omladozó imaházban hét román honosságú protestáns miatt már nem, legfeljebb a magyar szóra hozzájuk csapódó csángók kedvéért érdemes újlag felkeresni őket.⁸¹

A gazdasági konjunktúra által felduzzadó új szórványok esetében viszont az intézményi feltételek kialakítása okozott gondot. A határ közeli Brezoiun, a fűrészgyár munkakínálatának vonzásában új magyar gócpont alakult ki a '10-es évekre. Az esperes egy volt református ösztöndíjasuk hívására látogatott el a városkába. A gyár új magyar tulajdonosa alkalmazásában 200 magyar munkás vett részt az istentiszteleten. Ez részben a körükben szétesztott magyar ima- és énekeskönyveknek volt köszönhető.⁸² A pitești-i egyház leánygyülekezeteként mégsem szerveződött meg a közösség, mert ahogy a megélhetés ígérete egybegyűjtötte a magyar alkalmazottak rajait,⁸³ ugyanúgy szóródtak szét a gazdasági válság vagy egy tulajdonosváltás miatt.

Ha Németh Sándort annak idején a szórványok elhanyagolása miatt mentették fel, Újváry István elmozdításának ez semmiképpen nem lehetett az oka. Sokkal

⁸⁰ Degenfeld József és Baksay Sándor Gy. 1914. máj. 12-ei beszámolója az 1913-as évről a konventhez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 56. d. 2749/1914.

⁸¹ Újváry 1912. jún. 28-ai egyházlátogatási jelentése a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 55. d. 4508/1912.

⁸² Az alkalmon a jelenlévők harmada (76 fő) vett úrvacsorát, és 16-an konfirmáltak. Uo.

⁸³ Az istentiszteleten már csak 60 fő volt jelen, s 27 fő úrvacsorázott. A munkások java hazaköltözött, noha a gyár kezdeményezte visszatérésüket. Újváry 1913. nov. 22-ei egyházlátogatási jelentése. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 55. d. 6946/1913.

inkább kifogásolt összeférhetetlensége⁸⁴ és a román hatóságokkal való tapintatlan ügykezelése.⁸⁵ A követség utóbbi vádja azonban vitatható. A mind erőszakosabb román hatósági igényeknek való behódolás és megfelelési kényszer elutasítása s szilárd, hazafias érdekvédő habitusa okozhatott kellemetlenségeket a simulékony diplomatáknak, ám az engedékenységek politikájának a látványos kudarca (lásd Erdély 1916-os lerohanása) lényegileg Újváryt igazolta.

A végül kegydíjjal menesztett,⁸⁶ vitathatatlanul elkötelezett és tevékeny esperes eredményes tíz esztendőt hagyott maga mögött. A magyar kormány támogatásával kiépült a református intézményhálózat (egy, az óvodától a varróiskoláig terjedő, s anyaországi ösztöndíjakkal megfejelt „iskolarendszer”), amely pénzkezelésében is átlátható lett, s ügykezelése rendezetté vált. Végül szorosabb kapcsolat jött létre a külhoni egyházmegye és egyházi főhatósága között.

Nem lebecsülendő eredményeit ugyanakkor beárnyékolja, hogy a román bak-sisrendszer közegében, a hivatali és számviteli fegyelem megteremtése s a Magyar Társulatban torzszalkodó tanulatlan és úrhatnám ellenfeleinek, hanyag és korrupt kollégáinak megfélemezése közben kiütköztek becsvágyó, hatalmaskodásra hajló természetének torzulásai.⁸⁷ Távozása után mégis nagy úr keletkezett. A konventi elnökség Tisza Istvánhoz intézett levelének indoklása szerint a lent szolgáló lel-készek „egyikét sem tarthatom sem alkalmasnak, se eléggé megbízhatónak” az esperes helyének betöltésére.⁸⁸ Az esperes nagyméretű lakását végül a Bukaresti Protestáns Nőegylet és a Bukaresti Protestáns Ifjúsági Egylet helyiségéül engedték át.⁸⁹

A sajnálatos személyi természetű gondok természetesen az akció katolikus ágát is érintették (lásd a tanító iskolatestvérek erkölcsi és szakmai elmarasztalá-sát vagy a társtalan tanítónők kifogásolt párkapcsolatait).⁹⁰ 1915-ben a felekezeti

⁸⁴ Kuczka Ágost 1912. nov. 5-i emlékirata Várady L. Árpádhhoz. MNL OL K 26 ME 1082. cs. 1062. 1913 XX. t. [a 6847/1912 számnál].

⁸⁵ Berchtold Lipót 1913. jún. 20-ai, Újváry elmozdítására tett javaslata Tisza Istvánhoz. MNL OL K 26 ME 1185. cs. 3951. 1913 XIX. t. külön sz.

⁸⁶ 2960 korona nyugdíj helyett 4000 korona kegydíjat kapott. MNL OL K 26 ME 1185. cs. 6230. 1913 XIX. t. 3951 asz.

⁸⁷ Az akció-ág bukaresti vezetőit is érintő erkölcsi bajokról a református felsőbbségnek nem voltak pontos ismeretei, hiszen döntően Újváry informálta őket. A miniszterelnökség vádlajst-romát ezért megütközéssel fogadták, és bővebb tájékoztatást vártak. Fogalmazvány a közös külügyminiszternek, 1914. jún. 18/21. MNL OL K 26 ME 1081. cs. 4446. 1914 XIX. t. 27. asz.

⁸⁸ Degenfeld József és Antal Gábor 1913. okt. 7-ei levele Tiszához. MNL OL K 26 ME 1185. cs. 6748. 1913 XIX. t. 3951. asz.

⁸⁹ Degenfeld József és Baksay Sándor Gy. 1914. máj. 12-ei levele a konventhez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 56. d. 2749/1914.

⁹⁰ Nota bene. MNL OL K 26 ME 1121. cs. 6624. 1914 XX. t. 28. asz.

küzdelmekben hangadó „bizalmi férfiút”, páter Tóth Zsigmondot is eltávolították Bukarestből, miután „szegény rokonainak támogatása” örvén 6000 koronás adósságot halmozott fel.⁹¹

A külföldi alkalmaztatás személyes próbáin alig enyhített a fokozatosan emelkedő javadalmazás.⁹² Általános adó- és fizetésrendezés 1914-ben történt, ám a nyugdíjjogosultság kiterjesztése 1915-re tolódott.⁹³

A takarékos gazdálkodás eredménye, hogy 1914-ben elkezdődött a bukaresti református templom- és a parókiaépület felújítása,⁹⁴ miközben kitört az emberiség addigi legpusztítóbb háborúja.

A VILÁGÉGÉS ÉS A ROMÁNIAI AKCIÓ LEZÁRULÁSA

Az 1914-es esztendő súlyos fejleménye volt, hogy a román főváros minden református férfitanítója katonai behívóparancsot kapott.⁹⁵ Az apadó gyülekezetek eltarthatóságának megrendülése miatt a vidék lelkészi posztok is megüresedtek.⁹⁶ Újváry iskolafelügyelői feladatkörét a bukaresti leányiskola igazgatója, Vadas Anna látta el.⁹⁷

Háborús uszítás és sűrűsödő inzultusok közepette indult meg 1916 júniusában a Bruszilov-offenzíva s augusztusban a román „orvtámadás”. A lelkészeket, levitákat és az iskolaszolgákat még a hadműveletek előtt internálták.

A protestáns tanítónok egy csoportját több hetes kerülővel Orosz- és Svédországon át a Külügyminisztérium különvonatával menekítették haza.⁹⁸ A menekültek elhelyezése és álláshoz juttatása nagy nehézségekkel járt, hiszen a román invázió elől Erdélyből is tanítók ezrei húzódtak az ország belsejébe.

⁹¹ Miniszterelnökségi fogalmazvány Csernoch János hercegprímásnak, 1915. márc. 17. MNL OL K 26 ME 1039. cs. 843. 1915 XVIII. t.

⁹² A korpótlékot a papi személyek, illetve a családi pótlékot a református lelkészek és a tanítótság a regáti szolgálatban csak 1913-ban nyerték el. Pro domo a konventi elnökség 1913. évi jelentéséből. MNL OL K 26 ME 1185. cs. 4448. 1914 XIX. t.

⁹³ Degenfeld József és Baksa Sándor 1915. máj. 22-ei levele a konventhez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 56. d. 2382/1915

⁹⁴ Degenfeld József konventi elnök levele Tisza Istvánhoz, 1915. júl. 8. MNL OL K 26 ME 1185. cs. 2422. 1915 XIX. t.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Degenfeld József főgondnok 1914. nov. 2-ai levele a kormányfőhöz. MNL OL K 26 ME 1121. cs. 8197. 1914 XX. t. 28. asz.

⁹⁷ MNL OL K 26 ME 1039. cs. 2555. 1915 XIX. t.

⁹⁸ Degenfeld József és Kenessey Béla 1917. máj. 16-ai jelentése az Egyetemes Konventnek. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 56. d. 1626/1917.

Kállay Kálmán és Márton Árpád tábori lelkészekként működtek. Utóbbi azonban a központi hatalmak ellentámadását és győzelmeit követően visszatért állomáshelyére.⁹⁹ Márton a gyülekezet háborús hanyattatásairól hosszú jelentésben számolt be: A frissen renovált templomot német repülőbomba-találat érte. A bukaresti magyarok többsége nélkülözött és gyászolt, s a bajt a testvéregyházi kapcsolatoknak köszönhetően csak a holland követség segélyei enyhítették.¹⁰⁰ Ploiești-en a templomépítési alap értékpapírjait egyszerűen lefoglalták.¹⁰¹ Az iskolákat és parókiákat az átvonuló csapatok katonai célokra használták, s több városban a magyar tanintézetek kétszer, háromszor is gazdát cseréltek. A bukaresti leányiskolát kocsiállomásnak használták,¹⁰² majd a románok kifosztották. Az óvodát, a fiúiskola igazgatói lakását, kantinját és tornatermét feldúlták.¹⁰³ Brăilán, Giurgiu-en és Ploiești-en az iskolákat a beszállásolások alatt megrongálták.¹⁰⁴

A gazdátlanul maradt egyházi tulajdon herdálása¹⁰⁵ ellen a román hatóságok által kilakoltatott gondnokok megbízásával, őrző-védő szolgálatával védekeztek.¹⁰⁶

A központi hatalmak győzelmei után kezdődhetett a helyreállítás. A pénzromlás és politikai bizonytalanság miatt azonban sokan nem vállalták a visszatérést.

Kállayné Vadas Anna 1917 tavaszán tért vissza Bukarestbe, ahol sanyarú állapotokat talált: 293 protestáns és 711 katolikus tanulót mutatott ki a megszállt román fővárosban, míg az előző évben 1258-an voltak.¹⁰⁷

A vidéki iskolák közül a pitești-i állt talpra a legkorábban (Kányádi Béla már 1917 januárjában tanított), a ploiești viszont csak október derekán. A leghosszabb megszállást elszenvedő Brăilán viszont Varga Lajos lévita csak 1918 tavaszán

⁹⁹ A Konventi Elnökség jelentése 1916-ról Esterházy Móric kormányfőhöz, 1917. máj. 16. MNL OL K 26 ME 1185. cs. 2726. 1917 XIX. t.; a Konventi Elnökség 1917. máj. 16-ai levele az Egyetemes Konventhez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 56. d. 1626/1917.

¹⁰⁰ Márton Árpád 1917. márc. 19-ei levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 73. d. 1251/1917.

¹⁰¹ Bereczki János (ekkor) pitești levita jelentése a Konventi Elnökségnek, 1919. nov. 21. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 43. d. 747/1919.

¹⁰² Kállayné Vadas Anna 1917. júl. 8-ai levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 73. d. 2697/1917.

¹⁰³ Márton Árpád 1917. márc. 19-ei levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 73. d. 1251/1917.

¹⁰⁴ MNL OL K 26 ME 1121. cs. 1868. 1917 XX. t. 1265. asz.

¹⁰⁵ Nota bene. Ottokar Czernin külügyminiszter 1917. márciusi leveléből. MNL OL K 26 ME 1121. cs. 823. 1917 XX. t. 464. asz.

¹⁰⁶ Márton Árpád 1917. márc. 19-ei levele a konventi elnökséghez. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 73. d. 1251/1917.

¹⁰⁷ A bukaresti konzul 1917. máj. 18-ai levele a konventi elnökséghez (máj. 26-ai másolat). RZsL, 2. f. Külügyi ir. 73. d. 1915/1917.

tudott munkába állni.¹⁰⁸ Nem meglepő, hogy éppen itt volt a legnagyobb arányú a diáklétszám-csökkenés.¹⁰⁹ A súlyos ellátási gondok miatt nem tudták újjászervezni a napköziket sem.¹¹⁰

A háború végkimenetele a központi hatalmakkal kötött bukaresti békét többszörösen felülírta. A győztesekhez csapódó Románia a maga részéről pontot kívánt tenni a regáti magyar oktatás végére. A katolikus iskolaépületeket a francia és román hatóságok bezáratták és lefoglalták.¹¹¹ A református intézmények zárva tartásáról pedig 1918/19 telén a tüzelőanyag-hiány „gondoskodott”. Az impériumváltás a romániai titkos nemzetgondozási programot is elsöpörte.

A békealku és a határátzabások viszonyai között egyedül a református templomok kőfalai álltak szilárdan Brăilán, Galați-on, Ploiești-en, Pitești-en és a román fővárosban: a Calvineumban és a Șoseaua Viilor 97. szám alatt. Ezek szolgálták igazodási pontul már csak több ezer gyanakvással szemlélt „hazátlan” magyar számára.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 26 Miniszterelnökség iratai.
A Magyarországi Református Egyház Zsinatának Levéltára 2. fond, Külügyi iratok, Az oláh-moldvai misszió iratanyaga
A bukaresti ev. ref. egyházköztség 1910. évi értesítője. Bukarest, A presbitérium kiadása. 1910.
A bukaresti evangélikus református egyházköztség 1913. évi értesítője. Bukarest, A presbitérium kiadása. 1913.

¹⁰⁸ A Konventi Elnökség 1918. ápr. 17-ei jelentése Wekerle kormányfőnek. MNL OL K 26 ME 1185. cs. 2211. 1918 XIX. t.

¹⁰⁹ A 30,6%-os visszaesés kiugróan magas a többi magyar intézményhez viszonyítva. Katolikus iskolastatisztikák 1918 év végén. MOL K 26 ME 1185. cs. 3517 1918 XVIII. t.

¹¹⁰ A Konventi Elnökség 1918. júl. 20-ai levele a kormányfőhöz. MOL K 26 ME 1186. cs. 3245. 1918 XX. t.

¹¹¹ Várady L. Árpád 1919 febr. 15-ei levele Berinkey Dénes kormányfőhöz. MOL K 26 ME 1210. cs. 2172. 1919 XV. t. / 601. fol. 2/XV. 2172.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AUNER Károly: *A romániai magyar telepek történelmi vázlatja*, Temesvár, Szent László Társulat, 1908.
- BARABÁS Endre: A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete, *Közgazdasági Szemle*, XXV. évf. 1901/1., január (25. k.) 424–452.
- BÁNYAI László: A bukaresti magyar egyházzól, *Az Ige* [Kovácsna], III. évf., 1992/20, 7.
- HENCZ Hilda: *Magyarok román világban. A Kárpátokon kívüli román térségben élő magyarok és a Bukaresti magyar sajtó (1860–1941) = Maghiarii în universul românesc. Maghiarii din spațiul extracarpatic românesc și presa maghiară bucureșteană (1860–1941)*, Bukarest/București, Carocom '94 Kft., 2009.
- MAKKAI Béla: Az első magyar nyelvű újság Ó-Romániában, *Pro Minoritate*, XIII. évf., 2004/1, 19–36.
- MAKKAI Béla: *Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt*, Budapest, NMHH, Médiatanács – Médiatudományi Intézet, 2016.
- MAKKAI Béla: *Székely-magyar „temető”, Ó-Románia. A regáti magyarság a dualizmus-kori nemzetpolitika látóterében*, Budapest, 2015. (Kézirat.)
- MAKKAI Béla: Magyarság-gondozás Bukovinában. *Kisebbségkutatás*, IX. évf. 2000/3, 446–477.
- MAKKAI Béla: *Végvár vagy hídfő? „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában*, Budapest, Lucidus, 2003.
- NAGY Sándor: *A regáti magyarság. Tanulmány a havasföldi és moldvai szórványmagyarságról*, (s. a. rend., bev. és jegyz. Nagy Csaba), Kolozsvár–Sopron, Kalota – Zé Könyvkiadó, 2000.
- OBERDING József György: *Az óromániai magyarság*, Pécs, 1940.

Bukaresti Híradó
Bukaresti Közlöny
Bukaresti Magyar Közlöny
Bukaresti Magyar Újság
Romániai Hírlap

ABSTRACT

Makkai Béla: Protestant emigrants and the foundation of the mission diocese clerical district in Old-Romania (1815–1918)

Due to the demographic boom in the 19th-century Hungary tens of thousands emigrated to Romania where there was a severe labour shortage. Even though only one-fourth of the immigrants was protestant, it was a group of reformed Christians who became dominant among the Hungarian diaspora due to their self-organising traditions and national consciousness. Their persistent organisation activity resulted in the foundation of their first congregation, primary-school, and vernacular newspaper, as well as the foundation of their own diocese in Hungary. The issue of assimilation became a serious threat to the Hungarians because of the discriminative attitude and the xenophobic character of Romania. From 1901, the Hungarian government launched a secret policy in order to prevent further assimilation by building schools and churches. The present article wishes to introduce the hardships and results of the protestant institutional network with special attention to certain anomalies and inner conflicts. This way, I want to commemorate a successful national policy which was almost entirely annulled by the main political changes after World War I.

Keywords: Sekler emigration, xenophobia, reformed congregations, national policy programme, Hungarian protestant diocese, Old-Romania

AZ ALKOTMÁNYOSSÁG ELVEINEK EREDETE A PROTESTÁNS GONDOLKODÁSBAN

Szabó Zsolt

BEVEZETÉS

Az alkotmány- és államelmélet – legalábbis hazánkban – máig adós annak fel- és elismerésével, hogy a protestantizmus gondolatvilága, isten- és emberképe mennyire meghatározó befolyást gyakorolt a mai alkotmányos demokrácia alapelveire. Gondolat kísérletnek szánt írásomban – saját diszciplínám, az alkotmányjog adta fogalmi keretek között, nem tévedve a kompetenciámon kívül eső történet- és politikatudomány, valamint teológia területére – amellet érvelek, hogy a jogállamiság, a népszuverenitás, a hatalommegosztás, a jogegyenlőség és az alapvető jogok alkotmányos alapelvei a protestantizmus által újjáformált keresztény gondolkodás hatására fejlődtek ki.

Bár sikeres előretörésük és győzelmük során ezen alapelvek jelentésváltozásokon mentek keresztül, meghatározó, már-már kanonikus paradigmává fejlődve sem szakíthatók el attól a szellemi közegtől, amelyben megszülettek, a reformáció bölcsőjétől. Persze sokan és sokszor megpróbálták új bölcsőt kijelölni e gondolatoknak. A francia forradalom, a felvilágosodás és a szocializmus követői egyaránt igyekeztek saját szekuláris eszmerendszerükhöz kötni az ember felszabadításának krisztusi művét. A holland református politikus, Prinsterer szerint azonban „a Szentírás szerinti kálvinista reformációban van mindama áldásnak forrása és biztosítéka, amelyből az 1789-es francia forradalom csak csalfa ígéretet és szánalomra méltó karikatúrát adott”.¹ Az alábbiakban különböző korokból néhány példát hozok arra, hogy a valódi felvilágosodás a szabadságjogok terén a reformáció volt, és a mai napig meg nem haladott nyugati demokráciaideál elsődleges közege sokkal inkább a protestantizmus által helyreállított kereszténység, mint

¹ Groen van Prinsterer: *Nederlandsche Gedachten*, idézi Kuyper, 1923: 13. lábjegyzet.

a szocialista történetírás által origónak kikiáltott francia forradalom.² Célom azt is igazolni, hogy a reformáció átfogó eszmerendszere az alkotmányos kormányzás számára ma is tartalommal bír.

Először a protestáns, elsősorban a református teológia államfelfogásának néhány elemét mutatom be általánosságban, majd egy 16. századi magyar református szerző, Pataki Füsüs János munkáját hozom példának a törvényes uralom melletti kiállásra, ez egyben az első magyar nyelven íródott államelméleti mű. Ezután a modern korba lépve Abraham Kuyper holland református lelkész és miniszterelnök munkásságának és a princetoni egyetemen 1898-ban elmondott „Kálvinizmus és politika” című előadásának elemzésével foglalkozom.

A KORAI REFORMÁCIÓ KORMÁNYZÁSESZMÉNYE

Az állam és világi kormányzat protestáns felfogásáról szólva a protestáns teológia alap gondolatából indulok ki: üdvösségünk nem a földi jó cselekedetek által a távoli mennyben, hanem egyedül Jézus Krisztus kegyelme által és már itt a földön is elnyerhető. A földi élet alkalmat jelent Isten tervének kibontakozására, az Úrtól kapott lehetőségeket, talentumokat itt és most fel kell használnia azoknak, akik ezt az Úrtól megkapták, éppen az Úr dicsőségére. A szorgalommal elért öröm kedves az Istennek, a közösségért, a másokért tenni akaró fáradság nem büntetés, hanem a hívő élet gyümölcse. A földi élet nem tobzódás, de nem is siralomvölgy, hanem minden ember számára adott terület Isten ajándékainak elfogadására és kibontakoztatására.

E lehetőséget mindenki valóra akarja váltani egy társadalomban, a sokféle, gyakran ellentétesen egymásnak feszülő érdek (és a bűnből következő önzés) küzdelmének rendben történő megszervezése az állam feladata. A reformátorok, ha nem is ez állt érdeklődésük középpontjában, de foglalkoztak az állam, a szabadság és a kormányzás kérdéseivel, amit nem istentelen és bűnös dolognak, hanem Isten rendelkezésének tartottak. Kálvin fő művében, az *Institutió*ban egy egész fejezet szól a polgári kormányzatról, Luther állameszméje pedig a fejedelmek megrendelésére készített szakvéleményeiből bontakozik ki.³

Az állam feladata a protestáns felfogásban, hogy úgy tartsa fenn a közrendet, hogy eközben Isten Bibliában kinyilatkoztatott törvényeinek érvényre jutását

² Például a meghatározó alkotmányjogi tankönyv történeti fejezete elszigeteltnek, hatás nélkül tartja a kálvinista alapokon nyugvó Utrechti Unió alkotmányát (1584) és a kálvini egyházalkotmányt Genfből (1541). Kukorelli István: *Alkotmányjog*, Osiris, Budapest, 2007.

³ Részletesebben lásd Birkás Antal: *Reformáció, államhatalom, politika*, Budapest, Luther Kiadó, 2011.

segíti. Kálvin szerint a világi királyság, ha megfelelő, „Isten királyságának védője és előhírnöke”. Az állam elsődleges feladata azonban a rend fenntartása, amelynek végső fokon erőszak-monopóliuma által is eleget tesz. Ez bűneink következménye, ezért rendelte az Úr a világi kormányzást az emberek fölé, ilyesmi az édenkertben nem volt, ott az első emberpár közvetlen kapcsolatban élt Istennel, sem bűn, sem büntetés nem létezett. Az emberben lévő gonosz miatt itt a földön Isten rendelkezése szerint szükség van az állam védelmére az erőszakkal szemben, az emberek együttélése, biztonsága érdekében. Az államnak és az általa alkotott törvényeknek emiatt mindenki engedelmisséggel tartozik. A Római levél 13. részének bevezetőjének megfogalmazásában:

Minden lélek engedelmeskedjék a felettes hatalmaknak, mert nincs hatalom mástól, mint Istentől, ami hatalom pedig van, az az Istentől rendeltetett. Aki tehát ellene szegül a hatalomnak, az az Isten rendelkezésének áll ellen; akik pedig ellenállnak, azok ítéletet vonnak magukra. Mert a jócselekedet miatt nem kell félni az előljáróktól, hanem csak a rossz miatt. Azt akarod, hogy ne kelljen félned a hatalomtól? Tedd a jót, és dicséretet kapsz tőle: mert Isten szolgálja az a te javadra. (Róm 13,1–4)

Luther szemléletesen különítette el e kétféle felsőbbiséget: az egyik (az egyház) az ige, a másik (az állam) a kard erejével hat. Azonban mindkettő felett Isten az úr, mégpedig „azonos távolságban”, az egyház és az állam egyaránt Isten törvényeit érvényesíti, eltérő funkcióval. Kard azok miatt kell, akik nem lesznek engedelmesek és jámborak az igétől. A kard hatalma mindenkire vonatkozik, a hívőkre is, a törvényeket nekik is be kell tartaniuk. Igaz keresztyén állam a valóságban nincs, ha mindenki keresztyén, azaz Krisztus-követő lenne, nem lenne szükség államra sem. Luther – nem lévén jogász – nem épített fel összefüggő államtant, mivel szerinte a Szentírás nem ír részletesen arról, hogy hogyan kell kormányozni, ebben lehet bátran a „pogány”, ókori szerzőkre lehet támaszkodni, és a józan észre.⁴

„A parancsolás jogát az emberi nem javára Isten rendelte” – mondja Kálvin, aki ugyanakkor az önkéntes jogkövetést helyezi a kényszer elé: a hívő ember engedelmisséggel tartozik a világi felsőség felé, amely Isten megengedő akaratából kormányozza a népet. A forradalmi, hatalommal szembehelyezkedő, lázadó utat Kálvin elutasítja. De ugyanígy elveti az általa „rajongóknak” nevezett anabaptisták tanítását, amely szerint az evangéliumban megígért szabadság és megtéréssel elnyert tökéletesség alapján a keresztyének a világi, polgári hatalomnak nem tartoznak feltétlen engedelmisséggel.

⁴ Uo. 48.

Szintén sarkalatos pont a protestáns alkotmányeszme rendszerében állam és egyház szétválasztása. Mint láttuk, ez az eltérő funkcióból és az Isten szuverenitása alatti hasonló pozícióból is következik. Luther keményen kritizálta a katolikus egyházat és a pápát azért, mert világi hatalomra tör, ami nem feladata. A szekularizáció tehát nem a polgári forradalmak időszakának hozadéka, hanem már jóval korábban, a reformáció során megjelent. Az állam ne avatkozzon bele az egyház ügyeibe, és ugyanez fordítva is igaz. Sem egyház, sem állam nem mindenható, hiszen egyedül Isten az. Mindkettő egyenlő mértékben Isten szolgája Kálvin szerint, így együtt kell működniük, anélkül hogy uralnák a másikat. Az állam és egyház elválasztása a hatalmi ágak elválasztásának, a hatalomkoncentráció elkerülésének is előképe. A Kálvin nevéhez fűződő, népszavazással elfogadott genfi egyházalkotmány is ezen az elven nyugodott, bár Kálvin maga állam és egyház következetes szétválasztásáig nem jutott el.

Az alábbiakban az alkotmányos demokrácia alapelveit jelentő hatalommegosztás, jogállamiság, alapvető jogok és népszuverenitás protestáns gondolati gyökeireit kutatom. Tisztában vagyok vele, hogy fennáll annak kockázata, hogy „történelmietlen” és dilettáns vállalkozás lehet mai fogalmak visszavetítése a múltba. Ugyanakkor nem vitatható, hogy ezen alapelvek nem mai eredetűek, hanem évszázados fejlődés eredményei, így elemeik, gyökereik megtalálhatóak a korábbi korszakokban. A kánon részévé vált fogalmak eredetének kutatása pedig jobb megértésükhöz is segítséget nyújt.

Hatalommegosztás

Kálvinnál megtaláljuk a hatalom választott, azaz „néptől szerzett” testületek általi korlátozásának elvét, azaz a hatalommegosztást is, elsősorban az uralkodói önkényel szemben. Az *Institutió*ban olvassuk:

Mert ha vannak most a néptől szervezve, amelyek a királyok önkényének korlátozására vannak felállítva, aminők hajdan a [...] római konzulokkal szembeállított néptribunok, vagy az athéniak senatusával szemben a demarkusok, és aminő hatalommal talán a mostani viszonyok közt működik egyes országokban a három rend, mikor országgyűléseket tartanak, annyira nem vagyok az ellen, hogy ezek kötelességszerűen közbe lépjenek a királyok dühöngő önkényével szemben, hogy inkább, ha ők az erőszakosan

önkényeskedő és a föld népét sanyargató királyokkal szemben gyáván meghunyászkodnak, hallgatásukat, képmutatásunkat elvetemült hitetlenségnek állítom, mivel álnokul elárulják a nép szabadságát, noha tudják, hogy Isten rendelte őket védőiül.⁵

Az abszolút hatalom demoralizáló hatását felismerő, modern hatalommegosztási elmélet jelenik meg e sorokban, a parlamenttel (rendi gyűlés) mint a királyi hatalom korlátjával. Kálvin az államforma kérdésében is állást foglalt: „Kijelentem, hogy a köztársasági kormányforma, legyen az bár tisztára arisztokratikus jellegű vagy legyen az arisztokratikus és demokratikus elemek vegyülete, nekem felettébb tetszik.” Bár többféle állami berendezkedés is megfelelhet Isten törvényének, megvallja preferenciáját, az egyeduralommal szemben foglalva állást, és ideálisnak az arisztokratikus demokráciát tartja: „ahol a hatalom többek kezében megoszlik, ott kisebb a veszély, hogy az önkénnyé fajuljon.” Valamint: „Az ember bűnös természete az oka annak, hogy biztosabb és jobb egyidejűleg többet állítani a kormányrúd mellé, hogy egyik a másikat visszatartsa ott, ahol a bűnös uralomvágy önkénnyé fajulna.” Ez a kíváncsi, a hatalom több személy, szerv között történő megosztása, a hatalom hatalom általi korlátozása öntött alkotmányos formát például az amerikai alkotmány „fékek és ellensúlyok” rendszerében, és ma a demokratikus berendezkedés megkérdőjelezhetetlen eleme.

Alapvető szabadságjogok

Szathmáry Béla írta: a reformáció eloldotta, felszabadította az egyént a hivatalos egyház fennhatósága alól, és csak Krisztus tekintélyének rendelte alá.⁶ A Krisztus-követő ember szabad ember, szabad a bűn terhétől és az abból következő alávetettségtől is – csak Isten áll fölötte. Ez volt a szabadságjogok (vallásszabadság, véleménynyilvánítás szabadsága, gyülekezési, egyesülési szabadság stb.) megjelenésének és térnyerésének valódi kezdete, amely felemelte a korábban alávetett helyzetben lévők fejét, és nem a felvilágosodás. A vallási kérdéseket is középontba helyező angol polgári forradalomban ez a gondolat győzelemre is jutott. Az igazi szabadságot az ember Istentől kapja, tehát nem az uralkodó adja, következképpen nem is korlátozhatja azt.

A szabadság azonban azt is jelenti, hogy az embernek vállalnia kell tetteiért a felelősséget, hiszen ha az állam dönt helyette, az állam viseli a felelősséget ezért. Az államnak azonban nem feladata az emberek helyett dönteni életvezetési

⁵ Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere*, Pápa, 1910, 777–778.

⁶ Szathmáry Béla: *Kálvin és a kálvinizmus aktualitása a világban és az egyházban*, Napkút, 2009, http://www.napkut.hu/naput_2009/2009_09/071.htm. (Letöltés: 2019. március 27.)

kérdésekben, és nem feladata azokat akaratuk ellenére boldoggá tenni. A szabad ember, aki Isten előtti helyzetét tekintve szemmagasságban van az állammal, egyedül Isten előtti felelőssége alapján dönt életéről és javairól, és nem az államtól várja a segítséget, ellátást, eltartást. A determináció teológiai elve, amelyben Isten mindenhatósága, mindentudása fejeződik ki, nem mond ellent a teremtetten szabad akaratának, szabadsággal párosuló felelősségének, amely alapján az embernek Isten törvénye szerint élnie kell. Az ideális kormányformában Kálvin szerint „a szabadság a megfelelő mérséklettel párosul, és tartósságra van berendezve”.

A szabadságjogok közül vallásszabadság a protestáns gondolkodásban alapvető fontosságú, hiszen a reformátorok szerint ez teszi lehetővé az Isten valódi rendelése szerinti istentiszteletet. Semmilyen világi hatalom nem gátolhatja meg a hívő embert az Istennek hit általi engedelmségében. Az alapjogokkal szoros összefüggésben áll a jogegyenlőség már 16. századot megelőzően is ismert, a husziták, majd levellerek által is hangoztatott elve. Minden ember egyenlő, nincsenek előjogok, sem a világi társadalomban, sem az üdvösséghez való jutásban.

Népszuverenitás

Bár a demokrácia, választott polgári kormány tételéig Kálvin nem jut el, az egyházi tisztségeket választás útján látta helyesnek betölteni, ezen alapul a mai napig a református egyház szervezete. Takács Imre alkotmányjogász szerint a genfi polgárság 1541-es szavazásával elfogadott „kálvini alkotmány” példaként állt Rousseau számára is.⁷ Olyannyira, hogy a referendum útján történő alkotmányozás gondolatát a felvilágosodás filozófusa tulajdonképpen a genfi példából merítette.

Kálvin nem ismeri el ugyan általános érvénnyel a választójogon alapuló képviseleti demokráciát, de megengedi, hogy mivel a népeket Isten különbözőnek teremtette, lehet ezek között olyan, amely ezen az alapon áll. Ugyanakkor korát meghaladva, a közösség tagjainak részvételét hirdette a gyülekezeti döntéshozatalban, amely a mai napig fontos eleme a protestáns egyházszervezetnek. A választott vezetők gondolata jelenik meg Sámuel könyvéhez írott kommentárjában, ahol így szól a mai demokráciában élőkhez is: „És ti népek, kiknek Isten szabadságot adott, vigyázzatok, hogy Istennek eme kegyelmére méltatlanná magatokat ne tegyétek azáltal, hogy a legfelsőbb hivatalokba Istennek ellenségeit és haszontalan embereket választotok.”

⁷ Kukorelli: *Alkotmányjog*, 231.

Jogállamiság

Kálvin szerint „a törvény a néma felsőbbtség, a felsőbbtség pedig élő törvény”. A felsőbbtség tehát nem mentes a földi kötelekektől. Kálvin jogász is volt, ez tükröződik Kálvin törvények szerepéről vallott felfogásában. A törvényeket az állam egyik legfontosabb, „központi” kategóriájává teszi. E törvények pedig a felsőbbtséget és a „népet” egyaránt kötik. A törvények uralmának elve jelenik meg hangsúlyosan az alábbiakban tárgyalt magyar királytükörben is.

HATALOMKORLÁTOZÁS EGY MAGYARORSZÁGI KIRÁLYTÜKÖRBE

Luther és Kálvin hatása közvetve jutott el a 16-17. századi Magyarországra. A protestáns alkotmányossági eszmék nyomában egy példa erejéig Pataki Füsüs János Heidelbergben tanult protestáns ungvári prédikátor a *Királyoknak tüköre* című alkotását veszem szemügyre, amely 1622-ben született, és négy évvel később jelent meg Bártfán. A szerző könyvét Bethlen Gábornak ajánlotta, akiben az ideális fejedelmet látta. Az írás így politikai propagandaműnek is felfogható: a magyarországi protestáns főnemességet igyekezett megnyerni Bethlen törekvéseinek.⁸ Bethlen Füsüs számára potenciális magyar király, egy új ország református uralkodója, Füsüs pedig ennek ideológusa.

A mű a magyarországi alkotmányos berendezkedés, az uralkodói hatalom legitimitásának és korlátainak, a rendi társadalom szerkezetének kérdéseivel foglalkozik. A szerző hosszan elmélkedik a fejedelmi hatalom törvényes (rendi) korlátairól, fenntartva annak lehetőségét, hogy a „kegyes” fejedelem ezeket, ha az érdekei szerint értelmezett vallási törvényekkel ellentétesnek érzi, semmisnek tekintheti. Füsüs azonban azt a kérdést nem veti fel, hogy lehet-e az uralkodónak ellenszegülni, mivel a királytükör műfajánál fogva nem ellenállástan, s nem az alattvalók jogairól, hanem az uralkodók kötelességeiről szól.

Füsüs szerint az uralkodó elsődleges feladata a törvények kibocsátása és e törvények betartása uralkodása során. A törvények által kötött hatalom elve jelenik meg itt, a királytükörben a törvénytisztelő, istenfélő, alattvalói javát kereső király képe rajzolódik ki. Törvények nélkül az emberi társadalom a gonoszság prédájává válik, a közönséges polgári társaság pedig elpusztul. Bár Isten törvényei

⁸ Vincze Hanna Orsolya: A fejedelmi reprezentáció mint politikai nyelv Pataki Füsüs János királytükörében, *Irodalomtörténeti Közlemények*, CXVII. évf., 2013/1., 69–81.

önmagukban tökéletesek, „az szép rendelkezéskből küszármazó egyességnek okáért” azokkal egyező emberi törvényekre is szükség van, amelyek uralkodókra és alattvalókra egyaránt vonatkoznak.

Az istenfélő király Füsüs szerint „az ő hatalmában nem nézi azt, mit cselekedhetik ő meg, hanem inkább azokra figyelmez, az melyek az törvényektől megengettetett szabadok. Mert nem minden az mit cselekedhetik az király, és más hatalmas uralkodó, szabad ő nékie.” Az önkorlátozó szabadság, a szabadsággal párosuló felelősség, mint láttuk, a protestantizmus központi gondolata. A bibliai „minden szabad nekem, de nem minden használ” államelméleti parafrázisa ez. A „princeps lege solutus est”⁹ abszolutista gondolatának cáfolására építi Füsüs a dedikációt, illetve a könyv első részét. „Ha az király az törvényt által hágja, tisztit mindjárt elhagyja, az respublicát erőtleníti.” A bevezetőben pedig ezt olvassuk: „Az Isten immár meglátogatta az országot, melyben megdicsőítettik. Olyan királyt adott, ki az törvényekből igazán íteli az országot.”

Az uralkodó és a törvény viszonyáról Füsüs így ír: „...nincsen nagyobb királyi dolog, mint az törvények alá adni magát, és az mi nem szabad, ha megcselekedhetné is, attól magát megtartóztatni, hogy így az népnek az törvény és ország jó rendelkezésének megtartására való fényes tüköre és jó példaadója lehessen.” Az előjárók dolga pedig, hogy a fejedelmet erre figyelmeztessék. Az ország siralmas állapotának oka sem egyéb, hanem hogy „elfogyatkoztanak az jó gondviselők és magisztrátusok, kik az uralkodókat, az népet és minden egyéb rendeket jókká tethetnék”. Ez utóbbi szerepet szánja Vincze Hanna szerint Füsüs saját szövegének.¹⁰ Célja kettős: dicséri a fejedelem tetteit, de emlékeztetni is kívánja kötelességeire: „Halandó Bethlen, megemlékezzél arról, hogy az gonosz szerencsének idején oly egyenes erkölcsöt viselj, nemkülönben az minéműt az jó szerencsének idején viselsz, olyat tudniillik, az mely az mód nélkül való vigasságtól mértékletes légyen.”

Füsüs művének visszatérő gondolata, hogy az uralkodónak elsősorban önmagán kell uralkodnia, hogy ily módon tükröt tartson alattvalóinak is: „Azt mondom, hogy világbíró Sándor nagy monarcha volt, de aki magát meggyőzi, énelöttem nagyobb ónánál.” Az indulatokon való uralkodás azt is jelenti, hogy nem enged a törvények megszegésére ösztönző késztetéseinek: ne legyen olyan a törvény, mint „a póknak hálója, melyben az alázatosok s igyefogyottak” fennakadnak, a király pedig „elszakasztván által mégyen rajta”. Azokra az országokra, ahol ez a „fene vad természetű szokás fészket ver”, romlás következik, annak az országnak pedig,

⁹ A. m. a fejedelem szabados (mentes) a törvénytől.

¹⁰ Vincze: A fejedelmi reprezentáció, 71.

amelyben a törvényeket megtartó és megtartató „király és utána való uralkodók, mint az ragyagó nap és az tündöklő hold az több csillagok között, fénylenek [...] bővelkedéssel való előmeneteli vagyon”.

Füsüs idézett gondolatai mai füllel is jól érthetőek, a mai korban is relevánsak. Szokatlanul modernnek hat az uralkodó „intése”, valamint a törvények elsőbbsége még a törvények alkotójával szemben is.

KUYPER ÉS A POLITIKAI KÁLVINIZMUS

Újabb két évszázadot ugorva jutunk el a holland Abraham Kuyperhez, aki református teológiai doktor, egyetemalapító, újságíró és politikus volt egy személyben, azaz igazi közéleti kálvinista. Kuyper polgári korban élt, egy, a reformációból kiágazó, győztes polgári forradalom által demokratikus pályára helyezett, szabad Hollandiában. Az általa alapított Vrije Universiteit mind az egyháztól, mind az államtól szabad volt.

Kuyper, ha kereszténysége és morálja konzervatív is, társadalmi kérdésekben gyakorlatilag liberális volt. Liberalizmusa azonban egyáltalán nem áll szemben a Szentírással, hanem azt a szabadságot tükrözi, amire a Krisztus-követő ember juthat, ha megszabadul mind a világi fenség, mind a vallásosság rabságából, azaz az állam és egyház alávetettségéből. Kuyper újrafelfedezése annál is inkább indokolt, mivel több más vallás mellett a református egyházban is hallható újra és újra olyan hang, amely eleve lemond az ideális társadalom létéről, keresésének szükségességéről, és a túlvilágra összpontosít, vagy pedig egyenesen a sátán mesterkedésével azonosítja a polgári kormányzás ma irányadó formáját, a nyugati demokráciát is. Kuyper keresztény volt, és demokrata, aki a gyakorlatban is bizonyította, hogy a kettő valójában nem áll ellentétben egymással. Kálvinizmusa gyakorlati volt, az itt és most embereként, ám gondolatai aktuálisak a mában is.

A *kálvinizmus politikai jelentősége* című munkáját ezzel az alcímmel jelentette meg 1874-ben: *A kálvinizmus mint az alkotmányos szabadságok alapja és biztosítója*. Ebben kifejti történeti adatokkal és a korabeli teológiai, filozófiai és jogbölcseleti nézetek elemzésével, hogy a kálvinista rendszerből igazi alkotmányos közjog származik.¹¹ Kuyper több állítása felfedezésre és elismerésre szorul az alkotmánytörténet részéről. Ilyen például, hogy az amerikai alkotmány alapvonalai az 1573-as hugenotta alkotmányban majdnem szó szerint megtalálhatók, a kétkamarás parlamenttel és a választójoggal együtt. Másutt így ír:

¹¹ Szathmáry: *Kálvin*.

Nem szükséges bizonyítani azt, hogy Európához viszonyítva sem Ázsiában, sem Afrikában nem lehet szó szabadságról. Azonban Európában sem keresi senki Oroszországban, Törökországban, Spanyolországban vagy Ausztriában a szabadság szülőföldjét. Sőt még Olaszország, a skandináv országok, Németország, Franciaország sem igen jöhet szóba. Viszont aki Angliát, Svájcot és Amerikát, mint a politikai szabadság hazáját magasztalja, az általános helyesléssel találkozik. Ezt a földrajzi meghatározást fedi a kronologikus bizonyítás is. Hiszen a reformáció után és a francia forradalom előtt majdnem kizárólag csak Angliában, Hollandiában, Svájcban és Amerikában lehetett szó politikai szabadságról, sőt az 1789-es forradalom után is ennek a négy országnak területén kívül a szabadságjogoknak azoknál még tágabbkörű kiterjesztésével mind a mai napig hiába kísérleteztek.¹²

Vitán felül áll, hogy a polgári forradalmak konfliktusai először vallási kérdéseként jelentek meg, és a reformáció által kivívott szabadság nyitott utat a politikai szabadságjogok elismerése és az alkotmányos demokrácia felé.

Kuyper korának szekuláris modernizmusára is adott feleletet. Kritikájának lényege, hogy a modernitás nem ad választ az ember alapvető kérdéseire, nem foglalkozik a bűn, az imádság, a hit kérdéseivel, és egy kifacsart citromhoz hasonlította, szemben a hagyományos keresztyén értékekkel és a Bibliával, amelyek nem elavultak, hanem mindig aktuálisak, minden kor számára élők és relevánsak. Hollandia nemzeti öntudatát, újrafelfedezését adta meg a reformáció vívmányaihoz való visszatéréssel egy olyan időszakban, amely nem aranykorként vonult be a történelembe.

Kuyper, bár maga mindkettőben meghatározó befolyást gyakorolt, szorgalmazta az állam és egyház szétválasztását, és ellenezte a holland református egyház centralizációs törekvéseit is. A 19. század utolsó éveiben követőivel kivált a holland református egyházból, a kálvinista tanokhoz való visszatérés jegyében, ami a Nederduits Gereformeerde Kerk (Dolerende) megalapításához vezetett.

Politikai programját a – magyar nyelven még nem elérhető – „A mi programunk” című művében foglalta össze. Ebben olyan programot hirdetett, amely Hollandia első igazi néppártját, a francia forradalom eszméivel szemben álló Forradalomellenes Pártot (Anti-Revolutionaire Partij) is létrehozta. Kuyper ebben korszerűen ötvözte a teológiát, politikaelméleti és szervezeti elképzeléseit. Gondolkodása azon a kálvini tételen alapul, hogy minden szabadság, így a vallás-szabadság is csak az Istennek való felelőségen alapszik, és az állam csak akkor tudja kormányozni az egyéneket, ha elismeri társadalmi cselekvési képességüket,

¹² Abraham Kuyper: *A kálvinizmus politikai jelentősége*, Budapest, Holland-Magyar Református Bizottság, 1923, http://leporollak.hu/egyhtori/kalvin/izmus/KUY_POL.HTM#J007. (Letöltés: 2019. március 27.)

aktivitásukat és szerves közösségeiket. „A mi programunk”-ban Kuyper korának szekuláris politikájával szemben kínált alternatívát, amely a mai napig meghatározó a világ keresztyén politikusaira nézve. Egyházpolitikájában azt szorgalmazta, hogy mindhárom vallási áramlat, a katolikus, a református és a szekuláris egyaránt rendelkezzen a működéséhez, kiteljesedéshez szükséges intézményekkel, iskolákkal, társadalmi intézményekkel, egyetemekkel stb.

Társadalom- és államelmélete a csoportszuverenitás vagy szféraszuverenitás elméletén alapul, amelyet differenciált felelősségnek is nevezett. Ennek lényege, hogy a társadalom minden csoportja, szférája (család, oktatás, hivatás, egyház stb.) saját, önálló cselekvési hatáskörrel és felelősséggel rendelkezik, a többiével azonos jogon, azaz egyik sem áll a másik fölött. Ezeket Isten vezetése hangolja össze, aki mindegyik szféra fölött áll. A társadalom sokféle szférájának diverzitása természetes, mivel minden teremtmény különböző, annak ellenére, hogy Isten képére teremtett. A családot más törvények igazgatják, mint például az üzleti életet. Egyik szféra sem törekedhet teljes uralomra, így az egyházszervezet sem. A társadalmi szférák szabadok, autonómiájuk közvetlenül Isten fennhatósága alá van rendelve. A szervező erő nem a német típusú államszuverenitási eszmény, sem a francia típusú népszuverenitás, hanem Isten szuverenitása, akinek akaratát minden terület keresi és követi. Kuyper elutasítja a mindenható állam német államelméletben megjelenő és később kiteljesedő képét, ahol Isten helyére az állam lép, és minden maga alá gyűr.

A későbbiekben ez az elmélet a kereszténydemokrata pártok általános programjává vált Európa több országában. Ebből ágazott ki a korporatista állam gondolata és a szubszidiaritás elmélete is. Megemlítjük, hogy Kuyper munkássága a magyar olvasó számára alig ismert, műveinek angol fordítása is csak néhány éve hozzáférhető. Remélhető, hogy az államelmélet kutatói felfedezik a jövőben, halálának 100. évfordulója 2020-ban ehhez jó alkalom lehet.

1898-ban a princetoni egyetem meghívására Kuyper Amerikában tartott öt előadást, ezek leirata adja leghíresebb és legtöbbet idézett munkáját.¹³ Az egyik előadást kálvinizmus és politika témakörének szentelte, ebben fejtette ki legszembetűnőbben politikusi krédóját. Szabad egyházra és szabad államban élő, Krisztus által felszabadított polgárookra alapozza elméletét, amely szerint a kálvinizmus nem dogmatikai vagy teológiai irányzat, hanem átfogó, az élet minden szférájára kiterjedő eszmerendszer, amely a társadalmi együttéléstől, politikáról is szól.

Kuyper eszménye a büszke, felelős, hívó polgár, aki közvetlenül Isten szuverenitása alatt él mind az egyházban, mind az államban, mind a társadalomban.

¹³ Abraham Kuyper: A kálvinizmus lényege, Budapest, 1922. http://leporollak.hu/egyhtori/kalvin/izmus/KUY_PRIN.HTM. (Letöltés: 2019. március 27.)

Hitének és világi életének egyaránt ez az alapja. Kuyper szerint egyedül a kálvinizmus jutott el odáig, hogy az érett egyháztagnak akár az egyház legmagasabb vezetőjével is vitába szálljon, ha ez Isten akarata érvényesítése érdekében szükséges, ahogyan ez a reformáció idején is történt. Toleráns vallási szemléletét mutatja, hogy mind elméletben, mind kormányfőként azt képviselte, hogy mind református, mind katolikus, mind világi iskolarendszer működjön, külön-külön, de békésen egymás mellett, és az állam mindegyiket támogassa.

A szabadság és tekintély közötti, általa is leírt évszázados küzdelemben, nem is annyira rejtve az előbbi mellett tör pálcat, mint olyan „belénk oltott vágy” mellett, amelynek egyik fontos feladata, hogy a zsarnokságot korlátozza. Ezzel ugyanakkor nem szól a tekintély és az állam szükségessége ellen – mivel ez szintén Isten rendeléséből következik –, ám azt inkább „mechanikai segédeszköznek” tekinti. Az állam szerepéről alkotott gondolatait jól illusztrálja a múból vett következő idézet:

A család, ipar, tudomány, művészet és még több egyéb területe az életnek külön társadalmi köröket alkotnak, melyek létüket nem az államnak köszönik, sem élettörvényüket nem az államtól kölcsönzik, hanem egy, a saját lelkükben élő magas tekintélynek engedelmessé válnak, melyek éppen úgy, mint az állami szuverenitás, Isten kegyelméből uralkodnak.

Vagyis Kuyper a passzív állam híve, amely nem vonja el a társadalmi szférák önállóságát, tiszteletben tartja azok „saját körünkben lévő szuverenitását”. Az autoriter, tekintélyelvű vezetést mind az állam, mind az egyház terén elutasította.

ÖSSZEZÉS

A hívő ember számára az állam- és kormányforma másodlagos kérdés, a fontos az, hogy az állami berendezkedés Isten törvénye alapján álljon. Ha az állam ezt követi, szinte mindegy, hogy a hatalmat király vagy választott személy, demokratikus legitimáció vagy hagyomány alapján gyakorolja. Kálvin szerint Isten bölcsességét mutatja, hogy a népek különféle állam- és kormányforma szerint vannak kormányozva, ezek közül egyik sem jobb vagy rosszabb a másiknál. Monarchikus környezetben tisztelni kell a királyt, demokratikus uralom alatt az elnökséget, arisztokratikus köztársaságban a főrendeket.¹⁴ (Az egyszemélyi uralom esetén azonban nyilván nagyobb a zsarnokság kialakulásának veszélye.) A protestáns

¹⁴ Birkás: *Reformáció*, 123.

gondolkodók Isten szuverenitását más és más társadalmi és kormányzati környezetben egyaránt vallották: Kálvin egy önmagát igazgató városban, Genfben, Luther pedig monarchikus környezetben, a Német-római Császárság keretei között, ezen belül is a Szász Választófejedelemségben tevékenykedett.

A polgárok szintén elsősorban Isten szuverenitása alatt állnak, és ezt követi másodsorban az állam, a társadalom. Uralkodó és nép együtt alkotja Isten földi gyülekezetét, így kerül egymás mellé a felvilágosodás forradalmi helyzetében egymással szemben álló két entitás. Az Isten szuverenitása alatt álló polgárok a törvények alapján önálló döntést hozni képes, szabad, tetteikért felelős emberek kell hogy legyenek. A református ember – Sebestyén Jenő neokálvinista teológus szavaival – „sohasem elégedett meg a csendes, építő, de világkerülő kegyesség szellemével, hanem teológiailag és politikailag szeretett gondolkozni egyszerre, mert a kettőt egy magasabb egységben tudta látni az Isten szuverenitásának tükrében”.¹⁵ Kálvin, ahogy Birkás Antal fogalmaz, nemhogy nem tiltja, de egyenesen ajánlja az általa szent szolgálatnak tartott világi hivatalviselést a keresztyének számára. A protestáns felfogásban nem különül el mereven teológia és államelmélet.

A törvényes rend és alkotmány a protestáns felfogás szerint tehát a Bibliából ismerhető meg bárki számára, a Szentírás mint az élet más kérdéseire, erre is teljes választ ad. A protestáns alapgondolat szerint a Biblia az egyedüli forrása az isteni kinyilatkoztatásnak (sola scriptura). Minden foglalkozás, tevékenység számára, legyen az iparos, kereskedő vagy politikus, a Biblia iránymutatást kínál, anélkül hogy ezek közül bármelyiket kitüntetve kezelné, így kifejezett formában ideális kormányzati, gazdasági stb. rendszert a Szentírásban nem találunk. Az állam feladata, hogy érvényre juttassa vagy legalábbis érvényesülni engedje a Biblia tanítását, amely az egyetemes szeretet alapján áll, így az állam által keresett közjó, közérdek – csakúgy, mint az evangélium üzenete – nemcsak a keresztyénekre, hanem mindenkire kiterjed. A felsőbbtség így a protestáns felfogásban Isten szolgálja nem a maga hasznára, hanem az emberek javára, akinek a polgárok engedelmisséggel tartoznak, mindaddig, amíg a felsőbbtség nem akadályozza őket Isten követésében.¹⁶

Ahogy tehát a liberális demokrácia nem létezhetne a protestantizmus mint gondolati előzmény nélkül, úgy mai jelentését is csak töredékesen ismerhetjük meg a protestáns gondolkodás és az annak magját képező, Isten feltétlen

¹⁵ Idézi Birkás: *Reformáció*, 241.

¹⁶ Ez utóbbi fordulatot a Kálvintól származó lelkészi eskü is tartalmazza: „Ígérem, hogy a hatóságnak és a népnek szolgálom mindaddig, míg ez nem akadályoz abban a szolgálatban, amelyely hivatásom szerint Istennek tartozom.” Idézi Szathmáry Béla: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bíraskodásra*, doktori értekezés, Sárospatak, 2004, 66.

szuverenitására vonatkozó tan nélkül. Látható, hogy a protestantizmus és a kálvinizmus is nem pusztán teológia, hanem átfogó életszemlélet. A kálvinista ember öntudatos, jogaival tisztában lévő polgár is: nem zárkózik be, és nemcsak a Szentírás tanulmányozására fordítja idejét és figyelmét, hanem részt vesz a közügyekben, és elősegíti azokat az emberek javára – nem a saját, hanem Isten dicsőségére. Egyszerre az isteni és a földi királyság polgára.

Hadd zárjam a 20. század legnagyobb magyar államelméleti gondolkodója, Bibó István gondolataival, aki maga is kapcsolatba került a kálvinizmussal, legalábbis apósa, a nagy formátumú Ravasz László református püspök révén. A kuyperi „saját körökben lévő szuverenítésra” jól rímel a bibói „szabadság kis köreinek” gondolata, azaz a társadalomban önállóan (kizárólag Isteni szuverenitása és nem az állam kegyei alapján) szerveződő körök állam által érinthetetlen, de védendő jellege. Ennek feltétele Bibó szerint is a szabad és független ember, a demokrata, aki híres gondolata szerint „nem fél”.¹⁷ Bibó erről tetteivel is tanúbizonyságot tett, amikor az 1956-os forradalom leverésének napján államminiszterként egymaga maradt az Országházban a kormány képviselőjében, bevárva a megszálló hatalmat.

A „demokrata az, aki nem fél” kuyperi parafrázisa lehet a „keresztény az, aki nem fél” meghatározás. Hiszen Isten szuverenitása nem korlátozza, hanem megvédi minden veszélytől, így a hatalmaskodóktól is. „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?” – tették fel a kérdést az első reformátorok is, miközben koruk egész állami és egyházi hatalmi rendszerével szálltak szembe. A kálvinizmus „sola gratiá”-ja tehát a társadalom és a jog számára is fontos, aktuális üzenetet és biztatást hordoz. A kálvinista ember szabad, megszabadult az állam és egyház rabszolgaságából. Egyedül Isten előtt térdel le, embertársaival egyenlő, az állammal egyenrangú. Jó ezt tudatosítani olyan időkben, amikor – a védelemre hivatkozva – az állam sok országban egyre erősebb és egyre több hatalomra tör, a polgárok, az egyház, valamint más társadalmi szférák szabadságának rovására.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BIBÓ István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, Budapest, Új Magyarország, 1946.
 BIRKÁS Antal: *Reformáció, államhatalom, politika*, Budapest, Luther Kiadó, 2011.
 KÁLVIN János: *A keresztyén vallás rendszere*, Pápa, 1910.
 KUKORELLI István: *Alkotmányjog*, Osiris, Budapest, 2007.

¹⁷ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, Budapest, Új Magyarország, 1946.

- KUYPER, Abraham: *A kálvinizmus lényege*, Budapest, 1922. http://leporollak.hu/egyhtori/kalvin/izmus/KUY_PRIN.HTM.
- KUYPER, Abraham: *A kálvinizmus politikai jelentősége*, Budapest, Holland-Magyar Református Bizottság, 1923, http://leporollak.hu/egyhtori/kalvin/izmus/KUY_POL.HTM#J007.
- SZATHMÁRY Béla: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bíráskodásra*, doktori értekezés, Sárospatak, 2004.
- SZATHMÁRY Béla: *Kálvin és a kálvinizmus aktualitása a világban és az egyházban*, Napkút, 2009, http://www.napkut.hu/naput_2009/2009_09/071.htm.
- VINCZE Hanna Orsolya: *A fejedelmi reprezentáció mint politikai nyelv Pataki Füsüs János királytükreben, Irodalomtörténeti Közlemények, CXVII. évf., 2013/1., 69–81.*

ABSTRACT

Szabó Zsolt: The origins of the principles of modern democracy in the Protestant heritage

Contemporary state and political theory—at least in Central and Eastern Europe—still fails to recognise the extent to which the Reformation and Calvinist thought on state and government continue to influence our perception of democracy. Nevertheless, all four of the major elements of the dominant liberal democracy canon—namely the separation of powers, the rule of law, fundamental freedoms and popular sovereignty—are rooted in Protestantism rather than in the philosophies of the French Revolution. Consequently, I argue that the real “enlightenment” in history and state theory was the Reformation, as it liberated man from both state and religious authority and made him directly subordinate to God, thereby contributing to the idea of equality among human beings.

In this article, I endeavour to reveal the Calvinist foundation that undergirds today’s understanding of constitutional democracy. I will first present some of the elements of the Protestant, especially Calvinist, theology of governance, with respect to aspects of modern state theory. I will also provide an example of Calvinist state theory in the Hungarian perception of the 17th century. Secondly, I will briefly examine the Dutch reformed pastor and politician, Abraham Kuyper’s thoughts on governance as expressed in 1898 in his work entitled “The Political

Importance of Calvinism". I conclude by bringing these discussions together to establish that there is much in Protestant, particularly Calvinist, thought that serves to shape contemporary thinking related to democratic principles.

Keywords: freedom, Constitution, democracy, secular governance, Abraham Kuyper

20. SZÁZAD

Ellenállás

AZ EGYHÁZ KÜLSŐ SZORONGATÓI

SZEMELVÉNYEK A PROTESTÁNS EGYHÁZIAKKAL SZEMBENI ELHÁRÍTÁST VÉGZŐ HIVATÁSOS TISZTEK PÁLYAKÉPEIBŐL

Boér Zoltán

MOTIVÁCIÓ

Felmerülhet a kérdés, hogy miért fontosak a rendőri állományban szolgáló hivatásos állambiztonsági tisztek, ezen belül a tartótisztek az egyházi múltfeltárás során. A következő sorokban személyes motivációm okait mutatom be. Egy évtizeddel ezelőtt megírt egyetemi szakdolgozatom témájául a Duna-gate ügy néven ismert megfigyelési botrányt választottam. Az ellenzéki pártokat megfigyelő állambiztonságot leleplező Végvári József őrnagy a mai napig az egyetlen, akit a rendszerváltás során tanúsított magatartásáért bíróság előtt elítéltek, igaz, esetében a szolgálati szabályzat megszegése volt a fő bűn. 2008-tól különböző kutatási témákban foglalkoztam az állambiztonsági szolgálatok iratanyagaival. 2011-ben a www.szigoruantitkos.hu oldal szerkesztőségének voltam tagja, ezen a felületen több mint hatszáz szigorúan titkos fedésben dolgozó tiszt kutatható adatbázisa került publikálásra. Az oldalt a megjelenést követő hónapban 380 000 személy kereste fel, átlagosan tizenegy percet eltöltve tizenhárom és fél millió oldalletöltést generálva. Leegyszerűsítve tehát kijelenthető, hogy az egykori titkos minősítésű információk, a diktatúra titkai érdeklik a közvéleményt.

Nézetem szerint erről többről van szó, a hivatásos tisztek munkássága szervezen kapcsolódik az egyházak, így a Magyarországi Református Egyház [a továbbiakban: MRE] közelmúltjának feldolgozatlan történelméhez. 2011 áprilisában kaptam felkérést az MRE Zsinatától, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában [a továbbiakban: ÁBTL] fellelhető, a magyar reformátusságra vonatkozó, 1956 után keletkeztetett¹ iratok összegyűjtésére.

A kutatás megkezdésében elévülhetetlen szerepe volt dr. Kósa László 2008-ban ismertetett, „Az állambiztonsági szervezet hálózata a református egyházban”

¹ A forrásgyűjtő munka során, természetesen 1956 előtti iratok is feldolgozásra kerültek, de ahogy a Kádár-rendszer önmeghatározásában, úgy a történelméhez kapcsolódó tudományos munkában is az 1956-os forradalom és szabadságharc tekinthető origónak.

című előadásának.² Professzor úr rendkívül alapos munkával a hálózatra, a hálózati működésre helyezte a hangsúlyt kutatásában, a tartótisztek nem jelentek meg. Igaz, a szerző célja saját megfogalmazása szerint „adatközlés és kérdésfeltevés” volt csupán, nem a teljes feltárás. Az előadás, kommentárokkal és egyéb kiegészítő dokumentumokkal 2010-ben nyomtatásban is megjelent. A kiadvány tartalmazott egy 2009-ben rögzített interjút, amit Fekete Ágnes készített egy köztisztelőben álló személlyel, aki beismerte az állambiztonsággal való együttműködését.³ Sz. Ferenc,⁴ azaz a „Kertész” fedőnevű titkos megbízott saját ténykedését igyekezett ártalmatlannak feltüntetni. Ehhez minden joga megvan, megilleti az ártatlanság vélelme. Arról, hogy mit tett vagy nem tett, egyelőre nem rendelkezik az utókor használható információval. Munkadossziéja [a továbbiakban: M-dosszié] nem ismert, eddig egyéb operatív iratokban sem került elő a fedőneve. A hálózati nyilvántartásra szolgáló ún. „6”-os kartonján⁵ csak „élő” dosszié H[-68935] szám van rögzítve, M-dossziéja nem került be a Belügyminisztérium [a továbbiakban: BM] egykori irattárába, így természetesen az ÁBTL-ben sem található. A kutató számára a „6”-os kartonon szereplő tartótiszt, Móricz János vonalán való elindulás lehet az egyetlen út, ahol további forrásokat remélhet. A tartótisztről „Kertész” a következőket nyilatkozta: „Egy vagánykodó ember volt, aki sportot űzött abból, hogy ne vegye komolyan ezt a dolgot. Bizalmaskodott velem, többször megerősítést várt tőlem abban, hogy megértem, nekik ez a dolguk, nincs más választásuk. Még azt is elejtette talán, hogy ő is református, bár ebben már nem vagyok biztos. Úgy éreztem, hogy haverkodni akar.”⁶ Móricz fogyatéki anyagából, minősítési, jutalmi és kitüntetései alapján, egy professzionális belügyi tiszt képe rajzolódik ki. A személyi gyűjtője tartalmazza a BM-jogviszony előtt készült önéletrajzát, az egyes minősítések előtt készült környezettanulmányokat, valamint szolgálati ideje alatt készült egyéb iratokat. Munkájának minőségét hűen tükrözi az a minősítés, amit többek között „Kertész” tartótisztjeként 1985-ben jegyeztek le róla minősítésében:

Szakmai munkájának magasabb szinten végzése érdekében gyarapította egyházpolitikai, vallástörténeti és valláskritikai ismereteit. Az e témában alapszervezetünkben rendezett kétéves speciális pártoktatási tanfolyamot eredményesen elvégezte. Munkájához

² Kósa László: Az állambiztonsági szervezet hálózata a református egyházban a diktatúra idején, *THÉMA*, XII. évf., 2009/1–2., 1–46.

³ Fekete Ágnes: Ami volt... Interjú Szűcs Ferencsel, *THÉMA*, XII. évf., 2009/1–2., 61–75.

⁴ A tanulmányban az egyes hálózati személyek teljes nevét nem közlöm, csupán vezetéknévük kezdőbetűjét, és keresztnévüket ismertetem.

⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [a továbbiakban: ÁBTL] 2.2.2. Hálózati nyilvántartások – „Kertész”

⁶ Fekete: Ami volt..., 70.

szükséges információkkal, háttér-ismeretekkel rendelkezik, igyekeznek azokat naprakészen tartani. [...] Hálózattartó és hálózatépítő munkája eredményes. A hálózati jelentések vonatkoztatásában a korábban felvetett problémákat nagy többséggel kiküszöbölte. [...] Hasznos és eredményes munkát végez, mint az osztály „B” ellátmány [műveleti keret] kezelési ellenőre. [...] Munkatársaihoz, parancsnokaihoz előzékeny, szolgálatkész. Sajátos humorával, emberszeretetével kivívta kollégái megbecsülését. [...] Műveltsége és tárgyi ismeretei sokrétűek, jellemző rá a kreatív gondolkodás, az események közötti összefüggések gyors felismerése. Döntéseiben megfontolt és tárgyiszertű.

Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy fenyítve 23 éves belügyi pályája elején egy alkalommal volt, 1989. március 30-án pedig belügyminiszteri dicséretben és 10 000 Ft pénzjutalomban részesült, mielőtt 1990 januárjában – magasabb rendfokozattal, mint felettesét,⁷ alezredesként – nyugdíjazták,⁸ akkor megalapozottan érzékelhetünk ellentmondást „Kertész” emlékei és a hivatalos BM-minősítések valóság tartalma között.

AZ ÉREM MÁSIK OLDALA

Számomra ez az interjú csak megerősítette azon meggyőződésemet, hogy igenis szükséges az állambiztonsági iratok tudományos célú feldolgozása során az ügyközpontú nézőpontból kitekinteni. Az ÁBTL Történeti Feldolgozó és Gyűjtésményi Osztály vezetője, Takács Tibor megfogalmazása szerint az ügynökjelentések kvázi társszerzőivel, azaz a tartótisztekkel is kell foglalkozni.⁹ Magyarországon azon esetekben, mikor az úgynevezett ügynökügy, ügynökkérdés, de még a politikai diskurzusban gyakran használt „állambiztonsági múlt megismerhetősége”, egyszerűbben „aktanyilvánosság” bármely megközelítésben felmerült, a hallgatóság, de még az érintettek, a megfigyelték is akarva-akaratlanul a hálózati személyekre gondoltak. Azokra, akik – a diktatúra fogalomkészletével élve – „hazafias” alapon, különösebb presszió nélkül, vagy épp ellenkezőleg, terhelő adatok alapján az együttműködés különböző szintjein jelentéseikkel kiszolgálták, fenntartották az állambiztonsági hálózatot. Ez a megközelítés azonban a rendszer teljes működésének megértése szempontjából meglehetősen egysíkú. A hálózati személyek mellett rendkívül kevés szó esik azokról a hatalmat gyakorló, párttiszséget is betöltő személyekről, akik a megrendelői, felhasználói oldalon vettek részt

⁷ Reményi Géza őrnagyként szerelt le a BM-től.

⁸ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatéka 14745. – Móricz János.

⁹ Bővebben lásd: Takács Tibor: Történelmi Kávéház – 2017. szeptember 14-i előadás, https://www.youtube.com/watch?v=5t3qnABK_XI. (Letöltés: 2018. október 31.)

a rendszerben. A múltfeltárás nem szorítkozhat kizárólag a hálózati személyekre, hiszen önmagában az együttműködés ténye, a szervezési dokumentumok, de még az adott jelentések száma sem minősíthet egy személyt. Az állambiztonság hivatásos tisztjeinek vizsgálata a rendszerváltozás utáni múltfeltárás során jóval kisebb hangsúlyt kapott, mint a hálózati személyeké, akik a közbeszédben leegyszerűsítve csak „ügynökként” jelennek meg. Ennek okait jelen előadásnak nem feladata meghatározni, az viszont tény, hogy a magyar közbeszéd közel három évtized múltán is szívesebben foglalkozik azokkal, aki az információt adták, mint azokkal, akik azt közvetítették, kérték, majd felhasználták az antidemokratikus politikai rendszer fenntartása céljából. A magyar társadalom többsége talán még meg sem értette a rendszerváltozást követő években, milyen politikai játszmák, összefonódások vannak az információs kárpótlás elmaradásának hátterében. Különféle „ügynöklisták” és legendák uralták a 20. század utolsó éveinek közbeszédjét, miközben tudtukon kívül egyes tartótisztek, hivatásos egyházüldözők temetéséről is a demokratikus magyar jogállam adófizetői gondoskodtak.

A tudományos megismerés szempontjából fontosnak tartom hangsúlyozni továbbá a levéltári források eredeti célját. A kutatás tárgyát képező iratok elsődleges keletkeztetője és felhasználója is a belügy volt. Az iratokban található információ kapcsán kiindulhatunk abból, hogy annak tartalma a valóság rögzítésére szolgált. Nem feltétlen az ügynöki jelentések valóságtartalmára gondolva, hiszen a hálózati személy közvetetten, emlékezetből vagy jegyzeteiből adta át az információt, amit a tartótiszt rögzített, esetlegesen egy harmadik személy pedig legépet. Elsősorban a következőket értem: a foganatosított rendőri intézkedések; a különböző tervek, javaslatok; a jelentések értékelése, a hivatalos parancsok és természetesen a személyi fogyatéki anyagok tartalma. A BM saját munkájának dokumentálására, a rendőri munkafolyamatok segítésére hozta létre az eredeti iratot, nem pedig az utókor félrevezetésére. Természetesen a hiányzó és a zsillett-pengével megcsontított iratok kérdése nem megkerülhető, ám ennek a dolgozatnak nem témája. A rendszerváltozást megelőző időszakra vonatkozólag megállapíthatjuk, hogy a hatalom kizárólagos birtokosaként a Magyar Szocialista Munkáspárt [a továbbiakban: MSZMP], mint állampárt, az állami erőszakszervezeteket is felhasználta arra, hogy információt szerezzen a reakciónak bélyegzett egyházi személyek, közösségek tevékenységéről. Az információszerzés főfelelőse a BM III-as Főcsoportfőnöksége¹⁰ volt. A Szovjetunió befolyási övezetébe tartozó, „népi demokratikus” berendezkedésű országokban, így Magyarországon is, a politikai rendőrség volt az állampárt egyik legfőbb és leghűségesebb támasza. Az egyházak elleni elhárító munka is a belső reakció elhárításaért felelős csoportfőnökség kompetenciájába

¹⁰ Jogelődje 1956–1962 között a BM II-es Politikai és Nyomozó Főosztálya.

tartozott. Az ügyrend pontosan meghatározta az állampárthoz való viszonyt: „Csoportfőnökség munkája eredményességének és ütőképességének alapvető feltétele, hogy tevékenységében megvalósítsa a párt politikáját, következetesen alkalmazza a társadalompolitikai követelményeket és szigorúan betartsa a szocialista törvényességet.”¹¹ A diktatúra állambiztonsági szerveinek felépítése, összetétele, működési mechanizmusa és titkos jogi szabályozása egy kialakított ellenségképhez igazodott. Paranoid logikája szerint „reakciónak”, ellenzékinek, ellenségnek számított minden másként gondolkodó egyén vagy közösség.

HIVATÁSOS ÁLLOMÁNY

Az egyházüldözők kapcsolatban voltak az Állami Egyházügyi Hivatallal, munkakapcsolatuk volt a megyei tanácsok egyházügyi előadóival, a különböző szinteken dolgozó agitátorokkal és propagandistákkal. Az állami intézményekben dolgozó hivatalos és társadalmi kapcsolatokkal is folyamatosan együttműködést alakítottak ki. Ennek kulcseleme a szervek szignalizációs, azaz tájékoztató tevékenysége volt, ami során a hatáskörükbe érkező, titkosszolgálati úton szerzett információt továbbították az illetékes személyekhez. Az egyházi elhárítás munkájának rekonstruálására elsődleges forrás a hálózati jelentéseket tartalmazó M-dossziék, valamint az operatív intézkedésekre nyitott objektum dossziék [a továbbiakban: O-dossziék]. Sajnálatos módon a belső értekezletekről készült jegyzőkönyvek, több pótolhatatlannak tűnő forráscsoport mellett, szinte teljesen hiányoznak. Rendelkezésre áll azonban egy 1989. június 13-án megtartott értekezlet emlékeztetője, melyen Horváth József csoportfőnök – aki egyébiránt az 1991-ben kiadott *Lehallgatástól a kihallgatásig* címet viselő önfelmentő memoárjában az állambiztonságot mint a békés átmenet és az új alkotmány (1989. évi XXXI. Törvény) őrzőjét festi le – tartott helyzetértékelést. Horváth tömören összefoglalja a kommunista államhatalom 40 éves egyházüldöző tevékenységét:

Itt a változások lényege, hogy megszűnik az a fajta konkrét, egyértelmű beavatkozás az egyházak életébe, amellyel lényegében az egyházak elsorvasztásán munkálkodtunk. Tehát folyamatosan visszaszorítottuk ideológiailag, politikailag, szervezetenként az egyházak működését [...] Számunkra az állam és az egyház viszonylatában rendkívül fontossá vá-

¹¹ A Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökség ügyrendje. https://www.abtl.hu/sites/default/files/forrasok/ugyrend_3.pdf. (Letöltés: 2018. október 31.)

lik két dolog: az egyik az információszerzés – az egyházak politikailag milyen irányban mozdulnak, mit kezdeményeznek –, a másik az erre alapuló befolyásoló tevékenysége. Mindez azt jelenti, hogy a hálózati munkára még fokozottabb gondot kell fordítani.¹²

Mondta mindezt az állambiztonsági szervek felosztatása előtt fél évvel.

A fogyatéki anyagokból hiányzik – a konspirációs szabályok betartása miatt – a konkrét munkacselekmények ismertetése, az egyes operatív akciók megnevezése, és sajnálatos módon még fedőnévvel sem kerülnek említésre a hálózati személyek. Egyes esetekben, pl. jó munkáért adott dicséreteknél, előfordul a „realizált” ügyek fedőnéven való megemlítése. Az, hogy egyes tisztek mely hálózati személyekkel kerültek kapcsolatba, csak az M- vagy az O-dossziékban található hálózati jelentések, az operatív akciókról készült beszámolók végén található aláírás, megjegyzés, utasítás vagy láttamozás alapján fejthető vissza, esetleg a meglévő 6-os kartonokon vezetett feljegyzésekről, sziszifuszi munkával. A következőkben rövid betekintést kívánok nyújtani azokról a hivatásos rendőrökről, akik az MRE ellen irányuló támadólagos állambiztonsági munkát irányították. Ők voltak az „egyház külső szorongatói”, azaz „a protestáns egyházak elleni elhárítást” végző önálló alosztály vezetői.

A PROTESTÁNS EGYHÁZAK ÁLLAMBIZTONSÁGI ELLENŐRZÉSÉT ELLÁTÓ ÖNÁLLÓ
ALOSZTÁLY VEZETŐI

Kiss Ervin (1966–1970 között)

1926. június 17-én született Budapesten, anyja Vértesi Matild jegyesedő, apja első világháborús rokkant veterán, eredeti végzettsége szerint nyomdász. Apja a kommunista pártnak 1933 óta lelkes segítője volt, ebben Ervin is részt vett, már gyermekként plakátokat terjesztett és ragasztott. A négy elemi iskolát 1940-ben fejezte be, majd bőrkesztyűszabász-tanonc lett. 1944 októberétől egy hónapig szapangyári hadiüzemben dolgozott, míg munkaszolgálatra be nem hívták, ahonnan december 24-én megszökött. Apja kommunista kapcsolatait felhasználva hamis igazolványokat szerzett a Vörös Hadsereg fővárosi megérkezéséig. A szovjetek csapatok begyűjtötték, majd 1945 februárjában a Szovjetunióba vitték málenkij robotra. 1945 decemberéig gyári munkásként dolgozott, ám mint politikailag

¹² ÁBTL ÁBMHT 1.11.1.58. d. Emlékeztető a BM III/II-1. osztály 1989. június 12-i osztályértekezletéről. Közli: Tabajdi Gábor: Az egyházi elhárítás irányítói, in: Soós–Szabó–Szigeti (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Budapest, Szent István Társulat, 2010, 120.

megbízható fogvatartottat kiemelték, a láger NKVD-s¹³ tisztjének jóvoltából a foglyok felügyeletét bízták rá. Itt kéthetes antifasiszta esti előadáson is részt vett. 1947 augusztusában érkezett vissza Magyarországra, és egykori munkahelyén kezdett dolgozni. 1948 végétől a Ferencvárosi Pártbizottság esti munkatársa lett, majd innen a Pártközpontba delegálták. Politikai munkatársként a Központi Vezetőség szervezési osztályán dolgozott, majd 1950 májusában négyhetes szolgálat után a Honvédelmi Minisztérium Politikai Főcsoportfőnökségére helyezték át. Saját kérésére 1956 februárjában került BM-állományba. 1956. október 23–30. között az Állambiztonsági Főosztályon volt szolgálatban. A Fő utcai objektum védelmére lett kivezényelve egy szakasszal, ahonnan portyaszolgálatot látott el a Széna tér környékén. 1956. november 9-től a BRFK Politikai Osztályára került, több esetben karhatalmi harcokban is részt vett. Jutalma nem maradt el, megkapta a Magyar Népköztársaságért Érdemérmét, valamint a Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékérmét is. 1957-ben elvégezte az MLEE-t, májusban őrnaggyá léptették elő. 1960. május 2-án elkészült minősítése szerint:

Az egy éves állambiztonsági iskolát a Szovjetunióban [1957/1958] jó eredménnyel végezte el, ahol politikailag és szakmailag sokat fejlődött. Ez érezhető a jelenlegi munkájában is. Pozitív vonása, hogy állandóan új és új problémák után kutat, az ellenség elleni harc összefüggéseit igyekszik feltárni. Az elmúlt hónapban megszervezte csoportjában az egyház-történelmi ismereteknek tanulmányozását, hogy képzetesebbé tudja tenni munkatársait. Ebben a szellemben igyekszik a hálózati jelentéseket is átolvasni és ilyen irányú megjegyzéseket is tesz azokra. [...] Személyesen vesz részt fontosabb ügyek ellenőrzésében, kombinációk kidolgozásában, beszervezésekben. [...] Fő probléma Kiss elvtársnál, hogy modorában, módszerében kissé merev, amiért nem találja meg minden esetben azt a hangot, amivel közel tudna kerülni az elvtársakhoz.

1963-ban elvégezte a MLEE kétéves filozófiai szakosító tanfolyamát, majd májusban alezredessé léptették elő. 1964. február 19-i minősítése a következőket tartalmazza:

A munkához való szenvedélyes hozzáállása bizonyítja, hogy szereti az operatív munkát. Vezetői munkájában különösen pozitív, hogy elemző módon veti fel a problémákat, keresi az összefüggéseket és igyekszik a legfontosabb kérdésekre összpontosítani figyelmét és erejét. Ebből adódik, hogy különösen a klerikális reakció elhárításában és

¹³ Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel, azaz a szovjet Belügyi Népbiztosság rövidítése.

a volt fegyveres ellenforradalmárok területén végzett felderítésben konkrét segítséget ad, ami hozzájárult e területen az eredményekhez. [...] Kiss elvtárs személyesen is tart hálózatot és sokat jár a tisztekkel hálózati ellenőrzésre is.

1964. november 1-én az egyházi elhárítással foglalkozó BM III/III-2-a. alosztályára került alosztályvezető-helyettesnek, vélelmezhetően már ekkortól a protestáns egyházakkal foglalkozott. 1965-ben a lakókörzetének MSZMP pártvezetőségi tagjaként tevékenykedett. 1966. július 1-i hatállyal kinevezték a protestáns egyházak állambiztonsági ellenőrzését végző önálló BM III/III-1-b alosztály élére, ebből az alkalomból elkészült minősítés kiegészítése szerint: „A hálózati munkában igen nagy tapasztalatokkal rendelkezik, az ügynökség vezetését helyesen oldja meg, és beosztottai felé is magas követelményeket szab meg, az operativitás az ügynöki munka sokrétűségét illetően.” 1968. október 10-én elkészített minősítésében érdemei elismerése mellett, élesebb kritikával illetik munkáját:

Kezdeményező, az operatív munkában keresi azokat az új módszereket és formákat, amelyek a követelményeknek leginkább megfelelnek. [...] A munkához szükséges egészséges légkör kialakítása érdekében Kiss elvtársnak feltétlenül szükséges, hogy magatartásán határozottabban változtasson és egyes elvtársak megítélésében körültekintőbb, megfontoltabb legyen. Támaszkodjon jobban beosztottjaira, elsősorban a vonalvezetők-re, adjon nekik nagyobb önállóságot, ugyanakkor fordítson több időt az értékelő és elemző tevékenységre.

A minősítéshez a jóváhagyó parancsnok a következő megjegyzést fűzte: „A munka mögött álló beosztottairól gyakran megfélemedezik. A munkát személytelenítő vonások okozzák a sérelmeket. Ez előbb utóbb kibékíthetetlen konfliktust okoz igényeikkel szemben, ha gyökeres változásaira nem kerül sor.” 1969. június 19-én szolgálati jegyen kérte K. Attila református lelkész, azaz „Keresztes Péter” ötödik M-dossziéjának kiadását, mint a BM III-III-1-c. alosztály vezetője.¹⁴ 1969. december 19-én felettese javasolta lefokozását, ami végül nem valósult meg.

Felelősség terheli egy operatív akció nem megfelelő előkészítéséért, az operatív szabályok megsértéséért, amely dekonspirációhoz vezetett. Felelős továbbá valótlan jelentésért, amelynek elkészítésében félrevezetően befolyásolta beosztottját. A vizsgálatot nehezítette, hogy az akciót követő időszakban és még a vizsgálat során is több kérdésben nem volt őszinte. [...] Magatartásában és munkájában tapasztalható kedvezőtlen irányú változáshoz bizonyos mértékben hozzájárult megromlott idegállapota is. [...]

¹⁴ ÁBTL 3.1.2 M-35964/3. – „Keresztes Péter”, 7.

Elszaporodtak kapkodó, meggondolatlan intézkedései, amelyek károsan befolyásolják az egész alosztály operatív munkáját. [...] A továbbiakban Kiss elvtárs nem alkalmas az alosztályvezetői beosztás ellátására. A fegyelmi ügye miatt javaslom alosztályvezetői beosztásából fegyelmi úton leváltani.

1970. január 15-től a Figyelő-dossziés személyek ellenőrzésével foglalkozó BM III/III-3. osztályra került. Oroszul – bár több évet töltött a Szovjetunióban – csak gyengén beszélt. Első feleségétől 1946-ban született gyermeke, 1965 áprilisában elvált, majd újrَاهázasodott, és 1966-ban megszületett második fiúgyermeke. 1972. május 13-án hunyt el, a BM saját halottjává nyilvánította.¹⁵

Csongrádi Károly (1970–1979 között)

1924. szeptember 17-én született a Hajdú-Bihar megyei Komádin szegényparaszti családba, anyja neve Nagy F. Zsófia. 1937-ben végezte el a hatodik elemi osztályt, utána mezőgazdasági munkákkal kereste kenyerét, 1946-ban felszerelt próbarendőrnek, majd elvégezte a BM nyolchetes tájékoztató tanfolyamát. A nyolc általános iskolai osztályt 1948-ban fejezte be. 1954-ben feleségül vette Kecskemét Erzsébetet, akitől 1956-ban leány gyermeke született. 1956-ban öt hónapos pártiskolai oktatáson vett részt, amit 1957–1960 között a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem követett. Az 1956-os forradalom alatt október 26-ig a környezettanulmányozó és figyelő, azaz a BM II/9. osztály T-körletében tartózkodott, majd Újpesten részt vett fegyveres akciókban is, október 30. után lakásán, majd sógora otthonában bujkálva várta ki a szovjet csapatok megérkezését. Részt vett az újpesti rendőrkapitányság karhatalmista visszafoglalásában, majd a BM központi épületében, valamint a Kerepesi úti karhatalmi laktanyában volt. Jutalma nem maradt el, „helyállásáért” megkapta a Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékérmet. 1957 januárjától a Vizsgálati Osztály gyűjtőfogházi részlegénél szolgált. 1960. április 22-én kelt minősítése szerint:

Az alosztályra 1958 őszén került. Az egyetemi csoportban dolgozik. [...] Politikai nézeteit bátran megmondja, még abban az esetben is, ha egyes kérdésekben nem lát helyesen [...] A vitákban bátor és kezdeményező. [...] Munkáját a rendszeretet és precizitás jellemzi, az anyagokat rendben tartja. Áldozatkészen, szorgalmasan dolgozik. Bár szakmailag

¹⁵ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatéék 2738. – Kiss Ervin.

és politikailag jól képzett, munkájában mégis hiányosságok vannak. Ez a hiányosság elsősorban a hálózattartás területén mutatkozik meg. Itt követett el olyan hibákat, amiért figyelmeztettük.

Az 1963-ban kelt minősítéskiegészítés szakmai fejlődéséről tanúskodik:

Megszűntek nála a hálózati munkában előforduló hibák. Nagy súlyt fektet a hálózati nevelésre és ez eredményekben is mutatkozik. [...] Politikailag sokat fejlődött. Mint alapszervezeti párttitkár nagy segítséget nyújtott az egység politikai és morális színvonalának fejlesztésében, a kollektíva egységének megteremtésében. Jó pártmunkájáért kormánykitüntetésben részesült. Csoportvezetői beosztásra alkalmas.

1966. július 1-vel kinevezték a protestáns egyházak állambiztonsági ellenőrzését végző önálló BM III/III-1-b alosztályvezető helyettesévé. 1968-ban a Haza Szolgálatában Érdemérem arany fokozatát kapta meg „a cseh eseményekben való részvételért”. Sajnos ezzel kapcsolatban a fogyatéki anyag nem tartalmaz további részleteket, miként is vett részt egy magyar állambiztonsági tiszt a prágai tavasz eltírásában. 1968. november 30-án kelt minősítéséből politikai megbízhatósága is kiderül:

1949 óta tagja a pártnak. Politikailag, ideológiailag fejlett, szilárd, széles látókörű, következetes, feltétlen megbízható elvtárs. [...] 1956–57-ben karhatalmi szolgálatot teljesített. 1968. július 29-től szeptemberig vezényelve volt a III/IV. Csoportfőnökséghez, ahol eredményes tevékenységéért kitüntetésben részesült. 1962. óta – néhány hónap kivételével – alapszervi párttitkár. Tagja a közbeeső PB-nek. Mint párttitkár is odaadóan végzi munkáját. Az elvtársak bizalommal vannak iránta. A legkényesebb kérdéseket is alaposan nyugodtan elemzi, és a lényegre tud tapintani. Feltétlenül igazságos és őszintén minden fórumon megmondja véleményét. [...] Szakmailag jól képzett, az operatív szabályokat érti, és jól tudja alkalmazni, ötletei hasznosak. Az operatív intézkedéseket mindig politikai szempontból közelíti meg és így gyakorlatban valósítja meg a párt politikáját. [...] Munkáját hivatásának érzi, szereti és áldozatkészen végzi. Mint vezető sokat foglalkozik a hozzá beosztott elvtársakkal, azok számára konkrét segítséget tud nyújtani. Beosztottai szeretik, tisztelik, mint parancsnokot, elvtársukat. A munkában önálló, nem fél a felelősségvállalástól. Igyekszik reálisan megszabni a feladatokat. Vezetői munkájában több figyelmet kell fordítani a kiadott utasítások ellenőrzésére. Nagyon jó emberi kapcsolatokat tud létesíteni, megnyerő a magatartása. Jellemileg szilárd, józan gondolkodású. Az emberek ítéletében reális. Igyekszik az embereket teljes bonyolultságukban, jó és

rossz tulajdonságait figyelembe véve, megítélni. [...] Családi élete rendezett, szolid. Általános műveltsége megfelelő, amit főleg egyéni úton sajátított el. Rendszeresen olvas, színházba jár, érdeklődik a kulturális kérdések iránt.

Jutalmazása a következő években is folyamatos volt, 1969. május 15-én alezredessé léptették elő, 1969. június 16. és július 9. között a Szovjetunióban pihenhetett ki fáradalmait csereüdülés keretében, az év végén még egy főcsoportfőnök-helyettesi dicséretet is kapott. Felettese, Kiss Ervin 1970. január 15-i áthelyezése után már alosztályvezetőként irányította a protestáns egyházak elleni elhárító munkát. 1971-ben csoportfőnöki, 1972-ben ismét főcsoportfőnök-helyettesi dicséretet és természetesen pénzjutalmat kapott. 1973. február 2. és 1974. december 12. között A. József „Kaposi Géza” fedőnéven adott jelentéseit vette.¹⁶ 1975. december 4-én mint a BM III/III/1-c. alosztály vezetője kérte H. Gábor teológushallgató, azaz „Újhelyi” fedőnevű hálózati személy munkadossziéjának második kötetét a BM Nyilvántartó Központ 1. osztályától.¹⁷ 1979. szeptember 30-án nyugállományba vonult a szolgálat felső korhatára, azaz 55. életévé elérése miatt. Ezen alkalommal belügyminiszter-helyettesi dicséretet és aranygyűrűt kapott, ekkor a József Attila lakótelepen élt. Már nyugdíjasként tüntette ki ismételten a diktatúra, 1984 szeptemberében, 60. születésnapja alkalmából a belügyminiszter-helyettes 4000 Ft-os jutalommal kedveskedett a már visszavonult rendőrnek. 1986-ban Közbiztonsági Érdemérmét kapott „A szocializmus megvédésének 30. évfordulója” alkalmából. Anyagi helyzetének romlására enged következtetni, hogy 1988-ban 6000 Ft segélyt kapott a BM-től. A demokratikus jogállam belügyminisztériuma sem volt hűtlen az egykori egyházüldözőhöz, 1993-ban 10 000 Ft temetési segélyt, majd a rá következő évben újabb segélyt kapott 15 230 Ft értékben.¹⁸

Bíró Sándor (1979–1981 között)

1926. augusztus 2-án született békési munkáscsaládba; anyja neve Csarnai Zsuzsanna, apja cipésmesterként dolgozott. Az elemi iskolák elvégzése után kereskedősegédként dolgozott, majd szakszervezeti vonalon helyezkedett el. 1949-ben az MDP békési szervezetének javaslatára négy hónapos szakszervezeti iskolára került, ahonnan a Szolnok megyei rendőrkapitányság államvédelmi osztályára vették fel nyomozónak. A belső elhárítási csoport egyházi vonalvezetője lett, egy éven belül pedig alosztályvezetővé nevezték ki. 1956. november 3-án őrizetbe

¹⁶ ÁBTL 3.1.2. M-41805. – „Kaposi Géza”, 259–317.

¹⁷ ÁBTL 3.1.2. M-39676/1. – „Újhelyi”, 6.

¹⁸ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték 11308 – Csongrádi Károly.

vették, ahonnan egy nap után a szovjetek szabadították ki. Ezután megbízták az „ellenforradalmárok” felderítésével és az államvédelem ujjászervezésével, amit egy hét alatt véghezvitt. 1956 decemberétől az ORFK állományában szolgált, ahol az egyházi elhárítás vezetését bízták rá. 1951-ben nősült, három gyermekük született. 1961. október 4. – 1962. március 13. között T. Péter fóti lelkész, esperes „Madarász Lajos” fedőnéven adott jelentéseit vette.¹⁹ 1961. november 13. – 1962. február 16. között,²⁰ illetve 1968. április 14. – 1968. október 9. között A. József nagykovácsi lelkész, azaz a „Kaposi Géza” fedőnevű hálózati személy jelentéseit vette.²¹ 1964-ben kelt minősítésében szóvá tették csípős hangnemét és kemény vezetési stílusát: „Az utóbbi időben gondosabban ügyel arra is, hogy bírálatai ne legyenek sértőek, ami vezetői tekintélyét feltétlenül emelte.” 1968-ban kelt minősítésében a következő olvasható: „Az alosztályon több jelentős ügyet számoltak fel. Szorgalma és munkájában elért eredményeinek elismeréseként 1966-ban Miniszterhelyettesi jutalmat és a Haza Szolgálatáért Érdemérem arany fokozat kitüntetését kapta. 1967-ben is kapott jutalmat munkája elismerésére.”

1968. február 1-én főoperatív beosztott lett. 1968. április 30. – 1969. június 4. között Sz. István református lelkész tartótisztje, aki jelentéseit „Szatmári” fedőnéven adta.²² 1968. május 2. – 1969. szeptember 5. között T. Károly konventi munkatárs „Tolnai Lajos” fedőnéven adott jelentéseit vette.²³ 1968. szeptember 19-én szervezte be F. Csabát, a Debreceni Református Teológiai Akadémia Kollégiumi Nagykönyvtárában dolgozó református lelkészt fokozatosan, hazafias alapon, a találó „Könyves” fedőnéven.²⁴ 1971. július 1-én a protestáns egyházak elleni elhárításért felelős BM III/III-1-c alosztály főoperatív beosztottja lett. 1974-es jellemzése szerint: „Közvetlen irányítással több jelentős egyházi funkciót betöltő hálózati személy jól elősegíti az egyházpolitikai érdekek érvényesülését. E személyek elfogadják irányítását, tanácsait más kérdésekben is igénylik.” 1974. október 6.²⁵ – 1976. január 28.²⁶ között K. Attila református lelkész, azaz „Keresztes Péter” tartótisztje volt. 1974. október 14. – 1975. március 18. között H. Gábor teológushallgató, azaz „Újhelyi Tibor” fedőnevű hálózati személy jelentéseit vette.²⁷ 1975. július 23. – 1975. augusztus 14. között a Zsinati Iroda munkatársának, P. Józsefnek „Pusztai” fedőnéven adott

¹⁹ ÁBTL 3.1.2. M-25802. – „Madarász Lajos”, 226–245.

²⁰ ÁBTL 3.1.2. M-25801. – „Erdélyi”, 218–238.

²¹ ÁBTL 3.1.2. M-41805. – „Kaposi Géza”, 5–55.

²² ÁBTL 3.1.2. M-30716. – „Szatmári”, 190–383.

²³ ÁBTL 3.1.2. M-29600/6. – „Tolnai Lajos”, 263–317.; 3.1.2. M-30717. – „Tolnai Lajos”, 8–424.; ÁBTL 3.1.2M-30717/1. – „Tolnai Lajos”, 9–366.; ÁBTL 3.1.2. M-31987. – „Tolnai Lajos”, 8–401.

²⁴ ÁBTL 2.2.2. Hálózati nyilvántartások – „Könyves”.

²⁵ ÁBTL 3.1.2. M-39520/2. – „Keresztes Péter”, 117–449.

²⁶ ÁBTL 3.1.2. M-39520/3. – „Keresztes Péter”, 85–119.

²⁷ ÁBTL 3.1.2. M-39676. – „Újhelyi”, 300–368.

jelentéseit vette.²⁸ 1975. szeptember 9-én A. József nagykőrösi lelkész, azaz „Kaposi Géza” fedőnevű hálózati személy jelentését vette.²⁹ 1978. január 25. – 1979. szeptember 20. között a Debreceni Teológiai Akadémia professzorának, K. Lászlónak, azaz „Zempléni” fedőnevű ügynöknek volt a tartótisztje.³⁰ Felettese 1979. szeptember 3-i javaslatában így írt róla:

Az egyházi reakció-elhárítás egyik legrégebbi operatív tisztje – 1950 óta kisebb megszakításokkal e vonalon dolgozik. Jelenlegi munkakörében 10 éve tevékenykedik, ellátva az alosztályvezető-helyettesi teendőket is. [...] kiemelten magasan kvalifikált hálózati személyeket vezet eredményesen [...] Hosszú idő óta rendszeresen részt vesz a különböző belügyi iskolák oktatói munkájában. [...] jogi egyetem 3. évfolyamának elvégzése után rajta kívülálló okok miatt abba kellett hagynia egyetemi tanulmányait.

Alosztályvezetői kinevezése előtt elkészítették 1979. szeptember 18-án újabb minősítését:

1974 óta, mint pártalapszervezet titkára végez pártmunkát. [...] Irányítása alatt a hozzá tartozó beosztott operatív tiszték jól és eredményesen dolgoznak. Több fiatal operatív tisztet bevezetett az operatív munkába. A feladatok kezdeményezése, végzése során az egyházpolitikai érdekeket megfelelően érzékeli. Értékelő, elemző munkája sokat fejlődött. Az utóbbi évek során a nemzetközi egyházi szervezetekkel összefüggő tevékenysége lényegesen kibővült. Ezekkel kapcsolatos információk gyűjtése és a baráti országok illetékes állambiztonsági szervével való koordinációs munkája sokat fejlődött. [...] Feladatait helyesen igyekszik megosztani fiatal társaival.

Kinevezésével egyidejűleg ezredessé léptették elő, majd megkapta a KGB Tiszteletbeli Munkatársa kitüntetését is, beosztási illetménye 6400 Ft lett. 1981. augusztus 31-én csoportfőnöki dicséretet és 5400 Ft pénzjutalmat kapott a szolgálat felső korhatárának elérése miatti nyugállományba helyezése alkalmából. Nála is tetten érhető az anyagi helyzet romlása, 1988-ban 6000 Ft segélyt folyósítottak számára, a fogyatéki kartonján található bejegyzés szerint pedig a rendszerváltozás utáni harmadik kormány is gondoskodott róla, 1999-ben temetkezési hozzájárulást kapott családja.³¹

²⁸ ÁBTL 3.1.2. M-39674. – „Pusztai”, 266–277.

²⁹ ÁBTL 3.1.2. M-41805. – „Kaposi Géza”, 318–319.

³⁰ ÁBTL 3.1.2. M-40917. – „Zempléni”, 153–161.; ÁBTL 3.1.2. M-40917/1. – „Zempléni” 1–58.

³¹ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatékos 8555 – Bíró Sándor.

Reményi Géza (1981–1990 között)

1943. november 20-án született Dunakeszin, anyja leánykori neve Soós Magdolna. Apja vasutas, anyja gyári munkás, majd lapterjesztő pártalkalmazott volt. 1962-ben érettségizett a Petrik Lajos Vegyipari technikumban, német és orosz nyelvet tanult, de vizsgát nem tett. Végzettségének megfelelően 1962-től 1967-ig az Egyesült Izzó vegyésztechnikusaként dolgozott. Közben 1963–1965 között sorakatonai szolgálatát Vácon töltötte, távgépíró, majd távgépíró rajparancsnokként. 1964-ben a Hírszakmai távirás-versenyen első helyezést ért el, tartalékállományú tizedesként, mint az Ezred Élénjáró Katonája szerelt le. 1966-ban nősült, két gyermekük született. 1967. január 10-én készült felvételi javaslata szerint: „Lakókörnyezetében elsősorban szülei köztiszteletnek örvendő elvtársak, de róla is igen jó vélemény alakult ki.” Mint hivatásos operatív tiszt, az Újpesti kapitányság Bűnügyi Osztályára került, itt kezdte el a Rendőrtiszti Főiskolát, amit 1973-ban végezett el. Az MSZMP-nek 1969-ben lett tagja. 1976. augusztus 1-től az MSZMP Politikai Főiskoláján vett részt egy hónapos tanfolyamon, majd szeptembertől a protestáns egyházak elleni elhárításért felelős BM III/III-1-c alosztályra került, ahol a következő tizenhárom évet is töltötte, 1979-ben századossá léptették elő. 1979. szeptember 20. – 1981. szeptember 15. között K. László református püspök, azaz a „Zempléni” fedőnevű ügynök tartótisztje volt.³² 1979. december 6. – 1980. december 12. között A. József, azaz a „Kaposi Géza” fedőnevű hálózati személy jelentését vette.³³ 1981. július 11-én kelt alosztályvezetői kinevezése miatt elkészült minősítés kiegészítése a következőket tartalmazza:

Legutóbbi minősítése 1978-ban az MSZMP Politikai Főiskoláján történt. A főiskola befejezése után 1979. augusztusban szűnt meg iskolára vezénylése és kapott beosztást korábbi munkahelyén a Belügyminisztérium III/III-1. Osztályán, mint kiemelt főoperatív tiszt, azzal, hogy a c. alosztály vezetői utánpótlásaként kerül a káderfejlesztési tervbe. [...] A kiképzési és káderfejlesztési tervben foglaltaknak megfelelően, elhárítási vonalának vezetése, irányítása és az ott beosztottak ellenőrzése mellett folyamatosan részt vett az alosztály egyéb elhárítási vonalainak megismerésében, azok munkájának értékelésében, feldolgozó munka realizálásának tervezésében és az ezeket követő, az egész alosztály-munkáját érintő összefoglaló elemző-értékelő munkába aktívan bekapcsolódott. Minden ezekkel kapcsolatos feladatot szívesen vállalt, azokat a legjobb tudása szerint nagy felelősséggel hajtotta végre. A c. alosztály beosztottainak többségével sikerült eredményes munkakapcsolatot kialakítania. Egyes beosztottak fenntartásokkal vannak iránta, ka-

³² ÁBTL 3.1.2. M-40917/1. – „Zempléni”, 58–218.

³³ ÁBTL 3.1.2. M-41805. – „Kaposi Géza”, 323–334.

tegorikus stílusa miatt. Erre többször felhívtuk a figyelmét, amit önkritikusan fogadott és igyekszik változtatni. [...] Igyekeznie kell az egész állománnyal azt a jó elvtársi- és munkakapcsolatot kialakítani, amit jelenlegi elhárítási vonalán megvalósított. Ehhez Reményi elvtársnak a képessége adott. Ha a vezetésben a demokratikus elemeket jobban érvényesíti, azokat a fenntartásokat könnyen leküzdheti. A Politikai Főiskola befejezése után azonnal beilleszkedett az alapszervezet munkájába. Jó kapcsolatot alakított ki a kollektívával, melynek eredményeként az MSZMP BM. 5 PB küldöttértekezletére delegálták, ahol a PB tagjává választották. A Pártépítési Munkabizottság tagjaként végez aktív pártmunkát. Az alapszervezet munkájában is részt vesz, a rendezvényeken felkészülten jelenik meg. [...] Nagy szorgalommal ismerte meg területét. Kezdeményező javaslatokkal mozgósítani tudta a vonalon dolgozó beosztottakat. Az alosztályvezető távollétében több alkalommal, huzamosabb ideig szervezte az alosztály munkáját. Határozott, célszerű intézkedései miatt az állomány többsége szakmai vezetőként ismeri el. Reményi elvtárs politikai, szakmai munkája kiegyensúlyozott, családi élete rendezett. Rendelkezik azokkal a képességekkel és készséggel – részben azokkal a gyakorlati tapasztalatokkal – amelyek alkalmassá teszi őt alosztályvezetői feladatok ellátására.

1981. szeptember 1-től alosztályvezető lett, 7000 Ft illetménnyel, ebben az évben őrnaggyá léptették elő. Kinevezési javaslatában kiemelték, hogy „az elmúlt két év tapasztalatai alapján alkalmas arra, hogy alosztályvezetői beosztásba kerüljön. Nagy szorgalommal ismerkedett meg a [BM] III/III-1-c. alosztály elhárítási területével.” Érdekes, hogy az MSZMP BM 5. Pártbizottság Végrehajtó Bizottsága bár kinevezésével egyetértett, a soron kívüli előléptetést nem tartotta időszerűnek, és javasolta a szakmai vezetésnek, hogy 1982-ben térjenek vissza a kérdésre. Ez azonban elmaradt, Reményi nem lett alezredes. 1982. augusztus 16. – 1986. október 9. között N. Gyula evangélikus lelkész „Egresi” fedőnéven adott jelentéseit vette.³⁴ 1986. szeptember 8-án BM III/III-1/c. alosztályvezetőként a BM Adatfeldolgozó és Tájékoztatási Csoportfőnökség ÁB Operatív Nyilvántartó Osztályától kérte a „Külföldi protestáns szervezetek leleplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése” című objektum dosszié 12. kötetének kiadását.³⁵ 1987. november 2-től a BM III/III-1., azaz a teljes egyházi elhárítást végző osztály megbízott vezetőjévé léptették elő. 1988. november 7. alkalmával belügyminiszter-helyettesi dicsérettel és 20 000 Ft pénzjutalommal ismerték el szolgálatait. 1989. február 1-én osztályvezető-helyetessé nevezték ki, a megbízott osztályvezetői feladat visszavonásával ugyanakkor egy fizetési kategóriát feljebb lépett, illetménye 19 700 Ft lett.

³⁴ ÁBTL 3.1.2. M-41832/2. – „Egresi”, 1–279.

³⁵ ÁBTL. 3.1.5. O-20022. – „Külföldi protestáns szervezetek leleplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése”, 1.

1989. szeptember 15-én „70 éves a VCSK-KGB” jelvény kitüntetését kapott, majd két hétre rá csoportfőnöki dicséretet és 18 000 Ft pénzjutalmat. 1989. december 19-én tette le esküjét a Magyar Köztársaság alkotmányos rendjének védelmére.

Negyvenhét évesen, 1990. január 17-én kelt nyilatkozata szerint tudomásul vette nyugállományba helyezését szolgálati nyugdíjra való jogosultság megszerzésével, mivel átszervezés miatt nem tudnak részére beosztást biztosítani. A rendszerváltozás szele és a küszöbönálló első demokratikus választások okafogyottá tették a BM III/III-as csoportfőnökségét, így egy demokratikus jogállamnak sem volt szüksége a továbbiakban egyenruhás egyházüldözőkre. Dr. Császár Józsefné ezredes, a BM Személyzeti Osztályvezetője által 1990. január 31-én kelt értesítése szerint személyzeti anyagát elküldték a Magyar Néphadsereg Hadkiegészítő parancsnokságára tartalékos tiszti nyilvántartásba vétel céljából.³⁶

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.2.2. Hálózati nyilvántartások

„Bicskei”
 „Kertész”
 „Könyves”
 „Újhelyi Tibor”

2.8.1. BM Központi Fogyték

2738. – Kiss Ervin
 8555. – Bíró Sándor
 14762. – Reményi Géza
 11308. – Csongrádi Károly
 14745. – Móricz János

3.1.2. M-dosszié

M-25801. – „Erdélyi”
 M-25802. – „Madarász Lajos”
 M-29600/6. – „Tolnai Lajos”
 M-30716. – „Szatmári”
 M-30717+1. – „Tolnai Lajos”
 M-31987. – „Tolnai Lajos”
 M-39520+3. – „Keresztes Péter”
 M-39674. – „Pusztai”, 266-277.

³⁶ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték 14762. – Reményi Géza

M-39676+1. – „Újhelyi”
M-41805. – „Kaposi Géza”
M-40917+1 – „Zempléni”
M-41832+2 – „Egresi”
M-25801. – „Erdélyi”

3.1.5. Objektum-dosszié

O-20022. – „Külföldi protestáns szervezetek leleplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése”

FELHASZNÁLT IRODALOM

- FEKETE Ágnes: Ami volt... interjú Szűcs Ferencsel. *THÉMA*, XII. évf., 2009/1–2., 61–75.
- KÓSA László: Az állambiztonsági szervezet hálózata a református egyházban a diktatúra idején. *THÉMA*, XII. évf., 2009/1–2., 1–46.
- SOÓS-SZABÓ-SZIGETI (Szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Budapest, Szent István Társulat, 2010.
- VÖRÖS Géza: Egyházüldözők arcképcsarnoka. *Betekintő*, IX. évf., 2015/2. http://www.betekinto.hu/en/2015_2_voros. (Letöltés: 2018. október 31.)

ABSTRACT

Boér Zoltán: Keeping the Church on the rack – Examples of biographies of professional state security officers tasked with the surveillance of Calvinist Church members

Without learning from past mistakes or sins, one cannot build a healthy future. I believe it is of utmost importance that historical investigations cover the functioning of the communist state security, which still affects society and the Hungarian Reformed Church today. Not only its practises but the true identity of its agents and officers, as well, in order to provide at least some compensation for its victims. It is necessary that the members of the congregations get a chance to come to know their own history. Through these stories, the operation of the professional network, the complex system of state security agencies, and the co-authors of agency reports become easier to interpret. In this approach, the activity

of the professional anticlerics of the communist party, who played a prominent role in directing the work of the floor officers, must also be investigated. The introduced cases of four sub-section leaders represent the middle management of state security operating during the Kádár dictatorship after the 1963 amnesty, which is mistakenly seen as a sort of détente toward the religious population. Kiss, Csongrádi and Bíró started their career in the Rákosi era, two of them actively participated in the bloody quenching of the 1956 Revolution, for which they received the communist “Legion of Honour”, the Worker-Peasant Power Memorial Award and the privileges associated with it. Sándor Bíró came to the sub-section after his active and successful two-decade-long work as a handler of agents. He was followed by a representative of the new generation, for whom illegal party activity and world-war trauma were known only from his comrades’ narratives. Géza Reményi, the absolute professional state security officer, has been concentrating on the church affairs, and his shooting star career was only stopped at the age of 47 by the democratic transformation and the reestablishment of the rule of law. There are more than one hundred individuals with professional church persecutor profiles, just like the officers mentioned. I sincerely hope that, in the near future, their loathsome acts will be more widely known and freely accessible.

Keywords: state security, network men, professional police staff, socialism, pastors of the Reformed Church

„EMLÉKEZZETEK MEG A FOGLYOKRÓL...”

MAGYAROK REFORMÁTUS KERESZTYÉN HITTEL, IDENTITÁSTUDATTAL
IDEGEN KOMMUNISTA DIKTATÚRÁK LÁGEREIBEN, BÖRTÖNEIBEN

Bognár Zalán

Rendkívül kifejezőnek tartom konferenciánk címét, amelynek szavai tartalmukban egymásba fonódnak, s amelyek kezdőbetűi, összeolvasva, református hitünk egyik oszlopát adják ki (Hagyomány, Identitás, Történelem), amivel a Sola Fidére, vagyis az egyedül HIT általi üdvözülésre utal.

E konferenciának elsődleges célja, hogy feltárja református elődeinknek a történetét, sorsát, tevékenységét, hogy a hitvalló református elődök példáiból erőt és tudást merítsünk korunk feladataihoz. Történelmünk ismeretének fontosságára tanít minket a Biblia is, hiszen az emlékezzél, emlékezzetek, emlékezzél, emlékeztetvén és a többi, az emlékezésre, az emlékeztetésre való felszólítás különböző formában 88-szor szerepel benne! Ezt ismerte fel Himnuszunk református költője, Kölcsey Ferenc is, aki a következőket írta: „Egy nép, amely nem tud emlékezni, magát temeti el.”

Történészként azt vallom, hogy a történelemtanulásnak, tanulmányozásának, tanításának az egyik legfontosabb feladata, hogy tanítson minket, hogy a múlt történéseinek megismerésével és feldolgozásával közelebb kerüljünk jelenünk problémáinak helyes megoldásához. Ahogy a régi rómaiak is tudták: *Historia est magistra vitae*. A történelemismeret másik legfontosabb feladata, hogy identitást adjon, és erősítsen.

A kommunisták éppen ezt az identitás megőrzését, erősítését segítő múltat, a történelmet, a történelmünket akarták végképp eltörölni, hogy nemzetközivé legyen a világ, s a nemzetek eltűnjenek. Tették ezt sajnos nem kevés sikerrel.

A kommunista diktatúráknak több mint 100 millió áldozata volt! E diktatúrák alaptézise volt az ateizmus, az istentagadás. A 20. század bebizonyította, hogy e rendszerek istentelensége együtt jár azok embertelenségével. Ezek az Isten- és emberellenes, a hatalmukat csak az állami terror alkalmazásával fenntartani tudó rendszerek nem túrték meg a hitvalló, a rendszer ideológiájával ellentétes elveket

valló embereket. Őket, valamint másokat, mint például a kollektív bűnösség elve alapján elítéltek is, tömegesen – a rendszerre jellemző eufémizmussal úgymond – „izolálták” a társadalomból, börtönökbe és kényszermunkatáborokba vetve őket.

Csak a Szovjetunióban több mint 50 millió embert tartottak fogva. S csak az 1930-tól 1960-ig működő GULÁG lágereiben, börtöneiben, rabtelepein Anne Applebaum kutatásai szerint legkevesebb 33 millió, míg Szolzsenyicin szerint több mint 50 millió embert. Nem véletlenül vált szállóigévé a szovjet birodalomban az a mondás, hogy „A Szovjetunióban háromféle ember van: aki volt, aki van, és aki lesz lágerben”. Még olyan magas funkcióban lévő emberek, mint Kalinyin államfő vagy Molotov kormányfő és egyben külügyminiszter feleségei is több évet a GULÁG-lágerekben raboskodtak, miközben férjeik a hivatalaikban dolgoztak.

A másik szovjet lágerrendszerben, az 1939 és 1953 között működő GUPVI-lágerekben, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság hadifogolytáboraiiban több mint 4 millió külföldi állampolgárt tartottak fogva¹ embertelen körülmények között, és köteleztek kényszermunkára, köztük mintegy 1 millió magyar állampolgárt az 1944-es országterületről.² És akkor még nem beszéltünk a Szovjetunió internálótáboraiiba hurcoltakról. A többi, Magyarországgal szomszédos, szovjet segítséggel létrehozott kommunista diktatúrában, szocialista rendszerben is számtalan magyar embert tartottak rabságban. A protestáló keresztyén mentalitás „likvidálása” e diktatúrák elsődleges céljai közé tartozott.

Így írt erről Gulácsy Lajos kárpátaljai református lelkész, akit 1949-ben ítélték 10 évi javító-munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre, mert fiataloknak tartott bibliaórát: A lágerükben a végletekig legyengült, 40-50 kg-ra fogyott rabok bizottsága a láger parancsnokához ment. Elmondták, hogy megértik, hogy dolgozni kell, de azt kérték, hogy adjanak nekik több ételt, és akkor teljesíteni tudják a normát. A parancsnok erre a következőképpen válaszolt: „»Vegyétek tudomásul, a Szovjetunióknak nincs szüksége a maguk munkájára, és nem azért hozták ide magukat, hogy dolgozzanak, hanem hogy gyötörjük és halálra sanyargassuk magukat.« Ezek után már csak a halál volt kilátásban. Hogy valaki megmaradt, az csoda, mi azt mondjuk: kegyelem.”³

¹ Galickij, V. P.: Vrazseszkizje vojennoplennije v SzSzsZR (1941–1945), *Vojennoisztorieszkij Zsurnal*, Moszkva, 1990/9. 45.

² Bognár Zalán: 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly? Az 1941–1945 között szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok (katonák és civilek) létszáma és halálzási arányuk, in Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017*, Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó, 2017, 66–98.

³ Gulácsy Lajos: *Mélyégből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről*, Uzsgorod (Ungvár), Kárpátaljai Református Egyház Sajtóosztálya, 2000, 15.

Forgon Pál, szintén kárpátaljai református lelkész, akit 1952-ben ítéltek 25 évi kényszermunkára evangelizálása miatt, írja visszaemlékezésében: „A légerekben, amelyet én sem kerülhettem el, több református magyar ember pusztult el, mint a második világháború ideje alatt.”⁴ S ez a megállapítás igaz az egész magyarságra is.

A memoáirodalomból és az oral history alapján reánk maradt – e borzalmas időszakokat feltáró – történeti források komparatív elemzése során többféle túlélési technika, illetve stratégia is tetten érhető a foglyok életében. Azonban ezek közül is a legeredményesebbnek az Istenbe vetett hit mondható. Az áldozatok visszaemlékezéseiben gyakran olvasható az a naponta megtapasztalt igazság, hogy akinek nem volt elég erős belső tartása, lelki ereje, hite, az a kíméletlen s kilátástalannak tűnő fogság ideje alatt lelkileg összeomlott, így mindenféle betegség hamar ledöntötte a lábáról, s meghalt. A forrásokban számtalan példa található arra vonatkozóan, hogy a rendszer áldozatainak a börtönökben és a kényszermunkatáborokban leginkább az Istenbe vetett hit és az ima csodálatos erejének a megtapasztalása adott erőt a szenvedések elviseléséhez és a rabság embert őrli éveinek a túléléséhez.

Már a magyarországi szovjet (hadifogolygyűjtőtáborokról leírják a visszaemlékezők – amelyek lakóinak mintegy 1/3-a civil volt –, hogy sok legyengült, lelkileg összeomlott rabtársuk a légerek udvarain fagyott meg, ha nem volt társuk, aki lelket öntsön beléjük. A gödöllői, hadifogolykórházbeli állapotokról így ír egy egykori fogoly: „irtózatos letargikus hangulat volt. Életerős, gyógyuló félben lévő emberek [...] depressziós állapotba kerültek. Volt, akit három nap alatt elvitt a lelki összeomlás.”⁵ A foglyok lelki állapotának fontos szerepéről így ír egy autentikus tanú, dr. Dubecz Sándor, a bajai hadifogolytábor kórházrészlegének volt a főorvosa: „Megfigyeltem: a németek, a Wehrmacht-foglyok többen és gyorsabban pusztultak el, mint az átlag. Sokan összeroppantak, elhagyták magukat, apátiába estek [...] Nem tudták megemészteni a vereséget, pszichikailag teljesen leépültek. S ebbe haltak bele.”⁶ Ezek az emberek elveszítették a hitüket, mert, ahogy Jézus egyik példázatában olvashatjuk, homokra építették az életüket, és nem kösziklára (Mt 7,21; 24–27).

Szokták mondani, hogy zuhanó repülőgépen nincs ateista ember. A mondás – annyiban, amennyiben párhuzamot lehet vonni a zuhanó repülőgép és a fogság, főként a kilátástalan, gyötrelmes fogság között – konvertálható a fogságban lévőkre

⁴ Forgon Pál: *Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Egy kárpátaljai magyar református lelkész a Gulágon*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1992, 21–22.

⁵ Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ) 325. – 1992. Balog József visszaemlékezése, 8–9.

⁶ Feltáratlan tömegsírok Baján. Akinek fakeszt sem jutott... Wallinger Endre riportja. *Helyzet*, 1990. május 19. 10.

is. Ugyanis több mint száz fogoly visszaemlékezés elolvasása után kijelenthetem, hogy a fogság kegyetlen körülményeiben, megpróbáltatásainak mélységeiben az emberek útja élesen kettéválik. Az egyik rész istentagadóvá vagy Istent gyalázóvá válik, míg a másik rész Istenben kezd el hinni, sőt Jézus Krisztusban, átélve olyan istenélményeket, csodákat, amelyek egy életre meghatározzák a világhoz és embertársaikhoz való viszonyukat, és életben tartja őket.

A fogságban sokféle hit segíthetett a túlélésben. Egyeseket az tartott életben, hogy a feleségük vagy gyermekeik hazavárják őket, és szükség van rájuk, hogy felneveljék gyermekeiket. De akiket nem vártak odahaza, erős szeretetnek kötelelével, azok hamar elhagyták magukat, feladták a túlélésért folytatott küzdelmet, többnyire nem is tudatosan, hanem a tudatalattijukban, s meghaltak. Ezért fontos, hogy életünknek biztos, változhatatlan alapja legyen, az élő Istenbe és az Ő szeretetébe, kegyelmébe vetett hit, amelyet megmutatott egyszülött fiában, Jézus Krisztusban. De honnan jön ez a hit, ez a megtartó erő? Az Isten, sőt Jézus Krisztus valóságát és erejét megtapasztaló Pál apostol a Rómabeliekhez írott levelében a következőket írja: „a hit hallásból van, a hallás pedig Isten Igéje által” (Róm 10,17), vagyis a Bibliába foglalt Igék által. Éppen ezért református hitvallásunk egyik oszlopa a Sola Scriptura, vagyis egyedül a Szentírás által ismerhetem meg Isten tökéletes kijelentését!

Tehát a Bibliának, vagyis az Isten kijelentéseinek óriási szerepe volt a túlélésben. Nem is túrték meg a szovjet lágerekben, mégis sok helyen ott volt Isten akaratából, hol vakká téve az öröket, hol pedig a lelkükre hatva. Így például Horkay Barna kárpátaljai református lelkésztől is elvették a Bibliáját, de a lakásától több mint 7000 km-re lévő szibériai GULÁG-lágerébe a felesége csomagokban juttatta el neki az Újszövetséget oly módon, hogy a kekszket egyenként a Biblia lapjaiba csomagolta.⁷

Csánki Gábor református tábori lelkész ekképpen ír a Biblia szovjet lágerekbeli embermentő szerepéről visszaemlékezésében:

Előttem van kopott Bibliám. Az idő nyomai nagyon meglátszanak rajta, sokat tudna mesélni. Mily sok kézen megfordult! Voltak, akik kigúnyoltak miatt, de voltak nagyon sokan, akik épültek belőle, akik hitet kaptak, hogy a türelemmel viselt idő után eljön a szabadulás ideje.

⁷ Horkay Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*, h. n., magánkiadás, 1998. 179.

Hány alkalommal megtörtént, hogy fáradtan megérkeztünk munkahelyünkről, még alig vettük le ruháinkat, máris kérték tőlem és elindult kézről-kézre. Vigasztalt, a gyengéknek erőt, az életuntaknak életet, a csüggedőnek hitet adott: Isten a mi ortal-munk és erősségünk. Igen, bizonyos segítség a nyomorúságban.⁸

Azonban ahol, illetve amikor nem volt Biblia, ott az emlékezet, az elmébe, sőt inkább az ember szívében őrzött Igék segítették az embereket a megpróbáltatások túlélésében. Több, Istenben mélyen hívő lelkész és nem lelkész, de a II. Helvét Hitvallásban is megfogalmazott egyetemes papság elve alapján Istentől való elhívással élő református laikus is leírta, hogy felismerték, hitték, hogy Isten céllal engedte őket a börtönökbe, a lágerekbe, hogy ott lelkileg erősítsék társaikat, hirdessék az evangéliumot, vigasztaljanak, a hitből való élet felé segítsék őket. Így például Kiss István református tanár – aki szolgált a Soli Deo Gloria Református Diákszövetségben (SDG), a Keresztyén Ifjúsági Egyesületben (KIE), s akit civilként hurcoltak el Budapestről a hadifoglyok közé keverve – a szovjetunióbeli lágerben, miután lelkész társaitól elszakították, több napos lelki küzdelem után kapta a Szent Lélektől a következő Igét: „De én imádkoztam érted, hogy el ne fogyatkozzék a te hited: te azért idővel megtérvén, a te atyádfiait erősítsed” (Lk 22,32). Ekkortól már tudta, hogy neki kell átvennie a papi szerepet a lágerben, és igehirdetéseket, úrvacsorai alkalmakat tartott az ateista birodalom lágereiben, lelkileg gondozta, támogatta fogolytársait.⁹

Visky Ferenc, Királyhágó-melléki református lelkész – akit Romániában 22 évi kényszermunkára ítélték hitvallásáért – így ír fogságbeli küldetéséről: „El lehet venni a külső papi státuszt, de nem lehet elvenni a felülről adatott szolgálati, pásztori, papi státuszt. Nagy örömöm volt, amikor felfedeztem, hogy az én parókiám a börtön.”¹⁰

Majd később arról is ír, hogy milyen fontos felismerni Isten akaratát, azt, hogy Istennek célja van velünk ott, ahova helyezett, s az Istentől kapott cél, feladat felismerése segít túlélni a szenvedéseket:

A szenvedés addig nehéz, amíg értelmetlen. A szenvedés nyilvánvalóvá teszi, hogy Isten nem játszik velünk, és nemcsak megváltásunkat, hanem megszentelődésünket is halálosan komolyan veszi (Barth). A megigazítás: életünk; a megszentelődés: halálunk.

⁸ Selmeczi István: *Istennel a tűzvonalban. Csánki Gábor lelkész emlékiratai nyomán*, magánkiadás, Tata, 2015. 148.

⁹ Hadtörténelmi Levéltár és Irattár (HLI) Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (Tgy.) 3225. Kiss István: Egy mezítelen a többszázezer közül. Fogságom naplója. Szovjet fogságom 594 napja, 83.

¹⁰ Visky Ferenc: *Szerelme szorongat*, Kolozsvár, Koinónia, 2004. 130.

„Ezután, tehát azok is, akiknek van feleségük, úgy éljenek, mintha nem volna, és akik sírnak, mintha nem sírnának, akik pedig örülnek, mintha nem örülnének, akik vásárolnak valamit, mintha nem volna az övék, és akik a világ javaival élnek, mintha nem élnének vele, mert e világ ábrázata elmúlik.” (1Kor 7,29–31; új ford.) És folytathatjuk: akik börtönben vannak, mintha szabadok volnának, mert elmúlik a világ vasrácsos, szögesdrótos ábrázata is.

A szabad „mintha-állapot” emberi erőből, önszugesztióból nem valósítható meg. Istennek ajándéka ez. És akkor, amikor ebben az ajándékban részesülünk, még az öröm is átjár bennünket. Jézus azt ígérte tanítványainak, hogy senki el nem veszi tőletek a ti örömeiteket (Ján 16,22). Nem azt mondta, hogy nem is akarja elvenni, sőt mindent megtesz, hogy elvegye, de nem fog sikerülni neki.¹¹

Itt ragadható meg legjobban a hitben járó, a belső emberben, a lelki emberben hit által megerősödött ember ereje, aki a külső, nyomorult, elkeserítő materiális világból egy belső, lelki világba tud menekülni, s abból Isten Szent Lelke által erőt merítve le tudja küzdeni a külső világnak az ember belső, lelki világára gyakorolt romboló hatását.

A börtön, illetve a lágerélet ontotta az imádkozásra való lehetőségeket. Visky Ferenc így ír vizsgálati fogságának egy időszakáról: „Nyolc hónapon át Nagyváradon, ugyanabban a négyzetméteres cellában, nyolcan-tizen is elfértünk. A közös áhítat, az ima tartotta bennünk az életet.”¹²

Majd a szamosújvári börtönidőszakról a következőket:

Ha magánzárkában vagyunk, óriási a lehetőség az imádságra. Az imádságunkkal át lehet fogni az egész világot: család, szenvedők, missziók, ellenségeink... Nálunk, reformátusoknál nincsen hivatalos szerzetesrend. A cella-imára a Párt tanított meg, s ezzel megalapozta az evangéliumi szerzetesség eme fajtáját. A római katolikus karthauziak és a trappisták állandó hallgatásban élnek (a vasárnap kivételével), mi túlszárnyaltuk őket, mert vasárnap sem beszélhettünk senki emberfiával.

A magánzárkában magam is védekeztem az elmagányosodással szemben. Emlékezetből egy református breviáriumot állítottam össze: ige, meditáció, halk ének, bibliai szakaszok, történetek, zsoltárok felmondásai, a Mi Atyánk, Heidelbergi Káté, Atyák látásai, mondásai, egyháztörténelmi leckék...

Naponta reggel, szabad és kötött imák mondásával, nem telepedett rám az évek súlya. Ha imádságban vagyunk, akkor az örökkévalóságban élünk. Nincs idő. Az ima az egyetlen, amit letiltani nem lehet.¹³

¹¹ Visky: *Szerelme szorongat*, 135.

¹² Uo. 129.

¹³ Uo. 134–135.

S itt dől meg a marxizmus azon állítása, hogy a lét meghatározza a tudatot. A Krisztus megváltásában, megszabadításában hívő, Isten áramkörébe bekapcsolódott ember tudata határozza meg a létét. Éppen úgy, ahogy az ártatlanul börtönbe zárt Pálét és Szilászt, akik ahelyett, hogy keseregtek volna és pereltek volna Istennel a börtönbe jutásuk miatt, az általános emberi logikának ellentmondóan, zsoltárokkal dicsőítették az Istent (ApCsel 16,11–40).

Ebből is látható, hogy a sok éven át tartó, végtelennek tűnő éhen-szomjan, legyengülten, megalázottan történő napról napra való élést, a túlélést leginkább a hit segíthette, és a vele kézen fogva járó remény.

Luther Márton szavai jutnak az ember az eszébe, amikor megkérdezik tőle, hogy mit tenne, ha holnap eljönne a világvége. Erre ő így válaszolt: Ültetnék egy fát. A kilátástalanságban már csakis a transzcendentálisba, az Isten erejébe, szeretetébe és kegyelmébe vetett erős hit tarthatja meg az embert! Ahogy Ravasz László mondta: „A hit lélettere a lehetetlen.”

Azonban az Istenben való hitnek és ezáltal az abból való élésnek különböző fokozatai vannak. A fogság embert próbáló körülményei a rendszeres bibliaolvasó és Istennel való személyes kapcsolatra jutott emberek hitét még erősebbé tette. Ők hittél Istén Igéire támaszkodva próbálták meg az Istent, aki beteljesítette rajtuk ígéreteit, és Szent Lelke által vezérelte őket.

Csak néhányat hadd említsek azok közül az istenélményekből, amelyek hitükben, belső lelki tartásukban erősítették református elődeinket, az ateista diktatúrák isten- és embertelen börtöneiben, lágereiben.

Kovács Zoltán kárpátaljai református lelkész 1949. március 19-én, szombaton imádsággal kért Istentől Igét a másnapi prédikációra. Jób könyve került elé, de az első négy rész csak üres betű volt a számára. Amikor azonban az 5. részt olvasta,

...mintha kitüzesedtek volna a versek. Egy lett a szívem az igével. [...] Isten Lelke beszélővé tette az igét, s éreztem, hogy Isten szólal meg az igén keresztül: „Ímé, boldog ember az, akit Isten megdorgál; azért a Mindenhatónak büntetését meg ne utáld! Mert ő megsebez, de be is kötöz, összezúz, de kezei meg is gyógyítanak. Hat bajodból megszabadít, és a hetedikben sem illet a veszedelem téged. Az éhínségben megment téged a haláltól... és nem kell félned, hogy a pusztulás rád következik. [...] Majd megtudod, hogy békeségben lesz a te sátorod [...] Majd megtudod, hogy a te magod megszorodik [...] Érett korban térsz a koporsóba, amint a maga idején takarítatik be a learatott gabona. Ímé ezt kutattuk mi ki, így van ez. Hallgass erre, jegyezd meg magadnak (Jób könyve 5,17–27).¹⁴

¹⁴ Kovács Zoltán: *Bilincsen is békeségben Istennel. Szibériai rabságom története*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990. 19.

A 27. versnek utolsó mondata visszhangzott benne: „Hallgass erre, jegyezd meg magadnak.”¹⁵ Ahogy az Igén gondolkodott, hogy miért is kapta, egyszer csak megjelent a lakásán egy NKVD-s tiszt a községi bíróval, s elhurcolta otthonából, állapotos feleségétől. Ekkor értette meg, hogy az Isten ezzel az igével készítette a lelkét a megpróbáltatásokra. Majd Szibériában ezek az igék is bátorították, erősítették hitét, megőrizték lelki tartását, életét.

Visky Ferencnek – még a nagyváradi vizsgálati fogsága idején, amikor egyénileg imádkozott – Isten Szent Lelke a János evangéliuma 16. fejezetéből a következő részeket helyezte a szívére: „eljött az idő, hogy engemet egyedül hagyjatok”, mondja Jézus a tanítványainak. Majd így folytatja: „De nem vagyok egyedül, mert velem van az Atya” (Jn 16,2). Először nem értette az üzenetet, majd rájött, hogy Isten ezzel lelkieken felkészíti őt arra, hogy hitben élő, s élelemmel is őt segítő cellatársait elviszik mellőle. De hadd beszéljen tovább erről az átélő, a túlélő:

Ott voltak öten-hatan, s cinkosok voltak számom, titkon, hogy lehetőleg ne lássam, át-csempészték a kasztronjuktól a sűrűjét az enyémbe, egy-egy fél vagy negyed krumplit, hogy ne haljak meg, le ne romoljak annyira testileg. És akkor megértettem, hogy még aznap egyedül fognak hagyni engemet a cellában. Egy kicsit méltatlankodtam, Uram, te tudod, hogy ezek a testvérek nagyon fontosak a számomra, és azt a hangot hallottam, hang nélküli hang volt, hát mit gondolsz, én neked nem vagyok elég? Nincs ebben semmi misztikum, itt a léleknek belső beszélgetése folyt, egy ilyenfajta értelmezése az Igének, hogy hagyjam Jézust egyedül magam mellett a testvérek nélkül. Igent mondtam, igen, te egyedül is elég vagy, és nemsokára nyílt az ajtó, bejöttek a szekus tiszték, és olvasták fel a neveket. „Aki halják a nevüket, készítsék a csomagjaikat!” Tudtam, hogy nem fogom hallani a nevemet, és valóban, mindenkit elvittek.¹⁶

Zimányi József kárpátaljai református lelkész is – akit Horkay Barna¹⁷ és Simon Zsigmond¹⁸ lelkészársával együtt tartóztattak le és ítélték több éves kényszermunkára 1947-ben – folyamatosan tapasztalta Isten Szent Lelkének a vezetését Szibéria GULÁG-lágereiben. Így vall megpróbáltatásairól:

A harmincadik születésnapomon éppen egyik gyermekem ágya mellett térdeltem, és köszöntem meg Istennek életemet, amikor értem jöttek. Két hatalmas KGB-legény állt mögöttem. [...] 92 hónapig (vagyis közel 8 évig) nem láttam a feleségemet, gyermekei-

¹⁵ Uo.

¹⁶ Visky: *Szerelme szorongat*, 136–137.

¹⁷ Zimányi Józsefet és Horkay Barnát 1948-ban 7 évi kényszermunkára ítélték, mert hitvallást tettek a KGB-nél, amit levélben meg is fogalmaztak Sztálinnak címezve.

¹⁸ Simon Zsigmondot 1948-ban ítélték 10 évi kényszermunkára bibliaismeret oktatása miatt.

met. [...] 8 hónapig voltam a beregszászi börtönben, utána Ungváron. Majd elindultunk a „jéghegyek” felé, a „tűzoszlop” vezetésével. Az Ő tűzoszlopa világított az egész úton, egész idő alatt, és olvastotta körülöttem a jeget. Ezt a tűzoszlopot láttam meg az északi fényen át sugárzó csillagok ragyogásában is. [...] Életem felől Isten [...] határozott, nem engedte meg, hogy a pusztító erők szándéka teljesebben be, hanem az Ő gondolatai, mely „lélek és élet”. [...] A szabadulások kivitelezésében benne van Uramnak csodálatos gyöngédsége, vigyázó szeretetének védelmező akarata. Isten megmutatta, hogy sokszorosan is veszélyben vagyok, nem én vigyázok magamra, hanem Ő vigyáz reám. Ma is minden nap hálát adok Neki, hogy ezeket a szabadításokat megtapasztalhattam, és szeretetével minden nap „lehajolt hozzám”. Azonnal figyelmeztetett a veszélyekre, és a pusztító minden cselvetését áthúzta.¹⁹

Csak egy példa az ő csodálatos szabadulásaiból. Amikor teljesen legyengült állapotban, 42 kilósan egy másik lágerbe került, és ott a kezébe adott hatalmas lapátot is alig tudta felemelni, akkor az ottani lágerparancsnok, aki már egy korábbi lágerből ismerte őt, magához vette a magyar papot irodaszolgának. Így nemcsak hogy nem kellett neki 42 kilósan nehéz fizikai munkát végeznie, de ráadásul a parancsnok minden munkanapot 3-nak számolt el neki egy helyett. Ő hiába tiltakozott, a parancsnok azt mondta: „Azt csinállok, amit akarok, én vagyok a főnök, te pedig befogod a szádat!” Idővel egyre jobban nőtt az irigység és a harag vele szemben a fogolytársakban, s kezdte elveszíteni lelkeszi hitelét fogolytársai között. Ekkor jött el május 1-je, ami nagy ünnep volt. Mivel a Sarkkörön túl volt a táboruk, a latrinát úgy oldották meg, hogy emeletes, 30-40 üléses fa bódékat alakítottak ki WC-nek, mivel a föld 2 méter mélységig fagyott volt. Amikor már az ülésig ért a fekália, ami a -40 fokban hamar megfagyott, egy hatalmas daruval odébb rakták. Így a láger területén hatalmas „szerves-márvány” obeliszkek díszeltek. Május 1-jét azonban ilyen környezetben mégsem lehetett ünnepelni, ezért a parancsnok kihirdette, hogy aki vállalja ezeknek az eltüntetését, annak egy nap helyett 3-at számol el, vagy 3-szoros fejadagot kap. Innentől már hadd beszéljen Zimányi József református lelkész:

Én rögtön jelentkeztem, de ő azonnal megtiltotta: Szó sem lehet róla! Erre azt feleltem, hogy nekem az Isten parancsolja, hogy ezt nekem meg kell csinálnom.

Először gúnyolódott, hogy mi az, hogy Isten parancsolja. Én azonban nem engedtem ebből, hanem azt mondtam, hogy én Isten parancsának engedek, nekem ezt a munkát el kell végeznem. Hiába tiltotta, én kimentem egy nagy csákánnyal és a kb. 80 cm széles és 60 cm magas fagyott keveréket elkezdtem csákányozni. Apró szilánkokra

¹⁹ <https://honlap.parokia.hu/forum/viewtopic.php?f=13&t=146&start=105>.

repedt széjjel és repült minden felé, rám is, arcomra, vattakabátomra is, és ahol meleg helyre talált, ott meg is olvadt. Bizony estére olyan voltam, mint egy mozgó WC. Rettenetes szag áradt belőlem és terjedt szét körülöttem. Nekem is hányingerem volt saját magamtól, de nem tudtam mint tenni, ezt nekem vállalni kellett. A főnököm nagyon haragudott, nem is engedett be az irodába, nem vihettem be a szódavizet, sem a meleg tejet. Másnap ismét vettem a csákányt és folytattam a munkát. Első nap még volt egy fogolytársam, aki önként jelentkezett, de déltájban elment, nem kellett neki a három nap. Kimentem este a barakkba, de a fiúk rettenetes undorral néztek rám, azt sem engedték meg, hogy bent lefeküdjek, hanem a nyitott szobaajtóban a küszöbön ültem, hátam az ajtófélfának támasztottam, és úgy töltöttem az éjszakát. [...]

Jött a harmadik nap. [...] 11 óra tájban egyszer csak megállt egy kis dzsip, kiugrott belőle egy százados. Később tudtam meg, hogy ezeket a tiszteteket repülő századosoknak hívják, és különleges felhatalmazásuk volt arra, hogy bárhová bemehettek, megjelenhettek bármilyen munkaterületen, és bárhol a Szovjetunióban mindenki köteles volt nekik engedelmeskedni. Természetesen nekik is megvoltak a beépített embereik. Sztálin így tudta valahogy a visszasságokat visszaszorítani. A századosnak a kezében volt egy papír, amin rajta volt, hogy van egy magyar fogoly, aki csak szódavizet hord a főnökének, és őrzi, ha részeg, és mégis három napot kap. Ez tehát nyilvánvalóan csalás, és megrövidítése a törvényesen kiszabott büntetésnek. Odament a főnökömhöz, és bemutatta az igazolványát és megmondta, hogy mit akar ellenőrizni.

Rögtön azt kérdezte, hogy hol van Zimányi? Sztyesko, a főnököm, talpraesett, dörzsölt ember volt, hát tudta, mit kell tennie, megjártotta az ijedelmet.

Jaj, hol is van, hol lehet? Keményen rászólt a százados, hogy ne játssza meg magát, hol van Zimányi, aki kapja a 3 napot. Akkor oda vezette a századosot hozzám, de az nem jött túl közel, csak halló távolságig, és kérdezte a nevemet, születési dátumomat, egyéb adataimat. Amikor meggyőződött arról, hogy valóban én vagyok, azt kérdezte:

– Te itt mit csinálsz?

Engem hirtelen vad, „szocialista” érzelem töltött el. – Százados elvtárs! Jön a május 1-jei ünnep, és tetszik látni, mi van itt. Így nem lehet ünnepelni! Én önként jelentkeztem, hogy eltakarítsam ezt a sok szennyet.

Rám nézett. Jól megnézett.

– Fiam, nem 3 napot érdemelsz, hanem tízet! Elment és kihúzta a nevemet a ki-vizsgálólisták listájáról.

Amikor eltávozott a százados a főnököm hivatott: – Gyere, te gazember! Honnan tudtad, hogy ez az ember jön. Nekem kezemben van az egész lágerparancsnokság, minden mérnök, mindenki, mert rengeteg pénzem van és mindenkit meg tudok venni, és mindig tőlem kérnek kölcsön, de ezt az embert nem vártam. Ennek a jövetelét még én sem tudtam.

– Nekem van egy antennám, ez veszi az adásokat felülről. Én már a múltkor is mondtam, hogy az Isten szólt nekem.

Miféle antenna?– kérdezte.

– Ez az antenna a hit. Aki az élő Istennel élő kapcsolatban van, az hallja a szavát, és Isten is hallja az én szavamat – mondtam neki erre.²⁰

Ez az antenna, ez az imádságos, cselekvő hit segítette református eleinket és általuk a velük szenvedőket a túlélésben, és ez a hit tud minket is segíteni a mindennapi küzdelmeinkben, döntéseinkben is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári, gyűjteményi források

Hadtörténelmi Levéltár és Irattár (HLI) Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (Tgy.)

3225. Kiss István: Egy mezítelen a többszázezer közül. Fogságom naplója. Szovjet fogságom 594 napja.

Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ). 325. – 1992. Balog József visszaemlékezése.

Publikált források, interjú, visszaemlékezések

Feltáratlan tömegsírok Baján. Akinek fakeszt sem jutott... Wallinger Endre riportja. *Helyzet*, 1990. május 19. 10.

FORGON Pál: *Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Egy kárpátaljai magyar református lelkész a Gulágon*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1992.

GULÁCSY Lajos: *Mélységből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről*, Uzsgorod (Ungvár), Kárpátaljai Református Egyház Sajtóosztálya, 2000.

HARGITA Árpád (szerk.): *Tűzszloppoddal jéghegyek között. Zimányi József életútja*, Budapest, Fundamentum Alapítvány, 1995.

HORKAY Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*, h. n., magánkiadás, 1998.

KOVÁCS Zoltán: *Bilincsen is békességben Istennel. Szibériai rabságom története*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990.

²⁰ Hargita Árpád: *Tűzszloppoddal jéghegyek között. Zimányi József életútja*, Budapest, Fundamentum Alapítvány, 1995. 164–168.

SELMECZI István: *Istennel a tűzvonalban. Csánki Gábor lelkész emlékiratai nyomán*, Tata, magánkiadás, 2015.

VISKY Ferenc: *Szerelme szorongat*, Kolozsvár, Koinónia, 2004.

Feldolgozások

BOGNÁR Zalán: 960 ezer vagy több mint 1 millió (hadi)fogoly? Az 1941–1945 között szovjet (hadi)fogságba vetett magyar állampolgárok (katonák és civilek) létszáma és halálozási arányuk, in BOGNÁR Zalán – MUSKOVICS Andrea Anna (szerk.): *Ember az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015–2017*, Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó, 2017. 66–98.

GALICKIJ, V. P.: Vrazseszkije vojennoplennije v SzSzsZR (1941–1945), Vojennoisztorieszkij Zsurnal, Moszkva, 1990/9. 45. <https://honlap.parokia.hu/forum/viewtopic.php?f=13&t=146&start=105> (Letöltés: 2018. január 18.)

ABSTRACT

Zalán Bognár: „Remember those who are in prison...” Reformed Hungarians in the Camps and Prisons of Foreign Communist Dictatorships

Atheism, as the denial of God’s existence, was a fundamental idea of communist dictatorships. The 20th century has demonstrated perfectly how the denial of God by these systems tends to go hand in hand with their denial of humanity. Only in the GULAG and GUPVI camps of the Soviet Union 35–50 million convicts, prisoners of war and internment were held in cruel conditions and forced into labour, and about one million of them were Hungarian citizens coming from the Hungarian territory of 1944. Furthermore, countless Hungarians were held captive in the dictatorships along the borders of Hungary too. One of the primary aims of these states was to eliminate the protesting Christian mentality.

Through studying the historical sources left by the prisoners, mainly memoirs and oral history, several survival techniques and strategies can be observed. One of the most successful ones is faith in God. According to these sources, there was a tendency that people with the least spiritual strength collapsed during the hopeless and cruel years of captivity. After one lost his will, any kind of illness was enough to knock him down and kill him.

The memoirs of reformed pastors and teachers satisfyingly reflect how much their Christian faith defined their behaviour in their captivity. This faith not only kept them but also helped them to save the lives of their fellow prisoners. Moreover, they even affected their captors, too.

Keywords: Prisoners of War, GULAG, forced labor, persecution of Christians, Hungarian Reformed pastors

„...A KERESZTYÉNSÉG NEM HALADÁS-ELLENES DOLOG, NEM A KAPITALIZMUS ÖTÖDIK HADOSZLOPA...”¹

A PASARÉTI REFORMÁTUS GYÜLEKEZET MINDENNAPJAI ÉS ÜNNEPEI
A DIKTATÚRÁBAN (1956–1963)

Erdős Kristóf

A második világháború utáni években a Magyar Kommunista Párt erőszakos társadalom- és világnézeti átalakítási programja gyökeresen átalakította az egyházak, így a református egyház életét is. Az egyházi és civil egyesületek felosztása, az egyházvezetők politikai kényszer hatására történő cseréje és az egyházi iskolák államosítása után az állam 1948. október 7-én elsőként a református egyházzal kötötte meg az egyezményt.²

Ravasz László Rákosi személyes nyomására 1948. május 11-én mondott le dunamelléki püspöki székéről.³ Utolsó püspöki jelentésében az állam és az egyház aktuális viszonyát értékelte, külön kiemelve a gyülekezetek meghatározó szerepét, miután más munkaterületeitől megfosztották az egyházat.⁴ A leköszönő püspök a „kényszerű átalakulás” idején a gyülekezetek funkcióját az igehirdetésben, a misszióban, a vallástanításban, a közösségi élet gyakorlásában és a bizonyosságtevésben látta. Ravasz szerint „ebben a nagy átalakulásban vagy meg fog újulni a magyar református egyház, [...] vagy elpusztul, ha nincs benne lélek”.⁵

¹ Joó Sándor: Lelkipásztori jelentés az 1962-ik évről (Budapest, 1963. március 10.), CV 1963, Budapest–Déli Református Egyházmegye Irattára. Ezúton köszönöm Illés Dávid esperes úrnak, hogy biztosította a kutatás lehetőségét.

² Ez a kényszermegállapodás egészen 1990-ig szabályozta az egyház életét. Az egyezményről lásd Erdős Kristóf: Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata, in: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnek az évezredek*, Budapest–Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Szent István Társulat (Pázmány Történelmi Tanulmányok), 2011, 310–331.

³ Ravasz lemondásának körülményeihez lásd: Lányi Gábor: *Igehirdető, embermentő, püspök*. Bereczky Albert (1893–1966) ellenmondásos életútja, in: Kiss Réka – Erdős Kristóf – Zila Gábor (szerk.): *Református lelkészportrék a 20. századból*, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány (megjelenés alatt).

⁴ Ravasz XXVII., egyben utolsó püspöki jelentését közli Ravasz László: *Válogatott írások, 1945–1968*, szerk. Bárczay Gyula, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1988, 154–161.

⁵ Uo. 159.

Ravasz több mint tíz évvel később, az 1960-as évek elején megfogalmazta, hogy az „egyház lelki legyen, független legyen, ne kapcsolódjék politikai rendszerekkel és a szolgálatban találja fel hivatását”. A református egyház azonban „idegen hatalom kezébe került s annak politikai faktorává vált”. A nyugdíjas püspök ezen okfejtésében ismét meghatározó szerepet tulajdonított a gyülekezeteknek, mivel nézete szerint az „élő gyülekezet elbíri a halott egyházat”. Ravasz szellemi végrendeleteként azt a feladatot fogalmazta meg, hogy az élő gyülekezetekből kell felépíteni a megújult egyházat, és „amíg az ilyen egyház felépítését a közhatalom gátolná: vissza kell húzódni a gyülekezet láthatatlan lelki funkciói közé”.⁶

Tanulmányom tárgya a Budapest–Pasaréti Református Egyházközség 1956–1963 közötti története. Vizsgálni kívánom, hogyan körvonalazható ebben az időszakban a pasaréti gyülekezet vezetésének stratégiája, követték-e a fentiekben idézett ravaszi útmutatást, visszahúzódtak-e a gyülekezet láthatatlan lelki funkciói közé. Felmerülhet a kérdés, hogy ez csupán egy mikrotörténeti esettanulmány, vagy pedig bármiféle relevanciával bír a közegyház történetében. Úgy vélem, hogy mindkét állítás igaz: részben mikrotörténeti vizsgálatról van szó, de a közegyház történetében is releváns a gyülekezet mindennapjainak és ünnepeinek története. Két érv szól emellett: egyrészt a vezető lelkipásztor, dr. Joó Sándor és a presbitérium a Megújulási Mozgalomban betöltött szerepe, másrészt Joó 1956 decemberében esperesnek való jelölése.

Ugyanis Hajdu Péter esperes 1956. november 1-jei lemondása⁷ után a Budapest–Déli Református Egyházmegye közgyűlése esperesnek jelölte Joó Sándort.⁸ A pasaréti lelkipásztor mégsem vállalhatott egyházkormányzati funkciókat, mivel 1957 elejére mind állami, mind egyházi részről ellehetetlenítették a Megújulási Mozgalom működését. Érdeemes tehát megvizsgálni, hogyan alakult egy olyan gyülekezet története, amelynek vezető lelkipásztorát – az egyházmegye gyülekezeteinek akarata ellenére – nem engedték az esperesi székbe. Fontos megjegyezni,

⁶ Ravasz László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 395–397.

⁷ Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Iktatott iratok, 70/1956. Hajdu Péter lemondólevele. Másolat. (Kelt: Bp., 1956. dec. 5.) Ezúton köszönöm Horváth Géza vezető lelkipásztornak, hogy biztosította a kutatás lehetőségét.

⁸ Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Presbitéri jegyzőkönyvek, 1956. dec. 9-i presbitéri gyűlés jegyzőkönyve, 3. pont. A jegyzőkönyvből kiderül, hogy Joó Sándor „megpróbálta elhárítani magától e jelölést, de ha már így lesz, kikötötte, hogy csak hároméves ciklusra vállalja az esperesi tisztséget, mivel a gyülekezet így kevésbé sýnylené meg e megbízatását, melyet ő soha sem ambicionált”.

hogy dr. Kardos János főgondnok a pasaréti lelkészt annak jó barátjával, lelki testvérével, dr. Gyökössy Endre újpest-újvárosi lelkésszel együtt egyházkormányzói talentumokkal megáldott lelkipásztoroknak tartotta.⁹

A tanulmány címében szereplő idézetet Joó Sándor egyik 1962-ben elhangzott prédikációjából választottam, amelyet a következő évi canonica visitatiós jegyzőkönyvhöz csatolt lelkipásztori jelentésében közölt.¹⁰ A lelkész ebben arról beszélt, hogy egy ateizmust hirdető, marxista ideológiát valló társadalmi rendszerben kell megtalálni a „hívó keresztyén élet útját-módját”. Az esperesi hivatalban piros ceruzával húzták alá az alábbi sorokat:

Nekünk ma Krisztus követőinek úgy kell megélnünk a hitünket és úgy kell a szolgálataunkkal benne élnünk a világban, hogy a marxizmus lássa, meggyőződjék róla, hogy a keresztyénség nem haladás-ellenes dolog, nem a kapitalizmus ötödik hadoszlopa, tagjai nem a Nyugat titkos párthívei Kelettel szemben, az egyház igazán nem a liberális gondolkodás és életforma utolsó menedéke. Arról kell meggyőznünk a világot, hogy az intenzív keresztyén élet éppen nem anakronizmus egy modern világban, sőt kívánatos! Jó! Hasznos!¹¹

Ezeknek a szavaknak a lelkipásztori jelentés 1963. március 10-i elkészülte idején igen jelentős súlyuk volt, ezért sem lehetett véletlen, hogy az esperesi hivatalban a fenti sorokat piros ceruzával húzták alá. Különösen bátor mondatok voltak ezek Joó Sándor részéről, hiszen ha azokat egyháztörténeti kontextusba helyezzük, láthatjuk, hogy ekkor Pap László, a lemondott legendás budapesti teológiai dékán és püspökhelyettes már két hónapja rendelkezési állományban volt. Ugyanis a hivatalban lévő dunamelléki püspök, Szamosközi István 1963. január 15-én azonnali hatállyal felmentette murgai (Tolna m.) segédlelkészi szolgálata alól, ahova 1958 szeptemberében száműzték.¹²

⁹ Kardos István: *Apám, dr. Kardos János*, London, gépelt kézirat, 1989, 47. (Másolata megtalálható: Budapest Főváros Levéltára [BFL] XIII.42 Biberauer-Bodoky gyűjtemény, 48. doboz, 7. tétel.) Ezúton köszönöm Csanády Andrásné Bodoky Ágnesnek, hogy biztosította a kutatás lehetőségét.

¹⁰ „Az egyház útja” c. prédikáció 1962. december 2-án, vasárnap hangzott el a pasaréti református templomban. Ennek teljes szövege, illetve hangfelvétele megtalálható az interneten: <https://joosandor.hu/predikacio/1962-12/az-egyhazi-utja>. (Letöltés: 2019. január 17.)

¹¹ Joó Sándor: *Lelkipásztori jelentés az 1962-ik évről* (Budapest, 1963. március 10.), CV 1963, Budapest–Déli Református Egyházegye Irattára.

¹² Pap László: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, szerk. Bárczay Gyula, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992, 283.; Kiss Réka: *Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig*, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok*

Joó Sándor (1910–1970) egy fiatal és nagyon tehetséges igehirdető volt, a pasaréti gyülekezet első lelkipásztora.¹³ A missziói egyházközségként 1937-ben indult gyülekezet az alapítástól kezdve létszámában egyre gyarapodott. Ravasz László püspök Joót kora legnagyobb igehirdetőjének tartotta.¹⁴ A pasaréti lelkész a nyílt politikai nyomással félreállított püspökkel egész életében tartotta a kapcsolatot, nagy tisztelője volt, évente egyszer meglátogatta névnapja alkalmából.¹⁵ Joó Sándort már az 1950-es évek elején egy egyházügyi jelentés „reakciónak”¹⁶ nevezte, az állambiztonsági szervek élete végéig megfigyelték.¹⁷

Joónak népes családja volt: felesége Máthé Imola zongoraművész, 5 fia és 1 lánya született, akik közül többen disszidáltak.¹⁸ Békességszerető személyiségéből fakadóan nyíltan nem konfrontálódott a hatalommal,¹⁹ gyülekezetével együtt mégis számos olyan tevékenységet végzett, amelyet az állami és egyházi szervek nem támogattak vagy akár az illegális kategóriába soroltak. Idesorolandó az egyházközség által 1947–1950 között működtetett saját leány-árvaház, illetve a szeretetkonyha,

---

Budapesten 2., Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai, 4.), 2006, 1407–1408.

¹³ Joó Sándorról lásd Draskóczy István: *Dr. Joó Sándor, a Budapest–Pasaréti Református Gyülekezet első lelkipásztorának élettörténete*, Kiskunfélegyháza, Parakletos (Parakletos könyvek), 1993; Bolyki János: Joó Sándor a kiemelkedő igehirdető és lelkigondozó, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1., Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai, 4.), 2006, 650–658.

¹⁴ Gyököcssy Endre: Előszó helyett, in: Draskóczy: *Dr. Joó Sándor*, 5.

¹⁵ Vö. Draskóczy: *Dr. Joó Sándor*, 222–228.

¹⁶ „»Úri fiú«. A világerő se bántana senkit se. Szíve mélyén hihetőleg reakció, de nem lehet színvallásra bírni. Köntörfalaz. Hat gyermeke van, elég nehéz körülmények között él. Lehet, hogy ha a viszonyai javulnak, ő maga is nevelhető lesz. Még eddig soha egy pozitív politikai kijelentést sem tett. A gyülekezete szereti, de ez érthető, mert nagyrészt deklasszáltakból áll.” BFL XXIII.134. Budapest Fővárosi Tanács V.B. Egyházügyi Hivatal, 1. doboz, Kivonatás másolat. Melléklet az 1281/1951. I. sz. körlevélhez a református egyházi javadalmasokra vonatkozólag /1952. január 1-i állapot szerint a lelkész-jellegűekről/. Adatgyűjtőív 35. Joó Sándor.

¹⁷ Vö. Máthé Áron: *Egy lelkészi sors az állambiztonsági iratokban: a pasaréti példa*, kézirat, megjelenés alatt. Ezúton köszönöm Máthé Áronnak, hogy tanulmánya kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁸ Az első Sándor fia volt, aki először ösztöndíjjal hagyta el az országot 1958-ban, majd Hollandiában maradt, ott alapított családot, élt és dolgozott. Vö. dr. Joó Sándor és ifj. Joó Sándor levelezését: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL) C/259 Joó Sándor iratai. Ezúton köszönöm Joó Gézáknak, hogy engedélyezte a hagyatéka kutatását.

¹⁹ Vö. egyik lelkésztársa, Draskóczy István visszaemlékezésével: „Igazán nem küzdelemre termett ember volt Joó Sándor. [...] Távol állott egyéniségétől minden harcias szellem. Soha nem vett részt sem egyesületi, sem politikai, sem társadalmi, sem felekezeti, sem semmiféle egyéb küzdelemben, amit gyakran a legjámborabb keresztyén lelkipásztor sem tud elkerülni.” Draskóczy: *Dr. Joó Sándor*, 64.

amelyet 1952-ig külön engedéllyel tudtak üzemeltetni.²⁰ Joó foglalkozott az 1951. év során kitelepített, gyülekezetbe járó családokkal. Előfordult, hogy ő maga is kiment hozzájuk, és segített összepakolni, mikor megkapták a kitelepítésről szóló határozatot.²¹ Továbbá szervezte az ifjúságot: kizárólag egyedül látogatták a kitelepítetteket, hogy ne keltsenek feltűnést, és csomagokat vittek nekik.²² A gyülekezetben nyíltan beszéltek a kitelepítettekről, és imádkoztak is értük.²³ Az ifjúsági munka is a pártállam által illegálissá tett kategóriába sorolandó. Az 1958. június 10-i párthatározat értelmében az egyházak kizárólag iskolai hitoktatás keretében, illetve elsősádozás, bérnálás, konfirmáció keretében foglalkozhattak az ifjúsággal. Minden egyéb tevékenység, így a sport, vetítés, énekkar, iskolán kívüli hittan, tiltott tevékenységnek számított.²⁴ Az egyházmegyei elnökség által jóváhagyott pasaréti missziói munkatervekben nyoma van a serdülő kör és az ifjúsági kör bibliaóráinak, de a nyári táborokat nem említette meg Joó Sándor, hiszen az tiltott tevékenységnek számított.²⁵

A pasaréti gyülekezet stratégiáját az 1956–1963 közötti időszakban elsőként a Megújulási Mozgalomban betöltött szerepén keresztül vizsgálom. A szakirodalomból ismert, hogy 1956. október 2-án egy küldöttség eljuttatott az Egyetemes Konventre egy 160 lelkész aláírásával ellátott memorandumot a református egyház állapotáról és kibontakozási lehetőségeiről, amelyről *Az Út* c. hivatalos egyházi lap is beszámolt. A beadvány átadói között volt Békési Andor, Czakó Jenő, Ecsedy Aladár, Gyökössy Endre és Joó Sándor is. Az Egyetemes Konventen történő megbeszélésre 1956. október 27-én került volna sor, de az időközben kitört forradalom miatt a tanácskozás elmaradt. A pasaréti lelkész aktívan részt vett az 1956. november 1-jén megalakult Országos Intézőbizottság munkájában, amelynek célja

²⁰ Borbély László: *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházközség története, II. rész*, Budapest, kézirat, 1964, 4–6. Másolat, Viczián Miklós tulajdonában. Ezúton köszönöm Viczián Miklósnak, hogy az anyagot a rendelkezésemre bocsátotta.

²¹ Draskóczy: *Dr. Joó Sándor*, 140–142.

²² Szesztay András beszélgetése fiatalabb fiával, Ádámmal, in: Zalatnay István (szerk.): *Csak az igazat, a tiszta igazat... Ünnepi kötet a 80 éves Szesztay András tiszteletére*, Budapest, Théma, 2006, 33–34.

²³ Interjú Csanády Andrással (második beszélgetés). Készítette: Erdős Kristóf. Budapest, 2017. ápr. 12. (A szerző birtokában.)

²⁴ Vö. a határozat III. 7. pontja. A párthatározatot közli Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005, (Dokumentumok)*, II. kötet, 1944–2005, Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet (História könyvtár, Okmánytárak), 2005, 999–1006.

²⁵ A pasaréti ifjúsági munkáról lásd részletesebben Erdős Kristóf: *Református ifjúsági élet Pasaréten (1945–1970)*, in: Tabajdi Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában*, Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2017, 116–125.; Erdős Kristóf: *„Rézangyalok”, Egy ifjúsági kör állambiztonsági megfigyelése*, in: Tabajdi (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”, 176–183.*

a református egyház teológiai, szervezeti, illetve személyi megújítása volt.²⁶ Az új testület felkérte Ravasz Lászlót, Pap Lászlót és Kardos Jánost, hogy a törvényes tisztújításig vállalják el az egyházkormányzati teendők ideiglenes ellátását.²⁷ Ravasz kizárólag a református egyház lelki irányítását vállalta el, Bereczky püspök hivatalban lévő helyettesével, Pap Lászlóval, illetve Kardos Jánossal együtt. Pap László javaslatára az Országos Intézőbizottság a Megújulási Mozgalom nevet vette fel,²⁸ és 1956. december elejétől már új névvel folytatták tevékenységüket.²⁹

A visszaemlékező és a forrásközlő irodalomból két momentum ismert a Megújulási Mozgalom és a pasaréti gyülekezet kapcsolatáról. Egyrészt, 1956. november 11-én a pasaréti presbitérium ülésén Joó ismertette a református egyház életében az előző hetekben végbement változásokat. A lelkipásztor javaslatára határozatot hoztak arról, hogy a „gyülekezet életének további irányításában az Országos Intézőbizottság rendelkezéseihez tartja magát” a presbitérium.³⁰ Másrészt 1956. december folyamán minden péntek délelőtt, 10 órakor a Torockó téri lelkészi hivatalban Ravasz László püspök tájékoztató összejövetelt tartott a Megújulási Mozgalom munkájáról a gyülekezeti tagok számára. Erre maga Joó Sándor kérte fel Ravaszt, mivel „igyekezett minden szélsőségtől távol tartani a gyülekezet egyházi ügyek iránt különösebben érdeklődő rétegét”.³¹

Ha megfigyeljük, mikor kelt a pasaréti presbitéri határozat, láthatjuk, hogy két nappal a Ravasz-féle körlevél előtt született. Ugyanis 1956. november 13-án Ravasz az Országos Intézőbizottság nevében körlevélben fordult a gyülekezetek presbitériumaihoz, kiküldve programjukat, valamint arra kérve őket, hogy támogassák az egyház megújulását, az 1948-ban megkötött egyezmény alapján.³² Szinte példa nélküli volt, hogy mintegy 1200 gyülekezetből csaknem 1000 válaszolt, nyíltan állást foglalva a Mozgalom megújulási törekvései mellett.³³ A presbitériumi hatá-

²⁶ Bolyki: Joó Sándor, 658.

²⁷ Kiss: Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből, 1398–1400.

²⁸ Pap: *Tíz év*, 189.

²⁹ Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Iktatott iratok, 73/1956. A gyülekezet tájékoztatása az 1956. évben a magyar református egyházban lejátszódott eseményekről és az újesztendő reménysegeiről.

³⁰ Az 1956. november 11-i presbitériumi ülés jegyzőkönyvi kivonatát közli Horváth Erzsébet: *Megújulás, visszarendeződés. Dokumentumok a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában az 1956–1957-es esztendőök történetének kutatásához*, Budapest, Kálvin, 2007, 27. A jegyzőkönyv eredetijét a Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára őrzi.

³¹ Draskóczy: *Dr. Joó Sándor*, 191.

³² A körlevél közlését legújabbán lásd Ladányi Sándor (szerk.): *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez. Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézőbizottság tevékenysége, valamint a megtorlások történetéből*, Budapest, Kálvin, 2006, 211–213.

³³ A visszaküldött presbitériumi állásfoglalásokból és a Megújulási Mozgalom működésének irataiból válogatást közöl Kiss Réka (szerk.): *Kelt mint fent. Iratok a Református Megújulási*

rozatok súlyát tovább növeli az a körülmény, hogy megszületésük már az 1956. november 4-i, második szovjet intervenciót követő hetekre esett. A jelenleg ismert források arra mutatnak, hogy a Budapest–Pasaréti Református Egyházközség volt az első, amely csatlakozott „az Országos Intézőbizottság rendelkezéseit elfogadó mozgalomhoz”.³⁴ Tehát a pasaréti gyülekezet, élén Joó Sándorral, a Megújulási Mozgalom zászlóvivője lett. Kiemelendő, hogy az Országos Intézőbizottság körlevelét követő első vasárnap, 1956. november 18-án maga Ravasz László prédikált Pasaréten.³⁵ Ezen az istentiszteleten kimagasló volt a létszám: 850-en vettek részt, míg a szovjet intervenció napján, november 4-én mindössze 6-an, november 11-én pedig 421-en.³⁶ A november 18-i istentiszteleten felolvasták az Országos Intézőbizottság körlevelét.³⁷

A feltárt dokumentumok Joó és a pasaréti presbitérium bátor kiállását bizonyítják egy olyan időszakban, amikor már megtörtént a második szovjet intervenció, illetve megkezdődött a forradalom és szabadságharcot követő megtorlás. Az 1957. újévi istentiszteleten felolvastak egy tájékoztatót az „1956. évben a magyar református egyházban lejátszódott eseményekről és az újesztendő reménységeiről”.³⁸ 1957. január 1-jén, egy bárki számára szabadon látogatható istentiszteleten igen nagy bátorságról árulkodott, hogy ezt a tájékoztatót felolvasták, az alábbi mondat tal egyetemben: „Az október 23-iki események következtében csodaként létrejött nemzeti feléledés azonban forradalmi lendületet adott az egyház megújulásának is.” Ugyanis a kádári megtorló gépezet propagandája az „ellenforradalomtól” volt hangos, ezért akik „csodaként létrejött nemzeti feléledésről” beszéltek 1956. október 23. kapcsán, számíthattak a hatalom bosszújára.

Mozgalom történetéből, 1956–1957, [Budapest], [Dunamelléki Református Egyházkerület], 2007, 23–106.; Horváth: *Megújulás, visszarendeződés*, 23–106.

³⁴ Ezt a hipotézist erősíti meg az 1956. november 25-i pasaréti presbitéri gyűlés jegyzőkönyve is. A gyűlésen Joó Sándor beszámolt arról, hogy az egyházközség elsőnek jelentette be, hogy „csatlakozik az Országos Intézőbizottság rendelkezéseit elfogadó mozgalomhoz és így teljesen a régi törvényes vezetéshez tartja magát”. Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Presbitéri jegyzőkönyvek, 1956. nov. 25-i presbitéri gyűlés jegyzőkönyve, 2. pont.

³⁵ Az ígehirdetés szövegét lásd Ravasz László: Isten a mi erősségünk, in: Ravasz László: *Krisztussal a viharban. Igehirdetések*, Budapest, Kálvin, 1997, 20–25. Ezúton köszönöm Ajtony Artúrnak, hogy felhívta erre a figyelmemet.

³⁶ Vö. Dr. Joó Sándor szolgálati naplója, 1956. november 4–18-i bejegyzések. Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára.

³⁷ Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Iktatott iratok, 73/1956.

³⁸ Az 1957. január 1-jei presbitéri gyűlés jegyzőkönyvéből derül ki, hogy a tájékoztatót az 1957. újévi istentiszteleten olvasták fel. Vö. Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Presbitéri jegyzőkönyvek, 1957. jan. 1-jei presbitéri gyűlés jegyzőkönyve, 3. pont.

A gyülekezeti tájékoztató beszámolt a Megújulási Mozgalom vezetőségének egy memorandumot előkészítő munkálatairól, amiről a nyilvánosságot még nem tájékoztatták.³⁹ Eszerint a

Mozgalom általános tisztújításra hívja fel a presbitériumokat, egyházmegyéket és kerületeket, hogy így hiánytalanul érvényesülhessen a református egyházszervezet tisztán demokratikus szép rendje. A református egyház becsületbeli ügyének kell tartani, hogy vezetése a missziót szolgáló és inkább Istennek, mintsem embereknek engedelmeskedő szolgálk kezébe legyen letéve. A Mozgalom szorgalmazza az egyház és állam közötti viszony tisztázását, az 1948. évi egyezményből kiindulva, és ragaszkodik a „szabad egyház szabad államban” elv megvalósításához, egyházunk teljes függetlenségének és öfenntartásának a kiépítése útján.

A Budapest–Déli Református Egyházmegye új vezetőségének megválasztására 1957. január 15-i határidővel kellett elküldeni a presbitériumoknak a szavazatokat. A Megújulási Mozgalomnak az 1957. évre számos megvalósítandó terve volt: sürgős feladatnak tartották az általános tisztújításokat, illetve a memorandumból kiindulva a „gyülekezeti élet széleskörű felélesztését”. Mielőbb országos tanácskozást kívántak előkészíteni a feladatok kidolgozására és megszervezésére.⁴⁰

Az 1957. újévi istentiszteletet követően ülésezett a pasaréti presbitérium, és egy határozati javaslatot vitatott meg. A javaslatot Szesztay András és Csanády András pótpresbiterek, valamint Gegus Ernő és Lipcsey Márton presbiterek állították össze. Az előterjesztés megfogalmazásánál három cél vezérelte őket. Egyrészt határozott állásfoglalással kívántak felelni arra, hogy egyes egyházi vezetők visszavonták lemondásukat, a Zsinati Tanács sem rendelte el az általános tisztújítást, illetve az állam és egyház közt felmerülő kérdések megtárgyalására hivatott vegyes bizottságból kihagyták Pap Lászlót. Másrészt Ravasz, Kardos és Pap mellett kívántak állást foglalni, kiemelve, hogy a „tisztújítás ne a restaurálás, hanem a jövő érdekében, az evangéliumi rend érdekében történjék”. Harmadrészt a leköszönő Bereczky Albert püspököt is védelmükbe kívánták venni, elismerve a háború alatti és utáni ébredésben, illetve az ellenállás idején kifejtett tevékenységét, nem tagadva, hogy püspöksége idején tett számos nyilatkozatával nem tudtak egyetérteni.⁴¹

A presbitérium megvitatta az előterjesztést és határozatot hozott, amelyet megküldtek a Dunamelléki Református Egyházkerület elnökségének, illetve

³⁹ A Megújulási Mozgalom 1956. decemberi–1957. januári üléseiről készült feljegyzéseket közli Kiss (szerk.): *Kelt mint fent*, 430–463.

⁴⁰ Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Iktatott iratok, 73/1956.

⁴¹ Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Presbiteri jegyzőkönyvek, 1957. jan. 1-jei presbiteri gyűlés jegyzőkönyve.

tájékoztatásul még postázták a Zsinati Tanácsnak, valamennyi budapesti presbitériumnak és a Megújulási Mozgalom titkárságának. Minderre azért került sor, mert a presbitérium sok mindenben nem értett egyet a Zsinati Tanács 1956. december 21-i ülésének határozataival.⁴² A presbiteri határozat 1. pontjában megfogalmazták, hogy az állam és egyház között felmerülő kérdéseket tárgyaló vegyes bizottság összetételével nem értenek egyet. Pap László bizottsági tagságához ragaszkodtak, kifejtették: „Nélküle ezt a bizottságot – s a bizottság döntéseit – semmiképpen nem fogadhatjuk el.”

A 2. pontban sérelmezték, hogy a Zsinati Tanács nem rendelte el annak egyik legfőbb és legsürgősebb kívánságát, az általános tisztújítást az egyházban. A pasaréti gyülekezet ezt komolyan vette. Joó Sándor az általános tisztújítás érdekében a presbitérium döntésétől tette függővé lemondását. A presbitérium tisztségében megerősítette lelkipásztorát, teljes bizalmát nyilvánította ki iránta. Folytatva a tisztújítást, a teljes presbitérium, a főgondnok és a gondnokok soron kívüli újraválasztását tűzték ki célul. Továbbá arra kérték a többi gyülekezetet, a felsőbb egyházi szerveket és hatóságokat, hogy az általános tisztújítás kérdését hajtsák ők is végre. Ennek kapcsán a megtorlás időszakában egy igen bátor véleményüknek adtak hangot: „Minden kísérlet, amely az általános tisztújítás meghiúsítását vagy halogatását célozza: jövátéhetetlen meghasonlást, botránkozást okoz az egyházban – és egyházon kívül, ellenséges erőknek teremt módot arra, hogy az egyház belülegyeibe ismét beavatkozzanak.”

A 3. pontban annak a kritikának adtak hangot, hogy a Zsinati Tanács nem foglalt állást a Dunamelléki Református Egyházkerület elnökségének határozata mellett, amely megerősíti Ravaszt ideiglenes püspöki és Kardost ideiglenes főgondnoki tisztségben. A pasaréti presbitérium „feltétlen kívánsága” volt, hogy az általános tisztújításig Ravasz a püspöki és Kardos a főgondnoki teendőket lássa el.⁴³

A fentiekből egyértelműen megállapítható, hogy Joó Sándor és a pasaréti presbitérium nyíltan és határozottan kiállt az egyház megújulásáért, így az általános tisztújításért is. Időközben azonban a megújulási törekvéseket elfojtották. 1956 karácsonyán a konventi elnökséget helyettesként ellátó Győry Elemér püspök és

⁴² A Zsinati Tanács 1956. december 21-én két határozatot hozott. Az I. számú határozatban elutasították, hogy az Egyetemes Konvent és a Zsinat lelkeszi elnöke Ravasz László lenne, mivel „ez azt jelentené, hogy 8 éven át nem volt a Konventnek és a Zsinatnak törvényes elnöke, így az egész tevékenységük és meghozott döntéseik törvénytelenek”. A II. számú határozatban pedig a dunamelléki egyházkerület közgyűlésére bízták annak vizsgálatát, hogy „Bereczky tett-e és milyen formában lemondó nyilatkozatot és ha tett, akkor ezt nem kényszerhelyzetben tette-e?”. A Zsinati Tanács 1956. december 21-i ülésének jegyzőkönyvét közli Horváth: *Megújulás, visszarendeződés*, 121–126.

⁴³ Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Presbiteri jegyzőkönyvek, 1957. jan. 1-jei presbiteri gyűlés jegyzőkönyvének melléklete.

Buza László főgondnok körlevelében még támogatásáról biztosította a „megújulási mozgalmat” – csupa kisbetűvel írva –, hozzátéve, hogy a Konvent és a Zsinat törvényes elnökének nem fogadják el Ravaszt.⁴⁴ Nem sokkal később mind állami, mind egyházi részről ellehetetlenítették a Megújulási Mozgalom működését. 1957. január végén a Konvent Elnökségi Tanácsa határozatot hozott a „túlméretezett konventi iroda” forradalom kitörése előtti átszervezésének folytatásáról, amelyet az „1956. október 23-i státus visszaállításával és alapulvételével” kívántak végrehajtani.⁴⁵ Néhány nap múlva, 1957. január 31-ével Pap László dékán lemondásra kényszerült,⁴⁶ Ravasznak pedig el kellett hagynia Budapestet, 1957. február 10-től visszavonult Leányfalura.⁴⁷

Joó Sándor, látva a megújulási törekvések elfojtását, visszahúzódott az egyházi közélettől. 1957. január 5-én Győry püspök és Buza főgondnok megbízták a pasaréti lelkészt konventi missziói előadónak. A megbízást Joó Sándor ellenben nem vállalta el.⁴⁸ A pasaréti lelkész döntésének konkrét háttere nem ismert, minden bizonnyal azonban nem kívánt egy visszarendeződő egyházkormányzat keretében hivatalt betölteni. Nem tudjuk, hogy Joó ismerte-e a ravaszi útmutatást arra az esetre, ha a közhatalom gátolná az egyház megújulását, de ez sem kizárt, hiszen állandó kapcsolatban állt a nyugdíjas püspökkel. A pasaréti lelkész mindenestre ugyanazt a stratégiát követte, amelyre Ravasz felhívta a figyelmet, visszahúzódott a „gyülekezet láthatatlan lelki funkciói közé”.

A fenti hipotézist alátámasztja Joó Sándor egy 1957. február 4-én, Koncz Sándor alsóvadászi lelkésznek írott levele. Az általános tisztújítás mellett állást foglaló Koncz ekkor a visszaállítás alatt lévő Tiszáninneri Református Egyházkerület gyülekezetei többségének püspökjelöltje volt, de ehhez nem járult hozzá az állam.⁴⁹ Joó Sándor alsóvadászi kollégájának a következőket írta: „Most különösen az is érdekelne, hogy – amikor a külső megújulás lehetőségei lecsökkentek – milyen módon próbálsz gyülekezetekben a belső megújulást munkálni.” Joó

⁴⁴ Az Egyetemes Konvent elnökségének 1956. karácsonyi körlevelét közli Ladányi (szerk.): *Adalékok*, 320–324.

⁴⁵ Vö. az Egyetemes Konvent Elnökségének 805/1957. sz. körlevele (Kelt: Bp., 1957. jan. 28.), Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Iktatott iratok, 27/1957.

⁴⁶ Pap: *Tíz év*, 222–223.

⁴⁷ Ravasz: *Emlékezéseim*, 391.

⁴⁸ A kinevezési határozaton az alábbi megjegyzés szerepel: „A fenti határozat kiadásra nem került, mert még aláírása előtt Joó Sándor távbeszélőn közölte, hogy a konventi missziói előadói megbízást nem vállalja el. Irattárba! Bp. 1957. febr. 15. Nagy Endre dr.” Közli Horváth: *Megújulás, visszarendeződés*, 271.

⁴⁹ Vö. Dienes Dénes: A Tiszáninneri Református Egyházkerület megszüntetése és visszaállítása, in: Barcza József–Dienes Dénes: *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája (A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 4.), 234–239.

a prédikációk témái és textusai iránt érdeklődött, mivel „etekintetben is jó lenne valamelyest egységes látásra jutnunk, egységes táplálékot adni a gyülekezeteinknek”. A pasaréti lelkész annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az igehirdetés terén „vívja egyházunk a legdöntőbb csatát a megújulásért! Ezen a fronton se ártana egy kicsit összebb zárkóznunk!”⁵⁰

1957 elején felvetődött, hogy Ravasz László és Pap László ellen eljárást indítsanak, csak hogy a pártvezetés másképp döntött, ehhez nem járultak hozzá. Egyházpolitikájukkal nem akartak visszatérni az 1940-es, 50-es évek nagy egyházi kirakatpereihez, mint az Ordass- vagy a Mindszenty-perek. A református egyházban indult Megújulási Mozgalommal szembeni megtorlás mégsem maradt el, 1957. március elején előzetes letartóztatásba helyeztek 8 lelkészt, köztük Joó Sándort is.⁵¹ A pasaréti lelkészt 1957. március 6-án tartóztatták le, és 12 nap múlva, március 18-án szabadult.⁵² Pap László visszaemlékezése szerint a Református Világszövetség és Karl Barth is azonnal táviratilag interveniáltak.⁵³ Állambiztonsági összefoglaló jelentések szerint a 8 letartóztatott személyből 5-öt beszerveztek a hálózatba, majd egy év múlva 5-ből 3-at kizártak, mert nem működtek együtt velük.⁵⁴ Máthé Áron legfrissebb kutatásaiból ismert, hogy az egyik ilyen beszervezett, majd a fenti okok miatt kizárt hálózati személy maga Joó Sándor volt.⁵⁵

A pasaréti lelkész 1956 után különösen félretett ember lett, az egyházi vezetés nem volt kíváncsi a véleményére, pedig továbbra is foglalkoztatta a megújulás és a misszió kérdése. Modern gondolatai voltak, amelyeket megosztott Muraközy Gyulával, a konventi iroda ideiglenes vezetőjével, annak körlevelére válaszolva 1957. március végén.⁵⁶ Többek között elavultnak tartotta korának gyülekezeti és istentiszteleti életét. Két terület fontosságára hívta fel a figyelmet: egyrészt

⁵⁰ Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárának Kézirat-tára, An. 3788.

⁵¹ A letartóztatásról lásd a pasaréti lelkész egyetlen lánya, Joó Imola visszaemlékezését. Joó Imola: Előszó helyett, in: Joó Sándor: *Ne félj, csak higgy! Dr. Joó Sándor igehirdetései, 1956–1957*, Budapest, Ajtony Artúr kiadása, 1998.

⁵² Vö. Dr. Joó Sándor Sándor fiához írt levelei. (Kelt: Bp., 1958. márc. 6.; Bp., 1958. márc. 18.) RL C/259, 1. doboz.

⁵³ Pap: *Tíz év*, 247.

⁵⁴ Kiss (szerk.): *Kelt mint fent*, 42.

⁵⁵ Vö. Máthé Áron „Egy lelkészi sors az állambiztonsági iratokban: a pasaréti példa” c. előadása a *Keskeny úton? A protestáns közelmúlt feltárásának dilemmái* c. konferencián (Károli Gáspár Református Egyetem HTK, Budapest, 2017. szeptember 25.).

⁵⁶ Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Iktatott iratok, 28/1957. Muraközy Gyula körlevele. (Kelt: Bp., 1957. jan. 31.) A körlevelet közli Horváth: *Megújulás, visszarendeződés*, 272–274.

a lelkigondozói beszélgetésekre, illetve a gyülekezetekben évente 1-2-3 alkalommal megrendezett evangélizációs sorozatokra. A konventi missziói központnak a következő javaslatot tette:

Ki kellene dolgozni egész évre szóló evangélizációs programot, központilag számon tartani az alkalmas lelkészi és világi személyeket, – de nem a gyülekezeti lelkipásztorok szabad tevékenységének megkötésére, hanem annak segítésére. Ki kellene dolgozni továbbá az evangélizáció előkészítésének és utómunkájának modern formáit, módszereit. Míg az evangélizációkon kifejezetten a hitbéli döntésre való fölhívásra esik a hangsúly, addig a bibliaórákon inkább a hitéletben való továbbvezetésre. Így egészíti ki egyik a másikat szükség szerint.

Annak ellenére, hogy Joót a letartóztatással és a hálózati munkára való beszerzéssel megfélemlítették, vállalta autonóm véleményét. Muraközben, akit levelében „Gyula Bátyám”-ként szólított, elsősorban nem az egyházkormányzat emberét, hanem gyermekkorának kecskeméti lelkipásztorát látta. Levelében megfogalmazta egyrészt saját lelkészi hitvallását – amelyhez korábban is tartotta magát –, másrészt egy burkolt, de határozott kritikát az egyházvezetés irányába: „A Magyar Református Egyház soha nem lehet semmiféle politikai agitáció vagy ellenagitáció rejtett vagy nyílt eszköze, helye, rejteke, mert önmaga lényegét tagadná meg és szembe kerülne Ura parancsával, Aki az Ige hirdetésének és csakis az Ige szóval és étellel való hirdetésének a szolgálatával bízta meg a földön!”⁵⁷ Joó és a pasaréti presbitérium a fenti gondolatmenet gyakorlati megvalósítását is vállalta. A kádári megtorlás idején, 1957. május elején nem féltek támogatni 674 forinttal a Dobos Károly lelkipásztor által kezdeményezett mórícgáti templom építését. Ezzel párhuzamosan 200 Ft-ot juttattak a tamási gyülekezetnek tanyai templom építésére és gyülekezeti ház céljaira.⁵⁸

Joó Sándornak 1956 után a hivatalban lévő egyházkormányzók által teljesen mellőzve kellett élnie és dolgoznia.⁵⁹ Ezért mindenképp érdemes a gyülekezet vezetésének 1956/1957 utáni stratégiáját a felsőbb egyházi szervekkel való kapcsolat szempontjából megvizsgálni, illetve a jubileumi ünnepekre is kitérni. Az előbbi témához egy canonica visitatio esetét veszem példaként. 1960. május 29-én Hajdu Péter esperes vizitált Pasaréten, akinek a prédikációja alatt öten tüntetőleg

⁵⁷ Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Iktatott iratok, 34/1957. Joó Sándor levele Muraközy Gyulának. (Kelt: Bp., 1957. márc. 25.)

⁵⁸ Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Presbiteri jegyzőkönyvek, 1957. máj. 5-i presbiteri gyűlés jegyzőkönyve, 5. pont.

⁵⁹ Lásd ehhez például Draskóczy: *Dr. Joó Sándor*, 128–132.

felálltak, és távoztak a templomból.⁶⁰ Draskóczy István szerint az esperes „valami nem egyházas, testvérietlen megjegyzése” okozta ezt.⁶¹ Az akkor 20 éves Viczián István visszaemlékezése szerint a gyülekezetben ez az eset egy ideig beszédtema volt.⁶² Joó Sándor próbálta a helyzetet kezelni, ezért a következő presbiteri gyűlésen elítélték az istentiszteletet megzavarók magatartását.⁶³

A háttérben az esperes és a pasaréti lelkész problémás kapcsolata húzódott. A gyülekezetben tudvalevő volt, hogy Hajdu esperes sok gondot okozott Joónak,⁶⁴ aki 1956–1957 fordulóján utódja lehetett volna az egyházmegye élén, amennyiben az általános tisztújítást végrehajtották volna. Az állambiztonsági iratokban is nyoma van annak, hogy Hajdu a tárgyalat év során többször figyelmeztette Joót. „Varga Dénes” fedőnevű hálózati személy 1960. november 8-án arról számolt be, hogy „nem fogott [rajta] az eddigi tanítás”, ezért a gyülekezet érdekében szükséges volna őt „nagyobb gond alá, esetleges fegyelmezés alá venni”.⁶⁵ „Szatmári” 1960. november 29-i jelentéséből pedig tudjuk, hogy Hajdu nézete szerint a pasaréti lelkész gyülekezete és lelkipásztori tevékenysége azok közé tartozott, akik nem értenek egyet az „egyház mai útjával”. Szamosközi István püspök kérdésére az esperes azt felelte, hogy részben kapott figyelmeztetést Joó Sándor, mivel közvetlen egyházkormányzati feletteseként elégedetlen volt a munkájával.⁶⁶

Felmerül a kérdés, hogy miért ítélték el az esperes igehirdetéséről kivonulók magatartását a presbiteri gyűlésen. Milyen stratégiát követtek? Meglátásom szerint a válasz Joó Sándor személyiségében keresendő, amelyet lelkésztársa és barátja, Draskóczy István a következőképpen is jellemezett: „Joó Sándor küzdött az Igével, az Igéért, az Ige mellett, az Ige erejével – de nem szeretett és nem tudott emberekkel küzdeni. Inkább félreállott. Nem tudott inkább embereknek tetszeni, még akkor sem, ha azok az emberek az egyház által igen tisztelt és szeretett vezetői voltak.”⁶⁷

A gyülekezet 1956 után két alkalommal ünnepelte megalakulásának jubileumát: 1958-ban a húszéveset, 1962/1963-ban pedig a huszonöt éveset, amely eseményeket

⁶⁰ Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Presbiteri jegyzőkönyvek, 1960. jún. 7-i presbiteri gyűlés jegyzőkönyve.

⁶¹ Draskóczy: *Dr. Joó Sándor*, 239–240.

⁶² Viczián István szóbeli közlése.

⁶³ Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Presbiteri jegyzőkönyvek, 1960. jún. 7-i presbiteri gyűlés jegyzőkönyve.

⁶⁴ Viczián István szóbeli közlése.

⁶⁵ Idézi Máthé: *Egy lelkészi sors*, 16.

⁶⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.1.5. O–13586/1 Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása, /124 (93. számozott oldal).

⁶⁷ Draskóczy: *Dr. Joó Sándor*, 132.

az alábbiakban röviden tárgyalom. A pasaréti lelkész az 1958. február 2–9. között tartandó húszéves jubileumi ünnepség célját így fogalmazta meg a Hollandiában akkor ösztöndíjjal élő Sándor fiának írott levelében:

Célunk az egész jubileumi ünnepséggel az, hogy Istennek nagyobb dicsőséget adjunk, gyülekezetünknek pedig olyan alkalmat, amelyben a sűrített igehirdetés pergőtüzébe kerülve megújulhat hitében. Akik az elmúlt 20 év alatt még mindig nem ismerték meg az Urat: hadd találkozzanak Vele most! Akik pedig megfáradtak és az első szeretetüket elhagyták: hadd újuljanak meg most! Ez lenne a legméltóbb ünnepség!

A húszéves jubileumot egyhetes evangélizációval ünnepelték, olyan lelkészek szolgálatával, akik az elmúlt két évtized alatt „szorosabb kapcsolatba kerültek” a gyülekezettel. A záró istentiszteletet pedig Hajdu Péter esperes tartotta.⁶⁸

A huszonöt éves évfordulóra rendezett ünnepségsorozat 1962 karácsonyán, december 25-én délután egy hivatalos ünnepéllyel kezdődött. Az istentiszteleten Hajdu Péter esperes köszöntötte a jubiláló gyülekezetet, Joó Sándor felolvasta a huszonöt évvel azelőtt elhangzott első karácsonyi prédikációját, majd Szamosközi István püspök prédikált.⁶⁹ A december 25-i ünnepségre számos vendéget meghívott a presbitérium, köztük Ravasz Lászlót is. Bizonyára tudták, hogy a belső száműzetésében Leányfalun élő nyugdíjas püspök nem fog eljönni. Tehát a pasaréti presbitérium és Joó Sándor ugyanarra a hivatalos ünnepélyre hívták meg, mint a hivatalban lévő püspököt, Szamosközi Istvánt, aki ez alkalommal az igehirdetést tartotta. Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon kit tekintett valójában püspökének Joó Sándor és a presbitérium? Ravasz nem ment el a december 25-i alkalomra.⁷⁰

Ravasz levélben köszöntötte a gyülekezetet a jubileum alkalmából. Nincs arra adat, hogy a december 25-i ünnepi istentiszteleten felolvasták-e volna ezt a levelet, de bizonyára nem tették, mivel nem akarhattak botrányt okozni. A nyugdíjas püspök a következőket írta:

⁶⁸ Dr. Joó Sándor Sándor fiához írt levele. (Kelt: Bp., 1958. jan. 21.) RL C/259, 1. doboz.

⁶⁹ Az 1962. december 25-i ünnepség részletes leírását lásd Borbély László: *Huszonöt esztendő. A Pasaréti Református Gyülekezet negyedszázados jubileumának, ünnepségeinek, eredményeinek krónikája*, Budapest, Kézirat, 1962–1963. Másolat, Viczián Miklós tulajdonában. Ezúton köszönöm Viczián Miklósnak, hogy az anyagot a rendelkezésemre bocsátotta.

⁷⁰ Ifj. Bibó István visszaemlékezése szerint nagyapja, Ravasz László 1956 után mindössze kétszer szólalt fel nyilvánosan. Először alkalmilag helyettesítette az igehirdető lelkészt Leányfalun az idősek otthonában, másodjára unokája, ifj. Bibó István 1967. augusztusi esküvőjén, a pasaréti református templomban mondott áldást és imádkozott. Vö. Bibó István: Családi beszámoló a „Ravasz László Homiletikája 100 éves” konferencián, in: uő: *Hit és értelem. Iskola- és egyházközei írások*, [Budapest], Argumentum, 2018, 416–417.

Nincs hely, ahová szívesebben mennék öregkorom utolsó idejében, mint a pasaréti gyülekezetbe a vigasztaló emlékezések ünnepére [...] De életkorom, egészségi állapotom és helyzetem tökéletes visszavonulást parancsol. Nem is visszavonulás ez, csak testi láthatatlanság, mert ott vagyok lélekben együtt a gyülekezettel. Mindent átérzek, mindennek örülök, mindenért hálát adok...⁷¹

A presbitérium zártkörű gyűlésén ellenben Joó Sándor teljes terjedelmében ismertette Ravasz püspök levelét. Ezután

meleg szavakkal emlékezett meg arról a sok törődésről, együttérzésről, amelyet a Pasaréti Gyülekezet megindulása percétől kezdve Dr. Ravasz Lászlótól kapott. Mindig éreztük s érezzük ma is nagy lelkéből kiáradó átölelő szeretetét, féltő atyai gondoskodását. Éreztük, hogy szüntelenül mellettünk áll, figyelemmel kíséri utunk, s az elmúlt 25 esztendő alatt szíve és ajtója mindig nyitva állt előttünk. Bölcsességének, mély hitének szövéténekével világította meg problémáinkat, jó tanáccsal, imádsággal, személyes közreműködésével sietett segítségünkre.⁷²

A 25 éves jubileumi ünnepség 1963. február 10–16. között evangélizációs sorozattal folytatódott.⁷³

FELHASZNÁLT IRODALOM

BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005, (Dokumentumok)*. II. kötet, 1944–2005, Budapest, História–MTA Történettudományi Intézet, (História könyvtár, Okmánytárak), 2005.

BIBÓ István: Családi beszámoló a „Ravasz László Homiletikája 100 éves” konferencián, in: uő: *Hit és értelem. Iskola- és egyházközei írások*, [Budapest], Argumentum, 2018, 415–417.

BOLYKI János: Joó Sándor a kiemelkedő igehirdető és lelkigondozó, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai, 4.), 2006, 650–658.

⁷¹ Ravasz László levele a pasaréti presbitériumnak. (Kelt: Leányfalu, 1962. dec. 18.), közli Borbély: *Huszonöt esztendő*, 11–12.

⁷² Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Irattára, Iktatott iratok, 11/1963. Kivonat a Budapest–Pasaréti Református Egyházközség Presbitériumának 1963. február 10-én tartott gyűlésének jegyzőkönyvéből.

⁷³ Ennek részletes leírását lásd Borbély: *Huszonöt esztendő*, 14–17.

- BORBÉLY László: *A Budapest–Pasaréti Ref. Egyházköztség története, II. rész*, Budapest, kézirat, 1964. (Másolat, Viczián Miklós tulajdonában.)
- BORBÉLY László: *Huszonöt esztendő. A Pasaréti Református Gyülekezet negyedszázados jubileumának, ünnepségeinek, eredményeinek krónikája*, Budapest, kézirat, 1962–1963. (Másolat, Viczián Miklós tulajdonában.)
- DIENES Dénes: A Tiszáninneri Református Egyházkerület megszüntetése és visszaállítása, in: Barcza József – Dienes Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, (A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai 4.), 227–239.
- DRASKÓCZY István: *Dr. Joó Sándor, a Budapest–Pasaréti Református Gyülekezet első lelkipásztorának élettörténete*, Kiskunfélegyháza, Parakletos, (Parakletos könyvek), 1993.
- ERDŐS Kristóf: Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata, in: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnek az évezredek*, Budapest–Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Szent István Társulat, (Pázmány Történelmi Tanulmányok), 2011, 310–331.
- ERDŐS Kristóf: Református ifjúsági élet Pasaréten (1945–1970), in: Tabajdi Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában*, Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2017, 116–125.
- ERDŐS Kristóf: „Rézangyalok”. Egy ifjúsági kör állambiztonsági megfigyelése, in: Tabajdi Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában*, Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2017, 176–183.
- HORVÁTH Erzsébet: *Megújulás, visszarendeződés. Dokumentumok a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában az 1956–1957-es esztendőkről történetének kutatásához*, Budapest, Kálvin, 2007.
- Joó Sándor: *Ne félj, csak higgy! Dr. Joó Sándor igehirdetése, 1956–1957*, Budapest, Ajtony Artúr kiadása, 1998.
- KARDOS István: *Apám, dr. Kardos János*, London, gépelt kézirat, 1989. (Másolata megtalálható: BFL XIII.42 Biberauer-Bodoky gyűjtemény, 48. doboz, 7. tétel.)
- KISS Réka: Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai, 4.), 2006, 1369–1421.
- KISS Réka (szerk.): *Kelt mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből, 1956–1957*, [Budapest], [Dunamelléki Református Egyházkerület], 2007.

- LADÁNYI Sándor (szerk.): *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez. Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézőbizottság tevékenysége, valamint a megtorlások történetéből*, Budapest, Kálvin, 2006.
- LÁNYI Gábor: Igehirdető, embermentő, püspök. Bereczky Albert (1893-1966) ellenmondásos életútja, in: Kiss Réka – Erdős Kristóf – Zila Gábor (szerk.): *Református lelkészportrék a 20. századból*, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, (megjelenés alatt).
- MÁTHÉ Áron: *Egy lelkészi sors az állambiztonsági iratokban. A pasaréti példa*, Kézirat, (megjelenés alatt).
- PAP László: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, szerk. Bárczay Gyula, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992.
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.
- RAVASZ László: *Krisztussal a viharban. Igehirdetések*, Budapest, Kálvin, 1997.
- RAVASZ László: *Válogatott írások, 1945–1968*, szerk. Bárczay Gyula, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1988.
- ZALATNAY István (szerk.): *Csak az igazat, a tiszta igazat... Ünnepi kötet a 80 éves Szesztay András tiszteletére*, Budapest, Théma, 2006.

ABSTRACT

Erdős Kristóf: „...Christianity is not an anti-progressive thing, not the fifth column of capitalism...” Everyday life and festivals of the Pasarét Reformed Congregation during the Communist regime (1956–1963)

In my paper, I am studying the strategy of the Budapest–Pasarét Reformed Congregation leadership between 1956–1963. Its head minister, dr. Sándor Joó played an active role in the Reformed Renewal Movement. The Movement was created by groups opposing the Reformed Church’s leadership, which was loyal to the Communist regime. The Movement was established during the 1956 Hungarian Revolution; however, they had no political goals.

Sources, already discovered and introduced by my research before, show that the Pasarét Reformed Congregation was the first one to join the Renewal Movement. The Movement’s goal was to carry out the general re-election of officials to ensure church renewal. Therefore, in December 1956, the Pasarét Congregation’s minister, Joó, was nominated for dean by the Reformed congregations of South Budapest.

Even at the beginning of 1957, after the retribution following the 1956 Revolution, the Pasarét Congregation's leadership, including Joó, stood up for the goals of the Movement. By this time the re-institutionalisation in Church leadership had started, and the Movement's renewal efforts were stifled. Therefore, following the advice of retired bishop László Ravasz, Joó withdrew, and only cared about his congregation's invisible spiritual functions" hereafter, in order to build a renewed church. I am addressing the Pasarét Congregation leadership's relation to the supervisory Church authorities through the 1960 dean's canonical visitation, as well as the 20th and 25th-anniversary celebrations of the Pasarét Congregation's establishment.

Keywords: Hungarian Revolution 1956, Reformed Renewal Movement, László Ravasz, Sándor Joó, Reformed Congregation of Pasarét

LEGÁLIS–ILLEGÁLIS–FÉLLEGÁLIS

TILTOTT ÉS TÚRT PASZTORÁCIÓ A REFORMÁTUS EGYHÁZBAN A HATVANAS ÉVEKBEN: FORRÁSOK ÉS A MEGISMERÉS HATÁRAI¹

Kiss Réka

Az eltelt idő alatt megállapítottuk, hogy a svájci központ irányításával kibontakozóban van a KIE-mozgalom, mely annyiban tér el az 1950. előttől, hogy *tevékenységének egyházi jelleget ad, terveit burkoltan, az egyház égisze alatt akarja megvalósítani* [...] Taktikájuk, hogy *államilag engedélyezett egyházon belüli ifjúsági bibliaköröket használják fel a lelki-kirándulásokot [sic!] a szellemi fizikai és vallás-erkölcsi KIE-program szerinti kiképzésre, a marxizmusra való szembeállításra.* [...]

A fellazítás következtében kialakult kedvező helyzetet a belföldi és külföldi reakció arra használta fel, hogy a személyes kapcsolatok felvételén keresztül bázist teremtsen ellenséges szándékaik megvalósításához. Mint korábban, jelenleg is erre egy széleskörű ifjúsági mozgalom kibontakoztatását tartja megoldhatónak. Tervük szerint eltérés annyiban volna, *hogy ez a mozgalom egyházon belül, egyházi személyek vezetésével működne, s ezzel legalizálva látják működésük folyamatosságát.* Taktikájuknak két figyelemre méltó vonása van. Az első, hogy az ifjúság KIE program szerinti nevelését az *egyházon belül próbálja megvalósítani*, a második, hogy a volt vezető garnitúrát mellőzi, az utánpótlást olyan személyekből válogatják ki, akik nem kompromittálták magukat,² de képzetek és az egyházon belül funkciót viselnek. Ez a taktika eddig megtévesztő volt, ennek tulajdonítható, hogy a felsorolt helyeken kialakult csoportokban operatív munka nem folyt.³

¹ A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségéért, észrevételeiért ezúton is szeretnék köszönetet mondani Hornyák Máténak, Rigó Róbertnek és Tabajdi Gábornak.

² „Kompromittáltság” alatt az 1950-ben felszámolt nagy múltú protestáns ifjúsági egyesület, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) volt vezetői, „Pógyor István és társai” elleni indított 1951-es eljárásban a politikai rendőrség látókörébe került egyházi személyek körét értette az állambiztonság.

³ Összefoglaló jelentés a Táborozó fn /KIE/ ügyben 1966. július 20. Állambiztonsági Szolgáltatók Történeli Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3.1.5. O-13142/1 21–24. (Kiemelések – K. R.)

A BM belső reakciót elhárító csoportfőnökségének protestáns egyházakkal foglalkozó alosztályán több évig tartó titkos nyomozás eredményeként, 1966. július 20-án született összefoglaló jelentés adta a kiindulópontot az utolsó református egyházi perként számon tartott, ún. második KIE-per előkészítéséhez, melynek nyomán 1967-ben dr. Batiz Dénest és társait, többek között Dobos Károly pesthidegkúti és Kovács Bálint józsefvárosi lelkészeket, tiltott ifjúsági munka beindítása, engedély nélküli találkozók megszervezése és végső soron összeesküvésre irányuló előkészület vádjával bíróság elé állították.⁴ Az állambiztonsági „keresztségben” Táborozók fedőnéven futó ügy állambiztonsági-egyházpolitikai háttérjátszmái, fordulatai több szempontból is fontos tanulságokkal szolgálhatnak a hatvanas években kialakult kádári rend egyházpolitikájának, uralmi technikáinak megértéséhez. A jelen tanulmányban az egyházpolitikai sakkjátszmák mindennapi gyakorlatának egy szeletére, a „legalitás” problematikájára szeretném ráirányítani a figyelmet. A politikai rendőrség sajátos frazeológiával megírt összefoglalója az egykori KIE-tagok találkozóiról ugyanis a hatvanas évek Janus-arcú pártállami egyházpolitikájának állandóan visszatérő dilemmáját tükrözte: mi számít a rendszer szempontjából ellenséges egyházi tevékenységnek, egyházi ellenállásnak, illetve lehet-e, és ha igen, milyen eszközökkel, fellépni az engedélyezett keretek között zajló (tehát legális), ám a hatalom adott szereplői által mégis ellenségesnek bélyegzett hitéleti tevékenységekkel szemben? Ugyanezt a dilemmát foglalta össze lakonikus tömörséggel egy két évvel korábbi, az egyházi elhárítás által államellenes bűncselekménynek aposztrofált református teológiai önképzőkörrel szóló jelentés is: a résztvevői kör az „egyház *legális lehetőségeit illegális ellenséges tevékenységre használta fel*”.⁵

A politikai rendőrség által szinte rutinszerűen gyártott jelentések természetesen a kényszeres ellenségkeresés állambiztonsági logikájának lenyomataként is olvashatóak. Egyfelől a folytonosan büntetőügyek kreálására, összeesküvések

⁴ A nagyszabású állambiztonsági előkészítés ellenére, az egyházak bővülő nemzetközi egyházi diplomáciai mozgásterét kiaknázni akaró aktuális politikai szándékok nem tették érdekeltté a pártállamot egy külföldi hullámokat is vető református per lefolytatásában, ezért végül a Legfelsőbb Bíróság másodfokon – megváltoztatva a tényállás korábbi besorolását – államellenes összeesküvésre való előkészület helyett egyesületi joggal való visszaélésnek minősítette a KIE-ügyet. Erre utal a hatvanas évek végének egyházpolitikai mérlegét megvonó 1968-as egyházpolitikai határozatnak a KIE-ügyre utaló passzusai is. MNL OL 288. f. 5/488. ó. e. 1968. március 4.

⁵ ÁBTLL 3.1.5. O13586/1 86. A „Harcolók” fedőnéven megfigyelt csoport ellen indított állambiztonsági akcióról részletesebben lásd Kósa László esettanulmányát. Kósa László: Református ifjúsági körök bomlasztása Budapesten az 1960-as évek első felében, Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban, in: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözés a Kádár-korszakban*, Budapest, Szent István Társulat, 2010, 270–288.

leleplezésére szocializálódott testület ötvenes éveket idéző beidegződései továbbélésének beszédes példái, az állambiztonsági munka nélkülözhetetlenségének öngazolásai. Másfelől illeszkedtek ahhoz a politikai irányváltáshoz is, amely a forradalmat követő megtorlás és az autonóm paraszti társadalom felszámolását célzó kényszerkollektivizálási kampány után a megélnékülő vallási közösségekben, illetve a sommásan nacionalizmusnak bélyegzett nemzeti kötődésekben jelölte ki az ellenség új köreit.⁶ Azonban hiba lenne, ha csupán az állambiztonsági logikát követve értelmeznénk ezeket a jelenségeket. Habár a politikai rendőrség tendenciózus interpretációi, aránytalan túlzásai nyomán egy többszörösen eltorzított kép vetül elénk, de a pártállami gépezet mégiscsak kisebb-nagyobb keresztyén közösségek megélnékülő aktivitását, a vallásgyakorlat kereteinek tágítására irányuló autonóm törekvéseket, tehát valós társadalmi cselekvéseket dokumentált.

Éppen ezért a pártállam által termelt források nemcsak a hatalom különböző ágensei perspektívájából, hanem a cselekvő közösségek nézőpontjából is vizsgálhatóak: Milyen egyéni és közösségi stratégiák mentén lehetett a keresztyénséget aktívan megélni a Kádár-rezsim első évtizedeiben? Milyen eszközei, lehetőségei, mozgásteret volt a keresztyén közösségeknek saját értékrendjük, normarendszerük továbbörökítésére? Miként reagáltak a hitéleti aktivitás különféle formáira, a korabeli pártzsargon használva: a „vallásos világnézet” egyéni és közösségi megnyilvánulásaira, az „illegális” vs. „legális”, „ellenséges” vs. „lojális” koordinátarendszerben kategorizált vallási aktivitásra a hatalom birtokosai? S végezetül, a hitélet autonóm megélésére, tágítására irányuló törekvéseket mennyire tekintették a kortárs résztvevők – egyrészt a pártállam illetékesei, másrészt maguk a keresztyén közösségek – a rendszerrel szembeni kulturális ellenállás megnyilvánulásainak, s miként interpretálja azokat a mai kutatói elemzés?

Formálódó válaszainkat egyaránt alakítja, hogy *mit vizsgálunk*, azaz milyen egyházi-hitéleti tevékenységeket, az egyéni és közösségi vallásgyakorlás mely formáit tekintjük vizsgálatunk tárgyának, s hogy *milyen forráscsoportokat* vonunk be a kutatásainkba.

⁶ Hollós Ervin, a BM belső reakció elleni harc osztályának vezetője az új direktívákat a következőképpen indokolta: „Az illegális klerikális szervezetek a legnagyobbak. A többi szét van esve [...] A klerikális szervezkedéseknél nagy nehézség, hogy rengeteg fiatalot vonnak be [...] Ez nekünk azért is jelent nehézséget, mert sokkal tovább kell dolgoznunk, hogy megtaláljuk a vezető centrumokat.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M-KS 288. f. 5. cs. 188. ó. e. Németi József, a politikai nyomozó főosztály vezetője pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy a „protestáns egyházak területére húzódtak a volt Magyar Közösségi-ek, jobboldali parasztpártiak, népiek. Az egyház legális kereteit felhasználják nacionalista, sovíniszta nézetek terjesztésére.” MNL OL XIX-B-1-x 10-2/29/1961. Országos Főkapitányi értekezlet, 1961. május 5–6.

MI AZ ELLENÁLLÁS, ÉS VANNAK-E FORRÁSAI?

A kommunista diktatúra bukását követően, a levéltári források fokozatos hozzáférhetővé válásával az egyházi közelmúlt kutatásának is újabb és újabb irányai váltak lehetővé. A kezdetben érthető módon túlnyomórészt politikatörténeti nézőpontú, az államhatalom és az egyházvezetés viszonyára koncentráló, illetve a szervezett állami erőszak sértettjeinek, a diktatúra egyházi áldozatainak, meghurcoltjainak történeteit a nyilvánosság számára is ismertté tévő történeti feltárások mellett a közelmúltban, különösen a terjedelmes állambiztonsági iratanyag becsatornázása révén a múltfeltárásnak, új, a közvéleményt is megmozgató témakörei kerültek előtérbe. A közbeszédben leegyszerűsítve „ügnökkérdésként” berobbant tematika azonban az egyházi közelmúlt feldolgozása, értelmezése szempontjából is számos új kihívást jelentett. A meglehetősen eltérő egyéni élettörténetek nyomán a diktatúrával való kényszerű vagy önként vállalt együttműködés, a túlélés stratégiái, az alkalmazkodás mintázatai, az aktív és passzív ellenállás stb. eltérő, olykor egymás átfedő és éppen ezért nemegyszer zavarba ejtő példái váltak ismertté. Mindez nemcsak a kollaboráció vs. ellenállás dichotóm ellentétpárjának újragondolására sarkallta a kutatókat, hanem tágabb összefüggésrendszerben, a diktatúra és a társadalom összetett viszonyrendszerének, a társadalmi cselekvések eltérő stratégiáinak, a rendszert legitimáló vagy éppen azzal szembe forduló mindennapi szituációk feltárásának új feladatai felé fordította a tudományos érdeklődést. Így került előtérbe a kulturális ellenállás jelenségeiként értelmezett, a hivatalos állami ideológiától eltérő hétköznapi egyéni és társadalmi gyakorlatoknak, köztük a hitélet közösségi megélésének, illetve a vallásos műveltség hatékony átadásának a kutatása, amely eddig főként a katolikus vallási élet sajátosságaiból kiinduló egyháztörténet-írásban, a jellemzően illegális keretek között tovább élő katolikus és cserkész kisközösségek életének feltárásában hozott új eredményeket.⁷

Így az ellenállás és ezen belül a kulturális és vallási ellenállás kérdésköre a közelmúltra fókuszáló történeti kutatások egyik legdinamikusabban fejlődő,

⁷ Lásd Wirthné Diera Bernadett: *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*, (PhD-értekezés), Budapest, ELTE-BTK, 2015; Tabajdi Gábor (szerk.): *Illegális ifjúsági munka. Cserkészközösségek a diktatúrában*, Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2017. Protestáns esettanulmányokhoz lásd: Erdős Kristóf: A pasaréti református ifjúság életének (1945–1970) forrásai, in: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 163–177.; Kovács Áron: Nádosy Ferenc missziói levéltára és írásai a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben, in: Apor–Bódi–Horváth–Huhák–Scheibner (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban*, 219–223.; Mirák Katalin: *Nomen est omen*, avagy az Ordass-örökség őrzői. Adalékok a magyar evangélikusok szocializmus alatti ellenállásának történetéhez, in: Apor–Bódi–Horváth–Huhák–Scheibner (szerk.): *Kulturális ellenállás*

noha fogalmi ellentmondásoktól sem mentes területe lett.⁸ Mi számít ellenállásnak, s szűkebben, mely jelenségek sorolhatóak a kulturális ellenállás fogalma alá? Mennyiben jelentett a rendszerrel való szembenállást a keresztény hit aktív egyéni és közösségi megélése, s a vallásgyakorlat mely formái tekinthetőek a kulturális ellenállás tág fogalomkörébe tartozónak? A számos megválaszolásra váró, szisztematikus esettanulmányokat feltételező összetett kérdéssorozat református példákön való vizsgálata egy most induló intézményközi kutatás problémafelvetéseinek is részét képezik. Az alábbiak ehhez a formálódó vizsgálathoz szeretnének néhány szemponttal és példával hozzájárulni.

Az ellenállás fogalmának meglehetősen eltérő, sőt ellentmondó definíciós kísérletei alapvetően függenek a kiinduló kutatói nézőpontoktól. A kezdeti, szűken politikai kategóriákban értelmezett és kifejezetten a rendszer megdöntését célzó, aktív cselekvésekre fókuszáló ellenállás-kutatás fogalmi keretei kitágításának szükségességét az eltérő indíttatású és problémafelvetésű angolszász és német kutatások egyszerre érzékelték a hatvanas–hetvenes évek fordulóján. A perspektívaváltás igénye abból a felismerésből fakadt, hogy a rendszer elutasításának formáit nemcsak a látványos vagy illegális, konspiratív szervezkedésekben kell keresni, hanem a társadalom és a hatalom mindennapi érintkezési felületein is. Ez egyben a társadalmi horizont bővülését is jelentette, a politikai ellenállás szűk köre helyett a társadalom széles csoportjainak a hatalommal való interakciói váltak a tudományos vizsgálat tárgyává. Az angolszász irodalomban James C. Scott által meghonosított *hétköznapi ellenállás* fogalma, a német kutatásban pedig a Martin Broszat Bajorország-projektje során kidolgozott *rezisztencia/immunitás (Resistenz)* bevezetése egyaránt a fogalom kiszélesítésével járt, abból kiindulva, hogy egy diktatúrában a szembenállást olyan hétköznapi magatartásformák is kifejezhetik, melyek egy demokratikus rendszerben semmilyen politikai jelentőséggel nem bírnának. A belső emigrációtól a tömegmozgalmakig, a rejtett technikáktól a nyílt konfrontációig rendkívül heterogén magatartásformákat soroltak az ellenállás

a Kádár-korszakban, 179–194.; Szvitek Attila Imre: Evangélikus ifjúsági csoportok (1948–1989), in: Tabajdi Gábor (szerk.): *Illegális ifjúsági munka. Cserkészközösségek a diktatúrában*, Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2017, 32–38.

⁸ Az ellenállás és ezen belül a kulturális ellenállás problematikájának a magyar pártállami viszonyok között való vizsgálatához, bőseges szakirodalmi kitekintéssel lásd Apor Péter – Horváth Sándor: Kulturális ellenzékiesség a Kádár-korszakban és archiválásának értelmezési lehetőségei, in: Apor–Bódi–Horváth–Huhák–Scheibner (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban*, 9–19.; Ó. Kovács József: Paraszti alkalmazkodó ellenállás a kommunista diktatúrában, in: Mitrovits Miklós (szerk.): *Sztálin árnyékában*, Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018, 219–242.; Nagy Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj”. „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében, in: jelen kötetben, 273–294.; Polyák Petra: Egyetem és fegyelem. Szempontok a hallgatók 1956 előtti magatartásának megítéléséhez, *Korall*, 71. évf., 2018, 175–196.

jelenségkörébe, s olyan új terminológiák kerültek be a tudományos diskurzusba, majd váltak kritikák tárgyává, mint a passzív ellenállás, álcázás, kijátszás, mimikri, szabotázs, ellenálló alkalmazkodás, rugalmas alkalmazkodás, az azonosulás megtagadása stb., legújabbán pedig a rezisztencia kontra reziliencia.⁹ Mindez ugyanakkor újabb dilemmákat vetett fel, hiszen egy túlságosan tágan értelmezett fogalom akár egy olyan dichotómikus társadalomkép felvázolását is lehetővé teszi, melyben „a hatalmat gyakorlók rendkívül szűk körével a »kis ellenállók« tömegei állnak szemben”.¹⁰

A kutatás számára további kihívásokat jelent, hogy míg az ellenállás-kutatás hagyományosan a hatalommal való szembe fordulás tudatos, konfrontatív érintkezési formáit kereste, a fogalom új értelmezése integrálta azokat a magatartásformákat, amikor nem tudatosan helyezkedtek szembe a hatalommal, hanem maga a hatalom nyilvánította illegitimnek vagy ellenzékinek az adott csoport által fenntartott kulturális gyakorlatot, életmódot. Olyan cselekvések is az ellenállás-kutatás érdeklődési körébe kerültek tehát, melyekre maguk a cselekvők nem reflektáltak ellenállásként. Ez persze könnyen fakadhat abból, hogy mást értett a hatalom, az egykori cselekvők, és a mai kutató az ellenállás fogalmán. Ha az egykori résztvevők a szűkebb, a rendszer megdöntésére irányuló politikai ellenállás fogalmát használják, míg a kutatók a tágabb, kulturális, hétköznapi stb. ellenállás fogalmával dolgoznak, könnyen keletkezhet félreértés a jelenségek és a motivációk értelmezésében. Egyáltalán hogyan lehet vizsgálni a korabeli cselekvők szándékát? Mennyiben lehetséges az aktív és passzív ellenállás fogalmi elkülönítése? Mindezek a kérdések különösen a kommunizmus alatti hitéleti aktivitás, a vallási közösségek és a vallásgyakorlás mint kulturális ellenállás vizsgálata során válnak relevánssá, hiszen a keresztyén közösségek nem a politikai rendszer ellenében, hanem döntően egy hit- és értékrendszer, életmód és világnézet fenntartóiként és továbbvivőiként éltek és határozták meg önmagukat.¹¹

A keresztyén ellenállás, avagy a vallásgyakorlat mint kulturális ellenállás sajátos mibenlétének megragadásához a változatos kutatói inspirációk mellett talán egy korabeli aktív „résztvevő”, az aktív hitéleti, közösség-szervező munkája miatt a kommunizmus magyarországi börtöneiben legtöbb időt töltő szerzetes-tanár, Lénárd Ödön gondolatai segítenek:

⁹ Ö. Kovács: *Paraszti alkalmazkodó ellenállás*, 219–242.; Nagy: „A szív teljességéből szól a száj”, 277–278.; Polyák: *Egyetem és fegyelem*, 177–180.

¹⁰ Polyák: *Egyetem és fegyelem*, 180.

¹¹ Apor–Horváth: *Kulturális ellenzékiség*, 14.; Fejérdy András: *Vallási ellenállás Magyarországon a kommunista rendszerrel szemben. Források és gyűjtemények*, in: Apor–Bódi–Horváth–Huhák–Scheibner (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban*, 144.

a sajátosan keresztény ellenállás fogalma [...] más, mint a szokványosan politikai indításúaké. A keresztény ellenállás vallási, erkölcsi, világnézeti jellegű, és így az előbbivel szemben pozitív irányú. A politikai ellenállás ártani akar az ellenfélnek. Viszont a keresztény ellenállás abban áll, hogy minden tilalom és üldözés ellenére, kerülő úton titokban, adott lehetőségei közt, de továbbra is teszi, amit nem szabadna tennie: pozitíve építi a kereszténységet, nem törődve a kockázatokkal. [...] az üldöztetés idején [...] az ellenállás a magunk tudatos, belső erősítését jelenti, egy olyan társadalomban, melynek szellemi bacilusait mindnyájan a levegővel együtt szívjuk be.¹²

Lénárd tehát a saját értékrendjét felvállaló, ezért kockázatokat is vállaló, tudatosan építkező, autonóm keresztény magatartásban ragadja meg a diktatúrával szembeni vallási alapú ellenállás lényegét. A meghatározás döntő része a cselekvő belső motivációjából fakad, annak a megválaszolásához azonban, hogy a rendszer hatalomgyakorlásának változó viszonyai között mi számított a túréshatárt feszegető kockázatvállalásnak, a hatalom logikáját kell megértenünk: azaz hogy milyen egyházi-vallási magatartásformákat tekintett a pártállam veszélyesnek, s miként írta körbe az egyházpolitika végrehajtói számára, hogy mely aktivitásokat tart az egyházi, illetve vallási ellenállás, ellenzéki körébe tartozónak.

Mіндеzeket szem előtt tartva, a vallásgyakorlás és ellenállás komplex kérdéskörének vizsgálatához, legális–illegális, tiltott és túrt pasztorációs formák számbavételéhez és értelmezéséhez egyszerre kell a pártállam és a különböző egyházi tényezők nézőpontját tükröző forrásokat vizsgálnunk és ütköztetnünk.

Ez azonban nem könnyű feladat. A korszak sajátos viszonyaiból fakadóan egyszerre küzdhetünk a források bőségével és szűkösségével. Hiszen a hivatalos irattermelő intézményi struktúrák, egyrészt a kommunista diktatúra intézményrendszerei, másrészt a hivatalos egyházi fórumok tevékenysége nyomán a modern bürokráciákat jellemző nagy mennyiségű irategyüttes maradt ránk. Ugyanakkor a sajátos nyelvhasználatban és eltérő célok mentén született dokumentumok más-más szempont szerint, de egyaránt komoly forráskritikát, a szövegek dekódolását, olykor a sorok közötti olvasást igénylik. Másfelől, azok a kortárs iratok, amelyek az egyéni és közösségi motivációk lenyomatait leginkább megőrizhették volna, mint például a magánlevelezések, a naplók vagy a korabeli közösségek iratai, csak ritkán maradtak fenn, és azok is gyakran a kívülállók számára rejtett üzeneteket hordozva, virágnyelven íródtak. A diktatúra évtizedeiben keletkezett szövegek esetén nemcsak az öncenzúrával kell számolni, hanem hogy az óvatosan

¹² Lénárd Ödön: *Só. A mai keresztény egyéni gondjai*, Budapest, Márton Áron Kiadó, 1994, 12–13. Idézi Fejérdy: Vallási ellenállás, 144.

érintkező személyek és közösségek általában csak a legszükségesebb információkat jegyezték le. A forrásfeltárás tehát ezen a területen is időigényes, bár korántsem reménytelen munka.¹³

A HATALOM SZABTA KERETRENDSZER:
A KÁDÁRI EGYHÁZ- ÉS VALLÁSPOLITIKA KEZDETEI

Az illegális és legális vallásgyakorlás '56 utáni alakulására, az ellenállás jelenségeinek keresztyén közösségek körében megragadható formáira irányuló kutatások kiindulópontját a hatalom perspektívájának megértése adhatja. Hogyan alakult az új kádári hatalom egyház- és valláspolitikája? A hatalomnak milyen megnyilatkozásai voltak a nyilvánosság felé és a nem nyilvános szférákban abban a tekintetben, hogy kiket és milyen magatartásformákat tekint veszélyesnek, illetve az egyházi/vallási ellenállás, ellenzékiiség körébe tartozónak? Mi számított a vallásgyakorlás, a keresztyén értékrend megélésének és továbbadásának szempontjából az egyházpoltikai végrehajtók tűréshatását feszegető kockázatvállalásnak, illegálisnak minősített tevékenységnek?

A történeti kutatás a Kádár-korszak egyházpoltikai sarokpontjait kijelölő alapküldetéseknak az MSZMP vezetése által 1958 nyarán elfogadott két egyházpoltikai párthatározatot szokta tekinteni. 1958-ra a forradalmat követő megtorlás már elérte a társadalom minden rétegét, a leszámolás tetőpontjaként júniusban kivégezték Nagy Imrét, és a pártközpont elérkezettnek látta az időt, hogy a vallással, illetve az egyházakkal szembeni politika stratégiai és taktikai kérdéseit is átfogóan rendezze. A kádári egyházpoltika lényege két egymással is konkuráló megfontolás egyidejű érvényesítésében rejlett. Egyfelől a hatalom a vallást mint a párt ideológiai monopóliumával szemben veszélyforrást jelentő és legyőzendő rivális ideológiát, az egyházakat pedig egyedülként legálisan tevékenykedő, rendszeridegen és ellenséges intézményekként határozta meg. Miként Horváth János, az egyházügyi hivatal elnöke fogalmazott 1958 májusában: „A szocialista építőmunka jelenlegi körülményei között az egyházak jelentik népi demokratikus rendszerünk legnagyobb *legális ellenfelét*.”¹⁴ Ugyanakkor az egyházak bár gyöngülő, de továbbra is meglévő társadalmi beágyazottságának reálpoltikai felismerése – ami a pártdirektívák nyelvén úgy hangzott, hogy „a szocializmus építésének

¹³ Fejérdy: Vallási ellenállás, 145–148.; Horváth Gergely Krisztián: *Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi Egyházmegyében. Dr. Kógl Lénárd pályája az 1940–1960-as években*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 10.

¹⁴ Jelentés az egyházpoltika helyzetéről és javaslatok a helyzet javítására. 1958. május 5. MNL OL XIX-A-21-d-002-4/1958. 8.

korszakában az egyházak még hosszú ideig fennmaradnak” – a korábbi egyházpolitikai taktikák módosítására készítették a berendezkedő kádári hatalmi rendszert. Miközben lényegét tekintve restaurálták a Rákosi-korszak legfontosabb egyházpolitikai intézményeit, a pártvezetés nem volt érdekelt a frontális támadásokban, sőt olyan politikát igyekezett körvonalazni, amelyben az egyházakat is fel tudja saját céljaira használni, megőrizve lassú elsorvasztásuk távlati célját. Az egyházüldözés intézményi keretei tehát megmaradtak, a praxis azonban részlegesen módosult. Tabajdi Gábor találó summázatával élve, „az egyházpolitikai intézmények (az Állami Egyházügyi Hivatal, a pártapparátus, a Külügyminisztérium, a Belügyminisztérium, a Hazafias Népfront stb.) együttműködésének célja 1956 után az egyházakat érintő diszkriminatív politika, illetve az időben késleltetett, kifinomult és célzott egyházüldözés palástolása lett”.¹⁵

Ennek keretként a pártdirektívák egy olyan háromszintű egyházpolitika kereteit jelölték ki, amely megkülönböztette a *klerikális reakció elleni harcot*, az *egyházakkal kapcsolatos politikát*, valamint a *vallásos világnézet elleni harcot*. Az egyházakhoz fűződő pragmatikus viszonyt Kádár az együttműködés és harc dialektikájában írta le: „Az egyházzal úgy vagyunk: együtt is működünk vele [...] ugyanakkor harc is van közöttünk a társadalmi befolyásért. Itt van együttműködés és van harc.” A „klerikális reakció” ellen, amelyet a pártvezető az ötvenes évek sémái nyomán egyszerűen „vallási köntösbe bújt politikai reakcióként” definiált „a politikai és adminisztratív harc minden eszközének” bevetését megengedhetőnek tartotta. Ettől különítette el a vallásos világnézet elleni harcot, amelyet érvelése szerint „a vallásos tömegek közötti felvilágosítás és nevelőmunka végzésével kell elérni”.¹⁶

A kádári–aczéli kultúrpolitika elhíresült három T elvének sajátos egyházi verziójaként is értelmezhető „egyházpolitikai három T” a művelődéspolitikai doktrínákhoz hasonlóan alapvetően ’56 nyomasztó élményéből levont tanulságokon nyugodott. Mindenekelőtt annak felismerésén, hogy a hatalom hosszú távú megtartásának alapfeltétele a társadalom ellen viselt permanens hadiállapot feladása, az ellenségként definiált csoportok körének szűkítése, s ezzel párhuzamosan az egyes társadalmi csoportok belső megosztása, állambiztonsági műszóval élve, „bomlasztása”. Ennek részeként került megfogalmazásra a különböző egyházi körök egymással szembeni kijátszásának finomított taktikája is, amely immár

¹⁵ Tabajdi Gábor: Újratervezett egyháztörténetek. A fővárosi keresztény ifjúsági közösségek és a kádárizmus, in: Keller Márkus – Tabajdi Gábor (szerk.): *Évkönyv XXIII. Újrakezdés*, Budapest, OSZK – 1956-os Intézet, 2018, 132.

¹⁶ Az MSZMP PB 1958. július 22-én hozott határozata. Közli: Vass Henrik: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*, Budapest, Kossuth Kiadó 1973, 237.; Jegyzőkönyv az MSZMP KB 1958. július 25-i üléséről, in: Némethné Vágyi Karola et al. (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*, Budapest, MNL, 1997, 424.

nemcsak a rendszert támogató „lojális” egyházi csoportok szűk körének és a valószínű „reakció” tömegeinek dichotóm ellentétpárjában értelmezte az egyházak és a pártállam viszonyát, hanem megkísérelte lehatárolni a „legnagyobb legális ellenféllel” szembeni harc elsődleges célpontjait, szembefordítva az ún. „klerikális reakciónak” bélyegzett egyházi csoportokat a „vallásos tömegekkel”. Az azonban természetesen továbbra is a hatalom különböző aktorainak megítélésétől függött, hogy egy-egy konkrét egyházi tevékenység melyik kategóriába került, azaz kit soroltak a rendszer ellenségeinek körébe, akikkel szemben már nemcsak közvetett módszerekkel, hanem a „politikai és adminisztratív harc minden eszközével” fel lehetett lépni. A párthatározatok a vallásszabadság deklaratív hangoztatása és az ún. új típusú szövetségi politika látványos meghirdetésének árnyékában továbbra is meglehetősen tág ideológiai kiskaput hagytak a vallásüldözés közvetett és közvetlen módszereinek bevetésére. Az ’58-as egyházpolitikai program ugyanis nemcsak a hívő emberekkel szembeni eltérő bánásmódról értekezett, hanem arról is, hogy „a klerikális reakció a hívő embereket vallásos világnézetükön keresztül próbálja reakciós politikai befolyás alá vonni”, ráadásul a „klerikális reakció” „tevékenységében egyaránt alkalmaz legális és illegális eszközöket”. A párthatározat értelmében tehát az egyházak eleve szűkre szabott mozgásterén belül bármely legális egyházi munka minősülhetett klerikális reakciós tevékenységnek. Így a helyi egyházpolitikai gyakorlatoknak irányt szabó központi pártdirektíva lényegében parttalan lehetőséget kínált, hogy bármilyen vallásos tevékenységgel szemben fel lehessen lépni adminisztratív eszközökkel, ha az adott hatalmi érdekek úgy diktálták. Nem voltak tehát tisztán lefektetett határok és szabályok, ami egyszerre tette szituatívvá és kiszámíthatatlanná a kádári egyházpolitika mindennapjait.

Annak a megértéséhez, hogy a rezsim szempontjából valójában hol húzódtak a vallásgyakorlás „túrt” és „tiltott” formái közötti határvonalak, fontos adalékként szolgálhat egy, a protestáns egyházi személyek állambiztonsági kategorizációját és jellemzését adó, hatvanas évek közepén készült állambiztonsági elaborátum. A „Protestáns egyházon [sic!] belül elhelyezkedő illegális erők harca, iránya, hatása, és további feladatai” beszédes címet viselő mintegy tizenöt oldalnyi dokumentum a pártállamhoz való politikai viszonyulás alapján négy kategóriába sorolta a lelkészeket: 1.) lojális, progresszív erők, 2.) ingadozó, passzív erők, 3.) ellenzéki erők, 4.) ellenséges erők. Az összefoglaló szerint az ellenzéki, illetve ellenséges erők száma igen magas, a református egyháznál kb. 200 fő, az evangélikus egyháznál kb. 75 fő. Őket az „*egyházépítő*”, pietista „*ágostonista*”¹⁷ egyházi személyekkel azonosította.

¹⁷ Ágoston Sándor mérnök által az evangélikus egyházon belül szervezett ifjúsági csoportosulás. Lásd Szvitek: Evangélikus ifjúsági csoportok, 32–38.

E személyek nem szervezetszerű ellenzéki erőt jelentenek, hanem különböző ellenséges ellenzéki, és politikai nézeteket képviselnek és *szervezett-szerű hitélet fenntartását művelik*. Károsan befolyásolják az egyházvezetés munkáját, a progresszív erők harcát. A külföldi reakciós egyházi személyek, főleg rájuk támaszkodnak, bennük látják céljuk eléréséhez azt a bázist, melyet szélesíteni kell, hogy segítségükkel fenntarthatassák a népi demokratikus Magyarországon a protestáns egyház ellenzéki erejét. [...] *Az operatív helyzetet értékelve megállapítható, hogy jelenleg főleg az ifjúság és az értelmiség megnyerésére koncentrált az egyházi reakció fő tevékenysége*. Pl. a feldolgozás alatt tartott „Igyekvő” fn. ügy célszemélye, dr. Gyökössy Endre által létrehozott ifjúsági értelmiségi körök ellenséges tevékenységében...¹⁸

Az összefoglaló egyik figyelemre méltó megállapítása, hogy a politikai rendőrség saját definíciója szerint azokat tekintette az egyházi ellenzékhez tartozóknak, akik *egyházépítő*, illetve *„szervezetszerű hitélet fenntartását művelik”*, azaz az „egyházi ellenzék” közé nem csupán az esetleges ellenzéki politikai magatartást sorolta, hanem a vallási, egyházi közösségi élet aktív szervezőit is. Miközben tehát a Kádár-rezsim a nyilvánosságnak szánt üzenetekben előszeretettel láttatta magát az új népfrontpolitika meghirdetőjeként, amely „a vallásos érzelmű” állampolgároknak is együttműködést kínál, a gyakorlatban a kiemelkedően tevékeny lelkipásztori létforma nem fért bele a pártállam által diktált együttműködés kereteibe. Még akkor sem, ha „csupán aktív” volt, avagy *„szervezetszerű hitélet fenntartását művelte”*, de nem végzett a rendszer – kiszámíthatatlan – ítélete szerint *„illegális tevékenységet”*.

Az egyházpolitikának ez a kiszámíthatatlansága egyúttal azt is jelentette, hogy amit egy hívó közösség engedélyezett hitéleti tevékenységként élt meg, azt az egyházpolitika végrehajtói illegális, féllegális vagy éppen ellenzéki tevékenységnek is minősíthettek, végső soron kriminalizálhattak. Miként Fejérdy András fogalmazott, *„az adott közösség szándékától és nézőpontjától teljesen függetlenül válhatott minden olyan egyházi-vallási aktivitás, amely a rendszer logikájától eltérő autonóm életmód megőrzését szolgálta – olykor csupán a hatósági fellépés lehetőségét megteremtő – fiktív ellenálló tevékenységgé”*.¹⁹ Ez azonban korántsem jelentett automatizmust. A vallásgyakorlás tolerált és tiltott formái közötti világos határvonalak szándékolt elmosását az egyházak működését szabályozó joganyag és joggyakorlat átláthatatlansága is elősegítette. Kevés volt az igazi jogszabály, nem

¹⁸ Összefoglaló jelentés. Protestáns egyházon belül elhelyezkedő illegális erők harca, iránya, hatása, és további feladatai. Dátum nélkül. ÁBTL 3.1.5 O-13586/1. Részletesen lásd: Kiss Réka: Néhány szempont a református egyház kommunista diktatúra alatti történetének kutatásához, in: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok*, (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 25.), Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019, 420–431.

¹⁹ Fejérdy: Vallási ellenállás, 143–144.

készültek nyilvános utasítások, határozatok, intézkedések, amelyek – bármilyen szűken is, de – világos jogi környezetbe ágyazhatták volna az egyházak helyi tevékenységét.²⁰

Ez a kádárizmus egészét is jellemző szituatív hatalomgyakorlási technika²¹ a hatvanas évek folyamán különösen a fiatalokat célzó aktivizáló hitéleti tevékenységek korlátozása során érvényesült. Nem véletlen, hogy a túrt és tiltott vallásgyakorlás határai körüli konfliktusok éppen az ifjúság- és elitnevelés területén csúcsosodtak ki. Hiszen azt mindkét fél világosan érzékelte, hogy a világnézeti harc legfontosabb „csatáit” a fiatal generációkért vívják a hatalom birtokosai és a radikális mentalitás- és életmódváltással szembesülő egyházi közösségek.

A fiatal nemzedékek megnyeréséért folytatott összehangolt harc a berendezkedő kádári hatalom szempontjából elsősorban ’56 perspektívájából volt értelmezhető. Hiszen a forradalom egyik megrázó tapasztalatát éppen ezeknek a rétegeknek az elsöprő aktivitása jelentette. Különösen az értelmiségi utánpótlás bázisát adó egyetemi diákság forradalombeli nagyarányú részvétele készítette az ifjúságpolitika radikális újragondolására a hatalom birtokosait, miután a korábbi szigorú osztályalapú és ideológiai kontraszelekció miatt az egyetemisták elvileg már az új politikai berendezkedés kedvezményezettjeiből rekrutálódtak. Az a fiatal generáció lázadt tehát legnagyobb számban a rendszer ellen, akire a rendszer a legmegbízhatóbb támaszaként tekintett. Ehhez járult az 1956–57-es hittan-beiratkozások ugrásszerűen megnövekedő száma, ami nem csupán a vallási szocializáció tovább élő társadalmi igényét jelezte, hanem a forradalomban elemi erővel kirobbanó szabadságvágy és társadalmi ellenállás egyik utolsó jelenségeként és egyben az egyházak társadalmi tartalékainak szembetűnő megnyilvánulásaként is értelmezhető volt.

A hatvanas évek azonban az egyházi szereplők számára is korábban nem látott kihívásokat hozott. A modernizáció általános folyamatai, a felgyorsuló szekularizáció, a tömegkultúra terjedése és az azzal járó látványos életmódváltás önmagában is az egyházak társadalmi szerepfelfogásának gyökeres újragondolását, a hitéleti tevékenységek új formáinak invencióját igényelte volna, miközben a Rákosi-korszak erőszakos egyházellenes intézkedéseivel az egyházakat gyakorlatilag teljesen sikerült kiszorítani a társadalmi élet nyilvános színtereiről. A társadalom felé irányuló kezdeményező szerepük elhalványult, s emellett konzerválódott egy egyre korszerűtlenebbé és a rendszernek mind kiszolgáltatottabbá váló merev egyházi struktúra, amelynek fenntartása és támogatása immár a pártállami egyházpolitika taktikai céljai között szerepelt. Az egyházak előtt álló kihívásokat ráadásul

²⁰ Köbel Szilvia: *„Oszd meg és uralkodj!” A pártállam és az egyházak*, Budapest, Rejtjel Kiadó, 2015.

²¹ A kádárizmus fogalmához és jellemzőihez lásd Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*, Budapest, L’Harmattan Kiadó – 1956-os Intézet, 2011.

tovább súlyosbította, hogy az 56-os megtorlás lendületét folytatva, a párt sikerrel vezényelte le az utolsó autonóm társadalmi nagycsoport, a birtokos parasztság erőszakos eszközökkel való szövetkezetekbe kényszerítését. A társadalomtudósok által a magyar társadalmat békeidőben ért legnagyobb, az állam által levezényelt, de civil szereplőket is felhasználó erőszakhullámként is számon tartott kényszer-kollektívizálás egyszerre rendítette meg a két megmaradt „ellenpolitikai bázis”, az egyéni agrárgazdaságok és a vidéki milióket több szálon átszövő egyházközségek világát,²² nemegyszer egymással is szembe fordítva az érintett rétegeket.²³ A magántulajdonra épülő önálló paraszti egzisztenciák felszámolása nemcsak szétzilálta a paraszti bázisú egyházközségek társadalmi (és gazdasági) alapjait, hanem egyben tagította a pártállamnak a tradicionális paraszti életvilágokba való közvetlen, mindennapi behatolásával a vallásüldözés eszköztárát. Egyházi jelentések sora számolt be a vasárnapi istentiszteletek látogatottságának hirtelen drasztikus csökkenéséről, a népegyházi keretek látványos széthullásáról, a radikális életmódváltás, a modern tömegmédia hatása, a televíziónak a háztartásokban való megjelenése, valamint a „vasárnapra tett közös munka, illetve a háztáji vasárnapi művelése” együttes hatása miatt. De ezen túl a nyilvános vallásgyakorlás ellehetetlenítését célzó megfélemlítésekre, adminisztratív fellépésekre való kódolt vagy kevésbé kódolt utalások is kiolvashatók az új helyzetre reflektáló korabeli egyházi jelentésekből. Ilyen, a valóságot a lehetőségekhez mérten, eufemisztikusan körülíró missziói jelentés olvasható az 1959. évről a baranyai egyházmegyéből. „Presbitereink nem járnak templomba. Oka, hogy a gyűlések és minden más összejövetel, vagy községi megmozdulás időpontja a vasárnap délelőtt, s ezeken résztvenniük egyrészt kötelesség, másrészt saját érdek.”²⁴ Madarász Lajos, az északpesti egyházmegye új esperese pedig első jelentésében tinnyei látogatásának megrendítő tapasztalatairól adott számot az egyházmegye közgyűlésén, az egyházügyi hivatal képviselője jelenlétében: „szinte a kriptá levegője fogadott. A mezőgazdaság

²² Ö. Kovács József: Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektívizálás – kutatási kérdések és válaszok, in: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektívizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, MTA BTK TTI, 2015, 29–48.

²³ Az egyházi szerepvállalás eltérő mintázataihoz, a lelkészeknek agitátori szerepbe kényszerítéséhez és ennek következményeihez lásd Rigó Róbert: Kettős szorításban. A Bácskiskunsági Református Egyházmegye szerepe a kollektívizálásban (1952–1960), in: jelen kötetben, 295–312.

²⁴ Missziói jelentés a Baranyai Református Egyházmegyéből az 1959/60. évről 1. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban RL) Missziói jelentések 1753/1960.

forradalmi átalakulása a közömbösség, ivás útjára sodorja a reformátusokat...²⁵ Néhány évvel később a Tolna megyei Simontornyáról olvashatunk hasonló beszámolót: „az egész falu nép apatikus”, a lelkész „tsz bonyodalmakat említ”.²⁶

Tovább nehezítette az egyházak előtt álló feladatokat, hogy a tradicionális vidéki közösségek széthullását a faluról való tömeges elvándorlás kísérte. A gyökereket veszített, városba áramló emberek, különösen az újonnan épült lakótelepek lakosságának megszólítása pedig addig ismeretlen és egyben tiltott, de legalábbis szigorúan ellenőrzött terepet jelentett az egyházak számára. A probléma súlyát az egyházi szereplők is érzékelték, miként P. Tóth Lajos, a dunamelléki egyházkerületi tanácsülésen fogalmazott: „Szakadozik, bomlik, sokszor meg is szűnik a városok felé húzódó családokkal a kapcsolat. Régi lakhelyén »hűséges« egyháztag az új helyen szinte eltűnik, s ha olykor felbukkan: temetés, keresztelés, vagy esküvő alkalmával, nem találja meg helyét a gyülekezetben.”²⁷ Az erőltetett urbanizáció következtében felgyorsuló tradícióvesztés hatásaival és az egyházi útkeresés elé állított akadályokkal a pártállam egyházpolitikai tervezői is tudatosan számoltak. Miként azt egy korabeli ÁEH-jelentés világosan összegezte: „A nagy lakásépítések új átrendeződést hoztak az egyházak számára. Új lakótelepeken ritkán keresik a kapcsolatot az egyházakkal. A leszakadt hívek reaktivizálása problémát jelent.”²⁸ A hatalom tehát a maga szempontjából a korábbiaknál jóval kedvezőbb körülmények között tűzhetette ki egy olyan új nemzedék felnevelésének a programját, amely többségében már semmilyen vallási szocializációban nem részesült.

Az egyház és az ifjúság kapcsolatát mind az egyházi nyilvánosság belső fórumain, mind a pártállam egyházpolitikai irányítóinak belső kommunikációjában alapkérdésként kezelték, miként azt az eltérő közegnek és épp ellentétes célokkal megfogalmazott, párhuzamos helyzetértékelések jól érzékeltetik. „Az elmúlt évek tapasztalata azt mutatja, hogy az egyházak az ifjúság megnyerésének problémáját egyre inkább létkérdésüknek tekintik [...] A papok, állami törvényeket sértő cselekményeket legtöbb esetben az ifjúsággal kapcsolatos illegális tevékenységükkel

²⁵ Esperesi jelentés az Északpesti Református egyházmegye 1959. szeptember 29-én tartott közgyűlésén. RL esperesi jelentések 1617/1959. 19.

²⁶ Missziói jelentés a Tolnai Református Egyházmegyéből az 1962. évről. RL missziói jelentések 1062/1963 2.

²⁷ P. Tóth Lajos missziói jelentése a Dunamelléki Egyházkerület Tanácsülésén 1966. máj. 17. RL A/1 a 29. k. Lásd még Kiss Réka: Fejezetek a budapesti reformátusság 1945 utáni történetéből, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1369–1421.

²⁸ Grnák Károly: Feljegyzés a nem katolikus egyházak budapesti helyzetéről, működéséről. 1972. jan. 12. MOL XIX-A-21-d-0032-3-1972 70. db.

követik el”²⁹ – foglalta össze a budapesti egyházi életre vonatkozó tapasztalatait és legfontosabb teendőit a Rákosi-éra állambiztonsági tisztjéből a fővárosi egyházügyek nagyhatalmú korifeusává avanszált Turai István.

Az egyházügyi hivatal budapesti főelőadója a maga szemszögéből ugyanúgy pontosan érzékelt, az egyháziak „létkérdését”, az ifjúságra fókuszáló, a keretek tágítására irányuló törekvéseit, mint a budapesti reformátusok között tevékenykedő lelkipásztorok jó része. A Budapest-Északi Református Egyházmegye missziói előadója az 1964. évi beszámolójában a vasárnapi iskolákkal és egyéb gyermekmissziói munkákkal kapcsolatban egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a jövőben erre a munkára fordítsunk sokkal több időt és erőt, szinte azt szeretném mondani: erőnk legjavát”. Kara Pál hasonló feladatokat látott az ifjúsági bibliaórákkal kapcsolatban is: „Ezt a kérdést – legalább magunk között – sürgős és nagyon fontos gondjaink közé kellene felvenni.”³⁰ A gondolatjelek közé vetett megjegyzés ugyanakkor jól tükrözte az egyházi fórumokon zajló belső és a pártállamnak szóló külső, a valódi tevékenységet elfedni szándékozó kettős kommunikáció stratégiáját.

A vasárnapi iskolák, gyermekmissziói munkák, ifjúsági bibliaórák növekvő szerepét hangsúlyozó egyházi beszámolók sora ugyanakkor már a hatvanas évekre kialakuló egyházpolitikai helyzethez való kényszerű alkalmazkodás, az iskolai vallásoktatás minden formájának gyakorlati felszámolásával kalkuláló útkeresés, az új egyházi stratégiák óvatos (az egyházi belső, de pártállami kontroll alatt tartott fórumain körvonalazódó) megfogalmazásaként is olvashatók.

AZ „EGYHÁZAK LÉTKÉRDÉSE”:
AZ IFJÚSÁGNEVELÉS. A HITOKTATÁS ÉS ALTERNATÍVÁI

Nem véletlen tehát, hogy ’56 után a berendezkedő kádári hatalom a vallási szocializáció legális formáinak kontrollálását és további szűkítését, mindenekelőtt az iskolai hitoktatás ellehetetlenítését kiemelt stratégiai feladatként kezelte. Olyannyira, hogy a hitoktatás visszaszorításával és a fiatalokkal való egyházi foglalkozás tiltott és tolerált formáinak szabályozásával a pártvezetés nemcsak hogy legfelsőbb szinten foglalkozott, hanem egy kvázi-kézikönyvszerű, tételes belső tiltólistát adott az apparátus kezébe.

Az iskolák államosítását (1948) és a kötelező hitoktatás eltörlését (1949) követően a vallásoktatás állami rendszerben még megmaradt formája, a fakultatív iskolai

²⁹ Jelentés Budapest egyházpolitikai helyzetéről. Bp., 1965. április 16. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) XXXV. 1.c. 128. öe. márc. 6.

³⁰ Kivonat a Budapest-Északi Református Egyházmegye 1965. április 26-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből. RL 654/1965.

hitoktatás ellen 1957 tavaszán indult meg az újabb összehangolt adminisztratív intézkedéssorozat. Ennek részeként született az a kormányrendelet, illetve a végrehajtását szabályozó művelődésügyi miniszteri utasítás, amely jogilag egészen a rendszerváltásig szabályozta a fakultatív iskolai hitoktatás kereteit. A sajátos kádári kettős beszéd egyfelől rögzítette a szabad vallásgyakorlás elvét s azt, hogy a szülőknek „biztosítani kell, hogy az általános iskolákban és általános gimnáziumokban tanuló kiskorú gyermekük a vallásoktatásban részt vehessen, vagy részt ne vehessen [sic!]”, másfelől a vallásszabadságot ígérő taktikai gesztusokat követően, alig burkolt fenyegetésként, a törvény szigorát helyezte kilátásba mindazokkal szemben, akik a vallásoktatást a „Magyar Népköztársaság állami, társadalmi, vagy gazdasági rendje ellen politikai célokra használják fel, erőszakkal, fenyegetéssel, vagy megfélemlítéssel a vallásoktatáson való részvételre befolyásolják az állampolgárokat”. A technikai akadályok egész sorát felsorakoztató rendelet többek között kinyilvánította, hogy vallásoktatásra csak az iskola épületében kerülhetett sor. Iskolán kívül, azaz templomban, hittanteremben, vagy más egyházi helyiségben csak különleges esetben, az iskolaigazgató javaslatára, a megyei tanács vb. művelődésügyi osztálya által kiadott különengedéllyel lehetett hitoktatást tartani. Az ilyen, egyházi környezetben tartott hittanórák ellenőrzését pedig az iskolaigazgatók feladatkörébe utalták.³¹

A beíratás és az oktatás ellehetetlenítését célzó párt-, tanácsi, iskolai, munkahelyi akciók – a nyomásgyakorlás különböző formáit rögzítő dokumentumok – nemcsak a vallásos nevelés tervszerű ellehetetlenítésének lokális példatárát adják, hanem a különböző forrástípusok összegyűjtése révén gazdagabb képet kaphatunk a kádári diktatúra változatos uralomtechnikájának mindennapjairól is. A represszió lehetséges módszereire és az azokat megőrkítő források változatoságára illusztrációképpen három példát idézek. A lelkész-visszaemlékezések, a kutatók elől gyakran rejtve maradó falusi mikrovilágokra nyithatnak ablakot. Ilyen „ablakként” olvasható például Szabó Imre sárbogárdi lelkész memoárja, aki művének a „Hittan-csaták” címet viselő fejezetében írt a kivédhetetlen adminisztratív akadályokról és a szülők megfélemlítéséről:

A módszer, amelyet a hittan kiszorítására alkalmaztak, egészen primitív volt. [A beíratáskor] ha az anya jelent meg, akkor az apát követelték, vagy fordítva. Míg azonban egy szülő eljutott addig a tanteremig, amíg a beíratás történt, végig kellett mennie a folyosó-

³¹ A hitoktatásra vonatkozó szabályozások változásának jó áttekintését adja Gyombolai Gyula: A magyar katolikus egyház ifjúságnevelési és hitoktatási lehetőségei 1957 és 1978 között az ÁEH titkosan kezelt iratainak tükrében, in: Ballabás Dániel (szerk.): *Mozaikok a 18–20. századi magyar és egyetemes történelemből. PhD-hallgatók V. konferenciája. 2016. május 6., Eger, Eszterházy Károly Egyetem – Líceum Kiadó, 2017, 143–155.*

kon, ahol az egész tanári kar felsorakozott. Négyen-ötven vetették rá magukat egyszerre a szerencsétlen szülőre: a gyerek nem tanulhat tovább, nem lehet úttörő, nem kaphat jó jegyeket, az apa elveszti az állását, ha ragaszkodik a beíratáshoz.

Szabó Imre idézte fel a templom előtti orgonabokor mögé bújó és a gyermek-isten-tiszteletre járó gyerekekre rátámadó katonatisztfeleség-pedagógus helyi alakját is.³²

A korabeli egyházi források közül a már többször idézett (az egyházvezetés és a helyi egyházpolitika személyi viszonyaitól függően nyíltabban/burkoltabban fogalmazó) egyházmegyei missziói jelentések szolgálhatnak kiindulópontként. A tolnai egyházmegyében tevékenykedő kölesdi lelkész például egészen nyíltan számolt be az egyházmegyének arról, hogy „néhány pedagógus hétről-hétre [...] feljegyi, vagy legalább is úgy tesz, mintha feljegyezné, hogy kik járnak rendszeresen hittanórára és templomba és ez visszatartja a gyermekeket a vallási alkalmaktól, sőt a szülők is meg vannak félemlítve.”³³ A beszámolók szerint két baranyai gyülekezetben azért nem volt vallásoktatás, mert a lelkész nem kapott engedélyt, Nagyharsányban a pedagógusok a szülők írásbeli nyilatkozata ellenére elutasították a vallásoktatásra jelentkezőket, Siklóson és Drávafokon pedig ellehetetlenítették, hogy a lelkész megfelelő időpontot egyeztessen a tanulókkal.³⁴ Az „immár tervgazdasági logikába ágyazott egyházellenesség”³⁵ helyi sikereiről és módszereiről maga az apparátus is igyekezett felettese és a pártvezetés felé számot adni, ami szintén jelentős mennyiségű dokumentumgyártással járt, a kutatók számára pedig további lokális információbázist jelenhet. A Hajdú-Bihar megyei hagyományos, nagy református alföldi földműves közegben működő derecskei járási párttitkár és az agitációs és propagandaosztály vezetője például arról számoltak be, hogy körütekintő munkájuk eredményeként az iskolák igazgatóin keresztül név szerint ismerik az összes olyan földműves párttagot, aki hittanra íratta a gyermekét. A tsz-taggyűléseken pedig nyilvánosan felelősségre is vonták őket. Másfelől ezek a dokumentumok szerencsés esetekben a helyi társadalom válaszreakcióiba, a kitérés, a mimikri, a hárítás, a passzív ellenállás különböző egyéni és közösségi próbálkozásaiba is bepillantást nyújthatnak. Ilyen volt a vértesi tsz-tagok esete, akik közül egy férfi, miután a taggyűlésén mindenki előtt számon kérték, hogy

³² Szabó Imre: *Sírjanak a papok. Mozaikok egy falusi lelkész életéből*, magánkiadás, 2017, 350–351.

³³ Missziói jelentés a Tolnai Református Egyházmegyéből az 1962/3. évről. Kivonat a Tolnai Református Egyházmegye 1963. április 23-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből. RL missziói jelentések 1062/1963 2.

³⁴ Missziói jelentés a Baranyai Református Egyházmegyéből az 1960/1. évről. Kivonat a Baranyai Református Egyházmegye 1961. szeptember 5-én tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből. RL missziói jelentések 1469/1961. 2.

³⁵ Horváth Gergely Krisztián találó kifejezése. Lásd Horváth: *Szovjetizálás és ellenállás*, 166.

miért íratta be a gyereket hitoktatásra, arra hivatkozott, hogy „nincs annyi ideje, hogy elmenjen az igazgatói irodába töröltetni gyermekének beiratkozását”, míg mások azzal védekeztek, hogy „feleségeik válással fenyegetik őket”.³⁶

A hitoktatás elé gördített változatos akadályok, lejárató kampányok, a lelkészek és a szülők megfélemlítése a hatvanas évekre a legtöbb helyen gyakorlatilag ellehetetlenítette az iskolai keretek közötti vallásoktatást. Ez azonban korántsem jelentette az ifjúság neveléséért való egyenlőtlen küzdelem lezárulását, sokkal inkább a terep módosulását, ahogy erre az egyházügyi hivatal budapesti irányítói is felfigyeltek: „Szükségesnek tartom kiemelni, hogy az egyháznak az ifjúságra való befolyását nem mutatja megbízhatóan az iskolai vallásoktatás számszerű adataink alakulása”.³⁷

Miközben a hatalom az iskolai hitoktatást összehangolt akcióorozattal próbálta elszorvasztani, a keresztény közösségek pedig igyekeztek alternatív lehetőségeket keresni, a párt a fiatalokkal való egyházi kapcsolattartás és a hitoktatás minden formáját, ami nem illeszkedett szorosan az engedélyezett keretek közé, illegálisnak minősítette. Az egyházpolitikai szervek által levezénylendő feladatot a párt a legmagasabb szinten, a hitoktatással foglalkozó 1958. júniusi MSZMP PB-határozatban nyomatékosította, amikor is taxatív felsorolta, hogy melyek az ifjúsággal való egyházi foglalkozás tiltott formái: „Az egyházak az ifjúsággal kizárólag az iskolai hitoktatás keretében, a vonatkozó minisztertanácsi határozatban előírtaknak megfelelően, valamint elsőáldozás, bérmálás és konfirmáció keretében foglalkozhatnak. Az ifjúsággal való minden más (sport, vetítés, énekkar, iskolán kívüli hittan stb.) foglalkozás megengedhetetlen.”³⁸

A pártdirektívák nyomán Turai István, Veres Józsefnek – ez idő tájt éppen a fővárosi tanács vb elnökének – készített előterjesztésében egyenesen azt javasolta, hogy „*egyházi személyek csak teológiai hallgatók részére rendezett kirándulásokat vezethetnek, továbbá az egyházi középiskolák tanulmányi kirándulásait szervezhetik és vezethetik*”. (Kiemelés, aláhúzással, az eredetiben.) Minden egyéb kirándulást „tudomásulvétel végett, előzetesen jelentsék be a Fővárosi Tanács VB. egyházügyi főelőadójának”. Máskülönb a kirándulások és túrák „megtartását a betiltott egyházi, ifjúsági szervezetek felújításának tekintjük, – amennyiben állami részről

³⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt Derecskei Járási Bizottsága jelentése, 1960. szeptember 5. MNL HBML XXXV. 6.b. 3.d. Idézi: Szendiné Orvos Erzsébet (szerk.): *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltárából*, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2018, 229.

³⁷ Jelentés Budapest egyházpolitikai helyzetéről. Bp., 1965. április 16. 12. BFL XXXV. 1.c. 128. őe.

³⁸ Tájékoztató az MSZMP PB 1958. június 10-i határozata az állam és az egyházak viszonyára vonatkozó határozatáról. MNL OL XIX-A-21-d-002-11/1958. 10.

ilyen jelenségeket tapasztalunk, úgy azokat mint illegális fíjúsági szervezkedést minősítjük, és az illetékes állami szervek a törvényes rendelkezések értelmében fognak eljárni ilyen esetekben”.³⁹

Arról pedig, hogy a pártbizottságoknak a vezérfonala az egyházpolitikai végrehajtók szocializációjának is része legyen, többek között Geréb Sándor, az egyházi elhárítás parancsnoka gondoskodott, aki a Rendőrtiszti Akadémia hallgatói számára az elhárítás elveiről, módszereiről, feladatairól megjelentetett oktatási segédanyagába még 1969-ben is szó szerint átemelte a párthatározatok sport, vetítés, énekkar, iskolán kívüli hittan tiltására vonatkozó passzusait.⁴⁰

Így érthető például, hogy az egyházi elhárítás miatt állíthatta rá Tóth Péter fedőnevű ügynökét Kántor Ervin őrszentmihályi lelkészre, amikor jelzést kapott, hogy a lelkész a helyi fiatalok számára „diavetítő esteket szervez”. Az ügynök, aki egyben az észak-pesti egyházmegye espereseként Kántor egyházi elöljárója is volt, mindazonáltal a Kántorra vonatkozó első ügynöki jelentésében azzal próbálta meg papját menteni, hogy a diavetítés során „kártétel indulat, vagy alattomos indulat” nem volt a lelkészben, az újabb ismeretlen feljelentést követően pedig már a vetítés „vadját” is hárártotta azzal, hogy az ifjúsági bibliaórán „szóba sem került a vetítés, tehát vádaskodás csak olyantól eredhet, aki tájékozatlan is, nemcsak rosszindulatú”.⁴¹ Mindenesetre csak az ügynökjelentésnek köszönhetően fennmaradt, az állambiztonsági iratokban valójában véletlenszerűen rögzített epizód egyszerre példázza a mindennapi kockázatvállalás alig dokumentált eseteit, valamint illusztrálja, hogy milyen állambiztonsági reflexeket válthatott ki a hatvanas évek közepén egy hatékony lelképásztori személyiség, illetve a fiatalok számára vonzó, bibliaköri diavetítés, amely a politikai rendőrség kommunikációs tereiben olyan vádként jelent meg, amely egy esetleges hatósági fellépést is lehetővé tett.

Az őrszentmihályi diavetítés példája egyúttal elvezet minket alapkérdésünkhöz is, hogy a szükségszerűen elveszített „hittancsata” és az egyházi ifjúságnevelés kiterjedt tiltólistájának metszetében a fiatalok megszólításának, az iskolai hitoktatás pótlásának milyen alternatív lehetőségei kínáltak az egyházak, illetőleg a „szervezet-szerű hitélet fenntartását művelő” lelképásztorok és világi hívek számára. Voltak-e felekezeti sajátosságok, eltérő katolikus-protestáns stratégiák e szűkre szabott játéktér kitöltésére? Miként ragált a hatalom, illetve a református egyházi vezetés az alternatív stratégiák kialakítására, s miként vett részt a túrt és tiltott közötti határvonal körüli alkudozásokban?

³⁹ Jelentés az egyházi rendezvények szabályozásáról, 1961. május 17. 5–6., BFL XXIII. 102. c. 111. d.

⁴⁰ Geréb Sándor: *A klerikális reakció aknamunkájának formái, és módszerei, az operatív elhárítás elvei, feladatai, alapvető módszerei*, Budapest, Rendőrtiszti Akadémia, Politikai Nyomozó Tanszék, 1969, ÁBTL 4.1 A-3824.

⁴¹ Tóth Péter fn. ügynök jelentése 1966. október 11. ÁBTL 3.1.2. M-25802/1 559.

KÖTÉLTÁNC A TÚRT ÉS A TILTOTT HATÁRMEZSGYÉJÉN

„A ref. egyház tekintetében is igen komoly aktivitás tapasztalható az ifjúság irányában. Ezt az egyezmény következtében fennálló lehetőségeik /Istentiszteletek tartása templomban, más erre alkalmas középületben, *családi otthonokban* és szabadtéren, *bibliaórák tartása* családi otthonokban”:/ teszik lehetővé.”⁴²

Turai István egyházügyi előadó, a budapesti egyházi helyzetről készített *éves jelentésében ezúttal is lényeges pontokra tapintott rá a reformátusok útkeresését elemezve. Az egyik figyelemre méltó megállapítása az egyezményre való utalás volt, amelynek hivatkozástörténete jól tükrözi az egyház kényszerpályájának és mozgásterének változó dinamikáját. Az egyházi történetírás számára jól ismert, hogy 1948-ban az egyház és az állam által megkötött megállapodás aláírására valójában rendkívül éles politikai szituációban – Ravasz László püspök nyílt politikai nyomásra történt lemondtatását, az egyházi ellenzék letörését követően – került sor. Az egyház szempontjából valójában ultimátumnak tekinthető kényszer egyezmény súlyos kompromisszumok közé szorította az egyház működését, többek között deklarálta, hogy az egyház elfogadja az új szocialista rendet, és tudomásul veszi az iskolák államosítását. Így azután a hivatalos egyházi kommunikációban az egyezményre, illetve az „egyezményes szellemre” való utalás a rendszerkonformitás kifejezése, a rendszer egyházi legitimációjának bevetett toposza lett.*

Ugyanakkor azonban az egyezmény szövegébe a vallásszabadság elvének általános rögzítése érdekében nyomatékként néhány hitéleti tevékenység engedélyezése tételesen is bekerült. *Többek között, hogy a kötelező iskolai hitoktatás biztosításán túl az állam továbbra is az*

egyházi élet szabad működése körébe tartozónak tekintette istentiszteletek tartását [...] családi otthonokban és szabad téren, bibliaórák tartását templomban, iskolában, családi otthonokban, gyülekezeti házakban; a biblia- és iratterjesztést, a gyülekezeti és országos egyházi konferenciák és evangélizáló összejövetelek tartását, a kötelező iskolai vallás-oktatást és szeretetmunka végzését.⁴³

A Rákosi-korszak erőszakos egyházüldözése azonban nyilvánvalóan nem adott lehetőséget az állam által elvileg engedélyezett vallásgyakorlási formák érvényesítésére. Sőt, az Egyetemes Konvent által kiadott Missziói Szabályrendelet révén az

⁴² Jelentés Budapest egyházpolitikai helyzetéről, 1964. szeptember 10. BFL XXXV 1.c. 114. ő.e. (Kiemelés, aláhúzással, az eredetiben.)

⁴³ Egyezmény a Magyar Köztársaság és a Magyar református Egyház között 1948. október 7. Szövegét közli Ladányi Sándor – Keresztes Dániel – Hamarkay Ede: *Sic! Válogatott kövek a református egyház és az állam kapcsolatának medréből*. Budapest, Exodus, 2006, 313–314.

egyház saját maga korlátozta tovább működési terepét, központosítva és rendkívül szűk keretek közé szorítva a missziós lehetőségeket, többek között a református egyházi hagyományokkal élesen ellentétben, a világi egyháztagok szolgálatának ellehetetlenítésével.

Így azután, paradox módon, a szocialista állam és az egyház között megkötött egyezményre való hivatkozás az egyházi játéktér tágítására irányuló próbálkozások eszközévé is válhatott. Ennek lehetőséget először Ravasz László fogalmazta meg, aki 1956 novemberében, illetve 1957 januárjában az egyházi megújulás lehetséges programjaként, illetve az állammal megkezdett tárgyalások taktikai alapjaként javasolta, hogy az egyház nyúljon vissza az egyezményhez, annak betűjéhez szigorúan ragaszkodva próbálja meg a pártállam által formailag biztosított jogokat kikényszeríteni, hiszen az adott lehetőségek között már önmagában az egyezményben rögzített jogok betartatása és érvényesítése is az egyházi béklyók lényeges lazulását, az egyház szabadabb működését eredményezné.⁴⁴

A hatvanas évek református lelkészi útkereséseinek egyik – Ravasz László által is ajánlott – iránya az egyezményben garantált hitéleti formák felelevenítésére, megerősítésére, a legalitás kereteinek tágítására és így a vallásgyakorlás mindennapi praxisainak a tiltottból a túrt zónába való áttemelésére tett próbálkozások lettek.

A baranyai esperes 1960-ban még az iskolai hitoktatásért küzdve hivatkozott az egyezményre: „Tisztelettel kérjük az állami szerveket, hogy az állam és az egyház közötti egyezmény értelmében, tegyék lehetővé, hogy minden iskolai tanuló, aki igényli a vallásoktatást, akadály nélkül részesülhessen benne.”⁴⁵ Utóbb, az iskolai vallásoktatás terén elszenvedett veszteségeket követően azután egyre inkább a vallásgyakorlat egyéb, az egyezményben engedélyezett formáira próbálták az erőket összpontosítani a keresztyén hit és értékrend átörökítésére törekvő református lelkipásztorok, miként erre a hatalom oldaláról, a katolikusokkal való összehasonlításban, Turai István is ismételten felhívta a figyelmet: „Figyelemre méltó a ref. egyház ifjúság irányában történő tevékenysége is. Itt elsősorban az engedélyezett bibliaórákra, továbbá a konfirmációt előkészítő oktatásra kell gondolni. Ezen a területen a lehetőségeik birtokában jóval nagyobb lendülettel folyik a munka, mint a róm. kat. egyháznál.”⁴⁶

⁴⁴ Ravasz programjához lásd: Ladányi–Keresztes–Hamarkay: *Sic!*, 442–459.; Kiss Réka (szerk.): *Kelt mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből (1956–1957)*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2007, 27–28, 479–480.

⁴⁵ Missziói jelentés a Baranyai Református Egyházmegyéből az 1959/60. évről. RL missziói jelentések 1753/1960. 2.

⁴⁶ Értékelő jelentés az 1963. évről 9. BFL XXXV. 1.c. 114. őe.

A fiatalokkal gyülekezeti keretek között folytatható foglalkozás legális formája maradt a gyermek-istentisztelet és vasárnapi iskola, amit Kara Pál már idézett budapesti jelentése is nyomatékositott. Hasonló erőfeszítésekről adott számot az 1964. évi tolnai missziói jelentés:

a gyermekistentisztelet (akárhogy nevezzük is: bibliaóra, stb.) csaknem mindenütt folyik több-kevesebb létszámmal, több-kevesebb gonddal, de egyik olyan munkaágunk, amelynek akkor is meg kell maradnia, ha esetleg más keretek (pl. vallásoktatás az iskolában) egészen összeszűkülnek, vagy éppen megszűnnek. Nagyon el kell rá készülni, nagyon meg kell találni a helyes módszert.⁴⁷

Az alternatív vallásoktatásnak, a fiatalok megszólításának számos más, egyedi, kreatív megoldása is kihámozható a korabeli dokumentumokból. Eltérő kontextusban, de mind az egyházi, mind a pártállami jelentések megőriztek erre utaló adatokat. Ablonczy Dániel missziói beszámolója szerint például Pasaréten és Soroksáron minden konfirmandus mellé idősebb pártfogót állítottak, aki a családdal is tartotta a kapcsolatot. Saját gyülekezetéről, a Kispest-Rózsa téri gyülekezetéről pedig a beszámolók azt rögzítették, hogy a gyermek-istentiszteleten rendszeresen résztvevők évek alatt az aranymondásokból saját képes Bibliát állíthattak össze, a nagyobbaknak minden hónapban külön ifjúsági napot tartottak, a konfirmandusok mellé pedig imádkozó felnőtt társat állítottak.

A hatalom által diktált keretekhez való alkalmazkodó ellenállásnak, álcázásnak egy gyakori, a hatalom szempontjából negatív példájáról pedig a győri pártvezetés számolt be:

Protestáns vonalon sem jobb a helyzet. Ott szeretetvendégségeknek és a teadélutánoknak a zömét tartják, hetenként van kétszer is. Ez kettős haszonnal jár, a szülővel elmegy a gyerek is, így a pap feltűnés nélkül foglalkozhat a gyerekekkel, mert azt senki nem tilthatja meg, hogy a szülő magával vigye a gyermeket. Ezeknek az összejöveteleknek a célja a vallási nevelés úgy a szülő, mint a gyermek részére.⁴⁸

Szintén a legális keretek kihasználásának eszközeként működött a baranyai missziói előadó által a „pásztori gondozás legáltalánosabb módjaként” jellemzett és a belmisszió révén régóta gyakorolt családlátogatás intézménye, amire a hívekkel

⁴⁷ Misszió jelentés a Tolnai Református Egyházmegyéből az 1963. évről. RL 1249/1964 3.

⁴⁸ Egyházügyi jelentés, 1958. február 15. MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága Propaganda és Művelődési Osztálya jelentése MNL GYMSMGYL XXXV. 415. (1. font 24. őe.) Idézi: Hegedüs Zoltán (szerk.): *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárából*, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2018, 206.

való közvetlen személyes kapcsolattartás egyik legfontosabb módszereként tekintett az egyházi gyakorlat. Az észak-pesti egyházmegyében például 1964-ben 7424, lelkipásztorok által végzett és 1760, presbiterek által végzett családlátogatásról számoltak be.⁴⁹ Kisebb falusi gyülekezetekből fennmaradt beszámolóik szerint volt olyan lelkész, aki minden évben végiglátogatta a gyülekezet egészét. Ilyen volt például a Péter János által 1953-ban a debreceni egyetemi gyülekezetből kényszerűen elmozdított, később egy kis cserhádi faluban, Kosdon szolgáló tudós lelkipásztor, Szenes László, aki „múltbeli hűségéhez képest ismét végiglátogatta a gyülekezetét”, vagy a hatgyermekes kisoroszi pap, aki miközben a helyi visszaemlékezések szerint „sokszor fatuskók hasogatásából és talicskák faragásából próbálta kiegészíteni igen szűkös lelkészi jövedelmét”, arra is talált időt, hogy kétszer végiglátogassa a gyülekezet családait.⁵⁰ A helyi példák hosszan folytathatóak, egyben felhívják a figyelmet azokra az egyházi történetírás látóköréből kimaradó lelkészekre és letelepülésekre, akik – Horváth Gergely Krisztián kifejezésével élve – a „mindennapok csendes munkájával képviselték az egyház érdekeit”.⁵¹

Ugyanakkor arra is érdemes odafigyelni, hogy nemcsak a közvetlen személyes kapcsolatok mentén szerveződő falusi miliőben, hanem nagyvárosi környezetben is felértékelődött a családlátogatások szerepe, mint az egyház körüli kapcsolati háló fenntartásának leghatékonyabb, legális módszere. A korabeli egyházi források nyomán számos olyan példa említhető, amikor jelentős energiákat fordítottak a közvetlen kapcsolatteremtésnek erre a formájára. A nagyságrendek érzékeltetésére Ablonczy Dánielnek, a Budapest-Déli egyházmegyéről készített körülményekről összefoglalói segítenek. Az 1961-es missziói jelentésében arról adott számot, hogy „van gyülekezet, ahol magasabb most a családlátogatások száma, mint valamikor az egész egyházmegyében”. Az 1964-es év összefoglalója szerint egyedül a Joó Sándor vezette pasaréti gyülekezetből négyszáznegyvennégy családlátogatásról tettek jelentést, a Nagyvárad téri gyülekezetben a hivatalosan lejelentett adatok szerint három lelkész, harminc gyülekezeti munkás és tizenöt presbiter négyszázkilencvenhat családot látogatott végig egy év alatt. Pestlőrinc ugyanebben az évben kétszázharminchét, Pestimre százharminc, Kispest-Rózsatér kétszázegy látogatást jelentett.⁵²

Az egyház belső, kontrollált számvetései mellett az elnyomó apparátus által termelt és fennmaradt források alapján is jelentősen gazdagíthatóak a keresztyén hit közösségi megélésére, a közösségszervezés mindennapi praxisaira vonatkozó

⁴⁹ Missziói jelentés az Észak-pesti Református Egyházmegyéből az 1963. évről. RL 370/1964. 3.

⁵⁰ Missziói jelentés az Észak-pesti Református Egyházmegyéből az 1964. évről. RL 374/1965. 4.

⁵¹ Horváth: *Szovjetizálás és ellenállás*, 182.

⁵² Missziói jelentés a Budapest-Déli Egyházmegyéből az 1961 és 1965. évekből. RL Missziói jelentések 1502/1961 2.; 480/1965. 4.

ismereteink. A „Kende” fedőnevű ügynök jelentése révén például a rendszerellenesnek minősített és ezért titkos állambiztonsági megfigyelés alatt tartott Domján János külső-józsefvárosi lelkész szerteágazó lelkipásztori aktivitásáról őrzött meg részletes tájékoztatót az egyházi elhárítás:

Domján Jánossal beszélgettem a gyülekezet életéről. Erős ifjúsági munkát végez, szombaton 6-kor a fiúknak, 7-kor a lányoknak van bibliaórájuk [...] Viszik kirándulni az ifjúságot. Minden szerdán este előadás van lányok és fiúk számára [...] Mintegy 30-40 személy vesz részt egy-egy alkalmon, vasárnapi iskolába pedig 80. Érdekes gyakorlatként emlegette, hogy minden évben meglátogat minden olyan személyt, akit az ő gyülekezetében kereszteltek.

Kende tartótisztje a jelentéshez még azt is hozzáfűzte, hogy „a körzeti megbízott is jelentette, hogy deklasszált fiatalok jönnek össze Domján János lelkésznél”.⁵³

Az egyházügyi hivatal budapesti körképe pedig – többek között – a józsefvárosi, Salétrom utcai lelkésszel (a későbbi KIE-per vádlottjával), Kovács Bálinttal kapcsolatban emelte ki külön is, hogy „komoly hitéleti aktivitást fejt ki [...] aktivitása abban is megmutatkozik, hogy rendszeresen látogatja gyülekezetének szinte minden egyes tagját. Nagy népszerűségnek örvend gyülekezetében. Van olyan papi vélemény, amely szerint a józsefvárosi református templom látogatottsága közvetlenül a Kálvin téri templom után következik.”⁵⁴

A családlátogatásban rejlő hatékony egyházszerző lehetőségekre az ÁEH is felfigyelt, s mint felekezeti specifikumot, sajátos református pasztorációs technikaként tartották nyilván:

A ref egyház tevékenységén belül, az előző évek gyakorlatához hasonlóan, igen jelentős helyet foglalt el a családlátogatás. Tapasztalatom szerint Budapesten a református lelkészek családlátogatási tevékenysége jóval intenzívebb a katolikus papokénál. Az állandó családlátogatások következtében igen élénk kapcsolat valósul meg a református lelkészek és híveik között. Emellett hasonlóan az elmúlt évben tapasztaltakhoz, egyes egyházközségek a családlátogatási munkába bevonják a presbitériumok tagjait is.⁵⁵

Turai István, a kiutakat kereső egyházi próbálkozásokat éles szemmel követő, tapasztalt egyházügyi ezúttal is a lényegre tapintott, amikor a közvetlen kapcsolattartást biztosító családlátogatások mellett a laikus egyházi tisztségviselők,

⁵³ Kende fedőnevű ügynök jelentése ÁBTL 3. 1.2. M-25812 68.

⁵⁴ Jelentés az egyházak helyzetéről a VIII. kerületben, 1964. szeptember 24. 10. BFL XXXV. 1. c. 114. őe.

⁵⁵ Értékelő jelentés az 1963. évről, 1964. jan. 15. 8-9. BFL XXV. 1.c. 114 őe.

a presbiterek szerepét emelte ki a pártállam számára veszélyforrást jelentő református egyházi aktivitások sorából. A hatékony egyházi közösség-szervezés pozitív módszereként a belső egyházi fórumok is rendre említést tettek a világi tisztségviselők aktivizálásában rejlő régi-új lehetőségekről. 1964-ben például a Nagyvárad térről jegyezték fel, hogy „a presbitérium az elmúlt évben a régi bevált módot újította fel: presbitéri missziói körzetekre osztotta a gyülekezetet”.⁵⁶ A budai gyülekezetről pedig ugyanebben az évben még elismerőleg került az esperesi jelentésbe, hogy „az ifjúsági munka jelentős tényezője a gyülekezet életének, ebben a presbiterek közül többen is részt vesznek. Az idősebb és a fiatalabb nemzedék jó kapcsolatából magyarázható az a gyakorlat, hogy időnként összegyűlnek azok az atyafiak, akik 30-40 évvel ezelőtt vettek részt az ifjúsági munkában.”⁵⁷ A még tolerálható virágnyelven lényegében a Szilágyi Dezső tér egyik ismert presbitereinek, Bugárszky Mátyásnak, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület egykori tagjainak aktivizálására és a generációk közötti közösség-szervezői tudás átadására irányuló erőfeszítéseit igyekeztek az elfogadott egyházi tevékenységek sorába illeszteni. Ez azonban már átszakította a hatalom tűréshatárát. Hamarosan ugyanis az állambiztonság is felfigyelt arra, hogy az ifjúsági egyesület egykori tagjai az „államilag engedélyezett egyházon belüli ifjúsági bibliaköröket használják” fel a KIE-szellemiség terjesztésére, s hogy csoportjaik „főleg ifjúsági és értelmiségi körökből – a legalitás felhasználásával tovább szerveződnek. Ezekben a mély hitbuzgalmi munka mellett egyre jobban érvényesülnek a korábbi egyházi tömegszervezeti keretek.” Ráadásul, miként arra az ügy lezárását követően készült részletes állambiztonsági elemzés rámutatott, „a tapasztalat az, hogy az ellenséges kör bővült, nem lelkészjellegű – főleg értelmiségi – polgári állású személyekkel”.⁵⁸ Így azután Bugárszky, a KIE-per későbbi negyedrendű vádlottja fél évet töltött előzetes letartóztatásban.

A református egyház helyi elitjének is tekinthető világi vezetők, presbiterek aktivizálására és a generációs hidak kiépítésére különösen is érzékenyen reagált a hatalom. Hiszen olyan kapcsolati és tudásháló felhalmozásának a veszélyét látta bennük, amely a rendszerrel potenciálisan szembeforduló, autonóm társadalmi formák megszerveződésének is alapját képezhette. Így valójában a rendszer logikájából magából következett, hogy amikor Máty esperes kérelmet nyújtott be az egyházügyi hivatalba, hogy a fővárosi gyülekezetek presbiterei közös konferenciát szervezhessenek, Turai az apparátus belső kommunikációjában reflexszerűen

⁵⁶ Hajdú Péter esperesnek a Budapest-Déli Református Egyházmegye 1964. június 21. közgyűlésén elhangzott jelentése. RL esperesi jelentések 891/1964. 28.

⁵⁷ Uo. 22.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.5. O-13142/1 21-24. O-13586/5 307–309.

javasolta a kérelem elutasítását azzal, hogy „közismert tény, [...] nemcsak a budapesti, de a vidéki presbitériumok is bőségesen magukba foglalnak rendszerünkkel szemben álló elemeket”.⁵⁹

Az intenzív egyház- és közösség-szervező tevékenységet – az ifjúsággal, értelmiséggel, elitneveléssel aktívan foglalkozó, kockázatvállaló autonóm személyiségeket – az egyházpolitika végrehajtására szakosodott szervek igyekeztek mindvégig szoros kontroll alatt tartani. Nem véletlen, hogy az 1960-as évek közepén a rendszerellenesnek minősített és ezért titkos megfigyelés alatt tartott egyházi célszemélyek körébe a református egyház ikonikusnak tekintett „öregje” és „ötvenhatosa”, Ravasz László és Pap László mellett a budapesti református egyházi élet olyan népszerű alakjai kerültek, mint Farkas József, Gyökössy Endre vagy Domján János. Bennük nemcsak az volt a közös, hogy az egyházi elhárítás szerint aktívan szerveztek „egyházi hitbuzgalmi”, valamint „ifjúsági és értelmiségi csoportokat”, hanem hogy élénk nyugati egyházi kapcsolataik voltak, s így lehetőségük volt a világban zajló folyamatokra, a modernizáció kihívásaira reflektáló, vasfüggönyön túlról érkező kurrens egyházi irodalom beszerzésére, feldolgozására és továbbadására, azaz „illegális sajtótermékekkel való visszaélésre”.⁶⁰

Az ő megfigyelésük és figyelő-dossziésként való nyilvántartásuk ugyanakkor csupán a jéghegy csúcsa volt. Egy 1960-as évek legvégén készített állambiztonsági összefoglaló kimutatás szerint abban az időben százkilencvenhét református lelkész szerepelt a rendőrség operatív külön-, alap-, kutató- és bűnügyi nyilvántartásában.⁶¹ Néhány valóban köztörvényes ügyet leszámítva, ez volt az a kör, akiket az állambiztonság az ellenzéki-ellenséges elemek mintegy kétszáz főre becsült körébe sorolt. Ugyanakkor a fent idézett példák sora felveti a kérdést, hogy miként juthatunk el azokhoz a lelkészekhez és világiakhoz, akik – miután tevékenységük nem minden esetben súrolta a hatalom tűréshatárát – nem kerültek az egyházi élet kontrollálására szakosodott apparátus célkeresztjébe. Ahhoz a Gyarmati György által „hitéleti-szociológiai köztes halmazként” aposztrofált csoporthoz, akikre nem terjedt ki a „pártállam vizslató szeme”, azaz akik kimaradtak az egyházügyi hivatal vagy az állambiztonság klasszifikációs mechanizmusai révén egyházi ellenzékként-ellenségként számon tartottak köréből?

⁵⁹ Jelentés az 1964. év IV. évnegyedének értékeléséről, 1964. dec. 30. 13. BFL XXXV. 1. c. 128. őe.

⁶⁰ A BM III/III-1-c alosztályának munkaterve az 1969. évrre. 1968. dec. 12. ÁBTL 3.1.5. O-13586/5. 307–309.

⁶¹ A BM III/III-1-c alosztályának kimutatása külön-, alap-, kutató-, és bűnügyi ny-t-ben szereplő ref. személyekről. Dátum nélkül. ÁBTL 3.1.5. O-13586/6. 11–47.

A közelmúlt történeti kutatások könnyen nemlétezőnek tekintik mindazokat, akik nem találhatók sem a megfigyelték (vegzáltak, eljárás alá vontak), sem a beszervezettek (egyelőre virtuális) rubrikáiban; azokat, akik egyszerűen a szemmel tartás logisztikai fogyatékosai miatt maradtak kívül a pártállami éberség horizontján.⁶²

Róluk keletkezett a legkevesebb pártállami forrás, és így az ő történeteik óhatatlanul a közelmúlt egyháztörténet-írásának egyik legjelentősebb „vakfoltját” képezik.

A pártállami dokumentumegyütteseken túlmutató források éppen ezeket a nehezen dokumentálható egyházi pályákat, köztük sok esetben a hétköznapi ellenállás alig megragadható eseteit, az álcázás, látszatalkalmazkodás változatos technikáit segíthetnek felszínre hozni.

KONKLÚZIÓ HELYETT

A fent idézett példák két továbbgondolandó jelenségre is ráirányítják a figyelmet. A katolikus egyházon belüli mozgásokat feltáró történeti elemzések a hitélet autonóm megélésére, a keresztyén értékrend továbbadására irányuló erőfeszítések legjobban megragadható formáit az illegalitásban tovább élő kisközösségek, titokban működő csoportok, mozgalmak történetének részeként írják le. Ezt a *nézőpontot erősíti* a hatvanas évek legnagyobb horderejű egyházellenes állambiztonsági akciósorozata, a katolikus kisközösségek ellen irányuló számos későbbi egyházpolitikai játszma alapjául szolgáló, országosan több száz főt érintő Fekete Hollók-ügy is.⁶³ A református egyház esetében azonban úgy tűnik, hogy egy eltérő cselekvési mintázat látszik körvonalazódni. Az egykori belmissziós és ifjúsági mozgalmak, egyesületek gazdag missziós-pasztorációs tapasztalatait, kapcsolati hálóját, hitéleti tartalékait, a vallásgyakorlás kereteinek tágítására irányuló törekvéseit sokkal inkább legális keretek közé, a túrt tevékenységek képlékeny kategóriába igyekeztek beszuszakolni. Ezt a legális keretet pedig a gyülekezetek jelentették. A gyülekezeti keretek közé való visszahúzódás kettős stratégiát jelentett. Egyfelől a legalizálásra, a megtúrt hitéleti formák körének tágítására tett erőfeszítéseket. Másfelől az egyházpolitikai mozgástér ismételt beszűkülésének, valamint a párt politikáját kiszolgáló egyházi vezetéssel szembeni bizalmi válságnak az eredményeként fogalmazódott meg a gyülekezetekbe visszahúzódó építkezés perspektívája. Voltaképpen erről számolt be az állambiztonság „Kende” fedőnevű,

⁶² Gyarmati György: Egyház, sok rendszer és a történelmi idő – a 20. századi magyar egyháztörténet nézőpontjából, in: Bánkúti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*, Budapest, L'Harmattan-ÁBTL, 2010, 13–31.

⁶³ Történetéhez lásd Wirthné: *Katolikus hitoktatás és elitképzés*.

Gyökössy Endrével bizalmas kapcsolatban álló ügynöke is, amikor Gyökössy Endrével és Joó Sándorral folytatott beszélgetéséről adott beszámolót. „Felmértük a jelenlegi egyház helyzetet. Azt jól látják, hogy nem lehet semmi különöset tenni az egyház érdekében, mert a körülmények nem engedik. A gyülekezeti munkára kell fektetni a hangsúlyt és ott menni mélyre.”⁶⁴ A Gyökössy és Joó által megfogalmazott stratégia egybecsengett Ravasz Lászlónak ugyanebben az időben papírra vetett szellemi végrendeletével: „Feladatunkat ma ebben látom: fel kell építenünk az élő gyülekezetből a megújult egyházat s amíg az ilyen egyház felépítését a közhatalom gátolná: vissza kell húzódni a gyülekezet láthatatlan lelki funkciói közé.”⁶⁵ A hitélet továbbadásának, a hatalom különböző *tényezői által ellenzékinek vagy ellenségesnek minősített egyházépítő törekvéseknek tehát a legfontosabb terepe a gyülekezet maradt.* Úgy is fogalmazhatunk, hogy a „szabadság kis református köreit” túlnyomórészt gyülekezeti alapokon építették. *Lényegében ezt ismerte fel a KIE-vel kapcsolatban az állambiztonság is, amit a korábban már idézett jelentésben úgy interpretált, hogy miután az államilag engedélyezett, egyházon belüli ifjúsági bibliaköröket használták, ez a taktika annyira megtévesztő volt, hogy sokáig elkerülte az egyházi elhárítás figyelmét.*

Végezetül, nem kerülhető meg a kérdés, hogy az egyházi élet fellendítésére törekvő egyházi körök, aktív lelkipásztorok kreatív kezdeményező törekvései milyen fogadtatásra találtak nemcsak a pártállam színeiben fellépő helyi hatalom, hanem az egyházvezetés különböző szereplői *körében.* A meglehetősen komplex kérdéskör további esettanulmányokon nyugvó, átfogó elemzést igényel, ugyanakkor eddigi ismereteink arra mutatnak, hogy az egyes egyházvezetők között, akár a különböző egyházkerületeket vetjük össze, akár az egyes egyházkerületeken belül rajzoljuk meg a lehetséges magatartási mintázatokat, jelentős, sőt strukturális különbségek rajzolódnak ki. Miként erre egy lelkészi visszaemlékezésben rögzített anekdota plasztikusan rávilágít:

Fölugrik a tiszántúli társunk: „Na, idehallgassatok, hát ti bohócnak néztek engem? Csak nem gondoltátok, hogy a gyerekeket összegyűjthetitek, meg ilyen-olyan alkalmat tarthattok? Nem is szólhattok a gyerekekhez!” Akkor nekünk már voltak halovány híreink arról, hogy a Tiszántúlon minden tilos volt Péter János meg a hasonlók miatt.

⁶⁴ Kende fn. ügynök jelentése, 1960. március 7. ÁBTL 3.1.2. M-25812. 70.

⁶⁵ Ravasz László: *Emlékezéseim*, Budapest, a Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 397.

Mondtam neki: „Csendesedjél el kicsit drága társunk, mi a Dunamelléken vagyunk, nem a Tiszántúlon. Itt gyermek-istentisztelet van meg bibliaóra, meg hitoktatás” – tátva maradt a szája.⁶⁶

Miközben tehát rendszerszinten az egyházvezetés maga is stabilizáló szerepet töltött be a gépezetben,⁶⁷ egyedi esetben az egyházi hierarchia tagja maga is részese lehetett a hatalom által diktált keretrendszer kijátszásának, a legális/illegális határán mozgó hitéleti tevékenységek álcázásának, a tiltottból a túrt kategóriába való átjátszás folyamatának. Ennek jellemző esetei dokumentálhatóak például Mády Gyula esperesnek a lelkészekkel és az egyházügyi hivattal folytatott párhuzamos kommunikációjában. Mády a tahi lelkészkonferenciáról az ÁEH asztalára tett jelentés szerint „tájékoztató közben kijelentette, hogy az evangélikáció szót nem szabad használni a munkatervben, mert az félreértésre ad alkalmat, csak gyülekezeti napot szabad írni”. Mire Parragh Lajos lelkész csendesesen meg is jegyezte, hogy az „állam nem örül az evangélikációnak, mert ott mindig az ébredés jelei mutatkoznak, ahol evangélikálnak”. Majd amikor az evangélikációval kapcsolatban Dr. Domján János is kérdést intézett Mádyhoz: „Szabad-e vendég igehirdetőket hívni továbbra is?”, Mády annyit válaszolt: „Természetesen szabad, csak nyolc nappal előbb be kell jelenteni az esperesnek.”⁶⁸

Mády annak a tudatában javasolhatta a kódolt nyelv használatát a kifelé irányuló nyilvános kommunikációban, hogy pontosan érzékelték mozgástere határait. Tudhatta, hogy amikor két évvel korábban az ÁEH felé a budapesti lelkészek kérelmét tolmácsolta, hogy tarthatnak-e Budapest területén vendég-igehirdetéseket, állandó egyházügyi ellenfele, Turai István a kérelmet ezúttal is azzal javasolta elutasítani, hogy „véleményem szerint, itt az ún. evangélikációs igehirdetéshez hasonló hitélet-fellendítő akcióról van szó. Ez lényegében a hívek fokozottabb aktivizálását, templomba való invitálását célozza...”⁶⁹

⁶⁶ Életútinterjú Kántor Ervinnel. Készítette: Hornyák Máté, Vác, 2013, 42. http://www.kre.hu/portal/images/életutinterjuk/Kantor_Ervin_szerkesztett.pdf.

⁶⁷ Bogárdi Szabó István értékelését idézve: „A totalitárius állam körülményei között az állam és az egyház viszonyában kettős garanciarendszer működött: az állam garantálta az általa előzetesen jóváhagyottan megválasztott egyházvezetés pozícióját, befolyását, ugyanakkor a megválasztott egyházvezetés garantálta, hogy az állam politikai intenciói szerint kormányozza az egyházat.” Bogárdi Szabó István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*. Debrecen, Ethnica, 1995.

⁶⁸ Beszámoló az 1966-ban magtartott tahi lelkészkonferenciáról. BFL XXIII. 134. 24. d.

⁶⁹ Jelentés az 1964. év IV. évnegyedének értékeléséről 1964. dec. 30. 10. BFL XXXV. 1. c. 128. őe.

Ezt az egyensúlyozni próbáló, a hatalommal való nyílt konfrontációt kerülő, ugyanakkor bizonyos hitéleti törekvéseket segíteni igyekvő egyházvezetői magatartást a hatalom is pontosan érzékelte, belső kommunikációjában pedig a megbízható és a kétszínű egyházvezetők közötti különbségtétellel *írta le*.

A protestáns papoknál a problémát vizsgálva megállapítható, hogy az elmúlt évek során sajátos kétszínűség alakult ki jelentős részük között. Ez abban nyilvánul meg, hogy az állami emberekkel folytatott tárgyalásokon beszélgetéseik során meglepően pozitív, -simulékony- megnyilvánulásokat tesznek, ugyanakkor saját köreikben éppen ellenkező módon nyilatkoznak.⁷⁰

Az egyes egyházi vezetők pályáinak, a hatalommal való interakcióinak, a túrt és tiltott vallásgyakorlatokra reflektáló eltérő magatartásmintáinak, az intenzív közösség-szervező lelkészekhez és világiakhoz fűződő viszonyuknak vizsgálata azonban már egy *újabb* kutatás problémafelvetésének irányait jelölhetik ki.

FELHASZNÁLT IRODALOM

APOR Péter – HORVÁTH Sándor: Kulturális ellenzékiesség a Kádár-korszakban és archiválásának értelmezési lehetőségei, in: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 9–19.

BOGÁRDI SZABÓ István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, Debrecen, Ethnica, 1995.

ERDŐS Kristóf: A pasaréti református ifjúság életének (1945–1970) forrásai, in: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 163–177.

FEJÉRDY András: Vallási ellenállás Magyarországon a kommunista rendszerrel szemben. Források és gyűjtemények, in: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018.

⁷⁰ Feljegyzés az 1966. év II. félévéről, 1967. január 6. 10. Bp. Főváros Tanácsa VB. Egyházügyi Szakigazgatási Szerve BFL XXXV. 1.c. 143. óe.

- GERÉB Sándor: *A klerikális reakció aknamunkájának formái, és módszerei, az operatív elhárítás elvei, feladatai, alapvető módszerei*, Budapest, Rendőrtisztí Akadémia, Politikai Nyomozó Tanszék, 1969.
- GYARMATI György: Egyház, sok rendszer és a történelmi idő – a 20. századi magyar egyháztörténet nézőpontjából, in: Bánkúti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*, Budapest, L'Harmattan–ÁBTL, 2010, 13–31.
- GYOMBOLAI Gyula: A magyar katolikus egyház ifjúságnevelési és hitoktatási lehetőségei 1957 és 1978 között az ÁEH titkosan kezelt iratainak tükrében, in: Ballabás Dániel (szerk.): *Mozaikok a 18–20. századi magyar és egyetemes történelemből. PhD-hallgatók V. konferenciája*. 2016. május 6., Eger, Eszterházy Károly Egyetem – Líceum Kiadó, 2017. 143–155.
- HEGEDÜS Zoltán (szerk.): *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárából*, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2018.
- HORVÁTH Gergely Krisztián: *Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi Egyházmegyében. Dr. Kőgl Lénárd pályája az 1940–1960-as években*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018.
- KISS Réka: Fejezetek a budapesti reformátusság 1945 utáni történetéből, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1369–1421.
- KISS Réka: Néhány szempont a református egyház kommunista diktatúra alatti történetének kutatáshoz, in: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok*, (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 25.), Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019, 420–431.
- KISS Réka (szerk.): *Kelt mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből (1956–1957)*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2007.
- KÖBEL Szilvia: *„Oszd meg és uralkodj!” A pártállam és az egyházak*, Budapest, Rejtjel Kiadó, 2015.
- KÓSA László: Református ifjúsági körök bomlasztása Budapesten az 1960-as évek első felében. Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban, in: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözők és egyházüldözés a Kádár-korszakban*, Budapest, Szent István Társulat, 2010, 270–288.
- KOVÁCS Áron: Nádosy Ferenc missziói levéltára és írásai a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben, in: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018
- LADÁNYI Sándor – Keresztes Dániel – Hamarkay Ede: *Sic! Válogatott kövek a református egyház és az állam kapcsolatának medréből*. Budapest, Exodus, 2006.

- LÉNÁRD Ödön: *Só. A mai keresztény egyéni gondjai*, Budapest, Márton Áron Kiadó, 1994.
- MIRÁK Katalin: Nomen est omen, avagy az Ordass-örökség őrzői. Adalékok a magyar evangélikusok szocializmus alatti ellenállásának történetéhez, in: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 179–194.
- NAGY Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj”. „Tikkek” és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében, in: jelen kötet, 276–296.
- NÉMETHNÉ Vágyi Karola et al. (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*, Budapest, MNL, 1997.
- Ö. KOVÁCS JÓZSEF: Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektivizálás – kutatási kérdések és válaszok, in: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, MTA BTK TTI, 2015, 29–48.
- Ö. KOVÁCS JÓZSEF: Paraszti alkalmazkodó ellenállás a kommunista diktatúrában, in: Mitrovits Miklós (szerk.): *Sztálin árnyékában*, Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018.
- POLYÁK Petra: Egyetem és fegyelem. Szempontok a hallgatók 1956 előtti magatartásának megítéléséhez, *Korall*, 71. évf., 2018, 175–196.
- RAINER M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*, Budapest, L'Harmattan Kiadó – 1956-os Intézet, 2011.
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, a Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.
- RIGÓ Róbert: Kettős szorításban. A Bácskiskunsági Református Egyházmegye szerepe a kollektivizálásban (1952–1960), in: jelen kötet, 297–314.
- SZABÓ Imre: *Sírjanak a papok. Mozaikok egy falusi lelkész életéből*, magánkiadás, 2017.
- SZENDINÉ ORVOS Erzsébet (szerk.): *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltárából*, Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2018.
- SZVITEK Attila Imre: Evangélikus ifjúsági csoportok (1948–1989), in: Tabajdi Gábor (szerk.): *Illegális ifjúsági munka. Cserkészközösségek a diktatúrában*, Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2017, 32–38.
- TABAJDI Gábor: Újratervezett egyháztörténetek. A fővárosi keresztény ifjúsági közösségek és a kádárizmus, in: Keller Márkus – Tabajdi Gábor (szerk.): *Évkönyv XXIII. Újrakezdés*, Budapest, OSZK–1956-os Intézet, 2018.
- TABAJDI Gábor (szerk.): *Illegális ifjúsági munka. Cserkészközösségek a diktatúrában*, Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2017.
- VASS Henrik: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1973.
- WIRTHNÉ DIERA Bernadett: *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*, (PhD-értekezés), Budapest, ELTE-BTK, 2015.

ABSTRACT

Kiss Réka: Legal, Illegal, Semilegal. Forbidden and Tolerated Pastoration in the Reformed Church in Hungary in the 1960s: Sources and the Limits of Understanding

My study is connected to a new research project, which investigates different legal and illegal, tolerated and forbidden ways of religious practice during communist rule in Hungary. By studying various patterns of the Reformed Church in Hungary, I am searching for the answer to what kind of open and secret individual and community strategies were adopted to practice Christianity actively after the put down of the revolution in 1956, i. e. in the first decades of the so-called “Kadar regime”. What were the means, possibilities, bounds of Christian communities to pass on their values and standards? How did powerholders react to the different forms of religious activity that were classified according to categories “illegal” vs “legal”, and “hostile” vs “loyal”? And finally, how much did the representatives of the regime and Christian communities themselves consider the attempts to preserve and widen the autonomous forms of religious life as the manifestation of cultural resistance against the political system, and how are they interpreted and studied by contemporary research?

Keywords: religious practice as cultural resistance, History of the Reformed Church in Hungary, Hungarian Revolution of 1956, History of the Communism in Hungary, Religious Freedom

„A SZÍV TELJESSÉGÉBŐL SZÓL A SZÁJ”

„TIKKEK” ÉS „KACSINTÁSOK”

A (KULTURÁLIS) ELLENÁLLÁS ÉRTELMEZÉSÉBEN

Nagy Károly Zsolt

„Ha [...] minden párhuzamos valóságot teremtő kulturális cselekvést összefüggésbe hozunk az ellenállás fogalmával, akkor egyszerűen eltűnnek azok a különbségek (értelemteli struktúrák), amelyek nélkül az egykor történtek jelentése értelmezhetetlenné válik.”¹

A múlt megközelítésének számos lehetősége közül a jelen tanulmányban engem elsősorban nem az foglalkoztat, hogy mi történt a diktatúra időszakában a református egyházban, hanem az, hogy milyen dolog volt reformátusnak lenni a kommunista diktatúra évtizedei alatt, milyen volt egy alapvetően elnyomott, egy sok szempontból a társadalom perifériájára szorított kisebbség tagjaként élni.² A két kérdés természetesen összefügg, ráadásul a diktatúra – szimbolikusan kerekített – negyven esztendeje önmagában is több szakaszra bontható, e szakaszok pedig az elnyomás mértéke és jellege szempontjából is különbözőek, a szakaszokon belül pedig úgy kronologikus, mint földrajzi értelemben akár jelentős eltéréseket is ki lehet mutatni.³ Ez az alapszituáción belüli változatosság a dikta-

¹ György Péter: Kulturális ellenállás?, *Élet és Irodalom*, LXII. évf., 25. sz., 2018. június 22., <https://www.es.hu/cikk/2018-06-22/gyorgy-peter/kulturalis-ellenallas.html>. (Letöltés: 2019. június 14.)

² A reformátusságra vonatkozó adatokat lásd Tomka Miklós: Vallás és egyház Magyarországon a rendszerváltás kezdetei óta, *Théma*, II. évf., 2000/4., 4–26. Általánosságban a vallásosak társadalmi státuszáról a szocializmusban: Tomka Miklós: *Vallás és társadalom Magyarországon*, Budapest–Piliscsaba, Loisir, 2006.

³ A korszakolás problémájához lásd: Bogárdi Szabó István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*. Debrecen, Ethnica, 1995; Gombos Gyula: Szűk esztendő: a magyar kálvinizmus válsága, in: uó: *A történelem balján*, 2. köt., Budapest, Püski, 1992, 5–106.; Bárczay Gyula: „Megújulás – Megdermedés – Megmozdulás. A Magyarországi Református Egyház harminc éve,” in: uó: *Harminc év 1956–1986*, Bern, Európai Magyar Szabadegyetem, 1986, 328–363.; Kiss Réka: Fejezetek a budapesti reformátusság második

túrában élő egyház oldaláról is tapasztalható: az elnyomás különböző formáira és stratégiáira kronologikus, földrajzi vagy épp szociokulturális összefüggésekben kimutathatóan különböző válaszok, reakciók születtek. Az elnyomás homogénnek tűnő távlati képe tehát közelről, részleteiben jelentős változatosságot mutathat, engem pedig kutatóként alapvetően az érdekel, hogy ezekben a különböző helyzetekben a reformátusok milyen – elsősorban kulturális formákban megnyilvánuló – válaszokat adtak a diktatúra elnyomására. Hogyan engedtek annak, vagy – ami most elsősorban érdekel – hogy álltak ellene, s ebben milyen szerepet játszott, esetleg hogyan változott, fogalmazódott újra az adott helyzetek összefüggésében a református identitásuk? A különböző esetek elemzése nyomán kimutatható-e valamilyen egységes mintázat a válaszokban? Kulturális formákban megmutatkozó válaszokról írtam, így a kutatás egyik legfontosabb kérdése az, hogy miképpen tudjuk azonosítani a válaszok kulturális jellegét, s hogy egyáltalán mit is jelent itt az, hogy kulturális. A jelen szövegben ennek a problémának néhány aspektusát próbálom felvillantani. Megközelítésem induktív, vagyis alapvetően a saját kutatásaim során felbukkanó problémákra reflektálok, ám töredékessége nem csupán ebből következik, hanem abból a körülményből is, hogy a diktatúra által definiált társadalomban a kulturális formákban megmutatkozó ellenállás kutatása, kivált Magyarországon, viszonylag rövid múlttal rendelkező terület, melyre ráadásul az alapvető fogalmakkal kapcsolatos – részben a nemzetközi szakirodalomból „örökölt” – tisztázatlanság is jellemző.

KULTÚRA ÉS ELLENÁLLÁS

Az ellenállás kérdésköre, bármilyen jelzővel is illessük, napjainkban a társadalom- és bölcsészettudományok egyre több ágát foglalkoztató probléma. Ebből a széles körű érdeklődésből következik, hogy több más interdiszciplináris érdeklődésre számot tartó területhez hasonlóan ez a kutatási problémakör is önállósodik és „Resistance Studies” (vagyis „ellenállás tanulmányok”) néven intézményesül. A területen több kutatói hálózat működik, számos egyetemen hirdetnek kurzusokat ezzel a névvel, és 2015-től *Journal of Resistance Studies* címen önálló folyóirattal is rendelkezik ez a kutatási irány.⁴ Az egyre gyarapodó és terminológiailag egyre zavarosabbá váló szakirodalomban Stellan Vinthagen és Anna Johansson próbált

---

világháború utáni történetéből az 1970-es évekig, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1369–1424.

⁴ <https://resistance-journal.org/>. A folyóirat elődje a 2008-ban alapított Resistance Studies Magazine, ami azt jelzi, hogy ez az intézményesülési folyamat hosszabb ideje zajlik már.

rendet tenni egy 2013-ban megjelent tanulmányban.⁵ A szerzők szorosabban a társadalomtudományi terminológiába James C. Scott által 1985-ben bevezetett⁶ „hétköznapi ellenállás” fogalmáról írnak, ugyanakkor megjegyzik, hogy az ellenállás kutatásának területén kialakult terminológiai zűrzavar egyik meghatározó dimenzióját az a probléma jelenti, hogy az ellenállásról alapvetően csak az együttműködéssel összefüggésben totális (és erkölcsileg telített) dichotómiaként gondolkodunk, holott az ellenállás ilyen „bináris oppozíciója” sokkal inkább a hatalom, amivel szemben az ellenállás inkább egy, a nyílt konfrontációtól a hatalom működésének aláásását szolgáló rejtett technikáig terjedő kontinuumként gondolható el.

Ebből következnek azután a jelenség „genusával” kapcsolatos problémák, vagyis az, hogy ellenállásról „activum”-ban és „passivum”-ban egyaránt beszélhetünk, ezek pedig különböző s egymással olykor ellentmondó fogalmi keretekben jelennek meg. Az első esetben „rezisztenciá”-ról (lat. *resistentia*, ang. *resistance*) van szó, amin az ellenállás olyan formáit értjük, melyek annak alanyai részéről valamilyen aktivitást feltételeznek. A másik esetben azonban „oppozíció”-ról van szó (lat. *oppositio*, ang. *opposition*), ahol az ellenállás elsősorban a felek helyzetéből, pozíciójából következik, ami azonban nem vezet szükségszerűen olyan cselekvésekhez, melyekre maguk az alanyok is ellenállásként reflektálnak. Azért is használtam az imént nyelvtani kategóriákat metaforaként a probléma leírására, mert míg a kérdéskör elsősorban angol (illetve német) nyelvű szakirodalmában ez a két nem viszonylag egyértelműen megkülönböztethető, addig a magyar nyelvű szakirodalomban az ellenállás szó használatos a jelenség egészére, s ez olykor megnehezíti a probléma tárgyalását. Az oppozíció tartalmának kifejezésére a logikusan kínálkozó „szembenállás” nem terjedt el, inkább a „passzív ellenállás” szókapcsolat használatos, melyet azonban a magyar történettudomány elsősorban az 1849–1867 közötti időszakban Deák Ferenc nevéhez köthető politikai mozgalommal kapcsolatosan használ.

Ezt a helyzetet bonyolítja tovább a „kulturális ellenállás” fogalmának nem egészen konzekvens alkalmazása. A fogalom ugyanis éppúgy használatos a hatalommal szembeni olyan aktivitásokra, melyek nem fegyveres, illetve erőszakos formákban mutatkoznak meg, ám az alany részéről többnyire reflektáltak, mint – a kifejezés nemzetközi szakirodalomban bevett használatával harmonizálva⁷ – a szó

⁵ Stellan Vinthagen – Anna Johansson: „Everyday Resistance”: Exploration of a Concept and its Theories, *Resistance Studies Magazine*, V. évf., 2013/1, 1–46.

⁶ Lásd James C. Scott: *Weapons of the Weak*, New Haven – London, Yale University Press, 1985; valamint a fogalmat részletesen kifejtő későbbi tanulmányát: James C. Scott: „Everyday Forms of Resistance”, *Copenhagen Papers*, 1989/4, 33–62.

⁷ Lásd: Barbara Harlow: Cultural Resistance, *Black American Literature Forum*, XX. évf., 1986/3, 317–326.

szorosabb értelmében vett kulturális formák, keretek, tevékenységek esetleg intézmények területén mutatkozó ellenállásra, továbbá az olyan „underground” mozgalmakra, melyek nem támogatják és nem is támadják az establishmentet, hanem kívül állnak rajta,⁸ s végül az ellenállás azon eseteire, melyekben az alanyok többnyire nem tudatosan helyezkednek szembe egy hatalommal, hanem a hatalom által illegitimnek nyilvánított kulturális gyakorlatokat, életmódokat próbálják jobbra mindennapi életfolytatásuk során fenntartani, vagyis a hatalommal oppozicionális viszonyba kerülnek.

Az ellenállás jelenségeinek értelmezésében fontos – részben a dichotomikus gondolkodásból fakadó – problémát jelent végül az, hogy az ellenállást, illetve kollaborációt egy, az alanyok életének egészét szükségszerűen meghatározó pozícióként értelmezzük. Apor Péter és Horváth Sándor mutat rá nagyon érzékletesen arra, hogy:

bár a szocialista rendszer mérhetetlen szenvedést, elnyomást és félelmet jelentett a társadalom többsége számára, és időnként a kultúra szereplőinek életét is korábban alig ismert tiltások és retorziók tették teljesen kilátástalanná, e kijelentésből még nem érthető meg, miért volt ezzel egy időben fontos sokak számára annak az értékrendnek számos eleme, melyet az uralmi rend létrehozott; más szavakkal: miért voltak képesek önként fontosnak tartani a hivatalosan propagált eszmék egy részét?⁹

A kérdésre válaszolva Apor és Horváth – Vinthagen és Johansson véleményével gyakorlatilag harmonizálva – rámutat arra, hogy az ellenállás értelmezésében nem csupán a kontinuumjelleg szem előtt tartása fontos, hanem az is, hogy az ellenállás nem értelmezhető egy, az élet teljességét átható elvként, hanem többnyire az élet(mód) bizonyos – idővel akár változó – területeire fókuszált, míg az élet egészének keretrendszerét a diktatúra határozta meg, s az élet élhetőségének fenntartása szükségessé tette a részleges alkalmazkodást ehhez a keretrendszerhez. Ennek az alkalmazkodásnak, a keretrendszerre való vonatkozásnak paradox esete a belső emigráció mint egy sajátos alternatíva megteremtésének kísérlete, melynek lényege az,

⁸ Havasréti József: *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*, Budapest, 2006, Typotex Kiadó, 27.

⁹ Apor Péter – Horváth Sándor: Kulturális ellenzékiesség a Kádár-korszakban és archiválásának értelmezési lehetőségei, in: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 10.

hogyan az állampolgár megpróbálja a lehető legteljesebb mértékben visszavonulni abból a társadalmi praxisból, amelyben a legális és az illegális tartományainak a határai kiszámíthatatlanok, logikai megtanulhatatlanok és szabályai betarthatatlanok. Ez az alternatíva a privatizmus kiterjesztésével jár. Számítalan formában nyilvánulhat meg, a térbeli elzárkózástól a pótcselekvéseken át az olyan „ellenvilágok” megteremtéséig, mint amilyenek például a vallási közösségekben élés, a földi élet relativizálása és az élet spiritualizálása. A különböző formák közös vonása egyrészt a társadalomtól való távol-ságtartás, másrészt az a törekvés, hogy az egyén közreműködjön új egyértelműségek, betartható saját szabályok létrehozásában.¹⁰

Azt, hogy a „privatizmus kiterjesztése” az idővel változó totalitású keretrendszerben mennyire elterjedt kulturális gyakorlat lehetett, kiválóan alátámasztja az olyan mindennapivá váló tevékenységek kutatása, mint amilyen a fényképezés. A mindennapi életet dokumentáló privát fotók ugyanis Bán András szerint a hatalom determinálta beszéd árnyékában, annak koordinátarendszerében nem „másként beszélnek”, nem a sorok között vezetik a tekintetünket, hanem „távolinak és részérvényűnek tekintve a hatalmi meghatározottságot, szabadon, pontosabban a lokális és családi-közösségi hagyományok rendszere által meghatározottan számoltak be a működő kultúráról hitekről és ízlésekről”.¹¹ Ebben az összefüggésben tehát akár azt is mondhatnánk, hogy az adott hatalmi keretrendszerben a privatizmus kiterjesztésének különböző technikai lényegében a rendszer használatának különböző technikáiként is felfoghatóak.¹²

Az ellenállásnak ezt a többneműségét, részlegességét és kontinuos jellegét foglalja össze a társadalomtudományokban szintén jelentős karriert befutott reziliencia fogalma, mely ugyanakkor a rezisztenciával ellentétben nem a hatalom működésének, hanem a társadalom alkalmazkodóképességének megértésére helyezi a hangsúlyt. A reziliencia alapvetően egy rendszer ellenálló képességét jelöli, abban az értelemben, hogy a rendszernek milyen a túróképessége az integritását veszélyeztető káros behatásokkal szemben, s egy ilyen hatást követően mennyire képes regenerálódni. Ilyen értelemben egy rendszer adaptációs képességét írja le a fogalom. A reziliencia és a rezisztencia közötti összefüggést Székely Iván a következőképpen árnyalja:

¹⁰ Szabó Ildikó: *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*, Budapest, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum, 2000, 197.

¹¹ Bán András: Dorka úszik. A privát fotó keresése, in: *uó: A vizuális antropológia felé*, Budapest, Typotex Kiadó, 2008, 233.

¹² Ehhez lásd Michel de Certeau: *The Practice of Everyday Life*, Berkeley, University of California Press, 1984.

Egy gyík, amely szembeszáll támadójával és megöli azt, rezisztens a támadással szemben, amelyik pedig saját farkát leszakítva elmenekül a támadó fogai közül és képes visszanyereszteni csonkolt farkát, biológiai értelemben reziliens. Egy tüntető vagy forradalmár, aki a barikádokon harcol, nyilvánvalóan az ellenállását demonstrálja, míg az a családfő, aki megtalálja a módját, hogy a meggyőződésével ellentétes rendszer korlátain belül saját értékeinek tartós megtartására nevelje gyermekeit, kulturális rezilienciáról tesz bizonyosságot. Az egyikük a hősiesség példáját mutatja, a másik az értékek átörökítését – mindkét stratégia természetesen lehet sikeres és sikertelen is: a forradalmár jeltelenül is feláldozhatja magát, a családfő pedig meggyőződésbeli önfeladásra kényszerülhet.¹³

Hozzá kell azonban tennünk, hogy a részlegesség és a fókusz áthelyeződésének fentebb említett problémája a reziliencia esetében is fennáll, abban az értelemben is, hogy egy – általánosan minden bizonnyal nehezen, csak eseti összefüggésben meghatározó – ingerküszöb átlépése esetén a reziliens családapa forradalmárrá válhat, míg egy forradalmár az önfeláldozás helyett a reziliencia valamelyik módját választhatja, s az ellenállás különböző formái akár egy közösségen belül is egymással párhuzamosan létezhetnek.

Míndezen persze egyáltalán nem segíti a fogalom tisztázását, ám a fenti eszmefuttatás ahhoz talán elég, hogy belássuk: az ellenállás lényegében a hatalmi viszonyokra adott társadalmi válaszok roppant széles körének gyűjtőfogalma, s éppen ezért adhatunk igazat Vinthagen és Johansson azon megállapításának, mely szerint a „Resistance Studies” területén jelentkező terminológiai rendetlenség – csakúgy, mint a rendteremtésre irányuló csekély hajlandóság – arra kellene hogy irányítsa a figyelmünket, hogy az ellenállás egy összetett, interaktív helyzet, és a különböző terminológiák ennek az interakciónak a különböző aspektusokból történő értelmezését teszik lehetővé. Ezek az aspektusok pedig többnyire együtt jelölik ki egy-egy ellenállásként értelmezett praxis helyét a társadalmi térben.¹⁴ Erre a komplex megközelítésre kiváló példa Vinthagen és Johansson egyik megjegyzése, mely szerint a mindennapi ellenállás gyakorlatainak elemzése egy ket-tős elemzéssel kezdődik, melynek során az adott jelenséget megvizsgáljuk úgy, mint a mindennapi élet részét, és úgy is, mint a hatalommal szembeni ellenállás kifejezésének eszközét. A jelenségek értelmezése ugyanis kontextustól függően változik, s ez nem csupán azért van, mert a rendszer logikája szerint bármilyen autonóm tevékenység bármikor az ellenzékiség vagy politizálás vádját vonhatta

¹³ Székely Iván: Reziliencia: a rendszerelméletől a társadalomtudományokig, *Replika*, 2015/5. (94.), 9–10.

¹⁴ Vinthagen–Johansson: „Everyday Resistance”, 10.

maga után,¹⁵ vagyis a diktatúra az „értelmezés hatalmával” is rendelkezett, hanem azért, mert ugyanaz a kommunikatív aktus különböző – vagy akár egyazon – aktorok számára a kommunikációs színterektől függően eltérő jelentéssel bírhatott. Ezért jegyzi meg Vinthagen és Johansson, hogy „az ellenállás kifejezés egy speciális aktust jelöl egy speciális kontextusban [...] Igen, az alávetettek ellenállnak, de az ellenállás nem az alávetettek attribútuma. Az ellenállás nem a [hatalom-] alanyiságból ered, hanem valami olyasmi, ami az alanyiság, a kontextus és az interakció együtteséből születik meg.”¹⁶

Ebben az összefüggésben válik végül kiemelkedően fontossá, hogy meg tudjuk határozni az ellenállás kulturális jellegét. Clifford Geertz amerikai kulturális antropológus a kultúrát úgy határozza meg, mint ami lényegét tekintve jelentések hálója. Kicsit részletesebben: a kultúra „a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelenti, a szimbolikus formákban kifejezett örökölt koncepciók azon rendszerét, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az élettel kapcsolatos tudásukat és attitűdjüket”.¹⁷ Jelentéseken itt azokat az értelmezéseket érthetjük, melyeket egy társadalmi csoport tagjai az őket körülvevő világ jelenségeihez, a velük történt eseményekhez társítanak. Ezek az értelmezések határozzák meg azt, amit és ahogyan az adott csoport valóságnak tekint, és azt is, ahogyan ebben a valóságban az adekvát cselekvési stratégiáit meghatározza. Ezeknek az értelmezéseknek és stratégiáknak a mélyén – Geert Hofstede kultúramodelljét¹⁸ felidézve – azok az értékek vannak, melyek a csoport identitását meghatározzák. A kultúra lényegében ezen identitás adott társadalmi helyzetre érvényes artikulációjának tekinthető, s ez az artikuláció a kultúrának azon elemei segítségével valósul meg, melyek az értékekre rakódnak-épülnek, mint a hagyma rétegei. Hofstede három ilyen réteget különít el: két „belső” rétege a hősök és a rítusok, mindkettő a kultúra értékeinek mintaszerű értelmezéseit jelenítik meg, míg a kultúra legkülső rétegét a szimbólumoknak nevezett réteg alkotja, mely nem más, mint a kultúra látható, érzékelhető megjelenési formája. Ezeket a rétegeket az emlékezet különböző formái kötik össze, tartják egyben, és részben ezek teszik hozzáférhetővé a csoporttagok számára. Egy társadalmi csoport kultúrájának vizsgálata során

¹⁵ Apor–Horváth: Kulturális ellenzékiesség, 10.

¹⁶ „Resistance does not »originate« within the subject, but is something that arises in the combination of subjectivity, context and interaction.” Vinthagen–Johansson: *„Everyday Resistance”*, 36.

¹⁷ Clifford Geertz: A vallás mint kulturális rendszer, in: uó: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*, Budapest, Századvég, 1994, 65.

¹⁸ Geert Hofstede – Bram Neuijen – Denise Daval Ohayv – Geert Sanders: *Measuring Organizational Cultures: A Qualitative and Quantitative Study Across Twenty Cases*, *Administrative Science Quarterly*, XXXV. évf., 1990/2, 291.

mindig kívülről haladunk befelé, ám az értékeket közvetlenül sosem látjuk, azok a csoport mint kollektív ágens sajátvilágát jelentik, s ez a külső szemlélő számára hozzáférhetetlen sajátvilág jelenik meg a csoportnak a társadalmi kommunikáció különböző színterein ágensként való mutatkozásai során mindabban, amit és ahogyan a csoport tagjai tesznek és mondanak. Az ellenállás kulturális jellege nem csupán azt jelenti tehát, hogy az ellenállás nem fegyveres, hanem különböző kulturális formákban jelenik meg, hanem azt, hogy az ellenállás a hatalom értékrendjétől különböző alapokon egy alternatív jelentésrendszert épít fel, s ez jelenik meg különböző kulturális formákban. Az ellenállás–szembenállás–opozíció kultúrájának, azaz jelentésrendszerének kutatása során megpróbáljuk megérteni a fent említett szimbólumokban kódolt jelentéseknek azt a fennálló hatalom által kizárólagosként elfogadottól eltérő rendszerét, mely a hatalommal való szembenállás egyedülálló lelkiállapotait és motivációit hozta létre / indukálta a diktatúrában élő reformátusokban, miközben kialakította a szocializmusban hívó emberként való lét/életben maradás (nem feltétlenül általános) koncepcióit, és ezeket a koncepciókat a diktatúrán túltekintő tényszerűség, valószerűség olyan aurájába öltöztette, amelyben az említett lelkiállapotok és motivációk a létezés és cselekvés egyedüli lehetőségének tűntek. Ez a kísérlet pedig óhatatlanul azt jelenti, hogy a forrásokat olvasva jelentést tulajdonítunk azoknak a kulturális formáknak, cselekvéseknek, melyekről azok beszámolnak, s igyekszünk eldönteni, hogy mi (kulturális) ellenállás, és mi nem az.

TIKKEK ÉS KACSINTÁSOK

Ebben a folyamatban jutnak szerephez a címben szereplő „tikkek” és „kacsintások”, melyek a kulturális jelenségek értelmezése mögötti szemiotikai problémáknak Gilbert Ryle-féle megfogalmazására utalnak. A brit filozófus, akinek a következőkben idézett problémafelvetése egyebek mellett a kommunikációtudomány és a kulturális antropológia területén is termékenynek bizonyult, arra hívta fel a figyelmet, hogy a kutatók által megfigyelt események pusztá (ritka) leírása a cselekvéseket meghatározó, társadalmilag kódolt jelentések figyelembevétele nélkül mennyire tévútra viheti a megfigyelőt/értelmezőt.

Tekintsünk, mondja Ryle, két fiút, akik lecsukják jobb szemhéjukat. Az egyiknél ez akaratlan rángás (tikk); a másikonál a barátnak szóló titkos jel. A két mozdulat – mint mozdulat – azonos. Egy fényképszerű, „fenomenalista” megfigyelés alapján nem tudom eldönteni, hogy melyik volt a tikk, és melyik a kacsintás, sőt, hogy egyáltalán tikk vagy kacsintás volt-e bármelyik. A tikk és kacsintás között mégis óriási, noha fényképen

vagy az egyszerű eseteleírás szintjén nem érzékelhető különbség van – mindenki tudja ezt, aki balszerencséjére az elsőt a másíknak tartotta egyszer. A kacsintó kommunikál, méghozzá igen pontosan meghatározott és sajátos módon: 1. szándékosan; 2. egy bizonyos emberrel; 3. meghatározott üzenetet ad át; 4. társadalmilag megállapított szabály szerint; és 5. anélkül, hogy a társaság többi tagja tudna erről. Szándékosan becsukni a szemhéjunkt, amikor van egy nyilvános szabály, mely szerint ez titkos jelnek számít – ez maga a kacsintás. Minden benne van: viselkedés-darabka, csöppnyi kultúra és lám – ímhol a gesztus! De ez csak a kezdet. Tegyük fel – folytatja Ryle –, hogy egy harmadik fiú „cimboráinak gonosz szórakozást nyújtandó”, a második fiú kacsintását mint amatőr, esetlen, túl feltűnő stb. cselekedetet gúnyolja ki. Ezt, persze, csakis ugyanazzal a mozdulattal juttathatja kifejezésre, amellyel a második fiú a kacsintást, az első pedig a tikkelt: lecsukja jobb szemhéját. Csakhogy ez a fiú nem kacsint és nincs tikkje: valaki más – szerinte – nevetséges kacsintási kísérletét parodizálja. Itt is létezik társadalmilag kialakított szabály (fáradtságosan, túlzott erőfeszítéssel „kacsint”, esetleg grimaszt is vág hozzá, a bohóc szokásos fogásaival él); tehát a műveletnek üzenete is van. Csak most nem összeesküvés, hanem nevetségesség lóg a levegőben. Ha azonban a többiek azt gondolják róla, hogy tényleg kacsint, terve éppúgy, noha némileg eltérő következményekkel vall kudarcot, mintha azt gondolnák róla, hogy tikkelt. Még tovább menve: nem lévén biztos utánczóképeségében, a leendő satirikus esetleg otthon gyakorol, a tükör előtt. Ekkor nem tikkelt, nem kacsint vagy parodizál, hanem próbál; de a fényképezőgép, vagy az egyszerű leíró, aki csak az eseményre, a cselekvésre koncentrálna, mindebből csak annyit rögzítene, hogy éppoly sebesen zárja össze jobb szemhéját, mint a többiek valamennyien. Ha gyakorlatilag nem is, logikailag mindenesetre végtelen számú további bonyolító tényező képzelhető el, a lényeg azonban az, hogy mondjuk a „próbáló” cselekedetének – Ryle kifejezésével – „ritka leírása” („valaki sebesen összezárja jobb szemhéját”) nem vezet el bennünket az események komplex megértéséhez, ahhoz ugyanennek „sűrű leírására” van szükség (ami körülbelül úgy néz ki ebben az esetben, hogy valaki „tréfásan utánozza egy barátját, aki kacsintást tett, hogy becsapjon egy ártatlan nézőt, aki így arra gondol, hogy összeesküvést szőnek”).¹⁹

A már idézett Clifford Geertz Ryle példáját a társadalomkutatás gyakorlatára alkalmazta, és az események – az azokban részt vevő kutató tapasztalata – sűrű leírásában jelölte meg a kutató feladatát. Ez a leírás azért sűrű, mert az eseményeket értelemfelti struktúrák tagolt hierarchiájába ágyazva írja le. Amiről Ryle beszélt, az ugyanis lényegében a kultúra, a kultúrában élő ember viselkedése. Geertz szerint a kutató munkája „egy kézirat elolvasásához hasonlítható (abban az értelemben, hogy »létrehozuk valamilyen olvasatát») – egy idegen, elhomályosuló,

¹⁹ Ryle-t idézi Clifford Geertz: Sűrű leírás, in: uő: *Az értelmezés hatalma*, 197–198.

talányokkal, önellentmondásokkal, gyanús javításokkal és célzatos kommentárokkal teli kéziratéhoz, ami azonban nem a hagyományos írásjelekkel, hanem a megformált viselkedés illékony példáival íródott”.²⁰ Ennek a kéziratnak, „szövegnek” a jelentése a kulturális szubjektumok²¹ interakcióiban jön létre, valahogy úgy, ahogy a pók szövi a hálóját: benne is van, és „belőle” is van, létre is hozza azt, mint egy sajátos „értelemfeltöltő struktúrát”. Az ember – mint Geertz írja – a jelentések maga szötte hálójában függő állat, s ez a háló a kultúra.²² A kutató pedig a „beszélők-szövegélők”, a „bennszülöttek válla fölött kukucskálva”, velük szóba elegyedve ezt a jelentést keresi, igyekszik kibontani.

Míndez azért fontos, mert a tikkek, kacsintások és egyebek azonosításának fontos, de kevésbé reflektált szerepe van a (kulturális) ellenállás különböző technikáinak, gyakorlatainak kutatásában, ami egy többszintű és többféleképpen értelmezhető kutatói tevékenység. Az, amit akár a jelen kötettel is teszünk, és ami történik körülöttünk, értelmezhető a kommunikatív és kulturális emlékezet²³ határain mozgó „emlékezetmunkaként”. Ennek fontos része a kommunikatív emlékezet és általában a vonatkozó emlékek, dokumentumok, a személyes emlékezet anyagának gyűjtése és rögzítése. Ezt a folyamatot ugyanakkor a megkésetttség sajátos érzése kíséri – hiszen a „rendszer váltást” követően majd’ harminc évet kellett rá várni –, így a szembenézés kényszerével és az ezzel kapcsolatos társadalmi elvárással párhuzamosan a múlt megkonstruálásának potenciális terhét is hordozza. Ez persze nem meglepő. Az emlékezet mindig rekonstruktív – írja Halbwachsra hivatkozva Assmann –, ami azt jelenti, hogy „az emlékezetben sosem a múlt mint olyan őrződik meg, hanem csak az marad meg belőle, »amit a társadalom minden korszakban a maga mindenkori vonatkozási keretei közt rekonstruálni képes«”.²⁴ Ez az emlékezetpolitika összefüggésében pedig azt is jelenti, hogy ebben a rekonstrukcióban a konstrukció lesz hangsúlyos, vagyis az emlékezet többnyire arra hivatott, az a társadalmi funkciója, hogy egy konkrét jelen múltját teremtsen – vagy kérdőjelezzék – meg, a jelen politikai, kulturális stb. stratégiáit legitimálja – vagy ilyen legitimációs stratégiákat hatástalanítsa. Éppen ezért fontos az végül, hogy értelmező tevékenységünk során a tikkek és kacsintások Szküllái és Kharübdisei közt hogyan építjük, re-konstruáljuk kutatásunkkal retrospektíve az ellenállás–szembenállás–oppozíció kultúráját.

²⁰ Uo. 202.

²¹ A fogalmat Arjun Appaduraj használja azoknak az individuumoknak a megjelölésére, akik egy lokalitás kultúrájának hordozói, reprezentánsai. Lásd Arjun Appaduraj: A lokalitás teremtése, *Regio*, XII. évf., 2001/3., 3–31.

²² Geertz: Sűrű leírás, 196.

²³ A fogalmakhoz lásd Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999.

²⁴ Uo. 41.

EGY ESET – ÉS A KONTEXTUSAI

A következőkben vegyünk tehát egy példát, s a jelen tanulmány adta keretekhez igazodva vegyünk sorra néhány olyan kontextust, jelentésrendszert, melyben az elbeszélésben körvonalazódó ellenállás képe árnyalható.

Az 1964 és 1978 között a Hajdú-Bihar megyei Bagamérban szolgáló Nagy Antal Mihály egy interjúban a következőképpen jellemezte ezt a helyzetet:

...ha valaki ragaszkodott például a hitoktatáshoz, akkor már a saját egyházi vezetőivel is összeütközött, és az állami szervekkel is összeütközésbe került, hiszen ez volt a cél, hogy a hitoktatást mindenképpen megszüntetni. Ugye, ez Bagamérban jelentkezett kiváltképpen, oly módon, hogy ott előttünk nem volt hitoktatás. Mi pütkösd táján kerültünk Bagamérba, tehát utána jött az iskolaévnek a vége, jött a körlevél – mert az jött, mindig –, hogy mikor van a hittanra való beiratás. Én is szépen felolvasom, utána jönnek a hívek, hogy: tiszteletes úr, ez igaz? Hát van hitoktatás? Lehet beiratkozni? Hát persze, hát itt a körlevél. Na most a nóta vége az volt, hogy kijött az esperes, és azt mondja, hogy „Anti te megbolondultál?”. Már az egész egyházmegyében nincs hitoktatás. És te most Bagamérban be akarod vezetni? Rontod a statisztikát. Úgyhogy először azért nem kaptuk meg a hitoktatási engedélyt, mert a feleségemnek kértem, hogy mondván segédlelkész nem oktathat... hitoktatást nem végezhet. Azt már elfelejtette, hogy amikor én a segédlelkésze voltam, én végeztem a hitoktatást. [...] Utána meg hogy nincs meg a kellő létszám, mert ugye meg volt szabva eleinte az, hogy hány jelentkező esetén lehet a hittanórát bevezetni és tartani. Akkor kiderítettük, hogy már ez a feltétel megszűnt, úgyhogy... harmadik évre kaptuk meg tulajdonképpen azt, hogy végezhettem a hitoktatást. Akkor meg aztán ment, olyan mesésen, hogy hol a terem nem volt, hol a gyerekeknek volt más foglalkozása. De mindegy. Mert közben mégiscsak az volt, hogy amíg itt a hitoktatás frontján mentek a harcok, az volt a tűzvonal, hogy úgy mondjam, ennek a háttérben aránylag... aránylag háboríthatatlanul mehetett a gyermek-istentisztelet. Tehát nem az volt a támadásnak a célpontjában, hanem az, hogy a hitoktatás szűnjön meg. (...) Tehát végül is az volt a tapasztalat – az én tapasztalatom –, hogy lehetett volna sokkal többet elérni, ha az egyház ragaszkodik az állam és az egyház közötti egyezményhez. Mert az igaz, hogy az állam ezt kezdettől fogva papírnak tekintette, tehát tudta, hogy ezt így nem tartja be, de az egyház ragaszkodhatott volna hozzá. Például ilyen a házi istentisztelet. Hívat a tanácselnök, hogy milyen címen tart a nagytiszteletű úr házi istentiszteleteket. Hát, mondom, benne van az állam és az egyház közötti egyezményben. Slussz. Ez ellen nincsen apelláta. Hát, benne van. Ezt csak ki kellett mondani. Hogy,

kérem, ez benne van az állam és az egyház közötti egyezményben. Ilyenekből aztán volt elég sok minden, de hát mondjuk itt egyházi részről a rendszerrel való szembenállás ezekben a dolgokban ütközött ki vagy jelentkezett. Ha jelentkezett... ahol jelentkezett.²⁵

Ez az interjúrészlet azért is nagyon jól elemezhető, mert maga a beszélő is reflektál arra a korábban már említett problémára, hogy az ellenállás az aktorok számára nem mindig ugyanazt jelenti, s azt is felfedi, hogy a cselekvésekben mi a kacsintás, és mi a tikk – vagy épp a kacsintás paródiája. Ha az események jegyzőkönyvszerű, ritka leírásából indulunk ki, akkor egy falusi lelkészt látunk, aki felolvassa a diktatúrát kiszolgáló egyházvezetéstől jövő körleveleket, vagy a másik esetben a kommunista hatalom által diktált egyezményre hivatkozva vitatkozik a tanácselnökkel – kis túlzással akár azt is mondhatnánk, hogy ez a lelkész kommunistább a kommunistáknál. Az első eset még komplexebb, hiszen feltehetjük a kérdést, hogy mi is valójában, miben fejeződik ki itt az ellenállás. A hittan tartása? A hittan tartása a körlevélre hivatkozva? A körlevél felolvasása nem az együttműködés gesztusa – annak szoktuk tartani, kivéve, ha csak bizonyos részeit olvasták fel? Vagy a körlevél felolvasása és a körlevélre hivatkozva a hittannal kapcsolatos harcba való beleállás és ennek az elterelő hadműveletnek a fedezéke alatt a gyermek-istentisztelet (még csak nem is a konfirmáció!) és akár húsz-harminc gyermek nyári táboroztatása?

A vallási háttérű, illetve az egyházakhoz kapcsolódó ellenállás jelenségegyüttesét a magyar szakirodalom külön, sajátos karakterisztikával bíró esetként kezeli. A „keresztény ellenállás” definiálására javaslatot tevő Fejérdy András szerint ugyanis

a hatalom dichotóm világképében [...] az adott közösség szándékától és nézőpontjától teljesen függetlenül vált minden olyan egyházi-vallási aktivitás, amely a rendszer logikájától eltérő, autonóm életmód megőrzését szolgálta – olykor csupán a hatósági fellépés lehetőségét megteremtő, fiktív – ellenálló tevékenységgé. A vallási közösségek és az egyházak tagjai számára ugyanis az, ami a hatalom szemében ellenállásnak minősült, nem volt több, mint a hitükből és hivatásukból fakadó életforma – az ezzel járó kockázatot is vállaló – folytatása.²⁶

²⁵ Interjú Dr. Nagy Antal Mihály (1930–2016) református lelkésszel, 2012. december 23.

²⁶ Fejérdy András: Vallási ellenállás Magyarországon a kommunista rendszerrel szemben. Források és gyűjtemények, in: Apor-Bódi-Horváth-Huhák-Scheibner (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban*, 143–144.

Fejérdy, a definíciója mellett érvelve, a diktatúra alatt bebörtönzött piarista pap-tanár, Lénárd Ödön egy, a keresztyén ellenállás döntően nem aktív jellegét apologetikusan tisztázó szövegét idézi, mely szerint:

a sajátosan keresztyén ellenállás fogalma [...] más, mint a szokványosan politikai indítatásúaké. A keresztyén ellenállás vallási, erkölcsi, világnézeti jellegű, és így az előbbivel szemben pozitív irányú. A politikai ellenállás ártani akar az ellenfélnek. Viszont a keresztyén ellenállás abban áll, hogy minden tilalom és üldözés ellenére, kerülő úton titokban, adott lehetőségei közt, de továbbra is teszi, amit nem szabadna tennie: pozitíve építi a keresztyéniséget, nem törődve a kockázatokkal. *Bár egyébként lehet vitatkozni is, és van értelme a nézetek egybevetésének, csak éppen emberi körülmények között és nem az üldöztetés idején. Ilyenkor az ellenállás a magunk tudatos, belső erősítését jelenti, egy olyan társadalomban, amelynek szellemi bacilusait mindnyájan a levegővel együtt szívjuk be. A mi ellenállási feladatunk tehát nem az ellenfél állásainak megrohamozása, hanem a tisztázások révén saját frontvonalaink belső erősítése. Ezért a Só és Mécs annak idején sem támadott senkit, és tudatosan nem vitatkozott senkivel. Csak hazabeszélt. Ezt azonban tudatosan tette.*²⁷

A szöveg folytatásában Lénárd egy krisztusi tanításra utalva foglalja össze ennek az ellenálló magatartásnak a „belső”, keresztyén olvasatát: „Világosságot ma is azért gyűjtenek a keresztyének, hogy világítson a ház minden lakójának (Mt 5,15), nem hogy csóvát dobjanak a szomszédra, bármilyen legyen is az. Van elég dolgunk önmagunkkal is.”²⁸ Ez a gondolat pedig tulajdonképpen kiválóan rávilágít arra, hogy a „keresztyén ellenállás” annyiban sajátos és különleges, amennyiben a kifejezés által hivatkozott kulturális gyakorlatok legitimációját azok alanyai a világkonstruáló erőként megélt keresztyén gondolatra alapozzák. A cselekvések – vagy a cselekvéstől való tartózkodás – konkrét formái azonban jól beilleszthetőek az ellenállás korábban tárgyalt mintázataiba, értelmezhetőek a belső emigráció, a reziliencia vagy épp a hétköznapi ellenállás perspektívájából.²⁹

²⁷ Lénárd Ödön: *Só. A mai keresztyén egyéni gondjai*, Budapest, Márton Áron Kiadó, 1994, 12–13. Idézi Fejérdy: *Vallási ellenállás*, 144. A kiemelt szövegrészeket Fejérdy nem idézi, azok a forrásszövegből származnak.

²⁸ Lénárd: *Só*, 13.

²⁹ A keresztyén ellenállásra például Lénárd szerint jellemző „hazabeszélés”, a belső tisztázások és a saját frontvonalak belső erősítése lényegében a belső emigráció kultúrájának és életvilágának jellemzője is. Havasréti szerint ez az életvilág „olyan elemekből tevődött össze, mint a nyilvánosság sajátosan beszűkült, exkluzív jelleget öltő formái, a kultúra és a kommunikáció utalásossága, belterjessége, a privát terek és a nyilvános szféra felcserélése, illetve egybeolvadása, de ide sorolható az illegalitás és a földalattiság terepnumába zárt közösségi létformák szinte szükségszerű érzelmi-intellektuális felfokozottsága, egzaltáltsága is.” Havasréti: *Alternatív regiszterek*, 20–21.

„Kereszténységük” elsősorban egy, az alanyok számára feltáruló jelentésréteg,³⁰ émikus kategória, s így sokkal inkább az értelmezés tárgyainak, mintsem eszközeinek csoportjához tartozik.

Jóllehet Fejérdynek teljesen igazat kell adnunk abban, hogy miután a szocializmusban idegen testként létező keresztény közösségek magukban hordozták annak lehetőségét, hogy az autonóm civil társadalom újjászerveződésének gócpontjaivá váljanak, a rendszer különösen veszélyes ellenfélként tekintett rájuk, és „még a teljes mértékben apolitikus tevékenységüket is (politikai) ellenállásként ítélte meg”.³¹ Ez pedig ugyanaz a képlet, mint amit Havasréti a neoavantgárd szubkultúra autonóm alkotó közösségeivel kapcsolatban is megfogalmaz, „melyek – akár szándékaiktól függetlenül – a kulturális ellenállás, ellenszegülés formáinak tekinthetők”³² többek közt azért, mert tevékenységük nyomán „egyrészt a konvencionális ízlésű környezet számára szokatlan esztétikai-kulturális minőségek, másrészt a hatalom számára nehezen ellenőrizhető, autonóm kulturális produkciók jöhettek létre”.³³

Ebből ugyanakkor nem következik az, hogy a vallási közösségek és az egyházak tagjai számára az, ami a hatalom szemében ellenállásnak minősült, nem volt több, mint a hitükből és hivatásukból fakadó életforma – az ezzel járó kockázatot is vállaló – folytatása. Kétségtelen ugyan, hogy a vallási, illetve egyházi közösségek élettevékenységében – összefüggésben az egyház, illetve vallás társadalmi rendet konzerváló funkciójával – 1945 után kiemelt szerepe lett a korábbi életforma, vagyis a vallási és kulturális gyakorlatok folytatására és az ezt lehetővé tevő intézményi keretek fenntartására tett erőfeszítéseknek. Az a sommás megállapítás azonban, hogy mindaz, ami ebben az időszakban történt, ennél nem volt több, több okból sem helytálló. A következőkben a korszak két olyan sajátos körülményét mutatom be nagyon röviden, melyek jelentősen árnyalják ezt a képet, hiszen egyrészt megnehezítik az ellenállás formáinak megértését – a tikkek és kacsintások stb. megkülönböztetését –, ugyanakkor hozzá is járulhatnak azoknak az értelemmenteli struktúráknak a felfejtéséhez, melyekben az egyes kulturális gyakorlatok ellenállásként – vagy épp a diktatúra hétköznapijainak normál működéseiként – értelmezhetőek.

³⁰ S nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a koncepció megfogalmazója az alanyiség perspektívájából beszél, hiszen maga is keresztény ellenálló, s keresztényként reflektál a saját ellenálló tevékenységére is!

³¹ Fejérdy: *Vallási ellenállás*, 143–144.

³² Havasréti: *Alternatív regiszterek*, 13.

³³ Uo. 14.

IMITÁCIÓ

Az imitáció kultúrája³⁴ az egész korszakot áthatja. Imitáción itt a diktatúra hétköznapjainak narratívák által épített valóságában való olyan részvételt értem, mely látszólag a hivatalos ideológia által elvárt és az eszményi „szocialista embertípus” modellje által közvetített viselkedésmintákat valósítja meg, azokat utánozza, miközben ezen cselekvések motivációi nem a hivatalos ideológiából származnak, így az utánczás lényegében színlelés. Az interjúban ez a színlelés jelenik meg például az egyházkormányzat által kiküldött körlevelek felolvasásában, vagy egy magasabb szinten a hitoktatással kapcsolatos küzdelemben is. Fontos ugyanakkor, hogy ez a színlelés nemcsak a hatalommal, hanem sokszor az egyház tagjaival szemben is megjelenik. Ezt látjuk abban a nagyon jellemző esetben is, melyet Benda Kálmán ír le baranyai útinaplójában. Benda 1955-ben a Dunamelléki Egyházkerület levéltárának munkatársaként kerékpárral járta be a baranyai egyházközségeket, hogy felmérje azok levéltárainak állapotát. Naplójában így ír Munkácsy Sándor lelkésszel való beszélgetéséről:

Alig hagytuk el Somogyviszlót, utánunk iramodott motorján, elkísért minket Liber párokijára, utána velünk együtt megnézte a várat és a múzeumot, fontoskodva magyarul egész úton, hogy nyomja a beszolgáltatás a parasztságot, milyen elkeseredett a nép, s hogy ő ezt már nem bírja nézni, ebbe a kettősségbe bele kell pusztulni, mert a szíve a gyülekezeté, de szájával az egyházi vezetőség irányát kell szolgálnia stb. stb.³⁵

Ennek a „szolgáltatnak” kitüntetett területe volt a két világháború közti időszakban, illetve az 1945–1953 között az egyházban lezajlott vallási megújulás, az ún. „ébredés” által kialakított és az egyházi beszédmódot jelentős mértékben meghatározó sajátos terminológia kisajátítása és átformálása. Ennek következtében a vallási fogalmak a kommunista ideológiából átvett tartalmakkal telítődtek, ami kétértelművé s így bizonytalanná tette az egyház belső nyelvhasználatát. Ez a színlelt teológia ugyan lelepleződött 1956-ban, azt követően azonban a visszarendeződéssel párhuzamosan – kifinomultabban – visszatért, és jelentős szerepet játszott például a mezőgazdaság szocialista átalakítása mellé álló egyházvezetés érvelésében. Az egyház hivatalos lapjában számos érzékletes példát találunk erre a nyelvhasználatra, hiszen a hetilap szerkesztői törekedtek is arra, hogy ennek jó példáit a lapot kötelezően előfizető lelkészek számára közvetítsék. Így 1955-ben azt olvassuk egy cikkben, hogy

³⁴ Kultúrán itt a szó geertzi értelmében egy, a valóságértelmezést meghatározó jelentésháló kialakítását értem.

³⁵ Benda Kálmán: *Baranyai útinapló 1955*, Erdőkertes, Exodus Kiadó, 2018, 101.

Tóth Albert (Tiszaluc) igehirdetésében három ige tanítása lett döntővé a hívek számára: Róm. 13:1;³⁶ Gal. 6:2;³⁷ Márk 12:17.³⁸ Bizonyosságot tett arról, hogy ő ezeket az igéket éli s arra hívta fel a híveket, hogy ők is éljék. Amikor arról volt szó, hogy egy tekintélyes középparaszttal meggyőzzön, a sáfárságról szólt neki, hogy semmi se az övé, hanem minden Istené, Aki azt akarja, hogy azzal a lehető legjobban sáfárkodjék s a legjobb sáfárkodás erkölcsi szempontból az az út, amelyen már oly sokan járnak, amelyen ha itt-ott van is még rög, de általában megelégedettek az emberek. Az illető belépett a szövetkezetbe, ahová sokan követték s egy év múlva boldog tanúbizonyosságot tett s áldotta az Urat, s lelkipásztorát, hogy megtanította őt. A község legjobb dolgozója pedig, aki átélve teljesen az ige tanításait, találkozott egy zúgolódó atyafival, aki terhekről, nyomorúságokról beszélt neki, s ő ezt válaszolta: „Neked teher, nyomorúság ez az élet, de nekem kegyelem, mert megtanultam másokért dolgozni, másokat szeretni, másokért imádkozni. Ha nem úgy történt volna, ahogyan történt, úgy bizonyosan mint önző, magamnak élő lélek elvesztem volna. Kövesd példámat.”³⁹

A szöveg nagyon komplex, feltárása önálló tanulmányt érdemelne. Dekódolása szempontjából nem csupán a „tekintélyes középparaszttal” „története” – vagyis egy társadalmi osztály reprezentánsának modellértékű identitásváltása – és annak krisztusi allúzióktól sem mentes prezentálása a lényeges, hanem többek közt az a mediális kontextus is, melyben mindez történik, vagyis az egyház hivatalos – és e minőségében egyetlen – lelkészi hetilapja, s amely kontextus vissza is hat a szövegre. A lap kimondott célja a lelkészek ideológiai nevelése volt. A cikk „a pásztori beszélgetések egy aktuális problémájáról” szól. A lelkész és a hívek közti, sokszor szűk családi körben, családlátogatás alkalmával folytatott pásztori beszélgetés az ébredés eszköztárából maradt meg, s az '50-es években az egyház vezetése a hívek ideológiai nevelésének egyik leghatékonyabb eszközeként tekintett rá. A cikk címében szereplő aktuális probléma a híveknek a téeszekbe való belépésről történő meggyőzése volt, s a szerző ezzel kapcsolatos „jó gyakorlatokat” sorol elő cikkében. Ezek a leírások pedig a lelkészeknek azokból az éves missziói jelentéseiből származnak, melyeket az espereseken keresztül a püspökhöz kellett benyújtaniuk. Ezek az egymásba ágyazódó kommunikációs helyzetek pedig legalább akkora valószínűséggel támasztják alá azt a feltételezést, hogy a leírt történet mögött valós események állnak, mint azt, hogy az egész nem más, mint a tiszalúci

³⁶ „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak; mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől: és amely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek.”

³⁷ „Egymás terhét hordozzátok, és úgy töltsétek be a Krisztus törvényét.”

³⁸ „És felelvén Jézus, monda nekik: Adjátok meg ami a Császáré, a Császárnak, és ami az Istené, az Istennek. És elálmlétkodának ő rajta.”

³⁹ Bottyán János: A pásztori beszélgetések egy aktuális problémájáról, *Református Egyház*, 1955/20., 450.

lelkész (és a cikk szerzője, sőt akár a lap szerkesztője) reziliencia-technikájának reprezentációja, s csupán annyi köze van a valósághoz, mint a téeszek rendkívüli eredményességéről szóló kortárs híradásoknak.

Végül szintén az imitáció kultúrájához tartozik az erőszak tabusítása az önkéntesség segítségével, ami az egyházi közeget ismét összekapcsolja a nem egyházi közegekkel. A téeszszervezés fontos lépése volt a belépési nyilatkozatok aláírásának sokszor erőszakos kikényszerítése, mely után az erőszak tényét az aláírás aktusának önkéntességére hivatkozva tagadták a beszervezések végrehajtói. Ehhez nagyon hasonló technikával találkozunk egyházi környezetben is. A már említett vallásos megújulás egyik fontos szervezete, a Bethánia Egylet kikényszerített felszámolását követően, 1952 januárjában például Péter János tiszántúli püspök éves jelentéséből a *Református Egyház* a következő részletet közölte „Hivatalos rész” rovatában:

Szükségesnek tartok néhány értelmes szót az önmagát felozlató Bethániával kapcsolatban a lelkipásztorok, presbitériumok és gyülekezetek felé mondani. A Bethánia vezetői saját belátásukból határozták el és kérték felozlásukat. Minden olyan beszéd, amely ezzel ellenkezik, hamis. Az egyház ezt azzal a jóakarattal vette tudomásul, hogy a Bethániából mindazt, ami evangéliumi és keresztyén hitünk tanításaival egyező, magába felveszi. Viszont megszűnik mindaz, ami ezzel ellenkezik. Hamis tehát minden olyan lelkület, magatartás, amely akár frakciók, klikkek, különböző fedő szervek mögé rejtőző akciók, az egyházközségek pénzkezelésétől elkülönített pénztárak fenntartásával, a felozlás látszata mögött, név nélkül a hibás tulajdonságok illegális fenntartását élteti.⁴⁰

AZ ELLENÁLLÁS REFLEXÍV SZEMIOTIKÁJA

Többször említésre került már az a sajátos körülmény, hogy az egyházak tevékenységét a hatalom – függetlenül az alanyok intenciójától – adott helyzetekre reflektálva hol ellenállásnak minősítette, hol nem. Ennek a gyakorlatnak az ideológiai háttérét az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. június 10-én és július 22-én tartott ülésein kristályosították ki, s ezek később eredményeit külön határozatban összegezték. A megbeszélések és a határozat alapvető koncepcióját Kádár János adta meg, aki a júniusi ülésen kijelentette: „El lehet képzelni, hogy elvi alapon együttműködünk [az egyházakkal] a szocializmus érdekében. Nem a marxizmus-leninizmus szerint, hanem úgy, hogy ők alávetik magukat a társadalmi

⁴⁰ A Bethániáról, *Református Egyház*, 1952/1., 24.

fejlődésnek, mert hiszen »ez is istentől jött« és beállnak a sorba”, majd valamivel később megjegyzi: „...jobban kellene tisztázni, hogy a református és katolikus püspöki karral mi együttműködünk és harcolunk. Ez szakadatlan így van, tehát nem fél évig béke van köztünk és fél évig harc...”⁴¹ Az egymással párhuzamos és szakadatlan együttműködés és harc egyrészt a helyzetértelmezésnek, másrészt a hatalom gyakorlásának olyan, a korábbiaknál finomabb technikáit és stratégiáit tette szükségessé és alakította ki, melyek amellet, hogy az egyház felszámolása hosszú távúra változott céljának megfeleltek, arra is lehetőséget adtak, hogy a hatalom a saját céljaira, konszolidációjára felhasználja azokat. A Politikai Bizottságban folyt vita során Kádár javaslatára megkülönböztették egymástól a klerikális reakció elleni harcot, az egyházhoz való viszony kérdéseit, valamint a vallásos világnézet elleni „harcot”, s ezekhez különböző eszközöket is rendeltek.

Fontos ugyanakkor, hogy a „harc mezején” ezek a szintek nem váltak el élesen, sőt praktikusán össze is kapcsolódtak. A határozat 5. pontja például leszögezi, hogy „a klerikális reakció vallási köntösbe bújt politikai reakció, s ezért az ellene folyó harc politikai harc”, majd a b) és c) pontokban ezt a következőképpen fejt ki:

b) Nem szabad összekeverni a vallás, mint világnézet elleni harc eszközeit, módszereit a klerikális reakció elleni arc módszereivel. Amíg a vallásos világnézet leküzdésében felvilágosító és nevelőmunka eszközeit alkalmazzuk, addig a klerikális reakció ellen a politikai és adminisztratív harc minden eszközét igénybe vesszük. c) Amikor hangsúlyozzuk, hogy a vallás és a klerikális reakció elleni harcot nem szabad összekeverni, ez nem azt jelenti, hogy a klerikalizmus teljesen elválasztható a vallástól. Ellenkezőleg, a vallásos világnézet és a klerikális reakció szorosan összefüggenek. A klerikalizmus vallási köntösben, a vallás leple alatt jelentkezik. Ugyanakkor határozott különbséget kell tenni az ellenük folytatott harc módszereit illetően.⁴²

Ez a látszólag ellentmondásos, ugyanakkor vélhetően nagyon is átgondolt meghatározás a gyakorlatban tulajdonképpen teljesen a hatalom adott esetben eljáró képviselőjének hatáskörébe utalta annak megítélését, hogy mi az, ami a vallásosság – vagyis a hétköznapi cselekvések – köréhez, és mi az, ami a klerikalizmus kategóriájába tartozik, hogy a vallásosság megengedett formáinak gyakorlását látja, vagy lát mögötte valami megengedhetetlen motivációt is, amivel az illető már valamilyen befolyást akar gyakorolni, és ennek alapján reakciónak tekinthető, vagy sem. Ez pedig tökéletesen bizonytalan helyzetbe hozta a lelkészeket – és az egyszerű híveket is –, hiszen ami az egyik esetben belefért a vallásosság

⁴¹ Molnár Attila (bev., közzét.): A vallásos világnézet elleni eszmei harcról. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. július 22-i határozata, *Protestáns Szemle* 1994, (3) 1. 44–66.; 1994, 46–47.

⁴² Uo. 58–59.

kategóriájába, az a másik esetben nem fért bele, s amit az egyik esetben szankcionáltak, azt a másik esetben elnézték. Ami egyszer tikk, az másszor kacsintás – a tükröt pedig valaki mindig figyeli.

KONKLÚZIÓK (HELYETT)

Visszatérve az interjúban felidézett történetekhez, feltehetjük ismét a kérdést: mi volt ebben a történetben az ellenállás? Azt gondolom, hogy esetünkben az, ha a fogalom meghatározását a hatalom tiltásai felől, illetve a korábbi életmód folytatása felől közelítjük meg, akkor csak a cselekvések ritka leírásáig jutunk el. Tévedni persze így sem tévedünk, csak éppen azt a bizonyos struktúrát nem tudjuk megragadni, melyben az egyes cselekvések elnyerik azt a jelentést, mellyel nem a kortárs hatalom, nem mi, a kései értelmezők és múltkonstruktőrök, hanem maga a cselekvő ruházta fel azokat, s amelyek összefüggésében például fény derül az értékrendjére is, hiszen az ellenállás egymással párhuzamosan megjelenő módozatai és genusai finoman láttatni engedik, hogy milyen értékek, kulturális gyakorlatok és célok fontosabbak számára az adott helyzetekben.

Történetünk összefüggésében reflektálhatunk a Fejérdy által javasolt keresztény ellenállás koncepcióra is, hiszen az interjúalany saját magát nem tartotta hősnak vagy ellenállónak. Egyszerűen a lehetőségekhez mérten akarta tenni a dolgát mint lelkész, folytatni akarta azokat az ébredési tradíciókat, melyekben felnőtt. Ez az ő önértelmezése volt, és ez első olvasatban szépen alátámasztja azt az elgondolást, hogy a keresztény ellenállás nem volt több, mint egy közösség tagjainak a hitükből és hivatásukból fakadó életformájuk folytatására tett kísérlete. Amit és ahogyan tett, az ugyanakkor nem merült ki ebben. Nemcsak egyszerű folytatása próbált lenni valami korábbinak, hanem a reziliens és a nyíltan konfrontatív viselkedésmódok közti átmenetben megmutatkozó kockázatvállalással a keretrendszer adta játékteret innovatív módon igyekezett (ki)használni, s ennek része volt az is, hogy a hagyományos kulturális gyakorlatokat újraértelmezte, áthangsúlyozta. A kulturális gyakorlatokban mint médiumokban megmutatkozó ellenállás tehát ott és akkor, az ő és közössége esetében kultúrkonstitutív aktus volt. Ez az interpretáció pedig, amennyiben más esetekre is alkalmazható, a (kulturális) ellenállás értelmezésének egy új, komplex lehetőségét jelentheti.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Bethániáról, *Református Egyház*, 1952/1., 24.
- APOR Péter – HORVÁTH Sándor: Kulturális ellenzékiesség a Kádár-korszakban és archiválásának értelmezési lehetőségei, in: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 9–20.
- APPADURAJ, Arjun: A lokalitás teremtése, *Regio*, XII. évf., 2001/3., 3–31.
- ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet*, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999.
- BÁN András: Dorka úszik. A privát fotó keresése, in: uő: *A vizuális antropológia felé*, Budapest, Typotex Kiadó, 2008, 229–240.
- BÁRCZAY Gyula: Megújulás – Megdermedés – Megmozdulás. A Magyarországi Református Egyház harminc éve, in: uő: *Harminc év 1956–1986*, Bern, Európai Magyar Szabadegyetem, 1986, 328–363.
- BENDA Kálmán: *Baranyai útinapló 1955*, Erdőkertes, Exodus Kiadó, 2018.
- BOGÁRDI SZABÓ István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*. Debrecen, Ethnica, 1995.
- BOTTYÁN János: A pásztori beszélgetések egy aktuális problémájáról, *Református Egyház* 1955/20., 449–452.
- CERTEAU, Michel de: *The Practice of Everyday Life*, Berkeley, University of California Press, 1984.
- FEJÉRDY András: Vallási ellenállás Magyarországon a kommunista rendszerrel szemben. Források és gyűjtemények, in: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 143–150.
- GEERTZ, Clifford: A vallás mint kulturális rendszer, in: uő: *Az értelmezés hatalma, Antropológiai írások*, Budapest, Századvég, 1994, 63–103.
- GEERTZ, Clifford: Sűrű leírás, in: uő: *Az értelmezés hatalma, Antropológiai írások*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 194–226.
- GOMBOS Gyula: Szűk esztendő: a magyar kálvinizmus válsága, in: uő: *A történelem balján*, 2. köt., Budapest, Püski, 1992, 5–106.
- GYÖRGY Péter: Kulturális ellenállás? *Élet és Irodalom*, LXII. évf., 25. sz., 2018. június 22., <https://www.es.hu/cikk/2018-06-22/gyorgy-peter/kulturalis-ellenallas.html>. (Letöltés: 2019. június 14.)
- HARLOW, Barbara: Cultural Resistance, *Black American Literature Forum*, XX. évf., 1986/3., 317–326.

- HAVASRÉTI József: *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neo-avantgárdban*. Budapest, Typotex Kiadó, 2006.
- HOFSTEDE, Geert – NEUIJEN, Bram – OHAYV, Denise Daval – SANDERS, Geert: Measuring Organizational Cultures: A Qualitative and Quantitative Study Across Twenty Cases, *Administrative Science Quarterly*, XXXV. évf., 1990/2., 286–316.
- KISS Réka: Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1369–1424.
- LÉNÁRD Ödön: *Só. A mai keresztény egyéni gondolatai*, Budapest, Márton Áron Kiadó, 1994.
- MOLNÁR Attila (bev., közzét.): A vallásos világnézet elleni eszmei harcokról. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. július 22-i határozata, *Protestáns Szemle*, III. évf., 1994/1., 44–66.
- SCOTT, James C.: *Weapons of the Weak*, New Haven – London, Yale University Press, 1985.
- SCOTT, James C.: „Everyday Forms of Resistance”, *Copenhagen Papers*, 1989/4., 33–62.
- SZABÓ Ildikó: *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*, Budapest, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum, 2000.
- SZÉKELY Iván: Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig, *Replika*, 2015/5., (94.), 7–24.
- TOMKA Miklós: Vallás és egyház Magyarországon a rendszerváltás kezdete óta, *Théma*, II. évf., 2000/4., 4–26.
- TOMKA Miklós: *Vallás és társadalom Magyarországon*, Budapest–Piliscsaba, Loisir, 2006.
- VINTHAGEN, Stellan – JOHANSSON, Anna: „Everyday Resistance”: Exploration of a Concept and its Theories, *Resistance Studies Magazine*, V. évf., 2013/1., 1–46.

ABSTRACT

Nagy Károly Zsolt: “...for of the abundance of the heart his mouth speaketh.” ‘Twitches’ and ‘winks’ in the interpretation of (cultural) resistance

Anthropologist Clifford Geertz recalls Gilbert Ryle’s famous winking parable, referring to troubles in the interpretation of social phenomena. According to Ryle, “Consider two boys rapidly contracting the eyelids of their right eyes. In one, this is an involuntary twitch; in the other, a conspiratorial signal to a friend. The two movements are, as movements, identical; from an I-am-a-camera, ‘phenomenalistic’ observation of them alone, one could not tell which was twitch and which was wink, or indeed whether both or either was twitch or wink. Yet the difference, however unphotographable, between a twitch and a wink is vast; as anyone unfortunate enough to have had the first taken for the second knows.

The winker is communicating, and indeed communicating in a quite precise and special way [...] Contracting your eyelids on purpose when there exists a public code in which so doing counts as a conspiratorial signal is winking. That's all there is to it: a speck of behavior, a fleck of culture, andvoila!-a gesture."

The essence of resistance to the communist dictatorship, expressed in cultural forms, is often the apparent similarity between winking and twitching. However, this poses significant challenges for the researcher in their interpretation. By interpreting the concept of cultural resistance in my study, I present these difficulties through a case study.

Keywords: ticks, winks, cultural resistance, everyday resistance, opposition, resilience, resistance studies, codes of communication

KETTŐS SZORÍTÁSBAN

A BÁCSKISKUNSAÍ REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE SZEREPE A KOLLEKTIVIZÁLÁSBAN (1952–1960)

Rigó Róbert

A Bácskiskunsági Református Egyházmegye 1952. július 1-jén alakult meg. Az új egyházmegye a korábbi Solti és Kecskeméti Egyházmegyéből az 1950-ben újonnan létrehozott Bács-Kiskun megye területén jött létre. Az Egyetemes Konvent 1952. február 19-én hozott 17. számú határozatában döntött úgy, hogy az egyházmegyék határait átalakítják a közigazgatási megyehatároknak megfelelően. Ekkor az új egyházmegye 41 egyházközséggel és 15 fiókegyházközséggel rendelkezett, ami hozzávetőlegesen 80 ezer református vallású embert fogott össze, körülbelül egynegyedük élt tanyán.¹

Az új esperes és az egyházmegyei gondnok személyére a püspök tett javaslatot, a többi tisztségre az új egyházmegye lelkészértekezlete. Az új egyházmegye első esperese Pap Géza lett 1952. július 1-től 1959. április 9-ig, őt dr. Balogh László követte 1959. május 21-től 1978 októberéig. Az egyházmegye alakuló közgyűlését 1952. június 25-én tartották Szabadszálláson, melyen megjelent Bereczky Albert püspök, dr. Kiss Roland egyházkerületi főgondnok és Szakács Gyula, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) megyei előadója is. Itt egyhangúlag Pap Gézát választották esperesnek, és dr. Szabó József kecskeméti főgondnokot egyházmegyei gondnoknak.²

Pap Géza 1952. július 1-jére lelkészértekezletet hívott össze, amelyen azt is bejelentette, hogy megalakítja az igehirdetési bizottságot. Minden lelkésznek ide kellett elküldenie az igehirdetésének a szövegét, először a vasárnapikat és az ünnepnapikat, majd a többit is. A bírálatokat elsősorban az esperes végezte a bizottság tagjaival, időnként megkérték a teológia gyakorlati professzorát is, hogy nézze át ezeket.

A Dunamelléki Református Egyházkerület Püspöki Hivatalához be kellett küldeni az egyházmegye lelkészeinek az 1952. karácsonyi, szilveszteri és egy másik

¹ Balogh László – Páll László: *A Bácskiskunsági Református Egyházmegye 10 éve (1952–1962)*, Kecskemét, 1964. 7–10.

² Kovács Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei (1942–1957)*, Kecskemét, Emmaus Kiadó, 2006, 84–86.

vasárnapi prédikációit az esperes utasítására. Ezen beküldött prédikációk elemzése alapján készült egy összefoglaló jelentés az egyházmegye lelkipásztorainak igehirdetéseiről. A Bácskiskunsági Egyházmegyéből 56 prédikáció érkezett be, tehát minden lelkész beküldte. A lelkészek egy része gyanakvással fogadta a prédikációinak ellenőrzését, bírálatát. A jelentés összegzéseként megállapították, hogy a lelkészek nem tudnak prédikálni, ezért egyértelmű iránymutatásra van szükségük: „...mindent összevetve világosan látjuk mindnyájan, hogy bizony nem tudunk prédikálni és nagyon rá vagyunk szorulva mindnyájan arra az irányításra, amely ellen az egyik lelkésztársunk olyan sértődötten tiltakozik.” Mindezzel az lehetett az egyházi felső vezetés célja, hogy elbizonytalanítsa a lelkészeket, és a templomi szószékéről elhangzó prédikációkat a pártállami propaganda szolgálatába állítsák.

A következő esperes, dr. Balogh László meg is állapította bő tíz évvel később, hogy a lelkészek sokat fejlődtek a prédikációk tekintetében, és nem volt hiábavaló az igehirdetések bírálata és a továbbképzés. Arra a következtetésre jutott, hogy „az életszerűség és a teljes élet vállalásának horizontján vált sokszínűen gazdaggá és érdekessé, helyenként komoly élménnyé a gyülekezeti igehirdetés, és találkozott a nemzetépítő társadalom közös gondjával”.³

Az új egyházmegyében Pap Géza esperes hivatalba lépését követően a lelkészek prédikációinak ellenőrzésén és véleményezésén túl megkezdte a személyi változtatásokat is. Hamarosan tíz idős, hatvanadik életévét betöltött lelkészt nyugdíjaztak.⁴ Ekkor kényszerítették nyugállományba Szankon Konrád Györgyöt, akinek a helyére a fasori gyülekezetből Dobos Károly került. Kiskunfélegyházán nyugdíjazták Kovács Ferencet, akit Kecskemétről Hatvani Lajos követett.⁵ A későbbi esperes, Balogh szerint ennek az volt az oka, hogy „az idős szolgák közül jó néhányan megfáradtak, és a rogyadozó lábaknak nehéz volt lépést tartani a rohanó idővel és a megnövekedett feladatokkal”.⁶ Pap Géza hivatalba lépését követően az egyházmegyében felerősödött a papi békemozgalom, rendszeressé váltak a papi békegyűlések, 1952. december 19-én Pap Géza tartott előadást az egyház béke szolgálata címmel.⁷

1953. augusztus 24–27. között Hartára egyházmegyei konferenciát hívott össze Pap Géza, ahol fontos bejelentéseket tett: ismét nyugdíjaztak több lelkészt, másoknak gyülekezetet kellett cserélniük, Ván Benjámin kiutasították Kiskunhalasról, az esperes szerint a rendőrség megvonta a tartózkodási engedélyét, de erről nem

³ Balogh–Páll: *A Bácskiskunsági Református Egyházmegye 10 éve (1952–1962)*, 47.

⁴ Kovács: *A kecskeméti szolgálat évei (1942–1957)*, 86–88.

⁵ Uo. 88.

⁶ Balogh–Páll: *A Bácskiskunsági Református Egyházmegye 10 éve (1952–1962)*, 15.

⁷ Kovács: *A kecskeméti szolgálat évei (1942–1957)*, 88.

került elő dokumentum, ezt később Szabó Gábor is megerősítette.⁸ Balogh szerint a lelkészcserekre „szolgálati érdekből” került sor, ugyanis „a megürült helyekre fiatalabb, tanulékonyabb, rugalmasabb és munkabíróbb lelképásztorok kerültek”.⁹ Az esperes azt is megállapította, hogy a lelkészválasztások során az egyházi felső vezetés ajánlása vált meghatározóvá a gyülekezet választójogával szemben, mert az indoklás szerint ők jobban ismerték a lelkészek képességeit, helyzetét.¹⁰ Kovács Bálint visszaemlékezésében megállapította, hogy „a hartai lelkészkonferencia alatt és utána a félelem légköre lett úrrá a lelkészeken. Valójában senki nem tudta, hogy a zsinati tanács határozata alapján az áthelyezés kit érint.”¹¹

Pap Gézát az utóda keménykezűnek tartotta, aki érvényre juttatta „az eleinte népszerűtlen és sokak által értetlenül fogadott fontos hitbeli döntéseket”.¹² Pap Géza a Bács-Kiskun Megyei Népfront Bizottság Elnökségének és a Református Békebizottság Országos Elnökségének is a tagja volt. 1952. április 4-én, még szabadszállási lelképásztorként, megkapta a Magyar Népköztársasági Érdemérem ezüst fokozatát.¹³ 1959 márciusában Szamosközi István váltotta Bereczky Albertet a püspöki székben, aki Kovács Bálint szerint kijelentette, hogy „addig nem szentelteti fel magát, ameddig Pap Géza esperes”. Az ellentét bizonyosan fennállt kettőjük között, mert Pap Géza néhány héttel később lemondott.¹⁴ Hatvani Lajos 1959. április 26-án kelt lelkészi jelentése szerint április 9-én Kecskeméten volt az egyházmegye rendkívüli közgyűlése, aminek az apropója, hogy Pap Géza esperes egészségi állapota miatt lemondott.¹⁵

⁸ Ezt követően Ván Benjamin igen nyomorúságos körülmények között élt. „Egyetlen ruhájában, egy kis kézitáskával, és hatszáz forinttal a zsebében elindult Halasról gyalog, miután a parancs úgy szólt, hogy huszonnégy órán belül el kell hagynia a várost. Egy romos, szanki tanyába húzta meg magát, a tanya tulajdonosa ekkor már a faluban lakott. Ott élt évekig, és liba valamint kacska tömészel foglalkozva, azokat értékesítve tartotta fenn önmagát és ezt a »gazdaságát«. A hatvanas évek második felében rehabilitálták annyira, hogy a kihaló, teljesen leépült Baranya megyei Rádfalvára elmehetett, saját pénzén lelképásztorkodni. Miért volt a kommunisták szemében szálla Ván nagytiszteletű úr? A halasi gimnázium államosításakor felemelte szavát e szándék ellen, és a következő képpel szólt a zsúfolt templomi gyülekezethez: láttatóan írta milyen egy szép, erős, méltóságteljes magyar bika. Nem lehet igába fogni, és nem tudják betörni. »Ám az emberi gonoszság kifogott rajta, két kis mirigyét eltávolították, és ezzel igába fogható szolgává tették« – mondta. Az iskola elvételekor, – szerinte – ez történik a magyar néppel.” Szabó Gábor: *Emlékeim. Alsósegesdtől – Kecskemétiig, Kecskemét, (kézirat)*, 2016. 127–128.

⁹ Balogh–Páll: *A Bácskiskunsági Református Egyházmegye 10 éve (1952–1962)*, 15.

¹⁰ Uo. 16.

¹¹ Kovács: *A kecskeméti szolgálat évei (1942–1957)*, 90.

¹² Balogh–Páll: *A Bácskiskunsági Református Egyházmegye 10 éve (1952–1962)*, 13.

¹³ Uo.

¹⁴ Kovács: *A kecskeméti szolgálat évei (1942–1957)*, 102.

¹⁵ KREL, iktatott iratok, 44. doboz.

A parasztság tájékoztatásában és a kollektivizálás folyamatában a református egyháznak és azon belül a Bácskiskunsági Egyházmegyének jelentős szerepet szánt a hatalom. A református egyháznak azért is lehetett kiemelkedő szerepe a falvakban élő, mezőgazdaságból élő paraszti társadalom életében, mert az 1930-as években az egyház tagságának mintegy 80%-a falvakban élt.¹⁶

1953 júniusában Rákosi Mátyást Moszkvában igyekeztek korlátok közé szorítani, szovjet nyomásra Nagy Imre lett Magyarország miniszterelnöke, aki az 1953. július 4-én elmondott kormányfői programbeszédében a korábbi időszakhoz képest a szocializmus építésének „új szakaszát” hirdette meg. Az eddig erőltetett iparosítást visszafogták, és a mezőgazdaság fejlesztésére nagyobb hangsúlyt helyeztek, mérsékeltek a parasztság adó- és beszolgáltatási kötelezettségeit, eltörölték az adóhátralékokat. Az erőszakosan létrehozott termelőszövetkezetekből lehetővé tették a parasztok kilépését, engedélyezték az agrártermékek szabadpiaci forgalmát, és három évre előre meghatározták az agrártermékek adó- és beszolgáltatási kvótáját.¹⁷ A mezőgazdaság helyzetével 1954-ben a református egyház vezetése is foglalkozott, országos esperesi értekezletet tartottak a témában.

Az Út című országos református hetilap 1954. március 13-i számának címlőjén¹⁸ vezető hírként jelent meg „Egyházunk segítő szolgálata a magyar föld felvirágoztatásának nagy feladatában” című összefoglaló írás Bereczky Albert püspök és Erdei Ferenc igazságügyi miniszter (korábban földművelésügyi miniszter) egyházkerületi főgondnok előadásáról, amelyek az országos esperesi konferencián hangzottak el 1954. február 23–24-én. Erdei Ferenc, a Tiszavidéki Egyházkerület főgondnoka „Mezőgazdaságunk új fejlődése” című előadásában hangsúlyozta, hogy a „szocialista építés új szakaszának központi kérdése: a dolgozó lakosság életszínvonalának emelése”. Erdei kifejtette, hogy az új kormányprogram szerint a mezőgazdaság fejlesztésére jóval többet kell fordítani, mint korábban, többet kell investálni a mezőgazdaságba, és a munkaerőt is jobban meg kell fizetni. Megállapította, hogy a faluról eddig elmentek az emberek a nagy építkezések, az iparfejlesztés miatt, most ez megfordult, és mennek vissza a falvakba.¹⁹ Bereczky Albert előadásában hangsúlyozta, „szolgálatunk nélkülözhetetlen része az, hogy ismerjük és szeressük annak a népnek az életét, amelybe a mi életünk is beletartozik. [...] Nekünk ebben a folyamatban és ebben az összefüggésben kell látnunk,

¹⁶ Ladányi Sándor: A református egyház (1919–1944), in: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*, II. kötet, Szekszárd, Babits Kiadó, 2000, 312.

¹⁷ Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*, Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011, 329–335.

¹⁸ *Az Út*, VII. évf., 10. sz., 1954. március 7–13.

¹⁹ A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 79 000 fővel nőtt ebben az időszakban, elsősorban az építőiparból tértek vissza a falvakba. Gyarmati György: *Demokráciából diktatúrába 1945–1956*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2010, 93.

értékelni és szolgálni azt az új fejlődést, amelyik 1953. július 4-én elindult”, és amelynek sorsdöntő eleme a mezőgazdaság fejlesztése. A lelkészeknek „első helyre kell tenni az igehirdetésben való szolgálatunkat”, az ige gazdagságából igyekezzünk meríteni. Törekedni kell arra, hogy az idehirdetés árássza a „bizalom, a bizakodás” légkörét.

Az esperesi konferenciát követően Bereczky Albert dunamelléki, Gyóry Elemér dunántúli és Péter János tiszavidéki püspök közös körlevelet intézett a gyülekezetekhez, „amelyben egyházunk tagjait buzdítják: tegyék magukévá és támogassák dolgozó népünknek a mezőgazdasági termelés fejlesztésére vonatkozó páratlan jelentőségű programját”. Az egyetemes konvent elnökségének körlevelét a március 7-i istentiszteleteken olvasták fel. Ezzel párhuzamosan a Dunamelléki Egyházkerület kérte az esperesektől, hogy az egyházmegye lelkészei számoljanak be arról, hogy mit tettek a tavaszi mezőgazdasági munka fokozása érdekében. A Bácskiskunsági Egyházmegye 1954. március 5-én Kecskeméten tartott lelkésztestületi gyűlésén Pap Géza esperes elrendelte, hogy a jelentést minden lelkésznek el kell készítenie. Így 1954 tavaszán a Bácskiskunsági Egyházmegye 45 településéről érkezett ilyen jellegű beszámoló, ezek elég terjedelmesek, van közöttük hétoldalas is.²⁰ A lelkészek beszámolóiból igen jól látszódik a Nagy Imre miniszterelnöki időszakára jellemző optimistább hangulat, ugyanakkor a félelem, az elbizonytalanodás is, mert nem értették az új helyzet okát, hátterét.

Hatvani Lajos kiskunfélegyházi lelképásztor beszámolójában leírta, hogy az új kormányprogram kapcsán sokakban bizalmatlanság támadt, a mögöttes szándékot keresték, sokan félnek is. A beszámoló szerint Pap Géza esperes kifejtette az értekezleten: az, hogy a kormány „komoly önkritikát gyakorol s nyíltan megvallja a korrigálnivalókat, ez még nem jelent rendszerváltozást”.

Nagy László ordasi lelkész leírta a jelentésében, hogy március 7-én presbiteri megbeszélést tartottak, amelyen beszámolt a kecskeméti előadásról. Ennek kapcsán megállapította, hogy „szinte szokatlanul sok hozzászólás hangzott el, s még ilyen komolyan nem vettek az ordasi presbitériumban megbeszélést, mint ezt s úgy látszott, vagy csak véltem látni, hogy a múltbeli szomorú tapasztalatok után, már kezd hullni a hályog a szemükről, s ha még nem is látnak, de kezd világosságuk lenni”. Soltvadkertről Dr. Körpöly Kálmán szintén beszámolt arról, hogy a nép bizakodik és dolgozik, végre van kenyér, és nem kell sorban állni érte.

Gara József Tiszakécskéről leírta, hogy felolvasta a körlevelet március 7-én. Majd összefoglalta a kormányprogrammal kapcsolatos tapasztalatait:

²⁰ KREL Egyházmegyei iratok, Igihirdetések doboz.

További szolgálatom nagyon könnyű volt azért, mert egyháztagjainkban nagy munkakedvet tapasztaltam. Ezt a munkakedvet semmiképpen sem az én szolgálataim váltották ki, hanem a biztonságérzetnek az a megnövekedése, ami falusi népünkben a tavaly nyáron elfogadott kormányprogram megjelenése óta tapasztalható volt. Ez a biztonságérzet, valamint kormányzatunk ígéreteinek sorozatos valóra váltása, a földművelő népnek a termelésben való érdekeltté tétele idézte elő azt, hogy az a nép, amely tavaly előtt még menekült a földjétől, mint teherkéntől, most újult kedvvel látott neki a munkának.²¹

Nagy Imrének a rendszer racionalizálására és a társadalom életszínvonalának elfogadható szintre emelését szem előtt tartó politikája – jórészt Rákosi szembenállása és Moszkvában folytatott aknamunkája miatt – hamarosan, 1955 áprilisában megbukott, és megkezdődött a resztalinizáció folyamata.²² A hatalom ismét Rákosi és hívei kezébe került, akik a mezőgazdaságban is visszatértek a korábbi irányvonalhoz. Ennek szellemében érvénytelenítették a Nagy Imre-kormány intézkedéseit: eltörölték a három évre rögzített adó- és beszolgáltatási kötelezettségeket, a terheket ismét megemelték, korlátozták a mezőgazdasági termékek szabadpiaci forgalmát, a beszolgáltatási kvóta növelését a téeszekre is kiterjesztették. Az ötvenes évek elején alkalmazott erőszakos módszerekkel indították újra a kényszerkollektivizálást.²³

1956 februárjában a Bácskiskunsági Református Egyházmegeyében újabb jelentést kellett leadniuk a lelkészeknek az esperes felé. A jelentésnek a „szövetkezeti gazdálkodás kiépítése segítésében való szolgálatról” kellett szólnia. Az esperesi körlevélben azt is kikötötték, hogy „egyedül és kizárólag arról számoljanak be, hogy ők maguk mit tettek az ügy érdekében”.²⁴ A lelkészek 1956 februárjában küldték el a jelentéseiket. A jelentéseket átolvasva, három csoportba lehet besorolni azokat, az első csoport az agitátor lelkészeké, akik a jelentésük szerint lelkesen agitálták a parasztságot, és büszkék voltak erre a munkájukra, beléptetési eredményeikre. Természetesen az is lehet, hogy a jelentésükben ők próbáltak meg leginkább megfelelni a vezetőség elvárásainak, és közben jóval kisebb energiát fejtettek ki az ügy érdekében, mint amit leírtak. A legnagyobb csoportot a semleges, mellébeszélő lelkészi jelentések adták, akik a parasztság és a kollektivizálás problémáiról, a látókörükben lévő emberi példákról írtak hosszasan. A lelkészi jelentések harmadik csoportját az őszinte, problémaérzékeny csoportba sorolhatjuk. Ebben az esetben a lelkipásztorok vagy leírták, hogy megpróbálták ugyan agitálni a parasztságot, de az a presbiterek ellenállása miatt megbukott, vagy hozzá

²¹ Uo.

²² Gyarmati: *A Rákosi-korszak*, 352–357.

²³ Uo. 359–361.

²⁴ KREL Egyházmegeyei iratok, Igehirdetések doboz, 1090/1955. sz. körlevél.

se fogtak, csak elbeszélgettek a hívekkel a problémáról, de azok egyáltalán nem voltak rá fogékonyak. A vallásosan felnövő és azt korábban őszintén megélő parasztság nem fogadta el, hogy a lelkész a kommunista hatalom szolgálatába álljon és a kormányzati ideológiát közvetítse számukra, és minden bizonnyal a lelkészek közül is sokan hasonlóan vélekedtek erről.

Az agitátor típusú jelentésre jó példa a Kecskemét határában fekvő ménteleki lelkészé, Tóth K. Istváné, aki azzal büszkélkedett, hogy két család beléptetésében is aktív szerepet játszott. Jelentésében leírta, hogy „például felhozhatom 2, a közelmúltban a tsz-be belépett család esetét. Sokat beszélgettünk velük erről a kérdésről feleségemmel, ki éppen e pusztai részen tanítónő. Lehet, hogy végső fokon más döntötte el az elhatározást bennük, de hiszem, hogy a mi beszélgetésünknek is volt benne része.”

Nagy László ordasi lelkipásztor jelentésében leírta, hogy az Úttörő termelőszövetkezeti csoport az egyház „felajánlott” földjén jött létre. Büszkén azt is hozzátette:

valószínűleg egy másik tszcs megalakulását is az én munkám segítette elő, mert tagjainak jó része presbiter volt. [...] A presbiter nevelési órák – Istennek hála érte – mind forróbb és forróbb levegőben tartatnak meg. Mégis jönnek csaknem teljes számmal. Egyik órán mondotta valaki: „Az biztos, hogyha a lelkipásztorunk polgárember volna, már régen tszcs. tag lenne.” És amikor ezt hallottam, arra gondoltam hálaadással, hogy a munkám mégsem volt hiábavaló.

Más lelkészek arról számoltak be a jelentésekben, hogy a presbiterek, az egyháztagok mereven elzárkóztak attól, hogy a lelkészüik gazdasági, politikai kérdésekben kifejtse a véleményét, megpróbálja a kommunista állam álláspontját közvetíteni. A dunapataji lelkész, Bede Gyula jelentésében leírta, hogy az igehirdetésében a közösségért való szolgálatról beszélt, és ennek kapcsán megállapította, hogy az „igehirdetéseinkben kimondottan nincsen ugyan szó a szövetkezeti gazdálkodásról, mert olyan igehirdetéstől, mely »gazdasági problémával« is foglalkozna, a dunapataji gyülekezet még nagyon idegenkedik”. Leírta, hogy egyetlen igehirdetésben utalt csak a tervgazdaságra, és a „következő presbiteri gyűlésen maga a presbitérium kért, hogy igehirdetéseimben lehetőség szerint kerüljem az ilyen vonatkozásokat, mert a gyülekezet tagjaiban ez nem jó visszhangot kelt. A presbitériumnak e kéréséből megértettem a figyelmeztetést, hogy igehirdetéseimben az együtt egymásért tanítását csak igei s nagyon lelki területen szabad még most hangoztatnom.” Ezek szerint a gyülekezet itt nem fogadta el, ha a lelkész a gazdasági, politikai kérdésekről próbálta győzködni őket.

Csikai Kálmán solti lelkész a presbiterekkel folytatott beszélgetésre vonatkozóan leírta, hogy a

presbiterekkel beszélgetés és összejövetelel tanítás keretében többször is elővettük a kérdést. Nagy merevség és elutasítás van és jelentkezik már az ügy felvetésénél is. [...] Bizalmasan és őszintén meg kell mondanom Esperes úrnak, hogy a gyülekezetünk tagjai és presbitériumunk tagjai részéről határozottan megállapítható ellenszenv, bizalmatlanság jelentkezik szolgálatom, magatartásom iránt a tsz és a közösségi élet, elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozásom, szolgálataim miatt.

A legtöbb lelkész nem foglalt konkrétan állást a témában, megírta kötelességből a jelentést, a problémákról is írtak, a helyi nehézségeket hangsúlyozták. Emellett felmondták a leckét, azaz beleírták a jelentésbe, hogy mit vár el tőlük az egyház vezetése, és miért nem halad a tézis az elvártaknak megfelelően. A parasztok álláspontjának a hangsúlyozása, hogy miért nem akarnak belépni a tézisbe, a velük való azonosulást fejezi ki. Nagy Balázs, a Kecskemétri 1950-ben leválasztott Helvécia-Bugac lelkésze jelentésében megállapította, hogy a szövetkezeti gazdálkodás kiépítése ebben a térségben még nem vezetett eredményre. Az itt élőknek nagyon rossz tapasztalatai vannak a tézisről. Ki is fejtette ennek az okait: „...a tsz-ek virágzó szőlőket és jó földeket vettek át, s olyan szőlőket adtak át az állami gazdaságnak, amik már semmit sem jövedelmeztek. Az egyénileg gazdálkodó törpe parasztok látva ezt a gazdálkodást, végsőkéig ellene állnak minden rábeszélésnek.”

Rabéczy Sándor szalkszentmártoni lelkész leírta, hogy mit mondott az igehirdetésekben és az egyéni beszélgetéseken a híveknek. Megállapította, hogy „a többség azonban még mindig az egyéni gazdálkodást tartja jobbnak, annak ellenére, hogy nem sok mindenük maradt, mikor minden kötelezettségüknek eleget tettek. Ragaszkodnak az emberek a földhöz és a gazdasági felszerelésekhez.”

Dobos Károly²⁵ Szankról elég hosszasan jelentést küldött az esperesnek. Kifejtette, hogy

²⁵ Dobos Károly (1902–2004) Szolnokon született, a budapesti teológián végzett, majd négy évig az USA-ban volt ösztöndíjas. 1927-től a KIE utazó titkára volt, 1933-tól az Egyetemes Konvent ifjúsági missziói lelkésze. 1938-tól a Fasori Gyülekezet másodlelkésze lett Szabó Imre esperes mellett, a holokauszt idején zsidókat bújtatott és mentett meg. A kommunista hatalommal együttműködő egyházvezetés büntetésül Szabó esperest Bujba, 1952-ben Dobos Károlyt Szankra helyezte, ahol két évig fizetést sem kapott. Dobos Károly amerikai kapcsolatainak és a hívek munkájának köszönhetően Mórícgáton először imaházat, majd tornyot emeltek az ötvenes években. 1964-ben Dobos Károly pesthidegkúti lelkész lett, majd a „második KIE-per”-ben vádat emeltek ellene, melyben másodfokon felmentették. Erdős Kristóf: Dobos Károly (1902–2004), in: Erdős Kristóf – Kiss Réka (szerk.): *Emlékezés és felejtés. Egyházi sorsok a diktatúra árnyékában*, Budapest, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2018, 12–13.

egyfelől a vasárnapi igehirdetésekből, a bibliaórákon és az imaheti alkalmakon minden lehetőséget megragadtam arra, hogy az önzés, kapzsiság, vagyoniimádat, telhetetlenség és fukarság ellen következetesen és állandóan harcoljak. [...] Másfelől magánbeszélgetéseket, gyülekezeti látogatásokat igyekeztem és igyekszem felhasználni arra, hogy híveinkkel a közös gazdálkodás dolgairól elbeszélgessek, s ez alkalmakon mindig keresem a lelki akadályokat. [...] E beszélgetések nyomán nem kis akadályokba ütközök.

Dobos Károly jelentésében igyekezett sorra venni, hogy a parasztság milyen okok miatt idegenkedik a termelészövetkezetbe történő belépéstől és ezeket úgy fogalmazta meg, hogy idézőjelbe tette az egyes érveket, mintha azt a hívei fogalmazták volna meg. Érdekes ezt hosszabban idézni, mert jól bemutatja azt a korhangulatot, ahogy akkoriban látták a téeszt és a mezőgazdaság helyzetét az ott élő emberek.

1. Vannak, akik azt mondják: „Én egész életemben cselédsorban éltem, más parancsolt. Mindig arra vágytam, hogy egyszer a magam gazdája legyek. Kaptam juttatott földet, ezt most már végre el is értem. Hagyják már, hogy egy kicsit a magam ura lehessenek, s ne parancsolgassanak nekem. Én dolgozni dolgozok, termelek, többet, mintha a közönsben lennék.”
2. Mások azt mondják: „Ott voltunk Bugacon, mikor Rákosi elvtárs is beszélt, mikor felosztották a pusztát és megmondotta, hogy azzal a karóval verjük agyon azt, aki tőlünk a megkapott földet el akarja venni, amellyikkel most a földünket kicövekeltek. Hát akkor most mégis miért akarják az adott földet elvenni?”
3. A harmadik csoport azt mondja: „Ha látnánk, hogy a közönsben lévő embereknek a földje jobban, többet terem, s ők maguk is jobban boldogulnak, nem kellene minket biztatni, sorba állnánk, hogy vegyenek be minket is. De sajnos a meglévő tsz-ekben azt látják, hogy különösen a kapások elhanyagoltak s nem olyan gondozottak, mint az egyéniek kapásai.”
4. A negyedik csoport azt mondja: „Ezen a mi homokbuckás vidékünkön nem lehet annyi munkát végezni a gépekkel, mint a sík és kemény földeken. Hiszen a homokban elülnek az aratógépek, s az előbbiekkal együtt nincsenek meggyőződve arról, hogy a közös gazdálkodás ezen a vidéken lehet olyan eredményes, mint a magányos gazdálkodás.”
5. Az ötödik csoport azt mondja: „Nemcsak úgy dolgozhat az ember a felebarátjéért ha tsz-ben van, hanem így is, ha maga gazdálkodik s beszolgált mindent, mint a múlt évben is, nemcsak a beszolgáltató terményét, hanem a fennmaradt terményét is. Így ezekből az állam gondot viselhet az öregekre, betegekre, rászorultakra, mert hiszen mindent odaadunk.”

6. A hatodik réteg azt mondja: „Vannak olyan féle emberek, akik maguk nem tudnak boldogulni, de ha irányítják őket, szépen elvégzik a munkát. A csoportos gazdálkodás főleg ezeknek szükséges.”

Mіндеzen tészellenes és logikus érvek felsorakoztatása után Dobos Károly hozzátette, hogy „ezeken a feleleteken el lehet gondolkozni. Nem mindig a magántulajdonhoz való ragaszkodás az egyetlen akadály, hanem főleg az, hogy a legtöbb ember, míg nem lát egy jól működő csoportot a szemei előtt, addig nincs meggyőződve annak jobb voltáról.” Tehát az évek óta működő termelőszövetkezetek nem tudták bizonyítani a parasztság előtt az életképességüket, amit más, környékbeli források is alátámasztanak.²⁶

Végül Dobos Károly az Isten segítő szeretetére és az egyetemes keresztény értékekre hívta fel az figyelmet:

Másfelől az Istenben való bizalmat igyekszem bennük erősíteni a jövő félelmekkel szemben, amelyek sokszor csak mondvacsínáltak, vagy éppen az „ellenség” hangja. [...] Úgy hiszem nemcsak most, hanem állandó lelkigondozói feladatunk az, hogy a társadalmi igazságosság, emberiesség, egymás iránti felelősség és felebaráti szeretet állandó szószólói legyünk.

Az egyetemes keresztény és emberi értékek mellett tette le a voksát Dobos Károly – szemben az elvárt agitatori, tészszervezői munkával, ideológiával.

Az 1956-os forradalom leverését követően kiépülő Kádár-rendszer a megtorlás és uralmának megszilárdítása után, már 1957 nyarán az MSZMP Központi Bizottságában elfogadta a teljes körű kollektivizálás tervét, de a korábbi erőszakos módszerek helyett a többévesre tervezett, elnyújtott folyamatban az „agitálásra” és az „önkéntességre” helyezte a hangsúlyt.²⁷ Az 1959. február 1-jén megjelent kormányhatározatban már igyekeztek felgyorsítani a folyamatot, és megállapították, hogy a párt és kormány

egyik fő feladatának tartják a mezőgazdaság szocialista átszervezését, a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztését. [...] A bevált és helyesnek bizonyult módszerek fenntartása mellett – indokoltá vált néhány intézkedésnek a gyakorlati élet követelményeinek

²⁶ Ezt a vélekedést erősíti meg Mácsai Lajos kalocsai téesztag, aki összefoglalta a téeszekkel kapcsolatos véleményét a földművelésügyi miniszternek írt levelében 1960-ban: „...előttünk volt egy 10 éves múltú, rosszul gazdálkodó tsz, ahol valósággal éheztek az emberek, és ha enni akartak, akkor el kellett menni a magánparasztokhoz napszámba, hogy legyen kenyérre való. Ezért félt és fél ma is a parasztság a [...] tsz-tól.” MNL BKML XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ó. e. 25. irat.

²⁷ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 418–419.

megfelelő kiegészítése és továbbfejlesztése annak érdekében, hogy [...] hozzájáruljon a termelőségmozgalmi mozgalom számszerű fejlődéséhez. A fenti célkitűzések érdekében széleskörű politikai felvilágosító és szervező munkát kell kifejtetni.²⁸

Tehát a kényszerkollektivizálás folyamatának felgyorsítása érdekében, még ha a rendeletben burkoltan fogalmaztak is, de a „bevált módszereket, ki lehetett egészíteni és továbbfejleszteni”. A kollektivizálási kampányt a téli hónapokra koncentrálták, amikor többnyire az otthonukban tartózkodtak a parasztok, megyéről megyére, településről településre jártak az agitátorok. Bács-Kiskun megyére 1959 végén, 1960 első hónapjaiban került sor. A kényszerkollektivizálással egy-egy településen igyekeztek minél gyorsabban végezni, és aláíratni a parasztokkal a termelőségmozgalmi belépési nyilatkozatot. Amikor mindenkivel aláíraták, ünnepélyes körülmények között „termelőségmozgalmi községnek” nyilvánították a falut.

1956 után a Kádár-kormányban a vidéki lakosság meggyőzése, megnyugtató érdekében nagy szüksége volt az egyházak támogatására, segítségére. A nemzeti egységet jelképező népfrontmozgalomba bevonták az egyházakat is, az 1956 előtti nyílt egyházüldözés helyett. A Kádár-korszakban az állam igyekezett az egyházat felhasználni a saját céljaira, jelen esetben a kényszerkollektivizálás utolsó, a parasztságot elsöprő hullámának elfogadtatására, végrehajtására. Bács-Kiskun megyében évente külön értekezletet tartottak a református lelkészeknek, ezeken a megyei tanács elnöke, elnökhelyettese tartott előadást, és az ÁEH megyei főelőadója is jelen volt.

Pap Gézától 1959-ben nemcsak az esperesi pozícióját vette át Dr. Balogh László, hanem ez év szeptemberében kecskeméti lelkésznek is megválasztották a korábbi esperesi helyére. A Bácskiskunsági Református Egyházmegye újonnan kinevezett esperese 1959. október 24-én írt levelében hasonló jelentést kért a lelkészekről, mint az elődje. Bács-Kiskun megyében ekkoriban zajlott a parasztok termelőségmozgalmi mozgalmakba kényszerítése, ez minden bizonnyal elvette a gazdák motivációját az őszi munkálatok elvégzésétől, mikor éppen folyamatban volt a térszerte kényszerítésük, és gondolhatták, hogy a bevetett földjükön már nem ők fogják learatni a termést. Ekkor az esperes beszámolót kért az őszi mezőgazdasági munkálatok rossz előrehaladásának okairól és arról, hogy mit tesznek ezek előmozdítása érdekében:

...tudomásomra jutott, hogy megyénk területén szokatlanul rosszul haladnak az őszi gazdasági munkák, különösképpen az őszi vetés. Nagytiszteletűséged minden bizonnyal érzékeli, hogy ezek kapcsán a mindnyájunk jövő évi kenyeréről van szó.

²⁸ Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1999*. II. kötet, Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 216–217.

Szeretettel kérem Nagytiszteletűségedet, hogy minden lehető alkalommal szíveskedjék odahatni, hogy földművelő presbitereink és egyháztagjaink mielőbb végezzék el a szóbanforgó munkálatokat és ezzel a minket megbecsülő és támogató Kormányzatunkat elősegítsük népgazdasági tervei megvalósításában. E tárgyban végzett munkájáról és az őszi munkálatok elhúzódsának okáról november 5.-ig jelentést kérek.

A kecskeméti Hatvani Lajos lelkész meg is írta az esperesnek, hogy a munkával a nagy szárazság miatt késlekedtek a parasztok, de az eső után nagy erővel folyik az őszi munka.²⁹ Minden bizonnyal más indokok is felmerültek a gazdák fejében.

Sajnos az 1959–60 fordulóján zajlott kollektivizálási hullámról nem maradtak fenn a korábbiakhoz hasonlóan részletes lelkészi jelentések, de erre az időszakra vonatkozóan is rendelkezünk némi információval, elsősorban az esperes későbbi írásai alapján. A korábbi gyakorlathoz hasonlóan az egyházi hierarchia különböző szintjein lévők ekkor is részt vettek az utolsó, nagy kollektivizálási hullám segítségével, elfogadtatásában. A Református Egyetemes Konvent Elnöksége a négy egyházkerület püspökének az aláírásával 1959. december 30-án újévi körlevelet adott ki, s azt kérték a lelkészekről, hogy újév délelőttjén, az istentiszteleten olvassák föl. A körlevélben megemlékeztek a „felszabadítás” 15. évfordulójáról, az ország gyarapodásáról, a bizakodó közhangulatról, valamint a tézesítésről is. „A hálaadás és a feladatok esztendeje köszöntött reánk. [...] Sürgető feladat a mezőgazdaságunkban a föld közös művelésének általánossá tétele: régi termelőszövetkezetek további megerősítése és újak megalakítása. Közösségi lelkülettel álljatok helyt a korszerű falvakért folyó építő munkában.”³⁰

Három hónappal később az Egyetemes Konvent Elnöksége 1960. április 4-e alkalmából újabb körlevelet bocsátott ki, amit április 3-án, vasárnap kértek felolvasni az istentiszteleten, a felszabadulás 15. évfordulója alkalmából. A kényszerkollektivizálás lezárásaként ebben is kampányoltak a termelőszövetkezetek magasabbrendűsége mellett:

Földműves népünk sok töprengés és meggondolás után, időszerűen a közös gazdálkodás magasabb rendű útjára lépett. Gyülekezeteink hívő népét is magukba ölelő, egyre erősebb és virágzóbb termelőszövetkezeteink növekvő eredményei mutatják, hogy körünkben ez a helyes és magasabb életszínvonalat biztosító gazdálkodási forma.³¹

Azokban a templomokban, ahol ezeket a körleveleket felolvasták, és korábban a hívek a saját bőrükön tapasztalták meg a „felszabadítás” fosztogatásokkal és

²⁹ KREL, iktatott iratok, 44. doboz.

³⁰ Uo.

³¹ KREL, iktatott iratok, 44. doboz, 1938/1960. irat.

erőszakkal járó hónapjait, az életszínvonal zuhanását, a kuláküldözést, a mezőgazdaságból élők kizsákmányolását és a tulajdonuktól való megfosztásukat, nem vigasztaló szót hallhattak egyházuk vezetőitől ebben a nehéz időszakban, hanem ugyanazt a propagandaszólomat, amit minden csatornán rájuk zúdítottak.

A kényszerkollektivizálás utolsó hullámának időszakában nem csak országos és egyházkerületi szinten igyekezett az egyház vezetése kiállni a téészesítés mellett, az egyházmegyében is foglalkoztak vele. A Bács-Kiskun Megyei Tanács Művelődési Osztálya már 1958. szeptember 11-én konferenciára hívta össze a lelkipásztorokat, ahol Madarász László vb elnökhelyettes tartott előadást. Madarász a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről adott tájékoztatást a lelkészeknek, és kért hozzá támogatást tőlük. Előadásában „felsorakoztatta a kiküszöbölendő negatívumokat és a figyelembe veendő pozitív szempontokat”. Tehát a lelkészeket már jóval a helyi téészesítési kampány kezdete előtt felkészítették a feladatra. A Hazafias Népfront Bács-Kiskun Megyei Bizottsága 1960 óta évente rendezett tájékoztató előadásokat a megye lelkipásztorainak. Ezen előadások hasznosságáról Balogh esperes megállapította, hogy

lelkipásztoraink éppen a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatos vajúdo esztendőkbén egyre felelősebben megállhatták helyüket, hiteles eligazító szót mondhattak gyülekezetünk tagjaihoz, abban nagy része volt ezeken az előadásokon tanultak gyümölcsöztetésének. Az állami részről lelkipásztoraink iránt megnyilvánult bizalmat és segítőkészséget mi is igyekeztünk meghálálni. Lelkésztestületünk iparkodott eleget tenni azokban a kérdésekben és szolgálatokban feladatának, amik a legkisebb mértékben is rajta múltak.³²

Balogh László az 1959. májusi esperesi székfoglalójában is világosan hangsúlyozta:

De eggyel számolni lehet: ha szocialista községgé válik is, ha a közös gazdálkodás útjára lép is minden falu 100%-ban is, ha az életforma közösségi lesz is, ezzel még nem lesznek a benne élő, munkálkodó emberek egyszersmind közösségi emberekké is! Nekünk a hit szempontjából kell nézünk ezt az egész kérdést és ezeket az embereket, és tolmácsolunk kell nekik, Istennek a közösségi életre tanító törvényeit, rendelkezéseit, hogy ezeknek a testvéreinknek ne csak a földjük, a munkaterületük, a munkaeszközeik, az eredmények legyen közös, hanem a „szívük-lelkük” is „egy legyen”! (Acs. 4,32.)³³

³² Balogh–Páll: *A Bácskiskunsági Református Egyházmegye 10 éve (1952–1962)*, 34–35.

³³ Uo. 35–36.

Az új esperes is felmondta a leckét, ugyanazt a feladatot állította célként a lelkészek elé, amit a felettesei és az elődjei is. A pozíciójában nem tehetett mást.

1964-ben így tekintett Balogh erre az időszakra vissza:

Az evangéliumból egyre jobban megértettük, hogy a közösségi szemlélet magasabb rendű, mint az egyéni beállítottság, és ennek megfelelően az egyházi ember is csak igent mondhat a világméretekben kibontakozó szocialista átalakulásra. [...] A mezőgazdaság szocialista átszervezése a mi megyénkben is sikerrel lezárult, múlt időben beszélhetünk róla, és meggyőződésünk szerint, ha szerény mértékben is, a sikerhez egyházmegyénk éveken át tartó türelmes, nevelőmunkája is hozzájárult.³⁴

Utólag – az azóta történetek ismeretének fényében – könnyebben ítélezhetünk és tarthatjuk elvakultnak, a kommunista államot kiszolgálónak az ilyen jellegű megnyilatkozásokat, amihez két megállapítást kell tennünk: először is azt, hogy Magyarország megszállt ország volt, megpróbált függetlenedni, de nem sikerült, a kísérletért bosszút álltak, és akik nem hagyták el ekkor az országot, azoknak itt kellett boldogulniuk tovább, úgy, hogy nem lehetett tudni, meddig tart ez a berendezkedés. Tehát aki itt élt, annak többé-kevésbé meg kellett alkudnia. Másodszor azt is világosan látni kellett volna, hogy az egyház és vallásellenes kommunizmus és annak erőszakos és brutális társadalompolitikája nem lehet az egyház és a társadalom érdeke.

Szabó Gábor³⁵ esperes igen pontosan fogalmazta meg a lelkészekre nehezedő kettős nyomás ellentmondását:

Ebben az időben elvárták a lelkipásztoroktól, hogy a beszolgáltatás jogosságát hirdessék, békekölcsonöket jegyezzenek, és azt ajánlják népüknek is, valamint a termelőszövetkezetbe való belépésüket szorgalmazzák. Sátáni terv volt ez, mert mindezeket népünk igazságtalannak tartotta, a kényszerítéseket szabadságától való megfosztásnak. Ha a lelkipásztor a felsőbbség tanácsa szerint járt el, óhatatlanul szembekerült népével, hitelvesztetté vált, és a hirdetett Ige is elvesztette erejét. Természetesen a helyezkedők a felsőbbség tanácsa szerint jártak el, míg a másik oldalon lévők ezen elvárásokból semmit nem vállaltak. Inkább vállalták népükkel az együttnyomorgást, a teljes sorsközösséget.³⁶

³⁴ Uo. 36.

³⁵ Szabó Gábor 1940-ben született Alsósegeden, református lelkészcsaládban. A csurgói gimnáziumban érettségizett, majd a budapesti teológián végzett. 1963-tól Veszprémben volt segédlelkész, 1966-tól Csőszön lett gyülekezeti lelkész, majd 1977-től a kiskunhalasi gyülekezetben szolgált. 1986-tól lett a Bácskiskunszági Egyházmegye esperese, 2005-ig. Szabó: *Emlékeim*, 5–189.

³⁶ Szabó: *Emlékeim*, 9.

E kettős szorítás mellett a gyülekezeti lelkészek a korszakban anyagilag is igen kiszolgáltatott helyzetben voltak, komoly nélkülözések között, sokan szegénységben éltek. Ez szűkítette a mozgásterület, hiszen a családjukról, a megélhetésükről is gondoskodniuk kellett. Szabó Gábor is részletesen leírta emlékiratában, hogy mikor Csószön volt lelkész, igen szerény körülmények között éltek, és kénytelen volt gazdálkodni a család megélhetésének biztosítása érdekében. Tanítónő felesége nem kapott munkát, aminek egy véletlen találkozás során az okát is megtudta a Fejér megyei esperesi hivatalban az egyházügyi titkártól, aki elmondta neki, ha letenné a voksot a rendszer mellett, akkor a felesége állásban lehetne, taníthatna.³⁷

1956–1958 után fokozatosan összezsugorodott az egyházak ellenzéki sége, olvadt a szocializmussal szembeni nyílt ellenállás. A jó három évtizedig fennálló Kádár-korszakban a viszonylagos stabilitás miatt az együttműködés, a személyes ismeretség, a helyi beágyazottság és a szakértelem szerepe megnőtt a korábbi korszakhoz képest.

ÖSSZEGZÉS

A Kádár-korszakban a rendszer a nyílt hatalmi erőszak helyett igyekezett egymás ellen kijátszani, szembeállítani a különböző társadalmi csoportokat. 1956 nagy tapasztalata volt, hogy a városi munkások, a vidéken élő parasztság és az értelmiség jó része közösen, egységesen lépett fel a szovjet megszállással és a kommunista diktatúrával szemben, ebből okulva a Kádár-korszakban a tudatos megosztásra törekedtek. A kollektivizálás során a városi munkás agitátorok verték be a parasztságot a termelősövetkezetekbe, azaz az egyik társadalmi csoport a másikat. Az erőszakszervezet, a hatalom a háttérbe húzódva támogatta a folyamatot. Az egyházat és a lelkészeket is igyekezett megosztani a hatalom. Az egyházon belül a vezetők és a beosztott lelkészek között ellentét alakult ki, valamint az egyháztagok és a vezetők között is. A gyülekezeti lelkészek, segédlelkészek, akik közvetlenül érintkeztek az emberekkel, ismerték az ő problémáikat, kettős szorításba kerültek, hogy kinek is feleljenek meg.

A Kádár-korszakban az uralkodó ideológiával és társadalmi gyakorlattal szemben a hit, a vallásgyakorlás egyfajta szembenállási lehetőséget és az uralkodó ideológiával ellentétes, stabil értékrendet biztosított a vallásos embereknek. A hatalom az egyházat, elsősorban annak vezetőit ellenőrzés alatt tartotta, és rajtuk keresztül a gyülekezeti lelkészeket is igyekezett megnyerni, a maga oldalára állítani, ami azt eredményezte, hogy a hívő emberek egyre kevésbé bíztak a lelkészekben és

³⁷ Uo. 85.

az egyházakban. Ez számszerűen is megmutatkozott: a keresztelesek száma, a hitoktatásban résztvevők száma, a konfirmáltak száma jelentős mértékben elkezdett csökkenni. Révész László a következőképpen látta a lelkész és a gyülekezete viszonyát ebben az időszakban:

jellemző volt [...] az egyház tagjainak magatartása; ott, ahol a lelkész békepap volt, a templomok majdnem üresen maradtak. Az egyházközség tagjai nem voltak hajlandók a békepapjaikkal szemben bármilyen rokonszenvet is mutatni, támogatásról nem is szólva. Ott azonban, ahol a lelkész igazi pap és nem békepap volt, sok híve látogatta az istentiszteletet.³⁸

Csikai Kálmán solti lelkész fogalmazta meg a legpontosabban a kettős szorításban lévő lelkészek nehézségét: „Összegezve, a közösségi élet ügyében végzett szolgálataim az egyházi és világi vezetőim tanításai, tanácsai mérlegére téve nagyon kevésnek és kevés eredményűnek látszanak, – gyülekezetünk tagjai és presbiterei előtt túl soknak és gyülekezeti szempontból károsnak látszanak.”³⁹

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML), XXXV. 1. f. 11. cs. 20. ő. e. MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága, Mezőgazdasági Osztály, Aktivák jelentései a tsz-ek politikai és szervezeti megszilárdításáról.

Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL) Egyházmegyei iratok, Igehirdetések doboz.

Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL) Kecskeméti Református Egyházközség iratai, Közigazgatási iratok, iktatott iratok, 56 doboz.

DOKUMENTUMGYŰJTEMÉNYEK

Révész László: „Bonyolult évtizedek”. Életrajz 1957. január végéig című memoárjából (részletek), in: Kádár Annamária (szerk.): *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltárából*. Budapest, MNL, 2018.

³⁸ Révész László: „Bonyolult évtizedek”. Életrajz 1957. január végéig című memoárjából (részletek), in: Kádár Annamária (szerk.): *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltárából*, Budapest, MNL, 2018. 102.

³⁹ KREL Egyházmegyei iratok, Igehirdetések doboz.

ROMSICS Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. II. kötet, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH László – PÁLL László: *A Bácskiskunsági Református Egyházmegye 10 éve (1952–1962)*, Kecskemét, 1964.
- ERDŐS Kristóf: Dobos Károly (1902–2004), in: Erdős Kristóf – Kiss Réka (szerk.): *Emlékezés és felejtés. Egyházi sorsok a diktatúrák árnyékában*, Budapest, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2018. 12–13.
- GYARMATI György: *Demokráciából diktatúrába 1945–1956*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2010.
- GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*, Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011.
- KOVÁCS Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei (1942–1957)*, Kecskemét, Emmaus Kiadó, 2006.
- LADÁNYI Sándor: *A református egyház (1919–1944)*, in: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. II. kötet, Szekszárd, Babits Kiadó, 2000.
- ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- SZABÓ Gábor: *Emlékeim. Alsósegesdtől – Kecskemétig*, Kecskemét, (kézirat), 2016.

ABSTRACT

Rigó Róbert: Between hell and high water. The role of the Bácskiskunság Reformed Diocese in collectivisation, 1952–1960

In the Bácskiskunság Reformed Diocese, set up in 1952, the new leadership tried to put the church ministers in the service of the communist dictatorship. In the county, among the Reformed believers, the proportion of peasants living in villages and farms was high. The communist state wanted to make use of the close relationship between the Reformed Church and the believers, and wished that its preachers convince everybody about the socialist reorganisation of agriculture and popularise collectivisation. While the ministers were under pressure from the state and the ecclesiastical leadership to serve the interests of the authority and persuade the peasants to enter the agricultural co-operative, the believers started to get alienated from them; they did not trust them anymore, because the pastors seemed to serve the anticlerical, communist authority hand and foot. Thus, church ministers found themselves between hell and high water: on the one hand, the

leaders of the communist state and their co-operative church leadership, and on the other hand, the private owners, the self-reliant, believing reformed peasantry, who turned away from their pastors when they opposed their interests.

Keywords: Bácskiskunság Reformed Diocese, collectivisation, peasantry, political pressure, political vulnerability.

Intézménytörténet

A SOMOGYI LELKÉSZSZAKSZERVEZET (1919)

Csűrös András

Amikor a Belső- és Külső-Somogyi Református Egyházmegyékben létrehozott ún. „Lelkészszakszervezetről” beszélünk, akkor annak alapítójáról is szót kell ejtenünk. Ennek a furcsa egyesületnek az alapítása, tevékenysége, forrásai összekapcsolódnak Tildy Zoltánnal.

Forrásaink a témában szűkszavúak, a *Somogyi Vörös Újság* vagy a *Somogyi Munkás* megmaradt példányai hiányosak.¹ Három elsődleges forrásra lehetett támaszkodni. Tildy Zoltán korabeli levelezésére, a Tanácsköztársaság bukását követő igazolási eljárásokra, illetve a korabeli sajtóra, azaz az Új Reformációra.

A tanulmány tárgyául szolgáló szervezetet általában a „somogyi protestáns lelkészek szakszervezeteként”, rövidebben „somogyi lelkészszakszervezetként” vagy éppen több forrásban „Nagyatádvidéki ref. lelkészek szakszervezeteként”² emlegetik. Valószínűleg nem volt bevett, hivatalos neve. Ez 1919-ben nem jelentett furcsaságot, hiszen a Vallásügyi Likvidáló Hivatalnak is több megnevezése volt ismert.

A „Lelkészszakszervezet” kifejezés már elsőre is roppant groteszkül csenghet. A szakszervezet léte azért is érdekes számunkra, mert a szakszervezeti tagság ekkoriban együtt járt a párttagsággal is.³ A Lelkészszakszervezet tagjai nem lettek automatikusan párttagok. A helyzet furcsaságát még tetézi az, hogy a lelkészek nem voltak választók és választhatók a tanácsrendszer ún. alkotmánya szerint, hiszen a burzsujok és elmebeteg kategóriájába sorolták őket.⁴

A szakszervezettel kapcsolatban egyik legfontosabb forrásunk Tildy Zoltánnak egy budapesti barátjához intézett levele, mely Deme László zsinati hagyatékában

¹ Kutatásomat befolyásolta, hogy az összes sajtóanyag, mely a Somogyi Lelkészszakszervezetről szólt, egész egyszerűen minden számomra fellelhető archívumból hiányzik.

² Dunántúli Református Egyházkerületi Levéltár [továbbiakban: DREL] I. Egyházkerület iratai 1. b. Ügyviteli iratok, 1919. 404. doboz. Belsősomogyi lelkészek igazolása. 52/1919.

³ Bellér Béla: A Tanácsköztársaság és a vallás, *Világosság*, X. évf., 1969/4, 216.

⁴ Pongrácz Jenő (szerk.): A Tanácsköztársaság alkotmánya, 21. §, in: *Tanácsköztársasági Törvénytár*. I. kötet, Budapest, Magyarországi Szocialista Párt, 1919, 46.

maradt fent. Tildy Zoltán Szennáról írja leveleit budapesti barátainak, valószínűleg kereste a kapcsolatot a fővárosban alakuló református mozgolódással. Tildy egyébként nem régen lakott Szennán: 1919 márciusában került Orciról oda parókus lelkésznek.

Tildy az említett levelében ekképp fogalmaz: „Somogyban is előkészítünk egy lelkészértekezletet /lelkésszervezet kialakítása, egyházmegyénk, egyházközségeink jövő szervezése, irányítása/ s ebben az ügyben 11-én /1919. ápr./, pénteken fontos elintéznivalóink lesznek Kaposváron.”⁵ Kiténik, hogy a levél írásakor még nem döntöttek arról, hogy szakszervezetet alapítanak, ebből gondolhatjuk, hogy ez az értekezleten jött gondolat volt. A levélből kiderül, hogy az egyházi közigazgatás által kettéosztott Somogy mindkét egyházmegyéjéből⁶ várták a résztvevőket.⁷ Lejjebb azt írja a levélben, hogy valaki jöjjön le Budapestről az alakuló ülésekre, „alighanem 15-én, kedden lesz Kaposváron”.⁸ A tervek szerint tehát már április 15-én megalakultak. A dátum kapcsán lényeges szempont, hogy a vallásszabadságról szóló rendeletet kihirdetése előtt vagy után jött létre-e a Lelkésszakszervezet. A rendeletet április 17-én adták ki, és eloszlattott minden naiv elképzelést a vallásszabadsággal kapcsolatban. Azt írta, hogy nem szól bele az egyházak belső életébe, de a templomban kétszer fel kellett olvasni, többek között Húsvétvasárnap is, hozzá magyarázatot kellett fűzni, amit gondosan az elvtársak ellenőriztek is. Tehát ha a rendelet előtt alapították meg a szervezetet, még joggal gondolhatták, hogy szélesebb mozgásterük lesz, mint amekkora a valóságban volt.

A Lelkésszakszervezet szervezeti struktúrájáról keveset tudunk. Annyi biztos, hogy elnöke Máté Lajos somogyvisontai lelkész lett, akit egyébként a fővárosi központú Hitelszövetkezet helyi megbízottjának is kineveztek.⁹ Tildy Zoltán a szervezet titkára lett.¹⁰ Még egy tisztségviselőről tudunk: választmányi tagja volt Kovács József kaposszentbenedeki lelkész. Viszonylagos tagnévsorát tudjuk csak összeállítani, amiben 22 lelkész szerepelt,¹¹ ez a belső- és külsősomogyi egyházmegyékben szolgálók harmada-negyede.

⁵ Dátum nélkül. A levél aljára írva: „1919. április közepe?” Deme László: Visszatekintés a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség útjára, Budapest, 1985. 49–52., in: Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 23. fond. 6. doboz. MEKDSZ-történet.

⁶ Míg a Belső-Somogyi Református Egyházmegye a Dunántúli Egyházkerülethez tartozott, addig a Külső-Somogyi Egyházmegye Dunamellék része volt egészen 1952-ig.

⁷ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 23. fond. 6. doboz. MEKDSZ-történet.

⁸ Uo.

⁹ DREL I. Egyházkerület iratai 1. b. Ügyviteli iratok, 1919. 404. doboz. Belsősomogyi lelkészek igazolása. 52/1919.

¹⁰ Bolyki János – Ladányi Sándor: Református Egyház, in: Lendvai L. Ferenc (szerk.): *A magyar protestantizmus, 1918–1948. Tanulmányok*, Budapest, Kossuth, 1987, 37.

¹¹ Tildy Zoltán, Máté Lajos, Kovács József, Farkas Ödön, Fekete János, rajtuk kívül Császár István (Gige), Csertán Márton (Kaposvár), Mezey Pál (Kutas), a somogyjádi lelkész, neve ismeretlen,

Vajon a Tanácsköztársaság hogyan viszonyult ehhez a furcsa szakszervezethez? Tildy levelében¹² ír az egyházon belüli mozgolódásról is: „Somogyban eddig senki sem mozdult meg. Vincze Elek felsőmocsoládi pap indult meg először. A múlt héten egymásra találtunk, attól kezdve együtt tárgyaltunk a kaposvári szocialista párt vezetőivel, a megyei direktórium tagjaival. *Mindenütt igen nagy megértés és sok jóindulat.*”¹³ Az Új Reformáció is írt a párttal való együttműködésről: „...az ottani szocialista párt barátságos közreműködésével a ref. lelkészek szakszervezetét akarják megalkotni.”¹⁴ Tehát két forrásunk is bizonyítja, hogy Tildy Zoltán előre egyeztetett a Magyarországi Szocialista Párttal a szakszervezet megalakításáról, így ha részlegesen is, de együttműködött a párttal.

Bohár László sárszentlőrinci evangélikus lelkész szeretett volna belépni a pártba és egy szakszervezetbe. Erre április 24-én azt válaszolta neki a Tolna Megyei Intéző Bizottság, hogy a pártba felvették, a szakszervezetbe viszont ne lépjen be, mert „a lelkészek szakszervezete most van alakulóban, ha megalakul, oda lépjen be”.¹⁵ Tehát a kommunista (egyesült) párt valóban tudott a Lelkészszakszervezetről, sőt, számon is tartotta. Ez a tény is azt bizonyítja, hogy a korabeli akadozó, hiányos információáramlásban a Lelkészszakszervezet megalapításáról elég friss ismeretekkel rendelkeztek a pártközpontban.

Ezek mellett a Lelkészszakszervezet tagsága nem volt túl elkötelezett a proletárdiktatúra irányában. Valószínű, hogy inkább érdekvédelmi, mintsem eszmei alapon szerveződött. Példa rá Kovács József választmányi tag személye is, aki a Tanácsköztársaság bukása utáni jelentése alapján vallásoktatást végzett a faluban, s ellenállt az egyházi vagyon likvidálásának.¹⁶ Farkas Ödön nagybajomi lelkész szakszervezeti tag volt, de közben „feketelistára került” mint ellenforradalmár, a prédikációit többször ellenőrizték.¹⁷ Ugyanígy járt Fekete János galamboki református lelkész: „...beléptem a som. prot. papok szervezetébe, de

---

Izsák Aladár (Somogyszob), Németh Zsigmond (Alsók) is belépett a mocsoládi lelkész – Vincze Elek – hívására. Nemeskiszfaludi tagja is volt a szakszervezetnek. Tóth Sándor (Vásárosbéc), Tóth Sándor (Zselickiszfalud), Vikár Árpád (Nagypostad?), Györek József (Alsósegesd), Tábor (Dábor?) nevű lelkész és még egy meg nem nevezett tag. Homokszentgyörgyről Barakonyi Kristóf, Hencseről Bujtár Sándor, illetve még egy ismeretlen lelkész.

¹² A levelet „Lacinak” írja. Megemlíti benne Szabó Imrét és Gombos [Ferencet] is, így biztos a fővárosi mozgolódók egyik személyének ír, azaz Deme Lászlónak. DREL I. Egyházkerület iratai 1. b. Ügyviteli iratok, 1919. 404. doboz. Belsősomogyi lelkészek igazolása. 1360/1919.

¹³ Deme: Visszatekintés, 49–52. (Kiemelés – Cs. A.)

¹⁴ Új Reformáció, II. évf., 16. sz., 1919. április 20., 8.

¹⁵ K. Balog János (szerk.): *A két forradalom Tolna megyében (1918–1919)*, Szekszárd, MSZMP Tolna Megyei Bizottsága Propaganda- és Művelődési Osztálya, 1970, 441.

¹⁶ DREL I. Egyházkerület iratai 1. b. Ügyviteli iratok, 1919. 404. doboz. Belsősomogyi lelkészek igazolása. 50/1919.

¹⁷ Uo. 59/1919.

csak collegialitásból, s azért, mert úgy gondoltam, hogy így tömörülve, mégse bánhatnak el velünk oly könnyen.”¹⁸ A galamboki lelkész még a kiküldött segélyt, kongruát sem vette fel, hisz ha nem kellene az elveik, nem kell a pénzük se.¹⁹ Maga Tildy Zoltán is folytatta a vallásoktatást falujában. Nyilván ezek a momentumok is arra mutatnak, hogy ez a szakszervezet nem egy kibontakozó békepapi mozgalom volt, pedig a neve alapján elsőre úgy tűnhet.

Kevés forrásunk a Lelkészszakszervezet működése kapcsán. A megalakulás után egy fontos lépésről van tudomásunk. A „Nagyatád vidéki szakszervezet” nevében Máté Lajos elnök kérte a Forradalmi Kormányzótanácsot, hogy a szakszervezeti tag lelkészeket az egyházi javak elvétele alól mentesítsék. Ez a levél június 11-én íródott, s egyben értekezletre hívta össze a papokat.²⁰ A mentesülésről nincs tudomásunk, kizártnak tarthatjuk, hogy megtörtént volna. Valószínűleg függetlenül a levéltől, Kaposváron a likvidáló-biztos előre szólt a református lelkésznek, hogy hamarosan érkezni fog, gyakorlatilag ezzel szabotálta a likvidálást. A leltározás után a lelkészekhez többször visszament bocsánatot kérni.²¹ A Külső-Somogyi Egyházmegye esperesénél, Ságváron arra az évre még minden földbirtok és mezőgazdasági eszköz, jószág megmaradhatott.²² Ezzel ellentétben viszont Somogyudvarhelyen a református parókiát is köztulajdonba vették, és ott lakott pár proletár katona, sőt „egy ripók elvtárs majdnem unokanővérével együtt”.²³ Ez nem volt egyedi eset, hiszen a Tanácsköztársaság alatt a parókiákat is államosították, bár elvételüket a legtöbb esetben nem hajtották végre. Láthatjuk ebből a pár esetből is, hogy a likvidálás nem maradt el Somogyban.

A Tanácsköztársaság bukását követően Tildy is úgy írt a szakszervezetről, mint érdekvédelmi szervezetről:

A kommunista eszmék terjesztésében, kommunista mozgalmakban természetesen semmi részt nem vettem. Nem agitáltam. Nem voltam tagja sem munkástanácsnak, sem direktóriumnak, sem valamelyik szakszervezetnek. (A külső és belsősomogyi egyház-

¹⁸ Uo. 36/1919.

¹⁹ Uo.

²⁰ DREL 138. Somogyi Református Egyházmegye irata. b. Ügyviteli iratok, 1919. 134. doboz. 1149/1919.

²¹ Fazekas Csaba: A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal” 1919-ben, in Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula (szerk.): *Múltból a jövőbe. Tanulmányok*, Budapest, ELTE BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1997, 79.

²² Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára A/1 b. Püspöki iratok, 1919. évi iratok 201. doboz. 831/1919.

²³ DREL 138. Somogyi Református Egyházmegye irata. b. Ügyviteli iratok, 1919. 134. doboz. 1377/1919.

megyék protestáns lelkészei alakítottak ugyan egy ú. n. „szakszervezetet”, egységes védekezés szempontjából, ennek tagja is voltam, ez azonban nem volt szocialista szakszervezet, elismerését nem is kérte, politikai párthoz nem tartozott, pártadót nem fizetett.²⁴

A fenti gondolatok, a többi lelkész esperesének írt levelével együtt, a Tanácsköztársaság bukása után születtek, az igazolási eljárás keretében. Akkor, amikor mindenkinek az állt az érdekében, hogy bizonyítsa: nem működött együtt a marxista diktatúrával. Ezt bizonyítja az is, hogy Tildy nem csupán védekezésre készült a Lelkészszakszervezet alapításával. Ugyanis a fővárosi református lelkészeknek egy konkrét programot állított össze, így próbálta segíteni a fővárosi eseményeket:

A gyülekezeteink újjászervezését végtelenül fontos lenne egyöntetűséggel végezni el. Evégből: az evangéliumi munkások szövetségének: 1. / Át kellene vennie az egyházkerületeket, 2./ az egyházmegyék vezetését. 3./ *Az egyházközösségek újjászervezésére, minden gyülekezetbe el kellene küldenie a maga emberét.*²⁵

Ezenfelül az idős lelkészek nyugdíjaztatását is javasolta, hogy helyükre tette kész fiatalokat küldjenek. Tildy, kihasználva az idők szavát, az egész Református Egyházat át akarta alakítani, és a vezetést mindenestől le akarta cserélni.

Forrásaink hiányosak, mégis hajlunk arra, hogy a Somogyi Lelkészszakszervezetet egy groteszk védekezési kísérletnek tudjuk be, aminek kibontakozása esetén több is lehetett volna belőle. A párt pozitív hozzáállása mindenestre nem támasztja alá maradéktalanul a védekezés elméletét. Ennek ismeretében Vigh Károly megjegyzését helyénvalónak érezhetjük: „Tildy azok közé a református lelkészek közé tartozott 1919-ben, akik nem állottak szemben a tanács hatalommal, hanem azzal együttműködve kívánták megoldani egyházunk időszerű problémáit.”²⁶

Összefoglalva, Tildy Zoltán és barátai, kollégái Somogyban védekezés miatt alapítottak Lelkészszakszervezetet. Forrásaink alapján semmilyen valódi tevékenységet nem tudtak kifejteni, a tagoknak nem jelentett sem előnyt, sem később hátrányt a részvétel. A szervezet nem ideológiai alapon szerveződött, de az alapításkor Tildy Zoltán egyértelműen egyeztetett és együttműködött a szocialista párttal.

²⁴ Uo. 1149/1919.

²⁵ Deme: Visszatekintés, 49–52. I. (Kiemelés, aláhúzással, az eredetiben.)

²⁶ Vigh Károly: *Tildy Zoltán életútja*, Békéscsaba, Tevan Kiadó, 1991, 15.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BELLÉR Béla: A Tanácsköztársaság és a vallás, *Világosság*, X. évf., 1969/4.
- BOLYKI János – LADÁNYI Sándor: Református Egyház, in: Lendvai L. Ferenc (szerk.): *A magyar protestantizmus, 1918–1948. Tanulmányok*, Budapest, Kossuth, 1987.
- DEME László: Visszatekintés a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség útjára, Budapest, 1985, in: Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 23. fond. 6. doboz. MEKDSZ-történet.
- FAZEKAS Csaba: A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal” 1919-ben, in: Pölöskei Ferenc – Stemler Gyula (szerk.): *Múltból a jövőbe. Tanulmányok*, Budapest, ELTE BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, 1997.
- K. BALOG János (szerk.): *A két forradalom Tolna megyében (1918–1919)*, Szekszárd, MSZMP Tolna Megyei Bizottsága Propaganda- és Művelődési Osztálya, 1970.
- PONGRÁCZ Jenő (szerk.): A Tanácsköztársaság alkotmánya, 21. §, in: *Tanácsköztársasági Törvénytár*. I. kötet, Budapest, Magyarországi Szocialista Párt, 1919
- VÍGH Károly: *Tildy Zoltán életútja*, Békéscsaba, Tevan Kiadó, 1991.

ABSTRACT

Csűrös András: The Labour Union of Pastors in Somogy County

There was an unusual formation in the Hungarian Soviet Republic of 1919 that was called the Pastors' Labour Union of Somogy county. The Union's founder was Zoltán Tildy, who was a pastor in Szenna in 1919. Zoltán Tildy also became Hungarian prime minister and president after 1945.

Our study introduces the members of the Union and the activity of the group, and also tries to follow the consequences of the membership in the Horthy-era.

What was the primary purpose of this twisted organisation during the Soviet Republic? Was it designed to collaborate or to lobby? What was Zoltán Tildy's function and what role did he play in the Pastors' Labour Union of Somogy?

Keywords: Hungarian Soviet Republic of 1919, Pastors' Labor Union, Zoltán Tildy, Somogy County, Hungarian Reformed pastors

ÁLLANDÓSÁG ÉS MEGÚJULÁS DILEMMÁI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI REFORMÁTUS ÉS EVANGÉLIKUS ISKOLÁK HITÉLETÉBEN

Czeglédi Sándor

Úgy érzem, nem kell hangsúlyozni, hogy a két világháború közötti magyarországi oktatásügyre döntő hatást gyakoroltak a frissen átélt szörnyűségek: a történelmi Magyarország szétesése, a bolsevik diktatúra és Trianon. Természetesnek érezhető ebben a légkörben a történelmi egyházak iskolái által közvetített hagyományos vallási élet megerősítése. Az így értelmezett hagyomány rendszeresen vissza-visszatér a korabeli protestáns pedagógiai szakfolyóiratokban (*Protestáns Szemlében*, *Protestáns Tanügyi Szemlében*). Korszakunkban minden évfolyamon találunk erre buzdító írásokat. Erre jó példa lehet Hamvas Gyula írása a *Protestáns Tanügyi Szemlében*. A szerző szerint „a magaslat, melyen a református középiskola áll, erkölcsi megközelíthetetlenséget jelent és az alsóbbrendűség, megalkuvás és alkalmosszerűség kikapcsolását. Erkölcsi téren elért általános eredményei az átlagos középiskola ilyenmű sikereit messze maguk mögött hagyják.”¹

Ezeknek az írásoknak visszatérő eleme tehát, hogy a református és evangélikus iskolákat magas erkölcsi színvonal, hitbéli szilárdság jellemzi. Ebből következik, hogy az iskolák tanárai sikeresen látják el értékközvetítő szerepüket, a kezük alól kikerülő diákok az iskolák által közvetített elveket vallják diákként is és később, felnőttként is.

Vajon megállja-e a helyét ez állítás? Hogyan lehet elvégezni a verifikációját?

Irodalmi feldolgozások is kínálnak erre lehetőséget. E lehetőség mellett egyrészt a napjainkban egyik legfontosabbnak tartott történelemelmélettel foglalkozó szakember, Hayden White is érvelt.² Másrészt a regények valóság-hűsége része volt a köztudatnak, és éppen ezért kellett az 1920-ban újrainduló *Protestáns Szemlében*

¹ Dr. Hamvas Gyula: A református középiskola életprogramjának kérdése, *Protestáns Tanügyi Szemle*, IX. évf., 1935, 118–119.

² Hayden White: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája, in: uő: *A történelem terhe*, Budapest, Osiris, 1997, 256.

nyilatkoznia Szabó Dezsőnek és Móricz Zsigmondnak jellemábrázolásuk valóság-hűségéről és arról, hogy a szerzők regényeikkel a református egyháznak ártani vagy használni akarnak-e.³

Sőt éppen ebben a lapszámban közöltek recenziót Móricz frissen megjelent regényéről, a *Légy jó mindhalálig*-ről.⁴ Ebben a regényben Valkai tanár úr a vallástanárrá. A szerző nem ábrázolja ellenszenvesnek (ellentétben más tanárokkal), de megjegyzi róla: „Misi még késő öregkorában is visszaemlékezett ezeknek az óráknak az unalmára: mert ez az áldott jó ember oly halálos közönnyel foglalkozott a tananyaggal, mintha kukoricát morzsolt volna szakmányba. Később a kisdíák kereste, hogy hol találta meg legelőször életében a természetfölötti dolgokra való gondolatát, de olyankor sohasem jutott eszébe sem Valkai tanár úr, sem a többi vallástanárra.”⁵

Szabó Magda számtalan írásban emlékezett egykori iskolájára, a Dóczyra, most csak az iskolai istentiszteletekről idézek tőle: „Agancsos barátnőm a templomban az egyenkalap alatt csavarta szőke haját gumivillába, én körömlakkot vittem a padba, és halálmegvető bátorsággal figyeltem, hogy kanyarog a lakkszag a lassú zsoldárdallam mellé, máskor meg még a miatyánk előtt kilógtunk konvojszerűen a Kossuth utcai templom hátsó oldalán, hogy elérjük a moziban az olcsó diákelőadást.”⁶ Az említett írások szerint tehát egyáltalán nem volt sikeres a református vallásoktatás, az iskola egyházi élete, tehát a Hamvas Gyula emlegette „a magaslat, melyen a református középiskola áll”, nem tűnik alátámasztottnak.

Ezért kell figyelniük azokra a szerzőkre, akik felfigyeltek a problémára és a kibontakozást keresték. Természetesen Karácsony Sándorról kell először szólni, de érdemes Karácsony és a magyar pedagógiai hagyomány között is megtalálni a kapcsolatot. Erre jó példa Karácsony recenziója Imre Sándor *Nemzetnevelés* című könyvéről. Imre Sándor hálátlan időszakban volt a kultuszminisztérium államtitkára, 1918 novemberétől 1924-ig, majd egyetemi tanárként és bibliakörök szervezőjeként tevékenykedett. Imre könyvéről írja Karácsony 1923-ban:

Földönjáró józansággal látja ezt a nemzetet nem Hungária istenasszony magyarruhás szobra szimbólumában, hanem olyanak, amilyen. Nem öntudatosnak. [...] Ezeréves múltunkba is belelátja a hibánkból vagy hibánkon kívül elmulasztott alkalmakat. Iskolapolitikánkban világosan észreveszi mulasztásként még az előmunkálatokat is. Szerve-

³ Móricz Zsigmond: Levél a szerkesztőhöz, *Protestáns Szemle*, XXXII. évf., 1920, 42–45.; Szabó Dezső: Visszatekintés egy elmúlt harcra, *Protestáns Szemle*, XXXII. évf., 1920, 45–47.

⁴ Császár Elemér: Móricz Zsigmond új regénye. *Protestáns Szemle*, XXXII. évf., 1920, 47–49.

⁵ Móricz Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*, Budapest, Athenaeum, 1921, 28–29.

⁶ Szabó Magda: *Kívül a körön*, http://dia.pool.pim.hu/xhtml/szabo_magda/Szabo_Magda-Kivul_a_koron.xhtml. (Letöltés: 2018. október 22.)

zetében a gátló körülményeket nem tagadja, de számol vele, mert lelkiismeretlenségnek tartaná a jószándékot azzal áltatva útnak indítani, hogy útja és munkája közben nem fog beléjük botlani soha.⁷

Az öntudatosság kérdése, az elmulasztott alkalmak, a gátló körülmények számbavevétele – talán ezek a pályafutása kezdetén álló Karácsony jellegzetes gondolatai.

Ezekhez társulnak majd gondolatai, például a legjellegzetesebb a tanár-diák viszony újragondolásáról, egy mellérendelő kapcsolat kialakításáról. Ez elég közismert, inkább a hitelethez jobban kötődő gondolatai mellett maradnék. Az említett folyóiratokban gyakran emlegették a református pedagógia fogalmát. Volt, aki határozottan definiálta ennek mibenlétét, de voltak, akik más definíciót kerestek. Tanulságos Karácsony álláspontja:

Nem lehet dogmatikusan meghatározni, hogy micsoda vagy milyen, vitatkozni kell rajta, sőt mi több, meg kell egyezni benne. (Ez utóbbit erősen érzem. Nem azt értem ezalatt, hogy okvetlenül egy véleményen legyünk, hanem azt, hogy ne sértsék vagy gátolják, de segítsék egymást a különvéleményeink.) [...] Egyáltalában nem végső cselekmény a meghatározás maga, legfeljebb tanulságos egyik formája a bizonyágtételnek. A református keresztyén pedagógiát ellenben (és elsősorban) élni kell. Az a református keresztyén pedagógia, annyi és olyan – hogy református keresztyének *iskolában* élnek a maguk keresztyén életét.⁸

A másik gondolata vitát váltott ki. Jellemzője ugyanis az egyházi és iskolai közéletnek bizonyos bibliai igék rendszeres idézése és ezzel együtt mások háttérbe szorítása. Erről így ír a *Protestáns Szemlében*:

Miért éppen egy valamelyik páli kijelentés alapelve a református keresztyén világnézetnek, miért nem egy másik? Esetleg egy vagy két vers magától Jézustól? Kegyelemből, hit által igazulunk meg – nagyon szép elv. De az is szép elv: ti vagytok a földnek savai, meg az is: arról ismernek meg titeket, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretitek; ez a harmadik is: a teljes írás Istentől ihletett. Egyikről sem lehetne azt állítani, hogy nem református elv.⁹

⁷ Karácsony Sándor: Imre Sándor, *Protestáns Szemle*, XXXII. évf., 1923, 639.

⁸ Karácsony Sándor: Református keresztyén pedagógia, *Protestáns Szemle*, XLIII. évf., 1934/12., 621. (Kiemelés az eredetiben.)

⁹ Uo. 619.

Vitapartnerei közül Papp Ferenc konstruktívan reagált,¹⁰ Trócsányi Dezső¹¹ a másik folyóiratban, a *Protestáns Tanügyi Szemlé*ben fejtette ki álláspontját (ez a lap egyébként szinte csak futólag említi Karácsonyt). A „kegyelemből, hit által igazulunk meg” igehely kiemelkedő jelentősége mellett érvel, de Karácsony gondolatát sem veti el. Tanulságos Ravasz László véleménye: „A református iskola nem lehet egyéb, mint a Jézus Krisztusban predestináltakat Isten szakadatlan dicsőítésére, az Isten akaratának való föltétlen engedelmességre nevelő iskola. A kegyelem iskolája és a felelősség iskolája.”¹² Egy újabb hozzászóló, S. Szabó József szerint „Papp Ferenc nagyon szépen, egy mélyen járó lélek és képzett elme okosságával szól a református keresztyén pedagógia követelményeiről, de minden különösebb krisztusi szín, tartalom és eszme nélkül”.¹³ Nekem ez mond a legtöbbet, Karácsony írásaiban éppen a „szín, tartalom és eszme” ragadja meg az olvasót; éppen ez lehetne a többlet, ami megragadhatja az ifjúságot.

Karácsony Sándornak az 1930-as évektől lelkes hívei voltak, de beleütközött bizonyos egyházi és pedagógiai szakmai körök ellenállásába. (Pl. az említett *Protestáns Tanügyi Szemlé*ben alig hivatkoznak rá.) Karácsony egyik könyvéről szóló recenzióban olvashatjuk: „...ez a könyv nem egy elme játékos tornája, hanem nagyon komoly írás. Egy szenvedő, barátaitól, egyházától félreismert, magára maradt, véres szívű ember sikoltása.”¹⁴ Ez a szöveg 1934-ben keletkezett, az évtized végén már széles olvasókörrrel rendelkezett.

Olvasói érzékenyen reagáltak az általa felvetett problémákra. Itt lehetne az alkalom, hogy egy ilyen problémaérzékeny gyakorló pedagógus oldaláról is megnézzük az állandóság és változás kérdését. Szathmáry Lajosról¹⁵ lenne szó. Szathmáry 1927-ben szerzet latin–görög–magyar szakos tanári diplomát a pesti egyetemen. 1931–1941 között Hódmezővásárhelyen tanított, 1941–45 között pedig Pápán. 1945–49 között minisztériumi osztályvezető volt, majd budapesti középiskolákban folytatta pedagógiai munkásságát. Később jelentős fordítói tevékenységet fejtett ki. Latinból fordította Ovidius költeményeit, németből Karl Jaspers és Adolf Harnack műveit.

¹⁰ Papp Ferenc Református keresztyén pedagógia. Válasz Karácsony Sándor írására, *Protestáns Szemle*, XL. évf., 1935/2., 60–65.

¹¹ Trócsányi Dezső: A református keresztyén pedagógia kérdéséhez, *Protestáns Tanügyi Szemle*, IX. évf., 1935/3., 110.

¹² Ravasz László: Hozzászólás egy vitához, *Református Élet*, II. évf., 1935/2.

¹³ S. Szabó József: Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve, *Protestáns Tanügyi Szemle*, IX. évf., 1935/3., 102.

¹⁴ Turóczy Zoltán: Karácsony Sándor: Nyugati világnézetünk felemás igában, *Protestáns Szemle*, XLIII. évf., 1934/3., 169.

¹⁵ Életrajz Szathmáry Lajosról: Szóró Ilona: *A tanári katedrától a szabadművelődés szervezéséig. Szathmáry Lajos pályája (1927-1949)* www.irisro.org/pedagogia2015januar/45Szorollona.pdf. (Letöltés: 2018. október 22.)

Pályafutása kezdetétől nagy aktivitással dolgozott. Itt pedagógiai témájú írásai-
ra szeretném felhívni a figyelmet. Ezeket a *Protestáns Tanügyi Szemle* és a *Protestáns
Szemle* közölte. Egyik írásában ő is felveti azt a kérdést, ami az említett lapokban
rendszeresen visszatér: „egyházunk óriási tehertételt vállalt külön református
középiskoláink fenntartásával a nélkül, hogy elérné vele a célját, reformátusabb
egyháztagok nevelése által szolgálni az egymagyság ügyét.”¹⁶ Erre természetesen
van teológiai válasz: „Hogy azért mindezek ellenére is betelik iskoláink célja
– ha nem is mi tanárok töltjük azt be, hanem Istennek valami különös kegyelme,
amely gyarlóságainkon keresztül is munkálkodik.”¹⁷ De ha így is van, a tanárnak
mi a feladata? Szathmáry válaszában felismerhetjük Karácsony gondolatait:

A református tanár a gyerekek közé telepedik s velük együtt olvassa pl. az irodalmat,
s közösen keresik benne azt, ami abban örök. Annyi, hogy életét, vagy akár a macska
fogazatát, együtt nézik a problémákat s a tanár boldog, ha a gyermekek közbelépése
nélkül oldják meg azokat. Mindenki érezheti az elmondottak alapján, hogy tehát a re-
formátus tanárt nem elsősorban a SDG-jelvény, teológiai index, vagy a biblia feltétlen
kézbentartása, hanem egyesegyedül egy bizonyos lelki állásfoglalás különbözteti meg
más tanároktól.¹⁸

Ezt követően három pontban összegzi gondolatait; ezekben szintén ott van Ka-
rácsony hatása: „1. Minden más további tanulás csak az örökkévalósággal való
kapcsolat létrejötte után következhetik. 2. Tanár és diák egymás mellé rendeltettek
a közös keresés munkájában. 3. Akkor szolid a tudás, ha nem a befejezettség érzé-
sét, hanem a továbbiakra nézve a hiányérzet fokozódását eredményezi.”¹⁹

Szathmáry 1936–37-ben írta „Tanári közszellem, mint pedagógiai tényező”²⁰ és
„Vakvágányon”²¹ című tanulmányait, melyekben kényes kérdést vet fel: a vallási
élet gyengülését próbálja magyarázni. A jelenségről, a fiatalok egyháztól elfordu-
lásáról akkor és most is gyakran csak mint külső okokból származó, kártékony
hatásról lehet hallani, a szerző szerint viszont:

Az elemi iskola a növendékeit lelki fejlődöttségük fokának megfelelőleg bizonyos gépies
jőszakásokkal indítja útnak. [...] De éppen mivel csak szokásokról van szó, ezeknek

¹⁶ Szathmáry Lajos: Református pedagógia a gyakorlatban, *Protestáns Tanügyi Szemle*, IX. évf.,
1935/3, 113–114.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. 116–117.

¹⁹ Uo.

²⁰ Szathmáry Lajos: Tanári közszellem, mint pedagógiai tényező, *Protestáns Tanügyi Szemle*, X.
évf., 1936/2., 68–75.

²¹ Szathmáry Lajos: Vakvágányon, *Protestáns Tanügyi Szemle*, XI. évf., 1937/1., 26–35.

természetszerűleg az a sorsuk, hogy őket a serdülés elkövetkeztével más, újabb szokások váltják föl. [...] Falun [...] annak esetleges vallásos életritmusára ismét egyházas kerékvágásba lendítheti; de ez [...] nem lelki szükséglet, mint ahogyan a korcsma sem az, hanem csupán az ifjúság hasonulni akarása a férfiak szokásaihoz.²²

A gimnáziumban, ahol 10–18 éves korukban járnak, másként látják az egyházat:

Tanév folyamán növendékeinket a legkisebbtől a legnagyobbig vasárnaponként templomba vezényeljük annak az elvnek az alapján, hogy hadd szokják a diákok a megszentelt falak közé. Haszon: a diákok nem szokik a megszentelt falak közé, érettségi után kivételesen sem lehet őket templomban látni, mégpedig két okból: 1. mert azt látja, hogy a templomba kivezényelt katonaságon és diákságon, a soros tanárokon, a felvezetett szerencsétlen kis elemistákon és a nőknél kívül mindössze huszonöt korosabb férfi jár, s ebből azt vonja le tanulságul, hogy ide csak az jár, akinek muszáj, s akinek már igazán nincs más dolga; 2. mert a serdülés után már természetes ellenszenv van a diákoknak azzal az álkegyességgel szemben, amelybe hivatalból belekényszerül, vallásos életének éppen ebben a legforrongóbb szakaszában, melyben a vallás kérdéseit illetően csak személyes beszélgetések útján lehetne szívéhez közelférkőzni. Szoktatással nevelni a vallásos életre [...] csak a serdülésig lehet.²³

Ebből következik, hogy Szathmáry szerint a gimnázium a serdülőkor sajátosságait figyelembe véve neveljen. Ennek viszont a tanárok sem tudnak megfelelni. Önkritikus megjegyzései következnek: „A hegyi beszéd az én programom is, bár még alig mentem el valakivel az előírt második mérföldre s a szeméimet sem vajtam ki az előírásnak megfelelőleg; szelídlelkűnek meg jóakarattal sem vagyok nevezhető. [...] Megváltottnak is nehezen érzem magam. Sok a személyes bűnöm, amelyek miatt diákjaim előtt a torkomra forr a szó. Kárhozandónak érzem magamat a keresztthalál dacára is.”²⁴ Önvallomásának zárása is tanulságos:

Képmutató vagyok tehát? Nem. Hiszen ha hitbéli kérdésekre nyíltan kellene választ adnom, bizonyára nem tagadnám gyöngéimet. De senki sem meri bolygatni ezeket a dolgokat, senki sem kérdez. Hitéletemet tehát tudatosság szempontjából bizonytalanság, érzelmileg langymelegség, s az akaratot tekintve legfeljebb bizonyos jóindulatú keresés jellemzi.²⁵

²² Szathmáry: Tanári közszellem, 69.

²³ Szathmáry: Vakvágányon, 34–35.

²⁴ Szathmáry: Tanári közszellem, 71.

²⁵ Uo.

Mégis javasol megoldást, mert szerinte a reformáció minden erénye ellenére túlzott individualizmust okozott, s ebből kellene kijutni, vagyis „csak a közösség érdekeit felismerő egyéniségekre épült református gimnázium építheti fel az olyannyira várva várt egyéni meggyőződésből egységbe forrt egyháztársadalmat”.²⁶

Ennek megvalósítására viszont bizonyíték munkássága. A tanítás mellett értékes közéleti szerepvállalása. Ezt a Tanyai Tanulók Otthonának megszervezése bizonyítja. Tehetséges szegény származású fiúk lehettek ennek a tagjai, akik részben saját munkával, pl. az Otthon hátsó udvarában disznók hizlalásával és más mezőgazdasági munkákkal fedezték lakhatásuk költségét.

A két világháború közötti protestáns sajtót olvasva találhatunk más, Szathmáryhoz hasonló egyéniségeket is, időben előre haladva egyre többet. Az ő gondolataikban is megtalálhatjuk Karácsony eszméit. Állandóság és változás kérdésében zárásul talán mégis következzenek Szathmáry gondolatai:

S éppen ez a sokszerűség, változatosság, a viszonyok szerint mássá- és mássá alakulás, egyéni fejlődésképeség, a szükséghez képest történő módosulás, állandó belső változás, emberileg vett kötetlenség, ami a református kollégiumok igazi ereje volt: éppen ez felel meg a harmadik nagy református elvnek, a semper reformari elvének. Óvakodjunk a megkötődéstől, a megszikkadástól, a megcsontosodástól. Rendezkedjünk be az örök változásra, állandó belső alakulásra.²⁷

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CSÁSZÁR Elemér: Móricz Zsigmond új regénye. *Protestáns Szemle*, XXXII. évf., 1920.
- HAMVAS Gyula: A református középiskola életprogramjának kérdése, *Protestáns Tanügyi Szemle*, IX. évf., 1935.
- KARÁCSONY Sándor: Imre Sándor, *Protestáns Szemle*, XXXII. évf., 1923.
- KARÁCSONY Sándor: Református keresztyén pedagógia, *Protestáns Szemle*, XLIII. évf., 1934/12.
- MÓRICZ Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*, Budapest, Athenaeum, 1921, 28–29.
- MÓRICZ Zsigmond: Levél a szerkesztőhöz, *Protestáns Szemle*, XXXII. évf., 1920.
- PAPP Ferenc: Református keresztyén pedagógia. Válasz Karácsony Sándor írására, *Protestáns Szemle*, XL. évf., 1935/2.
- RAVASZ László: Hozzászólás egy vitához, *Református Élet*, II. évf., 1935/2.

²⁶ Uo. 75.

²⁷ Szathmáry Lajos: Keret és tartalom. *Protestáns Tanügyi Szemle*, 1940, 147–148.

- S. SZABÓ József: Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve, *Protestáns Tanügyi Szemle*, IX. évf., 1935/3.
- SZABÓ Dezső: Visszatekintés egy elmúlt harcra, *Protestáns Szemle* 1920.
- SZABÓ Magda: *Kívül a körön*, http://dia.pool.pim.hu/xhtml/szabo_magda/Szabo_Magda-Kivul_a_koron.xhtml
- SZATHMÁRY Lajos: Református pedagógia a gyakorlatban, *Protestáns Tanügyi Szemle*, IX. évf., 1935/3.
- SZATHMÁRY Lajos: Tanári közszellem, mint pedagógiai tényező, *Protestáns Tanügyi Szemle*, X. évf., 1936/2.
- SZATHMÁRY Lajos: Vakvágányon, *Protestáns Tanügyi Szemle*, XI. évf., 1937/1.
- SZÓRÓ Ilona: *A tanári katedrától a szabadművelődés szervezéséig. Szathmáry Lajos pályája (1927–1949)*, www.irisro.org/pedagogia2015januar/45Szorollona.pdf.
- TRÓCSÁNYI Dezső: A református keresztyén pedagógia kérdéséhez, *Protestáns Tanügyi Szemle*, IX. évf., 1935/3.
- TURÓCZY Zoltán: Karácsony Sándor: Nyugati világnézetünk felemás igában, *Protestáns Szemle*, XLIII. évf., 1934/3.
- WHITE, Hayden: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája, in: *uő: A történelem terhe*, Budapest, Osiris, 1997.

ABSTRACT

Czeglédi Sándor: Dilemmas of consistency and renewal in the religious life of Reformed and Evangelical schools

Due to the shock caused by the losing of World War I and the Peace Treaty of Trianon, the schools of the Hungarian Protestant churches had to meet the challenge and make a stand for their traditional moral ideals. Official sources claimed that they successfully played their role as value mediators.

However, several signs indicate that the students graduating from these schools have seen it differently. If we use literary texts as a source, a good illustration could be some of the writings of Zsigmond Móricz and Magda Szabó. Sándor Karácsony, in turn, devised a large-scale educational theory highlighting a new perspective instead of the misplaced old habits of the Protestant schools. Many parts constitute this theory, like the experience of Christian faith, the reconsideration of the understanding of the Bible, the reformation of the teacher-student relationship and the support of talented children of poor peasant ancestry. His doctrines met heavy resistance, but some young teachers looked for ways of possible implementation.

Among the latter was Lajos Szathmáry teaching in Hódmezővásárhely. Szathmáry claimed that most of the Reformed schools are unable to reach their goals in leading their students to faith. Sándor Karácsony, in a roundabout way, also wrote about taking age-related characteristics into account, and about the forming of a more direct relationship between teacher and student. In Hódmezővásárhely, Szathmáry found a solution to the social problems highlighted by Karácsony through establishing a student college where the students could also contribute to their own provision by doing physical work.

Keywords: Protestant traditions, renewal of religious education, Sándor Karácsony, Lajos Szathmáry

AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS ISKOLÁK HELYZETE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ „BERENDEZKEDÉS” MÁSFÉL ÉVÉBEN

Lukács Olga

Bár az 1919. december 9-én aláírt kisebbségi szerződés¹ előírta, hogy „azoknak a román állampolgároknak, akik faji, vallási, vagy nyelvi kisebbséghez tartoznak [...] joguk van saját költségükön [...] iskolákat és más nevelő intézeteket létesíteni, igazgatni és azokra felügyelni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használhatják”,² az állam is köteles volt azokban a helységekben, ahol jelentős arányban lakott kisebbség, az állami iskolákban ezek gyermekeit saját anyanyelvű oktatásban részesíteni; sőt, a kisebbségi iskoláknak arányos részt kellett biztosítani az állami és községi költségvetésben iskolai célokra előirányzott összegekből.³

Az erdélyi tanügyi intézményrendszernek az egyesült Romániába történő integrációja többéves folyamat volt, amely törvények és rendeletek előírása és életbe léptetése eredményeként valósult meg. A regionális integráció egybeesett a különböző romániai régiók oktatási rendszerének egységesítésével, s egyben az általános oktatási rendszer megreformálásával.⁴

A következőkben, elsődlegesen levéltári forrásokra alapozva, felvázoljuk az 1918. december 1-jén bekövetkezett változást követő kormányintézkedéseket, amelyek az egyházi oktatást még az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződést megelőzően ellehetlenítették, valamint azokat az erőteljes ellenállási kísérleteket, amelyeket az Erdélyi Református Egyházkerület az iskoláinak védelmében tett.

¹ Ismeretes, hogy Ionel Brătianu, a Liberális Párt elnöke megtagadta a kisebbségi szerződés aláírását, s lemondott a kormányelnökségről, de rövid időn belül ismét ő került hatalomra, s az ő feladata lett volna az előírások végrehajtása. Tervei végrehajtásában segítségére volt Constantin Anghelescu oktatásügyi miniszter, aki tervbe vette az egész oktatásügy államosítását és románosítását. Mikó Imre: Az erdélyi magyarság sorsa a világháború után, in: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok 2.*, Budapest, Athenaeum, 1944, 209–250. (A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve, 1944.)

² 9. szakasz

³ 10. szakasz.

⁴ Gidó Attila: *Oktatási intézményrendszer és diákpopoláció Erdélyben 1918–1948 között*, Kolozsvár, 2013, 19. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 276.)

Az első oktatást érintő intézkedéseket az 1918. december 11-én létrehozott Kormányzótanács (Consiliul Dirigent) hozta, amely 1920-ig Nagyszebenben működött. A kultuszminisztérium Erdéllyel kapcsolatos ügyeinek intézését 1920. május 23-tól Kolozsvárra helyezték át.⁵ E tanácsnak az volt az elsődleges feladata, hogy Erdély közigazgatását intézze.

Az új berendezkedés szellemében érkezett az első számú rendelet, amelyben kérték az erdélyi magyar egyházi vezetőséget, hogy a hozzájuk tartozó közösségeket, gyülekezeteket és tanintézeteket kérjék fel: ismerjék el Erdély Romániával történő egyesülését, szakadjanak el a Magyar Népköztársaságtól s az esetlegesen onnan érkező utasításoktól. Emellett ígéretet tettek, hogy a román kormány meg fog tenni mindent, hogy a bevezetésre kerülő „demokrácia a népek és vallások felvirágzását” eredményezze.⁶ Az egyházkerület erre a felkérésre válaszként megfogalmazta az álláspontját, hogy addig, amíg az egyesülést nem fogják ratifikálni, nem hajlandó az összmagyar református egyházaktól elszakadni, és a magyarországi egyházakkal a továbbiakban is ápolni fogja a kapcsolatot.⁷

December 24-én Vasile Goldiș vallás- és közoktatási miniszter a Kormányzótanács 4. rendeletével, az Erdélyi Református Főtanácsához intézett levelében arról biztosította az egyházat, hogy ő békés együttműködést szeretne az egyházi vezetőkkel, és kéri a Főtanácsot, hogy 1919. március 1-ig foglalják össze azokat a javaslatokat, véleményeket, amelyek alapján szeretnének az elkövetkezőkben a román állammal együttműködni. Felhívták a figyelmet arra, hogy „az iskolai ügyekre vonatkozó vélemények és óhajok az egyházi életre vonatkozóktól külön tanulmányban foglalandók össze”.⁸ E kérést az egyházkerület 1919. február 6-i levelében azzal az indokkal tagadta meg, hogy amennyiben ennek a kérésnek eleget tenne, az évszázados múltnak fordítana hátat, s ennek megszövegezése azt az üzenetet közvetítené, hogy elfogadta az egyesülést.⁹ A Főtanács szellemében megfogalmazott beadvánnyal egyezően, az 1919. február 12-én tartott gyűlésükön a református teológiai tanárok is kifejezték elégedetlenségüket azzal szemben, hogy megtiltották a zsinattartást, amíg újabb katonai parancs nem érkezik. Az

⁵ Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Igazgatótanácsai Levéltár (a továbbiakban: EREK IgtanLvt.) II. 8/1919. 42.

⁶ EREK IgtanLvt. I. 8/1919. I. 4.

⁷ Uo.

⁸ Uo. I. 1.

⁹ Uo. I. 6.

említett gyűlésen tíz pontban foglalták össze az elvárásokat,¹⁰ amelyeket a megtiltott zsinaton szerettek volna elfogadtatni. Mivel a zsinat elmaradt, a tervezetet sem tudták a kormánynak felterjeszteni.¹¹

A változó román politikai berendezkedés egy jól kiépített magyar, egyházi, állami és községi iskolaszervezetet vett át. Az 1918-as fordulatkor az erdélyi magyar tannyelvű állami és felekezeti oktatási intézmények száma összesen 3302 volt, ez a szám az elkövetkező tíz év alatt 1244-re csökkent.¹² Az egyesülést követően az erdélyi települések állami iskolái a román állam felügyelete alá kerültek. A Kormányzótanács I. számú dekrétuma – amely arról rendelkezett, hogy a községi, felekezeti, alapítványi és magániskolák oktatási nyelvét az iskolafenntartó állapítsa meg – azt eredményezte, hogy rövid időn belül az állami iskolák román nyelvűekké alakultak át. Ebből kifolyólag az elkövetkezendő korszakban a történelmi egyházakra nehezedett az a feladat, hogy a már meglévő iskoláival és az újonnan szervezettekkel kielégítse a magyarság iskolaigényét. Ennek eredményeként az elkövetkező évtizedekben a magyarság iskolaügye szorosan összefüggött a történelmi egyházak életével.¹³

A kormány első lépése az volt, hogy a fent említett I. számú dekrétum szellemében a magyar felekezeti iskolákba bevezette az állami tantervet, és elrendelte a román nyelv kötelező oktatását, valamint hogy az irodalmat, történelmet és földrajzot román nyelven kell tanítani.

1919. január 17-én a kormány arra kérte Nagy Károly püspököt, hogy harminc napon belül neveztesse ki román tanárokat a református tanintézetek minden szintjén, akik elsősorban a román nemzetiségű diákokat oktassák a román nyelvre, a román diákokat mentsék fel a magyar nyelvtanulás kötelezettsége alól. Kilátásba helyezték, hogy amennyiben e felszólításnak nem tesz eleget, az iskolákba ők maguk fognak román tanárokat kinevezni.¹⁴ A kérést az egyházkerület elfogadta, de rámutatott arra, hogy a magyar református egyetemes konvent előírja, hogy a református tanintézetekben a tanárok reformátusok kell legyenek, a tanárok pedig a román nyelvet nem fogják ilyen rövid időn belül elsajátítani. Haladékot kértek, hogy a következő tanévtől orvosolhassák a helyzetet. Megjegyezték, hogy amennyiben a tanügy-minisztérium ezt a kérést nem tartja tiszteletben, és mégis román tanárokat fog kinevezni, azokat magántanítóknak tekintik, és velük kapcsolato-

¹⁰ Tíz pontban foglalták össze álláspontjukat az autonómiáról, önrendelkezésről. Ravasz László igazgató terjesztette elő. A gyűlésen jelen voltak: Nagy Károly püspök, Kecskeméthy István és Makkai Sándor professzorok.

¹¹ EREK IgtanLvt. I. 8/1919. I. 12.

¹² Fritz László: Az erdélyi magyarság iskolaügyének tíz éve, in: Sulyok István – Fritz László (szerk.): *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*, Kolozsvár, Juventus, 1930, 75.

¹³ Uo. 74.

¹⁴ EREK IgtanLvt. I. 8/1919. I. 478/1919 sz. levél. 10.

san semmiféle kötelezettséget nem vállalnak.¹⁵ A román tanárok kinevezésével kapcsolatosan több iskolában is jeleztek incidenseket, többek között a Szászvárosi Kollégiumban.¹⁶ A román diákoknak a magyar nyelv tanulása alól való felmentése ellen tiltakozott az erdélyi egyház, amikor kifejezte azt az álláspontját, hogy azok a hallgatók, akik az 1918/19-es, illetve az 1919/20-as tanévre iratkoztak be, az iskolai tanterv minden tantárgyának eleget kell tenniük, így a magyar nyelvtanulás tekintetében sem képeznek kivételt.¹⁷ Mivel a tanügy-minisztérium nem hátrált meg szándékától, és több ízben is kérte az igazgatótanácstól a román tanárok kinevezését,¹⁸ a problémákat a Református Egyházkerület Igazgatótanácsa úgy szerette volna megelőzni, hogy az 1919. július 19-i körlevelében arra kérte a középiskolák igazgatóságát, hogy a következő tanévtől a felvételi vizsgán ne vegyenek fel román diákokat.¹⁹ Említést érdemel Ravasz László 1919. június 12-én az iskolai vezetőkhez intézett kérése: „...tekintettel a mostani kényes helyzetre, a tények objektív tárgyalására kiváló súlyt fektessenek, s gondosan kerüljenek minden olyan kérdést, amelynek fejtegetése más vallású és nemzetiségű polgártársaink érzékenységét érintené s a tanulók között ellentétet idézhetne elő.”²⁰

A tanügy-minisztérium 1919. április 30-án keltezett körlevelében közölte az Igazgatótanáccsal, hogy azok a tanárok, akik a következő iskolai évben a román nyelvet, Románia földrajzát és történelmét fogják oktatni, két hónapos tanfolyamon kell részt vegyenek, amelyet Brassóban, július 1. és augusztus 31. között fognak tartani. Kérték, hogy minden iskolából június 1-jéig küldjenek egy pontos listát a tanárok névsorával. Előre bocsátották, hogy azok az iskolák, ahonnan nem fog érkezni a tanfolyamra tanár, a következő tanévtől az adott tantárgyak nélkül nem működhet. Tekintettel arra, hogy az Igazgatótanács a körlevelet csak május 18-án kapta meg, haladékat kért a nevek felterjesztésére, de azzal a kikötéssel, hogy a tanárokat és az iskolákat anyagilag ne terhelje a tanfolyam megszervezése.²¹ Az Igazgatótanácshoz fokozatosan érkeztek a visszajelzések, de voltak középiskolák, ahonnan egyáltalán nem jelentkeztek a tanfolyamra tanárok, például Kolozsvárról és Szentgyörgyről.²²

¹⁵ EREK IgTanLvt. I. 8/1919. I. 478/1919 sz. Ref. Egyházkerület Ig. Tanácsának 1919. febr. 20-i gyűlése. Levél. 10.

¹⁶ Uo. I. 17.

¹⁷ Uo. I. 18.

¹⁸ Uo. I. 19.

¹⁹ Uo. I. 17.

²⁰ Uo. I. 68.

²¹ Uo. I. 63.

²² Uo. II. 4.

Hosszas huzavona után a Főköormánytanács felvállalta a tanfolyam teljes ellátását, valamint a szervezéssel és az utazással járó költségeket.²³ Az első, 1919-es kísérleti tanfolyamot követően a következő év nyarán, régiókra lebontva, már hat központban szerveztek párhuzamosan román tanfolyamokat: Marosvásárhelyen, Székelykeresztúron, Szamosújváron, Aradon, Nagyváradon és Szatmárnémetiben, és 300 lejnyi napi bért is adtak a résztvevőknek.²⁴ A tanfolyamot vizsga követte, és azok a tanárok, akiknek ez nem sikerült, novemberig kaptak haladékot a letételére.²⁵ Akik másodjára sem tudtak a vizsgakötelezettségnek eleget tenni, azokat a következő év júniusáig ismét levizsgáztatták.²⁶

A kultuskormány kötelezte a középiskolák tanárait a román képesítő és nyelvvizsgák letételére. Megkövetelték, hogy az állami iskolákban működő tanárokhoz hasonló képesítésük legyen, ahol alapkövetelmény volt a román nyelv ismerete, amelyet oklevéllel vagy igazolással kellett bizonyítani. Külön vizsgára kötelezték őket román nyelvismeretből, Románia történelméből, földrajzából és alkotmánytanából. Közelebbről: minden középiskolai tanárnak az egyetem elvégzése után úgynevezett képesítő vizsgát (*examen de capacitate*) kellett tennie, amely a gyakorlatban versenyvizsga volt a megüresedett helyekre. Általában csak annyi jelentkezőnek sikerül ezt letennie, ahány megüresedett hely volt, s a bizottságok elsősorban a román tanárokat minősítették a helyekre. A helyzet még inkább fokozódott azzal, hogy a fiatal generációtól román nyelvvizsgát vártak el, az idősebb középiskolai tanárokat pedig, akik magyar diplomával rendelkeztek, román nyelvtanfolyamokra és nyelvvizsgára kötelezték. Mivel a törvény előírta, hogy a középiskolák legalább hat, képesítővizsgával rendelkező tanerővel működhetnek csak, azoktól az iskoláktól, amelyek ezt a feltételt nem teljesítették, megvonták a működési engedélyt.²⁷

Mivel a román nyelvből levizsgázó tanárok száma nagyon alacsony volt, az iskolák mindent megtettek, hogy fenntarthassák működésüket. Ennek eredményeként a magyar egyházi iskolák azonkívül, hogy kétnyelvűvé váltak, a nem megfelelő képesítésű magyar tanerő hiányában 1923-tól kezdődően kénytelenek voltak román tanerőket is alkalmazni.²⁸

²³ Uo. I. 77.

²⁴ Uo. II. 43. máj. 23.

²⁵ Uo. I. 8/1919. II. 57. nov. 22.

²⁶ Uo. II. 60. dec. 16.

²⁷ Mikó: Az erdélyi magyarság sorsa, 235.

²⁸ 100090. és 100088/1923. sz. rendeletek.

Mindazokat a személyeket, akik a törvény hatályba lépését követő öt éven belül nem tették le a nyelvvizsgát, vagy elbuktak azon, megfoszthatták állásuktól. A kötelező nyelvvizsga alól csak az 55. évüket betöltött vagy legalább 30 év régiséggel rendelkező pedagógusokat mentették fel²⁹

A Főköormánytanács 1919. március 16-i rendelkezésével ellenőrzése alá akarta vonni a vallásórák anyagát is, kérve, hogy terjesszék fel a tantárgyak analitikus programját. Az Igazgatótanács azt válaszolta, hogy az erdélyi iskoláknak nincs külön református tanmenetük, mert a magyar egyetemes konvent alapján ugyanazt használják, mint a magyarországi iskolákban, ezért ebből küldtek egy példányt a minisztériumnak.³⁰

A tankönyvek általános cenzúrája is elkezdődött. A Főköormányzótanács kérte, hogy minden könyvből, minden iskolából juttassanak el hozzájuk 5-5 példányt. Annak érdekében, hogy ezt elkerülje, az Egyházkerület több levelezést is folytatott. Többek között hivatkozott a magas postai költségekre. Mivel a Főköormányzótanács a tervtől nem tágitott, végül az Igazgatótanács, tekintettel a magas postaköltségre, az iskoláktól kérte, hogy a könyveket juttassák el az egyházkerülethez, ahonnan az állam költségén továbbították.³¹ Akadtak azonban iskolák, amelyek megtagadták a könyvek beszolgáltatását, mondván, hogy vakáció lévén, a diákoktól nem tudják összeszedni, vagy olyan iskolák is akadtak, amelyek arra hivatkoztak, hogy ők maguk sem könyvből, hanem másolatokból oktatnak.³²

Fokozott iskolai felügyeletet igyekeztek bevezetni azáltal, hogy 1919. január utolsó napjaiban a megyékben új tanfelügyelőket neveztek ki (pl. Nagyszebenbe Stroja János volt tanítót és ortodox főesperest). A tanügyminiszter Nagy Károly püspöktől kérte, hogy tegyen meg mindent, és segítsen abban, hogy a tanfelügyelők elvégezhesék feladatukat.³³

1919. április 16-i keltezéssel az egyházkerület megkapta a megszállott várme gyék iskolai revizorainak és subrevizorainak névsorát, és azt a felkérést, hogy támogassa a listán szereplő ellenőrök munkáját.³⁴ Hogy a kinevezésüknek eleget tegyenek, a revizorok 1919. május 2-án az 1919/20-as tanévre nézve a következő gimnáziumi adatokról kértek összeírást:

1. Az iskola jellege.
2. Alapítás éve.
3. Milyen állapotban van az iskola épülete?

²⁹ Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1944, 135.

³⁰ EREK IgTanLvt. I. 8/1919. II. 25.

³¹ Uo. II. 22, 24, 25, 26.

³² *Fogarasi iskola*. Uo. II. 30.

³³ Uo. I. 8/1919. I. 13.

³⁴ Uo. I. 58. A korábbi listákkal ellentétben ezen a listán csak román nevek szerepelnek.

4. Van-e internátus, és hány tanuló számára?
5. Kinek a költségén épült az iskola és internátus épülete? Mennyit adott az állam az építésre, és milyen jogokat tartott fenn magának?
6. Az iskola fenntartására szolgáló alapok: mennyit ad az egyház, mennyit ad az állam, és mennyit fedeznek esetleg más alapból?
7. Az egyház és állam között kötött szerződés hiteles másolata, melyből kitűnik az iskolai épület fenntartása, magába foglalva a tanárok illetményét.
8. Az 1918/20-as tanévre beírt rendes és magántanulók létszáma osztály és felekezet szerint.
9. Tanárok listája: név, születési hely, vallás, életkor, szolgálati évek, szakképzettség, illetmény az összes pótlékokkal együtt.
10. A tanárok milyen más nyelvet beszélnek?³⁵

A Főkormánytanács május 18-án kérte, hogy az iskolák terjesszék fel, mennyi és milyen jellegű támogatást kaptak a magyar kormánytól, hány tanárnak és diáknak adtak juttatásokat.³⁶

Az iskolai revizorok ellenőrzési módja és a számadatok bekérése körül több ízben is vita alakult ki. Ilyen volt például a Szilágy megyei incidens, ahol a feljelentésben az áll, hogy az iskolai tanító nem fogadta el a revizor ellenőrzését, az iskolába be sem engedte, s ennek következtében a revizor panaszt tett az egyházkerületnek, amelyben kérte a tanító megbüntetését, és fegyelmi eljárást indított ellene.³⁷

Mivel a fentiekben felsorolt adatok felterjesztését a református iskolák a belügyeik és autonómiájuk megsértésének tekintették, visszakoztak a felterjesztéssel. A Főkormányzótanács több ízben is sürgető körlevelekkel fordult az egyházkerülethez, pl. 1920. március 23-án és április 17-én.³⁸ A sürgetéssel szemben az egyházkerület igazgatótanácsa határozottan lépett fel, s elrendelte, hogy az iskolai revizorok megkereséseit az iskola vezetősége csak esperesi úton fogadja el, s azokra szintén esperesi úton adjon választ. De az Igazgatótanács külön felhatalmazta az igazgatókat, hogy az iskolai szabályzatokat a revizoroknak minden további nélkül megküldhessék, azonban vagyoni és javadalmi ügyekben semmiféle tájékoztatást ne adjanak.³⁹

³⁵ Uo. I. 64.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo. II. 62. dec. 21.

³⁸ Uo. II. 39.

³⁹ Uo. II. 42. (T).

Az egyházkerületi intézkedések miatt Vasile Goldiş miniszter méltán érezte, hogy munkájában akadályoztatva van, így különböző vádakkal fordult az egyházi vezetőséghez, például azzal, hogy tudomása van arról, hogy különböző, egyházi iskolai leltárban szereplő tárgyakat Magyarországra visznek.⁴⁰

Amint az eddig szemlézett intézkedésekből láttuk, 1918-tól kezdődően folyamatosan újabb és újabb előírások léptek életbe. Ilyen volt az állami alkalmazottak, hivatalnokok és tanárok hűségesküje. A tanügy-minisztérium 1919. március 30-án részletes kimutatást kért azoknak a tanítóknak a fizetéséről és családi állapotáról, akik 1918. december 31-én alkalmazásban voltak.⁴¹ A lista alapján a Kormányzó-tanács 1919. február 16-án az állami iskolák tanárait hűségesküre szólította fel, hogy legyenek román állampolgárok, azzal a fenyegetéssel, hogy amennyiben ennek nem tennének eleget, lemondadják őket állásukból, és ellehetetlenítik őket, hogy Romániában sehol ne kaphassanak állást. A hűségeskü letételét sokan azért is tagadták meg, mert a békekonferencia még nem döntött Erdély sorsa felől, tehát hűséggel a magyar államnak tartoztak.⁴² Azokat a tanárokat, és általában az értelmiségieket és hivatalnokokat, akik megtagadták a hűségeskü letételét, azonnali hatállyal és végkielégítés nélkül elbocsátották; nekik nem maradt más választásuk, mint repatriálni. 1918-ban 40 952-en, 1919-ben 33 551-en, 1920-ban 70 773-an hagyták el Romániát.⁴³

A hűségesküvel szembeni ellenállás 1920-ban, a trianoni békeszerződés ratifikálása után szűnt meg, amikor az erdélyi püspökök Bukarestben Ferdinánd király előtt letették esküjüket.

Megszorítások következtek a liturgia területén, valamint a nemzeti ünnepnapok megünneplését illetően is. Egy 1919. december 31-én kelt körlevélben kérték, hogy a református istentiszteletek alkalmával az ország „más” felekezetéhez hasonlóan, a liturgia keretében imádkozzanak az ország vezetőjéért, Ferdinánd királyért.⁴⁴ Nagy Károly püspök, mint a zsinat elnöke, ezt arra hivatkozva tagadta meg, hogy a református egyház kánonjában előírt liturgiát nem áll módjukban módosítani.⁴⁵

Szintén a liturgiák megtartásával kapcsolatos a megszorítás, amelyet az első március 15-i ünnepséggel kapcsolatosan szerettek volna megelőzni.⁴⁶ Körlevélben közölték az egyházkerülettel, hogy csak a kanonikus istentiszteletet tarthatják

⁴⁰ Uo.. II. 5. Lev.

⁴¹ Uo. I. 22.

⁴² Balogh Júlia: *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1928*, Budapest, Püski Kiadó, 1996, 273.

⁴³ Móricz Miklós: *Statistikai Tudósító*, Budapest, 1925.

⁴⁴ EREK IgtanLvt. I. 8/1919. I. 8. 2.

⁴⁵ Uo. I. 2.

⁴⁶ Uo. II. 44. a.

meg, a prédikációkban óvakodjanak minden politikai aspektustól, és ha a „rendes” istentiszteleten kívül más összejövetelt rendeznének, arról a hatóságot idejében értesítsék.⁴⁷ A Himnusz éneklését betiltották úgy a templomban, mint az iskolákban, mondván, hogy sok kellemetlenség adódott belőle.⁴⁸ 1919-től kezdve iskolai szünnapnak rendelték el december 1-jét, és kérték a megünneplését.⁴⁹ Az egyházi sajtó cenzúrája is elkezdődött. 1920. április 18-án felkérték az Igazgatótanácsot, hogy Ravasz László a „Babyloni Ésaiás” című, a *Református Szemle* 1919. decemberi számában megjelent írásához hasonlókat ne közöljön. Rámutattak, hogy Ravasz László írása lázító jellegű, és nagyon átlátszó a babiloni fogsággal hozott romániai párhuzam.⁵⁰

A bemutatott másfél évet három egyházi tekintély a békekonferencia ötös főtanácsához intézett, 1919. szeptember 8-án kelt, közösen megfogalmazott és aláírt közös beadványával összegezém: „Erdélyben a magyarság, s ezzel híveink, a román impérium átvétele óta a legádázabb rendszerű üldözés martaléka és az államhatalomnak minden eszközével dolgozó nemzetiségi terror alatt nyög”⁵¹ – írják az erdélyi magyar egyházak vezetői: gróf Majláth Gusztáv Károly római katolikus püspök, Nagy Károly erdélyi református püspök és Ferencz József magyarországi unitárius püspök.

Átvették az összes állami, községi és szerződésekkal állami kezelésbe adott felekezeti iskolákat, felszereléseikkel együtt: tanszemélyzetét – miután ők is időelőttinek mondták az állampolgársági eskü letételét, szolgálataikból elbocsátották. Miután az átvett iskolákban, helyettük, elegendő tanerőt nem tudnak állítani, még a kvalifikációs törvény szinte nevetséges megcsúfolásával sem, így az iskolák egész sora üresen áll, s dacára annak, hogy a legtöbb kaszárnya is üresen áll, mégis felekezeti iskoláink és internátusaink helyiségeit katonai és közigazgatási célokra lefoglalják. Még engedjenek meg egy példát: a református egyház egyetlen felsőbb leányiskolájának lefoglalt helyiségeiben kórházat rendeztek be bujakóros nők számára!⁵²

A trianoni békeszerződést követően Nagy-Románia népoktatásának egyesítéséért jöttek létre törvények, például 1924. július 26-án az állami elemi oktatásra, valamint 1925. december 22-én a magánoktatásra vonatkozóak.

⁴⁷ Uo. II. Lev. 20. I.

⁴⁸ Uo. II. 32.

⁴⁹ Uo. II. 35.

⁵⁰ Uo. II. 40.

⁵¹ Az eredeti levél Balogh Júlia tulajdonában van, ezt teljes egészében közli, lásd Balogh: Az erdélyi hatalomváltás, 270–272.

⁵² Uo. 271.

Az elemi oktatási törvény a következőt írja elő: „Államunk egységes, s ez okból kötelező elemi oktatásnak is egységesnek kell lennie. Ezt követeli a nemzeti és polgári öntudatunk és az állam magasabb érdekeinek kifejlődése. Egyféle iskolát és egyféle lelket.”⁵³ Egyes román politikusok nem nézték jó szemmel az uniformizálást. Példa erre az 1925. december 15-én a román parlamentben felszólaló Teodor Iacobescu képviselő beszéde, aki a következőket mondta C. Angheliescu közoktatási miniszternek: „A kényszerített uniformizálás ellen úgy pedagógiai, mint didaktikai szempontból tiltakozom. Ne követeljük a kisebbségtől, hogy asszimilálódjanak. Sohasem fognak Önök a magyarokból, németekből, bolgárokból román csinálni. Azért ne igyekezzünk elrabolni anyanyelvüket sem!”⁵⁴

Iacobescu jól ismerte az erdélyi magyarokat. A következő évtizedek ellenállása a megmaradásért a nemzeti öntudat erőteljes megerősödését jelentette az ádáz „uniformizálás” elleni harcban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BALOGH Júlia: *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1928*, Budapest, Püski Kiadó, 1996, 273.

Desbaterile Deputaților, 1925/26, nr. 32., București, 1926.

FRITZ László: *Az erdélyi magyarság iskolaügyének tíz éve*, in: SÜLYOK István – FRITZ László (szerk.): *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*, Kolozsvár, Juventus kiadás, 1930.

GIDÓ Attila: *Oktatási intézményrendszer és diákpopoláció Erdélyben 1918–1948 között*, Kolozsvár, 2013. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 276.)

MIKÓ Imre: *Az erdélyi magyarság sorsa a világháború után*, in: DEÉR József – GÁLDI László (szerk.): *Magyarok és románok*, 2., Budapest, Athenaeum, 1944, 209–250. (A Magyar Történettudományi Intézet évkönyve, 1944.)

Monitorul Oficial, nr. 179., București, 1924. július 26.

MÓRICZ Miklós: *Statistikai Tudósító*, Budapest, 1925.

NAGY Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1944.

⁵³ *Monitorul Oficial*, nr. 179., București, 1924. július 26.

⁵⁴ *Desbaterile Deputaților*, 1925/26, nr. 32., București, 1926.

LEVÉLTÁRI FONDOK

Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Igazgatótanács Levéltár, I. 8/1919. I.; I. 8/1919. II.; II. 8/1919.

ABSTRACT

Lukács Olga: The Cataclysm of the Transylvanian Reformed Schools during the One and a Half Years after the People's Assembly of Alba Iulia and the Treaty of Trianon

The integration of the Transylvanian educational system into the system of united Romania was a process that lasted for several years and came into being as a result of the promulgation of different laws and decrees. The regional integration overlapped with the unification of the educational system in the different regions of Romania and came together with the reform of the educational system as a whole.

The study presents the measures taken after the changes that occurred on 1st December 1918 that had rendered religious education impossible even before the Treaty of Trianon was signed on 4 June 1920. We also present the measures taken on behalf of the church. Because, until the unification was ratified, the church was not willing to break away from the Reformed churches of the Hungarian people, and would foster its relations with the churches in Hungary henceforth.

After the unification, the state-funded schools in Transylvania got under the jurisdiction of the Romanian state, and consequently, they were all shortly turned into schools in which the language of tuition was Romanian. At the time when the changes of 1918 occurred, there were 3302 Hungarian state- and church-funded schools in Transylvania in which the language of education was Hungarian, a number that decreased to 1244 in the following decade.

The Ministry of Religious Affairs obliged the teachers in the secondary schools to take Romanian language examinations. Since the number of teachers that passed the Romanian language test was very low, the schools had to do everything to keep functioning, and as there was a shortage of Hungarian native teaching staff, they had to employ Romanian teachers, too.

The authority tried to implement stricter school supervision by appointing new school-inspectors.

Restrictions followed in the field of liturgy as well as national celebrations.

Keywords: Reformed school, Romanian power structure, Transylvanian Reformed Church District, Trianon, educational autonomy.

ÚJVILÁGI FORRÁSOK, AVAGY MIT REJTHET A KARÁCSONYFA ALATTI DOBOZ

Molnár Sándor Károly

Az amerikai és a kanadai magyarság történetét feldolgozó szakmunkák között túlnyomó többségben tanulmányokat találhatunk, amelyeknek elkészítésében jelentős szerep jut a kutató személyes kapcsolati hálójának, témája iránti elkötelezettségének és néhány esetben a kutatói szerencsének. Így magyar és angol nyelven, kül- és belföldön egyaránt számos publikáció ismerteti az Újvilágba érkezett magyarok életének kihívásait. A szak- és ismeretterjesztő írások tematikájában felülreprezentált témák a kivándorlás és beilleszkedés, valamint a kivándorláshoz vezető út (holokauszt, kommunizmus), a szülőföld emlékezete. Mindezek mellett visszatérő motívum a „választott” haza magyar közéletének ismertetése. Gyakran ezeken eseti kutatások, beszámolók kínálnak teret valamely ún. magyar egyelet, egyház/felekezet (református, katolikus, zsidó) történetének, kihívásainak megismerésére. A szerzők hangsúlyozzák munkájuk töredékességét, utalnak egy teljesebb, átfogóbb szakmunka megírásának szükségességére. Ez azonban a legtöbb esetben elmarad. Az amerikai magyarság életét bemutató szerzők közül vannak néhányan, akik munkájuk eredményét kötetbe rendezve is közreadták. Üdítő színfoltjai ezek a tengerentúli magyar diaszpóra életét bemutató munkáknak. A választott műfajok igen szerteágazóak, melyben található szociográfia¹, társadalomtudomány², egyháztörténet³, kivándorlástörténet⁴, művelődéstörténet⁵, politika- és/vagy diplomáciatörténet⁶ tárgykörébe tartozó munkák. A 20. század második felének történelmi módszertárát gazdagította az „oral history”, amivel

¹ Bernád Ilona – Gazda József: *Magyarok Amerikája*, Sepsiszentgyörgy, 2004.

² Pap Z. Attila (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*, Budapest, 2008.

³ Máté Anita: *Az amerikai magyar katolikusok és az óhaza (1918–1939)*, Budapest, 2011.

⁴ Bába Szilvia: *Az Óperenciás tengeren túl, magyar identitás a diaszpórában*, Budapest, 2015.

⁵ Kerkayné Maczky Emese: *99 év magyarul. Magyar iskolák története Passaicon*, Passaic, 2006; Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja és hazatérése*, Debrecen, 2018.

⁶ Vajda Zoltán: *A szeretet köztársasága. A szentimentalizmus hatása az Amerikai Egyesült Államok korai időszakának politikai gondolkozásában*, Debrecen, 2017; Glant Tibor: *Kettős tükörben. Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején*, Debrecen, 2008.

gyakran találkozhatunk a diaszpórákutatók eszköztárában. A kutatók leginkább az 1944–1945-ös, az 1947–1948-as és az 1956-os eseményekre kérdeznek rá, tehát egyértelműen azokra a töréspontokra, melyek a magyar közéletet is tematizálják. E munkák legtöbbször jó színvonalú, és nagyban hozzájárulnak a 20. század második felének történeti feldolgozásához.⁷ A személyes élettörténeteket bemutató kutatók azonban nem adnak lehetőséget a korszak mélyebb kutatásához.

A szak- és ismeretterjesztő tanulmányok között egy-egy forrásközlés előfordul, azonban a kötetek között forráskiadvánnyal alig találkozhatunk. Ennek oka elsődlegesen az alapkutatáshoz szükséges források területi szóródásában, valamint fellelhetőségében keresendő.

Amerika nyugati partján elsősorban a magyar állam által delegált külképviseleti misszióvezetők személyes motivációitól vezérelt, jó szándékú munkáját érdemes megemlíteni. Az utóbbi két évtizedben nagyon jó színvonalú és minőségű biográfiai kötetek⁸ jelenhettek meg, dokumentumfilmek⁹ készülhettek el. Ezekben az alkotásokban leginkább a Kalifornia államban élő magyarság életét, életmódját, sikereit és bánatait lehetett megismerni. Fontos, hogy a misszióvezetők diplomáciai feladataik mellett jelentős energiát mozgósítottak a helyi közélet szereplőinek, eseményeinek bemutatására, dokumentálására.

Az amerikai magyar református egyháztörténet majd másfél évszázados történeti feldolgozásai mind műfaji, mind témaválasztásaiban teljesen esetlegesen alakult.¹⁰ Jól nyomon követhető, kimutatható a szakmunkákon, hogy a szerzők munkáik készítése során mely forrásokhoz juthattak hozzá, azokból milyen következtetéseket vontak le. Magyar nyelvterületen napjainkig az egyik legmeghatározóbb, valamint legnagyobb tisztelettel övezett műve Komjáthy Aladár¹¹ *Kitántorgott*

⁷ Biernaczky Szilárd (szerk.): *Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarok élete és az óhaza*, Budapest, 2005; Szentkirályi Endre (szerk.): *Clevelandben még élnek magyarok? Visszaemlékezések*, Cleveland, 2008; Szabó Ágnes: *Álomvalóság a döntéseink fényében. Sikeres amerikai-magyarok életútjai*, Budapest, 2015; Újszászi Ilona: *Hogyan lettek ők „amerikai magyarok”? Vallomások otthon az itthonról*, Szeged, 2016.

⁸ Bokor Balázs: *Távolban magyar, ötvenhatalan a Mississippitől nyugatra*, Budapest, 2011; Széles Tamás (szerk.): *„Az én történetem...” 1956-os emlékek az USA nyugati partjáról*, Budapest, 2017.

⁹ Pl. *Krisztus vándorai*. (Amerikában élő magyar reformátusok), Rendező: Széles Tamás, 2009; *Inkubátor*. Rendező: Pigniczky Réka, 2010; *Amerikai magyarok*. Rendező: Hasulyó János, 2012; *Az Isten embere. Mindszentty bíboros Amerikában*. Rendező: Széles Tamás, 2014.

¹⁰ Pl. Kocsis Attila: *Magyar reformátusok az Egyesült Államokban, Collegium Doctorum*, I. évf., 2005/1., 121–131.

¹¹ Komjáthy Aladár (Ózd, 1931. február 24. – Pittsburgh, Pa. 1998. február 6.) református lelkipásztor. Az 1949–1950-es tanévet Innsbruckban töltötte. 1950 októberétől 1955 májusáig a Kampeni Teológiai Főiskolán teológiát hallgatott. A Princetoni Egyetemen 1955–1962 között doktori tanulmányokat folytatott. Kezdetben a Passaici Magyar Református Egyház lelkésze, majd 1968–1989 között Kanadában a Montreali Magyar Református Egyház vezető lelkipásztora volt.

*egyház*¹² című kötete, mely az 1980-as évek derekán Magyarországon jelent meg.¹³ A könyv fogadtatása, valamint idézettsége folytán éppen a historiográfiai hatását kellene a jövőben vizsgálat tárgyává tenni. Az egyházi könyvkiadás az 1980-as évek első felében mind az állami, mind az egyházi oldalról egyaránt irányított és többszörösen kontrolált időszakában mégis megjelenhetett ezen kötet.¹⁴ Megjelenésében feltehetően jelentős szerepet játszott, hogy az 1980-as évek első felében a *Reformátusok Lapja* akkori szerkesztője és Komjáthy Aladár jó barátságban voltak, ezért rendszeresen közölték Komjáthy írásait. A *Kitántorgott egyház* majdnem teljes terjedelmében, hivatkozások nélkül jelent meg a *Reformátusok Lapjában*, amiről a kötet előszavában Bartha Tibor meg is emlékezett. A kötet megjelenéséhez vezető út feltárása valószínűleg nemcsak a diaszpóra, hanem a magyar egyházi közélet 1980-as évekbeli változását is részletgazdagabban megvilágíthatná. Ezek után még több kérdés merül fel a könyvvel kapcsolatban. Milyen típusú feldolgozások készültek az 1940-es éveket követően? Az 1980-as években fontos volt annak hangsúlyozása, hogy a kötet nem az emigráció, hanem a diaszpóra történetét mutatja be. Ebből adódóan az 1944-es év mint a kötet záró dátuma teljesen érthető. Az 1944-et követő események egyházi életének változásairól hasonló jellegű összefoglaló és elemző munka még nem készült.

A rendszerváltozást követően számos kötetben található tanulmány az amerikai magyar reformátusok életéről és helyzetéről.¹⁵ A tengerentúli magyar protestáns egyházakról és gyülekezetiről a rendszerváltozást követően átfogó szakmunka eddig nem készült, helyüket tanulmányok, inkább tudósítások vették át. A reformáció fél évezredes emlékévében jelenhetett meg Puskás Julianna és Kovács

1993–1998 között a Pittsburghi Magyar Református Egyházban szolgált. Nagy Csaba: *A magyar emigráns irodalom lexikona*, Budapest, 2000, 542–543.; Hermán M. János: A Kampeni Teológiai Főiskola magyar diákjainak a névsora 1923–1994, *Teológiai Fórum*, XIII. évf., 2018/1. 49.

¹² Komjáthy Aladár: *Kitántorgott egyház*, Budapest, Református Zsinat Sajtóosztálya, 1984.

¹³ A Komjáthy Aladár név nem a leggyakoribb névváltozatok közé tartozik a magyar nyelvterületen. Mégis tisztázandó a név, mivel a 20. század folyamán legalább négy ismert személyt is így hívták, akik között szoros családi kapcsolat nem volt: *i*) Komjáthy Aladár (Újpest, 1894. május 24. – Budapest, 1963. november 30.) író, tudománytörténész, műfordító. *ii*) Komjáthy Aladár (Györszemere, 1877. május 26. – Budapest, 1944 [?]) református lelképásztor, aki 1903–1934 között az Egyesült Államok keleti partvidékén több gyülekezetben is szolgált. *iii*) Komjáthy Aladár (Nemesócsa, 1919. április 6. – Budapest, 2004. február 1.) református lelképásztor, esperes. *iiii*) Komjáthy Aladár (Ózd, 1931. február 24. – Pittsburgh, Pa. 1998. február 6.) református lelképásztor.

¹⁴ A kötet emigrációbeli visszhangja is jelentős volt; „Könyv: Komjáthy Aladár montreáli lelképásztor A kitántorgott egyház című, az amerikai magyar református egyház kialakulásával foglalkozó nagy munkája Magyarországon megjelent, és bestseller lett.” Trombitás Dezső: *Hollywoodi Magyar Református Egyház hírei, Californiai magyarság*, LXIII. évf., 1985/20., 12.

¹⁵ Ezek közül az egyik legátfogóbb Észak-Amerika, in Barcza József – Bütösi János (szerk.): *„Te-bennem bíztunk eleitől fogva...” A magyar reformátusság körképe*, Debrecen, 1991, 189–252. A fejezet többszerzős munka.

Ábrahám által jegyzett *Amerikai magyar református lelkészek életútja adattári rendszerben 1891–2000* című kötet,¹⁶ amely százhetvenhárom lelkipásztor életrajzára vonatkozóan szolgáltat adatokat. Egyes adatok sajnos pontatlanul jelentek meg. Például Komjáthy Aladár életéről és munkásságáról sem találunk benne szócikket, és sok más lelkipásztorról sem. A kezdeményezés nemes, azonban alaposabb alapkutatót igényel. Jó kiindulópontja lehet ez hasonló jellegű biográfiai kutatásoknak.

Az 1950-es évektől folyamatosan jelennek meg az amerikai magyar lelkipásztorok tollából önéletrajzi írások. E forráscsoport esetében is éppúgy, mint a tanulmányok és feldolgozások esetében, nagyfokú aránytalanságokkal szembesülhetünk. Valójában csak néhány önéletrajz áll rendelkezésünkre, ezek azonban kivétel nélkül jól megírt kordokumentumok, melyek a magyar egyháztörténet-írásban alig jelennek meg.¹⁷

Az amerikai magyar protestantizmus történetének megismeréséhez kiváló másodlagos irodalom áll rendelkezésre. Ezek közül kiemelkednek a folyóiratok, periodikák, valamint ünnepi kiadványok. Az ún. Bethlen-almanach az 1920-as évektől kezdően napjainkig rendszeresen évenként (egy-egy esetben két évenként) jelenik meg. Sajnos a teljes sorozat Magyarországon elérhetetlen. Az utóbbi években éppen a Mikes-programnak köszönhetően az amerikai magyarok által kiadott lapokhoz jobban hozzá lehet férni. Magyarországon éppen úgy, mint az Egyesült Államokban, a protestáns lapok elérése még így is nehézkes, a gyűjteményekben gyakoriak a hiányok. A lapok mellett továbbá igen fontos kordokumentumok a gyülekezeti kiadványok, mivel az egyház alapvetően gyülekezeteiben éli mindennapjait, így a jeles évfordulókhoz igazodóan jelentették meg néhány lapos ünnepi kiadványaikat, füzeteket. Nagy adóssága az emigrációban élő magyarságnak az ilyen ünnepi kiadványok összegyűjtése és rendezése, melyek a legtöbb esetben könyvészeti azonosító nélkül jelentek meg. Teljesen ad hoc jellegű egyik-másik kiadvány katalógusban történő megtalálása.¹⁸

Elsődleges levéltári források közreadásában az amerikai emigráció- és egyháztörténet nagy adósságokkal küzd. Az amerikai magyar egyháztörténetet bemutató angol és magyar nyelvű kötetekben a legritkább esetekben találhatunk forrásokat, és a forrásművekről is szűkszavúan nyilatkoznak. Annak ellenére, hogy az amerikai magyar egyházi élet külső formáit, szervezeti felépítését kiválóan ismerhetjük,

¹⁶ Elektromos formában: <https://silver.drk.hu/hu/content/amerikai-magyar-reform-tus-lelkeszek-let-tja-adatt-ri-rendszerben-1891-2000-0>. (Letöltés: 2019. április 23.)

¹⁷ Takaró Géza: *Hagyaték és örökösök*, [USA], [1972]; Vasady Béla: *Az Ige útján sántikálva. Teológiai önéletrajz*, Debrecen, 1993; Bütösi János: *„Áldjad én lelkem az Urat”*. *Teológiai önéletrajz*, Debrecen, 2015.

¹⁸ Érdemes lenne a nyugati diaszpóra közösségeinek ünnepi kiadványait külön kezelni és összegyűjteni. Tapasztalatom szerint sokszor a magyarul nem tudó utódok, rokonok csak nézegetik a magyar füzeteket, majd szemétként dobják.

a szervezet belső működéséről, iratkezelésről alig vannak adataink. Az amerikai magyar egyházak jegyzőkönyvei ez idáig ismeretlenek voltak. Néhány idézettől eltekintve sem az őrzési helyeikről, sem tartalmukról nem rendelkezünk információkkal. A megtalált és feldolgozott kötet éppen ezért egyedi, melyből rekonstruálható a keleti partvidék ún. központi egyházmegyéjének története az 1910–1937 közötti időből.

A rendszerváltozást követően eltérő intenzitással, mégis rendszeresen kerültek magyar levéltárakba az USA-ban szolgáló lelkészek hagyatékai. Lehetséges, hogy egyik vagy másik hagyaték rejt még olyan dokumentumot, esetleg kéziratot, melyből az 1945–1990 közötti időszak magyar emigrációtörténetének eseményeit jobban lehet majd rekonstruálni, megérteni. Napjainkban az amerikai magyar egyházi élet kutathatóságára mind az egyesült államokbeli, mind a magyarországi kutatóhelyeken lehetőség nyílik, azonban mindkét helyszínen töredékesen. A megfelelő mélységű kutatásokhoz szükséges lenne a teljesen szétszórt levéltári anyag összefogása. Az Egyesült Államokban a pennsylvaniai ún. Bethlen Otthonban lett kialakítva levéltár számára helyiség. A Bethlen Otthonban őrzött dokumentumokról ez idáig nem készült levéltári kataszter, kutathatósága teljesen esetleges.¹⁹ A nyugati parton hasonló jellegű gyűjtőmunka eddig nem indult el, nincs szervezett anyaggyűjtés.²⁰

MAGYAR? KELETI? KÖZPONTI? EGYHÁZMEGYE! – SZERVEZET- ÉS FOGALOMMAGYARÁZAT

A forrásdokumentum megnevezését illetően következetesen a Központi Református Egyházmegye kifejezés javasolt. Ez azonban nem feltétlenül helyes, sokkal inkább az egyszerűség, közérthetőség kedvéért használt elnevezés. A fogalmak helyes használatához szükséges és elengedhetetlen az észak-amerikai egyházi élet sajátosságainak ismerete. A dokumentumgyűjteményben jól nyomon követhető az egyházmegye névváltoztatása, azonban annak jelentőségéről, magyarázatáról semmi információt nem tudunk meg.

¹⁹ Több olyan amerikai magyar lelképásztorról lehet hallani, akik szolgálatuk ideje alatt jelentős iratgyűjtő munkát végeztek, melyeket jelenleg lakásaikban tartanak. Magától értetődő a kérdés: vajon meddig őrződnek meg így ezek a dokumentumok, mikor válnak az enyészetté? Pontos adatokkal a gyűjtemények nagyságáról nem rendelkezünk, feltételezhetően néhány irat-folyóméternyi anyagról lehet szó.

²⁰ Az ún. Mikes-program keretében már számos dokumentumot szállítottak Magyarországra. Ezekről híradásokból lehet tudni, az anyagok értékelése és feldolgozása azonban igen hosszú útra nyúlhat.

Az amerikai magyar római katolikus és protestáns – elsősorban református – egyházszervezetet érintően a legnagyobb különbség, hogy a római katolikus egyházközségek a területileg illetékes amerikai püspök fennhatósága és igazgatása alá tartoznak.²¹ A protestáns egyházak esetében differenciáltabb a helyzet. Amerikában az első magyar református egyházak az 1890-es évek első felében jöttek létre, melyek a Reformed Church in the United States fennhatósága alatt álltak. Magyarországon viszont a Dunamelléki Református Egyházkerület tengerentúli egyházmegyéjeként ismerték el. A helyzet rendezésére az első világháború alatt történtek kísérletek, mely végül az ún. „tiffini egyezmény” aláírásával rendeződött. Ennek értelmében a magyar egyházközségek a Reformed Church amerikai gyülekezeteivé váltak, önálló egyházmegyei igazgatás alatt. Az egyezményt a Magyarországi Református Egyház konventje elfogadta és becikkelyezte. Néhány évvel később, még az 1920-as évek második felében elindult a „független” egyházak mozgalma. A független jelző ebben az esetben azon egyházakat jelentette, akik nem fogadták el a Reformed Church fennhatóságát, hanem önálló egyházi közigazgatás mellett a magyarországi egyháztest egyenrangú társszervezeteként határozták meg magukat. Napjainkig kihatása van ezen mozgalomnak, ugyanis a „tiffini egyezményt” elfogadó egyházközségek hozták létre az ún. „Calvin Synod”-ot (Kálvin Egyházkerület), mely a legnagyobb ernyőszervezetű amerikai protestáns közösség – a United Church of Christ (UCC) – tagegyházává vált. A „független” Amerikai Magyar Református Egyház²² pedig 2009. május 22-én hivatalosan is csatlakozott a Kárpát-medencében lakó reformátusok által létrehozott ún. Magyar Református Egyházhoz.

Mindkét irány az idők folyamán létrehozta a legmagasabb szintű egyházi adminisztrációját, az egyházkerületet, valamint az alsóbb egyházmegyei szintet is. Az egyházmegyéek száma és elnevezése teljesen változó volt. Jelenleg szinte követhetetlen, mely egyházmegyét mikor alapították, mi volt a pontos elnevezése, és mely egyházközségek alkották. Az egyházkerületek, valamint egyházmegyéek területi és névváltozásai alap kutatásokat igényel, melyhez jelenleg nem áll minden primer forrás rendelkezésre.

²¹ Lásd Máté: *Az amerikai magyar katolikusok*.

²² Az Amerikai Magyar Református Egyház 1924. december 9-én alakult meg Duquesne, Pennsylvania államban. Az egyház akkor nem választotta meg vezetőit, csak később az 1928. szeptember 4-én, Trenton, New Jersey-ben tartott egyházkerületi alakuló ülésen, ahol Sebestyén Endre mint főesperes lett az egyház vezetője. A főesperesi címet az 1958. február 21-én Duquesne, Pennsylvániában tartott kerületi közgyűlésen püspöki címre változtatták.

A feldolgozni kívánt iratok címeiben jól nyomon követhető, miként változott meg az egyházmegye elnevezése magyarról központivá. Ugyanakkor olyan rész-kérdések tisztázására is lehetőséget kínálnak a feldolgozott dokumentumok, mint az egyházi adó.²³

A KÖTET MEGTALÁLÁSA,
ŐRZÉSI HELYE, ÁLLAGA, „JÖVŐKILÁTÁSAI”

Történezszek forrásfeltáró kutatásainak visszatérő eleme a „véletlen”, így volt ez a „Minutes of the Hungarian Classis Reformed Church in the U.S. of A.” kötet megtalálása esetében is. Az Ontariói Független Magyar Református Egyház 1959-ben alakult, Négyessy Bertalan²⁴ lelkipásztor vezetésével. Az egyházközség az Amerikai Magyar Református Egyház tagegyháza, mely nem fogadta el a Calvin Synod²⁵ által is aláírt tiffini egyezményt. Az ontariói gyülekezetnek az elmúlt hat évtized során csupán két vezető lelkipásztora volt az alapító Négyessy Bertalan, aki nemcsak egyházközséget, hanem a gyülekezet anyagi függetlenségét biztosító lakótelepet is létrehozta. Később 1989-től a vezető lelkipásztori szolgálatot Szabó

²³ „Egyházmegyei közgyűlésünk ama meggyőződése alapján, hogy a magyarországi egyetemes ref. Egyház mindenre kész avégett, hogy a kebeléről elszakadt fiainak és leányainak egyházi életét és ennek lehetőségeit előmozdítsa, továbbá azon gondolat által vezéreltetve, hogy a Magyar Református Egyház szívesen ragad meg minden alkalmat ama hittestvéri viszony erősítésére és kimélyítésére, amely őt a tiffini egyezmény alapján a Reformed Church in the United States és a Presbyterian Church in America nevű közegeházakhoz fűzi. Tisztelettel kéri az Egyetemes Konventet, hogy hozzon olyan törvényes intézkedést, amelynek alapján mindazok az egyháztagjaink, akik magyarországi birtokaik után a Magyarországi Református Egyház kebelében vagyoni és személyi adóval vannak megterhelve, itteni egyháztagságuk igazolása alapján az egyházi személyadó alól mentessenek fel.” Jegyzőkönyv felvétel az Egyesült Államokbeli Református Egyház Központi Magyar Egyházmegyéjének gyűlésén, 1928. évi április hó 23-án és 24-én Homesteadon, Pa.

²⁴ Négyessy Bertalan (Viss, 1910. augusztus 29. – Viss, 2000 után) református lelkipásztor. Középiskolai tanulmányait a Sárospataki Kollégiumban végezte. Teológiát Sárospatakon és Debrecenben hallgatott 1934–1938 között. Segédlelkészként Budapesten a Pasaréti Református Egyházban, Joó Sándor mellett szolgált. A második világháború ideje alatt táborigazgató volt. A háború után Heidelbergben tanult. Az Amerikai Egyesült Államokba 1949-ben érkezett, először Kansas államban szolgált. San Franciscóban 1950-ben gyülekezetet alapított. 1958-ban Los Angelesbe került, ahol megszervezte a Hollywoodi Magyar Református Egyházat. 1959-ban a Los Angeles-től 80 km-re keletre lévő Ontario város Metodista Egyházánál létrehozta az Ontariói Független Magyar Református Egyházat, melynek 1989-ig vezető lelkipásztora volt. Lelkipásztori szolgálata mellett a Hungarian Reformed Federation biztosítótársaság alkalmazottja is volt.

²⁵ A Calvin Synod (Kálvin Egyházkerület) hosszas előkészítő munka után 1944-ben jöhetett létre.

Sándor²⁶ vette át, akit az Amerikai Magyar Református Egyházak gyülekezetei 2006–2014 között két ciklusra püspökké is választottak. Az egyházközség az ő szolgálata alatt indította el az ún. „Missziói Lelkigondozói Szolgálatot”.²⁷ Mindemellett kiemelt figyelmet fordít a magyar emlékek összegyűjtésére és megőrzésére. Ezt a gyűjtőmunkát a legnagyobb jó szándék vezeti. Az évtizedek alatt az egyházközség könyvtárában felhalmozott kötetek becsült száma 8000 körüli. A kötetek között számos egyedi, csak az USA-ban, illetve az emigrációban megjelent mű található. Mindettől az Ontariói Független Magyar Református Egyház könyvtára teljesen unikálissá vált napjainkra. A nyomtatott forrásmunkák mellett különösen is fontos a levéltári anyag, amely a könyvekhez hasonlóan rendezetlen, feltárára vár. A levéltári anyagok napjainkban alapvetően két helyen találhatóak az egyházközségben. Az egyházközségre vonatkozó egyházközségi jegyzőkönyvek, anyakönyvek, pénztári naplók az egyházi iratkezelés szabályait betartva, elzárt lemezszekrényben találhatóak. Ezeknek az iratoknak a kutathatósága az amerikai törvényi környezetet figyelembe véve korlátozott. A levéltári iratok többsége a templomtér karzatán és az ún. toronyszobában dobozolva, ömlesztve található meg. Itt találtam rá a mű karácsonyfa támasztékaul szolgáló kartonra, melyben a San Bernardino-i Magyar Református Egyház presbiteri jegyzőkönyvei²⁸ mellett a Központi Magyar Református Egyházmege jegyzőkönyvét tartalmazó kötet is benne volt. Ezek az iratok egységesen átkerültek az irodába, külön dobozba. A he-

²⁶ Szabó Sándor (Sátoraljaújhely, 1956. június 18.) református lelkipásztor, püspök. Középkolai tanulmányait a Debreceni Kollégiumban végezte, ahol 1974-ben érettségi vizsgát tett, majd 1974–1979 között a Debreceni Református Teológiai Akadémián folytatott teológiai tanulmányokat. Exmisszusi, majd segédlelkészi szolgálatát Ragály, Trizs és Imola gyülekezeteiben töltötte, majd 1984–1988 között a Cigándi Református Egyházközségben szolgált. Magyarországot 1989-ben hagyta el, először Hollandiában volt, majd onnan érkezett az Amerikai Egyesült Államokba. Lelkipásztori szolgálatát 1989-ben kezdte meg az Ontariói Független Magyar Református Egyház lelkipásztoraként. Az Amerikai Magyar Református Egyház püspökhelyettesévé, valamint a Nyugati Egyházmegejének esperesévé választották meg 2002-ben. Az Amerikai Magyar Református Egyház gyülekezetei két ciklusra az egyházkerület püspökévé választották meg 2006–2014 között. Tisztségei mellett felelős szerkesztője és kiadója volt 2006 és 2014 között az Amerikai Magyar Református Egyház magyar és angol nyelven megjelenő hivatalos lapjának, a *Magyar Egyház–Magyar Church*nek. Közéleti tisztségei: a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának ügyvezető elnöke, 2007–2015; Bethlen Otthon Igazgató tanácsának tagja, 2006–2015; 2009-től a Colorado államban bejegyzett „Civic Society” Igazgató Tanácsának tagja, amely a magyarországi „Polgári Kultúráért Alapítvány” mintájára működik az Egyesült Államokban. A magyar diaszpórában végzett eredményes munkája elismeréséül 2007. március 15-én a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetését kapta a magyar államtól. (Személyes közlés alapján.)

²⁷ A Missziói Lelkigondozói Szolgálat indulási körülményeihez lásd Lányi Gábor János: A Nyugati-parti amerikai magyar református gyülekezetek élete és új távlatai, *Pro minoritate*, 2017. tavasz, 171–179.

²⁸ A San Bernardino-i Református Egyház jelen ismeretek alapján 1946–1987 között működött.

lyi lelkészek odafigyelésének köszönhetően nagyjából 10 ifm rendezetlen levéltári anyag található az egyházközségnél. Az iratok között éppen úgy találhatók személyi hagyatékok, mint a Los Angeles-i MacArthur-parkban található 1956-os emlékmű felállítására vonatkozó felhívások, számlák, tervvázlatok, kimutatások és egyéb foliók.

A kötetnek az Ontariói Független Magyar Református Egyházhoz kerüléséről írásos dokumentum nem áll rendelkezésre, csak szóbeli közlésből kapott információk. Az 1990-es években a gyülekezet presbitériumának tagja volt egy bizonyos Kovács Tibor, akinek fia Kovács Sándor lelképásztor volt. Kovács Sándor életéről és munkásságáról is csak részben vannak információink. „Kovács Sándor a Homesteadi (Pa) Első Magyar Református Gyülekezet lelkésze volt. Szolgált a Kálvin Zsinat pénztárosaként.”²⁹ Ennyi adat található a legújabb lelkészi életrajzokat tartalmazó kiadványban is. Egyes vélemények szerint az 1980-as évek végén vagy az 1990-es évek elején homesteadi lelkészi állásáról és az egyházkerületben betöltött pozíciójáról függelemsértés miatt lemondott, majd szüleihez Kaliforniába költözött. Valószínű, hogy a költözés során a Központi Egyházmegye Jegyzőkönyvét véletlenül magával hozta és a szülői házban hagyta. Kovács Tibor halála után a család adta át az ontariói egyház számára, valamikor a 2000-es évek elején.

A Központi Magyar Református Egyházmegye történetét tartalmazó nagyméretű fűzött kötet összesen 398 számozott lapból áll. Napjainkra a kötet gerince és fűzése megsérült. Félő, hogy néhány éven belül csak lapok maradnak meg az eredeti forrásból. A kötet megőrzésének záloga a történeti források megőrzése iránt affinitással rendelkező lelképásztor, valamint annak utóda lehet. Fontos feladata lenne a magyar történeti forrásokat gyűjtő intézmények munkatársai számára az ott található iratanyag begyűjtése, rendezése, valamint kutatásra való előkészítése. A kötetnek nincs semmiféle levéltári vagy könyvári jelzete. A kötet leírására vagy említésére vonatkozóan nincsen szakirodalmi hivatkozás.

A KÖTET VEZETÉSE, FELÉPÍTÉSE

Az amerikai magyar reformátusság számára az egyházmegyei szervezeti szint volt a legmagasabb forma a 19. század végétől egészen a második világháború végéig. Az első világháború végéig az amerikai magyar reformátusok kettős közigazgatás alatt álltak. A Dunamelléki Református Egyházkerület a szlavóniai miszsiói terület mellett figyelt az amerikai egyházközségekre is mint amerikai egyházmegyéjére. Emellett az Egyesült Államok keleti partján lévő egyházközségek

²⁹ Puskás–Kovács: *Amerikai magyar református lelkészek*, 173–174.

illeszkedtek a Reformed Church egyházszerkezetéhez, mint annak missziói egyházai. Így volt ez a Központi Egyházmegye esetében is. Az egyházi közigazgatás felépítése szerint az egyházmegyét a kebelbeli egyházak vezetői közül évente választott tisztségviselők igazgatták. Az egyházmegye élén az esperes, valamint világi megfelelője, a főgondnok állt, akit hivatalviselésben az egyházmegye jegyzője követett. A kötetet alapvetően az egyházmegye jegyzői tisztségét viselő lelkipásztor vezette. Ettől eltérő eset is volt, amikor halálozás vagy az egyházmegyéből történő távozás esetén a tisztség megürült. A kötetet a mindenkori jegyző alapvetően kézírással vagy gépírt, beragasztott lapokon vezette. Egy kivételes esetben pedig beazonosíthatatlan helyről származó újságcikk jelenti az egyházmegyei jegyzőkönyvet.

A jegyzőkönyvből megállapítható, hogy 1910–1937 között rendszeresen találkoztak az egyházmegye képviselői. Kimutatható, hogy 1910–1930 között évente egy alkalommal, majd 1930-tól évente két alkalommal tartottak egyházmegyei gyűléseket. A jegyzőkönyvet tartalmazó kötetben mintegy 41 dokumentum található. Ebből rendes jegyzőkönyvi ülés harmincegy; egyes években rendkívüli ülésre is sor kerülhetett, melyek közül négy került a jegyzőkönyvbe is. A jegyzőkönyvek között található a Végrehajtó Bizottság üléseinek öt jegyzőkönyve, valamint egy lelkipásztori nyilatkozat is a kötet részét képezi. Az egyes ülésekről készült jegyzőkönyvek megfelelnek a korszakban használt előírásoknak.

A Központi Magyar Egyházmegye gyűléseinek időpontja előre meghatározott rendben történt. A rendes évi gyűlések időpontjait mindig a húsvéthétfő hete utáni hét első napjaira tervezték.³⁰ Ez alól néhány kivételes esetben tértek el. A gyűlés időpontjának megválasztásánál kiemelt szempont volt, hogy azon a Reformed Church Board of Home Mission képviselője vagy annak megbízottja részt tudjon venni. Az egyházmegye pedig képviselőket delegált a Pittsburgh Synodba, melynek ülései az adott év második felében voltak. A gyülekezetek életét a Reformed Church anyagilag jelentősen támogatta, melynek mértékétől erősen függtek az egyes egyházközségek. A Pittsburgh Synod által delegált személy David Aaron Souders volt, aki 1922-ban írta meg a magyar egyházközségek történetét.³¹ A jegyzőkönyvből egyértelműen kitűnik, hogy a Pittsburgh Synod nemcsak egyfajta felügyeleti szervként működött, hanem a magyar egyházakat fenntartó szervként is. Az egyházmegye több gyülekezete csak a Board of Home Mission állandó támogatásával tudta magát fenntartani. Így a Pittsburgh Synod által delegált

³⁰ „A jövő évi egyházmegyei gyűlés helyéül Johnstown Pa állapítatik meg, az időpont Húsvét Hétfőjéhez egy hétre állapítatván meg.” Jegyzőkönyv felvétel az Egyesült Államokbeli Református Egyház magyar egyházmegyéjének 1914-ik év április hó 21-ik napján Homesteadon tartott rendes gyűlésen.

³¹ David Aaron Souders: *The Magyars in America*, New York, 1922.

felügyelő valójában a missziói egyházaknak adott támogatás felhasználásának jogosságát, eredményességét volt hivatva ellenőrizni. Az egyházmegyét alkotó egyházközségeket tehát dotálta a Reformed Church, az egyházmegyét azonban már nem. Az egyházmegye költségeit a kebelbeli egyházközségek tagságához igazított egyházmegyei járulék formájában fizették meg, melyből az egyházmegye kiadásait fedezni tudták.

Az 1850–1950 közötti évek általános gyakorlatában természetes volt az egyházi jegyzőkönyvek nyomtatásban való közreadása. Az amerikai magyar reformátusok azonban ezt nem gyakorolták. Megállapítható, hogy a Pittsburgh Synod, mely a Reformed Church alkotó tagja volt, minden évben kiadta jegyzőkönyveit, amelyekben nyomon követhető a magyar egyházi élet is. Sajnos az amerikai magyar egyházak jobbjára nem jelentették meg külön sem angol, sem magyar nyelven jegyzőkönyveiket. Minderre a jegyzőkönyvekben magyarázatot is kaphatunk: „a múlt gyűlés jegyzőkönyve nem nyomtatott ki, mivel több gyűlés jegyzőkönyve nem lévén kinyomtatva: jegyző törvényes utasítás nélkül a tetemes összeget igénylő nyomtatási költségekre való tekintettel nem volt hajlandó lépéseket tenni.” Tehát a jelenlegi kutatás során tapasztalható forráshiány az akkori anyagi erőforrások hiányára vezethető vissza. A kutatás jelenlegi állása szerint a jegyzőkönyvek kiadásának kérdése szinte állandó napirendi pont volt, ezzel kapcsolatos iratok, esetleges árajánlatok, kefelenyomatok ez idáig nem kerültek elő.

KEBELBELI GYŰLEKEZETEK ÉS LELKIPÁSZTORAIK

Az egyházmegyét alkotó gyülekezetek száma 1910-ben öt volt (Lorain, Dayton, Dillonvale, Johnstown, Homestead), mely a vizsgált időszak végére, 1937-re tizenháromra emelkedett (Homestead, Rankin, Johnstown, Wintondale, Logan, McKeesport, Duquesne, Morgantown, Pittsburgh, Pocahontas, Springdale, Uniontown, Windber). A vizsgált korszak kezdeti gyülekezetei közül csupán kettő volt továbbra is ezen egyházmegye alkotó tagja, míg a másik három egyházközség a független egyházak csoportját támogatta. Az egyházmegyét alkotó kebelbeli gyülekezetek létrejöttéről, valamint egyik egyházmegyéből a másikba történő elbocsátásáról, befogadásáról szinte semmilyen adattal sem rendelkezünk. Annyi bizonyosan megállapítható, hogy a korszakban fokozatosan alakuló egyházközségek mellett a régebben alakultak egyike sem szűnt meg.

Az amerikai magyar református egyházközségek állandó lelkipásztortánpótlás-hiánnyal küszködtek. Az egyházmegyei gyűlések visszatérő napirendi pontja a megfelelő lelkészutánpótlás kérdése. A megfelelő a kielégítő angol nyelvismeretet, valamint a Magyarországon vagy az Egyesült Államokban

elvégzett teológiai tanulmányokat jelentette. Az egyházmegye, mivel része volt a Reformed Churchnek, amelynek több lelkészképző intézettel is jó kapcsolata volt, az ezeken való tanulmányokra is lehetőséget adott.³² A teológiai képzés minőségéről, valamint a magyar teológiai felsőfokú intézményekben szerezhető ismeretanyag viszonyáról ez a forráscsoport nem tájékoztat.

A Központi Református Egyházmegye lelkipásztorainak anyagi viszonyairól alig vannak ismereteink. Míg Magyarországon a 20. század első felében is bevett gyakorlat volt a lelkipásztori díjlevél készpénzbeli és természetbeli juttatásainak egységes kezelése, addig az amerikai egyházközségek esetében csak készpénz, illetve parókia tételekből állt. Az amerikai magyar lelkészek jövedelmét két nagy, jól elkülöníthető forrásból finanszírozták. A Reformed Church minden esetben jelentős anyagi hozzájárulással támogatta a magyar egyházközségeket, illetve lelkipásztorait, melyet ún. missziói segély néven folyósított.³³ A másik rész pedig a gyülekezeti tagok adományából állt. A lelkipásztorokat is jelentősen érintette a nagy világgazdasági válság. A jegyzőkönyv tanúsága szerint többen csak nehezen kaptak fizetést, mivel a gyülekezet tagjai sem kaptak. Az amerikai lelkészek sokkal jobban ki voltak téve a mindennapok kihívásainak, mint magyarországi társaik.

Az Egyesült Államokbeli Református Egyház Központi Egyházmegyéjének iratai olyan sokféle ágaznak, melyből több korszakon átívelő módon rekonstruálható a gyülekezetek élete, konfliktusai, váradalmi. Remélhetőleg a jegyzőkönyv mihamarabb egységes szerkezetbe rendezve, mutatókkal együtt jelenhet meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARCZA József – BÜTÖSI János (szerk.): *„Tebenned bízunk eleitől fogva...” A magyar reformátusság körképe*, Debrecen, 1991.
- BÁBA Szilvia: *Az Óperenciás tengeren túl. Magyar identitás a diaszpórában*, Budapest, 2015.
- BERNÁD Ilona – GAZDA József: *Magyarok Amerikája*, Sepsiszentgyörgy, 2004.

³² Pl. „A gyülekezetekben lévő tehetséges ifjak ösztönöztessenek a lancasteri kollégiumba való belépésre lehetőleg választván a papi pályát.” Jegyzőkönyv, mely felvetetett az Egyesült Államokbeli Református Egyház Közép Egyházmegyéjének közgyűlésén 1926-ik év április hó 12–13-ik napjain a Homestead, Pa. Magyar Református Egyház templomában.

³³ „Egyházmegyei közgyűlésünk felhívja az egyházakat, hogy saját anyagi tehetségüket évenként lelkiismeretesen mérlegelve, missziói segélyüket a saját akaratukból csökkenteni törekedjenek s így közeledjenek az önfenntartás felé.” Jegyzőkönyv felvetetett az Egyesült Államokbeli Református Egyház Központi Magyar Egyházmegyéjének gyűlésén, 1928. évi április hó 23-án és 24-én Homesteadon, Pa.

- BIERNACZKY Szilárd (szerk.): Újvilági küzdelmek. Az amerikai magyarok élete és az óhaza, Budapest, 2005.
- BOKOR Balázs: *Távolban magyar. Ötvenhatan a Mississippitől nyugatra*, Budapest, 2011.
- BÜTÖSI János: „Áldjad én lelkem az Urat”. *Teológiai önéletrajz*, Debrecen, 2015.
- GLANT Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja és hazatérése*, Debrecen, 2018.
- GLANT Tibor: *Kettős tükröben. Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején*, Debrecen, 2008.
- HERMÁN M. János: A Kampeni Teológiai Főiskola magyar diákjainak a névsora 1923–1994, *Teológiai Fórum*, XIII. évf., 2018/1.
- KERKAYNÉ MACZKY Emese: *99 év magyarul. Magyar iskolák története Passaicban*, Passaic, 2006.
- KOCSIS Attila: Magyar reformátusok az Egyesült Államokban, *Collegium Doctorum*, I. évf., 2005/1., 121–131.
- KOMJÁTHY Aladár: *Kitántorgott egyház*, Református Zsinat Sajtóosztálya, Budapest, 1984.
- LÁNYI Gábor János: A Nyugati-parti amerikai magyar református gyülekezetek élete és új távlatai, *Pro minoritate*, 2017. tavasz, 171–179.
- MÁTÉ Anita: *Az amerikai magyar katolikusok és az óhaza (1918–1939)*, Budapest, 2011.
- NAGY Csaba: *A magyar emigráns irodalom lexikona*, Budapest, 2000.
- PAP Z. Attila (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*, Budapest, 2008.
- SOUDERS, David Aaron: *The Magyars in America*, New York, 1922.
- SZABÓ Ágnes: *Álomvalóság a döntéseink fényében. Sikeres amerikai-magyarok életútjai*, Budapest, 2015.
- SZENTKIRÁLYI Endre (szerk.): *Clevelandban még élnek magyarok? Visszaemlékezések*, Cleveland, 2008.
- SZÉLES Tamás (szerk.): „Az én történetem...” 1956-os emlékek az USA nyugati partjáról, Budapest, 2017.
- TAKARÓ Géza: *Hagyaték és örökösök*, [USA], [1972].
- TROMBITÁS Dezső: Hollywoodi Magyar Református Egyház hírei, *Californiai magyarság*, LXIII. évf., 1985/20.
- ÚJSZÁSZI Ilona: *Hogyan lettek ők „amerikai magyarok”? Vallomások ott-hon az itthonról*, Szeged, 2016.
- VAJDA Zoltán: *A szeretet köztársasága. A szentimentalizmus hatása az Amerikai Egyesült Államok korai időszakának politikai gondolkozásában*, Debrecen, 2017.
- VASADY Béla: *Az Ige útján sántikálva. Teológiai önéletrajz*, Debrecen, 1993.

FILMOGRÁFIA

Amerikai magyarok. Rendező: Hasulyó János, 2012.

Az Isten embere. Mindszenty bíboros Amerikában. Rendező: Széles Tamás, 2014.

Inkubátor. Rendező: Pigniczky Réka, 2010.

Krisztus vándorai. (Amerikában élő magyar reformátusok). Rendező: Széles Tamás, 2009.

ABSTRACT

Molnár Sándor Károly: Sources from the New World – What is boxed under the Christmas tree?

Why do we not have a sourcebook on the history of Hungarian minorities in the USA? This idea consistently suggested itself. In 2016 I visited the Free Hungarian Reformed Church of Ontario/California for the first time. In the organ gallery of the church the parish's whole archive had been stored. In one of the boxes I came across a 400 pages manuscript which was entitled "Minutes of the Hungarian Classis Reformed Church in the U.S. of A." This manuscript turned out as an official minute book of the "Middle Classis" (i.e. Pennsylvania and adjacencies) from 1910 to 1938. At that time Hungarian parishes belonged to the "Pittsburgh Synod", which was of European, more precisely German origin. The "Middle Classis" always intended to publish their minutes, but was too destitute to pay the printing cost. Past 2000 the minute book manuscript had been ceded to the Free Reformed Church of Ontario. It allows us reconstructions of reliable quality concerning Hungarian Protestant parishes in the USA from 1910 to 1938.

Keywords: Hungarian Reformed Church in America, Hungarian minority in the USA, Hungarian Classis of the Reformed Church in the USA, Hungarian Reformed people in the interwar period, church minutes

HIT ÉS POLITIKA A VISSZACSATOLT ÉSZAK-ERDÉLYBEN

A REFORMÁTUS EGYHÁZ SÚLYA ÉS SZEREPE AZ ERDÉLYI PÁRTBAN 1940 ÉS 1944 KÖZÖTT

Murádin János Kristóf

BEVEZETÉS

Az egyházak társadalomformáló és közösségfenntartó szerepe évszázadok óta köztudott tény. Kisebbségi helyzetben azonban ez még hangsúlyosabbá válik. Amikor egy nemzeti közösség nem támaszkodhat saját anyaállamának fenntartó intézményeire, akkor a társadalmi önszerveződés alulról építkező próbálkozásai mellett elsősorban az egyházban, annak jól strukturált rendszerében találja meg az önfenntartás alapjait. Nincs ez másképp az immár száz éve kisebbségben élő erdélyi magyarság esetében sem, ahol az ortodox és görög katolikus hitű román többség mellett a római katolikus, de főképp a protestáns egyházak váltak a magyarság megtartó erejévé, s azok között is elsősorban a református felekezet. Annyira így volt ez, hogy még abban a rövid, négyéves időszakban is, amikor 1940 és 1944 között Észak-Erdély Magyarország részét képezte, és a visszacsatolt területeken immár többséget alkotott a magyarság, a helyi magyar társadalom továbbra is legfőképpen a református egyházra támaszkodott, és a politikai életben is annak volt a legmeghatározóbb szerepe. Tanulmányomban e jelenség érzékeltetésére törekszem a korszak domináns észak-erdélyi magyar politikai alakulata, az Erdélyi Párt és a református egyház közötti kapcsolat föltárása révén. Célom annak bemutatása, hogy milyen meghatározó szerepe volt a református felekezetnek az észak-erdélyi magyarok politikai szerveződésében.

A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés alapján a történelmi Erdély és a Partium északi felét, a Székelyföld és Máramaros vidékét visszacsatolták

Magyarországhoz.¹ E területek összesített kiterjedése elérte a 43 104 km²-t,² lakossága pedig az 1941-es magyar népszámlálás szerint 2 557 260 főt tett ki, amelynek 53,6%-a magyar, 39,9%-a román anyanyelvű volt. Az 1 380 506 magyar mellett 1 029 470 román, 47 357 zsidó, 44 686 német, 34 338 cigány, 19 635 ruszin és 19 584 szlovák élt a területen.³

Erdély református magyar közösségét megosztotta az új határ. A kálvinista hit legfontosabb erdélyi központja, Nagyenyed a Romániánál maradt Dél-Erdélyben rekedt, akárcsak Brassó és Arad, valamint az erdélyi-medence középső részeinek református vidékei. Ugyanakkor jelentős református lakossággal bíró területek kerültek ismét magyar fennhatóság alá. Kalotaszeg zömében kálvinista hitű népe mellett Szatmárnémeti, Nagyvárad, Kolozsvár és Marosvásárhely, valamint Bihar, Szilágy, Kolozs, Maros-Torda, Udvarhely és Háromszék vármegyék bírtak jelentős magyar református lakossággal. Az erdélyi magyar reformátusok túlnyomó többsége a visszacsatolt területeken élt, viszont a Dél-Erdélyben maradt 473 000 főt kitevő magyar lakosság⁴ több mint egyharmada is, legalább 170 000 ember, református volt.

Észak-Erdély lakosságának felekezeti megoszlása az 1941-es népszámlálás adatai szerint a következő volt: legnagyobb, 37,1%-os arányban (957 753 fő) görög katolikusok éltek a régióban, akik szinte kizárólag a román nemzetiségű lakosság soraiból kerültek ki. Ugyanakkor a maga 23%-os részesedésével a második legnagyobb csoportot (591 755 fő) a magyar reformátusság adta. Ők Észak-Erdély teljes magyar lakosságának 42,8%-át, a terület összlakosságának pedig 23,14%-át tették ki, míg országos szinten a református közösség alig 19%-os volt (2 789 276 fő).⁵ Mindez jól érzékelteti a református felekezet erejét és befolyását Észak-Erdélyben, ami jelentősen meghaladta a trianoni országterületen tapasztalható szintet. A görög katolikus és a református közösség mellett Észak-Erdélyben még a római katolikus egyház bírt jelentős számú hívővel (536 160 fő), a teljes lakosság 20,8%-át téve ki. A szinte kizárólag románokból álló, 228 800 fős ortodox felekezet a visszacsatolt területek lakosságának 8,9%-át alkotta, míg az izraelita hitűek (151 121 fő)

¹ L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*, Csíkszereda, Múltunk Könyvek, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 5.

² Thirring Lajos: A visszacsatolt keleti terület. Terület és népesség, *Magyar Statisztikai Szemle*, XVIII. évf., 1940/8–9., 663.

³ Fogarasi Zoltán: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságokint 1941-ben, *Magyar Statisztikai Szemle*, XXII. évf., 1944/1–3., 4.

⁴ L. Balogh Béni – Bárdi Nándor: A dél-erdélyi magyarság jogi és politikai helyzete a második bécsi döntést követően, in: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008, 162.

⁵ Fogarasi: A népesség, 13, 16–17.

5,9%-ot tettek ki. A többi egyház híveinek száma jelentéktelennek volt mondható: 49 193 fő unitárius (1,9%), 44 312 fő evangélikus (1,7%), 16 098 fő baptista (0,6%), és mindössze 1523 ember vallotta magát 1941-ben felekezeten kívülinek.⁶

AZ ERDÉLYI PÁRT LÉTREHOZÁSA

A német–olasz döntés alapján Bécsben meghúzott új határ nem elégítette ki sem a magyar, sem a román felet, és mind Budapest, mind Bukarest csak átmenetinek tekintette. A magyar politikai vezetés a teljes erdélyi revízió későbbi elérésében reménykedett, a román kormány pedig Észak-Erdély újbóli visszaszerzését tekintette fő külpolitikai céljának. A visszacsatolt terület politikai megszervezése ezért a bécsi döntést követően a körülmények diktálta azonnali szükségszerűség lett. Annak érdekében, hogy Észak-Erdély sürgősen képviselőkhöz jusson a magyar parlamentben, meghívásos alapon kiegészítették az Országgyűlést.⁷ A meghívott román egyházi és világi vezetők azonban nem fogadták el a felkérést,⁸ így a visszacsatolt területek lakosságát csak 50 magyar képviselte a törvényhozásban. Közülük harminchatan 1940. december 14-én megalapították az Erdélyi Pártot.⁹ A párt létrehozói különállásuk szükségességét mindenekelőtt azzal indokolták, hogy a vegyes lakosságú Észak-Erdélyben el kell kerülni az anyaországra jellemző pártharcokat. Azzal az elhatározásukkal, hogy saját átfogó, egységes pártot alakítsanak, annak akarták elejét venni, hogy Észak-Erdély a magyarországi pártok berendezkedésével hatalmi harcok színterévé, az itteni magyar lakosság pedig széthúzás áldozatává váljék.

REFORMÁTUSOK AZ ERDÉLYI PÁRT VEZETÉSÉBEN

Az Erdélyi Párt alapító nagygyűlésére 1941. május 28-án a visszacsatolt erdélyi területek központjában, Kolozsváron került sor.¹⁰ Ennek keretében elfogadták a párt szervezeti szabályzatát és programját, valamint megválasztották az Erdélyi Párt

⁶ Uo. 13.

⁷ Lásd erről bővebben: Dobszay Tamás – Estók János – Salamon Konrád – Szerencsés Károly – Tombor László (szerk.): *Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998*, h. n. [Budapest], Puskás Tivadar Távközlési Technikum, 1998, 144.

⁸ Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2011, 113.

⁹ Lásd erre vonatkozóan: Három napig tartó értekezleten határozták el az erdélyi képviselők az „Erdélyi Párt” megalakítását, *Ellenzék*, LXI. évf., 289. sz., 1940. december 17., 8.

¹⁰ Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2008, 35.

országos vezetőségét. Az erdélyi református egyház erejét és befolyását mutatja, hogy a kilenctagú legfelsőbb vezetésben négyen reformátusok voltak. Ráadásul ezek egyike az észak-erdélyi politikai alakulat elnöke, gróf Teleki Béla zsigódi földbirtokos, az észak-erdélyi EMGE elnöke volt.¹¹ De református volt az Erdélyi Párt második számú vezetője is, az ügyvezető alelnök, dr. Albrecht Dezső kolozsvári ügyvéd, országgyűlési képviselő, sőt a pénztáros, Szász István EMGE-igazgató, valamint az egyik központi ellenőr, Szilágyi András kisgazda is. A többi felekezet közül egyedül a római katolikusoknak volt még számottevő súlyuk a pártvezetésben, de az sem érte el a reformátusokét. Katolikus volt a két alelnök: Ember Géza szatmári földbirtokos, képviselő és dr. Kolumbán József csíkszeredai ügyvéd, valamint a másik ellenőr, Rácz Mihály kolozsvári építőmester, felsőházi tag¹² és a kolozsvári központi irodavezető főtitkár, dr. Páll György lapszerkesztő.¹³ Mellettük még egy fő, dr. Mikó Imre képviselte az unitáriusokat, aki az országos politikai főtitkári funkciót látta el.¹⁴ A többi észak-erdélyi felekezet: görög katolikusok és ortodoxok (románok) evangélikusok (szászok), izraeliták (zsidók), baptisták stb. nem jutottak szerephez az Erdélyi Párt vezetőségében.

Mindemellett a párt országgyűlési képviselőcsoportjában és a felsőházi tagsággal bíró erdélyiek között is feltűnően sok volt a református, többen lelkészek vagy magas rangú egyházi vezetők is. A párt 36 képviselője között három református papot találunk: László Dezső kolozsvár-belvárosi lelkészt, teológiai magántanárt, dr. Pálffy Károly ákosfalvi és dr. Polonkay Tivadar középajtai lelkészt. A párthoz tartozó felsőházi tagok között pedig ott volt gróf Teleki Arctur, az Erdélyi Református Egyházkerület világi főgondnoka, Sigmond János besztercei református esperes és Ferenczy Gábor nyárádszentmártoni református igazgató-tanító.¹⁵

Az Erdélyi Párt törvényhozói irányították a legtöbb vármegyei és thj. városi tagozatot is. Közöttük gróf Teleki Arctur a Maros-Torda vármegyei és a marosvásárhelyi tagozatot vezette,¹⁶ dr. Polonkay Tivadar pedig Háromszék vármegyében látta el az Erdélyi Párt tagozatának egyik alelnöki funkcióját.¹⁷ A parlamenti tagok mellett a párt vidéki tagozatainak irányításában elsősorban a református és – főleg

¹¹ Ablonczy: *A visszatért Erdély*, 110.

¹² Megválasztották a párt országos vezetőségét, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 121. sz., 1941. május 28., 6.

¹³ Egry: *Az erdélyiség „színeváltozása”*, 38.

¹⁴ Megválasztották a párt országos vezetőségét, 6.

¹⁵ Lásd erről: Murádin János Kristóf: Az Erdélyi Párt a magyar Országgyűlésben 1940 és 1944 között, in: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2014*, (sorozatszerk. Szakály Sándor), Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2015, 227–228, 234–235.

¹⁶ Elnökválasztás a marostordai Erdélyi Pártban, *Hargita*, I. évf., 9. sz., 1941. október 31., 4.

¹⁷ Sepsiszentgyörgyön is megalakult az Erdélyi Párt megyei szervezete, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 95. sz., 1941. április 26., 8.

Székelyföldön – a római katolikus egyház helyi képviselői jutottak vezető pozíciókhoz. A legnagyobb befolyással a párton belül ezen a szinten is a református egyház rendelkezett. Református esperes, Boros Jenő irányította Szatmár vármegye és Szatmárnémeti erdélyi párti tagozatát,¹⁸ és református lelkészek álltak olyan fontos városi pártszervezetek élén, mint Zilah (Köblös Endre espereshelyettes),¹⁹ Nagybánya (Oláh Sándor),²⁰ Naszód (Gergely Ferenc 1941–43-ban),²¹ de Nagyvárad thj. város párttagozatának egyik alelnöke is hagyományosan református lelkész volt (Csernák Béla,²² majd 1944 június közepétől dr. Incze Gábor),²³ akárcsak a margittai pártszervezet társelnöke (Szendrey Dénes). A járási tagozatok közül is református pap vezette a nagyváradit (dr. Szabó Lajos),²⁴ a nagybányait (Oláh Sándor), a szilágycsehit (Bíró János), a kékesit (Hegyi Mózes)²⁵ stb.

A református lelkészek legnagyobb arányú jelenléte azonban a községi tagozatok vezetésében figyelhető meg. Olyan, hagyományosan református hitű régiókban, mint például Kalotaszeg, szinte az összes falusi pártszervezetet ők tartották kézben, ami egyben hozzájárult ahhoz is, hogy ezeken a településeken általában az egész magyar lakosság a vezetőjének tekintett papja párttagságát követte. A kalotaszegi falvak közül református lelkész irányította Magyarlónát (Pünkösti Dezső), Magyarkapust (Ady László),²⁶ Nagypetrit (Posta István), Kispetrit (Antal Géza), Magyargyerővásárhelyt (Bogdán János),²⁷ Magyarbikalt (Kiss József),²⁸

¹⁸ Szatmáron, Zilahon és Nagybányán fontos vezetőségi értekezletet rendez az Erdélyi Párt, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 193. sz., 1941. augusztus 28., 3.

¹⁹ Mire törekszik az erdélyi magyarság? „Történelmi jóvátételt akarunk”, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 90. sz., 1941. április 21., 6.

²⁰ Szabó János képviselő beszámolója Nagybányán, *Ellenzék*, LXIV. évf., 226. sz., 1943. október 7., 5.

²¹ Az Erdélyi Párt Beszterce-Naszód vármegyei intézőbizottsága nagysikerű beszámoló értekezletet tartott, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 228. sz., 1941. október 9., 6.

²² Albrecht Dezső képviselő ismertette Nagyváradon az Erdélyi Párt programját, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 114. sz., 1941. május 19., 6.

²³ Krüger Jenő dr. az Erdélyi Párt nagyváradit tagozatának új elnöke, *Ellenzék*, LXV. évf., 140. sz., 1944. június 23., 6.

²⁴ Bodnár Sándor képviselő beszámolója Székelyhid községben, *Ellenzék*, LXIV. évf., 181. sz., 1943. augusztus 12., 4.

²⁵ Szilágyi Ferenc országgyűlési képviselő beszámolója Kékes községben, *Ellenzék*, LXIV. évf., 160. sz., 1943. július 19., 2.

²⁶ Magyarlónán, Fodorházán és Babócon megalakultak az Erdélyi Párt helyi szervezetei, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 66. sz., 1941. március 21., 2.

²⁷ Harminchatezer tagja van Kolozs megyében az Erdélyi Pártnak, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 76. sz., 1941. április 3., 2.

²⁸ Képviselői beszámoló Kalotaszegen, *Ellenzék*, LXV. évf., 60. sz., 1944. március 14., 2.

Magyarkiskapust (Nemes Dezső),²⁹ Szucságot (Benedek Márton),³⁰ Bogártelkét (Czira Bálint),³¹ Egerest (Balla Mihály),³² Zsobokot (Muzsi István).³³ Ugyancsak református papok töltötték be a párttagozatok elnöki tisztségét Kolozs vármegye más községeiben is: Magyarköblösön (Csákány Miklós),³⁴ Magyarfodorházán (Nagy József),³⁵ Dobokán (Papp Árpád),³⁶ Bonchidán (Kassay Géza),³⁷ Kolozson (Máthé Sándor 1943 szeptemberéig),³⁸ Bodonkúton (Nagy János), Fejérdén (Adorján János),³⁹ Bihar vármegyében Fugyivásárhelyen (Fodor József 1944 márciusáig),⁴⁰ Nyüveden (Bódi Mihály),⁴¹ Szilágy vármegyében Érszöllősen (Gellért Zoltán),⁴² Nagymonban (Papp Márton), Szilágyszentkirályon (ifj. Dónáth László),⁴³ Szolnok-Doboka vármegyében Szászníyresen (Weress László),⁴⁴ Szászsomboron (Benedek Béla), Melegföldváron (Pünkösti Sándor),⁴⁵ Désaknán (Szakács Ferenc)⁴⁶ stb.

Hogy mennyire összefonódott az Erdélyi Párt és a református egyház, jól mutatja, hogy míg az EP községi tagozatainak élén az esetek túlnyomó többségében, többszázas nagyságrendben református lelkészek álltak, addig a magyarországi

²⁹ Pártnap Magyarkapus és Magyarkiskapus községekben, *Ellenzék*, LXV. évf., 63. sz., 1944. március 18., 3.

³⁰ Albercht Dezső országgyűlési képviselő megkezdte Kalotaszegen őszi beszámoló körútját, *Ellenzék*, LXIV. évf., 228. sz., 1943. október 9., 4.

³¹ „A kolozsmegyei gazdák készséggel vállalják az áldozatokat és harcolnak a feketepiac ellen”. Albercht Dezső országgyűlési képviselő beszámoló körútja során panasznapok keretében tájékozódott a lakosság kívánságairól, *Ellenzék*, LXIV. évf., 237. sz., 1943. október 20., 5.

³² Erdélyszerte teljes erővel folyik az Erdélyi Párt szervezkedése. Már 50 000 tagja van Csík megyében a pártnak, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 50. sz., 1941. március 1., 2.

³³ Képviselői beszámoló Kalotaszegen, *Ellenzék*, LXV. évf., 54. sz., 1944. március 7., 5.

³⁴ Erdélyszerte, 2.

³⁵ Magyarlónán, 2.

³⁶ Erdélyszerte, 2.

³⁷ Gallus Viktor felsőházi tag és Vita Sándor országgyűlési képviselő beszámolója Bonchidán, *Ellenzék*, 1944. március 1., LXV. évf., 49. sz., 1944. március 1., 2.

³⁸ Teleki Béla gróf: Az erdélyi magyar jóvátétel megvalósítása. A nagy magyar reformeszmék vizsgálata. És egységünk megóvása – képezi az Erdélyi Párt törekvéseinek főcélját, *Kolozsvári Estilap*, 1941. október 20., IX. évf., 237. sz., 1941. október 20., 3.

³⁹ Albercht Dezső és Vita Sándor képviselő beszámolója, *Kolozsvári Estilap*, XI. évf., 143. sz., 1943. június 28., 6.

⁴⁰ Körösvölgy négy községében tartott értekezletet az Erdélyi Párt, *Ellenzék*, LXIV. évf., 213. sz., 1943. szeptember 21., 3.

⁴¹ Pártértekezlet Bihar megyében, *Ellenzék*, LXV. évf., 62. sz., 1944. március 17., 5.

⁴² Braunecker Antal beszámolója, *Ellenzék*, LXIV. évf., 231. sz., 1943. október 13., 8.

⁴³ Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár [a továbbiakban: MNL. OL.] P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944*. 1. csomó. 78. tétel. 43/1944. sz. Némedy Gábor Szatmár vármegyei főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek. Szatmárnémeti, 1944. január 26. 1.

⁴⁴ Az Erdélyi Párt szászníyresi tagozatának ülése, *Magyar Újság*, X. évf., 88. sz., 1942. április 16., 5.

⁴⁵ Az Erdélyi Párt Szászsomboron és Melegföldváron, *Ellenzék*, LXIV. évf., 226. sz., 1943. október 7., 8.

⁴⁶ Désaknán értekezletet tartott az Erdélyi Párt, *Ellenzék*, LXIV. évf., 240. sz., 1943. október 23., 3.

pártok közül Észak-Erdélyben leginkább megkapaszkodni képes Magyar Megújulás Pártja mindössze tizennégy lelkészt tudott megnyerni helyi tagozatvezetőjének.⁴⁷

REFORMÁTUSOK AZ ERDÉLYI PÁRT TAGSÁGÁBAN

A községi tagozatokat kézben tartva, a református lelkészek és Székelyföld egyes vidékein a katolikus plébánosok erős és stabil pártszervezeteket irányítottak, s személyükben megvalósult az egyházak és az Erdélyi Párt összefonódása. Sokatmondó e tekintetben dr. Árkossy Jenőnek, a párt Maros-Torda vármegyei és marosvásárhelyi városi tagozati titkárának az országos elnökséghez intézett 1942. júniusi jelentésében olvasható megállapítása: „Kevés kivételtől eltekintve úgy a ref. mint a kath. papság vezetésével a magyarság mindenütt töretlenül áll az Erdélyi Párt mellett.”⁴⁸ Mindezek alapján elmondható, hogy az Erdélyi Párt észak-erdélyi dominanciája nagymértékben a történelmi magyar egyházak és azok között is elsősorban a református egyház támogatásának volt köszönhető.

Az Erdélyi Párt tagjainak felekezeti hovatartozásáról nem maradt ugyan fenn adat, az észak-erdélyi lakosság vallási megosztottságának népszámlálási adataiból és a református lakosságú falvak helyi lelkészek által irányított pártszervezeteinek tagsága alapján azonban megállapítható, hogy a párttagok relatív többségét kálvinista hitű erdélyi magyarok alkották. Az 1941 eleji nagyszabású tagtoborzási kampány eredményeképpen az Erdélyi Párt összesített taglétszáma megközelítette, majd 1941 májusában elérte a 200 000 főt,⁴⁹ akik közül kb. 85 000-en reformátusok lehetettek. A párt taglétszáma 1942 januárjára érte el a 243 500 fős maximumot.⁵⁰ Számításaim szerint közülük mintegy 100 000 párttag minden bizonnyal református vallású volt. Egy összefoglaló jelentés adatai szerint mintegy két évvel később, 1943 novemberében az Erdélyi Párt összesített tagsága még mindig 231 181 főt

⁴⁷ Erre vonatkozóan lásd Nagy Alpár-Csaba kutatásait: Szegedi Csaba: A második bécsi döntés: történések és túlélők szemével. Nagy Alpár: az észak-erdélyi magyarság 70 éve a négy év „kicsi magyar világ” erőforrásából él, *Szabadság*, XXVII. évf., 205. sz., 2015. szeptember 8., 6.

⁴⁸ MNL. OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944*. 1. csomó. 31. tétel. 586/1942. sz. Dr. Árkossy Jenő Maros-Torda vármegyei és marosvásárhelyi tagozati titkár jelentése az Erdélyi Párt Országos Elnökségének. Marosvásárhely, 1942. június 5. 2.

⁴⁹ Lásd erről: Teleki Béla gróf lett az Erdélyi Párt országos elnöke. Ötszáz tagozati vezető jelenlétében zajlott le a Redout falai között a történelmi jelentőségű ülés, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 121. sz., 1941. május 28., 1.

⁵⁰ Bárdi Nándor: A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között, *Limes Tudományos Szemle, Észak-Erdély 1940–1944*, XIX. évf., 2006/2., 44.

tett ki,⁵¹ soraikban legalább 90 000 reformátussal. A tagság túlnyomó többsége megszűnéséig hú maradt a párthoz, és a teljes taglétszám még az 1944. őszi frontátvonulás előtt is nagy valószínűséggel meghaladhatta a 200 000-et, amiből kb. 85 000 lehetett a református erdélyi magyarok száma. Az Erdélyi Párt tagságának stabilitásához az is hozzájárult, hogy a hivatalos kimutatások szerint 1940 augusztusa és 1944 februárja között összesen mintegy 200 000 – nagyjából minden második – dél-erdélyi magyar költözött vagy menekült át Romániából Magyarországra és azon belül elsősorban Észak-Erdélybe,⁵² akik közül többen beléptek az EP-be. A Dél-Erdélyből érkezettek több mint egyharmada – az ottani magyarság vallási megoszlása alapján – minden valószínűség szerint református volt, s így a pártba való belépésükkel tovább növekedett a reformátusok súlya a politikai szervezeten belül.

AZ ERDÉLYI PÁRT PROGRAMJÁNAK EGYHÁZI VONATKOZÁSAI

A rövid idő alatt országos tényezővé és regionális szinten domináns politikai alakultává váló Erdélyi Párt három célkitűzéssel indult. Ezek a következők voltak:

- 1) Megtartani az erdélyi magyarság politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális egységét
- 2) A kormánnyal együttműködve újjáépíteni Erdélyt és bekapcsolni az ország egységes vérkeringésébe
- 3) Erdélyi szellemmel szolgálni Magyarország belső átalakulását és megerősödését.⁵³

Az első lényegében a két világháború közötti kisebbségi egységbe tömörülés hagyományát folytatta, ami alapjában véve a társadalmi különbségeken felülemelkedő, az egyházak s kiváltképp a református egyház közösségi erejére építő erdélyi magyar összefogás gondolatát jelentette. A második célkitűzés Erdély más magyarországi régiókhöz való gazdasági, társadalmi felzárkóztatását foglalta magában, amihez az egyházakkal való együttműködés elengedhetetlen feltétel volt. A harmadik, nagyon ambiciózus cél az egész magyar állam belső, elsősorban

⁵¹ MNL. OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944.* 1. csomó. 143. tétel. 3373./1943. sz. Dr. Páll György főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek. Kolozsvár. 1943. december 9. 1–2.

⁵² Ablonczy: *A visszatért Erdély*, 204.

⁵³ *Magyar reformot! Gróf Teleki Béla beszéde az Erdélyi Párt kolozsvári és Kolozs vármegyei tagozatainak 1943. szeptember hó 12-én, Kolozsváron tartott nagyválasztmányi gyűlésén*, Kolozsvár, az Erdélyi Párt kiadása, 1943, 16.

társadalmi reformjára vonatkozott, amihez a transzilvanizmus jegyében működő és a magyar történelmi egyházak közötti kiegyezésre és együttműködésre támaszkodó erdélyi magyar egység eszméjét vették alapul.

Az Erdélyi Párt alapító nagygyűlésen elfogadott tízpontos programjának négy pontja is tartalmazott vallási és egyházi vonatkozású részeket. A negyedik rész leszögezte: „Szilárd meggyőződésünk, hogy Magyarország csak akkor lehet erős és független, ha tiszta és keresztény erkölcsi alapokon nyugvó, kiegyensúlyozott és egységes nemzeti társadalmon épül fel.”⁵⁴

Ennek eléréséhez a neveléspolitikával foglalkozó, hatodik programponthoz a párt az 1918 és 1940 között huszonegy éven át ellehetetlenített, hangsúlyosan magyar művelődéspolitikát megteremtését szorgalmazta. Ehhez többek között a kisebbségi létben megtartó erejű egyházi iskolák intézményesített és állandó támogatását kérte, ekképpen:

A nevelésügy terén az erdélyi magyar egyházak hitvallásos iskolái több évszázados múltra tekintenek vissza. Az ősi hitvallásos iskolák voltak történelmünk folyamán a magyar művelődés és tudomány fáklyavivői, az idegen uralom alatt pedig ezekben talált otthon az állami iskolákból kiűzött magyar nyelv. Éppen ezért azt kívánjuk, hogy ezek az iskolák ne szoríttassanak háttérbe, hanem ellenkezőleg: bőséges állami támogatással megerősítve és továbbfejlesztve, az erdélyi magyar közművelődési politikának ezután is gerincét alkossák.⁵⁵

„Keresztény Magyarországért küzdünk!”⁵⁶ – jelentette ki a pártprogram hetedik pontja. Ezen – a hatalom által elvárt módon – a zsidók gazdasági és művelődési életből való kiszorítását értették. Ugyanakkor a pártprogramot összeállítók siettek hozzátenni, hogy „ezen [...] a történelmi magyar egyházak minden irányú megerősítését is értjük”.⁵⁷ Majd az egyházak támogatását és együttműködésüket szorgalmazva, így folytatták:

Kisebbségi sorsban világosan felismertük az egyházak erkölcsépítő, társadalomszervező és nemzeti műveltséget ápoló hivatását. Az egyházaknak ezt a szerepét az egész

⁵⁴ Gróf Teleki Arctur – Dr. Árkossy Jenő: *Az Erdélyi Párt programja*, Marosvásárhely, Kiss Ernő és Társa Könyvnyomda, 1942, 3.

⁵⁵ Uo. 6.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

országban támogatni és biztosítani kívánjuk. Félteve őrizzük az erdélyi magyar egyházak közötti hagyományos jó viszonyt és elősegítjük azok szerves együttműködését minden nemzeti és társadalmi munkában.⁵⁸

Az Erdélyi Párt elvárta a magyar államtól a történelmi erdélyi magyar egyházak pénzügyi fenntartását és a nemzeti közösség-szervező munkát folytató, főleg a magyar szempontból szórványvidékeken szolgáló lelkészek kiemelt finansziális támogatását. Erre vonatkozóan a pártprogram kilencedik része így fogalmazott: „...lehetővé kell tenni, hogy a szórványokra a legjobb magyar vezető emberek kerüljenek. Ezért a szórványokban élő magyar papok [...] számára megfelelő kedvezményeket kell biztosítani, hogy hivatásukat anyagi gondok nélkül végezhessék.”⁵⁹

AZ ERDÉLYI PÁRT VISZONYA A KORMÁNYPÁRTTAL

Az Erdélyi Párt különállását – kormánytámogató politikát folytató volta ellenére – a budapesti vezető körök egy része nem nézte jó szemmel. Teleki Pál miniszterelnök 1941. áprilisi halálát követően az új kormányfők, egyben a Magyar Élet Pártja elnökei, előbb Bárdossy László, majd Kállay Miklós is az Erdélyi Párt beolvasztására törekedett. Ez a bekebelezés érintette volna mind az EP képviselőit, mind vármegyei, járási, városi és községi szervezeteit és azokon keresztül teljes tagságát is. Az erdélyiek ellenállása miatt azonban a fúzió mégsem következett be. Bárdossynak viszont sikerült elérnie, hogy az Erdélyi Párt 1942. február 3-án szövetségre lépjen a kormánypárttal.⁶⁰ A pártszövetségből végül is mindkét fél profitált. Az EP ugyan elviekben elfogadta Bárdossy László miniszterelnök pártvezérségét, és továbbra is támogatta a MÉP-et a képviselőházi szavazásokkor, cserébe viszont lehetőséget kapott arra, hogy a Ház elé kerülő törvényjavaslatok kidolgozásában részt vegyen, és különösképpen az Észak-Erdélyt érintő ügyeket érdemben is befolyásolja.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo. 7.

⁶⁰ A MÉP és az EP közötti pártszövetségről lásd bővebben az Erdélyi Párt hivatalos nyilatkozatát: MNL. OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944.* 1. csomó. 1. tétel. Állásfoglalás. Kolozsvár, 1942. február 3., 1.

EGYHÁZI KÉRDÉSEK ELŐTERJESZTÉSE A TÖRVÉNYHOZÁSBAN

Az Erdélyi Párt 1941 elejétől kapcsolódott be a törvényhozás munkálataiba. Politikájában a vallási és egyházi problémák előtérbe helyezésének fontosságát jól érzékelteti, hogy már 1941-ben képviselőinek és felsőházi tagjainak összesen 57 parlamenti beszéde közül 6 erre a kérdéskörre fókuszált. A következő évben, 1942-ben elhangzó 64 országgyűlési felszólalásból is 4 egyházi témájú volt, míg 1943-ban az 54 beszédből 5. Az összesen 175 erdélyi párti parlamenti felszólalásból tehát 15 (azaz 8,57%) egyházi vonatkozású volt olyan körülmények között, amikor háborús időben, egyre nehezebb politikai és válságos gazdasági helyzetben kellett törvényhozói tevékenységet folytatni, a közfigyelem pedig ennek megfelelően elsősorban politikai, katonai és gazdasági kérdésekre összpontosult. Amennyiben békés és stabil körülmények uralkodtak volna, minden bizonnyal még ennél is magasabb arányú lett volna az egyházi kérdések részesedése az Erdélyi Párt törvényhozói munkájában. Mindemellett a református egyház befolyását mutatja az a tény, hogy a pártelnök, gróf Teleki Béla⁶¹ mellett a legtöbb egyházi és vallási vonatkozású témában felszólaló képviselő a református papság soraiból került ki: László Dezső,⁶² dr. Pálffy Károly⁶³ és dr. Polonkay Tivadar⁶⁴ mondott beszédet a legtöbb esetben ilyen kérdéskörökben. A római katolikus papságot képviselő erdélyi párti törvényhozók közül pedig Csipak Lajos csíkszeredai kanonok⁶⁵ és vitéz dr. Boga Alajos prelátnok-kanonok, felsőházi tag⁶⁶ fejtett ki egyházi vonatkozású problémákat az Országgyűlésben. A legfontosabb és leggyakrabban felvetett

⁶¹ Beszédeit lásd: *Erdély a magyar Képviselőházban*, Kolozsvár, az Erdélyi Párt kiadása, Minerva Nyomda Rt., 1942, 16.; *Erdély a magyar Képviselőházban II*, Kolozsvár, az Erdélyi Párt kiadása, Minerva Nyomda Rt., 1943, 8.

⁶² *Erdély a magyar Képviselőházban*, 88–92.

⁶³ Uo. 87–88, 90.; *Erdély a magyar Országgyűlésen III*, Kolozsvár, az Erdélyi Párt kiadása, Minerva Nyomda Rt., 1944, 55–56.

⁶⁴ *Erdély a magyar Képviselőházban II*, 98.

⁶⁵ Uo. 74–76.

⁶⁶ *Erdély a magyar Országgyűlésen III*, 135–138.

kérdéskörök között – a pártprogramhoz igazodva – ott találjuk a lelkészi fizetések⁶⁷ és vasúti kedvezmények ügyét,⁶⁸ a kongrua kérdését,⁶⁹ a felekezeti iskolák helyzetének javítását,⁷⁰ az egyházi erdőbirtokok visszaszolgáltatásának problémáját⁷¹ stb.

KÖZBENJÁRÁSOK A KORMÁNYNÁL EGYHÁZI ÜGYEKBEN

Mindezzel egy időben az Erdélyi Párt közvetlenül, a minisztériumokban való szervezett közbenjárások révén is igyekezett előmozdítani a legfontosabb megoldásra váró erdélyi kérdéseket, közöttük kiemelten több egyházi vonatkozású ügyet is: lelkészi kinevezéseket, igazolási eseteket, lelkészi fizetések felemelését, felekezeti iskolák támogatását stb. A református egyház pártra gyakorolt jelentős befolyását mutatja, hogy ezeket a sokszor kifejezetten református egyházi személyeket és intézményeket érintő témákat még a legnehezebb háborús évben, 1944-ben is felvetette az EP a minisztériumokkal való egyeztetései során.

A párt vármegyei tagozatain keresztül, szervezett módon juttatta el az igényeket és kéréseket a fővárosi központi pártirodába, majd onnan a különböző minisztériumokhoz. Minden minisztérium mellé két összekötő képviselőt delegált, olyanokat, akik az illető terület szakértőinek számítottak. Ezek egy-egy magas rangú minisztériumi tisztviselővel tartottak kapcsolatot és beszéltek meg a különböző problémákat.⁷² Ez a módszer azonban csak egyes részletkérdésekben vagy egyedi esetekben vezetett eredményre. Az Erdélyi Párt közbenjárásai több fajsúlyos kérdésben kudarcot vallottak. Főként az anyaországi területeket is érintő, országos érvényű, illetve komoly politikai vitákat kiváltó ügyek voltak azok, amelyekben nem sikerült a kormányt vagy a minisztériumi hivatalnokokat az erdélyi elvárásoknak kedvezően befolyásolni.

⁶⁷ Csipak Lajos 1942. november 11-én elhangzott beszédében. Lásd *Erdély a magyar Képviselőházban II*, 76.

⁶⁸ Dr. Polonkay Tivadar 1942. november 13-i beszédében, lásd uo. 98.

⁶⁹ Dr. Pálffy Károly 1941. június 26-i felszólalásában. Lásd *Erdély a magyar Képviselőházban*, 90.; László Dezső 1941. november 11-én elhangzott beszédében, lásd uo. 91–92.; és gróf Teleki Béla 1941. november 28-i nagybeszédében, lásd uo. 16.

⁷⁰ Dr. Pálffy Károly 1941. június 26-án elhangzott beszédében, lásd uo. 87–88.; László Dezső 1941. november 11-i felszólalásában, lásd uo. 88–89.; gróf Teleki Béla 1942. március 15-i nagybeszédében. Lásd *Erdély a magyar Képviselőházban II*, 8.; Csipak Lajos 1942. november 11-én elhangzott beszédében, lásd uo. 74–76.; és dr. Pálffy Károly 1943. december 15-i felszólalásában. Lásd *Erdély a magyar Országgyűlésen III*, 55–56.

⁷¹ Vitéz dr. Boga Alajos 1943. december 16-i felsőlházi nagybeszédében. Lásd *Erdély a magyar Országgyűlésen III*, 137–138.

⁷² Lásd erről részletesen a Botár Istvánnal készült interjú: Bakos Aladár: Hogyan és mit dolgozik az erdélyiek parlamenti csoportja? Tanulságos beszélgetés Botár Istvánnal, a parlamenti csoport főtájkárával, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 73. sz., 1941. március 31., 5.

AZ ERDÉLYI PÁRT MEGSZŰNÉSE ÉS ÖRÖKSÉGE

Azokat az ideiglenes eredményeket és sikereket, amiket egyházi kérdésekben az Erdélyi Párt parlamenti felszólalásai és minisztériumi közbenjárásai révén el tudott érni, hamarosan semmissé tette az ország 1944. március 19-én bekövetkező német megszállása. A német agresszió azonban nemcsak a polgári élet és az egyházi ügyek háttérbe szorulását és a katonai kérdések előtérbe helyezését hozta el, hanem hovatovább magát az Erdélyi Párt működését is ellehetetlenítette. A gyűléstilalom bevezetésével⁷³ és a pártélet ennek következtében való felfüggesztésével az Erdélyi Párt többé nem tudott cselekvőképes politikai tényező lenni. A párt a román átállás másnapján, 1944. augusztus 24-én kiadott, a politikai pártokat feloszlató kormányrendelet⁷⁴ következtében formálisan is megszűnt létezni.

Rövid működési ideje ellenére az Erdélyi Párt jelentős politikai tényező volt, amelynek örökségét négy pontban lehet összefoglalni:

1. Az erdélyi politikai hagyományok megőrzése a Magyarországhoz való csatlós után is, ami többek között az egyházi intézményrendszer kiemelt támogatásában, valamint a felekezeti közti együttműködés hangsúlyos szorgalmazásában nyilvánult meg.

2. Az osztatlan magyar egység szükségességének gondolata, ami az Erdélyi Párt által megvalósított példátlan mértékű, főként a történelmi egyházakra alapozott erdélyi magyar társadalmi összefogásban öltött testet.

3. Az alkotmányos úton megvalósítandó szociális reformok állandó szükségessége, amelyben az Erdélyi Párt az egyházak támogatására is épített.

4. A társadalmi rétegek közötti kiegyezésen nyugvó, keresztény alapon álló, életképes magyar nemzeti közösség megteremtésének szükségessége Erdélyben, a kisebbségi megmaradás érdekében.

Mindezekért sokat tett az Erdélyi Párt, amelyet az erdélyi magyar egyházak s különösképpen a református egyház ebbéli tevékenységében minden lehetséges eszközzel támogatott. A téma történetének tanulmányozásakor ezért mindenképpen figyelmet érdemel a különböző felekezetek s azokon belül főként a reformátusok súlya és szerepe az Erdélyi Párt szervezetében és működésében.

⁷³ MNL. OL. P 2256. No. 117. Teleki Béla iratai 1942–1944. 1. csomó. 268. tétel. 634/1944. sz. Bizalmas tájékoztató. Kolozsvár, 1944. június 8. 1.

⁷⁴ Ablonczy: *A visszatért Erdély*, 114.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944*. 1. csomó.

Az Erdélyi Párt kiadványai

Erdély a magyar Képviselőházban, Kolozsvár, az Erdélyi Párt kiadása, Minerva Nyomda Rt., 1942.

Erdély a magyar Képviselőházban II, Kolozsvár, az Erdélyi Párt kiadása, Minerva Nyomda Rt., 1943.

Erdély a magyar Országgyűlésen III, Kolozsvár, az Erdélyi Párt kiadása, Minerva Nyomda Rt., 1944.

Magyar reformot! Gróf Teleki Béla beszéde az Erdélyi Párt kolozsvári és Kolozs vármegyei tagozatainak 1943. szeptember hó 12-én, Kolozsváron tartott nagyválasztmányi gyűlésén, Kolozsvár, az Erdélyi Párt kiadása, 1943.

TELEKI Arctur – ÁRKOSSY Jenő: *Az Erdélyi Párt programja*, Marosvásárhely, Kiss Ernő és Társa Könyvnyomda, 1942.

Szakkönyvek

DOBSZAY Tamás – ESTÓK János – SALAMON Konrád – SZERENCSES Károly – TOMBOR László (szerk.): *Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998*, h. n. [Budapest], Puskás Tivadar Távközlési Technikum, 1998.

EGRY Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.

L. BALOGH Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*, Csíkszereda, Múltunk Könyvek, Pro-Print Könyvkiadó, 2002.

Tanulmányok

BÁRDI Nándor: A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között, *Limes Tudományos Szemle*, Észak-Erdély 1940–1944, 2006/2., XIX. évf., 70. sz., 43–70.

- FOGARASI Zoltán: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságunkint 1941-ben, *Magyar Statisztikai Szemle*, XXII. évf., 1944/1–3. sz., 1–20.
- L. BALOGH Béni – BÁRDI Nándor: A dél-erdélyi magyarság jogi és politikai helyzete a második bécsi döntést követően, in: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008, 162–167.
- MURÁDIN János Kristóf: Az Erdélyi Párt a magyar Országgyűlésben 1940 és 1944 között, in: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2014*, (sorozatszerk. Szakály Sándor), Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet, Magyar Napló, 2015, 223–253.
- THIRRING Lajos: A visszacsatolt keleti terület. Terület és népesség, *Magyar Statisztikai Szemle*, XVIII. évf., 1940/8–9. sz., 662–678.

Sajtóanyagok

- „A kolozsmegyei gazdák készséggel vállalják az áldozatokat és harcolnak a feketepiac ellen”. Albrecht Dezső országgyűlési képviselő beszámolóköriútja során panasznapok keretében tájékozódott a lakosság kívánságairól, *Ellenzék*, LXIV. évf., 237. sz., 1943. október 20., 5.
- Albrecht Dezső és Vita Sándor képviselő beszámolója, *Kolozsvári Estilap*, XI. évf., 143. sz., 1943. június 28., 6.
- Albrecht Dezső képviselő ismertette Nagyváradon az Erdélyi Párt programját, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 114. sz., 1941. május 19., 6.
- Albrecht Dezső országgyűlési képviselő megkezdte Kalotaszegen őszi beszámoló körútját, *Ellenzék*, LXIV. évf., 228. sz., 1943. október 9., 4.
- Az Erdélyi Párt Beszterce-Naszód vármegyei intézőbizottsága nagysikerű beszámoló értekezletet tartott, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 228. sz., 1941. október 9., 6.
- Az Erdélyi Párt szásznyíresi tagozatának ülése, *Magyar Újság*, X. évf., 88. sz., 1942. április 16., 5.
- Az Erdélyi Párt Szászszomboron és Melegföldváron, *Ellenzék*, LXIV. évf., 226. sz., 1943. október 7., 8.
- BAKOS Aladár: Hogyan és mit dolgozik az erdélyiek parlamenti csoportja? Tanulmányos beszélgetés Botár Istvánnal, a parlamenti csoport főtítkárával, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 73. sz., 1941. március 31., 5.
- Bodnár Sándor képviselő beszámolója Székelyhíd községben, *Ellenzék*, LXIV. évf., 181. sz., 1943. augusztus 12., 4.
- Braunecker Antal beszámolója, *Ellenzék*, LXIV. évf., 231. sz., 1943. október 13., 8.

- Désaknán értekezletet tartott az Erdélyi Párt, *Ellenzék*, LXIV. évf., 240. sz., 1943. október 23., 3.
- Elnökválasztás a marostordai Erdélyi Pártban, *Hargita*, I. évf., 9. sz., 1941. október 31., 4.
- Erdélyszerte teljes erővel folyik az Erdélyi Párt szervezkedése. Már 50 000 tagja van Csík megyében a pártnak, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 50. sz., 1941. március 1., 2.
- Gallus Viktor felsőházi tag és Vita Sándor országgyűlési képviselő beszámolója Bonchidán, *Ellenzék*, 1944. március 1, LXV. évf., 49. sz., 1944. március 1., 2.
- Harminchatezer tagja van Kolozs megyében az Erdélyi Pártnak, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 76. sz., 1941. április 3., 2.
- Három napig tartó értekezleten határozták el az erdélyi képviselők az „Erdélyi Párt” megalakítását, *Ellenzék*, LXI. évf., 289. sz., 1940. december 17., 8.
- Képviselői beszámoló Kalotaszegen, *Ellenzék*, LXV. évf., 54. sz., 1944. március 7., 5.
- Képviselői beszámoló Kalotaszegen, *Ellenzék*, LXV. évf., 60. sz., 1944. március 14., 2.
- Körösvölgy négy községében tartott értekezletet az Erdélyi Párt, *Ellenzék*, LXIV. évf., 213. sz., 1943. szeptember 21., 3.
- Krüger Jenő dr. az Erdélyi Párt nagyváradi tagozatának új elnöke, *Ellenzék*, LXV. évf., 140. sz., 1944. június 23., 6.
- Magyarlónán, Fodorházán és Babócon megalakultak az Erdélyi Párt helyi szervezetei, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 66. sz., 1941. március 21., 2.
- Megválasztották a párt országos vezetését, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 121. sz., 1941. május 28., 6.
- Mire törekszik az erdélyi magyarság? „Történelmi jóvátételt akarunk”, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 90. sz., 1941. április 21., 6.
- Pártértekezlet Bihar megyében, *Ellenzék*, LXV. évf., 62. sz., 1944. március 17., 5.
- Pártnap Magyarapus és Magyararkapus községekben, *Ellenzék*, LXV. évf., 63. sz., 1944. március 18., 3.
- Sepsiszentgyörgyön is megalakult az Erdélyi Párt megyei szervezete, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 95. sz., 1941. április 26., 8.
- Szabó János képviselő beszámolója Nagybányán, *Ellenzék*, LXIV. évf., 226. sz., 1943. október 7., 5.
- Szatmáron, Zilahon és Nagybányán fontos vezetőségi értekezletet rendez az Erdélyi Párt, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 193. sz., 1941. augusztus 28., 3.
- SZEGEDI Csaba: A második bécsi döntés: történészek és túlélők szemével. Nagy Alpár: az észak-erdélyi magyarság 70 éve a négy év „kicsi magyar világ” erőforrásából él, *Szabadság*, XXVII. évf., 205. sz., 2015. szeptember 8., 6–7.
- Szilágyi Ferenc országgyűlési képviselő beszámolója Kékes községben, *Ellenzék*, LXIV. évf., 160. sz., 1943. július 19., 2.

Teleki Béla: Az erdélyi magyar jóvátétel megvalósítása. A nagy magyar reformeszmék szolgálata. És egységünk megóvása – képezi az Erdélyi Párt törekvéseinek főcélját, *Kolozsvári Estilap*, 1941. október 20, IX. évf., 237. sz., 1941. október 20., 3.

Teleki Béla gróf lett az Erdélyi Párt országos elnöke. Ötszáz tagozati vezető jelenlétében zajlott le a Redout falai között a történelmi jelentőségű ülés, *Kolozsvári Estilap*, IX. évf., 121. sz., 1941. május 28., 1.

ABSTRACT

Muradin János Kristóf: Faith and politics in the re-annexed Northern Transylvania. The importance and role of the Calvinist Church in the Transylvanian Party between 1940 and 1944

The paper deals with the relationship between the most influential political party of the Hungarians in Northern Transylvania – which was re-annexed to Hungary after the Second Vienna Arbitration – and the Calvinist Church. First, the study presents the consequences of the Arbitration in the Calvinist Church of Transylvania, and after that, it shortly discusses the political integration of Northern Transylvania into Hungary and the foundation of the Transylvanian Party. The importance and the role of Calvinists in the membership and the leadership of the party are investigated at the national, regional and local level. The ecclesiastical issues in the party's election programme form another topic discussed, as well as the particular problems of the Calvinist Church in Northern Transylvania as delineated in the speeches of the parliamentary members of the party. The party's intercessions in front of the government regarding the main ecclesiastical issues are also thoroughly described. Finally, the abolition of the party is summarised. Its intellectual legacy is relevant and useful even today. Nowadays nobody remembers the Transylvanian party, neither its relations with the Calvinist Church. During the decades of the Communist Regime, this ethnic-based party and its connections with the "reactionary churches" were sentenced to oblivion. This paper tries to revise this situation.

Keywords: Second Vienna Arbitration, Calvinist Church, Transylvanian Party, priests, party leaders, membership, parliamentary speeches, ecclesiastical issues

ORSZÁGOS REFORMÁTUS NAGYGYŰLÉSEK A HORTHY-KORSZAKBAN

Szász Lajos

BEVEZETÉS

Tanulmányomban az 1927–28-ban megrendezett I. és II. Országos Református Nagygyűlések történetét kívánom bemutatni. Elsősorban nem a nagygyűlések lefolyására, az elhangzó előadásokra, különféle reprezentációs módszerek elemzésére kívánom helyezni a hangsúlyt, hanem sokkal inkább arra, hogy minek volt köszönhető egyáltalán, hogy a közvélekedéssel ellentétben kifejezetten megosztott magyar református egyházon belül egy ilyen grandiózus, egységes fellépést követelő eseményt két egymást követő évben is sikerült megrendezni. Ezután pedig azt kívánom megvizsgálni, hogy mi vezetett ahhoz, hogy az 1929-re tervezett III. nagygyűlést már nem rendezték meg.

Amennyiben a református nagygyűlések előzményeit kutatjuk, úgy óhatatlanul is a szervezők által is mintaként kezelt katolikus nagygyűléseket kell górcső alá venni. Magyarországon a történelmi egyházak kifejezetten professzionálisan megrendezett, grandiózus tömegdemonstrációját mint műfajt 1894-ben ismerhette meg a nagyközönség – az egyházpolitikai törvények körüli harc, a magyar Kulturkampf kellős közepén –, amikor is először rendezték meg Budapesten, egyértelműen a német Katholikentag mintájára a katolikus nagygyűlést.¹ A nagygyűlés erődemonstráció volt kifelé, egyúttal pedig az ébredező politikai katolicizmus egyik első erőpróbája, mint ilyen pedig a katolikus hívek öntudatra ébresztésére tett kísérletként is értelmezhető. A katolikus nagygyűlések évente, általában ősszel, leginkább Budapesten kerültek megrendezésre, melyen a legfontosabb katolikus politikusok és főpapok is megjelentek, illetve fel is szólaltak.² Tagadhatatlan,

¹ Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*, München, Auróra, 1973, 81–100.

² Az 1920-as évek katolikus nagygyűléseiről, a tömegrendezvények formai jegyeiről és a nagygyűlések célkitűzéseiről legújabbán nagy részletességgel és igényességgel: Gianone András – Klestenitz Tibor: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017, 198–285.

hogy a katolikus nagygyűlések jelentették a református nagygyűlések számára a mintát. Mindez nem csupán a műfaj tekintetében, hanem a kivitelezés részleteiben is látszódik – például a reformátusok is fontosnak találták, hogy a nagygyűlés programjába illesszenek egy hosszú gyalogos felvonulást, a katolikus körmenet mintájára. A katolikus minta fontossága olyannyira magától értetődő volt a kortársak szemében, hogy egyesek éppen azért elleneztek a református nagygyűlés tervét, mert az túlságosan „katolikus” műfaj.³

A református nagygyűlések igazi ihletője és motorja azonban végső soron mégsem katolikus oldalon keresendő. A magyar ébredési, belmissziós lelkészi csoportosulásra többek visszaemlékezése szerint az 1925-ös stockholmi ökumenikus konferencia gyakorolt komoly hatást. A Nathan Söderblom svéd lutheránus érsek által összehívott konferencia hitet tett a világháborúban végletesen szétszakadt világkeresztyénség egysége mellett.⁴ Részben ennek nyomán is indult meg Czeglédy Sándor, ekkor győri lelkész és dunántúli lelkészi főjegyző és Sebestyén Jenő budapesti teológiai professzor között az 1925-ös kecskeméti lelkészegyesületi kongresszuson egy személyes eszmecsere, melynek nyomán röviddel később a *Keresztyén Család* című lap munkatársai, Tildy Zoltán tahitótfalusi és Bereczky Albert péceli lelkészek is bekapcsolódtak az egyeztetésbe.⁵ A Sebestyén által szerkesztett *Kálvinista Szemle* és a Keresztyén Család köre végül a Hit és Szolgálat Mozgalma (a továbbiakban: Mozgalom) név alatt kezdett közös tevékenységbe. Sebestyénék történelmi kálvinista irányzata számára komoly biztosíték volt, hogy a Mozgalom – szándékosan nem alakítottak egyesületet – elnöke a Kálvin-fordító Czeglédy lett.

1926 januárjában már el is fogadták a széles alapokon nyugvó „Egyességi alapokmányt”, melynek aláírásával kötelezték el magukat a Mozgalom mellett a tagok.⁶ Támogatta a Mozgalmat az említett két lap társasága mellett a Révész Imre nevével fémjelezhető *Debreceni Protestáns Lap*, az *Egyházi Híradó*, a *Téli Újság* és számos más csoport.

A mozgalom első erőpróbája 1926 őszén a mohácsi csata négyszázados megemlékezésének megszervezése volt. Adta magát a külön protestáns megemlékezés szervezése, mivel a katolikusok már korábban saját rendezvény szervezése mellett döntöttek. Ráadásul Mohács és az egész török hódoltság történelmi értékelése egyébként is komoly vitákra adott okot a két felekezeti-kulturális tömb között az

³ Zsinka Ferenc a *Protestáns Szemle* hasábjain érvelt amellett, hogy a nagygyűlés műfaja nem katolikus, nem protestáns, de még csak nem is szociáldemokrata. Zs[in]ka F[erenc]: A református nagygyűlés, *Protestáns Szemle*, XXXVI. évf., 1927/6., 382–383.

⁴ Tóth-Szóllós Mihály: Söderblom Nathan, az ökumenizmus atyja, *Theologiai Szemle*, XXIV. (új évf., 1981/5., 300–303.

⁵ A Hit és Szolgálat Mozgalmának eddigi eseményei, *Hit és Szolgálat*, I. évf., 1926/1., 5.

⁶ Hit és Szolgálat Mozgalma. Egyességi alapokmány, *Debreceni Protestáns Lap*, LXVI. évf., 3. sz., 1926. január 16., 26–28.

1920-as években. Ennek megfelelően a mohácsi emléknapon a vezeklés és az újrakezdés hívószavai köré rendezve, egyrészt a reformáció nemzetmegtartó múltbeli szerepéről, másrészt pedig a reformátusságnak a Mohácshoz mérhető trianoni összeomlást követő újjáépítésben játszott szerepéről szóltak a beszédek.⁷ A komoly visszhangot kiváltott országos megemlékezés után merészebb terveket is elkezdhettek szövögetni. Ahhoz azonban, hogy a teljes magyarországi református egyházat reprezentáló nagygyűlést – vagy éppen a másik tervük, egy református napilap – létrehozását megkísérelhessék, több, a szervezőgárdán kívül álló tényező szerencsés együttállása kellett.

Röviden ki kell tehát térnünk mindarra, ami a Hit és Szolgálat Mozgalmának szervező munkáját megkönnyítette. Egyik fontos körülmény a bethleni konszolidáció kiteljesedése volt. A gazdasági és főképpen politikai síkon kialakult konszolidált állapotok a politikai szempontból is megosztott református egyház egységes fellépése szempontjából is lényegesek voltak. Ennek a folyamatnak az egyik református szempontból szimbolikus aktusa volt 1926-ban Baltazár Dezső belépése az Egységes Pártba. Baltazár ugyanis már 1920-tól kezdve erősen kritizálta a Horthy-rendszert, abban egyrészt reakciós, a korábban elért magyar liberális vívmányokat megtagadó kurzust látott, másrészt pedig erősen tartott a politikai katolicizmus térnyerésétől.⁸ 1926-ra azonban Baltazár és elvbarátai számára is úgy tűnt, hogy Bethlen István politikai rendszerével hosszú távon kell számolni, annak megváltoztatása rövid időn belül nem várható. Ráadásul úgy tűnt, hogy több kérdésben, például a Baltazár által mindig érzékenyen kezelt zsidókérdés tekintetében Bethlennel lehet tárgyalni, és talán még további enyhülés is várható az évtized első feléhez képest. Amikor tehát Baltazár 1926-ban bejelentette a belépését az Egységes Pártba, akkor azzal a bethleni politikai irányvonal komoly szimbolikus sikert ért el.⁹ Nem tartott persze ez a párttagság sokáig: Baltazár már 1928-ban a kilépést fontolgatta, de a szakításra – ismét komoly sajtóvisszhang mellett – 1929 őszén

⁷ Az emléknapon előadást tartott Ravasz László, Sebestyén Jenő és Vass Vince is, de szolgálatot végzett Czeglédy Sándor és Baltazár Dezső is. Czeglédy Sándor (szerk.): *Négyszázados sírok felett. A Mohácsi Református Nagygyűlés emlékkönyve*, Tahitótfalu, 1926; Tízezer kálvinista Mohácson, Újság, II. évf., 230. sz., 1926. szeptember 30., 7.

⁸ Tarján G. Gábor: A sokat támadott Baltazár Dezső református püspök, *Valóság*, LXI. évf., 1998/12., 26–48.; Filep Tamás Gusztáv: Baltazár Dezső a hármastúton, *Kommentár*, III. évf., 2008/4., 76–87.

⁹ A békekötés szimbolikus betetőzése volt, hogy Bethlen István 1926 végén az addig ellenzéki Debrecen egyik választókerületében lépett fel, korteskörútján meglátogatta a helyi zsidó hitközségeket, illetve Baltazár kezéből vehette át a civis város díszpolgári oklevelét. Egyesek még azt is szóba hozták, hogy Bethlen lesz a tiszántúli egyházkerület következő főgondnoka. Lásd A miniszterelnök meglátogatta a debreceni rabbikat, *Pesti Napló*, LXXVII. évf., 271. sz., 1926. november 28., 5.

került sor.¹⁰ Baltazár ekkor a politikai csatározásaiba a református gyülekezeteket is belekeverve, a kisgazda ellenzék felé tapogatózva saját politikai programot is publikált.¹¹ Talán érdemes megjegyezni, hogy ezekben az években Ravasz László, az egyre nagyobb tekintélyű dunamelléki püspök Bethlen István megkérőjelezhetetlen hűségű támogatója volt, aki másokkal együtt 1929-ben is határozottan a miniszterelnök mellé állt püspöktársával szemben.¹² Nem véletlen tehát, hogy éppen ebben a két – legalábbis belpolitikailag békésnek tűnő – évben sikerült tető alá hozni a nagygyűléseket, egy asztal mellé ültetve Baltazárt és Ravasz Lászlót. Ráadásul Baltazár és Sebestyén Jenő is 1925-ben – igaz, inkább csak a kulisszák mögött – szintén békejobbot nyújtottak egymásnak, megegyezve abban, hogy mindketten a konzervatív kálvinizmust képviselik az általános keresztyének nevezett irányzattal szemben, ennek jegyében pedig később Baltazár támogatásáról biztosította a történelmi kálvinista irányzat ifjúsági szervezetét, a Soli Deo Gloria Református Diákszövetséget a tiszántúli szervezkedésben.¹³ Nem szabad azonban elfelejteni, hisz kifejezetten jellemző az utókor által gyakran túlságosan is egységesnek tartott Horthy-kori református közegyházi viszonyokra, hogy 1921 májusában Budapesten még éppen Baltazár és a hozzá hasonló liberális szemléletű lelkészek és világiak ellen hívtak össze református nagygyűlést.¹⁴ Ehhez képest tehát az, hogy 1926 végén örömmel kötelezte el magát a Hit és Szolgálat Mozgalma mellett Ravasz László, Baltazár Dezső, Sebestyén Jenő, Révész Imre, illetve Czeglédy Sándor, Tildy Zoltán, Victor János és Bereczky Albert, óriási eredmény volt.¹⁵ Mindamellett sejteni lehetett, hogy ez az egység törekénynek fog bizonyulni.

Az egység kialakulásának másik fontos feltétele az erősödő külső nyomás volt: az 1920-as évek közepére a felekezeti konfliktus kifejezetten élessé vált,¹⁶

¹⁰ Miért utazik Londonba Rothermere lordhoz Schiller József társaságában Baltazár Dezső?, *Magyarság*, X. évf., 266. sz., 1929. november 22., 2.

¹¹ A kisgazdák és Baltazár demokratikus programja, *Pesti Napló*, LXXX. évf., 213. sz., 1929. szeptember 20., 5.

¹² 1929 novemberében a konventi tanács tagjainak jelentős része, többek között Ravasz László, Antal Géza, Balogh Jenő, Teleki József, Dókus Ernő és Szomjas Gusztáv határozatban ítélték el Baltazár politikai és egyházpolitikai nyilatkozatait, irányvonalát, amelyek szerintük az egyházra nézve károsak. Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Debrecen (a továbbiakban: TtREL) I. 1. e. 46. d. 6289/1929. Határozat, 1929. november 6.

¹³ Havas Gábor – Kulifáy Albert: *A Soli Deo Gloria Szövetség története*, h. n., 1992, 106–111.

¹⁴ Reformátusok a nemzeti egységért, a destrukció és a szabadkőművesség ellen, *Szózat*, III. évf., 110. sz., 1921. május 22., 3.

¹⁵ A Hit és Szolgálat Mozgalma által indított időszakos kiadvány folyamatosan próbálta hangsúlyozni ezt az egységet, mely a mozgalom egyfajta aranytartalékának számított az egység után áhítozó református közvélemény szemében.

¹⁶ Giczi Zsolt: Felekezeti viták a katolikusok és a protestánsok érvényesülési lehetőségeiről a Horthy-korszakban, *Aetas*, XXV. évf., 2010/1., 24–42.; Rébay Magdolna: A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írásaiiban, *Kút*, II. évf., 2003/3–4., 165–175.

a katolikus és protestáns oldalon egyaránt a közéleti funkciókból való kiszorítást emlegették, mind a protestáns, mind pedig a katolikus püspökök íróasztalainak fiókjaiban lapultak akár egészen járási szintig lebontott kimutatások a jegyzők, tanítók, csendőrök vagy bírók közötti felekezeti arányokról.¹⁷ Másik kifejezetten érzékeny gócpontja a felekezetközi kapcsolatoknak az anyagi kérdések voltak. Az 1920-as évek közepén az egyházi sajtóban is követelték a protestánsok az 1848. évi XX. tc. végrehajtását, mely a bevett felekezetek között teljes egyenlőséget és viszonyosságot írt elő.¹⁸ A kormánnyal folytatott, a nyilvánosságtól elzárt megbeszélések során mind a protestánsok, mind a katolikusok próbálták bebizonyítani, hogy az állam a másik oldallal szemben túlságosan nagyvonalú. A konkrétabb sérelmek mellett pedig ezekben az években a szimbolikus terek elfoglalása, illetve a történeti emlékezet felekezeti narratíváinak átformálása körül is komoly csatározások folytak hírlapi szinten is, de a tudományos történetírás keretein belül is komoly aggodalommal regisztrálták protestáns oldalon a 19. századi nemzeti-liberális történetírás eredményeinek megkérdőjelezését. Elég talán csak Szekfű Gyula 1929-es Bethlen Gábor-életrajzára és annak viharos protestáns fogadtatására utalni.¹⁹ Olyannyira feszült volt a helyzet, hogy 1926 őszén Klebelsberg Kunó kultuszminiszternek személyesen kellett írnia a protestáns és katolikus egyházfőknek, figyelmeztetve őket, hogy ideje lenne a nemzet érdekében abbahagyni az egymás elleni izgatást.²⁰ A református nagygyűléseknek ebben a légkörben – habár nyíltan nem vállalták fel – mégis volt egyfajta erődemonstráció-jellege, mint ilyen pedig válaszként szolgált a katolikus nagygyűlések kihívására. Bereczky Albert a katolicizmus legnagyobb kritikusanak számító debreceni püspököt, Baltazár Dezsőt a következőképpen tájékoztatta a nagygyűlés célkitűzéseiről: „A program természetesen nem lesz olyan, hogy abban a pápisták gyönyörködjenek, az általános

¹⁷ Református oldalon Baltazár Dezsőhöz érkeztek meg általában a katolikusok túlsúllyal szemben elégedetlenkedő, felekezeti arányszámokat tartalmazó kimutatások. Katolikus oldalon pedig Mindszenty Józsefről tudjuk, hogy zalaegerszegi plébános és veszprémi püspök korában is hasonló módon tartotta számon a felekezeti arányok igazságos betartását. Balogh Margit: *Mindszenty József (1875–1971)*, 1. kötet, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 203.

¹⁸ A Református Lelkészegyesület országos közgyűlése, *Pesti Napló*, LXXVII. évf., 196. sz., 1926. augusztus 31. 9.

¹⁹ Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*, Budapest, Osiris, 2011, 297–299.; Paul A. Hanebrink: *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944*, Ithaca–London, Cornell University Press, 2006, 117–123.

²⁰ TtREL I. 1. e. 35. d. 3225/1926. Klebelsberg Kunó levele Baltazár Dezsőhöz. Budapest, 1926. november 8.

alapelv viszont azért kellett hogy polémia és támadási szándéktól mentes legyen, mert figyelembe kellett vennünk az exponált állásban lévő református vezéremberek /: Kormányzó, Miniszterelnök s mások:/ helyzetét.”²¹

AZ I. ORSZÁGOS REFORMÁTUS NAGYGYŰLÉS

(1927. MÁJUS 21–22.)

A mohácsi ünnepség sikerén felbuzdulva, melynek eredményessége nagyban az esemény szervezési feladatait ellátó Demjén István budafoki lelkésznek és csapatának volt köszönhető. Demjén a nagygyűlések koordinálását később a háttérből irányította, végül 1926 decemberében döntötték el, hogy kétnapos országos nagygyűlést rendeznek a fővárosban 1927. május 21–22-én. A nagygyűlést az „Isten dicsőségének szolgálata” hívószavai köré szervezték. A program tudatosan kívánta a magyar nemzet és a reformátusság sorsközösségét kiemelni. A Szabadság téri irredenta szobrok megkoszorúzása után négy előadás hangzott el Janka Károly egyházkerületi főjegyző és országgyűlési képviselő, Sebestyén Jenő, Victor János és Vass Vince előadásában Isten dicsőségének szolgálatáról a nemzeti életben, az egyházban, a társadalmi életben és az egyén életében.

A nagygyűlés beszédeit olvasva szembetűnő, az egység demonstrálása mellett, a felszólalók közötti éles véleménykülönbség. Sebestyén Jenő, a Kálvinista Politikai Szövetség megalapítója és a konzervatív, történelmi kálvinista irányzat szellemi atyja a kálvinista közéleti jelenlétet kérte számon, és biztatott az öntudatos, egységes fellépésre a politika színterén.²² Rögtön utána az „általános keresztyén” irányzat egyik vezéralakja, Sebestyén budapesti teológiai kari kollégája, Victor János szólalt fel hasonló témában. A különbség már a szóhasználaton is érezhető: míg Victor került a kálvinista jelzőt, addig Sebestyén a református helyett kizárólag azt használta. Victor programbeszéde ráadásul sokkal szétfolyóbb, általános színezetű volt, tudatosan került az éles megfogalmazásokat.²³

Az első nap estéjén három helyen: a Kálvin téri és a fasori templomban, illetve a régi képviselőházban vallásos estélyeket rendeztek, Raoul Allier párizsi teológiai dékán, Hegedűs Lóránt volt pénzügyminiszter és Szász Károly volt képviselőházi elnök előadásával. Másnap, május 22-én vasárnap négy helyszínen tartottak

²¹ TtREL I. 1. e. 36. d. 203/1927. Bereczky Albert levele Baltazár Dezsőhöz. Tahitótfalu, 1927. január 10.

²² Sebestyén Jenő: Isten dicsőségének szolgálata a nemzeti életben, in: Bereczky Albert (összeáll.): *Dicsőség Istennek. Az Első Országos Református Nagygyűlés emlékkönyve*, Tahitótfalu, 1927, 58–69.

²³ Victor János: Isten dicsőségének szolgálata a gazdasági és társadalmi életben, in: Bereczky (összeáll.): *Dicsőség Istennek*, 70–82.

istentiszteletet Baltazár Dezső, Ravasz László, Gönczy Béla és Muraközy Gyula szolgálatával. Majd ezt követően a Kálvin térről a mintegy 15 ezer fős tömeg az Andrássy úton vonult a Városligetbe, ahol a díszgyűlésre az Iparcsarnok impozáns épületében került sor. Itt egy összesen 12 pontból álló határozati javaslatot fogadtak el, melyek között több általánosságban mozgó pont is akadt, de például kiálltak a szétdarabolt magyar református egyház részei közötti szabad szellemi és egyházi érintkezés mellett. Kiállt a nagygyűlés a kapitalista gazdasági rendszer kritikája mellett, hangsúlyozva a biblikus sáfárság gondolatát az egyéni haszon hajhászásával szemben. Támogatták az erkölcsrendészeti intézkedéseket, illetve a vasárnapi munkaszünetet, az ünnepnap megszentelésének köteleességével. Erőteljesebb egyházpolitikát kívántak, és komolyabb egyházi sajtót, illetve fejlesztéseket és nagyobb állami támogatást az egyházi iskolarendszerben.²⁴ A határozati javaslatok égető kérdéseket érintettek, de több kortárs szerint is túlságosan általános, minden értelmezési lehetőség előtt nyitva maradó pontok lettek csupán.

Habár az első Országos Református Nagygyűlés méreteit tekintve meg sem közelítette a százezres tömegeket megmozgató katolikus nagygyűléseket, figyelemre méltó erődemonstráció volt, méltóképpen jelenítette meg a református egyház arcukat a fővárosban. A gyűlést méltatók nyomatékosították, hogy a református vidék jelent meg két nap erejéig a fővárosi helyszíneken. Fontos üzenete volt mind kifelé, mind pedig befelé a nagygyűlésnek, hogy a református egyház fajsúlyos képviselői képesek voltak egy közös cél érdekében fellépni. A református sajtó mértékadó lapjai egységesen ismerték el a nagygyűlés jelentőségét. A *Kálvinista Szemle* „a magyar reformátusság első nagy testvéri találkozásaként” méltatta a nagygyűlést.²⁵ A világi lapok többsége is jelentőségéhez mérten számolt be az eseményről, egyrészt örömmel konstatálták, hogy a nagygyűlés nem adott teret a felekezeti csatározásoknak, másrészt pedig a református füleknek szépen hangzó módon dicsérték a kálvinizmus nemzetmegtartó erejét.²⁶ A feltűnően szelíd hangvétel még a katolikus oldalon is szemet szúrt. A *Magyar Kultúra* cikkírója egyenesen gyanúsna tartotta, hogy ezúttal még Baltazár Dezső sem támadta a katolicizmust. Ellenben elismerte, hogy bár gyenge és általános, de mégis pozitív irányba mutatott a nagygyűlés programja.²⁷ A nagygyűlés pedig ünnepélyes határozatban kérte fel a Hit és Szolgálat Mozgalmát az évenkénti nagygyűlések megrendezésére.

²⁴ A Nagygyűlés Ünnepi Határozata, in: Bereczky (összeáll.): *Dicsőség Istennek*, 240–250.

²⁵ Sebestyén Jenő: Nagygyűlés után..., *Kálvinista Szemle*, VIII. évf., 22. sz., 1927. május 28. 177.

²⁶ A felekezeti béke védelmét hangsúlyozta a *Budapesti Hírlap* vezércikke: Református Magyarok, *Budapesti Hírlap*, XLVII. évf., 117. sz., 1927. május 24., 1. A kálvinizmus nemzetmegtartó szerepét emelte ki Rákosi Jenő a *Pesti Hírlap*ban. Rákosi Jenő: Kálvinista nagygyűlés, *Pesti Hírlap*, XLIX. évf., 116. sz., 1927. május 22., 1–2.

²⁷ Református nagygyűlés, *Magyar Kultúra*, XIV. évf., 1927/11., 497–501.

A Mozgalom komoly lelkesedéssel vetette bele magát a munkába: Bereczky Albert lemondva péceli lelkészi állásáról, magát főállásban a Hit és Szolgálat titkári teendőinek szentelte, komoly agitációt fejtett ki nem csupán a következő nagygyűlés, hanem sokkal inkább egy közös református napilap létrehozására, amelybe az egyházkerületi lapokat és jelentősebb egyházmegyei folyóiratokat is beolvasztották volna. A tervezésben még részt vett a *Kálvinista Szemle* és Sebestyén Jenőék köre, sőt lapjuk többéves szerződést kötött a Bereczkyékhez tartozó Sylvester Nyomdával. A protestáns vagy református napilap kérdése már évtizedek óta napirenden volt, ám a realistábbak, mint például Révész Imre jól látták a mélyben megbúvó ellentéteket, amelyek lehetetlenné tennék, hogy minden nagyobb református csoportosulás beálljon a közös terv mögé.²⁸

A II. ORSZÁGOS REFORMÁTUS NAGYGYŰLÉS

(1928. JÚNIUS 2–3.)

A második országos református nagygyűlést ebben a lelkes hangulatban tartották meg 1928. június 2-án és 3-án Budapesten. Az elsőhöz képest sokat finomodott a szervezés, a 15–20 ezres tömeg elhelyezése és mozgatása sokkal gördülékenyebben történt. Az „Egyházi és nemzeti újjászületés” hívószava köré szervezett színes program ismét a református szellemi elit legjavát vonultatta fel: előadott ezúttal Révész Imre debreceni lelkész és egyházkerületi főjegyző, Puky Endre, a képviselőház alelnöke, Kováts J. István budapesti teológiai tanár, Balogh Jenő egyházkerületi főgondnok, Szabó Imre, Muraközy Gyula és Fiers Elek lelképásztorok. Az előadások ezúttal már jóval konkrétanabban célozták meg a magyar társadalom és a református egyház aktuális problémáit. Szóba került a magyar családok kérdésköre, az egyház szociális felelősségvállalása és a gyülekezetek megújulásának lehetőségei. A Kálvin téren, a Fasori templomban és a Vigadóban tartott csoportgyűlések a református sajtó kérdéseivel, egészen konkrétan az egységes napilap tervezetével és az ifjúsági misszió kibővítésével foglalkoztak.²⁹

A szervezők ügyeltek arra is, hogy ezúttal ugyan kevesebb, de jóval kidolgozottabb határozati javaslatlall lépjenek fel. Határozatban kérték a zsinatot a közalap fejlesztésére, illetve ugyancsak az egyházi főhatóságot kérték fel az 1848. évi XX. tc. teljes végrehajtásának hathatósabb sürgetésére. Ugyan mindkét kérdéskör már évtizedek óta visszatérő témája volt a különféle gyűléseknek és eszmecseréknek,

²⁸ Révész Imre: Még egyszer a református napilap, *Debreceni Protestáns Lap*, XLVII. évf., 50. sz., 1927. december 10., 469–470.

²⁹ A II. Országos Református nagygyűlés, *Sárospataki Református Lapok*, XXIII. évf., 23. sz., 1928. június 10., 142–144.

ám mégis előrelépésnek tűnik, hogy a második nagygyűlés már napirendre vette ezeket az ügyeket. Kiállt a nagygyűlés a református napilap megalapítása mellett is, egyúttal pedig a zsinatot szólította fel a születéskorlátozás és az egyke elleni harc felvételére.³⁰ Összességében elmondható, hogy a második nagygyűlés komoly fejlődést mutatott az elsőhöz képest mind a szervezés profizmusa, mind pedig a felmutatott egység tekintetében.³¹

A HARMADIK NAGYGYŰLÉS ELMARADÁSÁNAK OKAI

A második nagygyűlés által felmutatott egység a református egyházon, illetve a Hit és Szolgálat Mozgalmán belül azonban csupán látszólagos volt. Már a második nagygyűlés szervezése alatt lehetett érezni a háttérben felerősödő feszültségeket. Az ifjúsági szekció szervezése és vezetése körüli konfliktus szépen tükrözi vissza a felszín alatti ellentéteket. A szervezőbizottság Victor Jánost, a Hit és Szolgálat Mozgalma alelnökét, a Magyar Evangéliumi Diákszövetség református csoportjának vezetőjét kérte fel Töltéssy Zoltánnal, a Sebestyén Jenő által inspirált Soli Deo Gloria Diákszövetség alelnökével együtt a nagygyűlés ifjúsági szekciójának vezetésére. Azonban a két karizmatikus diakvezető már 1928 áprilisában összeveszett, aminek nyomán Victor János le is mondott mind a Mozgalomban, mind pedig a nagygyűlés szervezésében betöltött tisztségeiről.³²

A felgyülemlett feszültség végül 1928 őszén robbant: Sebestyén Jenő és köre ekkor végleg kilépett a Mozgalomból, azt ezzel a lépéssel egyszersmind megszüntetnek nyilvánította, és egyúttal komoly sajtóhadjáratot indított a Mozgalom megmaradt tagjaival szemben. Az így kulmináló ellentét többrétegű, és ha lehántjuk róla a személyes konfliktusokat, melyek például Sebestyén és Victor János között a mindennapi kapcsolattartás szintjén is tapinthatóak voltak, illetve az érdekharcot, amely a Bereczkyék által tervezett közös folyóirat és az önálló *Kálvinista Szemle* megmaradását preferáló Sebestyénék között jelentkezett, akkor egy komolyabb elvi ellentétet is találunk a mélyben. Sebestyénék az általuk képviselt tiszta kálvinista – nem csupán református! – ébredési mozgalmat, a holland gyökerű történelmi kálvinizmust nem tudták és nem is akarták összeegyeztetni az általuk „általános keresztyénnek” nevezett ébredési irányzattal. Ez utóbbit általában

³⁰ A református nagygyűlés kívánságai, *Budapesti Hírlap*, XLVIII. évf., 125. sz., 1928. június 5., 5.

³¹ A kortársak véleménye megerősíteni látszik ezt az ítéletet: a *Budapesti Hírlap* kiemelte a megafonok beszerzését, a megfelelő mennyiségben beszerzett székek és az előzetes regisztráció fontosságát. A református nagygyűlés résztvevői, *Budapesti Hírlap*, XLVIII. évf., 124. sz., 1928. június 2., 2.

³² Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest (a továbbiakban: RL) C/99. 4. d. Victor János levele Bereczky Alberthez, Budapest, 1928. április 30.

a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség szellemiségével azonosították, legfőbb képviselői a már említett Victor János, illetve maga Bereczky és az egyre ismertebbé váló tahitótfalusi lelkipásztor, Tildy Zoltán voltak.

A másik komolyabb repedés, mely a nagygyűlések sorsát megpecsételte, már 1926 végén, az első nagygyűlés előkészítésekor érezhető volt. 1926 decemberében ugyanis Bereczky a frissen megalakult Mozgalom nevében kérte fel sorra a református püspököket az 1927 tavaszára tervezett nagygyűlés díszelnöki szerepére, akik, mint ez ismeretes, el is fogadták ezt a felkérést.³³ Ám a kulisszák mögött néhány nappal később az egyik érintett, Antal Géza dunántúli püspök már morogóldott az előzetes egyeztetés hiánya miatt, ugyanis véleménye szerint a püspököknek, tehát az egyház hivatalos vezetőinek kellene szerveznie egy ilyen jellegű rendezvényt.³⁴ A következő két évben pedig több elszórt forrásunk alapján is arra lehet következtetni, hogy a történelmi kálvinista, illetve egyházas belmissziót támogató püspökök szemében egyre komolyabb tüske volt nem csupán a Mozgalom „általános keresztyén” szellemisége, hanem az is, hogy a hivatalos egyházi vezetőket kihagyták a nagygyűlések szervezéséből.

Kováts J. István budapesti teológiai professzor szövögette a szálakat a háttérben, aki ekkoriban Sebestyén Jenő harcostársa volt a *Kálvinista Szemlénél*. Terve szerint a Konventhez benyújtott indítvánnyal kellett volna kivenni a nagygyűlések szervezését a Mozgalom kezéből. Arra számított 1929 januárjában, hogy a Baltazár mögött felsorakozó tiszántúli küldötteket teljes létszámban, Antal Géza mögött a dunántúli küldöttek nagy többségét és néhány főt a dunamelléki, illetve a tiszáninneni kerületből is, tehát a Konvent tagságának – az egyház hivatalos vezetésének – jelentős részét meg tudják mozgatni a cél érdekében. Mert így szentinte „ha kihúzzuk a nagygyűlés gyékényét az általános-ok [sic!] alul, a legfőbb pénzszerző alkalmatosságuk és a címszerzési lehetőségük is elvész és teljesen elvágjuk a további útjukat!”³⁵ Kováts tolmácsolásából ismerjük Antal Géza bizalmas véleményét is a nagygyűlésekkel kapcsolatosan, amelyek újabb szempontokkal egészítik ki az egyházkormányzói aggályokat:

Ő [ti. Antal Géza] őszintén megmondta, hogy egyáltalán nem lelkesedik a református nagygyűlések eszméjéért, amelyekben a katolikus nagygyűlések utánzatát látja. Kijelentette azonban, hogy ha egyszer már megkezdtük, véleménye szerint is bajos volna abbahagyni. Azt a nézetünket teljes mértékben osztja, hogy a jövőbeli nagygyűlések rendezését nem lehet egy baráti klikkre bízni. [...] Az a fölfogása, hogy a jövőbeli nagy-

³³ TtREL I. 1. e. 35. d. 3646/1926. Bereczky Albert levele Baltazár Dezsőhöz. Tahitótfalu, 1926. december 10.

³⁴ TtREL I. 1. e. 35. d. 3686/1926. Antal Géza levele Baltazár Dezsőhöz. Komárom, 1926. december 14.

³⁵ TtREL I. 1. e. 42. d. 612/1929. Kováts J. István levele Baltazár Dezsőhöz. Csákvár, 1929. január 20.

gyűléseket presbyteri országos gyűlésekké kellene átszervezni és ezeken nem-presbyter atyánkfiai is részt vehessenek. Ha presbyteri országos gyűlések lesznek, nem fontos a jelenlévők száma, mert minden jelenlévő presbyter egész gyülekezetét képviseli quasi hivatalosan.³⁶

1929 tavaszán végül a kilépések által megfogyatkozott Mozgalom hívására Baltazár már nemet mondott, és nem vállalta a szereplést a III. Országos Református Nagygyűlésen.³⁷

Úgy látszik tehát, hogy a nagygyűlésekkel szemben több szinten is megfogalmazódtak az ellenvetések. Először is kitapinthatunk egyfajta érzelmi alapú ellen-szenvet a szemmel láthatóan katolikus mintára építő református nagygyűlésekkel szemben. Másodszor meg kell említenünk az „általános keresztyén” és a velük szemben álló konfesszionális irányzatok ellentétét. Nem szabad elfeledkezni a hivatalos egyházi vezetés és az attól független mozgalmi szerveződés közötti ellentétéről sem. Az egyesületi és mozgalmi keresztyénség a Horthy-korszakon végig érzékelhető útkeresésének problematikájával találkozunk itt is. A hivatalos egyház oldaláról az egyházalkotmányi okok miatt is sokkal inkább támogatták volna, hogy egy, a gyülekezeteket reprezentáló presbiteri gyűlést szervezzenek. Végül pedig nem szabad elfelejteni, hogy a nagygyűlések szervezésével és a tervezett központi lap kiadásával együtt járó anyagi érdekellentétekből is komoly konfliktusok fakadtak.

A III. Országos Református Nagygyűlést ugyan előbb 1929 tavaszán meghirdették az év júniusára, majd később 1929 őszére, programtervezetet is publikáltak, elsősorban a jövő kérdéseire koncentrálva, de az végül nem került megrendezésre.³⁸ A református egyház azonban nem maradt reprezentatív események, gyűlések nélkül a továbbiakban sem. Az Országos Református Lelkészegyesület és az Országos Református Presbiteri Szövetség gyűlései jelentős, országos visszhangot kiváltó események maradtak. Budapesti református nagygyűlést is tartottak a 30-as években, azonban ilyen méretű országos jelentőségű tömegrendezvény, nagygyűlés nem volt több a korszakban. A nagygyűlés szervezői közötti szakítás, a *Református Figyelő* – Victor János, Bereczky és Muraközy lapja – 1928-as megindulása, Sebestyénékkel folytatott polémiája jelezte, hogy a református egyházon belüli egység egyelőre csak vágyálom.

³⁶ TtREL I. 1. e. 42. d. 1067/1929. Kováts J. István levele Baltazár Dezsőhöz. Bp., 1929. február 15.

³⁷ TtREL I. 1. e. 42. d. 1404/1929. Kováts J. István levele Baltazár Dezsőhöz. Bp., 1929. március 7.

³⁸ Szabó Imre: Készülődés a harmadik református Nagygyűlésre, *Református Figyelő*, II. évf., 14. sz., 1929. április 6., 163.; A harmadik református nagygyűlés programja, *Református Figyelő*, II. évf., 16. sz., 1929. április 20., 197.

ÖSSZEGRZÉS

Végül próbáljunk meg válaszolni a kérdésre: kudarcként vagy pedig – ha csak időlegesen is elért – sikerként kellene tekinteni a két megvalósult nagygyűlés történetére? Látva, hogy milyen komoly ellentétek, feszültségek jellemezték a korabeli református egyházat, mindenféleképpen hatalmas fegyvertényként kell tekinteni a két megvalósult nagygyűlésre és a mögötte felálló, egységesen fellépő Mozgalomra. Bármilyen erőtlenül hangzik is, de egy ennyire széttagolt, politikai, teológiai, generációs és személyes ellentétek által szétfeszített közösségen belül az a csupán két esztendő is, amíg majdnem minden számottevő református vezető személy beállt a Hit és Szolgálat Mozgalma mögé, komoly eredmény volt. Emellett nem szabad elfelejteni a nagygyűlések hosszabb távú lélektani hatását, amely a katolicizmussal szemben gyakran kisebbségi komplexusokkal küszködő református közösség számára kiemelkedően fontos volt. A legjobban talán Patay Pál foglalta össze mindezt az 1927-es évvel kapcsolatos visszaemlékezésében:

Az elmúlt év a tömegmegmozdulások ideje volt. Nem régen még senki sem mert reményelni, hogy ez megtörténjék. A hatalmas kath. nagygyűlések alkalmával azzal a filozofálgatással nyugtatgattuk, igazoltattuk magunkat, hogy a protestantizmus egyéneknek, vezetőket tud nevelni, a katolicizmus pedig tömegeket. Az történt azonban, hogy a katolicizmusnak vezetői is nevelődtek, nekünk pedig – azt hitte barát és ellenség – már régen nincsenek tömegeink. A Hit és Szolgálat mély, csendes mozgalma merészelt hinni és cselekedni s megrendezte 1927. május 21 és 22-én a városligeti iparcarnokban az *első országos református nagygyűlést*, amely hatalmas tömegeivel megváltoztatta az eddigi közvéleményt.³⁹

A két megvalósult nagygyűlés emellett országos ismertséget biztosított a fő szervezők számára, Bereczky Albert és Tildy Zoltán a vidéki lelkeszi állásból hamar az országos egyházi és nem sokkal később már az országos politikai élet porondján találták magukat. Az ő személyes sorsukon, pályájukon keresztül pedig a Hit és Szolgálat Mozgalma és a nagygyűlések története is a református egyház 20. századi múltjának fontos epizódjává válik.

A Hit és Szolgálat Mozgalma által megálmodott református egység utóéletéhez tartozik, hogy Bereczky és Tildy a lapalapítási terveikből a *Református Figyelőn* kívül egyedül megvalósult, komoly tényezővé vált Sylvester Nyomda körüli pénzügyi tisztázatlanságok miatt 1930 körül még Czeglédy Sándorral és Biberauer

³⁹ Patay Pál: Egy év a magyar református egyház életéből. 1926 okt.–1927 októberig, in: Sebestyén Jenő (szerk.): *Református Almanach az 1928. évre*. I. évf. Budapest, Kálvinista Szemle kiadása, 1928, 28. (Kiemelés az eredetiben.)

Richárddal is összerúgta a port.⁴⁰ A Mozgalom megindulásakor megálmodott legfőbb célt, a református egyház lelki egységét tehát nem sikerült elérniük, ebből a szempontból mindenféleképpen kudarcos a Hit és Szolgálat Mozgalma és a református nagygyűlések története. Az 1930-as években egészen más alapról indulva, püspöki tekintélyével Ravasz László lesz az, aki legalábbis a saját egyházkerületén belül komolyabb sikerrel békíti meg a konfesszionális és az általános keresztyén irányzatokat, illetve egyensúlyt teremt a hivatalos egyház és az egyesületi misszió képviselői között.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár I. 1. e. Elnöki iratok
Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára C/99. Victor János iratai

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A II. Országos Református nagygyűlés, *Sárospataki Református Lapok*, XXIII. évf., 23. sz., 1928. június 10., 142–144.
- A harmadik református nagygyűlés programja, *Református Figyelő*, II. évf., 16. sz., 1929. április 20., 197.
- A Hit és Szolgálat Mozgalmának eddigi eseményei, *Hit és Szolgálat*, I. évf., 1926/1., 5.
- A kiszagdák és Baltazar demokratikus programja, *Pesti Napló*, LXXX. évf., 213. sz., 1929. szeptember 20., 5.
- A miniszterelnök meglátogatta a debreceni rabbikat, *Pesti Napló*, LXXVII. évf., 271. sz., 1926. november 28., 5.
- A Nagygyűlés Ünnepi Határozata, in: Bereczky Albert (összeáll.): *Dicsőség Istennek. Az Első Országos Református Nagygyűlés emlékkönyve*, Tahitófalu, 1927, 240–250.
- A Református Lelkészegyesület országos közgyűlése, *Pesti Napló*, LXXVII. évf., 196. sz., 1926. augusztus 31. 9.
- A református nagygyűlés kívánságai, *Budapesti Hírlap*, XLVIII. évf., 125. sz., 1928. június 5., 5.
- A református nagygyűlés résztvevői, *Budapesti Hírlap*, XLVIII. évf., 124. sz., 1928. június 2., 2.

⁴⁰ Bodoky Richárd: *Szent Mihály napja. Jövevények és vándorok. Családtörténeti töredékek VI. (1928–1932)*, Budapest, Bodoky Richárd örökösei, 2007, 213–233.

- BALOGH Margit: *Mindszenty József (1875–1971)*, 1–2. kötet, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.
- BODOKY Richárd: *Szent Mihály napja. Jövevények és vándorok. Családtörténeti töredékek VI. (1928–1932)*, Budapest, Bodoky Richárd örökösei, 2007.
- FILEP Tamás Gusztáv: Baltazár Dezső a hármason, *Kommentár*, III. évf., 2008/4., 76–87.
- CZEGLEDY Sándor (szerk.): *Négyszázados sírok felett. A Mohácsi Református Nagygyűlés emlékkönyve*, Tahitótfalu, 1926.
- GIANONE András – KLESTENITZ Tibor: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017, 198–285.
- GICZI Zsolt: Felekezeti viták a katolikusok és a protestánsok érvényesülési lehetőségeiről a Horthy-korszakban, *Aetas*, XXV. évf., 2010/1., 24–42.
- HAVAS GÁBOR – KULIFAY Albert: *A Soli Deo Gloria Szövetség története*, h. n., 1992.
- Hit és Szolgálat Mozgalma. Egyességi alapokmány, *Debreceni Protestáns Lap*, LXVI. évf., 3. sz., 1926. január 16., 26–28.
- Miért utazik Londonba Rothermere lordhoz Schiller József társaságában Baltazár Dezső? *Magyarság*, X. évf., 266. sz., 1929. november 22., 2.
- PATAY Pál: Egy év a magyar református egyház életéből. 1926 okt.–1927 októberig, in: Sebastyén Jenő (szerk.): *Református Almanach az 1928. évre*. I. évf. Budapest, Kálvinista Szemle kiadása, 1928, 15–31.
- HANEBRINK, Paul A.: *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944*, Ithaca–London, Cornell University Press, 2006.
- RÁKOSI Jenő: Kálvinista nagygyűlés, *Pesti Hírlap*, XLIX. évf., 116. sz., 1927. május 22., 1–2. Reformátusok a nemzeti egységért, a destrukció és a szabadkőművesség ellen, *Szózat*, III. évf., 110. sz., 1921. május 22., 3.
- Református Magyarok, *Budapesti Hírlap*, XLVII. évf., 117. sz., 1927. május 24., 1.
- Református nagygyűlés, *Magyar Kultúra*, XIV. évf., 1927/11., 497–501.
- RÉBAY Magdolna: A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írásaiban, *Kút*, II. évf., 2003/3–4., 165–175.
- RÉVÉSZ Imre: Még egyszer a református napilap, *Debreceni Protestáns Lap*, XLVII. évf., 50. sz., 1927. december 10., 469–470.
- ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*, Budapest, Osiris, 2011.
- SALACZ GÁBOR: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*, München, Auróra, 1973.
- SEBASTYÉN Jenő: Nagygyűlés után..., *Kálvinista Szemle*, VIII. évf., 22. sz., 1927. május 28., 177.

- SEBESTYÉN Jenő: Isten dicsőségének szolgálata a nemzeti életben, in: Bereczky Albert (összeáll.): *Dicsőség Istennek. Az Első Országos Református Nagygyűlés emlékkönyve*, Tahitótfalu, 1927, 58–69.
- SZABÓ Imre: Készülődés a harmadik református Nagygyűlésre, *Református Figyelő*, II. évf., 14. sz., 1929. április 6., 163.
- TARJÁN G. Gábor: A sokat támadott Baltazár Dezső református püspök, *Valóság*, LXI. évf., 1998/12., 26–48.
- Tízezer kálvinista Mohácson, *Újság*, II. évf., 230. sz., 1926. szeptember 30., 7.
- TÓTH-SZÖLLŐS Mihály: Söderblom Nathan, az ökumenizmus atyja, *Theológiai Szemle*, XXIV. (új) évf., 1981/5., 300–303.
- VICTOR János: Isten dicsőségének szolgálata a gazdasági és társadalmi életben, in: Bereczky Albert (összeáll.): *Dicsőség Istennek. Az Első Országos Református Nagygyűlés emlékkönyve*, Tahitótfalu, 1927, 70–82.
- Zs[INKA] F[ERENC]: A református nagygyűlés, *Protestáns Szemle*, XXXVI. évf., 1927/6., 382–383.

ABSTRACT

Szász Lajos: National Reformed Congresses during the Horthy regime

Since the beginning of the so-called “Kulturkampf” at the end of the 19th century, the organisations and movements of the Roman Catholic Church had organised the yearly National Congresses for the Hungarian Catholic community. These occasions allowed articulating the particular political messages of the respective denomination.

The Hungarian Reformed Church found itself in a desolate position after the end of the First World War. This active minority denomination had nothing similar to the Catholic Congresses, so in the mid-years of the 1920s, a group of young pastors decided to form a movement first, which would be able to organise the National Congresses for the Reformed Church of Hungary.

The First and Second National Reformed Congresses in 1927 and 1928 were extraordinary successes. The Faith and Service Movement could motivate a wide range of Hungarian Reformed leaders, who took part in the Congresses.

After the Second Congress, the fraction of the conservative Calvinists left the Movement, and also a group of the leaders of the Church decided to no longer support the Faith and Service Movement, which thus no longer represented the wholeness of the denomination. After that, the organisation of the Third National Reformed Congress was postponed so that it never took place.

Keywords: Reformed Congress, Faith and Service Movement [Hit és Szolgálat Mozgalma], historical Calvinism, universal Christianity, denominational conflict

Emberi sorsok

„KRISZTUS, KI VAGY NAP ÉS VILÁG”

DR. MERÉTEY SÁNDOR GYERMEKORVOS FELJEGYZÉSEI
ÉS LEVELEI KECSKEMÉT SZOVJET MEGSZÁLLÁSÁRÓL
1944/1945 FORDULÓJÁRÓL

Géra Eleonóra

A HÁBORÚ ELŐTTI ÉVEK:
NAGYTISZTELETŰ FŐORVOS, KÖZÉLETI ORVOS

Merétey Sándor (1893–1950) a Pápai Református Kollégiumban tanult, majd 1912-ben nyert felvételt a budapesti orvosi karra. Az első világháború idején megjárta a galíciai és az orosz frontot, egészségügyi tisztként részt vett a hadi sérültek ellátásában. A háború miatt 1920-ban kapta kézhez kitűnő minősítésű diplomáját, a neves gyermekgyógyász, ifj. Bókay János¹ mellett gyakornokként, majd díjtalan tanársegédként szerzett gyermekorvosi képesítést. Már ekkor bekapcsolódott az Országos Stefánia Szövetség anya- és csecsemővédelmi munkájába, ahol először a propagandatevékenységben vállalt szerepet. Külföldi tanulmányi kitérő után, 1923 őszén került Kecskemétre anya- és csecsemővédelmi munkakörbe. A város 1924 júliusától Merétey Sándort rendes főorvossá nevezte ki, emellett az ő vezetése alá került a városi közkórház gyermek- és fertőző osztálya.²

A klasszikus értelemben vett gyógyító munkán messze túlmutató szakmai elkötelezettségére és szociális érzékenységére egyaránt nagy hatása lehetett a pesti kollégiumi éve alatt megismert belmissziós kör szellemisége, illetve az egyetemen

¹ A magyarországi gyermekgyógyászat megalapítójának, id. Bókay Jánosnak a fia. Idősebb Bókay János a pesti orvosi karhoz kötődő, ún. pesti orvosi iskola első nemzedékéhez tartozott, részt vett a kiegyezés után az Országos Közegészségügyi Tanács tagjaként az egészségügy modernizálásában és a közegészségügyi törvény (1876) megalkotásában. Szellemi örökségét a fia vitte tovább. A pesti orvosi iskola képviselői (nyugati mintára) hangsúlyozták a betegségek megelőzésének fontosságát, iskolai és egyesületi keretben és a sajtó útján nagy figyelmet fordítottak az egészséges életmód és a korszerű egészségügyi alapismeretek terjesztésére. Az orvosoktól elvárták, hogy ún. közéleti orvosként a gyógyítás mellett vegyék ki a szerepüket a felvilágosító munkából is. Lásd bővebben Kapronczay Károly: *Balassa János és a pesti orvosi iskola*, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002, 70–75., 27–43.

² Dr. Merétey Sándor kórházi főorvos önéletrajza [1948], in: Géra Eleonóra (szerk.): *Hiteles hivatás. Dr. Merétey Sándor el nem küldött levelei családjának, 1944. október – 1945. március*, Budapest, magánkiadás, 2017, 57–58.

az orvosok közéleti szerepvállalásáról, a közéleti orvos társadalmi felelősségéről tanultak. A Budapesti Teológia internátusában, ahol a hallgatók felét más felsőoktatási intézményekben tanuló diákok alkották, kapcsolódott be a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség (MEKDSZ) munkájába. Merétey Sándor az egyesület választmányi tagjaként figyelt fel Muraközy Gyula kecskeméti lelkész, akivel baráti viszonyba kerültek.³ Később az ő javaslatára hívta meg az alföldi város törvényhatósága gyermekorvosnak. Merétey Sándor nevéhez fűződik a várost övező tanyavilágban az anya- és gyermekvédelem kiépítése, a híres kecskeméti gyermeknapok szervezése, emellett országos és helyi szinten egyaránt aktívan közreműködött a Keresztény Ifjúsági Egyesület (KIE) tevékenységében. Sok kecskeméti diák neki köszönhetően tanulhatott nyelvet a nürnbergi testvéregyesület cserediák-akcióinak keretében. A két világháború között Kecskemét a KIE egyik jelentős vidéki központjának számított, így 1931-ben a város adott helyet az egyesület nemzeti konferenciájának. Merétey Sándor elnökként a kecskeméti KIE-rendezvényekről soha nem hiányozhatott, de tagja volt a KIE Nemzeti Szövetsége elnökségének is. Az ő javaslatára szerveztek az országban egyedülként ifjúsági lelkészi állást, a tisztség betöltésére Barkó Antalt kérték fel először.⁴ Gyermek- és ifjúságvédelmi munkásságának terméke továbbá számos újságcikk és felvilágosító nyomtatvány, füzetke. Sokoldalúságát bizonyítja az Amerikai Vöröskereszt Anya- és Csecsemővédő Akciója keretében kiadott, illusztrált verses kötete, a *Jövő kertje*. Fő szervezője volt a házasulandó fiatalok felvilágosítását, családi életre való felkészítését szolgáló tanfolyamoknak, a feleség- és férjképző akadémiák tananyaga ugyancsak megjelent nyomtatásban. Szerteágazó tevékenysége mellett „a nagytiszteletű főorvos” néven is ismert Merétey Sándor mindig szakított időt arra, hogy az orvosi vizsgálatot követően a meglátogatott család tagjaival Bibliát olvasson, és elmondjon egy közös imádságot. A Merétey Sándor születésének századik évfordulója alkalmából tartott ünnepségen Kovács Bálint 1950-ben elhunyt presbiterét és barátját az egyetemes papság megtesztésőjeként állította példaként az utókor elé.⁵

³ Muraközy Gyuláról, szociális-társadalmi kérdések iránti fogékonyságáról lásd Kiss Réka: Társadalmi kérdések – egyházi válaszok: Muraközy Gyula lelképásztori tevékenysége, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 591–600.

⁴ Erről részletesen vö. Kovács Bálint: Dr. Merétey Sándor. A „nagytiszteletű főorvos” (1893–1950), in: Géra Eleonóra (szerk.): *Hiteles hivatás. Dr. Merétey Sándor el nem küldött levelei családjának, 1944. október – 1945. március*, Budapest, magánkiadás, 2017, 46–47.

⁵ Kovács: Dr. Merétey Sándor, 40–42.

TÖRTÉNETI ÉRTÉKŰ FELJEGYZÉSEK,
LEVELEK A CSALÁDNAK ÉS AZ UTÓKORNAK

Merétey Sándor feljegyzéseit 1944. október 9-én, szüret napján kezdte, amikor a távolból már hallották a szőlőt szedők a lövések zaját. Bemutatta a másnap kiadott polgári kiürítési parancs lakosságra gyakorolt hatását, a kórház költöztetését és menekítését, a ménteleki tanya pincéjében töltött időszakot, majd a legfontosabb eseményeket 1944. december 18-ig. A feljegyzéseket november eleje és december közepe között a levelekkel párhuzamosan írta. Ezt követően, amikor világossá vált, hogy az események leírását és a családapa gondolatait neje és gyermekei majd csak jóval később olvashatják el, a levelek külalakjukban is egyre inkább fiktív levelekké, naplószerű feljegyzésekké váltak. Naptárlapra, orvosi igazolás hátlapjára folytatólagosan róttá apró betűit, a napok múlását csak a közbeszúrt dátumok jelzik.

Dr. Merétey Sándor és dr. Matolcsy Károly orvosok, dr. Szabó József ügyvéd, Tóth László, a későbbi polgármester, Kovács Bálint lelkész és társaik a harcok alatt a városban maradtak, vagy a közeli tanyavilágban vártak a gyors visszatérés lehetőségére. Hitükből merítették a bátorságot, hogy magukat életveszélynek kitéve, az elsők között lássanak hozzá a romeltakarítás, a betegellátás és a polgári közigazgatás újjászervezésének. Az eseményeket Kovács Bálint későbbi visszaemlékezéseiből és Merétey Sándor naplószerű leveleiből szubjektív nézőpontból követhetjük nyomon. „...hogy itt maradok munkahelyemen, s végsőkéig teljesítem kötelességemet, nem egyéni, de közérdek, az orvosi kötelesség, becsület vezet. Tudtam és most is tudom, azzal a kockázattal jár, s az étellel is leszámoltam. Lelkileg is készültem erre, s készülök is állandóan”⁶ – írta a feleségének 1944 novemberének elején a főorvos. A Kovács Bálint lelkész vezetésével működő, gyülekezeti tagokból álló baráti kör (benne a presbitérium tagjaival), ha tehette, a szovjet megszállás idején minden este összejött vacsorára. Miután közösen elfogyasztották, amit szerezni tudtak vagy munkájukért kaptak, imával folytatták a házi összejövetelet. Rendszerint a tanulmány címében idézett 500. dicséret sorait ismételtették, hogy erőt meríthessenek a következő nap megpróbáltatásainak leküzdésére. Nagy szükség volt a lelki megerősítésére, mivel a társaság több tagja elszakadt a családtagjaitól, s hosszú ideig nem tudott semmit azok sorsáról. A levélíró gyermekorvos még a karácsonyt is teljes bizonytalanságba töltötte. Merétey a szovjetek

⁶ Uo.

házkutatásaitól félve Kovácsnét kérte meg a feljegyzések, levelek megőrzésre, aki ezeket a kislányuk dolgai közé rejtette. A baráti kör harmadik tagja, dr. Szabó József ugyancsak esténként a lelkészéknél fogalmazta beszámolóit a családjának.⁷

Merétey Sándor az első levelét, 1944. november 4-én este nyolckor, azzal kezdte, hogy reméli, egyszer majd eljut ez a levél feleségéhez és gyermekeihez. Kifejezte azt a szándékát, hogy igyekszik minél gyakrabban írni, mégis felkészült mindenre, a levél végén búcsút vesz szeretteitől.

Én el vagyok készülve, még életem feláldozásával is, hogy másokat bajba ne keverjek a való igazság tekintetbe vétele nélkül, s becsületelem, tisztas helytállásom többet ér a nyomorúságos testi életnél. Nem tudom, mit hoznak a következő napok, de érzem, lesznek még nehézségek... Ezért írom a levelet, majd írok többet is. Sokat, sokszor gondolok reátok... Isten oltalmában vagytok. Legyetek erősek és álljátok meg becsülettel helyeteket, s gyermekeim is mindig a legjobbra törekedjenek. Talán nehéz nektek nélkülem az élet útján járni, de még nehezebb volna Isten nélkül, tisztesség és becsület nélkül. [...] Ne aggodalmaskodjatok, majd Károly öcsém és sógoraim mellettetek lesznek, s a gyerekek nevelését elősegítik.⁸

A család végül sok viszontagságot, bizonytalanságot követően, 1945 márciusában egyesült újra.

Kovács Bálint visszaemlékezéseit idős emberként rendezte sajtó alá és adta ki 2006-ban.⁹ A lelkész, aki a legnehezebb napokat Merétey Sándor ménteleki pincéjében vészelte át, évtizedekkel később a *Confessióban* közölt életrajzi tanulmányában állított emléket korán elhunyt barátjának.¹⁰ Kovács Bálint visszaemlékezéseinek előszavában egyébként elmondta, hogy saját levelei, jegyzetei a költözések, házkutatások miatt részben elkallódtak, így kötetéhez Merétey Sándor feljegyzéseit és leveleit használta „emlékeztetőként”. Sőt, kiemelte, hogy miután gyakran látta és elolvasta gyermekorvos barátja napi feljegyzéseit, már nem érezte szükségét, hogy az eseményeket maga is megörökítse.¹¹

⁷ Kovács: *A kecskeméti szolgálat évei, 1942–1957. Emlékezés „véres, háborús esztendőkre”*, Kecskemét, Emmaus Kiadó, 2006, 6, 32, 38–39.

⁸ Géra: *Hiteles hívás*, (1. számú levél, 1944. november 4.) 75.

⁹ Vö. Kovács: *A kecskeméti szolgálat*. További értékes, Rigó Róbert által sokszor idézett forrás a kecskeméti ferencesek rendházának historia domusa, aminek vonatkozó részeit Kecskemét legszörnyűbb napjai címmel 2005-ben a *Magyar Nemzet* közölte, így elérhető a lap archívumából (https://mno.hu/migr_1834/kecskem-et-legszornyubb-napjai-560204, Letöltés: 2017. június 5.). Korábban szemelvények jelentek meg az említett forrásból. Pl. dr. Szabó Attila: Feljegyzések a világháború végéről, *Pest Megyei Hírlap*, XXXVI. évf., 1992/13., 4.

¹⁰ Ennek másodközlése Kovács: Dr. Merétey Sándor, 40–52.

¹¹ Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 6, 32, 38–39.

Merétey Sándor írásai nem ismeretlenek a második világháború időszaka iránt érdeklődők előtt, a dokumentumok gépelt változata régen hozzáférhető volt a Kecskeméti Református Egyházközség Levéltárában (18/7. leltári szám alatt). Kovács Bálint lelkész és Tóth László, utóbbi mellőzéséig Kecskemét első embere és a Megyei Népfrentbizottság elnöke volt, Merétey Sándor halála után, a szovjet bevonulás tizedik évfordulójára készülve (1954) gondoskodtak az értékes levelek legépeltetéséről, ezek egyik példányát a gyülekezetnek adták át, a másikat pedig ünnepélyes keretek között az özvegynek.¹² Kovács Bálint előtt már mások is felhasználták a szovjet bevonulást követő időszak rekonstruálásához a gyermekorvos írásait, ezekből a helyi újság több részletet közölt: azokat a részleteket, amelyek megfeleltek a politika elvárásainak, így a szöveg teljes terjedelmében nem jelenhetett meg nyomtatásban. 1954-ben az Új Világ folyóirat számára válogattak, a lap alcímének (a Magyar–Szovjet Barátság Lapja) megfelelő, a szovjet katonákról elismerően nyilatkozó szemelvényeket.¹³

A németek és a szovjetek számára stratégiailag egyaránt fontos Kecskemét második világháborúban játszott szerepével a korszak eseményeivel foglalkozó történeti munkák sokáig legfeljebb érintőlegesen foglalkoztak, főként hadtörténeti szempontból.¹⁴ Megjelentek forráskiadványok is a város német, majd szovjet megszállásának időszakáról.¹⁵ Ezek többsége azonban a kor kívánalmainak megfelelően, „népi demokratikus” szellemben készült, így a városba bevonuló orosz katonaság és a helyi lakosság közötti konfliktusok problematikáját a szerkesztők rendszerint gondosan kerülni igyekeztek.¹⁶ Merétey Sándor írásaiból az orvos, az aggódo családapa, a hűséges barát és a közösség iránt elkötelezett közéleti szereplő

¹² Merétey Családi Gyűjtemény (MCSGY, magántulajdon), Kovács Bálint töredékes írása (cím és tárgy megjelölése nélkül), 1956. február 20.; Somogyi Nóra: Dr. Merétey naplója, Új Világ, VII. évf., 1954/44., 2.

¹³ Somogyi: Dr. Merétey naplója.

¹⁴ Vö. Rigó Róbert: Kecskemét szovjet megszállása, *Forrás*, XXXVI. évf., 2004/4, 94–112.; Rigó Róbert: Társadalmi változások Kecskeméten a népszámlálási adatok tükrében (1930–2001), *Forrás*, XXXVII. évf., 2005/ 12, 76–88.; Rigó Róbert: A német megszállás, a front átvonulása és az azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel, *Forrás*, XLI. évf., 2009/6, 22–37.; Rigó Róbert: *Elitőáltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*, Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2014; Goóg Melinda Éva: Kecskemét város társadalma az 1944. október 31-i „felszabadítást” követően, [2015], https://uni-eszterhazy.hu/public/uploads/goog-melinda-kecskem-et-varos-tarsadalma-az-1944-oktober-31-i-felszabaditast-kovetoen_56a729246f63b.pdf (letöltés: 2019. április 6.); Kovács Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei, 1942–1957. Emlékezés „véres, háborús esztendőkre”*, Kecskemét, Emmaus Kiadó, 2006.

¹⁵ Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor (szerk.): *Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944–1945*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács VB, 1971; Bozóki József – Bálintné Mikes Katalin (szerk.): *A felszabadult Kecskemét 1944–1945-ben*, Kecskemét, Kecskemét Város Tanácsa VB – Katona József Megyei Könyvtár, 1984.

¹⁶ Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Dokumentumok Kecskemét történetéből*. I. köt. 1944–1945, Kecskemét, Kecskemét Város Tanácsa, 1975.

szemszögéből, más perspektívából ismerhetjük meg a történeteket. Az eredendően a családtagok számára készült, személyes hangvételű levelei a háború szörnyűségein és a civil betegellátás megszervezésének nehézségein túl közösségi összefogásról, emberségről, töretlen és mélységes hitről, hazaszeretetről szólnak.

ELŐZMÉNYEK, A NAPLÓSZERŰ FELJEGYZÉSEK HÁTTERE

Trianon után, de még 1950 előtt Kecskemét Magyarország negyedik legnépesebb városa volt. A település jelentőségét növelte, hogy a mezővárosi hagyományok tovább éltek, 1930-ban még a lakosság 58%-a foglalkozott mezőgazdasági tevékenységgel, ez ugyan a következő évtized elejére valamivel csökkent, de még mindig az itt élők mintegy fele élt ebből a szektorból.¹⁷ Az élelmiszer-termelésre épülő konzervipar és a városban megtelepedett ipari létesítmények (például a cipőgyár) tették a hadseregek számára olyan fontossá a várost. A szemtanú Kovács Bálint a később vele készített interjúban külön kitért arra, hogy 1944. március 19. után került sor az utolsó nagy behívásokra, náluk nyilas kevés volt, ráadásul a közhangulat ekkor már elvesztettnek gondolta a háborút, ugyanakkor a német megszállás gazdasági értelemben egy darabig még fellendülést jelentett. A németek ugyanis minden zöldséget, gyümölcsöt felvásároltak, sőt az izsákiak savanykás ízű szőlőjéből készült ún. sárfehér bort is nagy tételben vitték. Volt olyan helybéli, aki a háború alatt ezekből az exportokból gazdagodott meg.¹⁸

A levelekben is feltűnő Vörös János¹⁹ vezérezredes 1944 szeptemberének elején nyilvánította hadműveleti területnek a Tiszától keletre eső részeket, és rendelte el Erdély, a Tiszántúl és az északkeleti országrész kiürítését. Kecskemét polgári kiürítéséről október 10-én adtak ki rendeletet, ennek értelmében a hadköteles férfiaknak vissza kellett vonulniuk kisebb csoportokban a németek által uralt területekre. Kizárólag a rendfenntartó erőknek parancsolták meg, hogy maradjanak a helyükön a város feladásáig. A polgári lakosság ellenben szabadon dönthetett a maradásról vagy a menekülésről. Az első támadás október 9-ről 10-re virradó éjszaka érte a várost, de ezt még visszaverték. A szovjet csapatok a város déli részét támadták, a pályaudvaron felrobbant lőszeres vagon gyújtotta tüzet még

¹⁷ Rigó: Társadalmi változások, 79.

¹⁸ Rigó: A német megszállás, 34–35.

¹⁹ Vörös Jánost 1944 tavaszán köztudott németbarátsága miatt léptették elő vezérezredessé, és kinevezték vezérkari főnöknek. A nyilas hatalomátvétel idején szabadon elmehetett, hamarosan átszökött a másik oldalra, 1944. december 22-től 1945 novemberéig az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi minisztere, a fegyverszüneti egyezmény egyik aláírója Moszkvában. Vörös édesanyja Kecskeméten lakott, innen az ismeretség Meréteyékkel.

idejében sikerült eloltani. Néhány nap csendet követően visszatért Liszka Béla,²⁰ a nyilasbarát polgármester, aki behívatta magához az egyházak képviselőit, illetve a köztudottan baloldali kapcsolatokkal rendelkező Tóth László²¹ nyomdaigazgatót, Molnár Erik²² ügyvédet és Sándor József városi ügyészt. Megkérte őket, hogy amennyiben a közigazgatás vezető tisztviselőinek ismét menekülnie kell, vegyék fel a kapcsolatot a szovjet katonai vezetőkkel, és a lakosság érdekében tárgyaljanak velük. Közben megjelentek a településen a menekültek, akik szörnyű történeteket meséltek a szovjet csapatok fosztogatásairól és a nők elleni erőszakos fellépésükről.²³ Kecskemét teljes kiürítését október 23-án rendelték el a hatóságok, az ellenszegülők számára büntetést helyeztek kilátásba. A kiürítés szükségességének kérdése erősen megosztotta a lakosságot, mivel némi ruhán és élelmen kívül nem sokat vihettek magukkal, sokan attól tartottak, hogy hátrahagyott értékeik a fosztogatók prédájává lesznek. A kiürítés, amint látni fogjuk, a polgári lakosságra nézve valóban több hátránnyal, mint előnnyel járt.²⁴ A kiürítés vonalát Kecskemétől északra húzták meg, így akik nem akartak az eredetileg kijelölt Dunántúlra menni, azok a várostól északra lévő tanyákra menekültek. Sok család úgy döntött,

²⁰ 1938-tól polgármester, együttműködött a németekkel, különösen a katonasággal voltak jó kapcsolatai, az elsők között tett esküt Szálasi kormányára. Liszka a szovjet katonaság elől Nyugatra menekült, felesége és 18 éves fia 1945-ben visszatért Kecskemétre, ahol a népbíró-ság előtt vonták őket felelősségre. Liszka György apját németbarát, antiszemita emberként mutatta be vallomásaiban. 1978-ban emigrációban halt meg. Rigó: A német megszállás, 23.; Rigó: A Kecskeméti Népbíró-ság, 67.

²¹ Tóth László először a Tanácsköztársaság idején játszott aktív szerepet, annak bukása után megjárta a börtönt. 1922-ben kezdett el dolgozni az Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt.-nél, amelynek 1935-ben igazgatója is lett. Vezetése alatt számos neves magyar író művét (különösen a népi írókkal állt jó viszonyban), irodalmi-politikai lapokat itt nyomtattak. Sakk-nagymesterként 1922-től szerkesztette a *Magyar Sakkvilág* című lapot. Többen úgy gondolták, hogy a szovjet sakk-kapcsolatokkal illegális kommunista tevékenységét leplezte. 1944 őszén ellenezte Kecskemét kiürítésének tervét, ezért megtagadta a kiürítési parancs kinyomtatását. 1944. december 17. és 1948. május 1. között Kecskemét polgármestereként sokat tett a városi élet újraindításáért. <http://kecskemmet-anno.hu/SubPages/nevkec--t-.html> (letöltés: 2017. június 8.); Rigó: A német megszállás, művét 23.; Kósa László közlése (2017. június 13.).

²² Jogász, történész, politikus. A két világháború között Kecskeméten élt, ügyvédként dolgozott, illetve tanított a jogakadémián. Kovács Bálint szerint kecskeméti éveiben Molnár nem sokat dolgozott ügyvédként, mert gazdag leányt vett el, inkább írta az értekezéseit orosz nyelven. 1944 őszén hat hétig Kecskeméten helyettes polgármesterként működött. A Szociáldemokrata Párt, majd a Magyar Kommunisták Párt tagja, utóbbiban (az MSZMP-ben is) a vezetőség tagja. A hazai marxista történetírás meghatározó alakja, 1949-től az MTA Történettudományi Intézetének élén állt, volt a Magyar Történelmi Társulat elnöke, a Századok szerkesztőbizottságának elnöke. Munkájáért sok elismerést kapott a második világháború után: egyetemi tanári kinevezés, akadémikussá választás, Kossuth-díj. Rigó: A német megszállás, 26.

²³ Rigó: Kecskemét szovjet megszállása, 95–96.; Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 20.

²⁴ Ungváry Krisztián például a polgári lakosság tragédiájaként értelmezi. Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*, Budapest, Corvina, 2013, 14.

hogy a férfiak a közelben vészeli át a nehéz napokat, s amint lehet, visszamennek dolgozni és az értékeikre vigyázni. A nőket és a gyermekeket ezzel szemben a biztonságosabbnak vélt főváros felé indították útnak. Merétey főorvos végül az utolsó pillanatban döntött a maradás mellett. Nagy György kollégájával jöttek le rövid időre autóval Budapestről Méntelekre, a sofőr a szomszéd tanyán várta volna őket, de a felettük kialakult heves lövöldözés elől elmenekült. Merétey Sándor így nem ment el, Nagy György azonban katonai szolgálatban állt, ezért kénytelen volt gyalog visszaindulni.²⁵ A németek október 26-án kezdték meg csapataik átcsoportosítását azzal a szándékkal, hogy megtisztítják a Duna–Tisza közét, és a Tisza vonalában tartós védelemre rendezkednek be. Nagyobb tűzharcok főként Kecskemét városától délre bontakoztak ki, ahol a szovjet csapatok előrenyomulása a térségben harcoló magyar–német csapatok – különösen a tüzérség – ellenállása miatt lefékeződött.²⁶ A szovjet csapatok október 30-án reggel törtek be Kecskemétre, a következő nap pedig elfoglalták a majdnem üres várost, ahol szinte csak a magatehetetlen betegek maradtak a rájuk vigyázókkal. „Elindultunk, és a betonúton szívfacsaró látvány kísért bennünket. Ki gyalog, ki talicskán, vagy kis kocsin cipelte fontosnak tartott holmiját” – számolt be Kovács Bálint a néhány nappal korábban a tanyákra tartó szomorú menetéről. Merétey Sándor ménteleki nagy tanyáján mintegy ötven ember lelt átmeneti menedékre. Kovács Bálint a családjával érkezett, felesége az első világháború idején kényszerült mindent hátrahagyva menekülni, erre ismét nem volt hajlandó. Velük jött még a református gyülekezetben Kovács Bálintnak átmenetileg segítő Mester István,²⁷ aki Nagyváradról érkezett a családjával. A reformáció emléknapijáról, október 31. eseményeiről így írt a lelkész: „Nem sok idő múlva mindnyájan levonultunk a tanyai pincébe, mert most már nemcsak felettünk, de körülöttünk is robbantak aknák, süvöltöttek a golyók.” Várakozás közben a pincében emlékeztek meg a reformációról. Az első két szovjet katona éjfélkor jelent meg a pincében, de a románul beszélő Mesterné megmagyarázta nekik, hogy itt főként gyermekek vannak. Egy idősebb asszonyt elhurcoltak, de a többieket nem bántották. A másnap érkező újabb katonák kizáró-

²⁵ Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 25.

²⁶ A szovjet katonai vezetés eredeti terve az volt, hogy az ellenség csapatait megkerülve gyorsan, néhány napon belül bevonulnak Budapestre. A terv már csak azért sem valósulhatott meg ilyen egyszerűen, mert a németek tudatában voltak a Kecskemétről a fővárosba vezető út fontosságának, így azt már október 26-ra megerősítették a Dunaharaszti és Soroksár közötti szakaszon. Ungváry: *Budapest ostroma*, 14–15.

²⁷ Mester Istvánt (1913–1987) 1937-ben szentelték fel Kolozsváron, ezt követően vallásánári diplomát szerzett. 1937-ben Marosvásárhelyen a Szabadi úti templom első lelkészének választották. 1944–1945-ben családjával Kecskemétre menekült, ahol vallásánárként is működött. Mester Zoltán: *A hegyre néző ember, Száz éve született Mester István, Üzenet. Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyülekezeti Lapja*, XXIV. évf., 2013/19., 4.

lag ételt kértek, majd azonnal elmentek.²⁸ 1944-ben Kecskemét környékén bőséges termést takarítottak be, a kiürítésnek megfelelően az állatállomány jelentős részét elhajtották a Dunántúl felé, mégis szokatlan bőség fogadta a „felszabadítókat”, akik kiszolgálták magukat.²⁹ Nem Kovács Bálint az egyetlen, aki úgy gondolta, hogy a szovjet csapatok előrenyomulása a pincékben talált nagy mennyiségű újbor hatására torpant meg a térségben. A szovjet csapatok ellátása szempontjából további előnyt jelentettek a kecskeméti ipari létesítmények, ezeket lehetőleg azonnal működésbe állították. A malenkij robot részben azt jelentette, hogy élelmiszerért cserébe dolgoztatták az üzemekben a polgári lakosságot, közben pedig sokak otthonát kirabolták. A szovjet csapatok ellátásának biztosítása azonban csak úgy működött, ha visszatérnek a civilek, és akad elegendő munkáskéz, ezért részben nekik is fontos volt kapcsolatba lépni a közösség köztisztületben álló tagjaival, valamint segíteni a helyzet konszolidálásának megkezdésében. November folyamán a német légiereő még többször bombázta a várost, de a hónap második felétől ennek vége szakadt. A leírtak következtében a város alkalmasnak bizonyult a szovjet csapatok kötelékébe tartozó nagy tábori kórházak felállítására. A magyar főváros ostromára készülő szovjet haderő számára Kecskemét fontos háttérbázist jelentett, ennek következtében még a következő évben is több tíz ezer főnyi katonát állomásoztattak a városban, ami a jövőre nézve súlyos következményekkel járt.³⁰

„AMELY HIVATÁSBAN VAGYTOK, ABBAN MARADJATOK”³¹ –
AKIK NEM MENEKÜLTEK EL

Kovács Bálint későbbi visszaemlékezése szerint a címben idézett igére a menés vagy maradás kérdése körül hezitáló lelkészek a napi, közös bibliaolvasás közben bukkantak rá, s többen felsőbb isteni parancsként értelmezték. A Merétey Sándor ménteleki tanyájára menekült társaság november második napján merészkedett be a városba. „Útközben Hatvaniék és Mesterék kerékpárját már elvették a szovjet katonák. Az út mellett halottakat láttunk. Amint a város széléhez érkeztünk, lovaikat vették el úgy, hogy adtak helyettük két rossz lovat. Mire a városba érkeztünk, besötétedett és jobbnak láttuk Révész Lászlóéknál az Őz utcában éjszakázni.

²⁸ Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 24–25.

²⁹ Az egyház Talfájában lévő gazdaságában például 150–160 sertés volt, a szovjet katonák napok alatt eltüntették. Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 31.

³⁰ Rigó: Kecskemét szovjet megszállása, 99–101.; Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 31.; dr. Szabó: Feljegyzések, 4.

³¹ 1Kor 7; Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 22. Kovács Bálint a 2008-ban adott interjújában is megemlítette, hogyan hatott rájuk az olvasott ige. Rigó: A német megszállás, 25.

Reggelre kiderült, hogy az egyik ló kimúlt³² – szólt a szovjet–magyar viszonyból sokat előre vetítő leírás. Kovács Bálint a templomába ment először, ahol azt látta, hogy az épület két belövést kapott, de nagyobb kár nem érte, így a törmelékek eltakarítását követően november 4-én már harangozhattak. A városban megbújt emberek számára a harangszó azt jelentette, hogy előjöhetnek, a szovjet katonák számára ugyancsak jól jött, ha előkerültek munkára fogható emberek, ezért nem akadályozták a harangozást. A városban lévők száma ugyan állandóan változott, novemberben úgy ezer fő körül lehetett, de még egy hónappal később is csak a városiak közel fele tért vissza lakhelyére, a tanyavilágban pedig ötödére csökkent a lakosság. Az oroszul jól beszélő Molnár Erik, az orosz kapcsolatokkal rendelkező Tóth László és a városi ügyész Sándor József³³ november 6-án már a városháza árkádjai alatt tanácskoztak. Kovács Bálint csatlakozása után határozták el, hogy – ahogyan a távozása előtt Liszka Béla kérte – megkeresik az orosz katonai parancsnokot, bemutatkoznak neki, és a lakosság érdekében tárgyalásokat kezdeményeznek. A kapcsolatfelvétel akár rosszul is végződhetett volna. Kovács Bálintot azzal fogadta a politikai rendőrség, az NKVD tisztje, hogy bizonyára német kém, azért nem menekült el a többi egyházi személyhez hasonlóan. Részletesen kikérdezték az életéről, s éjszakára a pincébe zárták volna, ha leleményesen ki nem vágja magát. Azt mondta ugyanis az orosz tisztnek, hogy az ő becsukásával mindenki számára nyilvánvalóvá válik, hogy a német propaganda igaz, a szovjetek által elfoglalt területeken lefogják a papi személyeket. A parancsnok némi asztalcsapkodást és káromkodást követően végül hazaengedte a lelkészt azzal, hogy másnap újra jelentkezik. Egy darabig még naponta be kellett mennie az orosz hatósághoz, egy alkalommal Molnár Erikkel³⁴ együtt kapott „meghívót”. A helyi viszonyokat nem pontosan ismerő „felszabadítók” sokszor arra sem figyeltek igazán, hogy bizonyos nevek gyakran előfordulnak, nem árt tanúkkal, iratokkal igazolni a letartóztatottak személyazonosságát. Kovács Bálint kihallgatása idején például vallomásával mentette meg dr. Szabó József ügyvédet, akit egyébként 1919-ben baloldali kötődései miatt egyszer már lefogtak, csak éppen a másik oldal követői. A református lelkész magyarázta meg az orosz tisztnek, hogy nekik a másik dr. Szabó Józsefet, a rendőrfőtanácsost kellene üldözniük. Dr. Szabó József személye gyakran bukkan fel Merétey Sándor leveleiben, mivel egy házban laktak, közeli barátok voltak, a lakásából kirakott főorvos átmenetileg hozzá költözött be. Szabó Józsefet a baráti körhöz kötötte még, hogy ő is a református gyülekezet tagja volt.

³² Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 26.

³³ A város fontosabb közigazgatási tisztviselői közül ő és Laczi Pál helyettes főjegyző nem menekültek el. Dr. Szabó: *Feljegyzések*, 4.

³⁴ A német megszállás idején, 1944-ben baloldali kapcsolatai miatt már letartóztatta a rendőrség Molnár Eriket. Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 23.

A szovjetek bejövetelét követően ő harangozott először a református templomban. Szinte komikus Kovács Bálint másik esete, „az egyház farkának” csúfolt mindenest, a kis púpos „város bolondjái”. Dékány Gyulát ugyanis a neve hangzása miatt – az oroszok a „Kiss dékánt” keresték – csukták le a jogakadémiai dékán helyett, akit Balásfalvi Kiss Barnabásnak hívtak.³⁵

Merétey Sándort első alkalommal (1944. november 4.) – gyanúja szerint besúgás hatására – rendelték be kihallgatásra. Barátságosak voltak ugyan vele, de sok órán át kérdezték bolsevikellenes magatartásának okait, majd mások elleni terhelő vallomásokra igyekeztek rávenni. Később időről időre újra berendelte a titkosrendőrség kihallgatásra.³⁶ Tették ezt annak ellenére, hogy több magas rangú szovjet tiszttel szinte baráti viszonyba került, másokat gyógykezelt. Az orosz vezetőség az elfoglalt területek gyorsabb konszolidációjának érdekében fontosnak tartotta azoknak a személyeknek a megnyerését, szervezését, akik köztisztviselőként álltak, és akikre hallgatott a helyi közösség. Merétey Sándor látható gyanakvással figyelte ezt a tevékenységet, de hiába húzódozott, nem tudott kitérni a kétes megtiszteltetés elől. Mivel nem tudta, hol tartózkodik a családja, afelől sem lehetett biztos, hogy az általa november 27-én aláírt nyilatkozat – arról, hogy a lakosság nem megy el, és igyekszik segíteni a szovjet katonaságnak a háború befejezésében³⁷ – miatt nem vonják-e majd felelősségre a németek a feleségét vagy a gyermekeit. A közösség tiszteletbeli vezetőjének vagy közigazgatási tisztség betöltőjének lenni sem jelentett nagy kiváltságot, példának okáért Tóth László, Kovács Bálint és Merétey Sándor szép, úri lakása sem mentesült a beszállásolástól és a kifosztástól, legfeljebb a malenkij robottól kímélték meg őket, de nem mindenki bizonyult ilyen szerencsésnek. A szovjetek által megszállt Kecskemét első polgármesterét éppen a helyi lakosság körében tapasztalt népszerűtlensége miatt menesztették hathetes regnálás után a város új urai. Várady József tulajdonképpen egy véletlennek köszönhette a hivatalát. A város legelegánsabb éttermében, a Beretvásban³⁸ dolgozott pincéerként, s ebben a minőségben megvendégelte a bevonuló szovjetekeket, akik hálából nevezték ki. Kovács Bálint közigazgatási feladatkör ellátására alkalmatlan, komolytalan figurának írta le. Ennek ellenére nagy buzgalommal látott hozzá a helyben maradt lakosok összeíratásának és malenkij robotra küldésének, még a hét évnél idősebb gyermekeket is közmunkára kötelezte. Ténykedése olyan ellenszenvet keltett az emberekben, hogy az oroszok jobbnak látták gyorsan

³⁵ Rigó: Kecskemét szovjet megszállása, 98.; Rigó: A német megszállás, 26–27., 34.; Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 26–27.

³⁶ Géra: *Hiteles hívás*, (1. számú levél, 1944. november 4.) 75.

³⁷ Uo. (8. számú levél, 1944. november 27.) 86–88.

³⁸ Matolcsy Károly főorvos apósának tulajdonában volt.

eltávolítani.³⁹ 1944. december 16-án alakult meg a Nemzeti Függetlenségi Front helyi szerveként a Kecskeméti Nemzeti Bizottság, másnap lemondatták Várady Józsefet és a helyébe Tóth Lászlót nevezték ki polgármesternek. Tóth ebben a minőségben december 22-én bízta meg két közeli barátját, Merétey Sándort és Matolcsy Károlyt a városi kórház igazgatásával.⁴⁰ A református gyülekezethez kötődő és lényegében egymás közvetlen közelében lakó, tevékenykedő baráti társaság (Kovács Bálint, Merétey Sándor, Szabó József, Tóth László, Matolcsy Károly) fontos alakítója és krónikása lett az eseményeknek.

A paróchia, a Jogakadémia, a Tatay téri bérház és a Kéttemplomköz – Isten kegyelméből – aránylag nyugodt szigetnek tűnt és valójában az is volt. Az eddig a paróchiát és az Ókollégium udvarát elválasztó ajtó állandóan nyitva volt és szabadon közlekedhettünk egymáshoz. Nemcsak a húzós kútnál találkoztunk, amikor vízért mentünk. Így minden nap többször is találkozhattunk, beszélhettünk és az egy ideig köztünk lakó Tóth Lászlótól, mint polgármestertől is tájékoztatást kaptunk⁴¹

– magyarázta szoros együttműködésüket és jól informáltságukat a lelkész.

A MEGSZÁLLÁS MINDENNAPJAI MERÉTEY SÁNDOR LEVELEI ALAPJÁN

Merétey feljegyzéseit és leveleit különösen értékes forrássá teszi, hogy azokat nem utólag írta, hanem egy-egy átdolgozott munkanap után rögzítette írásban az aznapi eseményeket, gondolatokat, ha még volt ereje. Részben így akarta levezetni a feszültségeket, a sorok segítségével kapcsolatba lépni a szeretteivel, ugyanakkor úgy vélte, a vészterhes idők elvonulása után majd családtagjaival együtt, mintegy családi krónikaként olvassák a leveleket. Más emlék amúgy sem nagyon maradt a családnak, csak olyan, ami nem képviselt igazi értéket, és kis helyen elért. Meréteyék lakásában ugyanis egymást váltogatták a különféle kulturális színvonalat képviselő katonák, voltak, akik a könyvek kihajításával kezdték a rendezkedést, máskor arra érkezett haza az orvos, hogy a személyes holmijaikat az udvar közepére szórták; ezek közül néhány régi fényképet, felesége leánykori

³⁹ Várady 1944. november 1. és december 17. között volt polgármester, neve időnként Váradiként szerepel a forrásokban és a szakirodalomban is. 1945-ben letartóztatták, és még abban az évben meghalt a rendőrség börtönében, állítólag súlyos cukorbetegségben szenvedett, és nem kapta meg a gyógyszereit, ez okozta a halálát. Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 31.; Rigó: *A német megszállás*, 34.; Rigó: *Kecskemét szovjet megszállása*, 98.

⁴⁰ Az új közigazgatás kiépítéséről lásd Rigó: *Kecskemét szovjet megszállása*, 103–104.

⁴¹ Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 38.

naplóját, leányai pár évvel korábbi csokoládékérvényét, továbbá más, apró emlékeket tudott magához venni és megmenteni. A levelezésben, a műfajnak megfelelően, több szó esik a rokoni-baráti-ismerősi kör mindennapi gondjairól, az őket ért megpróbáltatásokról, nagyobb teret kapnak a nehéz idők olyan névtelen hősei, mint a közkórház elsők között ismét munkába álló takarítónője, a betegekre főző Dobos néni, vagy a bátor Zsoldos madame, a vezető szülész, akiket a korábban kiadott források egyáltalán nem említenek. A közigazgatási jellegű forrásokban rendszerint a renitens magatartást tanúsítók kerülnek előtérbe, akik fosztogatnak, kihasználják mások nehéz helyzetét. Merétey levelei ezzel szemben a szörnyűségek mellett a békés életre, konszolidációra vágyó helybéliek összefogását, emberi helytállását is bemutatják: a lakásukból a katonák miatt kiszorult emberek összeköltöztek, próbáltak ügyelni az elmenekültek értékeire, ha a lakásukat kipakolták, mentették a menthetőt, közbenjártak a letartóztatottak, meghurcoltak ügyében, hozták-vitték a híreket, segítettek az elmenekült családtagokkal kapcsolatot létesíteni, megszervezték, hogy a közösségért családjuk nélkül dolgozó Merétey Sándor és Matolcsy Károly orvosok kinél ebédet, kinél vacsorát kapjanak.

A levelek a különböző felekezetek példás együttműködéséről számolnak be. A lelkész nélkül maradt evangélikusok presbitereit a református lelkész segítette, ő temette a halottaikat, a két protestáns felekezet együtt ünnepelt és tartotta istentiszteleteit karácsonytól húsvétig az evangélikusok sértetlen templomában. Hasonlóan szoros együttműködés alakult ki a katolikus rendekkel és hívőkkel, valamint a munkába bekapcsolódó, visszatért zsidókkal.⁴² A szovjet katonákról ugyancsak jóval összetettebb képet kaphatunk, nem mindegyikük ivott és molesztálta a helyi leányokat, nőket, tüzelte el a háziak kottáit, hanem akadtak olyanok, mint a szentpétervári egyetemi oktató, a sport-őrnagy, a Merétey által kezelt postatiszt vagy a református parókiára beszállásolt repülőszázados. Velük nemcsak különféle nyelveken – leginkább németül – lehetett művelt társalgást folytatni, német fordításban Petőfit szavalni, hanem később szinte barátokként váltak el egymástól. Ezek a tiszték segítettek menteni, amit lehetett, sőt, Budapesten sem feledkeztek meg ígéretükről, hanem megpróbálták információt gyűjteni, kapcsolatba lépni az oda menekült családtagokkal.

A SZOVJET MEGSZÁLLÁS EGÉSZSÉGÜGYE

A Méntelekről visszaérkező Merétey főorvos számára komoly kihívást jelentett a civil lakosok egészségügyi ellátásának megszervezése. A Kecskeméten felállított

⁴² Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 32–33, 36.

kilenc orosz hadikórház egyben azt jelentette, hogy a kórháznak alkalmas nagyobb épületeket – például a piaristák rendházát, az Újkollégiumot vagy a Horthy Miklós Református Tanítónőképzőt – ők már birtokba vették. Ugyanez vonatkozott a városi kórház egykori épületére és a még el nem szállított felszerelésére. Előtte azonban még megvárták, hogy a visszatérő Merétey vezetésével a kórházi dolgozók nagyjából rendet rakjanak a közkórház épületében, ahol az orosz és magyar súlyos sérültek vegyesen feküdtek. Érdemei ellenére néhány nap múlva egyik pilanatról a másikra minden nélkül kirakták a magyar orvosokat. A szovjet csapatok hadikórházaihoz a berendezési tárgyakat a lakosságtól és a korábbi egészségügyi intézményekből foglalták le, szedték össze. A városi közkórház eredeti berendezését és felszerelését egyébként az általános kiürítési parancsot követően részben összecsomagolták; eredetileg Németországba akarták vinni, végül azonban Budapestre költöztették a személyzet nagyobb részével, ahol az ostrom alatt közel 2000 főt láttak el ezek segítségével.⁴³ Merétey Sándor hosszas, a leírás alapján nem is veszélytelen könyörgés után a szovjetek engedélyével a ferencesek rendházában talált helyet az ideiglenes városi kórház felállítására. A kezdetekről így számolt be:

Ott [a ferenceseknél] egy szobában 12 súlyos sebesülttel, ágy nélkül, 6 ágyra való matracal és ágyneművel indult el a kórházi munka. Később még két helyiséget kaptunk, melyek egyikét sebészeti ambulanciának, másikat sebészeti kórteremnek használtuk fel. A városi [tiszti] orvosi hivatalban dr. Dobák vezetésével a belgyógyászati ambulancia rendezkedett be.⁴⁴

A leírás alapján kiderül, hogy a főként máshonnan ide menekült néhány orvossal együttműködve még viszonylag sokáig kellett ellátniuk súlyos, traumás sérülteket, például repeszgránát által eltalált vagy meglőtt gyermekeket, felnőtteket. A szovjetek, bár saját hadikórházai voltak, elvárták, hogy a civil lakosságot kezelő magyar orvosok őket is gyógyítsák, a tisztek egyenesen a szállásukra rendelték őket. Az eszközhiány és az ideiglenes kórházuk lefoglalásának veszélye mellett az orvosokra hárult a romok eltakarítása, a páciensek hálóhelyének biztosítása – Merétey a saját lakásából mindent elvitt, amire feküdni lehetett –, a használható készletek felkutatása, mentése, de az élelmiszerral való ellátás megszervezése is. Merétey Sándor a saját ménteleki tanyájáról időnként tudott élelmet szerezni, gyógyult betegeit pedig arra kérte, amint lehetőségük adódik, hálájukat a kórház számára

⁴³ Iványosi-Szabó: *Dokumentumok*, 14.; Rigó: Kecskemét szovjet megszállása, 100–102. Tóth László 1945. március 8-án kérte Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök segítségét és közbenjárását Kecskemét érdekében, ebben a levélben külön kitért az orosz hadikórházak okozta nehézségekre. Idézi Rigó: Kecskemét szovjet megszállása, 104–105.

⁴⁴ MCSSGY, Merétey Sándor igazgató jelentése a kórház működéséről, 1946. augusztus 1.

hozott élelmiszerral mutassák ki. Merétey a betegek számára naponta könyörgött kenyérért a városházán, egy alkalommal Szabó József ügyvéddel közösen, a vállukon vitték a kórházba a kenyereket. A betegek fogadásához szükséges alapvető felszerelés, gyógyszerek felhajtásával párhuzamosan már folyt a munka, az orvosok bevallása szerint középkori viszonyok között.⁴⁵ Kezdetben sebész sem volt, így a gyermekorvos Merétey látta el az ilyen eseteket, végezte az amputációkat. Késük nem volt, ezért egy asszony lábfejét kénytelen volt ollóval levágni. Nem csoda, hogy megrendülten írta a következőket november 9-én: „Halnak egymás után a súlyosabb sebesültek tehetetlenségünk miatt.”⁴⁶ Súlyosbította a helyzetet, hogy a magyar orvosok szakértelmére igényt tartó szovjet katonaság kötelékébe tartozó páciensek mellett óriási vonzaskörzetből érkeztek a magyar rászorulók, mivel máshol nem találtak orvost. Szívszorító olvasni, hogy három hét elteltével került Merétey Sándor műtőasztalára Tökölről egy bombasérült leány, akinek az eltelt időben néhányszor átkötözte a lábát egy szovjet orvos, de a szilánkot nem távolította el, ezért életveszélyes állapotba került.⁴⁷ A hadifoglyok, a bebörtönzöttek, a munkaszolgálatosok és a gyárakban dolgozók ellátása ugyancsak a néhány magyar orvosra hárult, ráadásul hozzájuk ki kellett menni.

A hatékony munkát hátráltatta, hogy sok leromlott állapotú (rühös, tetves stb.) és fertőző betegségben (különösen tifuszban és a háború előtt már leküzdöttek gondolt diftériában) szenvedő beteg jelentkezett az ideiglenes kórházban. Kellő körültekintés hiányában könnyen elterjedhettek a fertőző nyavalyák. Dobák István az egyik este az oroszok által az udvarra letett beteget ellátta, másnap vették észre, hogy nagyon erősen tetves, a kórterem összes lakóját megfertőzheti, így ott mindent alaposan ki kellett takarítani, a betegeket megfürdetni és lenyírni.⁴⁸ Külön járványkórházat 1945 januárjában tudtak felállítani a Siestában (22 ágygal).⁴⁹

A korábbi városi közkórháznak egyetlen részlege maradt teljes felszerelésével együtt Kecskemét közelében, mégpedig a szülészeti és nőgyógyászati osztály. Ezt az osztályvezető főorvos, dr. Matolcsy Károly kisnyíri villájába költöztette a sebészeti esetekre szakosodott, jól felszerelt magánintézmény, a Thury Szanatórium felszerelésével együtt. Matolcsy Károly, Merétey Sándor másik jó barátja és kollegája Kisnyírben 20–25 beteget tudott ellátni. A munkájára nagy szükség volt, mivel a „felszabadító” katonák a rablás-fosztogatás mellett a nőket sem kímélték. Az újjászerveződő közigazgatás tisztségviselői a körzetvezetőtől a polgármesterig

⁴⁵ Géra: *Hiteles hivatalos*, (9. számú levél, 1944. november 28.) 88–89. Merétey október 29-én írta például, hogy dr. Soós József labororvos magával vitte a fővárosba a labor felszerelését. Uo. (Feljegyzések) 66.

⁴⁶ Uo. (3. számú levél, 1944. november 9.) 77–78.

⁴⁷ Uo. (15. számú levél, 1944. december 6.) 96–97.

⁴⁸ Uo. (20. számú levél, 1944. december 16.) 102–103.

⁴⁹ Uo. (50. számú levél, 1945. január 17.) 133.

igen gyakran jelezték a szovjet katonai hatóságok felé a katonák nők ellen elkövetett erőszakos ügyeit. Matolcsy Károly egyébként a nála erőszak miatt megfordult leányok, asszonyok számát mintegy 3000 főre becsülte. Rigó Róbert számításai alapján a forrásokban szereplő adatok arról tanúskodnak, hogy a 16 és 50 év közötti nők körülbelül 15%-át erőszakolták meg a szovjet katonák. A katolikus egyház úgy próbált segíteni, hogy a katonáktól teherbe esett nők gondozására a Jó Pásztor zárda külön otthont létesített. Kovács Bálint és Merétey Sándor ugyancsak foglalkoztak az oroszok nőkkel szembeni erőszakos fellépésével. A gyermekorvos levélíró több alkalommal ellátott olyan tizenéves lányokat, akiket a katonák bántalmaztak. Egy 16 éves tanyasi leányba, mivel elrejtőzött a kemencébe, és ellenállt, hét golyót lőttek.⁵⁰

A civil lakosság kezelését irányító Merétey és Matolcsy állandóan attól tartott, hogy megismétlődnek a november elején történtek, a főváros ostromában megsérült szovjet katonák számára bármikor elvihetik az eszközeiket, lefoglalhatják ideiglenes kórházi helyiségeiket. Félelmük nem bizonyult alaptalannak, mert 1945 elején az elvonuló csapatok a hadikórházak teljes felszerelését – beleértve a kályhákat is – magukkal vitték, a februárban érkező új alakulatok pedig újabb kórház berendezését, ellátását követelték. A távozó orosz hadikórházak elképesztő mennyiségű szemetet hagytak maguk után, ennek eltakarítását Meréteyéknek kellett megszervezni. Döbbenettel írta feleségének, milyen állapotok fogadták őket a Cserepesben a szovjet kollégák kivonulása után. Elsőként a pincéből hordatták el az amputált lábakat. Sok minden nem maradt, de azért sikerült kimenteni néhány ágyat és műtőasztalt.⁵¹

„KRISZTUS, KI VAGY NAP ÉS VILÁG”

A lakosság távolabbra menekült része márciusban tért vissza tömegesen. Merétey Sándorék a fővárosba menet nem keltettek különösebb feltűnést a szekereikkel, mindenki azzal ment, amivel tudott. A közlekedés és az élelmiszer beszerzése tekinthető ekkoriban a két legnagyobb találegonyságot igénylő problémának. A Kecskeméten állomásozó és átvonuló szovjet csapatok ekkora már szinte minden élelmet összeszedtek a környéken. Szabó Imre esperes visszaemlékezése az új lelkész, Tóth Endre Kecskemétre indulásáról igen találóan jellemzi a viszonyokat.

⁵⁰ Rigó: Kecskemét szovjet megszállása, 107–108.; Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 31.; Géra: *Hiteles hívatás*, (2. számú levél, 1944. november 7.) 75–77.

⁵¹ Géra: *Hiteles hívatás*, (50. számú levél, 1945. január 17.) 133.; MCSGY, Merétey Sándor igazgató főorvos jelentése a kórház működéséről, 1946. augusztus 9. 3.

Bandi hétfőn egy lovaskocsin, feleségével elindult Kecskemétre. Ma jött az értesítés, hogy kedden délben megérkeztek. A régi delizsánszos időköt idézte vissza az a kép, ahogy Bandiék egylovás szekéren elindultak a Julianna Iskola udvaráról. A nemrég még oly híres kecskeméti eklézsiát ilyen legszegényebb viszonyok közt foglalja el pásztora. Az idők jele ez is.⁵²

Merétey főorvos utolsó levelét éppen Tóth Endre megérkezésének hírével zárta.

1945 azonban a háborús események befejeződését követően sem hozta el Kecskemét lakosai számára a várt nyugalmat. Közel 40 000 szovjet katona tartózkodott a városban, akiket el kellett látni, a lakosság (márciusban kb. 25 000 fő) a mezőgazdasági munkákhoz nem tudott hozzáfogni a közmunka miatt. A katonák nem fejezték be a zabrálást és az erőszakoskodást, még az év végére sem sikerült megteremteni a biztonságot. Bánó Mihály rendőrkapitány üldözőbe vette a korábbi elit tagjait. A népbíróság nem mindig vette tekintetbe a valós érdemeket, nem feltétlenül mérlegelte súlyuknak megfelelően a tényeket. Többek között meghurcolták a női betegek ellátásában vitathatatlan érdemeket szerzett Matolcsy Károly főorvost, amiért elvállalta a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének városi elnökségét. 1945 májusában tartoztatták le. Tóth László, Merétey Sándor, Molnár Erik, Vörös János és zsidó kollégái egyöntetűen állították, hogy felsőbb nyomásra, utolsóként Kecskeméten jött létre a MONE helyi szerve, elsősorban formálisan működött, zsidóellenes tevékenységet soha nem folytatott. A vallomások hatására ősz elején felmentették Matolcsyt, a következő évben azonban mégis B-listára tették. Kovács Bálintra később került sor, őt 1948-ban rótták meg, majd mondatták le a Vöröskereszt helyi elnöki pozíciójáról, mert a baloldali vezetők elégedetlenek voltak az 1848-as események centenáriuma alkalmából mondott prédikációjával. Azt várták volna, hogy a Magyar Kommunista Pártot a forradalmi gondolat beteljesítőjeként mutassa be a híveknek. Tóth László polgármestersége ugyancsak 1948 májusáig tartott, a többség nem vitatta, hogy az ő baloldali és szovjet kapcsolata, valamint határozott fellépése nélkül a lakosság sokkal rosszabbul járhatott volna. Távoznia kellett a város éléről, az őt övező tisztelet nem változott, vélhetően ezért nem esett bántódása.⁵³ Szabó József ügyvédet az említett első harangozása és a legnehezebb időkben tanúsított kitartása miatt a gyülekezet 1946-ban világi főgondnokának választotta. Jogi tudásának köszönhetően sokat segített a gyülekezetnek a földreform idején. Merétey Sándort kinevezték a városi kórház igazgatójának,

⁵² Szabó Imréné Szabó Éva (szerk.): *Ég, de meg nem emésztetik. Szabó Imre, a Budapesti Református Egyházmegye első esperese. Naplók 1914–1954*, Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001, 116.

⁵³ Rigó Róbert: *Elítálták Kecskeméten 1938–1948. Bölcsészdoktori értekezés*, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs, 2011, 54–55.; Rigó: A német megszállás, 36.

heroikus küzdelem árán, a semmiből teremthette újra az intézményt, Kovács Bálint részben ennek a hatalmas erőfeszítésnek tudta be 1950-ben bekövetkezett, korai halálát.⁵⁴

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁLINTNÉ Mikes Katalin – SZABÓ Sándor (szerk.): *Így kezdődött, dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944–1945*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács VB, 1971.
- Bozóki József – BÁLINTNÉ Mikes Katalin (szerk.): *A felszabadult Kecskemét 1944–1945-ben*, Kecskemét, Kecskemét Város Tanácsa VB – Katona József Megyei Könyvtár, 1984.
- Goóg Melinda Éva: *Kecskemét város társadalma az 1944. október 31-i „felszabadítást” követően*, [2015], https://uni-eszterhazy.hu/public/uploads/goog-melinda-kecskemet-varos-tarsadalma-az-1944-oktober-31-i-felszabaditast-kovetoen_56a729246f63b.pdf.
- IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.): *Dokumentumok Kecskemét történetéből*. I. köt. 1944–1945, Kecskemét, Kecskemét Város Tanácsa, 1975.
- KAPRONCZAY Károly: *Balassa János és a pesti orvosi iskola*, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002.
- KISS Réka: Társadalmi kérdések – egyházi válaszok: Muraközy Gyula lelkipásztori tevékenysége, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 591–600.
- KOVÁCS Bálint: *A kecskeméti szolgálat évei, 1942–1957. Emlékezés „véres, háborús esztendőkre”*, Kecskemét, Emmaus Kiadó, 2006.
- KOVÁCS Bálint: Dr. Merétey Sándor. A „nagytiszteletű főorvos” 1893–1950), in: Géra Eleonóra (szerk.): *Hiteles hivatás, Dr. Merétey Sándor el nem küldött levelei családjának, 1944. október – 1945. március*, Budapest, magánkiadás, 2017.
- MERÉTEY Sándor: Dr. Merétey Sándor kórházi főorvos önéletrajza [1948], in: Géra Eleonóra (szerk.): *Hiteles hivatás. Dr. Merétey Sándor el nem küldött levelei családjának, 1944. október – 1945. március*, Budapest, magánkiadás, 2017.
- MESTER István: A hegyre néző ember. Száz éve született Mester István, Üzenet. *Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyülekezeti Lapja*, XXIV. évf., 2013/19.
- RIGÓ Róbert: *Elitváltás Kecskeméten 1938–1948. Bölcsészdoktori értekezés*, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs, 2011.
- RIGÓ Róbert: Kecskemét szovjet megszállása, *Forrás*, XXXVI. évf., 2004/4., 94–112.

⁵⁴ Kovács: *A kecskeméti szolgálat*, 41–42.

- RIGÓ Róbert: Társadalmi változások Kecskeméten a népszámlálási adatok tükrében (1930–2001), *Forrás*, XXXVII. évf., 2005/12., 76–88.
- RIGÓ Róbert: A német megszállás, a front átvonulása és az azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel, *Forrás*, XLI. évf., 2009/6, 22–37.
- RIGÓ Róbert: *Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948)*, Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2014.
- SOMOGYI Nóra: Dr. Merétey naplója, *Új Világ*, VII. évf., 1954/44.
- SZABÓ Attila: Feljegyzések a világháború végéről, *Pest Megyei Hírlap*, XXXVI. évf., 1992/13.
- SZABÓ Imréné Szabó Éva (szerk.): *Ég, de meg nem emésztenek. Szabó Imre, a Budapesti Református Egyházmegye első esperese. Naplók 1914–1954*, Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001.
- UNGVÁRY Krisztián: *Budapest ostroma*, Budapest, Corvina, 2013.

ABSTRACT

Géra Eleonóra: „Christ, you are day and light”. Dr Sándor Merétey’s notes and letters about the Soviet occupation of Kecskemét in 1944-1945

The military and civilian evacuation of the town of Kecskemét was ordered in October 1944, and the military events followed soon. The invading Soviet troops considered the city close to Budapest to be of strategic importance and set up their large military hospitals there. Bálint Kovács reformed pastor and his presbyters, also friends, Sándor Merétey and Károly Matolcsy doctors, József Szabó lawyer, later mayor László Tóth, and their associates either stayed in the city during the fights or were waiting in the nearby farmstead for a possibility to quickly return. Despite the life-threatening circumstances, they drew courage from their faith and were among the firsts to begin to clean the rubble by the reorganisation of patient care and also civil administration. Several members of the congregation and their acquaintances wrote notes about these historic times. During the long months of separation from his wife and children, Sándor Merétey captured the events in his notes and fictitious letters, written after the communal dinner and prayer. The paediatrician’s writings, outside the horrors of war and the difficulties of organising civilian patient care, highlight the collaboration among the community, humanity, and sincere faith.

Keywords: Soviet occupation of Hungary, Sándor Merétey, Kecskemét, Károly Matolcsy, Life during World War II

KARDOS JÁNOS ÜGYVÉDI SZEREPE ORDASS LAJOS EVANGÉLIKUS PÜSPÖK KONCEPCIÓS PERÉBEN

Isó Gergely

ELŐZMÉNYEK

A második világháború vége, ahogyan a magyar politikai és társadalmi életben, úgy a Magyarországi Evangélikus Egyházban is korszakhatárt jelez. A két világháború közötti egyházi élet ikonikus vezetője, Raffay Sándor bányakerületi¹ evangélikus püspök, betegségére hivatkozva, de idejének lejártát is valószínűleg érzékelve, 1945. június 12-én nyugalomba vonult.² A gyülekezeti választásokon a várakozásokkal ellentétben nem az esélyesnek gondolt Kemény Lajos budapesti egyházmegyei esperest, hanem a kelenföldi evangélikus lelkészt, Ordass Lajost választották meg új püspöknek. Ebben közrejátszott Kemény megosztóbb személyisége,³ talán Ordassnak a német megszállással és a nyilas diktatúrával szembeni kiállása,⁴ illetve – ami témánk szempontjából leglényegesebb – széles körű külföldi, kiváltképp svéd kapcsolatrendszere. A világháború okozta pusztulás után a romos egyházat is újjá kellett építeni, ehhez pedig anyagi segítséget a hazai

¹ A Bányai Evangélikus Egyházkerület a négy történelmi evangélikus egyházkerület között primus inter pares volt, lévén a legnépesebb, s egyben az egyetlen olyan szuperintendencia, amelynek központja a fővárosban, Budapesten volt. Jelentősége a trianoni békediktátum után tovább nőtt, hiszen a négy egyházkerületből a Dunáninneninek és a Tiszainak igen kis területe maradt Magyarországon, s csak a Dunántúli és a Bányai kerületek őrizték meg többé-kevésbé területi integritásukat. Részleteket lásd Czenthe Miklós: Régi egyházkerületek nyomában, *Evangélikus Élet*, LXXI. évf., 6. sz., 2006. június 5., 6.

² Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások*, válogatta Szépfalusi István, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985, 164.

³ Többen ismerték, így többeknek lehetett róla rossz véleménye. Ordass: *Önéletrajzi írások*, 165.

⁴ Ordass zsidómentő tevékenységét és az agresszív német nacionalizmussal szembeni kiállását külön tanulmányban volna érdemes kifejtenuünk. Hozzáállásának érzékeltetésére álljon itt most csak egy rövid példa. Német nemzetiségű családból származott, eredeti neve Wolf Lajos volt. Az Ordass vezetéknevet 1944. március 19-étől, Magyarország német megszállásának napjától kezdte el használni, 1944 őszére pedig hivatalosan is sikerült a magyarított nevet bejegyeztetnie. Ordass: *Önéletrajzi írások*, 148–149.

evangélikusság a gazdag, háború által nem sújtott nyugati lutheránus egyházaktól remélhetett. Így válhatott a jó kapcsolati tőke bizalmat érdemlő tulajdonsággá a püspökválasztás során.⁵

A megvizsgáljuk Ordass Lajos 1945 és 1948 közötti püspöki tevékenységét, elmondhatjuk, hogy beváltotta a külkapcsolataira alapozó reményeket. A két nagy nemzetközi egyházi szervezet, az Egyházak Világtanácsa és a Lutheránus Világszövetség levéltárában több dobozra rúgnak a magyarországi protestáns egyházak, köztük az evangélikus egyház részére juttatott külföldi segélyekkel foglalkozó dokumentumok.⁶ Jóllehet e segélyezések természetesen nem Ordass püspök kizárólagos érdemei, mindazonáltal nagy erőfeszítéseket tett ő is a minél több és szélesebb körű támogatások megszerzésére.

1947-ben több hónapos nyugati körutazásra indult, volt Svájcban, Svédországban, Norvégiában, Finnországban, Dániában, és bejárta az Egyesült Államokat is. Európában – a meglévő ismeretségek föllevenítése mellett – főképp az éppen megalakuló Lutheránus Világszövetség, valamint az alakulófélben lévő Egyházak Világtanácsa vezetőivel kötött ismeretséget és barátságot. A Lutheránus Világszövetség alelnökének is megválasztotta. Az USA-ban igehirdető és előadókörútra indult. Prédikációinak hatására mindenfelé megnyílt az adakozókedv, s valószínűleg személyes jelenléte is hozzájárult, hogy a magyar evangélikusság részére több száz ezer amerikai dollár segélyt ígértek meg, illetve helyeztek kilátásba.⁷

Amíg Ordass külföldön próbált segélyeket gyűjteni, addig itthon a politikai irányítás egyre inkább a kommunisták kezébe került. Ez azt is jelentette, hogy elindult az egyházaknak, vagyis a korabeli Magyarország legnagyobb társadalmi szervezőerejének a megtörése, politikai akarathoz való alárendelése. Az első próbálkozásra még 1947 tavaszán került sor, amikor Ortutay Gyula kultuszminiszter megpróbálta eltöröltetni a kötelező hitoktatást. Ez akkor, az egyházak tiltakozásának engedve, nem sikerült.⁸ Az év második felétől azonban – szovjet utasításra – felgyorsult a hatalomátvétel folyamata, s így – 1948 első felében – az egyházak és

⁵ A megválasztás körülményeihez és az első püspökövekhez lásd uo. 164–224.; Böröcz Enikő: *Egyházfő viharban és árnyékban. Ordass Lajos evangélikus hitvalló püspöki szolgálata (1945–1958)*, 1. köt., Budapest, Luther Kiadó, 2012, 27–141.

⁶ Lutheran World Federation Archives, Department of World Service, WS/III. 2.a. Minority Churches, Eastern Europe, Hungary: General Correspondence, Reports and materials, 1945–1950; World Council of Churches Archives, 425.3.086–425.3.087, International Church Aid, Hungary, 1945–1948.

⁷ Ordass útinaplóját lásd *Evangélikus Országos Levéltár*, D. Ordass Lajos Levéltár, 19. doboz, Külföldi utazásaim. Önéletrajzában itt ír erről: Ordass: *Önéletrajzi írások*, 200–219. Tájékoztató szakirodalom: Böröcz: *Egyházfő*, 133–141.

⁸ A témával foglalkozik: Balogh Margit: Fakultatív hitoktatás és a konkordátum-fiasco. Hitoktatási küzdelem és körülményei, 1946–1947, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, XXIV. évf., 2012/3–4., 109–119.

az oktatás kapcsolatának ügye ismét terítékre került. Ezúttal nem a hittantanítást, hanem magukat az egyházi iskolákat vették célkeresztbe. Az állam benyújtotta az igényét arra, hogy az egyházak önként ajánlják föl saját iskoláikat államosításra. Ordass Lajos – evangélikus püspöktársaival ellentétben – ebbe nem volt hajlandó belemenni, sőt, ameddig tehetette, küzdött az államosítás ellen. Ennek ellenére 1948. június 16-án az országgyűlés állami tulajdonba vette az egyházi iskolákat.⁹

Az államosítás a hivatalos politikai szövegek szintjén az egyház és állam szétválasztásának folyamatába tartozott, amelyet – ti. a szétválasztást – az állam közös egyezményben akart megpecsételni. Papíron ez a dokumentum szavatolta volna az egyházak és a vallás szabadságát a köztársaságban (1949-től népköztársaságban), minthogy azonban az állam a maga által vállalt kötelezettségeket és garanciákat nem tartotta be, az egyezmény valójában arra szolgált,¹⁰ hogy az egyház írásba adja, hogy tudomásul veszi a korábbi korokhoz képest szűkebbre szabott mozgásterét.¹¹ Az iskolák államosításának kérdése kiváló lehetőség volt a kormányzat számára, hogy lemérje, kik azok az egyházi vezetők, akiket el kell távolítani az útból ahhoz, hogy ez az egyezmény megszülethessen. Evangélikus részről világossá vált, hogy Ordass Lajos alkalmatlan arra, hogy kiszolgálja az állami akaratot.

LETARTÓZTATÁS, VÁD

A püspök 1948 tavasza óta tudott arról, hogy megfigyelik. Márciusban Genfben utazott.¹² Svájcba érve magyar útitársa, Tessényi János metodista szuperintendens félrevonta, és bevallotta, hogy az ÁVH megbízta azzal, hogy figyelje őt, és adjon jelentést külföldi tevékenységéről.¹³ A következő baljós előjel az volt, hogy

⁹ Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Az egyházi iskolák államosítása, 1948*, Lénárd Ödön Közhatalmi Alapítvány, 2008; *Magyar Katolikus Lexikon*, iskolák államosítása, <http://lexikon.katolikus.hu/I/iskol%C3%A1k%20%C3%A1llamos%C3%AD%C3%A1sa.html>. (Letöltés: 2019. március 6.)

¹⁰ Az egyezmény tartalmáról rövid ismertetőt lásd *Múlt Kor*, Megállapodás jön létre az állam és az egyház között, <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=6374>. (Letöltés: 2019. március 6.)

¹¹ Az egyezményben tudomásul kellett venni az iskolák államosítását is, cserébe minden felelőseknek a tulajdonába visszaengedtek 1-2 iskolát.

¹² 1948 márciusában Ordass körülbelül két hetet töltött el Svájcban, ahol a nyáron megalakuló Egyházak Világtanácsának egyik előkészítő, segélyügyi konferenciáján vett részt, illetve egyéb tárgyalásokat folytatott a magyar evangélikusság megsegítése érdekében a Lutheránus Világszövetség vezetőivel. Lásd Ordass Lajos naplója, 1948. március 2–17.; WCC Archives, 425.3.104–425.3.105, International Church Aid, Conference of Secretaries, St. Cerques, 1948.

¹³ Ordass: *Önéletrajzi írások*, 243.

a rendőrség júniusban bevitte Vargha Sándort, az evangélikus egyetemes főtitkárt, és Ordass Lajos felől faggatta.¹⁴ Az egyház vezetőinek erőteljes közbenjárására Varghát ekkor még kiengedték.¹⁵

1948. augusztus 24-én este érte is eljöttek a Gazdasági Rendészeti Osztály¹⁶ nyomozói. Házkutatást tartottak nála; iratait, könyveit lefoglalták és elvitték. Őt magát is bekísérték a gazdasági rendőrség Csokonai utcai épületébe. Hosszú órákig váraкоztatták, őreinek pedig az volt a feladatuk, hogy a püspököt úgy félemlítsék meg, hogy egy revolvert a szeme láttára töltsenek meg újra és újra, mintegy „játékképpen”. Végül Elefánti Ervin őrnagy kihallgatta, s felvett erről egy jegyzőkönyvet, amely „több pontjában nem egyezett a valósággal”.¹⁷ Amikor Ordass rákérdezett, hogy mi van, ha ő ezt a „vallomását” nem írja alá, azt a választ kapta, hogy a rendőrségnek megvannak az eszközei ahhoz, hogy biztosan aláírja. Ezután a püspök inkább aláírt. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy – legalábbis legjobb tudomásunk szerint – nem alkalmaztak vele szemben semmiféle testi fenyegetést, kínzást, a későbbiekben sem. Augusztus 25-én, késő este, rendőri felügyelet mellett hazaengedték, s 28-áig házi őrizetben tartották. Ekkor föloldották ugyan a házi őrizetet, de megüzenték neki, hogy azonnali lemondását várják, majd augusztus 30-án szeptember 8-a délig adtak erre neki haladékot. A házi őrizet feloldása után kiderült az is, hogy augusztus 24-én Radvánszky Albert egyetemes felügyelőt, valamint a fent említett Vargha Sándor egyetemes főtitkárt is őrizetbe vették; őket azonban nem engedték szabadon. Így próbáltak további nyomást gyakorolni Ordassra: azt állították, ha lemond, őket is szabadon engedik. A határidő közeledtével azt is fölajánlották a püspöknek, hogy ha lemond, megengedik, hogy családjával együtt külföldre távozzon.¹⁸ Ordass önéletrajzában

¹⁴ Ordass Lajos naplója, 1948. június 11.

¹⁵ Varghát éppen aznap vitték el, amikor az egyházi delegáció a kultuszminisztérium képviselőivel tervezett tárgyalást az iskolák államosítása kapcsán. Az időzítés bizonyára nem véletlen, vélhetőleg ezzel akarták „motiválni” az egyházi delegációt (Ordass Lajost, Radvánszky Albert egyetemes főtitkárt, Túróczy Zoltán és Szabó József püspököt) a „kompromisszumra való készsége”. A delegáció azonban úgy döntött, el sem mennek addig a tárgyalásra, ameddig Vargha épségben haza nem ér. Vö. Ordass: *Önéletrajzi írások*, 303–304.; Ordass Lajos naplója, 1948. június 11.

¹⁶ A gazdasági rendőrség 1945 szeptemberétől 1948 decemberéig működött, ugyanis nem sokkal Ordass püspök elítélése után (attól teljesen függetlenül) egy részét a Budapesti Főkapitányságba, más részét az ÁVH-ba olvasztották be. A rendőrség fennállása alatt a Péter Gábor vezette erőszakszervezethez hasonlóan politikai eszközként is funkcionált a kommunisták ellenzékének fölszámolására. Nagyrészt a két szervezet között megoszló politikai szerepből származó rivalizálás okozta a gazdasági rendőrség megszüntetését. Lásd Molnár János: *Razziák a fővárosban. A gazdasági rendőrség tevékenysége 1945–1948 között*, *Múltunk*, LV. évf., 2010/4., 46–64.

¹⁷ Ordass: *Önéletrajzi írások*, 320.

¹⁸ Uo. 318–329.

hosszasan ecseteli, hogy milyen feszültséggel és kísértéssel terhes dilemma volt ez a kérdés számára. A püspök saját megvallása szerint lelkiismereti okokból döntött végül amellett, hogy inkább vállalja a börtönbüntetést, de nem mond le. Úgy gondolta, hogy ő egyházkerülete gyülekezeteinek bizalmából került a püspöki székbe, ezért az evangélikus hívekért és lelkészekért tartozik felelősséggel, s így nincs joga megfutamodni, lemondani, pláne nem elhagyni az országot.¹⁹

Szeptember 8-án, sötétedés után jött érte ismét a gazdasági rendőrség, és vitte őt vissza a Csokonai utcába. Többszörös újbóli kihallgatás után szeptember 20-án született meg ellene a vádirat.²⁰ A vád valójában sokkal enyhébb volt, mint amire az Ordass-üggyel kapcsolatos, a püspököt és társait lejáratni célzó akkori újsághírekől számítani lehetett.²¹ A vád lényege az volt, hogy Ordass Lajos nem jelentette be az Egyesült Államokból érkező segélyeket mint a Magyarországi Evangélikus Egyháznak az amerikai egyház felé való „követeléseit” a Magyar Nemzeti Banknak, s ezáltal vétett a 8400/1946. M. E. (vagyis miniszterelnöki) rendelet 1. paragrafusa 2. bekezdésének b.) pontja ellen.²²

A pengőnek a háború utáni hiperinflációját a kormány a forint 1946. augusztus 1-jei bevezetésével oldotta meg. Ahhoz, hogy az új pénz értékálló maradjon, szükségesek voltak olyan rendelkezések, amelyek korlátozták a szabad piacot. A fenti rendelet minden természetes és jogi személy számára kötelezővé tette, hogy a birtokában lévő aranyat és külföldi fizetőeszközt a Magyar Nemzeti Bankban helyezze letétbe, ahol ők ezt – megállapított árfolyam alapján – forintra váltották. Az ország arany- és devizakészletének ilyen formán történő növelése a gazdasági stabilitás megteremtését szolgálta, mindazonáltal kiválóan alkalmas volt arra is, hogy gazdasági bűncselekményre hivatkozva valakit politikai okokból el lehessen távolítani az útból. A rendelet kötelezte a magyar állampolgárt, hogy ha külföldi személlyel szemben külföldi pénzürtékre szóló követelése van, akkor azt jelentse

¹⁹ „Úgy láttam, hogy amennyiben ezt az ajánlatot [ti. a külföldre távozást] elfogadom, semmivé teszem mindazt, amiért eddig küzdöttem. Az evangélikus egyház embereit – főként a lelkészeket – egyházhűségükben nemcsak a nyers erőszaktól való félelem ingatja majd meg, hanem mindenkiféle példaadásra kötelezett emberek megfutamodó gyávasága ábrándítja ki őket.” Uo. 329.

²⁰ Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, Az államügyész vádindítványa, 1948. szeptember 20.

²¹ Több újság becsületbe gázoló módon hirdette, hogy Ordass és „bűntársai” sikkasztottak, és az egyház szegény, dolgos munkásai és nyugdíjasai pénzén kicsapongó életet folytattak. Pl. *Friss Újság*, Ne lopj, 1948. szeptember 11., 5.; *Friss Újság*, Ma kezdik tárgyalni a valutázó Ordass püspökék bűnügyét, 1948. szeptember 28., 1.; *Ludas Matyi*, Belopta magát a hívők szívébe, 1948. október 1., 8.; *Szabad Nép*, Palatábla, 1948. szeptember 23., 6.

²² *Magyar Közlöny*, A Magyar Köztársaság kormányának 8.400/1946. M. E. számú rendelete, 1946. július 28., 2–3.

be a Nemzeti Banknál. A vád tehát az evangélikus egyháznak érkező dollárse-
gélyeket külföldi pénzürtékre szóló követelésnek minősítette, s azt állította, hogy
Ordass kötelezettsége lett volna ezt bejelenteni, amit ő elmulasztott.

TÁRGYALÁS, ÍTÉLET

Ordass Lajos védelmét Kardos János ügyvéd vállalta el. Kardos (1894–1959) refor-
mátus lelkészi családból, „ároni házból”²³ származott, édesapja Üllön és Sziget-
szentmiklóson volt lelkész. Ő maga azonban az ügyvédi hivatást választotta. Nem
Ordass Lajos pere volt az első koncepciós eljárás, ahol ellátta a vádlott védelmét.
1945 után számos olyan esetet vállalt, ahol egyértelműen politikai indítatásból,
hamis vád alapján próbáltak valakit elítélni. Híresebb esetei közül kiemelhetjük,
hogy ő látta el a védelmet Szombathelyi Ferenc egykori vezérkari főnök esetében,
a Magyar Közösség-perben ő volt a védelem vezetője, a Mindszenty-perben Ester-
házy Pál herceg negyedrendű vádlott védőügyvédje, 1956 utáni leghíresebb ügye
pedig Tóth Ilona orvostanhallgató pere, amelyben mindent megtett azért, hogy
a fiatal lányt megmentse az akasztófától, sikertelenül. Működését az államhatalom
többször próbálta gátolni, 1958-ban pedig végleg eltiltották az ügyvédi hivatal
gyakorlásától.²⁴

Az evangélikus egyházon belül ekkorra, 1948-ra már ismertté vált Kardos neve,
ő volt ugyanis a védőügyvédje Túróczy Zoltán evangélikus püspöknek, aki 1945-
ben került népbíróság elé, s csak 1948-ban szűnt meg ellene az eljárás kegyelmi
úton.²⁵ Ordass már börtönben ült, amikor felesége – az egyházi vezetők, és talán
épp Túróczy, hatására – felkérte Kardost a védelemre.²⁶

A főtárgyalás szeptember utolsó hetében kezdődött, és még azon a héten meg-
született a jogerős ítélet. A színjátékra három fölvonásban került sor: szeptember
28-án, 29-én és október 1-jén.²⁷

²³ Protestáns egyházakban azokat a családokat nevezzük „Ároni háznak”, amelyek több lelkészt
és egyházi tisztviselőt adtak már az egyháznak generációkon keresztül.

²⁴ Részletesebb pályaképhez lásd Kiss Réka: Egy védőügyvéd portréja a XX. századból (Kardos
János), *Valóság*, XLIX. évf., 2006/8., 87–101.

²⁵ A Túróczy-ügyhöz bővebben lásd id. Fabiny Tibor: Túróczy Zoltán életútja, in: Cserháti Pé-
ter – Fabiny Tamás et al. (szerk.): *Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893–1971)*, 1.
köt., *Életút és dokumentumok*, Budapest, Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség, 2002,
13–82.

²⁶ Ordass: *Önéletrajzi írások*, 343.

²⁷ Vö. Ordass Lajos: *Válogatott írások. Folytatás*, válogatta Szépfalusi István, Budapest, Magyaror-
szági Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1998, 460–676.; Hadtörténelmi Levéltár, Personalia,
Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, Az Ordass Lajos és társai elleni
per főtárgyalásáról készült folytatólagos jegyzőkönyvek, 1948. szeptember 28. – október 1.

Kardos János rögvest a tárgyalás elején kérelmezte, hogy a bíróság nyilvánítsa magát illetéktelennek az ügyben. Ordass perét ugyanis az ún. *uzsorabírósági különtanács*, más néven *munkásbíróság* tárgyalta, amelyet 1947-ben azért hoztak létre, hogy az árdrágító és közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekmények ügyében eljárjon.²⁸ A különtanácsnak öt tagja volt: az elnök – jelen esetben egy bizonyos Csajthay Ferenc –, az egyetlen, aki jogi végzettséggel és ítélőbírói ranggal rendelkezik és négy másik – ún. *munkásbíró* –, akiket ipari és bányauzemekben dolgozó munkások közül válogattak ki.²⁹ Az Ordass-perben név szerint: Krausz János, a Dreher sörgyár dolgozója, Erdős Bertalan, a Kispesti Textilgyár (KISTEXT) dolgozója, Ilon Károly MÁV-dolgozó és Goldmann Sándorné, az Egyesült Izzó munkása.³⁰ Ítéleteit az ötfős tanács egyszerű szótöbbséggel hozta meg, amely ellen fellebbezésnek helye nem volt.³¹ A jogszabályok alapján a munkásbíróság csak olyan ügyekben járhatott el, ahol a vádlottat a gazdaság megkárosításával, a gazdaság érdekének megsértésével vádolták. Ordass a vádirat azonban csak a bejelentési kötelezettségének elmulasztásával vádolta, szó sem volt benne megkárosításra való utalásról.³² Erre – az egyébként formáljogi mulasztásra – hívta föl a figyelmet Kardos, és ez alapján akarta elérni, hogy más, rendes (és nem külön-) bírói fórum elé utalják a püspök ügyét, olyan fórumhoz, ahol kevésbé lehet tartani a politikai akarat beavatkozásától. A különbíróság persze visszautasította a védelem indítványát, s így – a vádlottak és a tanúk kihallgatásával – kezdetét vette a büntetőper.³³

A tárgyalás során Kardos számtalan alkalommal próbált keresztkérdéseket föltenni mind a vádlottaknak, mind a tanúknak. Ilyen esetekben a tanács elnöke általában leállította őt. Beidéztek például Stráner Dezsőt, a Magyar Nemzeti Bank főellenőreit. Amikor arról kezdte el faggatni őt Kardos, hogy vajon a Nemzeti Bank

²⁸ A munkásbíróságok eljárásrendjéhez lásd Szücs Gábor László – Bánó Ernő (szerk.): *Az árdrágító és közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekmények az uzsorabírósági különtanács (munkásbíróság) előtt. 1947. XXIII. t. c.*, Budapest, Hernádi Könyvkiadó – Fővárosi Könyvkiadó, 1947.

²⁹ 1947. évi XXIII. tv. 2. §.

³⁰ *Népszava*, Kisorsolták az új munkásbírákat, 1948. május 14., 4.

³¹ 1947. évi XXIII. tv. 6. §.

³² A vádirat így szól: „Dr. Ordass Lajos, Radvánszky Albert és Vargha Sándor részletesen közölt tényállás szerint együtt és közösen a 291 000 dollárra szóló, külföldi adóssal szemben fennálló rendelkezésük alatt álló követelésüket 1948. évi március 20. napjától, illetőleg az említett követelés egy részét képező 75 000 dollár követelést 1948. évi március hó 13-tól számított két nap alatt a Magyar Nemzeti Banknál be nem jelentették, és ezáltal a 8400/1946. M. E. sz. r. 13. § 1. bek.-re figyelemmel, az 1. § 2. bek. b. pontjában meghatározott kötelezettségüket szándékosan megszegték.” Lásd Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, Az államügyész vádindítványa, 1948. szeptember 20.

³³ Ordass: *Válogatott írások*, 462–464.

a Magyarországi Evangélikus Egyház adósának tekinti-e az amerikai evangélikus egyházat azért, mert segélyeket ígért a magyar félnek, Csajthay tanácselnök nem engedte válaszolni a szakértőt, Kardosnak pedig, hogy több kérdést tegyen föl.³⁴

A vádlottak, majd a bíróság által beidézett tanúk kihallgatása után volt lehetősége a védelemnek is tanúkihallgatásokat kérelmeznie. Kardos élt is a lehetőséggel.³⁵ Tanúnak kívánta behívni Pap László református teológiai dékánt, aki a Magyarországon működő, a magyar protestáns egyházak közös szerveként funkcionáló Ökumenikus Bizottság vezetőjeként igazolni tudta, hogy a külföldről érkező segélyek túlnyomó többsége – mivel az a protestáns egyházaknak szolt – az Ökumenikus Tanács hatáskörébe tartozott, az ő dolguk volt a Magyar Nemzeti Bankkal a segélyekről egyeztetni, valamint a dologi és pénzbeli segélyek egyházak közötti szétosztása felől intézkedni. Hasonlóan tanúnak kérte behívni Kuthy Dezső nyugalmazott evangélikus püspököt, aki a Nemzeti Bankkal és a Gazdasági Főtanáccsal való egyházi tárgyalásokon mindig jelen volt, így vallomásaiban elmondhatta volna, hogy a velük folytatott, segélyekkel kapcsolatos tárgyalások során minden szükséges kérdésben részletesen egyeztettek a Bank és a Főtanács tisztviselőivel. Ugyanezen oknál fogva kérte Kardos, hogy tanúnak idézzék be Vas Zoltánt, a Gazdasági Főtanács vezetőjét, Háy Lászlót, a Magyar Nemzeti Bank elnökét, valamint Jeszenszky Ferenc és Takács Endre MNB-főtisztviselőket, akik szintén képet adhattak volna arról, hogyan zajlott a külföldi segélyek bejelentésének ügye. A munkástanács a védelem tanúinak beidézésére vonatkozó előterjesztést elutasította.³⁶

Ezek után nem maradt más hátra, minthogy Kardos a főtárgyalás legvégén sorra kerülő védőbeszédben mutasson rá, amennyire csak lehet, az Ordass ért vádak teljes abszurditására. A beszédet olvasva méltán állapíthatjuk meg, hogy alapos munkát végzett: a vád minden egyes elemét tételesen és logikusan megcáfolta, és minden hibáját darabokra szedte.³⁷

Mindenekelőtt kifejtette, hogy a vád ab ovo alaptalan, hiszen Ordass nem tehetett eleget a külföldről érkező segélyek bejelentési kötelezettségének, mert erre – a jogszabály alapján – bejelentési kötelezettség egyáltalán nem vonatkozik. A fent kifejtett 8400/1946. M. E. sz. rendelet, mint említettük, valóban előírja, hogy egy külföldi adóssal szembeni külföldi valutában való követelést az MNB-nek be kell jelenteni. Ilyen követelés azonban csak abban az esetben állhat fenn, ha példának okáért egy amerikai cég megbíz valamilyen munkával egy magyar céget

³⁴ Uo. 597.

³⁵ Uo. 615, 617.

³⁶ Uo. 617.

³⁷ Vö. uo. 627–644.; Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, Dr. Kardos János ügyvéd védőbeszéde, 1948. október 1.

vagy személyt, aki az elvégzett munka fejében, a szerződésben megállapított munkadíjat, vagyis a munka ellenértékét jogosan követeli az amerikai cégtől. Ilyen követelést – magyarázta Kardos – a magyar evangélikus egyház nem támaszthatott a külföldiekkel szemben, hiszen a külföldi pénz segélynek minősült, amelyet a külföldi egyházak és szervezetek a maguk jószántából, önként, ellenszolgáltatás nélkül küldtek a magyar evangélikusoknak (is). Épp ezért ezt a pénzt a magyarok nem kérhetik számon a külföldiektől. A helyzetet azzal a példával tette Kardos érzékletesebbé, hogy elmondta, hogy van egy bizonyos Raskó Károly nevű barátja, aki hazafelé menet minden áldott nap ad 50 fillért egy bizonyos kéregetőnek, majd felvetette:

Mi történik, ha ma vagy holnap [...] ahelyett a kéregető helyett az egyik bank inkasszánsa áll ott, és azt mondja: Kérem, Raskó Úr, a kéregető ránk engedményezte az 50 fillért, ön azt megígérte, szíveskedjék fizetni. Nyilvánvaló, hogy az én Raskó barátom azt fogja neki mondani, hogy hagyjon békét, és ne csináljon velem rossz tréfát. Ez nem jogviszony, a kéregető nem hitelezője az én barátomnak, az én barátom nem adósa neki, és ez az 50 fillérre vonatkozó reménység nem követelés, hanem adomány, amely akkor válik valamilyen vonatkozásban az illető tulajdonává [...], amikor megkapja.³⁸

Összegezve, a segélyek tehát adományok, és ezért nem tartoztak jogilag számon kérhető kategóriába. Mindazonáltal – folytatta Kardos az érvelést – még ha lett is volna az evangélikus egyháznak az adományokra vonatkozóan bejelentési kötelezettsége, Ordassnak akkor sem lett volna mit bejelentenie, ugyanis mindaddig, amíg átmenetileg ő volt az egyetemes elnökségi értekezlet ideiglenes elnöke 1948. április 22. és június 14-e között,³⁹ egy árva fillérnyi segély nem érkezett az egyház számára. De még ha érkezett is volna ez alatt az idő alatt, akkor sem Ordass kötelessége lett volna bejelenteni, hiszen ideiglenes elnöki tiszte nem terjedt ki csak lelkipásztori feladatokra, dologi, pénzügyi kérdésekben semmiképpen sem lehetett illetékes. De még ha Ordass lett is volna illetékes a kérdésben, a segélyek túlnyomó részével akkor sem neki kellett volna foglalkoznia, hiszen azok leginkább – mint említettük – az Ökumenikus Bizottsághoz érkeztek, és onnan osztották tovább az egyes egyházaknak. Végül pedig – állapítja meg Kardos – jóllehet nem állt fenn semmiféle bejelentési kötelezettség, az evangélikus vezetőség mégis minden érkező segély ügyében tárgyalt a Gazdasági Főtanács és a Magyar Nemzeti Bank tisztviselőivel. Kardos beszéde végén finoman arra is utalt, hogy arról, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyház és annak püspöke elérte, hogy külföldről,

³⁸ Ordass: *Válogatott írások*, 637.

³⁹ Uo. 344.

ellentételezés nélkül, nagy összegű, értékálló deviza érkezzen Magyarországra és ezáltal a magyar gazdasági életbe, sok mindent el lehet mondani, de azt nem, hogy veszélyeztette volna a közgazdasági érdekeket.⁴⁰

A védőbeszéd, majd a vádlottak utolsó szó jogán elmondott beszédei⁴¹ után Csajtay Ferenc tanácselnök kb. egyórás szünetet rendelt el, ezalatt hozta meg a munkásbíróság az ítéletét, amelyet október 1-jén, este negyed 9 és negyed 10 között hirdettek ki.⁴² Ordass Lajost és Vargha Sándort a bíróság bűnösnek találta. Ordass kétévi fegyházbüntetésre, ötévi hivatalvesztésre, politikai jogai gyakorlásának ötévi felfüggesztésére, továbbá háromezer forint pénzbüntetésre ítélték. Vargha Sándort a bíróság háromévi fegyházra, ötévi hivatalvesztésre és politikai jogainak gyakorlásának megvonására, valamint ötezer forint pénzbüntetésre ítélték.⁴³ Radvánszky Albert ellen az eljárást még a tárgyalások közben felfüggesztették, és a többitől elkülönítették,⁴⁴ ugyanis rosszul lett, és kórházi ellátásra szorult. Végül aztán nem is folytatták ellene az eljárást, hagyták, hogy nyugalomba vonuljon.⁴⁵

Kardos János visszaemlékezéseiben így jellemezte az Ordass-pert: „Nem emlékezem olyan bűnügyre, amelyikben szembetűnőbb lett volna a vádlottak ártatlansága.”⁴⁶ Annyira volt ez szembetűnő, hogy például Csajthay Ferenc, a munkásbíróság elnöke könnyeivel küszködve hirdette ki az ő ínyére sem való ítéletet.⁴⁷ Sőt, maga a vádló, Alpar András ügyész – Ordass saját bevallása szerint – szinte

⁴⁰ Uo. 643.

⁴¹ Ordass Lajos püspök utolsó szó jogán elmondott beszéde hitvallói magatartásról tett tanúbizonyságot. Egyházi körökben mai napig előszeretettel idézik. Lásd uo. 348–350.

⁴² Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, Az Ordass Lajos és társai elleni per főtárgyalásáról készült folytatólagos jegyzőkönyvek, 1948. szeptember 28. – október 1., 180–193.

⁴³ Tulajdonképpen az ítéletet enyhének is tekinthetjük, hiszen a miniszterelnöki rendelet alapján akár tíz évet vagy halálbüntetést is kaphattak volna. Lásd *Magyar Közlöny*, A magyar köztársaság kormányának 8.400/1946. M. E. számú rendelete, 1946. július 28., 3. Az ítéletet lásd Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, A Különytanács írásbeli ítélete, 1948. október 1.

⁴⁴ *Szabad Nép*, Ordas [sic!] püspököt két, Varga [sic!] Sándort háromévi fegyházra ítélte a bíróság, 1948. október 2., 7.

⁴⁵ Ordass: *Önéletrajzi írások*, 348.

⁴⁶ Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, „A református egyházi életben való szereplésem”, 6.

⁴⁷ Boleratzky Loránd evangélikus egyházjogász és ügyvéd szerint a munkástanács két munkás tagja előzőleg fejtágításon járt benn az Igazságügy Minisztériumban, ahol eligazították őket arról, hogy hogyan is kell szavazni. Hogy Boleratzky honnan szerezte az értesüléseit, nem tudhatjuk, mindenestre ez a forgatókönyv egyáltalán nem tűnik valószínűtlennek. Boleratzky hosszú időn át volt Ordassék szomszédja, s a püspök félreállítottságának éveiben is állandó vendég volt náluk, jó barátok voltak, lehet, hogy Ordass mondta ezt neki. Ez azonban csak

bocsánatkérően adta át a vádiratot, s állítólag pár év múlva (1956-ban) ténylegesen is bocsánatot kért a püspöktől.⁴⁸ Érdekesség, hogy később mindkettőjüket meghurcolta a rendszer. Csajthayt 1951-ben egy kis dunántúli faluba telepítették ki, s onnan többé vissza sem tért.⁴⁹ Ordass Lajos még börtönben ült, amikor Alpár Andrást is megtalálta a szocialista „igazságszolgáltatás”: 1949-ben egyik ügye kapcsán megvádolták, hogy ügyészként elfogult volt a vádlottal, s ezért egyévi fogházbüntetésre ítélték.⁵⁰

A PER HATÁSA KARDOS EGYHÁZI KARRIERJÉRE

Több visszaemlékezés,⁵¹ köztük saját töredékes önéletírása is egyértelműen összeköti Kardos Jánosnak az Ordass-perben való ügyvédi szerepvállalását a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoki tisztségének el nem vállalásával.

Mint ismeretes, 1948 tavaszán Ravasz László püspök és Lázár Andor főgondnok politikai nyomásra lemondott a Dunamelléki Egyházkerület éléről. Ezt követően a püspöki székbe a politika részéről is támogatott Bereczky Albertet választották meg a gyülekezetek, főgondnoknak azonban a Rákosi Mátyás által is preferált Kiss Roland helyett Kardos Jánosra érkezett be lényegesen több szavazat. A választásokkal és Kardos János lemondásával kapcsolatos sok, máig homályos mozzanattal

---

spekuláció, s ráadásul azt a további kérdést is fölveti, hogy Ordass honnan tudhatta volna mindezt ilyen pontosan. Boleratzky leírását lásd Boleratzky Loránd: Az Ordass-per (Jogi szempontból). *Keresztyén Igazság. Új folyam*, V. évf., 1995/3., 16., 4. lábjegyzet.

⁴⁸ Itt ismét csak Boleratzky Loránd emlékezete az egyetlen forrásunk. Alpár bocsánatkéréséről itt írt: Boleratzky: Az Ordass-per, 16., 3. lábjegyzet.

⁴⁹ Kardos János visszaemlékezéseiből tudjuk ezt. Kardos Csajthay kitelepítését az Ordass-perben mutatott empátiájára eredezteti vissza. Ez a kérdés további utánajárást igényel, mert kissé meghökkentően hat, hogy csak három évvel Ordass elítélése után, sőt, jóval a püspök szabadulása után deportálták őt az Ordass-perben tanúsított magatartása miatt. Kardos erre vonatkozó emlékeit lásd Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, „A református egyházi életben való szereplésem”, 7.

⁵⁰ *Kis Újság*, Napló 1949. október 18., 2.

⁵¹ Pl. Pap László: *Tíz év és [sic!] ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, szerk. Bárczay Gyula, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992; Kardos István: *Apám. Dr. Kardos János (1894. augusztus 16. – 1959. november 12.). Visszaemlékezés*, 2. köt., 1945-től, London, kézirat, 1989 (utóbbi fellelhető: Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Kardos János hagyatéka, 260. doboz).

itt most nem foglalkozunk (korábbi kutatások már megtették). Mindössze arra térünk ki, hogy került összefüggésbe egymással ez a látszólag két teljesen különálló ügy: Ordass pere és a református főgondnokválasztás.⁵²

Amikor kiderült, hogy 378 szavazattal 242 ellenében Kardos nyerte meg a választásokat,⁵³ Bereczky Albert püspök – akiről emlékirataiban Kardos így ír: „Bereczky Alberttel kölcsönösen azon a nézeten voltunk, hogy mi ketten aligha fogunk tudni egymással lépést tartani.”⁵⁴ – négyszemközti beszélgetésre invitálta Kardost. Hogy mi hangzott el ezen a beszélgetésen, arról Kardos emlékirataiban nem nyilatkozik,⁵⁵ csak sejteti, hogy összefüggésben volt Ordass ügyével.⁵⁶ Kardos sejtetését megerősítik Pap László teológiai dékán visszaemlékezései is. Pap leírja, hogy neki Kardos János személyesen beszámolt arról, mi zajlott ezen a beszélgetésen. Eszerint Bereczky kifejezte, hogy szerinte összeegyeztethetetlen a református főgondnoksággal az, hogy ő legyen a védőügyvéd egy olyan perben, mint Ordassé. Emellett – emlékezik vissza Pap – Bereczky azt is közölte Kardossal, hogy ha vállalja a főgondnokságot, azzal saját személyes szabadságát is veszélyeztetheti.⁵⁷ A beszélgetést követően Kardos szeptember 21-i dátummal lemondott a főgondnokságról.⁵⁸ Jóllehet a Bereczkyvel való négyszemközti beszélgetés tartalmát csak közvetett forrásból ismerjük, Kardos lemondásának önmaga által megjelölt oka azonban hitelesíteni látszik Pap Lászlót. Lemondólevelében ugyan csak homályosan utalt rá, hogy lemondása összefüggésben áll világi hivatásával,⁵⁹ visszaemlékezéseiben azonban kereken leírja, hogy „a főkurátorságról való

⁵² Vö. Kiss: Egy védőügyvéd, 92–98.; Ladányi Sándor: Őrségváltás háttérzenével. Dr. Kardos János, megválasztott dunamelléki főgondnok hivatalba lépésének megakadályozása és Kiss Roland főgondnokká tételének körülményei. *Confessio*, XV. évf., 1991/1., 85–105.; Horváth Erzsébet: Kardos János (1894–1959) főgondnoksága, *Református Egyház*, LIX. évf., 2007/3., 67–70.

⁵³ Ladányi: Őrségváltás, 88.

⁵⁴ Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, „A református egyházi életben való szereplésem”, 2.

⁵⁵ „Bereczky egy négyszemközti beszélgetés során tett előttem bizonyos közléseket, amelyekről ezúttal sem kívánok megnyilatkozni, még kevésbé beszéltem róla annakidején.” Lásd Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, „A református egyházi életben való szereplésem”, 3.

⁵⁶ Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, „A református egyházi életben való szereplésem”, 3.

⁵⁷ Pap: *Tíz év*, 75–78.

⁵⁸ Érdemes utalnunk rá, hogy lemondása előtt kikérte egy egyházi tekintélyekből összeállított különbizottság véleményét arról, hogy lemondása egyházi közérdek-e, vagy sem. Ennek részleteit lásd Kiss: Egy védőügyvéd, 97.

⁵⁹ „A lelkiismereti vizsgálódásaim során nem hagyhattam figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy a legfelsőbb egyházi igazgatásban való közreműködésem és a polgári hivatásbeli gyakori exponáltságom között szembeszökően kínálkozó és könnyű lehetőség nyílna az összehasonlításra, egyikről a másikra való következtetésvonásra – mint történetesen éppen a mostani napokban is –, amivel az a veszély járhatna, hogy bármelyik munkaterületemen

lemondásomra az alkalmat és a közvetlen okot Ordass Lajos evangélikus püspök bűnpere, illetve az abban vállalt védői szerepem szolgáltatta. Ugyanez egyben vigaszt és bőséges kárpótlást nyújtott.”⁶⁰ Talán attól tartott, hogy ha nem mond le, őt is letartóztatják, és így nem tudja a püspököt védeni? Vagy más megfontolásból döntött így? Megválaszolhatatlan kérdés.

Az egyházkerület új vezetőinek beiktatását egyébként éppen aznapra tűzték ki (véletlen?), amikor Ordass Lajos főtárgyalása is elkezdődött: szeptember 28-ára, így a Kardos döntése még szimbolikusabb volt: inkább ment a perre, mint Bereczky (és a saját) beiktatására.⁶¹

ELVETÉLT MENTŐAKCIÓN, ELVETÉLT PERÚJRAFELVÉTEL

Mindeddig ismeretlen volt a kutatás számára egy bizonyos mentőakció, amely Ordass Lajos családjának külföldre menekítésére irányult, és amelyben Kardos Jánosnak is szerep jutott. Magyarországon az akciónak – legjobb tudomásunk szerint – nem maradt nyoma, de a Lutheránus Világszövetség levéltárának egyik dossziéjában megtalálhatjuk Erling Eidem svéd érseknek a levelezését, amely föl-tárja előttünk az Ordass-ügynek ezt az idáig nem ismert epizódját. 1948. december 1-jén Willem A. Visser't Hooft, az Egyházak Világtanácsának főtárgyalója levelet írt Eidemnek, és ebben arról számol be, hogy egy megbízható kollégája épp most tért vissza többhetes magyarországi körútjáról Genfbe, és üzenetet hozott Ordass Lajostól. Az üzenet szerint a püspök arra kéri külföldi barátait, hogy segítsenek feleségét és gyermekeit kijuttatni Magyarországról. Ordass ugyanis arra számított, hogy rövidesen kiengedik a börtönből, hiszen nemsokára sor kerül az állam és az egyház közötti egyezmény aláírására, vagyis megtörténik az, ami miatt őt való-jában kikapcsolták a közéletből. Viszont úgy vélte, mármint Ordass, hogy ezután

---

a szempontjaim őszintesége, tisztasága és a másik munkaterületem szempontjaitól való függetlensége lenne kétségbe vonható, ami mind a legfelsőbb egyházi igazgatásban, mind a hivatásomban való működésem eredményességét csökkentené, esetleg magát a működést tenné lehetetlenné.” Közli Ladányi: Őrségváltás, 102.

⁶⁰ Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, „A református egyházi életben való szereplésem”, 5.

⁶¹ „Ma is úgy érzem, hogy a jobbik részt választottam amikor a mártír püspök védelmére mentem el, s távol maradtam a másik püspök aznapi beiktatásáról, valamint a magaméról.” Lásd Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, „A református egyházi életben való szereplésem”, 4. Bővebben: Kiss: Egy védőügyvéd, 98.

majd az állam megpróbálja őt püspöki székéből való lemondásra kényszeríteni. Minthogy erre ő nem lesz hajlandó, ezért szeretné a családját biztonságban tudni, nehogy az állam zsarolásra használja föl és bántsa őket.⁶²

Ki juttathatta ki a hírt Genfbe? Ki lehetett a titokzatos hírvivő, akire Visser't Hooft utalt? Bár nem tudhatjuk bizonyosan, de igencsak erős a gyanúnk, hogy ez a bizonyos hírvivő Dienes Barnabás református lelkész volt. Dienes 1920-ban költözött ki az Egyesült Államokba, 1947-től az Egyházak Világtanácsának munkatársa volt, és 1948-ban több hónapot töltött Magyarországon, járta az országot, igét hirdetett, fölmérte a református egyház állapotát, sőt, két ízben – májusban – még Ordass Lajossal is találkozott.⁶³ Novemberben tért vissza Genfbe.⁶⁴

Hogyan jutott el a hírvivőhöz az információ? Ordass-sal személyesen a feyházban még a közeli hozzátartozók is ritkán találkozhattak, így nem valószínű, hogy személyesen kommunikálhattak. A püspököt a feleségén kívül csak az ügyvédje látogathatta meg.⁶⁵ Hogy konkrétan melyikük hozta el a börtönből ezt az üzenetet, nem tudhatjuk, de az bizonyos, hogy az akcióban Kardos is részt vett. Visser't Hooft azt írja, hogy Ordass ügyvédje azt tanácsolja, az volna a legjobb, ha a családnak Ordass befolyásos svéd barátai – svéd egyházi vezetők – meghívót küldenének, hátha így a magyar hatóságok hamarabb engedélyeznék a család kivándorlását, mintha Svájcból, az Ordass-ügyben már exponálódott Egyházak Világtanácsától vagy a Lutheránus Világszövetségtől érkezne ilyen meghívó.⁶⁶ Kardos tehát a per után nem hagyta magára Ordass családját, hanem igyekezett őket a püspök szándékai szerint biztonságba helyezni. Egyáltalán nem kizárt, hogy – ha a hírvivő személyére vonatkozó föltevésünk helytálló – Kardos vette föl a kapcsolatot Dienesel, mint református tisztviselő (Kardos még a főgondnoki választás előtt több kisebb világi egyházi tisztséget viselt⁶⁷) a református lelkésszel, és juttatta el hozzá az evangélikus püspök üzenetét, tudván, hogy el tudja azt vinni

⁶² A levelet lásd LWF Archives, 214.1.2.0.3., Executive Secretary's Office, ES/II. 2., Personell Correspondence, Archbishop Erling Eidem, 1948–1952.

⁶³ Lásd Ordass Lajos naplója, 1948. május 7., 10.

⁶⁴ Dienes életrajzát lásd Dienes Family Homepage, http://www.dienes.hu/?page_id=30. (Letöltés: 2019. március 5.)

⁶⁵ Kardos emlékirataiban utal rá, hogy egyszer a Csillag-börtönben meglátogatta Ordasst. Lásd Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dosz-sziéja, A református egyházi életben való szereplésem”, 9.

⁶⁶ Ordass letartóztatásának híre ugyanis külföldre is hamar eljutott, a Lutheránus Világszövetség és az Egyházak Világtanácsának tisztviselői számos levélben tiltakoztak, és kérték a kormányt, hogy engedjék a püspököt szabadon. Pl. George K. A. Bell cicesteri püspök tiltakozó levelére Dinnyés Lajos miniszterelnök még választ is írt, amelyet a *Szabad Nép* és a *Magyar Nemzet* is közölt, lásd Dinnyés Lajos: A papi minőség nem mentesíthet senkit a felelősség alól, *Szabad Nép*, III. évf., 214. sz., 1948. szeptember 17., 3.

⁶⁷ Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dosz-sziéja, „A református egyházi életben való szereplésem”, 4.

a megfelelő helyekre. A mentőakció azonban nem járt sikerrel, mire megkapták az érintettek Eidem érsek meghívóját, addigra már meggondolták magukat, és megüzenték, hogy mégsem akarnak kiköltözni. Az Eidem-féle levelezés további darabjaiból (amelyet már Sylvester C. Michelfelderrel, a Lutheránus Világszövetség főtítkárával folytatott) kikövetkeztethetjük, hogy a visszaautásításra valamikor 1949. január 25-e és január 29-e között került sor.⁶⁸

Hogy miért gondolhatta meg magát az Ordass család, csak spekulálhatunk. Mindazonáltal hihetőnek tűnik az a következtetés, hogy azért döntöttek a maradás mellett, mert ekkorra vált biztossá számukra, hogy Ordass nem fog hamarabb kiszabadulni a börtönből, így nem kell újra harcba szállnia, s így a család sem kerül veszélybe. A kiutazás tehát okafogyottá vált.

Mint említettük, Ordassék arra számítottak, hogy az állam és egyház közötti egyezmény aláírása után kiengedik a püspököt. Az egyezményt december 14-én aláírták, ezért Kardos, hogy kiugrassa a nyulat a bokorból, december 24-én perújrafelvételi kérelmet nyújtott be a munkásbírósághoz, ahol bizalmasan közölték vele, hogy az újrafelvételt el fogják rendelni. Az információt azonban valaki kiszivárogtatta a sajtónak, s így a *Népszava* 1949. január 8-i száma⁶⁹ – jóllehet hivatalos döntés még nem született – tényként adta hírül a perújrafelvételt. Ezután, január 20-án a bíróság a kérelmet elutasította, s bizalmasan azt hozták Kardos tudomására, hogy ez az újsághír miatt van.⁷⁰ Hogy a kettő pontosan hogy függ össze egymással, miért befolyásolta az újsághír a döntést, egyelőre homály fedi, viszont ez az elutasítás megindokolhatja, hogy az Ordass család végül miért döntött pár nappal később az itthon maradás mellett.

EPILÓGUS

Ordass Lajos büntetése utolsó nyolcadának elengedésével 1950 tavaszán szabadult. Börtönéveit Szegeden és Vácott töltötte le. Szabadulása után évekig félreállítottságban élt, hiszen fogsága alatt egyháza püspöki székétől megfosztotta. 1956. október elején rehabilitálták, a szabadságharc napjaiban visszatérhetett a püspöki székbe, ahonnan ismét félreállították 1958-ban. Ezután 1978. évi haláláig visszavonultan élt.

⁶⁸ LWF Archives, 214.1.2.0.3., Executive Secretary's Office, ES/II. 2., Personell Correspondence, Archbishop Erling Eidem, 1948–1952.

⁶⁹ *Népszava*, Ordas [sic!] püspök ügye ismét a munkásbíróság előtt, 1949. január 8., 4.

⁷⁰ Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, „A református egyházi életben való szereplésem”, 8.

Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy ügyvédjében, Kardos Jánosban – jól lehet egyik legfontosabb ügyeként emlékszik vissza az Ordass-perre, és sohasem bánta meg, hogy emiatt a főgondnoki tisztet nem vállalta, mégis – keserűség, tüske maradt. Kardos a teljes pert ingyen vállalta. Elve volt, hogy egyházi személytől nem fogad el ügyvédi honoráriumot. A per során fölmerülő költségeket – pl. a gyorsírókat – saját zsebből állta. Kardos fájlalta, hogy minden más védencével ellentétben Ordass a szabadulása, pláne rehabilitálása után egyszer sem tette meg azt a gesztust, hogy megkeresse őt, és köszönetet mondjon neki, s esetleg fölajánljon valamilyen honoráriumot. Az ügyvéd nem értette ezt a magatartást, s ezért azt feltételezte, hogy valaki az ő részére vett föl az evangélikus egyháztól vagy Ordass feleségétől honoráriumot, amelyet aztán zsebre vágott. Így Ordassék azt hitték, hogy Kardost valójában rendesen megfizették. Emlékirataiban mindössze ezt a homályos elméletet találjuk.⁷¹ Fia, Kardos István apjáról szóló visszaemlékezéseiben azonban azt állítja, hogy apjának erre a fenti spekulációra konkrét gyanúja is volt. Kardos István visszaemlékezései azonban 30 évvel apja halála után készültek, rengeteg durva tévedés van bennük, így lehet, hogy erre is rosszul emlékezett már. Épp ezért, hogy mi volt Ordass közönyének valódi oka, valószínűleg soha nem fogjuk megtudni.⁷²

Ordass pere, félreállításának körülményei kapcsán számos további kérdés is arra vár, hogy megválaszolják. Vajon ki jelentette föl? Számított-e, és ha igen, megnyit Kardos ügyvédi szerepe abban, hogy a püspök végül is egészen olcsón, két év fegyházzal megúszta? Befolyásolta-e a politikai döntést Ordass széles körű külföldi kapcsolatrendszere? Valójában miért nem szabadulhatott korábban? Tekinthetjük-e az Ordass-pert a pár hónappal később kezdődő Mindszenty-per főpróbájának? Ezeket a kérdéseket a további kutatásnak lesz feladata megválaszolni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Evangélikus Országos Levéltár, D. Ordass Lajos Levéltár, 19. doboz

Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, 256., 260. doboz

Lutheran World Federation Archives, 214.1.2.0.3.; Department of World Service, WS/III. 2.a.

World Council of Churches Archives, 425.3.086–425.3.087; 425.3.104–425.3.105

⁷¹ Kardos János hagyatéka, 256. doboz, Ordass Lajos dossziéja, „A református egyházi életben való szereplésem”, 9–10.

⁷² Kardos: *Apám*, 32–33. Fellelhető: Hadtörténelmi Levéltár, Personalia, Kardos János hagyatéka, 260. doboz.

Kiadott források

- DINNYÉS Lajos: A papi minőség nem mentesíthet senkit a felelősség alól, *Szabad Nép*, III. évf., 214. sz., 1948. szeptember 17., 3.
- ORDASS Lajos: *Önéletrajzi írások*, válogatta Szépfalusi István. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985.
- ORDASS Lajos: *Válogatott írások. Folytatás*, válogatta Szépfalusi István, Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1998.
- PAP László: *Tíz év és [sic!] ami utána következett, 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, szerk. Bárczay Gyula, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992.

Sajtóhírek

- Friss Újság*, Ma kezdik tárgyalni a valutázó Ordass püspökék bűnügyét, 1948. szeptember 28., 1.
- Friss Újság*, Ne lopj, 1948. szeptember 11., 5.
- Kis Újság*, Napló, 1949. október 18., 2.
- Ludas Matyi*, Belopta magát a hívők szívébe, 1948. október 1., 8.
- Magyar Közlöny*, A magyar köztársaság kormányának 8.400/1946. M. E. számú rendelete, 1946. július 28., 2–3.
- Népszava*, Kisorsolták az új munkásbírakat, 1948. május 14., 4.
- Népszava*, Ordas [sic!] püspök ügye ismét a munkásbíróság előtt, 1949. január 8., 4.
- Szabad Nép*, Ordas [sic!] püspököt két, Varga [sic!] Sándort háromévi fegyházra ítélte a bíróság, 1948. október 2., 7.
- Szabad Nép*, Palatábla, 1948. szeptember 23., 6.

Egyéb források

- KARDOS István: *Apám. Dr. Kardos János (1894. augusztus 16. – 1959. november 12.). Visszaemlékezés*, 2. köt., 1945-től, London, kézirat, 1989.
1947. évi XXIII. törvénycikk.
- Ordass Lajos naplója, 1948.

Szakirodalom

- BALOGH Margit: Fakultatív hitoktatás és a konkordátum-fiaszó. Hitoktatási küzdelem és körülményei, 1946–1947, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, XXIV. évf., 2012/3–4., 109–119.
- BOLELATZKY Loránd: Az Ordass-per (Jogi szempontból). *Keresztyén Igazság. Új folyam*, V. évf., 1995/3., 15–26.
- BÖRÖCZ Enikő: *Egyházfő viharban és árnyékban. Ordass Lajos evangélikus hitvalló püspöki szolgálata (1945–1958)*, 1. köt., Budapest, Luther Kiadó, 2012.
- CZENTHE Miklós: Régi egyházkerületek nyomában, *Evangélikus Élet*, LXXI. évf., 6. sz., 2006. június 5., 6.
- DIENES Family Homepage, http://www.dienes.hu/?page_id=30.
- FABINY Tibor: Túróczy Zoltán életútja, in: Cserháti Péter – Fabiny Tamás et al. (szerk.): *Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893–1971)*, 1. köt., *Életút és dokumentumok*, Budapest, Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség, 2002, 13–82.
- HORVÁTH Erzsébet: Kardos János (1894–1959) főgondnoksága, *Református Egyház*, LIX. évf., 2007/3., 67–70.
- KISS Réka: Egy védőügyvéd portréja a XX. századból (Kardos János), *Valóság*, XLIX. évf., 2006/8., 87–101.
- LADÁNYI Sándor: Őrségváltás háttérzenével. Dr. Kardos János, megválasztott dunamelléki főgondnok hivatalba lépésének megakadályozása és Kiss Roland főgondnokká tételének körülményei. *Confessio*, XV. évf. 1991/1., 85–105.
- Magyar Katolikus Lexikon*, iskolák államosítása, <http://lexikon.katolikus.hu/I/iskol%C3%A1k%20%C3%A1llamos%C3%ADt%C3%A1sa.html>
- MOLNÁR János: Razziák a fővárosban. A gazdasági rendőrség tevékenysége 1945–1948 között, *Múltunk*, LV. évf., 2010/4., 46–64.
- Múlt Kor*, Megállapodás jön létre az állam és az egyház között, <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=6374>.
- SZABÓ Csaba – SZIGETI László (szerk.): *Az egyházi iskolák államosítása, 1948*, Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány évkönyve, 2008.
- SZÜCS Gábor László – BÁNÓ Ernő (szerk.): *Az árdrágító és közellátás érdekét veszélyeztető bűncselekmények az uzsorabírói külföntanács (munkásbírói) előtt. 1947. XXIII. t. c.*, Budapest, Hernádi Könyvkiadó – Fővárosi Könyvkiadó, 1947.

ABSTRACT

Gergely Isó: János Kardos's role as a lawyer in the show trial of the Lutheran bishop Lajos Ordass

In September 1948 the Hungarian Lutheran bishop, Lajos Ordass was arrested and brought to trial. All charges against him were untrue and fabricated. The final judgement was born within a month; they sentenced Ordass to two years in prison. The reason behind his persecution was that the state, which was dominated by communists, wanted to get rid of those church leaders who were unwilling to cooperate with the political authority. During the trial, Ordass was defended by an honest and dedicated lawyer, János Kardos, a faithful member of the Hungarian Reformed community. He undertook the defence of many unjustly charged victims of the communist terror before, but he considered the Ordass Trial one of his most important cases because it had a significant effect on his personal life as well. He had to refuse the position of the chief curator in his church in order to be able to perform his duties as the lawyer in the bishop's trial.

Keywords: persecution of churches, Evangelical Church, Ordass Trial, János Kardos, Lajos Ordass, workers' court

EGY SZAMIZDATSZERKESZTŐ MŰHELYTITKAI

NÁDOSY FERENC ILLEGÁLIS KIADÓI TEVÉKENYSÉGE
AZ 1950-ES ÉS 60-AS ÉVEKBEN

Kovács Áron

A protestáns egyházak hivatalos keretein kívül zajló, ugyanakkor az azok lelkeszeivel, gyülekezeti tagjaival szoros kapcsolatban lévő lelkiségi mozgalmak folyamatosan jelen voltak az 1950-es és 60-as évek Magyarországn. Mint ellenőrizhetetlen kisközösségek veszélyforrást jelentettek úgy a kommunista államhatalom, mint az ahhoz lojális egyházi felső vezetés számára. Az állambiztonság az 1950-es évektől fogva a reakció működési terét látta bennük, és mint azt Kiss Réka a Hitvallók-ügy tágabb történeti kontextusa kapcsán részletesen bemutatta, 1967-ig folyamatosan igyekezett felhasználásukkal egy 1948-tól szerveződő protestáns államellenes összeesküvés ügyét megkreálni.¹ Az említett, Hitvallók fedőnevű ügyre 1961 folyamán talált rá a BM. Résztvevői a belügy megfogalmazásában „vallásos lepel alatt folytatott ideológiai támadást” hajtottak végre. Külföldi teológiai és hitmélyítő irodalmat fordítottak és terjesztettek.² Jelen írás az ügy egyik kulcsfigurája, dr. Nádós Ferenc orvos archívumának és írásainak felhasználásával igyekszik a fordítói és iratterjesztői munka megszervezését, lebonyolítását „belülről”, a belügyi forrásokétól eltérő szemszögből rekonstruálni.³

Nádós Ferenc 1907. szeptember 28-án született Zólyom városában, evangélikus családban, Nádós Ferenc lapszerkesztő és Korcsek Márta gyermekeként.⁴ Középiskolai tanulmányait Budapesten, a Kegyes Tanítórendiek Főgimnáziumában folytatta. Osztálytársa, tanulótársa volt az ifjabb Horthy Miklós, kinek révén bejáratos volt a kormányzói rezidenciára, és jó kapcsolatokat szerzett a fővárosi

¹ Kiss Réka: „Hitvallók”. Adalékok egy protestáns ügyhöz 1961-ből, *ATF Szemle*, VI. évf., 2006/1, 49–61.

² Uo. 49.

³ A „Hitvallók”-ügyről részletesen lásd Kiss Réka fent idézett tanulmányát, valamint Mirák Katalin: Színe és visszája. Kádár-korszak – állambiztonság – egyházak (1956–1972), in: Mirák Katalin (szerk.): *Háló 2. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*, Budapest, Luther Kiadó, 2014, 174–180.

⁴ *A Zólyomi Evangélikus Egyházköztség anyakönyve*, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3357-9T94-4LP?i=43&cc=1554443>. (Letöltés: 2017. október 16.)

elit köreiből.⁵ Orvosi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudomány Karán végezte. 1930-tól bekapcsolódott az egyetem Gyógyszertani Intézetében zajló munkákba. Diplomáját 1934-ben szerezte meg.⁶ Életének ehhez az időszakához kötődött megtérésének első állomása is. Mint későbbi visszaemlékezésében írja, Isten ekkor mutatta meg neki, bűnösnek egy „végtelenbe nyúló iszonyatos éjszaka” után a poklot. Ezt követően Krisztus felé fordult, életmódját azonban nem változtatta meg. Egy budapesti kórházban praktizált, közben pedig nagyvilági társaság járt hozzá, és folytatta bűnökkel teli életét. Első nagy isten-élményére 1937-ben került sor, amikor, mint „Az Élet kapujában” című írásában leírja, Krisztus szólt hozzá magyarul, megtapasztalva ezzel létét és az elhívást.⁷

A második világháborúban 1944 szeptemberétől 1945 májusáig katonaeorvosként harcolt a magyarországi hadszíntéren, majd hadifogságba este után a tecuci-i szovjet hadifogolytábor kórházában dolgozott, annak fertőző osztályát vezette.⁸ Itt több társával együtt titkos lelki alkalmakat szervezett.⁹

Hazatérte után a Veszprém megyei Tótvázsony községben helyezkedett el körorvosként. A kommunista hatalomátvételt az alábbiak szerint írta le: „Az új rezsim anyagi természetű ipari, gazdasági és társadalmi változásait sok tekintetben helyeseltem, de ideológiájának szellemi természetű megállapításait jórészt elutasítottam.” Nádós Ferenc szembekerülése a kommunista államhatalommal prognosztizálható volt. Szamizdatszerzői és kiadói tevékenysége is ebben az időszakban, 1946-tól indult el.

A kommunista államhatalom első lépésben Nádós ideológiai „átnevelésére” tett kísérletet. Hétről hétre munkásbrigádok látogatták, akik folyamatosan próbálkoztak meggyőzésével – sikertelenül. Az első nyílt összeütközésre közte és a kommunista rezsim között az 1949-es választások kapcsán került sor. A Tótvázsonyban nyílt szavazásként lebonyolított választásokon mind Nádós, mind a felesége – annak ellenére, hogy tisztában voltak tettük súlyával – a szavazatszámoló bizottság szeme láttára voksoltak a népfront ellen. Ezután rövidesen rendőrségi vizsgálat indult Nádós Ferenc ellen, melyet a hivatása körében elkövetett visszaélés hiányában eredménytelenül zártak le. Hetekkel ezután végkielégítéssel elbocsátották orvosi állásából.¹⁰

⁵ Lóky Béla: *A Kegyes-Tanítótrendiek Budapesti Főgimnáziumának értesítője az 1920–21. iskolai évről*, Budapest, Stephaneum, 1921. 14.

⁶ Molnár László (szerk.): *A Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán végzett orvostanhallgatók jegyzéke 1921–1951*, Budapest, Semmelweis Kiadó, 2006, 154.; Nádós Ferenc: *Az Élet kapujában*, Litér, 1957, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei – Kézirattár (a továbbiakban SRK TGY Kézirattár) Kt. 8167. 3–4, 17.

⁷ Nádós: *Az élet kapujában*, 4–17.

⁸ Nádós Ferenc: *Prognózisok és információk*, SRK TGY Kézirattár An. 12360. 3.

⁹ Nádós: *Az élet kapujában*, 19–20.

¹⁰ Uo. 24–25.; Nádós: *Prognózisok*, 4.

A tótvázsonyi választási incidenset követően Nádós Szentantalfára került, ahol magánorvosként dolgozott. E tevékenysége közben járta az országot, kapcsolatot tartott fent titokban működő keresztény csoportokkal, és több alkalommal meglátogatta a hortobágyi kitelepítetteket is.¹¹

Az állami szolgálatba az orvoshiány miatti többszöri megkeresés után, 1952 tavaszán lépett vissza Nádós Ferenc. Hosszú viták és egyeztetések után egyetlen feltételt szabott a várpalotai körzet elvállalásához: az állami főhatóság a vezető főorvos aláírásával, pecsétjével, iktatószámmal ellátott dokumentumot állított ki, melyben pontosan rögzítik, hogy a marxizmus mely pontjait nem fogadja el, és velük szemben pontosan milyen álláspontot képvisel. Az irat ezenkívül biztosította Nádós számára, hogy kizárólag orvosi ismereteire és nem hitének megtagadására tart igényt az állam:

Megyei Kórház, Veszprém
szám: 141-59/2/952
Dr. Nádós Ferenc
orvos kartársnak
Szentantalfa.

Újbóli állami szolgálatba lépése alkalmából tudomásul veszem, hogy kartárs a kommunista dialektikus materializmus bizonyos tételeit nem teszi magáévá. Ellenben állítja, hogy:

a tudat nem szűnik meg a halállal; hogy a Szellem magasabbrendű, mint a test és az anyag; hogy Isten a legfelsőbb lény, aki öntudatos és mindentudó Szellem, hogy eme Isten a világ eseményeinek legfőbb irányítója és az ő akaratának legfőbb megnyilatkozása a földön Jézus Krisztus; hogy az ember számára Krisztus a legfőbb követendő példakép. Újbóli állami szolgálatba lépése alkalmából biztosítjuk, hogy kartárstól emberbaráti orvosi szakmunkát kívánunk és nem kívánunk semmi olyan cselekedetet, amely fenti meggyőződésének eszmei vagy gyakorlati megtagadását jelentené.

Veszprém, 1952. április 21.
Galács Lajos
igazgató főorvos¹²

¹¹ Nádós: *Az élet kapujában*, 28–29.

¹² Az irat eredetijét a Nádós család őrzi. Ezúton köszönöm Nádós Istvánnak, hogy azt a kutatásomhoz rendelkezésemre bocsátotta.

Az 1952-es év a fentiek mellett több szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bírt Nádosity Ferenc életében. Felesége súlyos betegsége közepette – melynek gyógyítását az Úrra bízta – december 12-én 3 órakor harmadszor is szólott hozzá az Isten.¹³

A várpalotai körzetből rövid szolgálat után hamarosan Litérre került körzeti orvosnak, ahol 14 éven keresztül – nyugdíjazásáig – szolgált.¹⁴

A Litérre való átköltözés időszakában, 1953-ban hallott Schell Zoltán egykori ezredestől – akit Nádosity a hortobágyi kitelepítettek között ismert meg – Marton Dénes Cegléden élő egykori ezredesről, aki korábban agyvérzést kapott. Nádosity Schell Zoltánnal és Ács Gyula egykori tanítóval imaközösséget szervezett Marton megsegítésére, és 1953-ban Cegléden is meglátogatták otthonában. Ennek az útnak a során találkozott Nádosity Vajás Zoltánné egykori diakonisszával, aki felkeltette érdeklődését Molnár Mária, a második világháború alatt az Admirális-szigeteken a japánok által meggyilkolt misszionáriusnő Manus-szigeti munkája iránt.¹⁵

A másik indítást Molnár Mária történetének kutatása iránt Badacsonyban, a misszionáriussal egykor személyes kapcsolatot is fenntartó Malmos Győzőnél tett 1954. szeptemberi látogatása során kapta. Ő mesélt neki Molnár Máriáról, valamint tőle kapta meg a *Hét év a kannibálok földjén* című kötetet.¹⁶ A könyv hatására levélben kereste meg Vajás Zoltánnét, aki ugyan már nem tartotta a kapcsolatot a misszióval, azonban Molnár Mária eredeti leveleit ajándékozta Nádosity Ferencnek. E leveleken keresztül jutott el Draskóczy László református lelkészhez, aki 1948-ig levelezett a misszióval, 1949-ben pedig megírta a „Mánuszon újra szól az Ige” című füzetet, az utolsó jelentést a misszió sorsáról.¹⁷

Mint arról Draskóczy Lászlótól értesült, a hivatalos kapcsolat a Manus-szigeti misszióval Friedrich Walter misszióvezető 1948. január 4-én Magyarországra érkezett levelével megszakadt. Nádosity az ő címét megszerezve igyekezett ezt újraéleszteni.¹⁸ Az első levélváltásra konspiratív módon került sor. Nádosity Párizsban élő sógornőjének, Cseke Teréznek a közvetítésével küldött először üzenetet 1954. október 11-én Walternek és Molnár Mária egykori manusi melanéz munkatársának, Joseph Lomonnak a Liebenzelli Misszió keresztül. A válasz ugyancsak Párizson közbeiktatásával érkezett 1954 decemberének végén. Ezután Nádosity ismételtlen megkísérelte, hogy levelet küldjön Walternek, 1955. február végén írott üzenete azonban nem ért célba. Ezt 1955 áprilisában sikeres levélváltás követte, majd 1955. május 24-én már közvetlenül, légipostán adta fel levelét Nádosity Manusra.

¹³ Nádosity: *Az élet kapujában*, 35.

¹⁴ Uo. 38.

¹⁵ Uo. 39–41.

¹⁶ Molnár Mária: *Hét év a kannibálok földjén*, Magyar Református Külmisziói Szövetség, 1935.

¹⁷ Nádosity Ferenc: *Missziói levelek*, SRK TGY Kézirattár Kt. 8169. 2–6.

¹⁸ Uo. 7.

Walter segítségével Nádós Ferenc jelentős kapcsolati hálót tudott kiépíteni a vasfüggönyön túl: 1955–1956 folyamán levelezni kezdett a Liebenzelli Misszió vezetőjével, Heinrich Hertellel, Ingelore E. A. Lengningg Nyugat-Karolina szigeteki misszionáriussal, Wilhelm Kaercherrel a Kelet-Karolinákról és Esther Benzinger Japánban tevékenykedő misszionáriussal is.¹⁹ Egy másik misszionárius, R. Schadt javaslatára levelet írt Beckernek, egy Palaun szolgáló lelkipásztornak.²⁰ Ugyanebben az időben egyik olvasójának régi kapcsolatait felélesztve szerez információkat Szepesi Mojse Károly Izraelbe vándorolt Krisztus-hívő zsidótól az ottani, a zsidóság körében folyó missziói munkáról.²¹ Nádós kísérletet tett a párizsi magyar reformátusokkal való kapcsolatfelvételtre is, 1955. júliusi hírlevelében azonban arról számolt be, hogy levele nem jutott el a címzettekhez.²²

Munkájával Nádós Ferenc elsődleges célja a Máté evangéliumában szereplő missziói parancs (Mt 28,19–20) teljesítése volt. Mivel tevőleges közreműködésükkel a folyóiratok olvasói nem vehettek részt a missziói munkában, a három lap első-sorban az imaháttér szervezésében látott el fontos szerepet.²³

A fenti személyektől kapott információk alapján kezdte el megszerkeszteni Nádós Ferenc missziói tárgyú szamizdat folyóiratait. 1955. júniustól 1956. márciusig *Missziói levelek*, 1956–1958 között *Missziói lapok*, 1958. júniustól 1963. február-árig pedig *Misszió* címen adta közre szamizdat lapjait 25–30 gépelt A4-es oldal terjedelemben, havi gyakorisággal. A hetvenes és nyolcvanas években ritkábban, *Külmissziói körlevél* és *Missziói körlevél* címen készültek ugyanezen tárgyú írásai.²⁴

A lapok terjesztését Nádós postán oldotta meg. Az írógéppel történő előállítás során egyszerre több példányt is készített, melyeket külön azonosítóval látott el. Ezeket küldte tovább levelezőpartnerei és olvasói számára. A rendelkezésre álló példányok számának szűkös volta miatt használta az általa „körkapcsolásnak”

¹⁹ SRK TGy Levéltár – Dr. Nádós Ferenc levéltára I. Missziói levéltár I–II. 1–400.; Nádós: *Missziói levelek*, 165.

²⁰ Nádós: *Missziói levelek*, 158.

²¹ Uo. 63, 105, 159.

²² Uo. 21, 45.

²³ Uo. 9–11.

²⁴ Nádós Ferenc: *Misszió*, SRK TGy Kézirattár Kt. 8164; Nádós Ferenc: *Missziói lapok*, SRK TGy Kézirattár Kt. 8168; Nádós: *Missziói levelek*; Nádós Ferenc: *Külmissziói körlevél*, SRK TGy Kézirattár An. 2244; Nádós Ferenc: *Külmissziói körlevél*, SRK TGy Kézirattár An. 2248; Nádós Ferenc: *Missziói körlevél*, SRK TGy Kézirattár An 4588; Nádós Ferenc: *Külmissziói körlevél*, SRK TGy Kézirattár, An. 6246; Nádós Ferenc: *Decemberi mindenféle*, SRK TGy Kézirattár, Kt.d. 7371.

nevezett technikát, melynek során több címzett meghatározott sorrendben olvasta ugyanazt a példányt.²⁵ Más esetben írásban kérte az olvasóját, hogy a megküldött dokumentumot a kézhezvétel után 2-3 héttel juttassa vissza.²⁶

Bár a munka dandárját Nádós Ferenc egyedül végezte, számos segítő vett részt a szamizdatok írásában. Az 1958–1963 között megjelent *Misszió* számainak elkészítése már testületi munka volt, a hírszolgálat terheinek megosztása céljával.²⁷ A szerzők, szerkesztők a lapok hasábjain különböző álnevek alatt szerepelnek: budapesti lelkész, badacsonyi asszony, pécsi testvérek, ferences szerzetes. A *Misszió* 23 közreadott számán 14 név szerint beazonosítható segítő dolgozott: Ács Gyula egykori evangélikus kántortanító, földmérő, Czíria János református lelképásztor, Dömötör Ilona, dr. Gadó Pál fizikus, Károlyi Alice, Kiss Ferenc, Meskó Andorné Gálfi Anna háztartásbeli, Miklóssy József, Pataki Ella, Sütő Gyula technikus, Szűcs Kálmán, Temesváry Kálmán református lelképásztor, Túrmezei Erzsébet egykori diakonissza.²⁸ Ezen munkatársakból Nádós igyekezett valódi közösséget szervezni. 1955. novemberi levelében említést tett róla, hogy csendesnapot szervezett számukra, ahol a pogány és zsidómisszió kérdéseit beszéltek meg.²⁹ 1956 szeptemberére a közösség tagjainak száma meghaladta a 30 főt – ennyien írták alá a Joseph Lomonnak írt bátorító sorokat.³⁰ Következő év végén együttműködőként írt a pécsi Meskóékról, a dunapataji Nagy Jolánékról, a budapesti Szántónéról és Szűcs Istvánnéról, a ceglédi Vajas Zoltánnéról és köréről, a szolnoki Farkas Jánosnéról, az őcsei Schell Zoltánról, a tokaji Tarjáni Gyuláról és Malmos Győzőről Badacsonyból.³¹ 1958 februárjában ez a lista Zürichből Csia Sándorral, Káptalanfüredről Schmidt Ernővel, Rudabányáról Meskó Andornéval, Budapestről Szalay Károllyal bővült ki, Schell Zoltán pedig már mint bécsi munkatárs szerepelt.³² Valószínűleg ugyancsak ezek közül az emberek közül kerültek ki a betegek, szenvedők érdekében működő imaközösség tagjai is.³³ A fent említetteken kívüli olvasókról keveset tudunk. A *Missziói* levelek 1956. szeptemberi számában a következőket írta Nádós ebben a kérdésben: „Egy-egy missziói lap vagy levél útját többé nem tudjuk követni. Itt is, ott is lélnak, legépelnek néhány lapot, melyek új utakra

²⁵ Nádós Ferenc: *A yokohamai hadbírótság tárgyalása. Molnár Mária halálának körülményei*, SRK TGy Kézirattár, An. 4932; Nádós Ferenc: *Teológiai levelek*, SRK TGy Kézirattár An. 4936; Nádós Ferenc levele Benke Györgyhöz, SRK TGy Kézirattár, An. 12370; Nádós Ferenc levele dr. Haraszti Józsefné köréhez, SRK TGy Kézirattár, An. 12371.

²⁶ Nádós Ferenc levele Benke Györgyhöz, SRK TGy Kézirattár, An. 12,367.

²⁷ Nádós: *Misszió*, 2.

²⁸ Uo. 1.

²⁹ Uo. 79.

³⁰ Nádós: *Missziói lapok*, 82.

³¹ Uo. 181.

³² Uo. 88.

³³ Nádós: *Missziói levelek*, 10–11, 17.

kerülnek. A külmisszió régebbi munkatársai közül egyesek szintén tájékoztatják köreiket. A magyar külmissziói közösség tehát él és egyre bővül. Határait, kiterjedését azonban mi magunk sem ismerjük.”³⁴ Az 1983. decemberi körlevelében annyit író róluk hogy van köztük lelkészcsaládból származó fiatal, ügyész, pszichológus, pszichiáter, parókus lelkész, valamint idős egyházi vezető is.³⁵

Tartalmukat tekintve Nádosity levelei Molnár Mária missziói munkásságának ismertetésével vették kezdetüket. Nádosity feldolgozta az 1949-ig Molnár Máriáról megjelent irodalmat, a vele egykor kapcsolatban állók levelezését, közli a Friedrich Waltertól és Joseph Lomontól kapott információkat.³⁶ Missziói tárgyú levelezésének kibővülése után Liebenzellből számos nyomtatványt és dokumentumot kapott. Az így szerzett adatok felhasználásával ismertette a Manus-szigeti misszió 1948–1953 közötti történetét, és bemutatta a csendes-óceáni misszionáriusok mindennapjait.³⁷ Később összefoglalókat és fordításokat közölt az Admirális-szigetek és a Karolinák más szigetein, Japánban, Tajvanon zajló munkáról.³⁸ Ugyanebben az időszakban jelentek meg az első tudósítások Billy Graham evangelizációs útjairól is.³⁹ A missziói kitekintésen túl Nádosity lapjai komoly antropológiai tárgyú ismeretanyagot is közreadtak a Csendes-óceán régiójából. Első kézből – Wilhelm Kaercher Kelet-Karolinákon szolgáló misszionáriustól – közölt például hosszú leírást a Cargo-kultuszról.⁴⁰

A *Missziói levelek* tematikai bővülésének másik iránya a hazai hírek fokozatos megjelenése. Ezek a tudósítások jórészt a Nádosity lapja körül formálódó csoportokról szóltak: Beszámol a „zánkai testvérek” missziói tárgyú alkalmairól,⁴¹ a Zánkán rendezett közös, evangélikus-református missziói estékről,⁴² saját, 1955. szeptemberi 10 napos útjáról, melyen hitsorsosokat keresett fel szerte az országban.⁴³ Külön figyelmet szentelt annak, ha a misszió témája gyülekezeti keretek között is megjelent: tudósított arról, hogy egy lelkész gyülekezetében folyamatosan közölte a Molnár Máriáról és a misszióról hallottakat. Egy ferences atya vámospércsi útjáról is írt, ahol a beszámoló szerint a templom körül hatezer ember gyűlt össze, és az atyát az emberek a vállukon adogatták be a szószerékig.⁴⁴

³⁴ Nádosity: *Missziói lapok*, 45.

³⁵ Nádosity: *Decemberi mindenféle*, 3.

³⁶ Nádosity: *Missziói levelek*, 6–7.

³⁷ Uo. 13

³⁸ Uo. 66–68.

³⁹ Uo. 80–81, 122–124, 126–134.

⁴⁰ Uo. 174–180.

⁴¹ Uo. 21.

⁴² Uo. 107.

⁴³ Uo. 61.

⁴⁴ Uo. 77–78.

Mindezek mellett kis számban kulturális hírek is megjelentek a *Missziói levelekben*. Nádosity lapja tudósított először Kodolányi János 1955 júliusában elkészült *Mózes és Júdás* című kéziratának a befejezéséről.⁴⁵ Ugyancsak Nádosity lapjai adtak teret Túrmezei Erzsébet volt diakonissza verseinek publikálásához.⁴⁶

Bár Nádosity Ferenc tevékenységének nem tárgya a politika, megkerülni nem tudta azt. Az államhatalommal történt konfrontációiról – többszöri hitvallásáról – a *Missziói levelek* hasábjain is beszámolt: 1955 szeptemberében beadványt intézett az egészségügyi miniszterhez, melyben hitbéli meggyőződésével indokolva elfogadhatatlannak nyilvánította a Hruscsov által elérendő célként tekintett ateizmust.⁴⁷ Egy másik alkalommal, 1956 januárjában a Veszprémi Járási Tanács VB. X. Egészségügyi csoportja utasította Nádosityt „A dialektikus és történelmi materializmus; forradalom a filozófiában” című konferencián való részvételre és az annak anyagából történő vizsgázásra. Ezt Nádosity a számára 1952-ben kiadott felmentő levélre hivatkozva tagadta meg, és hosszú írásban ecsetelte az Egészségügyi csoport számára a hitben élés előnyeit az orvosi hivatásban.⁴⁸

A fentiekől eltérő jellegű 1955. áprilisi, a Liebenzelli Misszióknak írott levele, amely mint későbbi beszámolókból kiderült, megosztóan hatott a missziói közösségben: többekben félelmet keltett.⁴⁹ Ebben Magyarországról mint missziói terepről írt, ahol veszélyes, ám gyümölcsöző munka folyhat. Részletesen ismertette a misszió ügyének állását, az egyházi felső vezetés meghódolását az államnak, az állam iránti engedelmesség Római levél alapján történő túlhangsúlyozását és azt, hogy ennek okán sokszor azt is megadják az államnak, ami az Istené. Írt továbbá a kommunizmus eszméjének világszintű terjedéséről, egyúttal segítséget kívánt nyújtani az Admirális-szigeteken élők materializmustól való megmentésében. Amint levelében írta: „Soraimmal szeretnék egy kis segítséget nyújtani ahhoz, hogy a Ti lelki óvóhelyetek is valamivel biztosabb lehessen, ahonnan néhány barna testvér is, akiket az Úr a maga számára kiválasztott, a kritikusabb időkben több világosságot kaphasson.”⁵⁰

A *Missziói levelek* folytatásaként megjelent *Missziói lapok* tematikájában követte elődjét. Külföldi híreit jórészt levelezés és külföldi missziói tárgyú folyóiratok cikkeinek fordításai útján szerezte. Megírásának időszakában – 1956 június és 1958 februárja között – Nádosity Ferenc külmissziói érdeklődésének középpontjában továbbra is a Csendes-óceán – különösképpen az Admirális-szigetek és

⁴⁵ Uo. 21.

⁴⁶ Uo. 49–51, 88.

⁴⁷ Uo. 125.

⁴⁸ Uo. 135–137.

⁴⁹ Uo. 61.

⁵⁰ SRK TGy Levéltár – Dr. Nádosity Ferenc levéltára I. Missziói levéltár I–II. 1–400.

a Karolinák –, valamint Japán és Izrael álltak, ugyanakkor számos afrikai, dél-amerikai, észak-amerikai, európai, ázsiai és indiai hírt is közölt.⁵¹ Újdonságot jelent a korábbiakhoz képest, hogy számos hírt közöltek a *Missziói lapok* a Német Demokratikus Köztársaságban működő Lipcsei Misszióról, néhány oldalas beszámoló jelent meg az erdélyi és bukaresti egyházi életről, valamint a Kínában folyó illegális missziói munkáról is.⁵²

Az 1956-os forradalmat közvetlenül megelőző időszakban Nádosity lapja hosszú írást közölt az 1956. augusztus 19–20-i vajai csendesnapról. Ugyanezen szám részletesen elemezte a Hitvalló Magyar Református Egyház Hitvallása című iratot, és teljes terjedelmében közreadta az 1956. augusztus 14-én Nyírgyulaj-Vencsellőn kelt, „Szabolcs-Szatmár megyei lelkipásztorok” által jegyzett, a Református Egyetemes Konventnek szóló beadványt.⁵³

A *Missziói levelek* megjelenése 1956 szeptembere és 1957 februárja között szünetelt. Mint az 1957. februári számban írta Nádosity, 1956. október 23. és december vége között a missziói levelezés teljesen ellehetetlenült.⁵⁴ A forradalom bukásának körülményeit mérlegelve Nádosity Ferenc többek között a Magyarországon állomásozó szovjet katonák körében végzett missziói munka hiányát is felvetette, és azonnal megkezdte annak megszervezését.⁵⁵ Első lépésként igyekezett felvenni a kapcsolatot a Litér mellett, Szentkirályszabadján állomásozó alakulat katonáival. 1957. március 31-én két orosz szótárral és egy Márk-evangéliummal felvértezve a laktanyát övező erdőn keresztül megpróbált bejutni a táborba. Kísérlete végül sikertelen volt, 300 méterre céljától az őrség több éles figyelmeztető lövés leadásával fordította vissza.⁵⁶ Ezután a lipcsei misszióval és rajtuk keresztül a moszkvai pátriárkával igyekezett felvenni a kapcsolatot módszertani kérdések ügyében.⁵⁷

Élénk figyelemmel kísérte Nádosity Ferenc az Evangélikus Egyház külmisszióival kapcsolatos nyitását is. Beszámolt Danhauser László az 1957-es *Evangélikus Naptárban* megjelent missziói tárgyú cikkéről, majd aktívan részt vett a Fabinyi Tibor csöglei evangélikus lelkész által koordinált fóti missziói konferencia szervezésében. Biztatta a *Missziói lapok* olvasóit a konferencián való megjelenésre, és annak részletes programját is közölte.⁵⁸ Az 1957. augusztus 20–22-én 60 ember részvételével lezajlott eseményről Nádosity hosszú tudósítást közölt, beszámolva az Evangélikus Egyház keretein belül létrejött külmissziói bizottságról, melyben

⁵¹ Nádosity: *Misszió*, 201–205.

⁵² Nádosity: *Missziói lapok*, 7, 11, 32–35, 47–49.

⁵³ Uo. 40–42.

⁵⁴ Uo. 65–67.

⁵⁵ Uo. 66–67.

⁵⁶ Uo. 97–98.

⁵⁷ Uo. 123.

⁵⁸ Uo. 96–97, 120–121.

a világi tagok között ő is feladatot kapott. További fontos eredménye a találkozóknak, hogy jelentősen bővült a *Missziói lapok* olvasóinak száma, a külmissziói munka pedig országszerte megindult.⁵⁹

Az 1956-os év más szempontból is áttörést jelentett Nádós Ferenc és köre munkájában. Szeptemberben a csoport egy része bélyegeket és kézimunkákat juttatott Nyugatra, hogy az eladásukból befolyt jövedelmet a Liebenzelli Misszió céljaira fordítsák. A forradalmat követően, 1957 őszén Danhauser László közvetítésével sikerült megismételni ezt,⁶⁰ majd 1958-ban a Magyar Nemzeti Bankon keresztül a Német Karmel Misszió libanoni munkájához nyújtottak segítséget.⁶¹

A *Missziói levelek* szerves folytatásaként kiadott, azonban már testületi munkával szerkesztett *Misszió* klasszikus hírlapként funkcionált. A Nyugatról, elsősorban személyes levelezésen keresztül és a Liebenzelli Missziótól nyomtatva érkező anyagokat szemlézték, fordították és adták tovább olvasóik számára. Az 1958–1963 között megjelent lap híreket közölt az Admiralitás-szigetéről, a Karolinkákról, a teljes afrikai kontinensről, a franciaországi cigánymisszióról, Izraelből, Japánból, Kínából, Ausztriából, a Szovjetunióból, Libanonból. Levelezőpartnereik száma több 1956-ban emigrált személlyel bővült a *Misszió* megjelenésének időszakában. Nyomatott forrásai között szerepeltek a *Mitteilungen der Liebenzeller Mission*, a *Der Sonntag*, a *Mehr Licht*, a *Glaube und Heimat*, a *Die Kirche*, a *Mechleburger Kirchenzeitung*, a *Bratszkij Vjesztnyik*, az *Evangélikus élet*, a *Békehírnök*, a *The Jewish Hope*, a *Palästine*, a *Sonne und Schild* és a *Bibel und Gebet* című kiadványok és folyóiratok.⁶²

Nádós Ferenc munkássága egyedülálló jelenség volt az 1950-es és 60-as évek Magyarországon. Mint a fentiekből kiderült, sikerrel szervezett és tartott fenn jelentős méretű, a külmisszió ügye iránt elkötelezett közösséget. Úgy szervezettségében, mint tevékenységének mértékében azon ritka példák egyike, melyben jelentős 1940-es évekbeli előzmény nélkül bontakozott ki nagyszabású, hosszú ideig fennálló kulturális ellenálló csoport a kommunista Magyarországon. Tovább emeli Nádós Ferenc tevékenységének a súlyát, hogy bár munkájának kezdeti időszakában – leginkább a külföldi kapcsolatfelvétel során – még felfedezhető konspiratív eszközök használata, tevékenységének jó részét nyilvános, ellenőrizhető csatornák igénybevételeivel végezte: a kapcsolattartás elsődleges eszközeként használt leveleit közvetlenül a címzettnek címezve, a Magyar Posta segítségével juttatta el, missziói tárgyú kéziratait, szamizdat folyóiratait ugyancsak postai úton kézbesítette az olvasókhöz.

⁵⁹ Uo. 139–149.

⁶⁰ Uo. 69, 120.

⁶¹ Nádós: *Misszió*, 2.

⁶² Uo.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- KISS Réka: „Hitvallók”. Adalékok egy protestáns ügyszöveghez 1961-ből, *ATF Szemle*, VI. évf., 2006/1., 49–63.
- LÓKY Béla: *A Kegyes-Tanítóréndiek Budapesti Főgimnáziumának értesítője az 1920–21. iskolai évről*, Budapest, Stephaneum, 1921.
- MIRÁK Katalin: Színe és visszája. Kádár-korszak – állambiztonság – egyházak (1956–1972), in: Mirák Katalin (szerk.): *Háló 2. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról, 1945–1990*, Budapest, Luther Kiadó, 2014, 174–180.
- MOLNÁR László (szerk.): *A Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán végzett orvostanhallgatók jegyzéke 1921–1951*, Budapest, Semmelweis Kiadó, 2006.

Kézirattári források

Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára,
Kézirattár (SRK TGY Kézirattár)

- An. 2244. NÁDOSY Ferenc: *Külmissziói körlevél*
- An. 4588. NÁDOSY Ferenc: *Missziói körlevél*
- An. 4932. NÁDOSY Ferenc: *A yokohamai hadbíróóság tárgyalása / Molnár Mária halálának körülményei*
- An. 4936. NÁDOSY Ferenc: *Teológiai levelek 1.*
- An. 6246. NÁDOSY Ferenc: *Külmissziói körlevél*
- An. 12,367. NÁDOSY Ferenc *levele Benke Györgyhöz*
- An. 12,370. NÁDOSY Ferenc *levele Benke Györgyhöz*
- An. 12,371. NÁDOSY Ferenc *levele dr. Haraszi Józsefné köréhez*
- Kt. 8164. NÁDOSY Ferenc: *Misszió*
- Kt. 8167. NÁDOSY Ferenc: *Az Élet kapujában*
- Kt. 8168. NÁDOSY Ferenc: *Missziói lapok*
- Kt. 8169. NÁDOSY Ferenc: *Missziói levelek*
- Kt.d. 7371. NÁDOSY Ferenc: *„Decemberi mindenféle” /Missziói körlevél*

Levéltári források

Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Levéltár – Dr. Nádosy Ferenc levéltára I. Missziói levéltár I–II. 1–400.

ABSTRACT

Kovács Áron: The Secrets of a Samizdat Editor. The illegal publishing activity of Ferenc Nádosy in the 1950s and 1960s

The article introduces the samizdat-publishing activity of Ferenc Nádosy in the 1950s' and early 1960s' Hungary. His papers were among the most successful illegally copied newspapers of the period, reaching a wide range of Christian readers for almost a decade, month to month. The study describes the whole process of editing – gathering sources from abroad, translating, writing, and copying the final articles – and the spreading of the finished papers. The article also gives a detailed inquiry into the content of the prints of Ferenc Nádosy.

Keywords: Ferenc Nádosy, Samizdat, illegal publishing, cultural resistance

„AMIKOR A HÓHÉRT AKASZTJÁK”

FEKETE SÁNDOR KISZORÍTÁSA A HATALOMBÓL

Lányi Gábor

Illyés Gyula *Egy mondat a zarnokságról* című versének néhány sora így hangzik: „mert zarnokság szól / lázból, harangozásból, / a papból, kinek gyónol, / a prédikációból, / templom, parlament, kánpad: / megannyi színpad.”¹ Valóban a zarnokság rendszerszintű megvalósulásának egyik színpada lehetett a református egyház is az 1950-es évek első felében?

Erre a kérdésre keresek feleletet azon kutatás által, amely a Bereczky-korszak lelkészek, presbiterek, egyházi személyek és gyülekezetek elleni, pártállami érdekeket kiszolgáló, koncepciózus ügyeit vizsgálja meg. Még a forradalom kitörése előtt három nappal, 1956. október 20-án rendelte el még a Bereczky-féle konventi elnökség, hogy az egyházmegyei elnökségek gyűjtsék össze azon lelkészek listáját, „akikkel kapcsolatban feltehető volt, hogy méltánytalan hátratételt szenvedtek”² A Dunamelléki Református Egyházkerületből Pap László lelkészi főjegyző által 1957. január 6-án beküldött lista 27 nevet tartalmaz,³ megjelölve a szolgálatvégzés helyét, az ellenük tett intézkedés dátumát, illetve annak jellegét. Ilyen megjegyzések találhatók a nevek mellett, mint például „államsegélyt megvonták, lemondott”, vagy 7 esetben is „kényszerű lemondás”, illetve „fegyelmi úton elmozdítás”. A Bereczky-egyházkormányzat nagyon kreatív módon használta a lelkészekről és azok alkalmazásáról szóló 1951. évi II. egyházi törvénycikket, amely által egyházi bírósági eljárás során a lelkész áthelyezése akkor is elrendelhetővé vált, ha

¹ Illyés Gyula: *Egy mondat a zarnokságról*. <http://mek.oszk.hu/04300/04340/04340.htm#34>. (Letöltés: 2018. szeptember 11.)

² Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) A1b 2048/1956.

³ Dunántúlról 5, Tiszavidékről 43, a konventről 10 nevet tartalmaz a lista.

a bíróság sem a lelkész, sem a presbitérium vagy az egyházközség hibáját nem állapította meg. Ez lehetővé tette, hogy ún. „egyházi közérdekből” az egyházkormányzat bármely lelkészt elmozdíthasson a gyülekezetéből.⁴

Áttekintve a listán szereplő ügyeket, sok esetben visszaköszön Fekete Sándor esperes neve,⁵ aki 1952-től mint a Belső-budapesti, majd annak 1955-ös átszervezése után a Budapest-északi egyházmegye esperese, Budapest–Gorkij-fasori lelképásztor, zsinati tanácsstag, valamint *Az Út* című egyházi hetilap főszerkesztője, a református egyház világi politikai igényekhez való idomulásának egyik legnagyobb szavú és hatalmú érvényesítője volt. Egy állambiztonsági dokumentum úgy jellemzi, mint aki „megbízható fegyvertárs”, mert meggyőződésből építi a szocializmust.⁶ Egy másik Feketét a „konvent szellemi és egyházi munkájának irányítói” közé sorolja.⁷

Csak két rövid példával szeretném illusztrálni Fekete munkamódszereit. Fennmaradt egy 1955 novemberében készített memoranduma,⁸ amelyben felvázolja azokat a konkrét lépéseket, amelyek alapján a Délpesti Református Egyházmegye elnöksége, megkerülve az egyházmegyei közgyűlés jóváhagyását, csupán az egyházkerületi elnökség rendelkezésére missziói egyházközséggé minősítette vissza az 50-es évekbeli „mélypontján” is 700 fős szigetszentmiklósi anyaegyházközséget, azon alig lelezett célból, hogy oda kinevezéssel tehessék meg lelképásztornak Bereczky Albert jelöltjét, Éliás Józsefet, akit a presbiterek nem voltak hajlandók gyülekezetükbe meghívni. Fekete szavaival: „...az egyházkormányzatnak a szigetszentmiklósi ügyben tanúsított erőteljes és határozott magatartása véleményem szerint jó hatást fog kiváltani az egyházközség, az egyházmegye,

⁴ 1951. évi II. egyházi törvénycikk a lelkészekről és azok alkalmazásáról szóló 1933. évi II. egyházi törvénycikk kiegészítéséről.

⁵ Fekete Sándor (Nagyszombat, 1915. június 25. – Budapest, 1972. március 23.): 1937-ben fejezte be teológiai tanulmányait Budapesten, majd lelképásztori szolgálatot teljesített vidéken és Budapesten. 1945 előtt vezető tagja volt az egyház antifasiszta szárnyának, a háború után a Nyíregyházi Szabad Tanácsban tevékenykedett. 1945-től 1948-ig több református lap szerkesztője, 1948-tól *Az Út* című hetilap felelős szerkesztője volt. 1952-től 1956-ig mint az újonnan alapított Budapest-Északi Református Egyházmegye esperese, az egyház legfelsőbb irányítói közé került. Két cikluson át volt kerületi és fővárosi tanácsstag. 1956-ban elhagyta az egyházi szolgálatot és a Magyar Rádió munkatársa, majd főmunkatársa, 1964-től a Magyar Televízió belpolitikai rovatvezetője lett. 1969-től a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának hivatali apparátusában lett osztályvezető. *Magyar Életrajzi Lexikon*, „Fekete Sándor” szócikk, <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/f-7547C/fekete-sandor-755B5/>. (Letöltés: 2018. szeptember 11.)

⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) 3.1.5.-O-9047 /236-244.

⁷ ÁBTL 3.1.5.-O-9047 /81–82.

⁸ RL A/1c 1312/1955, 1955. november 14. Fekete Sándor jelentése Bereczky Albertnek a szigetszentmiklósi helyzetről.

sőt egész egyházunk nevelő munkájára.”⁹ Békési Panyik Andor úgy jellemezte a Szigetszentmiklóson történeteket, hogy „az egyházhatósági terror minden válfaját kipróbálták ezen az ősi gyülekezeten, hogy a vonalas jelöltet rájuk kényszeríthessék”.¹⁰ Bereczky és Éliás felelősségét az ügyben csökkenti, hogy a kinevezéssel Fekete igazából nem az előbbi kettő javát kereste, hanem Bereczky esedékes nyugdíjba vonulása után a püspökségért induló harcban számára veszélyes ellenfelet rejtő Éliást akarta minél távolabb tudni.¹¹

Másik beszédes ügy dr. S. Kiss Zoltán újlőrincfalvai lelkész esete. S. Kiss Zoltán egy hevesi lelkésztestületi gyűlésen Hajdú Péter előadása után olyan hozzászólást tett, amely „vitát provokált és ebben néhány presbiter elítélőleg nyilatkozott államunk új társadalmi rendjéről”.¹² A lelkipásztort behívták az egyházkerület missziói felügyelőbizottságának 1956. április 22-i ülésére, amelyen a bizottság elnöke, Fekete Sándor közölte vele, hogy a lelkipásztori szolgálat végzésére alkalmatlannak tartja, és egy olyan dokumentum aláírására kötelezte, amely elmondása szerint újlőrincfalvai lelkipásztori állásáról való lemondásról szólt. Dr. S. Kiss Zoltán olvasás nélkül ott helyben alá is írta az elé tett papírlapot. Később derült ki számára, hogy a dokumentum nemcsak a kurrens lelkipásztori pozíciójáról, hanem lelkészi jellegéről való abszolút hatályú lemondásáról, sőt a nyugdíjigényéről és a jövőben bármely egyházi tisztségre való megválasztás jogáról való lemondásról is szólt. A bizottság jelen lévő többi tagja sem tudta, hogy mit is tartalmazott igazából a Fekete által aláíratott dokumentum.

A két előbb felidézett ügy is mutatja, hogy Fekete Sándor nem válogatott az eszközökben akkor, amikor a hivatalos egyházi vonallal, de legfőképpen az ő karrierédekeivel szembehelyezkedők eltávolításáról volt szó.¹³ Különös ironiája a tör-

⁹ Uo.

¹⁰ RL A/1b 930/1956 Ócsai Református Egyházközség Presbitériumának 1956. december 16-i üléséről készített jegyzőkönyv kivonata. A jegyzőkönyv eredetije más gyűlések jegyzőkönyvével együtt nem található meg az Ócsai Református Egyházközség irattárában. Helyette Békési Andor aláírásával, 1957. június 1-i keltezéssel a következő géppel írt bejegyzés található: „Ezt a jegyzőkönyvet a Belügyminisztérium emberei magukhoz vették a lelkész letartóztatása alkalmával és azt nem adták vissza.”

¹¹ Fekete püspöki ambícióival kapcsolatosan lásd Adorján József véleményét: ÁBTL 3.1.5.-O-9047/400-402 1956. április 12. „Erdélyi” fn. ügynök jelentése; Éliás visszaemlékezését Fekete motivációira lásd: Éliás József: „A szolgálat teológiája vagy a kiszolgálás teológiája”. *A magyar protestáns egyházi vezetők „szolgálati, diakóniai teológiájának” a kritikai elemzése*, 1987. (A Ráday Könyvtár őrzi kéziratos formában.)

¹² RL A1b 2054/1956 1956. október 9. Kéri Sándor beszámolója a Dunamelléki Református Egyházkerület missziói felügyelőbizottságának 1954. április 22-i gyűléséről.

¹³ Feketével kapcsolatos főbb állambiztonsági jelentések:

ÁBTL 3.1.5.-O-9047/1/149 1952. szeptember 22. Kiss Roland jelentése: Ravasz László Kálvin téri lelkipásztori állásának lemondása kapcsán Fekete meglátogatta Ravaszt, és felszólította, hogy ne használja a lemondását alkudozásra.

ténetnek, hogy Fekete, aki megannyi koncepciózus ügy kitervelője és lebonyolítója volt, végül maga is ilyen eljárás keretei között kényszerült hatalmának elvesztésére. Végül a hóhért akasztották...

Bereczky Albert 1956. június 8. délelőtt 10 órára értekezletre hívta be a Budapest-Északi Református Egyházmegye lelkészeit a püspöki hivatalba.¹⁴ Azzal kapcsolatos mentegetőzéssel kezdte, hogy igazából két héttel korábban lett volna jó találkozni velük, de svájci útja ezt megakadályozta. Svájcban Barthtal is személyesen találkozhatott. Mint mondta, erre azért is fontos utalnia, „mert szerintem világos bevezetése és megalapozása annak, hogy jól értsétek azt, ami történik”. A nagy svájci teológus is „akceptálta” Bereczky azon két teológiai nézetét, hogy „minden tiérettetek van”; ami most Magyarországon történik, az „értetek történik, a gyülekezetekért történik”. A másik szerint Isten irgalmas ítélete miatt zajlik a forradalmi átalakulás Magyarországon, amely szenvedéssel jár (itt ráadásul még Ravaszt is idézi), de az egyház feladata, hogy ellenforradalmisággal ezt a szenvedést ne növelje. Bereczky ezen *captatio benevolentiae* után rátért az értekezlet összehívásának igazi okára, azon felismerésének megosztására, hogy Fekete Sándor „barátunk olyan magatartást tanúsít, ami se az egyik, se a másik tételnek nem felel meg. [...] hova-tovább tarthatatlanná tette a hatalmaskodásnak – nevezzük nevén – azt a magatartását, amelyiknek következményeit én már kezdtem abban látni, hogy sorban jöttek hozzám a társaságból emberek, egész komoly belső keserűségekkel.”

Bereczky több esetet is röviden a lelkészek elé tárt, amelyek Fekete hatalmaskodó magatartását példázták. Az egyik szerint egy esperes-gondnoki értekezleten Fekete olyan minősíthetetlen támadást intézett esperestársa ellen,¹⁵ hogy az

ÁBTL 3.1.5.-O-9047 /400-402 1956. április 12. „Erdélyi” fn. ügynök jelentése: Fekete kezdetben látszólag támogatta Pap László egyházkerületi főjegyzővé való kinevezését, majd ellene fordult, és igyekszik őt Finta Istvánnal együtt ellehetetleníteni. Finta és Fekete püspökök akartak lenni, de mivel látják, hogy erre nincs sok esély Bereczky „kidőlése” után meg akarják szüntetni a püspökségeket és a konventnek akarnak Péter János vezetésével több jogkört adni. Fekete féltékeny fasori lelkésztársára, Halasi Gáborra, ezért konventi munkát adott neki, hogy a népszerűségét elveszítse, ami után majd „elteszi valahová”.

ÁBTL 3.1.5.-O-9047 /388-396 1956. június 22. Muraközy Gyula szerint Fekete Sándort munkatársai szerették, nagyvonalú volt és a kis embereket védte, „bármily erőszakos eszközöket használt is, amikor egyházpolitikai téren működött”.

¹⁴ A beszédet Halasi Gábor fasori lelképásztor jegyezte fel. Lásd RL A1e 9/1958.

¹⁵ Bereczky szerint az eset a legutolsó egyházkerületi közgyűlés alkalmával történt, ugyanakkor a beszédet megelőző közgyűlés (1955. december 7–8.) alkalmával nem volt esperes-gondnoki értekezlet. Feltételezhetjük, hogy Bereczky nem esperes-gondnoki értekezletre, hanem a közgyűlést előkészítő (1955. december 5.) egyházkerületi tanácsra gondolhatott, amelyen szintén jelen van az esperesek többsége. Sajnos ennek az ülésnek csak határozati jegyzőkönyve áll rendelkezésre. A beszéde előtti legutolsó esperes-gondnoki értekezlet 1955. október 20-án zajlott le, ez túllontúl távoli időpontnak tűnik ahhoz, hogy Bereczky erre utalhasson. Az

ott rögtön le akart mondani a pozíciójáról, „nagy nehezen elsimítottuk a dolgot”. A másik eset rögtön a rá következő napon a diakónia bizottság ülésén történt, ahol az egyházkerületi diakóniai előadóval szemben ütött meg Fekete agresszív hangot. Egy újabb alkalommal Bodonhelyi József teológiai tanárnak támadt neki azzal, hogyha „így folynak a dolgok tovább a teológián, akkor nem lehet csodálkozni azon, hogy a budapesti teológiai meg fog szűnni”. Miután Bereczky figyelmeztette őt arra, hogy felelőtlen kijelentése káros pletykákat indított útjára az egyházban, Fekete mindezt még megtette azzal, hogy újra rátámadt Bodonhelyire, amiért az beárulta a püspöknel. Mindezt követően Fekete egy nagy konventi missziói értekezleten is kritizálta a budapesti teológiai tanárokat. Ezek a fegyelmezetlen indulatkitörések arra a következtetésre juttatták Bereczkyt, hogy Fekete „kiesett az ige és Szentlélek fegyelmező hatása alól”.

De a felsorolt kisebb esetek csak előkészítői voltak annak az ügynek, ami vég-ső döntésre készítette Bereczkyt. Ezt az esetet már nem Bereczky elmondásából, hanem az ügy bírósági dokumentumaiból és résztvevőinek nyilatkozataiból rekonstruálom. Ezek szerint az Elnöki Tanács titkára, a Népművelési Minisztérium miniszterhelyettese, a civilben szobrász Darabos Iván¹⁶ személyes ismeretségük révén Péter János tiszavidéki püspök segítségét kérte református felmenőinek felkutatásához. Fekete maga ajánlkozott Péternél, hogy segít neki a szükséges anyakönyvi adatok beszerzésében, amelyekért 1956. január 30-án leküldte segéd-lelkészét, Juhász Sándort, a kajászoói gyülekezetbe. A leutazásra Péter János a saját szolgálati autóját bocsátotta rendelkezésre, amelyet azonban aznap délre vissza akart kapni. Emiatt Fekete nagyon szigorúan meghagyta a segédlelkészének, hogy úgy szerezze meg a helyi lelkési hivatalból az adatokat, hogy délre minden-képpen visszaérkezzen az autó. A segédlelkész nem találta otthon Czanik Béla kajászoói lelkészt. Fekete szigorú rendelkezésének nyomása alatt a segédlelkész

---

esperes-gondnoki értekezletek jegyzőkönyvei elég vázlatosak és nem utalnak a résztvevők esetleges nézeteltéréseire, így azt sem tudhatjuk bizonyosan, hogy melyik esperestársa ellen kelt ki Fekete.

¹⁶ Darabos Iván (Kakucs, 1911. augusztus 3. – Budapest, 1983. január 14.), politikus. Gipsz-szobrászsegéd volt, majd elvégezte az Iparművészeti Iskolát. 1939-ben önálló kiállítása volt a Múcsarnokban. 1939-től vett részt a munkásmozgalomban, 1942-től az MSZDP tagja. 1945-ben belépett az MKP-ba, hivatásos pártmunkás Pestszentlőrincen, 1947-től ugyanott az MKP titkára. Az MKP hat hónapos pártiskolájának elvégzése után megyei pártbizottságokban dolgozott. 1953–56-ban az Elnöki Tanács titkára, 1956-ban népművelési miniszterhelyettes. 1956. novembertől 1957 januárjáig rangidősként irányította a Népművelési Minisztériumot. 1957–62-ben az MSZMP Zala megyei Bizottságának első titkára, 1962-től nyugalomba vonul-ásáig (1965) az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos és Kulturális Osztályának vezetője volt. 1957–59-ben az MSZMP KB póttagja, 1959–65-ben tagja, 1949–1967 között országgyűlé-si képviselő. <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/d-750BB/darabos-ivan-75100/>. (Letöltés: 2019. szeptember 11.)

úgy döntött, hogy Czanik cselédjével felnyitattja a lelkészi hivatalt, és maga keresi ki az anyakönyvekből az adatokat. A régi anyakönyveket a lelkész hálószo-
b szekrényében találta meg. Közben odakérette az egyházközség gondnokait, akik munkája vége felé érték csak oda, és az autó sofőrjével együtt – Juhász elmondása szerint – készségesen segítettek az adatok kikeresésében és bediktálásában, majd sietve visszaindult Budapestre.¹⁷ Egy cetlit hagyott hátra Czaniknak: „Ne vedd zokon, hogy távolléted ellenére is otthonosan mozgunk, de mindent a szokott helyére tettünk vissza.”¹⁸

A beteglátogatásból hazatérő lelkészt nagyon feldúlta a személyes szférájába való illetéktelen behatolás, ennek ellenére másnap baráti hangvételű levélben kért magyarázatot Feketétől.¹⁹ Elpanaszolta neki azt is, hogy az eset miatt kénytelen volt felmondani cselédjének, és ezért 150 Ft felmondási díjat kifizetni neki, tehát a személyes sérelmén túl anyagi kára is származott az ügyből. Azon aggodalmának is hangot adott, hogy Juhász hozzáférhetett az egyházközség pénzéhez és pecsétjéhez, és nem lehet tudni, visszaélt-e velük. Ezenkívül a faluban pedig az a számára rendkívül kellemetlen pletyka kapott szárnyra, hogy az ÁVO tartott nála házkutatást.

Fekete a baráti érdeklődésre két héten keresztül nem válaszolt. Ez arra indította Czanikot, hogy esperesén, Radics Józsefen keresztül emeljen hivatalos panaszt Feketénél segédlelkésze viselkedésével szemben. Mivel Fekete erre sem válaszolt, ezért Radics Bereczky elé vitte az ügyet, aki 1956. február 27-én kérte meg Feketét a Czaniknak és Radicsnak való válaszadásra. Bereczky meglepetten értesült arról, hogy május 2-án Fekete még semmit sem lépett az ügyben. Végül Fekete késlekedéséért, de azért is, mert Bereczky úgy ítélte meg, hogy a segédlelkész kényszerhelyzetbe hozásával és jogosulatlan tette ösztönzésével Fekete túllépte a hatáskörét, az egyházkerületi bíróság 1956. május 9-én írásbeli intés fegyelmi büntetésben részesítette őt.

Itt térhetünk vissza oda, hogy Bereczky magához hívatta a Budapest-északi lelkészi kart 1956 júniusában. A kajászói eset ismertetés után ugyanis azt tárta eléjük, hogy „magától értetődően együtt jár, hogy az egyházkerületi bíróság büntetésével megterhelve, [Fekete] nem lehet a Budapest-északi egyházmegye esperese”. Elmondása szerint sokat gondolkodott azon, hogy milyen megoldás is lehet találni arra, hogy a Fekete által betöltött fontos munkakört is ellássa valaki, ugyanakkor Fekete számára is legyen lehetőség a „becsületos újrakezdésre”. Végül arra jutott, hogy „legsímább, legegyszerűbb, legemberségesebb megoldás

¹⁷ RL A1e 9/1958 1956. május 5. – Juhász Sándor beszámolója Fekete Sándornak.

¹⁸ RL A1e 9/1958 1956. január 31. – Czanik Béla levele Bereczky Albertnek.

¹⁹ RL A1e 9/1958 1956. január 31. – Czanik Béla levele Fekete Sándornak.

az”, ha a pécsi lelkésszel és baranyai esperessel Szamosközi Istvánnal cserélnék helyet, úgy is, mint lelkészek, úgy is, mint esperesek, sőt Szamosközi még *Az Út* szerkesztését is átveszi Feketétől.

Bereczky már kész tényként jelenthette be az állászcserét, ami nem is nagyon lephette meg az egybehívott lelkészeket, hiszen 1956. május 26-án a fasori, május 27-én a pécsi gyülekezetek presbitériumai már jóváhagyták az Egyetemes Konvent Elnökségének kérését, hogy lelkipásztoraikat egymással elcseréljék. Május 28-án pedig már az Egyházkerület jóváhagyta a presbitériumok ez irányú határozatait.

Várható volt azonban, hogy Fekete nem fog belenyugodni az őt ért megalázó hátrátételbe. Először Bereczkytól engedélyt kért arra, hogy gyermekeinek tanulmányai miatt 1956. június végéig a Fásorban maradhasson, amit meg is kapott. 1956. június 27-én pedig meglepetésszerűen egyszerre adta be írásban lemondását a pécsi egyházközségnek, a baranyai egyházmegyének és Bereczkynek. „Bár meggyőződésem, hogy a Főtiszteletű Püspök Úr szolgálata és személye, valamint egyházunk útja iránti hűségem indokolná a bizalmat, magam is belátom, hogy a jelenlegi körülmények között ezt nem igényelhetem a Püspök Úrtól. [...] Több szempontból is az látszik jobbnak és gyümölcsözőnek, ha más munkakörben vállalkozok szolgálatot.”²⁰

Bereczky nem fogadta el a lemondást, hanem a fegyelmi eljárást rendelt el „egyházi hatóság határozatának kigúnyolása” miatt, amelyet a Baranyai Református Egyházmegye bíróságának kellett lefolytatnia Feketével szemben.²¹ Fekete már mint a Magyar Rádió munkatársa, új munkahelyének fejleces papírján válaszolt a vádakra, értetlenségének adva hangot, illetve személyeskedő sértéseket vágva a vádak megfogalmazó egyházmegyei ügyészhez, annak inkompetenciája kapcsán. A fegyelmi tárgyalást 1956. október 9-re hívták össze Pécsre. A tárgyalás napján Fekete betegségére hivatkozva kérte a tárgyalás elhalasztását, amelyet azonban a bíróság elutasított, azzal az indokkal, hogy annak csak az időhúzás lehet a célja. Végül Fekete távollétében, zárt tárgyaláson hozták meg az ítéletet.

Az ítélet érdekes eleme, hogy elsősorban az egyházi felsőséggel szembeni engedetlenség vádját emelték ki benne, ráadásul groteszk módon Fekete hivatali elődjére, Szabó Imrére is hivatkoztak: „Voltak előtte példaadók! Elődje, aki szolgálati helyéről Abaúj csücskéig ment, és a többiek. Engedelmeskedtek! Vállukon a palásttal kezükben a bibliával – ott hirdették az evangéliumot, ahova rendeltettek... Éppen ő nem engedelmeskedett, aki az engedelmességet hirdette.”²² Különösen is

²⁰ RL A1e 9/1958 1956. június 27. Fekete Sándor levele Bereczky Albertnek.

²¹ RL A1e 9/1958 1956. július 5.

²² RL A1e 9/1958 1956. október 9. Református Egyházmegyei Bíróság jegyzőkönyve Ad. 258/1956. 5.; az ítélet hangvétele szokatlanul indulatos és személyeskedő, pl. „Éppen ezért hiába gondolta Fekete Sándor – egyelőre szegreakasztja éjfékete palástját – ha majd úgy akarja – ismét

beszédesek az alábbi sorok: „Nem engedelmeskedett. Itt a vétke és a vétkességének a súlypontja. Szóval itt a törés. Ez, a hitbeli és az egyházfegyelmi veszélyesség.”²³ Az ítélet palástvesztés volt, tehát egyházi hivatalviselési jogtól való végleges megfosztás és a nyugdíjigény elvesztése. Beszédese, hogy a bírósági határozatot 1956. október 22-én, a budapesti forradalmi események előestéjén adták postára – ez később még különleges jelentőségre tesz szert.

De mi is állt Fekete eltávolításának hátterében? 1954-re Bereczky Albert is kénytelen volt elismerni, hogy az államérdeket kiszolgáló egyházpolitikája elidegenítette tőle a református lelkészek és gyülekezeti tagok nagy részét, tekintélyi és erkölcsi válságot eredményezve egyházában. Az egyházon belüli kritikus hangokat felerősítette a Nagy Imre miniszterelnöksége alatti önkritikus hangulat, és szerették volna, ha az egyházkormányzat is hasonló önkritikát gyakorol, sőt rehabilitálja azokat, akiket politikai okokból állítottak félre.

Bereczky belső reformtörekvéseinek egyik első mozzanata, hogy a lelki atyja, Victor János halála miatt 1954-ben megüresedett egyházkerületi lelkészi főjegyzői helyre Pap Lászlót juttatta, aki az egyetlen olyan egyházi vezető volt, aki egyenessége és tisztessége miatt széles körben népszerű, sőt szeretett maradt, illetve akire még Horváth János, az ÁEH elnöke is ezt mondhatta: „Pap László vonala sem rossz”,²⁴ tehát akit az egyház mérsékeltbben baloldali elemei is elfogadtak. Sőt, elfogadtak volna a későbbiekben akár még püspököknek is.²⁵ Pap pozicionálásával azonban Bereczky nemcsak az egyház helyzetét akarta javítani, hanem a maga megítélését és népszerűségét is szeretete volna növelni, hiszen akkorra már a református egyház legfőbb hivataláért folytatott rivalizálásában egyértelműen vesztesre állt Péter János debreceni püspökkel szemben. Bereczky egyházkerületének és a zsinatnak legmeghatározottabb hangadói, Finta István, Kádár Imre és Fekete Sándor ekkorra már mind az „új csillag”,²⁶ Péter János támogatói körébe tartoztak. Bereczky távoztával – a „vén bolond” „kidőlésével”,²⁷ ahogy Péter körében őt emlegették – Fekete (és Finta is) püspök szeretett volna lenni. Fekete

---

felékesíti vele magát és beáll a magyar kálvinok papjai közé.” Sértésként róják fel, hogy a Magyar Rádió fejleces papírján válaszolt: „Ha elment volna bárhová papnak – esetleg magával vihette volna némelyek szimpátiáját, de a legvilágiabb helyen helyezkedett el...”

²³ RL A1e 9/1958 1956. október 9. Református Egyházmegyei Bíróság jegyzőkönyve Ad. 258/1956. 6.

²⁴ ÁBTL 3.1.5.-O-9047 /397-399, 1956. május 21. Feljegyzés Dezséry László ev. Püspök és Horváth János ÁEH elnök beszélgetéséről.

²⁵ ÁBTL 3.1.5.-O-9047 /388-396, 1956. június 22. „Kemény Zsigmond” fn. ügynök (Muraközy Gyula) jellemzése Bereczky Albertről: Muraközy Bereczky lehetséges utódaként Pap Lászlót vagy Farkas Józsefet jelölte meg.

²⁶ ÁBTL 3.1.5.-O-9047 /236-244.

²⁷ ÁBTL 3.1.5.-O-9047 /400-402.; 1956. április 12. „Erdélyi” fn. ügynök (Adorján József) jelentése: Kéry Sándor egyházkerületi tanácsos és Hajdú Péter esperes elmondásai alapján írt jelentése.

látszólag támogatta Pap főjegyzővé választását, de utána igyekezett „megfúrni”.²⁸ Pap visszaemlékezéseiben ír arról, hogy Bereczky azzal vette őt rá a főjegyzői tisztt vállálására, hogy ha nem vállalja, akkor nem tud mit tenni, kénytelen lesz Feketének ajánlani a tisztséget. Fekete kiszorítása a hatalom közeléből tehát Bereczky reformtörekvésének a része volt,²⁹ Pap László szerint Bereczky még Visser't Hooftnak az Egyházak Világtanácsa (EVT) főtitkárának is büszkélkedett az eltávolítás sikerével.³⁰ Ugyanakkor higgadtságra is intett. A már többször felidézett 1956. június 8-i lelkészértekezleten is hangoztatta: „...senki ne ábrándozzon arról, hogy Fekete Sándor elment, és most nem tudom, mi jön.”³¹ Mindenesetre Pap László előtérbe helyezése és Fekete menesztése Bereczky későn érkezett reformkísérletének nyitánya volt. Az megint más kérdés, hogy mindezt hasonlóan koncepciózus, csúsztatásoktól és jogtalanságoktól terhelt módon hajtották végre, mint a korábbi ügyeket.

Horváth János értesülései szerint, Fekete búcsúzásakor azt mondta: „Ne féltsék, talpra fog állni és vissza fog ő jönni még.”³² Valóban nem kellett őt félteni. Emlékezhetünk, hogy a palástvesztő ítéletet 1956. október 22-én adták postára. Ez a kis mozzanat adta meg a lehetőséget Feketének a fellebbezésre. Fekete ugyanis saját elmondása szerint a Rádió ostromát annak épületében élte át, Hegyi Füstös István kollégája izgatására állítólag mint „ÁVO-s sztálinistát” majdnem meg is lincselték az udvaron. Mikor hazamehetett volna, olyan híreket kapott, hogy Németh Géza teológushallgató gépfegyveres különítménnyel kereste Kálvin téri lakásán, ezért nem mert hazamenni, hanem Budán bujkált.³³ Postáját sem tudta átvenni.

Fekete 1957. december elején kezdett el írásban érdeklődni az ítélete felől, és kezdte hangoztatni, hogy az „ellenforradalmi napokban” azt nem kaphatta

²⁸ Uo.

²⁹ Pap László: *Tíz év és ami utána következett 1945–1963*, Bern, EPMSZ, 1992, 115.

³⁰ Pap: *Tíz év*, 140.

³¹ „Valami igen komoly változás a ti számotokra azt hiszem, mégis jön. T.i. én nem egyőtökkel beszéltem, akik hozzám jöttek és azt mondták, hogy nem merik a szájukat kinyitni. Ezt pedig az egyházban nem lehet így csinálni. És én nagyon szeretném, ha megkaphatnám tőletek azt a bizalmat, hogy nyissátok ki előttem a szájatokat. Mondhat valaki bolondot is – hadd mondja. Mert megfélemlítéssel nem lehet az egyházat kormányozni.”

³² ÁBTL 3.1.5.-O-9047/397-399, 1956. május 21. Feljegyzés Dezséry László ev. Püspök és Horváth János ÁEH elnök beszélgetéséről.

³³ RL A1e 9/1958 1958. július 13. Fekete Sándor levele a Dunamelléki Református Egyházkerület Elnökségéhez; a levél egy személyes részlete: „Nem hallgathatom el, milyen lesújtó érzés volt számomra, hogy húsz évi lelkészi, tizenhárom esztendő egyházkormányzati szolgálat után ilyen vesszőfutásban volt részem és így megbélyegezve és megsebezve kellett megválnom attól a munkától, amelyre ifjúkoromban az életemet tettem. Félreállításom után jó ideig állásom sem volt, egyetlen, de egyetlen lelkésztársam, vagy munkatársam nem törődött velem.”

kézhez.³⁴ Érdekes, hogy Fekete első érdeklődése után alig egy héttel Horváth János,³⁵ az ÁEH elnöke táviratban kérette be magához Horváth Antal baranyai esperest, hogy a Fekete Sándor fegyelmi ügyével kapcsolatos iratokkal másnap délben „szíveskedjék” hivatalában megjelenni.³⁶ Ezután születik meg a baranyai egyházmegyei ügyész azon Feketének kedvező szakvéleménye, hogy ha Fekete nem kapta meg az ítéletet,³⁷ akkor az számára nem emelkedhetett jogerőre, tehát Feketének lehetősége van a fellebbezésre.³⁸

Ezt 1958. július 16-án Fekete meg is tette az egyházkerületi bíróságnál. Mivel nem sikerült hitelt érdemlően igazolni, hogy 56-ban kiértésítették Feketét az ítéletről, ezért és más formai és illetékességi hibákra hivatkozva az egyházkerületi bíróság 1958. augusztus 8-án megsemmisítette a baranyai egyházmegye szigorú ítéletét. Bereczky ekkor már agyvérzése után, fél oldali bénultságának nyomait viselve, püspöki tisztségének utolsó hónapjait töltötte. Nincs nyoma, hogy ezen a ponton hallatta volna a hangját ebben az ügyben.³⁹ Fekete tehát két év múltán, ha jogi elégtételt kaphatott is, de az aktív egyházi szolgálatba már nem tért vissza. Előbb a Magyar Rádió főmunkatársa, majd 1964-től a Magyar Televízió belpolitikai rovatvezetője lett. A „megbízható fegyvertárs” 1969-ben a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának hivatalába kapott osztályvezetői kinevezést. 57 évesen, 1972-ben hunyt el.

Félreállítása tehát Bereczky későn érkezett reformjainak nyitánya kívánt lenni. Beszédese azonban, hogy ugyanolyan koncepciózus keretek között zajlott le, mint amilyeneket tőle szokhatott meg az egyházi közvélemény, ami talán az elégtétel-igazságtétel érzését is kelthette. Az egyházkormányzat „nem vethette le a foltjait”,

³⁴ RL A1e 9/1958 1957. december 3. Fekete Sándor levele Baranyai Református Egyházmegyéhez; ugyanakkor ügye közszájon forgott, Pap László szerint még Visser't Hooft, az EVT főtitkára is tudott róla. Lásd Pap: *Tíz év*, 140.

³⁵ Arról, hogy Horváth János sem volt túl jó véleménnyel Feketéről, lásd Pap: *Tíz év*, 191.

³⁶ RL A1e 9/1958 1957. december 10. Horváth János levele a Baranyai Református Egyházmegyéhez.

³⁷ Az egyházmegye egyébként novemberben újra megkísérelte a kiértésítést, illetve „tudakozványt” is intéztek a postához, amely szerint a levelet valaki átvette 1957. január 12-én. Ezt később nem találták hitelt érdemlően bizonyítottanak.

³⁸ RL A1e 9/1958 1957. december 23. Dr. Jánossy egyházmegyei ügyész levele Horváth Antal baranyai esperesnek.

³⁹ Az információk töredékesek, de az is lehetséges, hogy az egyházkerületi bíróság Bereczky bevonásából, annak külföldi tartózkodása alatt semmisítette meg az elmarasztaló egyházmegyei ítéletet. „Az iratokból megállapítható az, hogy ez az egész ügy a Püspök Úrnak személyes természetű ügye. Személyes természetű ügyben pedig elképzelhetetlennek tartom azt, hogy vele ez az ügy ne tárgyalassék meg. [...] Erre való tekintettel nem találnám helyesnek azt, hogy Püspök Úr előtt ne tárnánk fel előzően az ügynek összes ténybeli és jogi vonatkozásait. Úgy gondolom, hogy ez valamenyiünknek a kötelessége. Ezért nekem az az indítványom, hogy az augusztus 8-i tárgyalást be kell állítani és az újabb tárgyalási határnapot olyan időpontra kitűzni, amikor a kérdést már a püspök úrral meg lehet beszélni.” Lásd RL A1e 9/1958 1958. július 28. egyházkerületi ügyész levele Farkas József egyházkerületi főjegyzőnek.

még hogy ha ellenkező előjellel is, de módszereiben ugyanúgy a „zsarnokság színpadaként” funkcionált, mint korábban. Ezek érdekes, ugyanakkor szomorú emberi, teológiai tanulságok.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL)
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

FELHASZNÁLT IRODALOM

ÉLIÁS József: *„A szolgálat teológiája vagy a kiszolgálás teológiája”. A magyar protestáns egyházi vezetők „szolgálati, diakóniai teológiájának” a kritikai elemzése*, 1987 (kézirat).
PAP László: *Tíz év és ami utána következett 1945–1963*, Bern, EPMSZ, 1992.

ABSTRACT

Lányi Gábor: The Exclusion of Dean Sándor Fekete from Church Government (1956)

Sándor Fekete (1915–1972), Dean of the Budapest North Church County between 1952–1956, was one of the most enthusiastic agents of communist state interest within the Reformed Church in Hungary. The means by which he arranged the relocation, suspension and, in some cases, the forced retirement of dissenting pastors, displays many parallels with the show trials of the Rákosi Era. Fekete’s methods made him infamous among his colleagues and blackened the whole church government. In order to regain his lost popularity, Bishop Albert Bereczky turned Fekete’s means against him, and made him leave the pastoral duty by the exaggeration of one of his “minor” abuses of power. This study shows examples of the nature of Fekete’s methods, the process of his disciplinary trial, and the reasons for his exclusion from church government and pastoral duty.

Keywords: Albert Bereczky, Sándor Fekete, show trials, communist collaboration, church-state relations

VAJTA VILMOS ÉS A REFORMÁTUS ATYAFIAK

PROTESTÁNS MORZSÁK VAJTA VILMOS LEVELESLÁDÁJÁBÓL

Mirák Katalin

Vajta Vilmos evangélikus lelkész, teológiai professzor a nyugati magyar evangélikus papi emigráció jeles személyisége volt. Irathagyatékának egy része 2014 novemberében került Svájc–Franciaország–Svédország-útvonalon át végül Norvégiából Magyarországra, az Evangélikus Országos Levéltárba.¹

A több évtizedet felölelő hagyaték nemcsak kor- és egyháztörténeti, de teológiai szempontból is figyelemre méltó gyűjtemény. Valódi kincsestar! A (többségében) magyar nyelvű levelek, képes- és levelezőlapok, fotók, újságcikkek, jegyzőkönyvek és egyéb kordokumentumok mellett nagy számban található itt norvég, svéd, francia, német, angol, dán és holland nyelvű iratok, írások, levelek is. Mindez hűen tükrözi Vajta térben és időben rendkívül kiterjedt személyes ismeretségi körét.

1948 tavaszán a Svédországban élő s akkor már nős fiatal magyar lelkész sorsdöntő választás előtt állt: hazatérjen-e Magyarországra, ahol a pártállam egyházüldöző politikája akkorra éles és egészen egyértelmű fordulatot vett, vagy kint maradjon külföldön. Mély lelkiismereti és egyházpolitikai dilemmáját egészen személyes közelségből ismerhetjük meg Ordass Lajos² püspöknek 1948 márciusában írt leveléből:

¹ A Terray László magyar evangélikus lelkész (Norvégia) kezdeményezésére és Jeszenszky Géza akkori oslói nagykövet segítségével diplomáciai postán 2014 őszén Magyarországra érkezett iratanyagot lásd Evangélikus Országos Levéltár (EOL) Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1948, 1961–2003.

² Ordass Lajos (1901–1978): hitvalló mártír evangélikus püspök, aki 1948 folyamán az egyházi autonómia védelmében szállt síkra a felekezeti iskolák államosítása, az egyházon belüli erőszakos személyi „tisztogatás” és az állam által követelt egyezmény megkötése ellen. 1948. szeptember 8-án a Magyar Államrendőrség Gazdasági Rendészeti Ügyosztálya deviza-bűncselekmény vádjával letartóztatta. A hamis vád alapján koncepció eljárás indult ellene. A Budapesti Uzsorabíróság Külön Tanácsa 1948. október 1-jén kétévi fegyházra ítélte. A börtönből 1950. május végén szabadult ki, de nem vehette vissza a püspökséget, mert az egyházi különbíróság időközben elmozdította hivatalából. 1956. október 5-én állami, október 8-án egyházi rehabilitációban részesült. Ordass 1956. október 31-én tért vissza a szöszékre, november 3-án pedig átvette a püspöki hivatalt. 1958 nyarán kényszernyugdíjazták. Attól

A megpróbáltatás keresztje úgy látszik, közelebb van, mint ember ki tudja számolni. Tudom, hogy ez az egyház útja, de amikor a veszedelem körvonalai Lajos bácsi leveléből ilyen *konkréte* rajzolódtak elem, szinte összeroskadtam a súlya alatt. [...] mi legyen az én sorsom. Ez utóbbira pedig most olyan nehéz megadnom a választ. [...] semmiképpen ki nem merem mondani, hogy nem utazom haza. Afelől is nehéz most határozott döntést adnom, hogy haza fogok utazni. [...] Egy bizonyos: ha Isten útmutatásából úgy látom, hogy haza kell mennem, akkor neki fogok vágni az útnak...³

Vajta végül Svédországban maradt. Nemcsak önmagának, de püspökének is őszintén bevallotta: „Lajos bácsi határozottságát magam csak elméletben, de a gyakorlatban annál nehezebben tudom követni. Azért is könyörgök, hogy ebben a böjti időben Isten megtaníttana engem is erre.”⁴ 1948 tavaszán meghozott döntésével számára élethosszig tartó emigrációs lét kezdődött. Élete nagy részét külföldön élte le, s ott is hunyt el húsz éve, 1998 őszén.⁵

REFORMÁTUSOK A LEVELESLÁDÁBAN

A nemzetközi hírű professzor, aki az LVSZ-nél előbb Genfben a Tanulmányi Osztályt vezette, majd Strasbourgban az Ökumenikus Kutatóintézet igazgatója volt, mintegy négy évtizeden át akkurátus rendszerességgel gyűjtötte és rendezte dossziéikba a világ szinte minden tájáról kapott leveleket, dokumentumokat, illetve saját kezű levelezését. A kiterjedt, magyarországi és külföldi kört egyaránt felölelő hagyaték egyik legfőbb értéke az a közvetlen, baráti-testvéri hang, amellyel

---

kezdve 1978. augusztus 24-én bekövetkezett haláláig félreállításban, a Káldy Zoltán-féle evangélikus egyházvezetés által mellőzötteen élt. A Vajta-hagyatékban számos eredeti, kézzel írt Ordass-levél található!

³ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1948. Vajta Vilmos levele Ordass Lajos evangélikus püspöknek. Herrljunga (Svédország), 1948. március 11.

⁴ Uo.

⁵ Vajta (Wagner) Vilmos (Kecskemét, 1918. jún. 15. – Svédország, 1998) – 1936–1940, Kecskemét, Tisza István Ref. Reálgimnázium: középiskolai tanulmányok; 1936–1940, Sopron, Evangélikus Teológiai Akadémia: teológiai tanulmányok; 1940: Raffay Sándor püspök lelkészé szentelte; 1940–1941, Soltvadkert, Pestszentlőrinc, Újpest: segédlelkézi szolgálat; állami ösztöndíjak: Stockholm (1941. október – 1942. augusztus), Uppsala és Lund, Teológiai Egyetem (1942–1943). 1947-ben Svédországban megnősült, felesége Karin Ryberg. 1952, Lundi Egyetem: teológiai doktorátus; 1952–1953, Lundi Egyetem: docens; 1953–1964, Genf: a Lutheránus Világszövetség (LVSZ) Teológiai Osztályának professzora és igazgatója; 1964–1981, Strasbourg: az LVSZ Ökumenikus Kutató Intézetének professzora és igazgatója. Az LVSZ hivatalos megfigyelőjeként részt vett a II. vatikáni zsinaton (1962–65). 1981-ban nyugdíjba vonult, és családjával Alingsåsba (Svédország) költözött. 1989-ben díszdoktori címet kapott a budapesti Evangélikus Teológiai Akadémián. † Svédország, 1998. október 21.

a levélírók Vajtához fordultak. A személyes, a családi vagy szakmai jellegű témák mögött azonban olykor a korszak jellegzetes egyházi-egyházpolitikai háttere is felvillan.

Vajta levelezőtársai közt számos református egyházi és nem egyházi személy, kolléga, ismerős vagy „ismerős ismerőse” is akadt. Hajdani iskolatársai például, akikkel együtt koptatta a kecskeméti Tisza István Református Reálgimnázium padjait. Az 1940-ben érettségizett egykori osztálytársak nem feledkeztek meg róla, s egy-egy kerek évfordulóra mindig hazahívták Kecskemétre. A találkozó fő szervezője, dr. Nagy Lajos (ügyvéd, Kunszentmárton) levelének záró köszöntése az évtizedek múltával sem halványuló barátságról tanúskodik: üdvözlöl „régí osztálytársad és kántusos komád”. És az itthon vagy külföldön szolgáló református lelkészek, tanárok: Takaró Zoltán (Pécsvárad), Boross Lajos (Budapest, Törökőr), Vályi-Nagy Ervin (Budapest, II. ker.), Kulifay Gyula (Köln/NSZK), Tőke László (Farfa/Olaszország), Vietorisz Lajos (Alta/Kanada) – csak néhány ismert vagy kevésbé ismert református név Vajta levelezőtársai közül.

KULCSPOZÍCIÓKBAN

Minek köszönhette Vajta Vilmos ezt a – terjedelmes levelezésében is megnyilvánuló – nagy figyelmet? Korrekt, megbízható személyiségén és tudományos-szakmai hírnevén kívül bizonyára leginkább azoknak a vezető pozícióknak, amelyeket élete során Európa északi és nyugati felében betöltött. Ezek révén világegyházi viszonylatban ismert és elismert személy vált belőle. Olyan magyar származású egyházi ember volt tehát, akinek nemcsak nagy rálátása volt a nemzetközi egyházi élet különböző területeire, de számos olyan lehetőség is adott volt számára, amely a szocialista Magyarországon élő ismerőseinek, barátainak csak jóval szűkebb mértékben vagy egyáltalán nem adatott meg. A magyar ökumenikus körökben is mértékadó személyiségnek számított, teológiai szaktekintélyként tartották számon. Emellett ő volt az evangélikus lelkészemigráció egyik központi alakja.⁶ Aktívan részt vállalt a Külföldön Élő Magyar Evangélikus Lelkigondozók Munkaközösségének (KÉMELM) munkájában: az Intéző Bizottság tagja, majd a munkaközösség elnöke volt. Emellett szerkesztette és írta a munkaközösség *Koinonia*

⁶ Az evangélikus lelkészemigráció tagjairól, tevékenységéről lásd pl. Mirák Katalin: *Nomen est omen, avagy az Ordass-örökség őrzői. Adalékok a magyar evangélikusok szocializmus alatti ellenállásának történetéhez*, in: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléne – Scheibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 179–195.

című lapját.⁷ Mindemellett oroszlánrésze volt a nyugati magyarság egyik legjelentősebb hitéleti, kulturális és közösségi alkalma, a nagyheti ifjúsági konferenciák szervezésében is.⁸

Európa közepén, Svájcban élő, magyar anyanyelvű, széles körű egyházi, kulturális, tudományos kapcsolati hálóval rendelkező lelkész – mindez igen vonzó opciónak tűnt a honfitársak számára. Vajta pedig a levelek tanúsága szerint nem visszaélt, hanem élt a számára kézenfekvő lehetőségekkel, és lehetőség szerint mindig segítségére volt a hozzá fordulóknak.

Milyen ügyekben fordultak hozzá a kollégák, ismerősök, barátok? Összekötés-kérés, ösztöndíj, állás, üdülési lehetőség, látogatás, szálláshely, vonatjegyvásárlás, hotelszoba-foglalás, üzenetközvetítés – a legkülönbözőbb kérésekkel keresték meg őt. Strasbourgi otthonuk kedvelt megállója, sőt időnként szálláshelye lett a Nyugatra utazó magyaroknak. Olykor persze a fordítottja is előfordult, s Vajta kért ismerőseitől szívességet egy-egy utazás, eszmecsere, baráti találkozás kapcsán. Például 1982-ben, amikor az akkor már nyugdíjas és ismét Svédországban élő Vajta Vilmos feleségével nyugat-németországi konferenciára készült. Októberi útjukat egy „kontinentális túrával” akarták összekötni, s közben Cseri Gyula református lelkész meglátogatását is tervezték Frankfurtban.⁹

De a Vajta-levelesládában nem csak a személyes, a családi vagy gyülekezeti szférát érintő, sokszor apró-cseprő ügyek okán történt levélváltások maradtak fenn. Akad néhány fajsúlyosabb témájú is, s ezek a tágabb (történeti) kontextus miatt figyelemre méltók. Például az 1982 októberében Cseri Gyuláéknál tervezett megszállás szervezése mellett ugyanazon levél utóiratában „mellesleg” lapszerkesztői feladatokról is szó esett:

U.i. TLacival [Terry László] az imént beszéltem. Írja a Koinonia következő számát, melyben GPista [Gémes István] Poór József könyvéről elmélkedik a diak. teol.-val [ti.

⁷ *Koinonia* – a Külföldön Élő Magyar Evangélikus Lelkigondozók Munkaközösségének (KÉMELM) teológiai folyóirata. 1986–2008 közötti tartalomjegyzékét lásd <https://church.lutheran.hu/utitars/koinonia.htm>. (Letöltés: 2019. április 27.)

⁸ A KÉMELM-konferenciákat 1960-tól kezdve, más-más európai helyszíneken, minden évben megtartották. Az első négy konferencia anyagát magyar nyelven kiadták: *Mi az igazság?* (1960, Tyrsil/Norvégia), Oslo–Bécs, Útitárs, 1962; *Ecce homo* (1961, Salzerbad/Ausztria), Oslo–Bécs, Útitárs, 1962; *Mit cselekedjünk?* (Dymchurch/Anglia, 1962), Oslo–Bécs, Útitárs, 1963; *Ádám, hol vagy?* (Radevormwald/Németország, 1963), Oslo–Bécs, Útitárs, 1964.

⁹ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1982. Vajta Vilmos levele Cseri Gyulának. Strasbourg, 1982. augusztus 23.; uo. Vajta Vilmos levele Cseri Gyulának. Strasbourg, 1982. szeptember 27.

diakóniai teológia]¹⁰ kapcsolatban. Ehhez illene a Te ideologia kritikai előadásod. Nem tudom, meg tudnád-e csinálni, hogy leközölhessük. Nem akarok terhet akasztani Rád, de megemlítem, mert jó alkalom lenne.¹¹

MINI CSALÁDTÖRTÉNET

A Benda család tagjaitól származó levelek – mind kézzel írt, eredeti példány! – apró mozaikok a 20. századi magyarországi történettudomány világában és a református egyház életében egyaránt jelentős szerepet betöltő család életéből. Dr. Benda Kálmánné Szabó Mária (a levelekben Marika) 1966–1979 között, igaz, nem túl gyakran, de többször írt Vajta professzornak. Budapestről, a Molnár utcából küldött meleg hangú leveleinek háttérében Kecskemétről eredő régi ismeretségük állt. (Amint az a szövegből kikövetkeztethető, Marika édesanyja földije lehetett Vajtának.) Bendáné különböző családi ügyekben kérte Vajta segítségét, de eközben mindig beszámolt arról is, mi történt náluk és velük a legutóbbi találkozásuk óta. A családi életet kiválóan koordináló anya 1966 nyarán például megírta Vajtának, hogy Gyula fiuk (akit sokszor Daniként említ!) ősztől 8 hónapos ösztöndíjat kapott Strasbourgban.¹² Ennek apropóján pár hónappal később ismét írt neki.¹³ Emlékeztette őt egy korábbi, Dani/Gyula fiára vonatkozó ígéretére: „Egy leveledben kedvesen felajánlottad segítségedet, kérlek, ha valami problémája adódik, hadd forduljon hozzád.” Egy közelgő családi eseményben pedig „postásszerepre” kérte meg a professzort, aki ekkoriban már két éve az LVSZ Ökumenikus Kutatóintézetének igazgatója volt, és Strasbourgban lakott. Bendának várandós menyje ugyanis Magyarországon maradt, és a szülés épp a férje, Gyula Strasbourgba utazása körüli napokban volt várható. Mivel a család ekkor még nem ismerte Gyula új, kinti (strasbourgi) lakáscímét, édesanyja azt kérte, hogy egy Vajtának küldött táviraton keresztül üzenhessék majd meg neki az első gyermek (és unoka) megérkezésének örömhírét.

¹⁰ Ti. a szolgálat teológiája evangélikus „változata”, amelynek hirdetését a MEE-ban Káldy Zoltán püspök tette kötelezővé a lelkeszi kar számára.

¹¹ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1982. Vajta Vilmos levele Cseri Gyulának. Strasbourg, 1982. szeptember 27. A kért előadás írott változata végül valószínűleg nem készült el, legalábbis a *Koinonia* tartalomjegyzéke szerint a következő két számban nem jelent meg. Lásd <https://church.lutheran.hu/utitars/koinonia/koin1-30.htm>. (Letöltés: 2019. május 5.)

¹² EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1966. Benda Kálmánné (Szabó Mária, Marika) levele Vajta Vilmosnak. Hévíz, 1966. augusztus 1. Benda Gyula 8 hónapos ösztöndíja a strasbourgi *Centre Universitaire des Hautes Études Européennes*-re szólt.

¹³ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1966. Benda Kálmánné Marika levele Vajta Vilmosnak. Budapest V. Molnár utca, 1966. október 10.

1968 októberében Gyula írt Strasbourgból Vajtának, s bejelentette érkezését, ugyanis az 1968/69-es tanévre a strasbourgi egyetem magyar tanszékén magyar lektori megbízást kapott. Mintegy a „családi hagyományt” folytatva, előre jelezte a professzornak, hogy ott-tartózkodása alatt ügyes-bajos dolgaival valószínűleg keresni fogja majd: „Már előre is engedélyt és elnézést kérek, ha esetleg problémáimmal (magyar oktatás, könyvek stb.) zavarni fogom.”¹⁴

Izgalmas egyháztörténeti adalék, hogy Benda Gyula október 21-i levelét Vajta valószínűleg csak később olvasta, mert ezekben a napokban svéd feleségével, Karinval épp Magyarországon tartózkodott.¹⁵ Sőt, Vajta az 1968. októberi magyarországi útjáról naponta vezetett naplójából kiderül, hogy Gyula strasbourgi megbízatásáról Magyarországon hallott először, még hozzá közvetlenül az édesanyától: „Felszaladtam Marikához [Benda Kálmánnéhoz], akitől megtudtam, hogy fia az ősztől Stbg-ban [Strasbourgban] lesz magyar lektor” – jegyezte fel Vajta, amikor október 17-én szülővárosában, Kecskeméten járt.¹⁶

Szinte napra pontosan egy évvel később Gyula újra írt Vajtának, s tudatta vele, hogy családjával (feleségével és kislányával) ismét a városban vannak, mivel egyetemi lektori megbízatását újabb egy évvel meghosszabbították. Gyula következő mondatának pontos előzménye sajnos nem ismert, de vélhetően Vajta egy korábbi kérésére, egy Gyulának adott magyarországi „megbízásra” vonatkozhat: „... amint adminisztratív dolgainkat rendbe hoztuk, telefonon majd jelentkezek, hogy a kért Déry önéletrajzot átadhassam.”¹⁷ Feltehetően Vajta *illegális akciója* állt a háttérben, aki Déry Tibor önéletrajzát ilyen nem hivatalos úton kérhette és kaphatta meg itthonról, a kiküldetésre Svájcba érkező Benda fiú közvetítésével. Az effajta információáramlás a szocialista Magyarország és az imperialista nyugati világ magyarjai között az idő tájt egyáltalán nem számított ritkaságnak. Számos kézirat, dokumentum, szamizdat irodalom a magyar hatóságok által *illegálisnak* minősülő csatornákon került ki az országból.¹⁸

¹⁴ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1966. Benda Gyula levele Vajta Vilmosnak. Strasbourg, 1968. október 21.

¹⁵ Ez volt Vajta egyik legfontosabb magyarországi útja. 1957-es látogatását követően legközelebb 1968 őszén járt itthon. Az utazást az evangélikus lelkészemigráció belső körében hosszadalmas egyeztetés előzte meg. A dilemmákról lásd EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1967–1968.

¹⁶ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Naplók, 1968.

¹⁷ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1966. Benda Gyula levele Vajta Vilmosnak. Strasbourg, 1969. október 17.

¹⁸ Ilyen *illegális* módon kerültek ki külföldre például Ordass Lajos önéletrajzi írásának egyes példányai az 1960-as évek második felében. A Nyugaton nyilvánosságra került kéziratok ügye 1969–70-ben nagy egyházpolitikai feszültséget okozott, a Káldy-korszak (1958–1987) egyik legviharosabb evangélikus egyházi eseménye volt. A történetről lásd Szépfalusi István (szerk.): *Ordass Lajos: Önéletrajzi írások* (folytatás), Bern, EPMSZ, 1987, 1008–1009.

A legidősebb Benda házaspár 1973-ban Párizsban járt. Onnan írtak Vajtának, előbb Kálmán (a levelekben alias Marci), majd felesége, Marika. Az apropót az adta, hogy dr. Benda 1973 őszén néhány hetes kutatói ösztöndíjat kapott Párizsba, az *École Pratique des Hautes Etudes*-re. Azt tervezték, hogy december elején, már Párizsból hazafelé utazva, megállnak Strasbourghban Vajtáéknál egy rövid beszélgetésre. A történész előzetesen arra kérte meg a magyar professzort, hogy Strasbourghban erre az időre „valamelyik nem túl drága szállodában” foglaljon nekik egy szobát két éjszakára. „Téged inkább merlek ilyenmel terhelni, mint ottani francia ismerőseimet” – írta mentegetőzéseképpen.¹⁹ Felesége pár nappal később a közelgő viszontlátás feletti örömeivel írt „Vilinek”, s hálás hangvételű leveléből kiderül, hogy az addigra már teljesítette is a szobafoglalási kérésüket.

Benda Marika következő levele évekkel később, 1979-ben kelt. A baráti kapcsolatban nagyobb kihagyás történhetett: „Régen hallottam hírt rólatok, bár Hunyadiék, kik elég gyakran járnak haza, rólatok is szoktak hírt hozni” – utalt erre Marika, aki e levelében ismét a családtagjai ügyében írt Vajtának. Gyula fiuk ugyanis terv szerint nyáron nyugati útra indul, de feltétlenül megáll majd Strasbourghban is. Meglátogatja Vajtáékat, és visz nekik egy példányt apja, dr. Benda Kálmán (Marci) legújabb művéből, amelyet Fügedi Erikkel együtt írt.²⁰ Marika lelkesen ajánlotta Vajta figyelmébe férje új könyvét: „...még csak a héten jelenik meg, de máris nagy sikere van, pult alól már árusítják és több helyen már ismertették.”²¹ 1979 nyarán másik fiuk, Kálmán is épp Nyugat-Európába készült feleségével. Ők is azt tervezték, hogy Párizsba menet röviden megállnak Strasbourghban, és útba ejtik Vajtáékat. Az édesanya olcsó diákszállás felől érdeklődött számunkra, mert abban bízott, hogy Vajta ismeri az ilyen lehetőségeket a városban.

PROTESTÁNS EMIGRÁCIÓ – BELÜLRŐL

Némely levélváltásban a protestáns magyar emigráció belső életének részletei is felvillannak. Ezek abba a szellemi-kulturális-lelki emigrációs közegbe engednek bepillantást, amely az itthon élők számára jobbára ismeretlen volt, s amelyről a hivatalos egyházvezetés általában torz képet festett, és negatívan, elítélően nyilatkozott. Ilyen jellegű például Vajta és dr. Balla Bálint levelezése. Balla (1928–2018)

¹⁹ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1973. 66. Dr. Benda Kálmán levele Vajta Vilmosnak. Párizs, 1973. november 26.

²⁰ Az említett könyv: Benda Kálmán – Fügedi Erik: *A magyar korona regénye*, Budapest, Magvető, 1979.

²¹ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1979. Benda Kálmánné Marika levele Vajta Vilmosnak. Budapest, 1979. május 28.

a magyar emigráció szellemi-tudományos életének egyik fő szervezője és irányítója volt. A szociológiaprofesszor 1969-ben Bernben társalapítója volt az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemnek (EPMSZ),²² annak második elnöke és alelnöke is volt. 1996-ban megalapította a Berliini Protestáns Magyar Gyülekezetet.²³ Vajta Vilmos az EPMSZ kuratóriumában lelkészi tanácsadói tagságot töltött be. 1973 májusában levélben jelentette be Ballának, a szervezet alelnökének, hogy mivel a kuratóriumi üléseken nem tud részt venni, s így a rá bízott feladatot sem tudja betölteni, e tisztségről lemond. Az Intéző Bizottsággal egyeztetve a megüresedő kuratóriumi tagságra maga helyett Gémes István stuttgarti evangélikus lelkészt javasolta.²⁴

Az 1970-es évek végén született meg a Magyar Tudományos Munkaközösség (MTM) létrehozásának terve. Az ötletgazdák, dr. Balla Bálint (Berlin) és Gémes István²⁵ (Stuttgart) az első, 1979. novemberi körlevélben jelentették meg a felhívást a megalakulásra, a körhöz csatlakozásra és az első konferenciára. A célkitűzések között szerepelt a szellemi közösségi fórum megteremtése, a közös gondolkodás „nehéz, egzisztenciális kérdésekről [...] az élet értelméről, keresztyén teológiáról, halálról, az emberiség túléléséről, kisebbségi lét, hatalom stb.”. A következő évek körleveleiből nyomon követhetők a szervezet részletei (pl. résztvevők, program, tárgysorozat stb.). A munkaközösség gyűlését 1980-tól kezdve évente, azonos

²² Az EPMSZ jelentős könyvkiadói tevékenységet végzett. Kiadásában jelentek meg az 1980-as években Ordass Lajos ún. lila kötetei, amelyek máig alapvető forrásai a püspök életét, a pártállami időszak egyházüldözését és a korszak evangélikus egyháztörténetét vizsgáló kutatásoknak. Lásd Szépfalusi István (szerk.): *Ordass Lajos: Válogatott írások*, EPMSZ, Bern, 1982; Szépfalusi István (szerk.): *Önéletrajzi írások*, EPMSZ, Bern, 1985; Szépfalusi István (szerk.): *Önéletrajzi írások (folytatás)*, EPMSZ, Bern, 1987.

²³ Klessmann Anna – Heinrichs Eszter: Meghalt dr. Balla Bálint. 2018. 06. 26. <https://www.evangelikus.hu/node/17334?language=fi>. (Letöltés: 2019. április 27.) A nekrológ kiemelte a gyülekezet alapítás jelentőségét: „A protestáns magyar szabadegyetemi mozgalom és közélet utolsó élő nagy alakja 2018. június 25-én távozott körünkől Berlinben. A berliini protestánsok – evangélikus és református hívők – soha el nem múló szeretettel és hálával gondolnak Ballintra. Az ő rendíthetetlen istenhite, ökumenikus meggyőződése és anyagi áldozatvállalása tette lehetővé, hogy a Berliini Protestáns Magyar Gyülekezet a mai napig működik.”

²⁴ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1973. Vajta Vilmos levele dr. Balla Bálintnak Berlinbe. Strasbourg, 1973. május 26. Balla Bálint válaszlevelét (Berlin, 1973. június 23.) lásd uo.

²⁵ Gémes István (Szarvas, 1927): evangélikus lelkész, teológus. 1956-ban került külföldre, ahol a Dániába és Svédországba került protestáns magyar menekültek gondozását végezte. Az LVSZ megbízásából tíz évig Brazíliában szolgált, ahol létrehozta a Brazíliai Magyar Evangélikus Gyülekezetet. 1968-ban került vissza Európába. Tizenhét éven át a stuttgarti német gyülekezet lelkésze volt, közben a württembergi magyarok gondozását is ellátta. Tíz éven át az EPMSZ elnöke volt. A *Koinonia* és az *Útitárs* c. magyar nyelvű lapok szerkesztője.

időpontban és helyszínen – május elején, Stuttgartban – tartották. A körnek Vajta Vilmos professzor is munkatársa volt, így a körleveleket ő is rendre megkapta, és elhelyezte a levélgyűjteményében.²⁶

ÖKUMENIZMUS

A magyar emigráción belüli eleven ökumenikus kapcsolatokról és együttműködésről tanúskodik Cseri Gyula református lelkész, Békés Gellért bencés atya és Vajta Vilmos evangélikus teológiai professzor 1979. nyári levélváltása. Vajta a két kollégától külön-külön, de ugyanakkor kapott levelet. (Cseri Gyula írógéppel, Békés Gellért kézzel írt neki.) Mindketten előadás tartására kérték fel Vajtát a Pax Romanával közösen szerveződő, 1979. október közepén Strasbourgban tartandó magyar ökumenikus hétvégi találkozóra. Cseri Gyula, aki a fejléces levélpapír tanúsága szerint ekkoriban a majna-frankfurti gyülekezet lelkésze volt, a konferencia vezérfonalául Jézus főpapi imáját választotta, s Vajtától az egyházak egységének kérdésében kért előadást. Jelezte, hogy a katolikus referens Békés Gellért lesz, Vajta pedig a konferencia egyetlen előadója. Cseri mindkettőjüktől azt kérte, hogy „az egység jánosi [ti. János-evangéliumabeli] gondolata alapján” tartsák meg előadásukat. A konferencián az alapvető kérdések tisztázása mellett „a meditációs beszéd is célszerű” – instrualta Cseri a római katolikus és az evangélikus előadót. Békés Gellért a konferencia franciaországi (párizsi) rendezői és Kiss Ulrich, a másik fő szervező szándékáról írt Vajtának: ők az „ökumenikus mozgalom *lelki* vonatkozásairól szeretnének hallani, és a találkozóznak az volna a konkrét célja, hogy egy imádságot is megfogalmazzunk, amiben a magyar keresztyének egységéért könyörgünk”. Vajta közös levélben válaszolt Békés Gellértnek Linzbe és Cseri Gyulának Frankfurtba. Elvállalta a felkérést, s pontosította az előadása témáját és címét. Levelét bájos humorral zárta: bocsánatot kért, hogy gépírásából hiányoznak az ékezetek, „de ez a masina nem rendelkezik velük. Valószínűleg azért egyszerűbb a levél megértése, mint ha pontozás nélküli héber szöveg lenne.” Az ékezethiányra utaló megjegyzése mintha egy másik nagy emigránst, Márai Sándort idézné, aki 1952-ben feljegyezte naplójában: „A nevemet már – leveleken, hivatalos alkalommal – ékezet nélkül írom”, de a magyar ékezet problémája a *Hallotti beszéd* című versében is benne van: „A csákány koppan, és lehull nevedről az ékezet.” Vajta derűsebben és gyakorlatiasabb módon, de ugyanezt az emigrációs alapélményt, ti. a nyelvi közeg idegenségét s azáltal az otthontalanságot fejezte ki.

²⁶ A MTM 1., 2., 3. és 4. sz. körlevelét (1979–1981) lásd EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1979–1980.

LELKÉSZGENERÁCIÓK – EMIGRÁCIÓBAN

Vajta egyik legérdekesebb református levelezőtársa kétségtelenül Cseri Gyula (1941–2010) volt, aki szintén Kecskeméten született. Bátyja, Cseri Kálmán után ő is a Református Teológiai Akadémián tanult (1960–1965), s annak elvégzése után 1965-ben lelkészé szentelték. Eközben azonban 1964-ban államellenes tevékenység vádjával a politikai rendőrség letartóztatta. Az egyetemi ifjúság körében végzett aktív, eredményes és rendszerkritikus teológus munkája szemet szűrt a belügyi szerveknek. Sorozatosan zaklatták, amelynek során házkutatásban, kihallgatásokban egyaránt volt része. 1968-ban a „prágai tavasz” kapcsán folytattak vele „politikai fejlődését” ellenőrző beszélgetéseket. Ekkor döntött úgy, hogy elhagyja Magyarországot. Jugoszlávián és Ausztrián át az NSZK-ba ment, ahol politikai menedékkjogot kapott. 1968–2003 között különböző németországi gyülekezetekben látott el lelkészi szolgálatot (Mainz-Gonsenheim, Majna Frankfurt–Német református Gyülekezet, Giessen). A magyar protestáns emigráció aktív tagjaként 1970-től tizenkét éven át ő szervezte a nagyheti evangéliumi ifjúsági konferenciákat és a Nyugat-Európai Magyar Ökumenikus Konferenciákat. Emellett Hessen tartományban és Mainzban ellátta a magyar protestánsok lelkigondozását.²⁷ Hosszú évtizedek alatt Vajta Vilmos egyik fontos munkatársává vált.

1968 őszén Vajta professzor és a nálánál jóval fiatalabb lelkész-nemzedék tagja, Cseri Gyula ismeretlenül kezdtek el levelezni. Vajta mintegy atyai jó barátként kezdettől fogva támogatta a fiatal emigráns magyar lelkészt a kinti lelkészi pályán való elindulásában, a kezdeti nehézségek idején. A Vajta-hagyatékban 1968. október és 1969. március között kelt leveleik maradtak fenn. Elsőként a professzor írt Cserinek, még hozzá néhány nappal azután, hogy 1968. októberi nevezetes magyarországi útjáról hazatért.²⁸ Leveléből kiderül, hogy Cseri Gyula édesanyja kérésre írt neki, aki a levél szerint a Vajta család régi ismerőse volt, s Kecskeméten találkoztak, amikor a professzor magyarországi útja során a szülővárosában szolgált:

Sajnos azonban a kecskeméti evangélikus templomban egy este prédikáltam, s csak utána tudtam röviden kezdet fogni azokkal az ismerősökkel, akik éppen eljöttek az isten-

²⁷ Az életrajzi adatokat lásd Cseri Gyula nekrológiájában: Özv. Cseri Gyuláné: Cseri Gyula élete és szolgálata http://reformatus.de/CSERI_GYULA_ELETRAJZA.PDF. (Letöltés: 2019. május 4.)

²⁸ Vajta 1968. október 10-től 24-ig volt Magyarországon. Kecskeméten október 16–17-én járt.

tiszteletre (százan voltak). Így hát nem is tudtam édesanyáddal többet beszélni, mint-hogy megtudtam, hogy kinn vagy, s nagyon aggódik sorsodért. Most azért írok, hogy megtudjam, mi a helyzeted s mik a terveid?²⁹

Az ifjú Cseri egy héten belül válaszolt. Bemutatkozott a segítségét felajánló magyar professzornak, és emigrálása előzményeit és indokait is körvonalazta neki. Református lelkészi végzettséggel épp egy segédkönyvtárosi állást kellett volna elfoglalnia a Ráday könyvtárban, „ehelyett illegálisan (eddig minden útlevelkéresemet visszautasították) Nyugatra jöttem [...] 1964-től kezdődően egy feljelentés következtében sorozatos zaklatásoknak, később pedig különböző megszorításoknak voltam kitéve. Nem tudtam tovább állandó bizonytalanságban és félelemben élni.”³⁰

Legközelebb 1968. december közepén írt Vajtának, amikor még alig két hete dolgozott a mainz-gonsenheimeri német gyülekezetben önállóan, egy megüresedett lelkészi állásban. Megköszönte a professzor addigi támogatását és segítőkészségét, s újabb segítséget kért tőle. Németországi lelkészi foglalkoztatása a feltétele volt ugyanis a tartományi egyházba (*Landeskirche*) való szabályos felvételének, de nem tudta, hogyan tudná legegyszerűbben és a legkisebb károkozással elintézni, hogy hivatalosan átvegyék. A magyarországi egyháztól való kikérését mindenképp el akarta kerülni, mert nem akart az itthoni sérelmeiről, keserűségeiről a németeknek beszámolni. Az senkinek sem lenne jó, „legkevésbé otthon élő lelkész bátyámnak” – írta, s Vajtától kért tanácsot, mint aki „jól ismeri a kelet-nyugati egyházi kapcsolatok problémáját”.³¹

Vajta a karácsonyi ünnepek miatt csak január elején tudott foglalkozni a fiatal emigráns lelkész problémájával. Válaszlevelében azt tanácsolta neki, hogy hivatalosan ne vegye fel a kapcsolatot a magyarországi református egyházzal. Szerinte ennek nincs értelme, „nem fognak kiadni” – írta tárgyilagos keménységgel, inkább a befogadó német egyházzal kellene megegyeznie valamely köztes megoldásban, „suba alatt”.³²

Cseri csak két hónappal később, 1969 márciusában válaszolt Vajtának, mert a gyülekezeti munka hullámai egy időre elborították a fiatal magyar lelkészt. Státuszában addig semmiféle változás nem történt, ám addigra kiderült, hogy

²⁹ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1968. Vajta Vilmos levele Cseri Gyulának Deufringen bei Süsselbe. Strasbourg, 1968. október 29.

³⁰ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1968. Cseri Gyula levele Vajta Vilmosnak Strasbourgba. Gechingen, 1968. november 5.

³¹ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1968. Cseri Gyula levele Vajta Vilmosnak Strasbourgba. Mainz-Gonsenheim, 1968. december 19.

³² EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1969. Vajta Vilmos levele Cseri Gyulának. Mainz-Gonsenheim, 1969. január 7.

a német egyházi vezetőség nem is ragaszkodott ahhoz, hogy hivatalos úton vegyék őt át a magyarországi református egyháztól. Helyzetét azonban most egy másik probléma nehezítette. A lelkészi diplomáját annak idején (1968-ban) nem mertte magával vinni az NSZK-ba, ez azonban technikai akadály lehetett az esetleges németországi lelkészi megválasztásának. Ezért az akkori magyarországi politikai és belügyi helyzetet és Cseri *disszidens* voltát tekintve egyáltalán nem veszélytelen kéréssel fordult Vajtához: „Ha a közeljövőben olyan közeli ismerőse utazna Magyarországra, akinek ez nem lenne kellemetlen teherként vagy elfogadhatatlan kívánság, hogy a lelkészi diplomámat elhozza szüleimtől, vagy Budapesten bátyámon keresztül, akkor ezt az ügyet a figyelmébe ajánlaná Professor Úr.”³³

Sajnos nincs további nyoma annak, vajon sikerült-e kijuttatni Magyarországról a lelkészi diplomát az NSZK-ba. Az azonban bizonyos, hogy a két lelkész a közös emigráns lét évtizedei alatt közeli, testvéri és baráti kapcsolatba került egymással, és később is leveleztek.

*

Csupán néhány példa Vajta Vilmos református vonatkozású levelei közül. Ezek a dokumentumok nemcsak a levélírók személyes portréjának vonásait gazdagítják az utókor számára, de az 1945 utáni református és evangélikus egyháztörténet közös érintkezési pontjaira is rávilágítanak. Apró, de fontos morzsák!

FELHASZNÁLT IRODALOM

- APOR Péter – BÓDI Lóránt – HORVÁTH Sándor – HUHÁK Heléne – SCHEIBNER Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018.
- BENDA Kálmán – FÜGEDI Erik: *A magyar korona regénye*, Budapest, Magvető, 1979.
- CSERI Gyuláné: *Cseri Gyula élete és szolgálata*, http://reformatus.de/CSERI_GYULA_ELETRAJZA.PDF.
- SZÉPFALUSI István (szerk.): *Ordass Lajos: Válogatott írások*, Bern, EPMSZ, 1982.
- SZÉPFALUSI István (szerk.): *Ordass Lajos: Önéletrajzi írások*, EPMSZ, Bern, 1985.
- SZÉPFALUSI István (szerk.): *Ordass Lajos: Önéletrajzi írások (folytatás)*, Bern, EPMSZ, 1987.

³³ EOL Vajta Vilmos hagyaték, Levelezés, 1968. Cseri Gyula levele Vajta Vilmosnak Strasbourgba. Mainz-Gonsenheim, 1969. március 18.

ABSTRACT

Mirák Katalin: Vilmos Vajta and the Calvinist brothers. Protestant fragments from Vilmos Vajta's mailbox

Vilmos Vajta (1918–1998) Lutheran pastor, professor of theology, was a remarkable personality of the Western Hungarian emigration. Some of the letters of his written legacy were moved to the Lutheran National Archives, Budapest, in 2014. His correspondence, covering almost four decades, is a peculiarity for historians, but it is also a remarkable collection for theological research. In addition to Hungarian letters, postcards, photos, newspaper articles, and contemporary documents, there is also a large number of Norwegian, Swedish, French, German, English, Danish, and Dutch letters, indicating that Vajta had an extensive circle of acquaintances.

In the spring of 1948, Vajta did not return from his study trip to Sweden. He did a PhD in Lund. Later he became the Head of the Lutheran World Federation's Study Department in Geneva (1952–64) and then retired as the Director of the World Organization's Ecumenical Research Institute in Strasbourg (1964–81).

Among his correspondents, there were many Calvinist colleagues, acquaintances and "acquaintances of acquaintances". One of the central values of his letters is that, besides the personal (family, professional) topics, many characteristic issues concerning the church and the background of emigration in the 1960s and 1980s can also be observed. The sources found in his mailbox thus enrich not only the personal portraits of his correspondents but also present many connections between the Protestant parties after 1945. Tiny, but important fragments.

Keywords: Vilmos Vajta, Hungarian immigrants in Western Europe, lutheran-reformed relations, protestant churches in the Communist Era

EGY REFORMÁTUS „MÁSKÉNT GONDOLKODÓ”

BALTAZÁR DEZSŐ PÜSPÖK¹

Stark Tamás

Az 1871-ben született és az 1911-től haláláig, 1936-ig a tiszántúli református egyházkerület élén álló Baltazár Dezső politizáló főpap volt. Közéleti aktivitása különösen 1918 és 1922 között volt jelentős, vagyis abban az időszakban, amikor Magyarországot traumák sorozata érte. Kétségtelen, hogy amikor a háborús vereség, a hatalmas területi veszteségek, belső forradalmak, valamint a központi hatalom gyengése miatt az ország lakossága folyamatos politikai, gazdasági és morális válságban él, megnő az egyházi vezetők súlya és felelőssége a közéletben. Ráadásul ebben a korszakban erősödött meg az a felfogás, hogy az egyházaknak a népet nemcsak tanítaniuk, hanem vezetniük is kell. A 20. század első felében, különösen az első világháború utáni időszakban sok egyházi vezető, pap, lelkész vállalt közéleti szerepet. A nemzetgyűlési almanachból kiderül, hogy az 1920 és 1922 között működött nemzetgyűlésben tíz református és egy evangélikus lelkész, valamint 14 katolikus pap volt. Az 1908-ban megalakult Szociális Missziótársulatnak volt tagja a nemzetgyűlés egyetlen női képviselője, Slachta Margit. A pap és lelkész képviselők túlnyomó része az 1919-es proletárdiktatúra bukása után szerveződő új, magát kereszténynek és nemzetinek nevező politikai rendszer támogatója volt, és többen jelentős kormányzati tisztséget is betöltöttek. Az új korszak szellemi arculatának kialakításában az „ellenforradalmi” rendszer mellé állt egyházakhoz kötődő sajtó, valamint olyan egyházi személyek játszottak meghatározó szerepet, mint Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök, Ravasz László, a Dunamelléki református egyházkerület püspöke, valamint a sajtóapostolnak tartott jezsuita szerzetes, Bangha Béla.

Baltazár püspök politikai fellépése tehát önmagában véve semmiképpen sem tekinthető különös, rendhagyó jelenségnek. Ami politikai szereplését rendkívülivé teszi, az, hogy ő volt az egyetlen egyházi vezető, aki élesen és nyíltan bírálta

¹ A tanulmány elkészítéséhez hozzájárult az NKFI K124142 sz. pályázat keretében végzett kutatómunkám.

a Horthy-rendszer politikáját. Baltazárt ezért a másságáért, különutas magatartásáért számos verbális és fizikai támadás, illetve megszegyenítő célzatú akció érte. 1921. január 21-én Debrecenben betörték a Nagytemplomba, és püspöki székét, a zsolttáros könyvet, a szószéket és az úrasztalát emberi ürülékkel kenték be. A falakra az „üsd a reformátust” szöveget firkálták, és ugyanez a szöveg szerepelt egy táblán is, amelyet a Nagytemplom tornyára tettek ki. 1923. április 3-án Budapesten az Erzsébetvárosi Demokrata Kör fogadást rendezett, amelyen többek között Stern Samu, az Országos Izraelita Iroda vezetője és a vele baráti viszonyt ápoló Baltazár Dezső is részt vett. Az izraelita felekezet és a református egyház vezetőinek találkozásai az antiszemita sajtó folyamatos célpontjai voltak. Ezúttal bombatámadás érte a fogadás helyszínét. A robbanás következtében öten meghaltak és sokan megsebesültek. Baltazár sértetlenül túlélte a merényletet, mert a robbanáskor épp az utcán tartózkodott. A zsidóság melletti kiállása miatt gúnyrajzot is megjelentettek róla, amint kaftánban galíciai zsidóknak harmonikázik. Saját egyházában és az új rendszerhez közel álló sajtójában is gyakran támadták őt filozemita állásfoglalásai miatt. „...a püspök úr a legtipikusabb inkarnációja egy olyan lelkialkatnak, mely a magyarságra halálos veszedelmet jelent” – írta róla Szabó Dezső a *Virradat* 1921. január 28-i számában. Hosszú, vad indulatokkal írt cikkében Szabó azzal vádolta a püspököt, hogy

ön himnuszt zengett annak a fajnak, mely a keresztény magyar hullák garmadáján, a keresztény magyar családok mártír szenvedésén, a szemérmetlen vagyonszerzés, a féktelen zabálás, a részeg hódítás irtózatossá tívornyáját ülte. [...] Ön nem látta meg, hogy az önnek tapsoló faj a nagy összeomláskor ezer hazugsággal tépte ki a magyar katona kezéből a haza földjét védő fegyvert. Ön nem látta meg, hogy rágalommal, uszítással hogy zúztak szét minden magyar szervezkedést, minden magyar jóakaratot, ön nem látta meg, hogyan ajánlották fel megint az ország testrészeit az idegen rablóknak. Ön nem látta meg, hogy kerítették kezükbe az egész országot, hogy verték ki kenyérkereső állásukból az ön magyar testvéreit, hogy köpték le a magyar múltat, a magyar zászlót.

A magyar kormányok tevékenységét bíráló külföldi megnyilatkozásai miatt is súlyos bírálatok érték: „...a debreceni reformátusok püspöke ne számítson arra, hogy vele szemben mi másképpen fogunk viselkedni, mint azokkal az áruló magyarokkal szemben, akik ott harcolnak a rágalomhadjárat rajvonalában, szerencsétlen hazájuk ellen!” – fenyegetett a *Nemzeti Újság* 1922. június 13-án. Amikor 1930-ban Baltazár a francia nemzetgyűlés külügyi bizottságában fejtette ki a magyarországi

viszonyokkal kapcsolatos nézeteit, Bethlen miniszterelnök árulkodással vádolta.² Azzal is gyakran vádolták, hogy a forradalmak idején összeállt a nemzet ellenségeivel, a szabadkőművesekkel és a román megszállókkal.

Kétségtelen, hogy sodródott az eseményekkel, és következetlen is volt – ugyanúgy, mint más egyházi és világi vezetők. A püspök 1918. október 23-án még Debrecenben fogadta IV. Károlyt és feleségét, és üdvözlő beszédében többek között kijelentette: „...hűségünk nem önző hangulat szeszélye, hanem alkotmányos királyhoz szeretet és tisztelet erejével való öntudatos, egyenlő szilárd ragaszkodás.”³ Egy bő héttel később már körlevélben és hivatalos közleményben üdvözölte a Károlyi-kormányt, a demokráciát és a nemzeti függetlenséget. November 16-án a Nemzeti Tanács tagjaként részt vett a köztársaság kikiáltásán. Később írott beszámolója szerint Károlyi melletti kiállásával a református egyház pozícióját akarta megerősíteni az új államban, amelynek törvényhozó szerve – a Nemzeti Tanács – élén egy katolikus pap, Hock János állt.⁴ Meg kell jegyezni, hogy Csernoch János esztergomi érsek is támogatta a változásokat, amennyiben 1918. november elején Te Deumot mondott Esztergomban, és körlevelet adott ki, melyben üdvözölte az ország „visszanyert” függetlenségét.

A Tanácsköztársaság kikiáltása után Baltazár táviratban ajánlotta fel szolgálatait Garbai Sándornak, a Forradalmi Kormányzótanács elnökének. Az újabb rendszer melletti kiállását azzal indokolta, hogy „a kommunizmus krisztusi elv, tehát elvileg ellene kifogás keresztény alapon nem tehető”.⁵ Megemlíthető, hogy a Pesti Református Egyházmegye lelkészei és a Református Teológiai Akadémia tanárai által 1918. november 15-én létrehozott Országos Református Tanács, valamint a Debreceni Egyetem Hittudományi Kara is üdvözölte a Tanácsköztársaságot. Támogató nyilatkozatai ellenére hűsvétkor a belügyi népbiztosság „ellenforradalmi szervezkedés” vádjával Baltazárt és családját is letartóztatta. A román csapatok közeledtére szabadon engedték, de a megszállás újabb kihívásokat hozott. A román katonák által elkövetett atrocitások ellenére a „békés egymás mellett élés” érdekében Baltazár kifejezte hálóját a kormányzónak kinevezett Traian Moşoiu

² Az Országgyűlés felsőházának 87. ülése 1930. évi július 2-án. 370–373. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1927_05/?pg=383&layout=s. (Letöltés: 2019. március 27.)

³ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, „A Tiszántúli Református Egyházkerület püspökétől” 2929/1918. Idézi: Tarján G. Gábor: A sokat támadott Baltazár Dezső református püspök, *Valóság*, XLI. évf., 1998/12. 29.

⁴ Baltazár feljegyzésében a következőképpen indokolta fordulatát: „Hiábavaló már úgyszólván a győztes forradalommal való ellenkezés. A forradalom élén előkelő római katolikus főpap áll, ha én távol maradok, az új köztársaságban a református egyház találja a szenvedő ellenállásomat árát megadni.” Idézi Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Jaffa Kiadó, Budapest, 2016. 78.

⁵ Idézi Hatos: *Szabadkőművesből református püspök*, 79.

tábornoknak, hogy az országot megszabadították a kommunista uralomtól, és a bolsevizmus elleni közös fellépés érdekében támogatta a perszónalunió tervét. Azután Hajdu vármegye főispánja, Magoss György és Moşoiu tábornok kérésére Baltazár részt vett Ferdinánd király nagykarolyi fogadásán, ahol ismét hangoztatta a kommunizmus leverése miatti háláját. 1919 augusztusában pedig, egy újabb fordulattal, a román megszállás ellensúlyozása érdekében terveket szőtt az angol uralkodóház protektorátusának megszerzésére.⁶

A Ferdinánd királysága alatt szervezendő román–magyar perszónalunióval kapcsolatos tervét Baltazár később úgy magyarázta, hogy ezt csak ideiglenes állapotnak gondolta, amelynek segítségével Magyarország területi integritása részben megőrizhető lett volna. A román megszállás idején folytatott politizálását sokan hazaárulásnak tartották, de az elvtelennek tűnő taktikázásával kapcsolatban Tarján G. Gábor alighanem jogosan jegyzi meg: „A püspök magatartása nem tekinthető egyedi jelenségnek, hiszen hasonlóképpen igyekeztek elkerülni a nyílt konfrontációt a Tiszántúl közigazgatási és politikai vezetői is. Mint arra többen rámutattak, a románokkal való politikai kapcsolat egyoldalú volt – azaz ők diktáltak – s ennek elhárítására nemigen volt mód és lehetőség.”⁷

A forradalmak és a román megszállás idején mutatott, ellentmondásosnak tűnő megnyilatkozásai, cselekedetei ellenére Baltazár püspök alapvető társadalmi, politikai nézetei fiatal lelkész kora óta szilárdak voltak. A református értelmiség történelmi hagyományai és a 19. század végének korszellemé alapján a nemzeti liberálisok közé tartozott. Az angol polgári demokráciát tekintette mintaképnek. A magyarországi közéletben és a politikai színtéren fiatal lelkész kora óta a nyugati típusú liberális demokrácia és a polgári szabadságjogok kiteljesedéséért szállt síkra. Nemzeti liberális elkötelezettségét a Horthy-korszakban is megtartotta, és ezzel vált az új kurzusnak – az egyházi felső vezetésben egyedülálló módon – bírálójává. Realista politikusként felismerte, hogy a rendszer támogatását élvező kormánypárt leváltására csak a széttöredezett kis ellenzéki pártok összefogása esetén van esély. Ennek megvalósítása érdekében a húszas évek elején kezdeményezte a liberálisokat, szociáldemokratákat és kiszegdákat is tömörítő, egységes ellenzéki párt létrehozását. Aktív szerepet vállalt 1921-ben a liberálisokat, szociáldemokratákat és keresztényszocialistákat magában foglaló, Polgárok és Munkások Szövetsége elnevezésű szervezet létrehozásában. Baltazár az 1922-es országgyűlési választásokon a Rassay Károly által alapított Függetlenségi Kiszegda, Földműves és Polgári Pártot támogatta. Amikor, törekvései ellenére, az ellenzéki erőket összefogó nagy párt nem jött létre, és amikor erre a Horthy-rendszer konszolidációja

⁶ Az angol uralkodóháznak elküldendő felhívás a román hatóságok kezére jutott, és így nem jutott el Nagy-Britanniába.

⁷ Tarján: A sokat támadott Baltazár, 35.

miatt már nem is volt remény, Baltazár visszavonult a politikától. Közéleti kérdések továbbra is foglalkoztatták, és véleményének többször adott hangot itthon és külföldön is. Állásfoglalásai külföldön legtöbbször elismerést és tiszteletet, itthon heves támadásokat váltottak ki.

1922 nyarán tett amerikai adománygyűjtő útja során a Fehér Házban fogadta őt Warren G. Harding elnök is. A találkozás jelentőségét különösen az adja, hogy az egykori miniszterelnököt, Huszár Károlyt, aki Baltazár előtt járt Washingtonban, nem fogadta az elnök. Az őt övező tisztelet nagyságát tükrözi, hogy 1930-ban meghívták a francia nemzetgyűlés külügyi bizottságának ülésére, ahol részletesen kifejtette az aktuális társadalmi és politikai kérdésekről vallott nézeteit. A már említett és Bethlen miniszterelnök által élesen bírált előadásában a püspök kifejtette, hogy illegitimnek tekinti a magyar kormányt, mert a hatalmat az ellenzéki vélemény elnyomásával és igazságtalan választási rendszer bevezetésével tudták megszerezni. Mint mondta:

Reakciós eszközökkel, nyílt szavazással, a jelölések körül kifejtett hallatlan korrupcióval és mindenféle visszaéléssel biztosítja, hogy végső fokon a kormány nevezi ki a parlament tagjait. Egyedül a városi kerületek, amelyekben a szavazás titkos, küldenek néhány ellenzéki képviselőt a parlamentbe. A gyülekezés és szabad véleménynyilvánítás jogát lábbal tiporják, az ország folyton növekvő elégedetlensége nem nyilvánulhat meg szabadon, és titkon emészti az energiákat. A magyar nép óriási többsége elégedetlen a mai kormányzattal, nem tekinti a nemzeti akarat kifejezőjének, mert az ellenkező vélemény elnyomásával kerítette kezébe a hatalmat, és mert az ellenzék elnyomásával tartja magát uralmon.⁸

A püspök nemcsak a magyar közállapotokat, hanem a külpolitikát is élesen bírálta. Szerinte nemcsak az országnak, hanem az elszakított területeken élő magyarságnak az érdekeit is jobban szolgálná, ha a kormányzat az ellenségeskedés és a feszültség szítása helyett méltányos politikát folytatna a szomszéd államokkal. Általános humanista megfontolások mellett a szomszéd népekkel való kiegyezést és egy dunai konföderáció létrehozását a német és a keleti szláv expanzió feltartóztatása miatt tartotta szükségesnek. 1930-ban Hitler még messze volt a hatalomtól, és a hivatalos Németország nem lépett fel expanzív igényekkel. Mégis, Baltazár mintha előre látta volna a hódító törekvéseket és az ennek büvkörébe kerülő magyar politikát. Szavai – utólag – beteljesült próféciónak hatnak:

⁸ Az országgyűlés felsőházának 87. ülése 1930. évi július 2-án. 372. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1927_05/?pg=383&layout=s. (Letöltés: 2019. március 27.)

A mostani reakciós kormányzat Magyarországot ismét ahhoz a családhoz és ahhoz a német politikához akarja kapcsolni, amelynek elsősorban köszönheti, hogy tíz évvel ezelőtt elveszítette területének háromnegyed részét, lakosságának több mint felét. A német politika képviselői egyre sokasodnak. Hú védelmezői a maguk számára foglalják le a fontosabb állásokat. A nyugati demokratikus nemzet megértésétől függ, hogy Magyarország, ez a becsületes és hős nemzet, százados zsarnokainak szolgálatában maradjon-e, vagy pedig méltányos megegyezés árán megszabadítva láncaitól, ezentúl a nyugati nagy eszményeket szolgálja, azokat az eszményeket, amelyeket fennállásának ezer éve alatt mindenkor igyekezett szolgálni és védeni, a Kelettel szemben.⁹

Baltazár püspököt elsősorban a zsidósághoz való viszonya emeli ki a közéletben részt vevő egyházi és világi szereplők közül.

A Horthy nevével fémjelzett rendszer kereszténynek és nemzetinek nevezte magát. A keresztény jelző elvben arra utalt, hogy az ország vezetői a szociális igazságosságot és a keresztény erkölcsöket kívánják politikájukban szem előtt tartani. A „nemzeti” politika a nemzeti hagyományok ápolására és a nemzeti érdekek érvényesítésére utalt. De az említett célok mellett a „keresztény” és „nemzeti” jelzők egyfajta szembenállást is kifejeztek. Elhatárolódást jelentettek az 1918 előtti korszak liberálisnak tartott kormányzasi módszerétől, valamint a háború utáni forradalmakat előkészítő szabadkőműves, szociáldemokrata és kommunista mozgalmaktól. Abban a gondolatrendszerben, amely a liberalizmust és az említett mozgalmakat a zsidósághoz kötötte, a keresztény és nemzeti jelzőknek volt egy olyan jelentése is, hogy nem zsidó. Az antiszemitizmus az új korszak világszemléletének meghatározó, központi eleme volt. 1919 után a zsidóság már nem számított a magyarság részének.

Az új kurzushoz kötődő politikai elit egyetértett abban, hogy elsősorban a gazdasági és a kulturális életben „őrségváltásra”, vagyis a zsidóság kiszorítására van szükség. Az új politikai elit, illetve az antiszemita politikai mozgalmak számára roppant fontos volt, hogy az „őrségváltás” programjával valamilyen téren áttörést érjenek el, és erre az oktatáspolitikában nyílt leginkább lehetőség. Így született meg a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. törvénycikke, a numerus clausus, amely 1920. szeptember 28-án lépett életbe. A zsidóság

⁹ Uo. 373.

kereskedelmi tevékenységének visszaszorítása érdekében is több jogkorlátozó rendelkezés született, bár ezekből nem lett törvény.¹⁰ A „zsidókérdés” megoldására azonban az „őrségváltáson” kívül egyéb programok is születtek.

Kormánypárti képviselők nemzetgyűlési felszólalásaiból, valamint a kormányzathoz kötődő csoportok felhívásaiból kitűnik, hogy egészen radikális tervek, célok is megfogalmazódtak. A Horthy-rendszer mozgósítható tömegbázisát a kezdeti években biztosító Ébredő Magyarok Egyesülete a teljes magyarországi zsidóság kitelepítését követelte.¹¹ A nemzetgyűlésben elmondott, 1920. szeptember 16-i beszédében Prohászka is a kitelepítésben látta a „zsidókérdés” megoldását.

...a köznélemény, a katonaság, a különítményes bugrasság, az ébredő fenekedés, az ifjúság, a hivatalos politika főfoglalkozása ekkor a „zsidókérdés megoldása” volt. [...] a tömegek számára ekkor mindennél fontosabb kérdés volt: „de mi lesz a zsidókkal?” Mert hogy a zsidók importálták, csinálták a kommunizmust, ők a felelősek Magyarország összerokadásáért, „határtalanságáért, az éhségért, szenvedésért” – az aztán bizonyos. Minden rosszat, ami történt – csaknem közfelfogás volt ez akkor – a zsidók csináltak

– írta a korszakról Drozdy Győző, aki a kisgazdapárt képviselőjeként került 1920-ban a nemzetgyűlésbe, ahol az ellenzék egyik vezérszónoka lett.¹²

Ebben a közegben állt ki Baltazár a zsidóság mellett. Vallási meggyőződéséből és liberális elkötelezettségéből adódóan az izraelitákat magyarnak és az országban élő többi polgárral egyenrangúnak tartotta, a zsidó vallást pedig a saját vallásával egyenértékűnek tekintette. Élesen elítélte az új rendszer antiszemita megnyilvánulásait, a fehérterrort és a numerus clausust. Amikor az amerikai *Pittsburgh Herald* újságírója 1921 augusztusában megkérdezte tőle, hogy mi a véleménye a zsidóság gazdasági és kulturális túlsúlyáról, a következőket válaszolta:

A zsidókérdés mindig mesterségesen van csinálva. Gazdasági természetű. Azok csinálják, akik a zsidóság gazdasági rutinja ellen egyéb eszközt nem tudnak szegezni a politikai és tényleges hatalom erején kívül. A zsidóság politikai és társadalmi tekintetben nem érvényesül számarányán túlmenőleg; de gazdasági és szellemi tekintetben igen.

¹⁰ 1920 és 1921 folyamán a pénzügyminisztérium és a belügyminisztérium revízió alá vette a mozi-, a trafik- és az italmérési engedélyeket, melyek következtében sok zsidó veszítette el megélhetési lehetőségét. Az 1920-ban bevezetett, „a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó” földreform elsősorban azokat a zsidó birtokosokat érintette, akik a világháború alatt vagy a háború után vásároltak földet.

¹¹ Lásd Tudósítás az Ébredő Magyarok Egyesületének 1919. november 30-i budapesti nagygyűléséről. *Nemzeti Újság*, 1919. december 2.

¹² *Elvett illúziók*. Drozdy Győző emlékiratai, Budapest–Zalaegerszeg, Kossuth Kiadó – Zala Megyei Levéltár, 2007, 128.

Ehhez a faji tulajdonságnak semmi köze. [...] Hogy gazdasági és szellemi érvényesülésük túllépi számarányuk határait, az annak tulajdonítható, hogy a befogadó államok gazdasági és szellemi téren szabtak eléjük legkevesebb korlátokat. Az erő kifejtés gigászi mértékét az elnyomatás terhe emelte magasra. Az elnyomatás pedig mindig megvolt, ha más formában nem is: de legalább a csúfondáros társadalmi lenézettségben igen. Politikai kedvezésről a zsidósággal szemben szó sem lehet. Ma már nálunk az ellenkezője áll, sérelmére a jogegyenlőségnek és ártalmára állami érdekeinknek.¹³

Baltazár erősen bírálta a „keresztény kurzust”, különösen azt, hogy ennek fenntartásában és terjesztésében sok református is élen járt. Éles különbséget vont az „igazi” és a „konjunktúra”-protestantizmus között. Az előbbi liberális, a szeretet szellemét képviseli, szemben áll az erőszakkal, és kiáll az üldözöttek mellett. Az utóbbi álprotestantizmus, követői csak anyakönyv szerint keresztények.¹⁴

Baltazár számos zsidó vezetővel, rabbival ápolt baráti kapcsolatot. Ez a szívélyes viszony feltűnő és szokatlan volt. Amikor 1922 őszén a székesfehérvári főrabbi avatására Prohászka Ottokárt is meghívták, a püspök nem ment el. „Nem jöhetek el, mert nekem az az elvem, hogy minden pásztor maradjon meg a maga nyájánál” – indokolta távolmaradását.¹⁵ Baltazár elve más volt. Ő rendszeresen látogatott izraelita közösségeket. Fontosnak tartotta, hogy ne csak szóban, hanem tettel is

¹³ Idézi: *Egyenlőség*, 1921. augusztus 13.

¹⁴ Ugyanezt a gondolatot fejtette ki Kiss Ferenc református lelkész a nemzetgyűlésben 1920. december 21-én, a következőképpen: „...mert ma nem annyira keresztény kurzus van, mint sokkal inkább kurzusos keresztényesség; nem annyira meggyőződéses keresztények vannak, mint inkább kurzuslovagok [...] Mert vajjon hogyan áll a kérdés a jelzötlen keresztényesség és a kurzusos keresztényesség lényegét illetően?

A jelzötlen keresztényesség konfesszorai himnuszokat énekelve, mentek máglyára vadállatok közé meghalni; a kurzusos keresztényesség a keresztényeségből akar megélni. (*Úgy van! Úgy van! jobbfelől.*) és míg amazoknak ajka elhalva is Jézus nevét susogta, addig ezeknek ajka haszon, befolyás, hatalom, tekintély után rikoltoz. (*Úgy van! jobbfelől*) A jelzötlen keresztényesség az egész világ ellen a kereszttel ment harcba és fegyvere az örök, a diadalmas ige volt; a kurzusos keresztényen könyökkel dolgozik és fegyvere a hitegetés, az ámitás, a hipokrizis. A jelzötlen keresztényesség a keresztényesség nagy ideáit akarja érvényesíteni az életben; a kurzusos keresztényen az ön maga érvényesítésére tör és az ideák neki csak grádus, jelszó és misztifikáció. [...] A jelzötlen keresztényesség lemond, áldoz, enged és megbocsát. [...] a kurzusos keresztényen mindig kapni akar, rosszabb a börze mestereinél, mert ott a jelszó: én adok, én veszek, de a kurzuslovag mindig csak elvesz és úgy gyűlöl, ahogy csak az tud gyűlölni, aki tizenöt hónapja keresztényen. [...] A jelzötlen kereszténynek előtt a kereszt a szent jelvény, amelyről az Üdvözítő drága vére permetez alá [...]; a kurzusos keresztényeknekél a kereszt: az egyiknél dorong, amellyel zsidót üt, a másiknál létra, amelyen kapaszkodik, a harmadiknál kapufélfá, a mely mögül orozva támad.” https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1920_07/?pg=307&layout=s. (Letöltés: 2019. március 27.)

¹⁵ *Egyenlőség*, 1922. október 7.

kimutassa szolidaritását az üldözöttekkel. Amikor a szegedi zsidó hitközség fő-rabbiját, Lőw Immánuel kormányzósértés vádjával 1920 tavaszán bebörtönözték, majd házi őrizetben tartották, Baltazár Szegedre utazott, hogy meglátogassa.¹⁶

Felszólalásaival és tetteivel az egyébként héberül kiválóan tudó püspök hatalmas tiszteletet és tekintélyt szerzett a zsidóság körében. Közéleti szerepléseit mindig bőven méltatta a legtekintélyesebb magyarországi zsidó hetilap, az *Egyenlőség*. „Baltazár bátorsága és a zsidók mellett való kiállása egészen rendkívüli volt. Liberális felfogása, emberszeretete nem tűrte a kegyetlenségeket, és ennek a véleményének nemcsak a nyilvánosság előtt, hanem a kormányzóságtól kezdve a minisztériumokig mindenütt kifejezést adott” – írta róla Stern Samu, az Országos Izraelita Iroda vezetője.¹⁷

Baltazár püspököt sokan támadták, kaftános zsidónak és a román megszállás alatti tevékenysége miatt „Baltarezescu”-nak is csúfolták. 1936. augusztus 25-én bekövetkezett halála után is koholt vádakkal illették. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a Horthy-rendszerrel való szembenállása ellenére a kormányzat nem indított ellene kampányt, és a püspöki székből való elmozdítására sem tettek lépéseket. Különállása, az ország politikai vezetőivel való személyes kapcsolatait nem befolyásolták. Így például az őt árulkodással vádoló Bethlen Istvánnal is jó viszonyban maradt. Horthy Miklós I. osztályú érdemkereszttel tüntette ki, és személyes, bizalmas kérdésekben hozzá fordult tanácsért.¹⁸

Baltazárról mérsékelt bírálói is azt tartották, hogy egy letűnt, liberális világot képvisel, nem érti az új eszméket. Az idő azonban a püspök félelmeinek jogosságát és eszméinek igazságát igazolta.

¹⁶ Baltazár csak Lőw Immánuel fiával találkozhatott, neki fejezte ki szolidaritását a tudós főrab-bival. Lőw Immánuel 1920. április 23-án tartóztatták le. Május elején a Csillagbörtönbe vitték, majd július 12-én házi őrizetbe került. Horthy Miklós kormányzó kegyelmi rendelete nyomán a házi őrizet 1921. június 11-én szűnt meg. 1944 júniusában az akkor 90 éves Lőw Immánuel a szegedi gettóba vitték, majd őt is feltették egy Auschwitz felé menő vagonba. Budapesten elengedték a beteg főrabbit, aki egy fővárosi kórházban halt meg.

¹⁷ Az idézetet lásd Matkó László: Él mólé rahamim. Baltazár Dezső református püspök (1871–1936), *Múlt és Jövő*, V. évf., 1994/1., 59.

¹⁸ 1934. február 21-én Baltazár a kormányzónál járt, aki abban kérte tanácsát, hogy kit nevezzen ki utódjául, halála esetén. A püspök javaslata volt, hogy Horthy utódját még életében nevezze meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.
- PAKSY Zoltán (szerk.): *Elveszett illúziók. Drozdy Győző emlékiratai*, Budapest–Zalaegerszeg, Kossuth Kiadó – Zala Megyei Levéltár, 2007.
- TARJÁN G. Gábor: A sokat támadott Baltazár Dezső református püspök, *Valóság*, XLI. évf., 1998/12.

ABSTRACT

Stark Tamás: A Calvinist “Dissident”. Bishop Dezső Baltazár

Dezső Baltazár (1871–1936), bishop of the Transtibiscan Reformed Church District (1911–1936) was perhaps the only ecclesiastic leader who – following his conscience and putting his authority, reputation and personal safety at risk – opposed the policy and ideology of the Horthy regime, the “Christian mainstream”. Baltazár wished to reform the established political system of Hungary based on the models of Western democracies. He stood up for liberal economic and political principles, as well as civil liberties. Not only did he express his views publicly, but he also insisted on them in the ministries and facing the regent himself. In the anti-Semitic public atmosphere of the age, he not only accepted Israelite citizens as his equals, but he also considered the Jewish religion on par with his own. This article summarises the activities of the bishop, with a particular focus on his relationship with the Jewry in an age of anti-Semitism.

Keywords: Bishop Dezső Baltazár, Christian-Jewish relations, Transtibiscan Reformed Church District, Protestant Liberalism

L'Harmattan France
5-7 rue de École Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

Korrektor: Tiszóczy Tamás.
A borítót Nagy Károly Zsolt készítette.
A tördelés Kovácsné Daróczi Annamária munkája.
A nyomdai munkákat a Prime Rate Kft. végezte,
felelős vezető Tomcsányi Péter.